UNITAS MULTIPLEX

JURIS DICTIO

A Széchenyi István Egyetem
Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának
kiadványai

UNITAS MULTIPLEX

Ünnepi tanulmányok

Szigeti Péter

65. születésnapjára

Gondolat Kiadó – SZE DFK
Budapest–Győr, 2017

A kötet megjelenését
a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karának,
valamint a Doktori Iskola Alapítványának a támogatása tette lehetővé.

Szerkesztette
TAKÁCS PÉTER

Az ünnepelt szakmai pályáját összefoglalta
EGRESI KATALIN – PONGRÁCZ ALEX – TAKÁCS PÉTER

Szigeti Péter tudományos publikációinak jegyzékét összeállította
PONGRÁCZ ALEX

A szerkesztői munkában segítséget nyújtott
PŐDÖR LEA

© Szerzők, szerkesztő, 2017

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

www.gondolatkiado.hu
facebook.com/gondolat

A kiadásért felel Bácskai István
Szöveggondozó Békési Bernadett
A kötetet tervezte Lipót Éva

ISBN 978 963 693 807 9
ISSN 2416-1500

Szigeti Péter

Tartalom

Köszöntő 13
Szigeti Péter szakmai pályája 15

TANULMÁNYOK

ANDOR LÁSZLÓ
A jóléti állam tegnapelőtt és holnapután 19

ARTNER ANNAMÁRIA
A szervezett kapitalizmus kettős válsága 36

BALLA ZOLTÁN
A rendészet és annak sajátos intézménye: a rendészeti panaszjog 46

BIHARI MIHÁLY
Az 1956-os forradalom és szabadságharc nemzetközi háttere 52

CS. KISS LAJOS
Lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül? 60

DELI GERGELY
Mi (volt) a jog? 80

EGRESI KATALIN
Az olasz közjogtudományi gondolkodás születése és első korszaka 105

ERDŐS CSABA – SMUK PÉTER
Parlament és hatalommegosztás 127

FAZEKAS JUDIT
A termékfelelősség és a termékszavatosság mint a kötelem relatív szerkezetének áttörése 150

FORGÁCS IMRE
Ment-e a politológusok által a világ elébb?
Az írástudók felelőssége az Európai Unió jövőjéért 160

HALMAI GÁBOR
A liberális alkotmányos rendszerek tartóssága
Rendszerváltás az Egyesült Államokban és Magyarországon 167

KECSKÉS GÁBOR
A doktori képzés missziója
A belső és külső környezet minőségbiztosítási kérdései 176

KRAUSZ TAMÁS
Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák
Néhány gondolat a szocializmus elmélettörténetéről 188

KUKORELLI ISTVÁN
A magyar alkotmányos rendszerváltozás általános jellemzői
Az alkotmány átmenetisége, az alkotmánymódosítások alkotmánya 1989–2012 között 208

LENKOVICS BARNABÁS
Emberi jogunk: a tulajdonjog!
(Egy probléma vázlata) 227

PAKSY MÁTÉ
Francia jogértelmezéstanok – utópia es realizmus között 239

PETRÉTEI JÓZSEF
A köztársasági elnök döntési hatáskörei és az ellenjegyzés intézménye 254

PONGRÁCZ ALEX
Arkhónok lázadása, avagy volt-e létjogosultsága egy rendszerkritikus fordulatnak? 272

PŐDÖR LEA
A jogelmélet főnixmadara: a joghézag 281

RÉVÉSZ T. MIHÁLY
A sajtószabadság ügye 1847 Magyarországán 291

SEBŐK MIKLÓS
A Nemzeti Együttműködés Rendszere és az organikus államelmélet
Koncepcionális vázlat 306

SZABÓ MIKLÓS
A jogeset dialektikájához
A kazuisztika 316

SZILÁGYI PÉTER
A társadalomelméleti és a politikai filozófiai alapozású jogelméletek különbsége 328

SZILVÁSY GYÖRGY PÉTER
A magyar államfő és a törvényalkotás 343

SZMODIS JENŐ
A jogelvek egyes jogalkalmazási kérdéseiről 359

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN
A szofista nomosz/phüszisz antitézisről
Röviden 375

TAKÁCS PÉTER
Autokrácia és autoriter rezsim
Észrevételek két osztályozó kategória jelentéséhez és használatához 385

WIENER GYÖRGY
A választói magatartás stabilitása 2010 előtt és után 411

FÜGGELÉK

Szigeti Péter tudományos munkáinak jegyzéke 449
A Jog – Társadalom – Politika című ünnepi konferencia programja 461
A kötet szerzői 463

Köszöntő

Régi szép szokás, hogy aki hosszú időt tölt el a tudomány területén, és munkásságának jelentős hatása van, azt barátai, kollégái és pályatársai életútjának bizonyos állomásain – például valamelyik születésnapján – tudományos szempontból is releváns módon köszöntik. Ünnepi konferenciát szerveznek vagy *Festschrift*et adnak ki a tiszteletére. Az ünneplés módja természetesen a körülményektől, a bennünket körülvevő világ lehetőségeitől és az idő sodrásától is függ. Ezért amikor Szigeti Péter 65 éves lett, először tudományos konferenciát szerveztünk a tiszteletére, mert nem voltunk biztosak abban, hogy a manapság oly szomorúan szűkössé vált források viszonyai között ünnepi kötetben is gondolkodhatunk. Amikor azonban – elsősorban a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Karának és a győri Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola Alapítványának köszönhetően – megteremtődtek ennek feltételei, úgy döntöttünk, hogy ünnepi kötettel köszöntjük őt, a konferencia anyagát – a szerzők körét és tudományos érdeklődési területét illetően is – jelentősen kibővítve.

*

E kötetet átadva azt kívánjuk Neked, kedves Péter, hogy a jövőben is maradj ugyanolyan eleven szellemű, mint amilyen mindig is voltál, fizikailag ugyanolyan friss, mint jelenleg is, habitusodban pedig ezután is legyél olyan fiatalos, jó kedélyű és könnyed, mint egész eddigi életedben. Biztosak vagyunk abban, hogy tudósként ugyanolyan eredményes évek várnak rád, mint amilyeneket magad mögött hagytál. Kívánjuk még, hogy okosságod – amint ennek az elmúlt években már számos jelét láttuk – igazi bölcsességgel párosuljon, amin azt értjük, hogy tudásodat immár a tapasztalat nyugalmával használod. Arisztotelésszel szólva, aki szerint a bölcsesség a tudomány legtökéletesebb formája, ennek révén lettél jó pár éve igazi tudós, s ennek révén is maradj az sokáig! Örülünk, hogy éveken át kollégáid és pályatársaid, sőt néhányan barátaid lehettünk, s hogy sok mindent tanulhattunk Tőled, és számos kérdésben együttműködhettünk Veled. Az elkövetkező 25-30 évre azt ajánljuk figyelmedbe, Maurice Chevalier bölcsességével, hogy az eljövendő évtizedeket ugyanolyan nyugalommal fogadd, amilyen kedvvel, eleven erővel és szellemmel élted eddigi életed. „A kényelmes öregkor ugyanis – mondja Chevalier – a jól töltött

ifjúság jutalma. Nem szomorúságot és búskomorságot hoz, ami az elmúlás felé tekint, hanem az örök fiatalság reményét egy jobb világban." Meggyőződésünk, hogy kényelmes öregkorod lesz majd, ha annak is eljön az ideje. Ezzel kívánunk Neked, kedves Péter, boldog és fiatalos születésnapot, abban bízva, hogy a kötet olvasói is csatlakoznak hozzánk.

*

Az olvasók felé fordulva megjegyzem még, hogy a kötet címe egy olyan összefüggésre utal a jog lényegét és természetét illetően, aminek megállapítását Szigeti Péternek köszönhetjük. Eszerint a jog a sokféleség egysége: *unitas multiplex*. E kifejezés azt jelenti, amint *A jogállamiság jogelmélete* lapjain olvasható, hogy a jog *különböző nemű* és *eltérő jellegű* elemekből áll – úgymint normákból, jogalkalmazói döntésekből, jogi eszmékből, társadalmi gyakorlatokból, és így tovább –, ám mégis *egységes*. Ezt az egységet részben belső mechanizmusai, részben a rá ható gazdasági, társadalmi, politikai és erkölcsi tényezők teremtik meg. A jogelmélet művelői tisztában vannak e gondolat eredetiségével és fontosságával; ezért az sokakat inspirált, vagy vitára késztetett. E tézis ugyanis tartalmában is, következményeiben is más, mint az, hogy a jog *komplex* jelenség, mely különböző tényezőkből vagy rétegekből áll, melyet ezek szerkezete, esetleg folyamatjellege révén ragadhatunk meg. A jog *unitas multiplex* voltában adott egység részben *tény,* részben azonban *cél:* megteremtése egy-egy korszak jogászsága számára *feladat*ként is megjelenik. Ez utóbbi vonatkozásban e tézis nemcsak tudományos tétel vagy a kutatást ösztönző vezérfonál, de a jogi felsőoktatás perspektíváit is felmutató gondolat.

A kötetben olvasható írások szerzőinek képviseletében:

Takács Péter

Szigeti Péter szakmai pályája

Szigeti Péter tudományos és egyetemi oktatói pályája mintegy négy évtizedre tekint vissza. E pálya egyenes ívű: 1978-ban szerzett állam- és jogtudományi diplomát, 1981-ben bölcsészettudományi oklevelet, 1989-ben kandidátus lett, 1997-ben habilitált, 1999-ben, majd 2003-ban kapott egyetemi tanári kinevezést, 2002-ben pedig az állam- és jogtudomány akadémiai doktora lett. A Magyar Tudományos Művek Tárában munkásságát a mai napig 198 közleménye és 302 idézettsége reprezentálja – igen változatos tudományos műfajokban: vannak közöttük kis- és nagymonográfiák, gyűjteményes kötetek, tanulmányok, egyetemi tankönyvek és jegyzetek.

Tevékenysége több intézményhez kötődött, illetőleg kötődik: az Eötvös Loránd Tudományegyetem jogi és bölcsészettudományi karaihoz (1978–1991, 1990, 1992–1996), az MTA Politikatudományi Intézetéhez, illetve annak elődjéhez, ahol tudományos munkatárs, főmunkatárs és tanácsadó volt (1985–1988, 1991–2014), s a Rendőrtiszti Főiskolához és annak utódintézményéhez, ahol tanszékvezető, majd egyetemi tanár volt (1996–2002, 2002–2014). Talán nem túlzás azt állítani, hogy szakmai munkája a legbensőségesebben és legtartósabban – immáron 18 éve folyamatosan – a győri Széchenyi István Egyetemhez kötődik. Itt a jogi kar alapító tagjaként már az ELTE–SZIF Oktatási Intézetében (1998-tól), majd az abból szerveződött Jog- és Gazdaságtudományi Karon, valamint – a későbbi és jelenlegi elnevezése szerinti – Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Karon tevékenykedett és tevékenykedik ma is. Egyetemi professzorként (2003-tól), a kar tudományos és általános igazgatóhelyetteseként (2003–2007), Jogelméleti Tanszékének vezetőjeként (2001–2016) vett részt a kar életében, 2015-től pedig az Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola vezetője.

Mindezek mellett számos szakmai és közéleti szervezet munkájában is részt vállalt: a Magyar Politikatudományi Társaságban és a Condorcet Körben mint azok alapító tagja, emellett bekapcsolódott az MTA Politikatudományi Bizottságának munkájába. Szerkesztette a győri *Leviatán*t, illetőleg a mai napig szerkeszti a budapesti *Eszmélet* című folyóiratot. Szakmai munkája mellett 2006 és 2010 között az Országos Választási Bizottság elnöke volt, ott szerzett tapasztalatait sikeresen hasznosította tudományos munkájában.

Élénk és szerteágazó kutatói munkája több tudományágra is kiterjedt: a politológiára, a jog- és államelméletre, a filozófiára, de még a magyar alkotmányjogra is. A szervezett kapitalizmus és a jóléti állam fejlődéstörténete mellett már fiatalkorától kezdődően sokat foglalkozott a francia politika- és jogtudomány egyes kérdéseivel is, és pályája során több kutatást végzett francia nyelvterületen; így Párizsban az *Institut d'Études Politiques*-ben (1983) és a *Centre d'Études Prospectives et d'Informations Internationales*-ban (1988). A kutatások eredményeként publikált írásai főként a politikai szocializáció, a pluralista demokrácia és a konstitucionalizmus irodalmát gazdagították. 1991-ben Párizsban a jogállamiság problémájának francia nyelvű irodalmát tanulmányozta, 2004 nyarán pedig *chercheur libre*-ként (szabadkutatóként) a globalizáció szakirodalmát tanulmányozta francia területen, a globális kapitalizmust elemző könyvéhez gyűjtve anyagot. Kapitalizmus-kutatói munkássága értékeiről két monográfiája (1991, 2005) mellett mintegy másfél tucat tanulmánya tanúskodik. Elemzései fő vonalában a világrendszer-kutató irányzathoz kapcsolódott.

Mindemellett a jogállamiság elismert szakértője. Már az 1990-es években nagy figyelmet fordított a magyarországi alkotmányos folyamatokra, ideértve az alkotmánybírósági döntések elemzését is. Számos írása az alkotmányos jogállam kérdésével és az alkotmányozás problémáival foglalkozik. Ez irányú elemzéseit 2000 után is folytatta, amikor is a magyar jogrendszer működését komplex módon, számos tudományág, illetőleg tudományterület nézőpontjából – jogelméleti, alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi szemszögből – elemezte. A magyar jogrendszer 2006-os állapotát bemutató monográfiája – jogunk nagymértékű változásának ellenére is – a mai napig alapműnek számít mindazok számára, akik egy jogrendszer egészét áttekintő módon elemzik.

A győri egyetemen eltöltött évtizedei meghatározó részét képezték és képezik oktatói és tudományos pályafutásának. Két évtizeden keresztül számos kötelező stúdiumot oktatott, ideértve azok tananyagának kimunkálását is; egyetemi hallgatók generációnak tanított jogbölcseletet, államelméletet, politikatudományt és alkotmányjogi ismereteket. Másfél évtizeden át tanszéket vezetett, 12 kari munkatárs bevonásával többéves kutatási programot koordinált és vezetett, valamint több országos jellegű állam- és jogelméleti konferenciát szervezett.

TANULMÁNYOK

A jóléti állam tegnapelőtt és holnapután

ANDOR LÁSZLÓ

A jóléti állam kérdése a XX. század végi kelet-közép-európai rendszerváltás egyik kardinális társadalomelméleti problémája volt. Az 1980-as években, az államszocialista rendszerek krónikus pénzügyi válsága és gazdasági stagnálása idején sokak számára úgy tűnt: a régió országai számára létezik egy jóléti kapitalista alternatíva; a piacgazdaság felé vezető, radikális reformok Finnország vagy Ausztria modelljei felé vezethetnek.

A jóléti kapitalista modell megvalósíthatóságában a rendszerváltás időszakában nem illett kételkedni. A kérdést, hogy ti. létezik-e egyáltalán ez az alternatíva, 1989–90-ben széles társadalmi nyilvánosság előtt nem lehetett feltenni, a válasz *a priori* igen volt. Azóta bővebb elméleti és gyakorlati tapasztalatok állnak rendelkezésünkre az államszocializmus utáni társadalmi rendszerről, annak különféle változatairól.

Mindezek miatt a jóléti kapitalizmus kutatása a rendszerváltás történetével szorosan összefüggő elméleti és gyakorlati probléma is egyben (ezen időszak szóhasználatát idézve úgy is mondhatnánk: „a magyarság sorskérdéseinek egyike"). Menynyiben befolyásolta a jóléti kapitalizmus ígérete a rendszerváltó politikai erőket? Milyen kritériumok alapján lehetett egyáltalán megítélni, hogy a kilencvenes évek magyarországi kapitalizmusa jóléti-e, vagy sem?

A XXI. századba lépve az 1990-es évek kérdései megtoldhatók újabbakkal. Vajon egyre jólétibb-e a kapitalizmus Nyugaton (és azon belül is az Európai Unióban), vagy éppen visszafordulnak a szociális reformok? Mennyiben tekinthető a jóléti modell a mai kapitalizmus evolúciós vonzáspontjának? Hogyan befolyásolják az e téren bekövetkezett változások a legjelentősebb progresszív irányzat, a szociáldemokrácia programját?

A jóléti kapitalizmus eredete és változatai

A jóléti kapitalizmus intézményei – mind a mintaországokban, mind azokon kívül – jórészt a világválság és világháború utáni időszakban épültek ki. Ez a tény szolgált alapul a jóléti állam korai ideológusainak – és mindenekelőtt Thomas Humphrey Marshallnak – ahhoz az elmélethez, mely az állampolgári lét fokozatos kiteljesedé-

séről szólt. T. H. Marshall szerint az állampolgárság eredeti, XVIII. századi értelmezése a polgári szabadságjogokra (tulajdon, egyesülés, vallás stb.) korlátozódott, ami a XIX. században kiegészült a politikai jogokkal, s e kettőhöz csatlakoztak a XX. században a szociális jogok. E nézettel szembeállítható Polányi Károly tézise, mely szerint egy bizonyos fokú szociálpolitika – a politikai stabilitáshoz szükséges minimum szintjén – nem késői kísérője, de előfeltétele volt a gazdaság és a társadalom kapitalista fejlődésének. Hogy a tőkés állam szociális tevékenysége miért mutatott minden régióban erősödő tendenciát a második világháború után, arra a konkrét történelmi körülmények vizsgálata adhatja meg a választ.

A XX. század első felében a világgazdasági válság és a világháborúk terhei megingatták a munkásosztály lojalitását és kompromisszumkészségét a tőkés centrum országaiban. A reformoknak tehát mindenekelőtt a kapitalizmus politikai fenntarthatóságát kellett megalapozniuk. Különösen azért, mert a Szovjetunió példája, az iparosítás lendülete és a háborús helytállás komoly szimpátiát váltott ki Nyugaton a kommunizmus iránt. Szükség volt a munkásosztály megnyerésére a romokban heverő Európa újjáépítéséhez is. A háború utáni szükségleteket a legmarkánsabban az 1942-ben, Angliában publikált Beveridge-jelentés foglalta össze, amely – kiindulópontként szolgálva az állampolgári jogon járó ingyenes orvosi ellátás megteremtéséhez – az 1945-ben hivatalba lépett munkáspárti kormány számára a szociálpolitika vezérfonalát jelentette.

William Beveridge mellett John Maynard Keynes volt a háború utáni jóléti kapitalizmus „szellemi atyja". Az ő munkásságából következő gazdaságpolitikai ajánlások fókuszában az állam, illetve a központi költségvetés megnövekedett szerepe állt, méghozzá a foglalkoztatás magas szintjének fenntartása, a megtermelt áruk iránti fizetőképes kereslet biztosítása és mindezek által az egyenletes gazdasági növekedés megvalósítása érdekében. Keynes makroökonómiai elképzelései összhangban álltak a szociális célú újraelosztás Beveridge által javasolt elveivel és intézményeivel. A tömegfogyasztás jövedelmi feltételeinek megteremtése a tömegtermeléshez, valamint a gazdasági egyensúly és a társadalmi stabilitás fenntartása a XX. század közepén csak kiterjedt állami szerepvállalással volt lehetséges.

Amennyiben tehát a jóléti állam a kapitalizmus immunrendszereként alakult ki (ahogy azt Lester C. Thurow amerikai közgazdász megfogalmazta), úgy nem csodálkozhatunk azon, hogy a rendszer működését veszélyeztető betegségek megsokasodásával ez az immunrendszer is egyre bonyolultabbá, kiterjedtebbé vált. S bár a nyugat-európai szociáldemokrácia a jóléti állam minden formáját saját programjának tekintette, látható, hogy valójában csak a skandináv modell kiépítésében volt meghatározó szerepe. Észak-Európában a szociális célú reformokat valóban a szocializmus felé vezető úton megtett lépéseknek tekintették, ami nem mondható el Gladstone-ról, Bismarckról, Rooseveltről vagy Erhardról.

Az ideológiai különbségek ellenére a szociális ellátás minimumáról kialakult konszenzus hozzájárult a tőkés centrum egységes önképének kialakításához. Ez magá-

ban foglalta a szabadság kritériumát (szembeállítva a „kommunista" rendszerekkel), a visszanyert prosperitás korlátlan fenntartásának lehetőségét, valamint az általános anyagi bőség körülményeit, melyet az állami újraelosztás hivatott megteremteni ott, ahol a piaci verseny kellő gazdagságot halmoz ugyan fel, de a javak egyenletesebb elosztásához politikai korrekcióra van szükség. Ennek következtében a jóléti állam ugyanúgy gumifogalommá, egymástól igen különböző rendszerek megnevezésévé vált, mint – nagyjából vele egy időben – a demokrácia kategóriája.

A jóléti állam tudományos igényű elemzésében új fejezet kezdődött az 1990-es évektől. Ekkor ugyanis a dán Gøsta Esping-Andersen (1990) művei meggyőzően mutatták be a jóléti kapitalizmus különböző típusai közötti különbségeket. A modellváltozatok feltárása ösztönzést jelentett a rendszerek eredetének vizsgálatához mindazok számára, akik meg akarták érteni a jelenkor változásait és a reális alternatívákat.

Az első és legfontosabb különbségtétel az egyes programok tekintetében az, hogy a szociális ellátás különböző formái alanyi jogon járnak-e a kedvezményezett személyeknek, vagy pedig szelektíven (vagyis valamely e célra felállított intézménynek hatáskörébe tartozik-e annak elbírálása, hogy ki jogosult a juttatásra, és ki nem). Hasonló csoportosítási szempont az, hogy az állam milyen mértékben veszi magára a szociális ellátás szerepét: csak szabályoz, avagy finanszíroz is, vagy pedig a maga apparátusa által el is végzi azt. E kritériumok mentén egy-egy rendszerről megállapítható, hogy az milyen mértékben távolodott el az alapvető szükségletek piacról történő biztosításától, és milyen mértékben közeledett a másik pólus: a jogosultság politikai elismerése és biztosítása felé. A jóléti állam működésében a korábbi időszakok során megfigyelt, illetve ezután bekövetkező változások döntően a két pólus közötti elmozdulás irányával és mértékével jellemezhetők.

Esping-Andersen nyomán a jóléti kapitalizmus három alaptípusa különböztethető meg: a modern liberális modell, melynek tipikus példája az Egyesült Államok; a szociáldemokrata modell, melynek legismertebb példája Svédország; valamint a modern konzervatív modell, melyre a legjobb példa Németország. Azért a jóléti kapitalizmus típusai ezek, mert e rendszerekben a magángazdaság teljesítménye és az állami tervező- és újraelosztó tevékenység együttesen biztosítja a kialakult életnívót, amely a különböző rendszerekben igen különböző mértékben tulajdonítható az állam szerepének. A megkülönböztetés oka tehát az, hogy bár a II. világháború utáni évtizedekben a viszonylag magas szociális kiadások minden fejlett tőkés országra jellemzővé váltak, a rendszerek konkrét arculata, valamint jövője szempontjából távolról sem mindegy, hogy kik és milyen körülmények közepette vezették be a jóléti intézkedéseket.

A három alapmodellt összevetve azt látjuk, hogy legkorábban Németországban születtek átfogó szociálpolitikai intézkedések, a XIX. század nyolcvanas éveiben, Bismarck konzervatív kormányzása alatt. Ebben szerepet játszott a szociáldemokrata munkásmozgalom nyomása, noha Bismarck célja éppen az ellenzék leszerelése,

kikapcsolása volt. A II. világháború után is a kereszténydemokraták voltak, akik a piacgazdaság szociálissá válását meghirdették az NSZK-ban, s a szociálpolitika szinonimájaként értelmezett jóléti állam a társadalmi rendszer szerves részévé vált. A hagyományokhoz híven a német jóléti politika döntően az államigazgatás intézményei köré szerveződött.

Az Egyesült Államokban Roosevelt liberális Demokrata Pártjának égisze alatt születtek a jóléti programok, a gazdasági világválság hatására és idején, az 1930-as években. Az amerikai politikai hagyományból következően itt a törvényhozás vált a rendszer alapintézményévé, s a jóléti állam az amerikai szóhasználatban végső soron nem is jelent többet a kongresszus szintjén elfogadott és szabályozott, két-három szövetségi jövedelem-újraelosztó programnál. Az amerikai jóléti állam egy szociális és politikai vészhelyzetben született, a kapitalista rendszerhez szervetlenül illeszkedő kiegészítésként jellemezhető, amit az is bizonyít, hogy az 1960-as évek továbbfejlesztési kísérletéhez sem politikai, sem gazdasági erőforrásokat nem tudott mozgósítani a demokrata kormányzat.

Svédországban – az 1930-as évekre visszanyúló előzményekkel – a második világháború utáni időszakban épült ki a jóléti állam, melyben a másik két modellhez képest sokkal nagyobb szerepet kaptak a szakszervezetek és a helyi kormányzatok. A hosszan tartó szociáldemokrata hegemónia lehetővé tette a gazdaság minden szektorára kiterjedő állami tervezőtevékenységet. Ennek következtében a politikai és szociális szempontok a gazdaság egészét áthatották, aminek következtében Skandináviában a jóléti állam kifejezést az egész társadalmi-gazdasági rendszer szinonimájaként (nem pedig egy alrendszerként) értelmezik.

A társadalmi konfliktusok radikális kiiktatása, a kiterjedt szociális partnerség és gondoskodás következtében a svéd modellt a nyugati országokban igen sokáig a jövő társadalmi modelljének tekintették, benne a többi ország progresszív szereplői saját jövőjüket vélték felfedezni. Pedig a kapitalista rendszerek közül a svéd modell távolodott el leginkább az alapvető szükségletek piaci úton történő kielégítésétől, s az 1970-es években további megoldásokkal kísérletezett a gazdaság és a szociálpolitika teljes társadalmasítása, átpolitizálása érdekében.

Felbomló konszenzus – új jobboldali támadás

A modellváltozatok kialakulása ellenére a II. világháború utáni negyedszázadban beszélhetünk valamiféle jóléti konszenzusról – miszerint a kapitalizmus működését korrekciós mechanizmusok beiktatása útján kell összeegyeztetni általánosabb demokratikus és szociális elvárásokkal. Idővel azonban megjelentek a jóléti konszenzus bírálatai is, a politikai bal- és jobboldalról egyaránt.

Az új baloldal azt hangoztatta, hogy a jóléti juttatások által lényegében nem történik más, mint hogy bizonyos, viszonylag jó alkupozícióval rendelkező rétegeket

lefizetnek a kapitalizmus elnyomó struktúráinak további fenntartása érdekében, és az állami juttatások jelentős részét az erős érdekcsoportokhoz tartozók, sőt helyenként kifejezetten a gazdag rétegek élvezik. A szociális juttatásokra rászorulók végső soron függővé válnak a jóléti rendszereket kezelő bürokráciáktól, és – különösen a liberális modellben – teljes önálló anyagi bázisukat el kell veszíteniük, és magukra kell venniük a szegénység stigmáját ahhoz, hogy támogatásra érdemesnek minősüljenek. Bírálták a jóléti állam nacionalista és protekcionista jellegét is, minthogy az újraelosztás kizárólag nemzeti keretek közt próbálja ellensúlyozni a piac differenciáló hatásait, miközben nemzetközi téren a szegények és kiszolgáltatottak iránti szolidaritás teljes hiánya mutatkozik meg.

Az új jobboldal – az új baloldalhoz hasonlóan – hathatós politikai kritikát gyakorolt a nehezen ellenőrizhető bürokrácia fölött, és a maga módján szóvá tette a jóléti juttatásokkal történő visszaéléseket. Friedrich Hayek nyomán az állami beavatkozás folyton-folyvást erősödő tendenciája a szolgasághoz vezető úttal, gyakorlatilag a fasizmus kiépülésével volt egyenlő, melyben erős érdekcsoportok megegyezései uralkodnak a szabadságra vágyó egyén fölött. Súlyosabb érveket vonultatott fel azonban az új jobboldal gazdasági kritikája, mely rámutatott, hogy az állami beavatkozás, a bürokrácia elhatalmasodása felerősíti az inflációs tendenciákat, a konjunktúra mindenáron történő fenntartására való törekvés megmerevíti a gazdaság szerkezetét, és végső soron akadályozza annak megújulását, az elavult ágazatok leépülését. A keynesiánus alapokra épülő vegyes gazdasággal szembeállították a rugalmas, mindig optimumra törekvő magángazdaságot. Ahhoz azonban, hogy e kritika gyakorlati programmá álljon össze, meg kellett várni, amíg a jóléti kapitalizmus válsága bekövetkezik.

Az 1970-es évek elejétől az elméleti kritikákon túl különféle gazdasági és politikai kihívások is érték a tőkés centrum jóléti rendszereit. Ezek elsősorban a következők:

1. A világgazdasági növekedés lelassulása az 1970-es évek elejétől kétségessé tette az eloszthatóa többletjövedelmek megtermelését. A jóléti intézmények sok tekintetben a negyedszázados konjunktúrához kötődtek, s annak befejeződése, a stagfláció kialakulása megkérdőjelezte az addig véglegesnek képzelt gazdaságpolitikai elgondolásokat, élen a foglalkoztatás- és jövedelempolitikai elvekkel.
2. A nemzetközi valutarendszer összeomlása, valamint az olajárrobbanások megnövelték a nemzetközi gazdaság bizonytalansági tényezőit, és aláásták a gazdaságok tervezhetőségét. A nemzetközi gazdasági viszonyokban bekövetkezett változások szerkezeti és intézményi változtatásokra ösztönözték az egyes nemzetgazdaságokat, s ezen alkalmazkodási kényszer háttérbe szorította a kevésbé akut problémákat, köztük a szociális feszültségek kezelését is.
3. A globális válságokra adott új jobboldali, neokonzervatív válaszok az 1970-es évek végétől erőteljes támadást indítottak az állami gazdaságszervezés és a jóléti újraelosztás ellen, elméletben és gyakorlatban egyaránt. Az új politikai jobboldal hármas jelszava a liberalizáció, dereguláció és privatizáció volt. Az állam szociális

felelősségvállalásától való visszalépés a jóléti intézmények részleges piacosítását tűzte napirendre. Az új jobboldali kormányok pénzügyi nyomást gyakoroltak a helyi kormányzatokra, és egyúttal politikai támadást indítottak a szociálpolitika vívmányai fölött őrködő szakszervezetek ellen, jelentősen korlátozva működési feltételeiket. A statisztikák azonban nem mutatták ki egyértelműen az úgynevezett jóléti kiadások csökkenését az újkonzervatív kormányok alatt, mivel a foglalkoztatási szint drasztikus zuhanása miatt nagyrészt a munkanélküli-segélyek körébe áramlottak át a korábbi aktív (egészségügyi, oktatási stb.) szociálpolitikai kiadások.

4. A neokonzervatív offenzíva felgyorsította a termelés és a tőke nemzetközivé válását, ami jelentősen meggyengítette a jóléti tevékenységnek kereteket biztosító nemzetállami intézményeket. A liberalizáció felszabadította a nemzetközi tőkemozgást, és új lendületet adott a multinacionális vállalatbirodalmak kiépülésének. Ezzel a nemzetközi magángazdaságban olyan erőközpontok keletkeztek, melyek egyre hatékonyabban tudják befolyásolni a tevékenységük által érintett államok politikáját, felborítva az egyes államokon belül korábban kialakult erőviszonyokat.
5. A világgazdasági konjunktúra leszálló ágából következő többletterhek és az új jobboldal támadásai válságba juttatták az államszocialista rendszereket, melyek összeomlása az 1980-as évek végén megrendítette a nyugati reformista törekvések ideológiai és társadalmi bázisát is. Ha ugyanis már senki sem védelmezi a központi tervezés gondolatát, akkor tovább gyengül a terv és piac közötti vegyes gazdaság pozíciója, ha a világ két meghatározó régiója ugyanazt az utat vallja üdvözítőnek, akkor nincs sok értelme középútról beszélni, ami mind ez idáig a szociáldemokrácia sajátja volt, különösen a skandináv országokban.
6. Az 1990-től kezdődően elhúzódó recesszió megint csak a jóléti kiadások lefaragására ösztönözte a tőkés centrum gazdaságpolitikusait. A nemzetállamok megpróbálták elősegíteni vállalkozóik nemzetközi versenyképességét, és erre a legkézenfekvőbbnek a bér- és bér jellegű költségek lefaragása mutatkozott. Ebben az időszakban ismét napirendre került a profitokat, a magas személyi jövedelmeket, illetve a vállalkozásokat terhelő adók csökkentése, ami akkor is aláássa a jóléti állam alapjait, ha a választók és a politikusok bizonyos köreinek preferencialistája történetesen előkelő helyre sorolja a szociális juttatásokat.
7. Mindezekkel egy időben bekövetkezett a tőkés centrum társadalmainak fokozatos elöregedése, amely egyre növekvő igényeket támasztott az egyre csökkenő pénzügyi lehetőségekkel szemben. Az Egyesült Államokban például az 1930-as évek végén kilenc aktív keresőre jutott egy nyugdíjas eltartott, míg az 1990-es években már háromra. Az idős korosztályok részarányának felduzzadása a korábbi kötelezettségvállalás alapján folyamatos nyomást gyakorol az egészségügyi kiadásokra és a nyugdíjakra.

Korszakváltás – holtpont

Az előbbiekben felsorolt változások eltérő ütemben fejtették ki hatásukat az egyes modellekben. A jóléti kötelezettségvállalástól való visszalépés a legegyszerűbb és leggyorsabb volt a liberális rendszerekben, ahol a jóléti állam a leglazábban, a legszervetlenebbül épült be a gazdaság és társadalom szövetébe. Reagan elnök az Egyesült Államokban egy év leforgása alatt tízmilliárd dolláros nagyságrendben kurtította meg a különböző szociális programokat (lakásépítési támogatások, alacsony jövedelműek iskoláztatása, testi fogyatékosok jövedelem-kiegészítése stb.), miközben hasonló nagyságrendű összegekkel növelte a költségvetés fegyverkezési kiadásait.

Az NSZK-ban lényeges minőségi változás az 1980-as évek végéig nem következett be a szociális juttatások rendszereiben, ami Nyugat-Németország kivételes gazdasági teljesítményeinek tulajdonítható. Változott viszont a foglalkoztatási helyzetkép: más országokhoz hasonlóan – recesszió nélkül is – 10% közelében stabilizálódott a munkanélküliek aránya, s ez már önmagában is elegendő volt a jövedelmek újraelosztásához. Mindazonáltal a kilencvenes években – az egyesítés és a recesszió következtében – Németországban és a nyugat-európai kontinens más országaiban is nyíltan napirendre került a jóléti modell átszabása. Franciaországban és Ausztriában a szélsőjobboldali erők előretörése jelezte a jóléti állam alapját jelentő társadalmi konszenzus és kompromisszum felborulását, összefüggésben a bevándorlás körüli, egyre átpolitizáltabb vitákkal.

Svédországban is úgy tűnt, hogy a korábbi evidenciák megdőlnek; a viharos világgazdasági változások gazdasági és politikai különállásuk, önálló útkeresésük feladására készteti őket. Míg korábban más országok tekintették követendő mintának a skandináv modellt, a 90-es években Észak-Európa országai látják jövőképüket a kevésbé átpolitizált, kevésbé bürokratikus kontinentális rendszerekben. Válságkezelő programjaik szerves részét képezi az Európai Unióhoz való csatlakozás, ami a német vagy francia mércével mérve túlzottnak ítélt jóléti újraelosztás és szociális jogok visszafejlesztését is kilátásba helyezte. A jóléti állam erős társadalmi gyökerekkel rendelkező, intézményesült modelljeiben tehát később jelentkezett a neokonzervatív fordulat, mint – mondjuk – az angolszász országokban, de – az 1990-es évek elején úgy tűnt – hasonló jellegű és mértékű változások itt is napirendre kerültek.

Az 1990-es évek elején a legtöbb elemző múlt időben beszélt a második világháború után kialakult jóléti államokról, de legalábbis komoly korszakváltásként értelmezte a 80-as évek történéseit a jóléti állam szempontjából is. A megközelítés, az elméleti háttér, az alternatív javaslat lehetett különböző, de az eltérő jellegű feltételezésekben egybecsengett a diszkontinuitás hangsúlyozása. E különböző, a jóléti állam hanyatlását magyarázó feltételezéseket foglalja össze könyvében Christopher Pierson (1991) az alábbiak szerint.

„*1. feltételezés.* Hosszú távon a jóléti állam összeegyeztethetetlen az egészséges piacgazdasággal. Csak a háború utáni, a gazdasági növekedés szempontjából kivételesen kedvező körülmények tették lehetővé, hogy egyszerre növekedjék a gazdaság és a jóléti állam. A megváltozott nemzetközi gazdasági feltételek között ez azt jelenti a politikai jobboldal számára, hogy a gazdasági növekedés csak akkor állítható helyre, ha drasztikusan csökken a jóléti államnak a produktív gazdaságra gyakorolt nyomása. A baloldal következtetése az, hogy a jóléti állam gondolatában megtestesült jóléti törekvések csak a társadalom szocialista átalakításával érhetik el céljukat.

2. *feltételezés.* A jóléti állam fejlődése a modern kapitalista társadalmak fejlődésének szerves részét képezte. Mindazonáltal rendkívüli növekedésének szakasza történelmileg különlegesnek is számít. A jóléti állam mára elérte »növekedésének határait«. Teljes lerombolása se nem szükséges, se nem valószínű, de bármilyen további (és költséges) növekedése alá fogja ásni társadalmi támogatottságának bázisát.
3. *feltételezés.* A nemzetközi politikai gazdaságban beállt változások növekvő mértékben aláásták a nemzeti jóléti államok fejlesztésének feltételeit. A nemzeti jóléti államokról szóló megegyezés tipikus szereplőinek, a nemzeti kormányoknak, nemzeti munkásmozgalmaknak és nemzeti alapú tőkéknek erejét a modern világgazdaság nagyfokú nemzetköziesedése és deregulációja aláásta. A keynesiánus jóléti állam összeegyeztethetetlen ezzel az új nemzetközi politikai gazdasággal.
4. *feltételezés.* A háború utáni jóléti állam »történelmi kompromisszumot« képviselt a tőke és a szervezett munka hatalma és érdekei között. Míg azonban egykor a jóléti állami politikák mindkettőjük érdekeit szolgálták, ezek egyre kevésbé vonzóak mindkettőjük számára, és egyre kevesebb támogatást tudnak mozgósítani a két táborban. Ilyen körülmények között a mai szociáldemokrata mozgalmak számára az egyetlen helyes stratégia az, ha újjáélesztik hagyományos elkötelezettségüket a tőkebefektetési funkció szocializálására, amit – átmenetileg – »zárójelbe tett« a keynesiánus jóléti állam kompromisszuma.
5. *feltételezés.* A jóléti állami juttatások fejlődése (különösen a közegészségügy és a közoktatás területén) maga idézett elő olyan társadalmi változásokat, melyek aláássák a jóléti állami juttatások további szükségességét, és felhígítják a közszolgálatok folyamatos támogatásának bázisát. Legfőképpen pedig a jóléti állam fejlődése átalakította a fejlett kapitalizmus osztálystruktúráját, oly módon, hogy aláásta saját továbbélésének osztálybázisát. A legfontosabb az, hogy ezek a változások aláássák azt a – közép- és munkásosztályok közötti – szövetséget, melyre a jóléti állam épült, és arra ösztönzik a népesség egyre növekvő részét, hogy elforduljon a közjóléti juttatásoktól, azok támogatásától.
6. *feltételezés.* A jóléti állam megfelelő intézményi kereteket jelentett bizonyos jóléti szolgáltatások biztosítására a társadalmi és gazdasági fejlődés egy bizonyos

szintjén. A további gazdasági növekedés azonban egyre alkalmatlanabbá minősítette a jóléti juttatások ezen formáit. Különösképpen a fogyasztói választás és bőség kiterjedése idéz elő növekvő elégedetlenséget a nyugati iparosodott gazdaságokban az államilag adminisztrált jóléttel szemben, és azt eredményezi, hogy a fogyasztók növekvő mértékben fordulnak a piacon kapható jóléti szolgáltatások felé.

7. *feltételezés.* Bár a jóléti állam történelmileg progresszívnek tekinthető, további előrelépés nem valósítható meg a hagyományos jóléti állami politikák továbbfejlesztésével. Ennek oka az, hogy a jóléti állam egy produktivista-ökonomista növekedési stratégiához kötődik, mely (már) nem hangolható össze a valódi emberi szükségletek kielégítésével és az igazi társadalmi jólét biztosításával."

A fenti feltételezések igen különböző paradigmákból közelítették a kérdést. A szűken értelmezett szociálpolitikán túlmutatva jóval sokrétűbb jelenségről: komplex politikai, közgazdasági, társadalompszichológiai stb. problémákra mutattak rá. Mégis, sokféleségük ellenére e tézisek meggyőzően mutatják, hogy az 1970-es évekig fennálló konszenzus helyébe, mely a jóléti államot a történelem végének tekintette, a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára egy új konszenzus lépett, mely az addig ismert jóléti állam történetének végét jelezte.

Európai bonyodalmak

Ha az 1990-es évek uralkodó elméletei a jóléti állam végéről szóltak, még inkább elmondhatjuk ezt napjaink nyugat-európai diskurzusáról. Az európai országok nagy része az elmúlt tíz évben példátlan gazdasági megrázkódtatásokon ment át, ami nehezen kezelhető szociális következményekkel járt. Azt a hitet, miszerint az Európai Unió segít konszolidálni a korábban kialakult jóléti kapitalizmust, az elmúlt egy-két évtized tapasztalatai megingatták.

Az EU létrehozásakor (a Közösség Unióvá transzformálásának időszakában) a politikai vezetők maximálisan tisztában voltak a szociális dimenzió jelentőségével. Különösen igaz ez Jacques Delors-ra, aki 1985–95 között tíz éven át állt az Európai Bizottság élén. Delors vezette be a brüsszeli szóhasználatba az „európai szociális modell" fogalmát, emelte intézményes formában is az Európai Unió szintjére a háromoldalú érdekegyeztetést (szociális párbeszéd), és 1989-ben elfogadtatta az alapvető szociális jogok közösségi chartáját (Addison–Siebert 1991). Elindította az EU-szintű munkaügyi jogalkotást, és megerősítette a szociális és területi kohéziót szolgáló pénzügyi eszközöket az EU költségvetésében.

Formális értelemben az EU szociális dimenziója ma is a Delors által lefektetett elveket követik. Ezekre épültek rá olyan közös kezdeményezések, mint a 2000-ben elfogadott Lisszaboni stratégia, valamint a 2010-ben elfogadott Európa 2020 stratégia. Mégis, a szociális Európában érdekelt szereplők az elmúlt negyedszázadot in-

kább erózióként, visszafejlődésként, csapások sorozataként élték meg. Ebben négy olyan „megatrend" játszik fő szerepet, amelyek a közkeletű vélekedés szerint halálos fenyegetést jelentenek az európai szociális modell számára. Az apokalipszis négy lovasa nem más, mint a globalizáció, az EU keleti bővítése, a digitális-automatizációs forradalom, valamint az európai valutaunió.

Globalizáción a nemzetközi kapcsolatok intenzívebbé válását és elsősorban a pénzügyi és kereskedelmi kapcsolatok elmélyülését értjük. A technika fejlődésének köszönhetően, a közlekedés-szállítás költségeinek csökkenésével a világ országai számára új határok nyíltak meg, az adminisztratív korlátokat pedig a kölcsönösen előnyös tranzakciók reményében az államok maguk bontották le. Az intenzívebb beruházási és cserekapcsolatok nagyobb volumenű migrációt is maguk után vontak.

Ugyanakkor a globalizáció világméretű gazdasági versenyhelyzetet hozott létre a fejlettebb országok számára, és – amint Andrew Glyn kimutatta – erodálni kezdte a jóléti állam anyagi alapjait. A beruházásokért folyó, intenzívebb nemzetközi verseny megnehezítette a teljes foglalkoztatás fenntartását vagy akár csak a foglalkoztatás viszonylagos biztonsága iránti elkötelezettséget. A globalizációnak az EU maga is az egyik élharcosa volt, miközben negatív hatásainak kivédésére egyetlen eszközt hozott létre az Európai Globalizációs Kiigazítási Alap (angol rövidítéssel EGF) formájában, és azt is csak 2006-ban. Ez az eszköz lehetőséget nyújt arra, hogy uniós forrásokkal támogassák a nemzetközi munkamegosztás megváltozása miatt nagy számban elbocsátott dolgozókat. Kevés azonban ahhoz, hogy az ilyen hirtelen változásoknak elejét vegye, vagy megfordítsa a dezindusztrializációs – és viszonylagos elszegényedést generáló – változásokat korábban prosperáló vidékeken (mint például Észak-Anglia, Vallónia, Valencia).

A második, korábban ünnepelt, de sokak által kárhoztatott megatrend a keleti EU-bővítés. Azzal, hogy az EU keleti bővítése során jóval alacsonyabb termelékenységű és jövedelmű országok lettek integrálva az egységes piacba, megteremtődött a szociális dömping lehetősége az Európai Unión belül. Arról nem is beszélve, hogy a keleti „új" tagországokban jóval nagyobb számban fordulnak elő olyan politikusok, akik nem elkötelezettek az „európai szociális modell" iránt, és úgy gondolják: az alacsonyabb színvonalú szociális ellátás az egyik lehetséges eszköze a gazdasági versenyképesség erősítésének.

A kelet–nyugati termelékenységi és bérszakadék következménye, hogy a tőke főleg nyugatról keletre, a munka pedig főleg keletről nyugatra áramlik. A fejlett jóléti rendszerekkel és magasabb bérátlaggal rendelkező nyugati (és északi) országokban az újonnan érkező „kelet-európai" munkavállaló egyszerre tűnik fenyegetésnek a munkahelyekért folyó versenyben és a szociális ellátórendszerek igénybevételénél. A szociális dömpingtől és általában a keleti nyitás szociális következményeitől való félelem végtelenített vitákat okozott például az ún. kiküldött munkavállalókat illetően, de nagyban hozzájárult az EU-tagság ügyében rendezett brit népszavazás kimeneteléhez is.

A harmadik fő trend az ún. robotforradalom, amely hol eufóriát, hol pánikot okoz a gazdasági és társadalmi szereplők körében. Az előző két esetben vagy a munkahely elvándorlása, vagy az olcsó külföldi munkavállaló megjelenése rendíti meg a foglalkoztatás biztonságát. Ez esetben a technológia ugrásszerű fejlődése okoz hasonló félelmet. Ha a robotok tömegesen átveszik a feladatok végzését, a mai munkavállalók nagy tömegei számára megszűnik a foglalkoztatás és a jövedelem biztonsága is. Erre a kihívásra a munkaszervezés és a jóléti rendszer egyidejű innovációja lehet a válasz. A feltétel nélküli alapjövedelem (FNA) bevezetésének szorgalmazói szerint például a robotforradalom – élőmunkát kiszorító hatásán keresztül – a dolgozók nagy tömegeitől veszi el a stabil jövedelmet, ami napirendre tűzi az FNA mihamarabbi bevezetését.

A digitalizáció és az automatizáció futurisztikus irodalmának sikere után az OECD és az ILO elemzései realisztikus irányba terelték ezt a vitát; bemutatva, hogy belátható időtávon a digitális forradalom a munkahelyek minőségére nagyobb hatást gyakorol, mint azok mennyiségére. Kétségtelen, hogy a digitális forradalommal, annak munkaügyi következményeivel kapcsolatos előrejelzések sokszor eltúlzottak. Azok a következmények, amelyek 50-60 év múlva előállhatnak, rövid távon még nem kell, hogy összeomlást okozzanak. Kétségtelen azonban, hogy a digitalizáció és automatizáció trendjei mind a gazdaságban, mind a hétköznapi életben igen gyorsan bontakoznak ki, megváltoztatva a munka és az élet minőségét, a társadalmi viszonyokat.

A negyedik kihívás az európai jóléti állammal – és szociális modellel szemben – nem más, mint a valutaunió. Mivel a Gazdasági és Monetáris Unió (EMU) lényegében egyazon politikai folyamat terméke, mint az egységes piac, a valutaunió negatív hatását ellentmondásnak kell tekintenünk („Delors-paradoxon"). Bár Jacques Delors ügyelt arra, hogy az egységes piac rendelkezzen szociális dimenzióval, ugyanezt a munkát a valutaunióval kapcsolatban nem tudta elvégezni.

A fiskális unió és egységes pénzügyi felügyelet nélkül életbe léptetett valutaunió közgazdasági értelemben az ún. valutatanács *(currency board)* működéséhez hasonlít, vagyis egy összeurópai monetarizmus felé tereli a gazdaságpolitikát. Ez lényegében azt jelenti, hogy rugalmas nemzeti valuta hiányában válsághelyzetekben szinte szükségszerűvé válik a belső leértékelés, vagyis a periferikus országok éppen az európai sajátosságok és szociális intézmények feladásával próbálják előmozdítani versenyképességüket. A negatív hatások már a valutaunió életbeléptetése előtt (az ún. maastrichti kritériumoknak való megfelelés időszakában) jelentkeznek, de a későbbiekben is alárendelik a társadalmi kohézió szempontjait a rövid távú pénzügyi egyensúlynak. Az unión belül megszűnik a konvergencia, és a közösség két országcsoportra válik szét: az egyikben stabil pénzügyi bázison fennmarad és továbbfejlődik a jóléti állam, a másikban a munkaerőpiac és a jóléti rendszer működése a konjunktúra ingadozásától függ. Ezt a folyamatot ellensúlyozni önmagában szociálpolitikai eszközökkel nem lehet; a valutaunió konstrukciójának, működésének teljes

újragondolására, valamint új eszközökre (például EU-szintű munkanélküli-biztosításra) van szükség.

A négy felsorolt átalakulás valóban próbára teszi a korábban kialakult jóléti rendszereket, és át is alakítja azokat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy feltétlenül elemi csapásként, csakis mint veszélyforrásra kell tekintenünk rájuk. A kockázatok mellett lehetőségeket is hordoznak, az átalakulás és az alkalmazkodás kényszere mellett a nagyobb teljesítményre való ösztönzést is hordozzák. Megfelelő technikai, szervezeti, pénzügyi innováció esetén a négy megatrend negatív hatásai mérsékelhetőek, pozitívumaik felerősíthetőek. A négy trend egyidejűsége azonban az ilyen innováció megvalósítását jelentősen megnehezíti.

Jólét határok nélkül

A II. világháború után kialakult jóléti államok fölött több vészharang is megszólalt már – Észak- és Dél-, Kelet- és Nyugat-Európában egyaránt. Először azért, mert az 1970-es években a növekedés lefékeződött, s a stagfláció körülményei között nehezebb volt mindenki számára javuló életkörülményeket biztosítani. Aztán az angolszász világban a Thatcher–Reagan-féle neokonzervatív ellenforradalom meg is hirdette a támadást a jóléti újraelosztás és a gazdaságba beavatkozó állam ellen.

A Szovjetunió felbomlásával eltűnt az egyik fontos külső ösztönző, amely miatt a nyugati piacgazdaság is szociálisabb volt a korábbiaknál. Végül a feltörekvő országok gazdasági sikereire, az általuk támasztott versenyre hivatkozva lehetett feladni olyan juttatásokat, amelyek gazdasági szempontból indokolatlannak, fenntarthatatlannak minősültek.

A felsorolt tényezők mindegyike nagy jelentőségű volt, és aki a jóléti rendszerek fejlődésével foglalkozik, nem hagyhatja figyelmen kívül őket. Látni kell azonban, hogy az említett hatások ellenére az OECD-országok jóléti rendszerei továbbra is erősnek mondhatók. Sőt, több példát is hozhatunk arra, hogy a legerősebb gazdaságokban újabb elemekkel egészül ki a jóléti állam.

Ilyen példa az Egyesült Államokban bevezetett általános egészségbiztosítás *(Obamacare),* valamint a Németországban bevezetett minimálbér. Az utóbbit valószínűleg 2015 legfontosabb szociális intézkedésének tekinthetjük az Európai Unióban, amelynek jelentősége messze túlmutat Németországon, illetőleg a legalacsonyabb jövedelmű rétegeken.

Persze mondhatjuk: nincs abban semmi meglepő, hogy a gazdagabb országok erősítik a szociális védőhálót – ők ezt „megengedhetik maguknak". Ezért fontos felhívni a figyelmet arra, hogy a gondoskodó állam a világgazdaság más régióban, az ún. feltörekvő térségekben is megvetette lábát. Ez elmúlt másfél évtized valamiféle fordulatként is értékelhető ebből a szempontból.

A három legjelentősebb felzárkózó gazdaság, Kína, India és Brazília az elmúlt évtizedben nemcsak a világgazdasági átlagnál gyorsabb GDP-növekedésről, hanem a szegénység elleni programokról is ismert. Kína Di Bao-program néven garantált minimáljövedelem-modellt vezetett be a városokban. A másfél évvel ezelőtti pártkonferencia elindította az ún. Hukou-rendszer reformját is, amely közelíteni fogja a városi és a vidéki lakosság szociális jogait.

India esetében sokan tanulmányozzák az ottani iskolai étkeztetési programot, valamint a Mahátma Gandhi nevét viselő vidéki foglalkoztatási garanciamodellt, amelynek a lényege, hogy a minimálbért az informális gazdaságban is érvényesítsék. Az állami szolgálatnak kötelessége munkát adni az arra jelentkezőknek, aki viszont egy határidőn túl nem kap ilyet, az segélyre lesz jogosult.

Brazília szociális programja, a Bolsa Família is valamiféle szimbólum lett már. Első jelentős példája ez az ún. feltételekhez kötött készpénztranszfernek (a családok annak fejében kapnak rendszeres juttatást, hogy a gyermekeket iskolába járatják). Brazíliában az évtized nagy sporteseményeit is összekötötték olyan programokkal, amelyek felszámolják a nagyvárosi szegénynegyedeket, és elindítják a szegény családok gyermekeit az iskoláztatás útján.

A világbanki statisztikák szerint évente 9%-kal nő azoknak a száma, akikre kiterjed valamilyen szociális védőháló (vagyis közvetlen, járulékfizetés nélküli jövedelem-transzferben részesülnek). Ma összesen egymilliárd ember részesül valamilyen szociális transzferben.

Az ezredforduló időszakában az ENSZ és a Világbank – valamint a nagy pénzügyi válság után a G20-fórum – egyaránt szerepet játszott abban, hogy a gazdasági fejlődés mellé felzárkózott a társadalmi fejlődés is az afrikai, dél-ázsiai és latin-amerikai országok kormányzati céljai és feladatai körében. Ezen intézmények, fórumok mellett a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) hathatósan közreműködik a munkajog fejlesztésében, a munka világának humanizálásában. Ez a folyamat négy kulcsterületre összpontosít, amelyek: a minimálbér, a maximális heti munkaórák száma, a munkahelyi baleset- és egészségvédelem, valamint a szülési szabadság.

Minimálbér az ILO tagországainak 90%-ában létezik – igaz, sok esetben csak bizonyos szektorokra vonatkozik. Ami pedig a munkaidőt illeti, a tagországok mindössze 8%-ában nincs konkrét, törvényben megszabott maximuma a heti munkaidőnek. Olyan esetek, mint a két évvel ezelőtti, bangladesi üzemi tragédia (Rana Plaza), kiváltják a munkajog gyorsított átszabását, korszerűsítését. (Persze a gyorsításban a kereskedelmi partnerek ráhatása is szerepet játszik.)

Ez az evolúció visszahat a fejlettebb térségekre, így Európára is. Ezt még akkor is elmondhatjuk, ha tudjuk: a fejlődő világ szabályozó vagy újraelosztó programjai eleinte csak szándékokról, törekvésekről szólnak, és idő kell hozzá, mire a hatásukat is látható módon kifejtik. A gondoskodó állam elemeinek megjelenése azt mutatja: a fejlett és a feltörekvő gazdaságok közötti szociális szakadék széles ugyan, de szű-

kíthető, méghozzá nemcsak a fejlettek szociális rendszereinek gyengítésével, hanem a feltörekvő gazdaságok szociális dimenziójának erősítése által is.

A szociális állam kifejlődését segíti a demokratizálódás, a társadalmi és politikai stabilitás megőrzésének igénye. A társadalmi békét garantáló intézkedések pozitívan hathatnak a beruházási kedvre és az emberi erőforrások fejlesztésére is. Ahogy tehát a feltörekvő országok gazdaságai munkaalapúvá válnak, úgy törekszenek a szociális dimenzió megerősítésére is. A kettő között – sem az EU-ban, sem Európán kívül – nincs olyan típusú ellentét, amelyet időnként a balkáni gondolatkörben feltételeznek.

A globalizáció beköszönte óta kedvelt kutatási és vitatéma az is, hogy vajon a migráció hogyan hat a jóléti rendszerekre. Vannak szakértők (például az oxfordi Paul Collier), akik úgy látják, a migráció gyengíti a szolidaritást, mivel heterogénebb társadalmakat hoz létre, és ennek következtében a jóléti rendszerek iránti elkötelezettség is csökken. Ennek a feltételezésnek azonban ellentmondanak az empirikus kutatások. A migránsok sok esetben nettó befizetői a fogadó országok jóléti kasszáinak, és segítenek azok fenntarthatóvá tételében.

Emellett a bevándorlás előidézheti azt is, hogy a szociálpolitika a fogadó országban új elemekkel bővüljön. Így például Hollandiában a bevándorlás nyomán előállt integrációs szükséglet hívta életre a mikrohitelezést és általában a szociális vállalkozások támogatásának különféle formáit. Az Európai Unión belül a korábbinál intenzívebb belső vándorlás is felerősíti a közös szociális szabályozás igényét. A szociális dömping elkerülése érdekében sokan szorgalmazzák a minimálbér közös szabályozását, az eurózónán belül pedig közös munkanélküli-biztosítás kialakítását.

Ezek az új intézkedések nem születnek meg maguktól – sok elemzés és vita előz meg minden lépést. A hosszú európai válság után azonban szükség is, lehetőség is van a szociális koordináció megerősítésére. A világgazdasági versenyre a feltörekvő gazdaságok fejleményei miatt ezúttal nehezebb ellenérvként hivatkozni.

Jóléti modellváltás – szociáldemokrata útkeresés

A jóléti állam programja a XX. században a kapitalizmus megjavíthatóságának ígéretét hordozta. Ennyiben mindenképpen összefonódott a kapitalizmus szociális reformját hirdető szociáldemokrácia céljaival és tevékenységével. Érdekes módon a kelet-közép-európai térségben a szociáldemokrácia éppen akkor vált jelentős politikai erővé, amikor Nyugaton az egyik legfontosabb törekvése válságba vagy legalábbis holtpontra jutott.

Az 1989-es politikai fordulat a szociáldemokrácia reneszánszát hozta el a rendszert váltó kelet-közép-európai térségben. Úgy tűnhetett, a szociáldemokrácia kínálja az elméletileg helyes és gyakorlatban hatékony programot a baloldal számára; ez a program pedig nem más, mint a második világháború után Nyugat-Európában

kialakult jóléti állam megvalósítása. A jóléti kapitalizmus és az európai szociális modell válságai ugyanakkor egzisztenciális kérdéseket vetnek fel a progresszív politikai irányzatok számára is.

A szociáldemokrácia szerepét segít tisztázni az a tény, hogy ez az irányzat elsősorban a skandináv országokban volt értelmi szerzője a jóléti állam megvalósításának, bár fenntartásában, reformjaiban, továbbfejlesztésében fontos szerepet játszott más térségekben is. A jóléti kapitalizmus iránti szociáldemokrata elkötelezettséget a foglalkoztatás biztonságának megteremtése, valamint a javuló munkakörülmények és az erős szociális háló kilátásai támasztották alá.

Az 1980-as évektől fogva a szocialista és szociáldemokrata pártok – akár kormányon (Franciaország), akár ellenzékben (Nagy-Britannia) voltak – egyre több elemet vettek át a konzervatív gazdaságpolitikai programokból. A nyolcvanas évek után már nem tekinthetjük a szociáldemokrácia sajátjának a keynesiánus vegyes gazdaság programját, sokkal inkább beszélhetünk a monetarizmusból és más neoliberális doktrínákból is táplálkozó eklektikus gazdaságpolitikáról. A szociáldemokrácia felhagyott az állami tulajdon védelmezésével, és a kilencvenes évektől új irányokat kezdett kikísérletezni az egészségügyben, az oktatásban és más területeken.

Mindez nem ment vita nélkül, és a szociáldemokrácián belüli polarizáció azóta is megfigyelhető. A politikai „centrum" felé húzó jobbszárny az „új realizmus" jegyében egyre inkább elfogadta a domináns konzervatív erők által szabott új kereteket, míg a defenzívába szorult baloldal az „aranykor" jóléti vívmányait igyekszik védeni. A korábbiakhoz képest meglazulnak a pártok és a szakszervezetek közötti kapcsolatok azokban az országokban is (Nagy-Britannia, Svédország), ahol a szociáldemokrata és a szakszervezeti mozgalom történelmileg összenőtt, egyet jelentett. Ambivalencia mutatkozik a tekintetben is, hogy a jóléti kapitalizmus programjának mennyiben alkalmas kerete az Európai Unió. (Tony Atkinson, az egyenlőtlenségeket kutató brit közgazdász az Európa 2020 stratégia melletti kiállást, céljainak követését ajánlotta a szociáldemokrácia számára, de sokan ettől eltérően gondolkodnak.)

Következésképpen a jövő alternatíváinak kutatásában a továbbiakban nem támaszkodhatunk sem a jóléti kapitalizmusnak, sem a szociáldemokráciának a XX. században hagyományosnak tekintett formáira. A szakirodalomban egyre inkább terjed, hogy a jóléti állam átadja a helyét valamiféle „jóléti keveréknek", melyben különböző mechanizmusok együttesen biztosítják a kiszámítható életviszonyokat, a társadalmi mobilitást és az esélyegyenlőséget a népesség többségének.

A szociáldemokrácia táborán belül a kohéziót az tartja fenn, hogy a társadalmi célokról kevesebb vita folyik, mint a szükséges eszközökről. Ugyanakkor a gazdasági folyamatok politikai szabályozása és a kapitalizmus stabilitása érdekében történő jövedelem-újraelosztás mellett olyan fontos célok is beépültek a programba, mint a nemzetközi fejlesztés és a globális feszültségek kezelése, az ökológiai és a szociális fenntarthatóság kérdései. E törekvések politikai karakterét kiemelik a 2016-os év brit és amerikai változásai, amelyek megmutatták: a szociáldemokrácia hiánya

(USA) vagy korábbi programjának részleges feladása (Egyesült Királyság) destabilizáló hatású, sőt az Európai Unió dezintegrációs trendjeinek egyik fő okozója is lehet.

A szociáldemokrácia köreiben – már az 1970-es és az 1980-as években – a világproblémák felé való elmozdulást alapozta meg és vezette be Willy Brandt, Olof Palme és Gro Harlem Brundtland munkássága, mindenekelőtt az ENSZ különböző bizottságai élén végzett tevékenységükkel. Az említett vezetőknek köszönhetően az ökológiai válság megoldásának és egy méltányosabb nemzetközi gazdasági rend kialakításának feladatai válnak a szociáldemokrácia vezérmotívumaivá, ami a nemzeti keretek között megvalósított jóléti állam lehanyatlása után a globális keynesianizmus, az erősebb szociális dimenzióval rendelkező EU és valamiféle „jóléti világgazdaság" felé mutat.

Érdekes kérdés továbbá a szociáldemokrata alternatíva mibenléte a (fél)periférián, beleértve Közép-Kelet-Európát, ahol a jóléti kapitalizmushoz fűzött várakozásokat – a nemzeti jövedelmekben mutatkozó nagyságrendi különbségre hivatkozva – a rendszerváltás ideológusai egy idő után lehűteni igyekeztek. Kornai János például a megbukott államszocializmust koraszülött jóléti államnak nevezte, elismerve ezzel a társadalompolitika haladó törekvéseit és részeredményeit, és azt a tényt, hogy az elmúlt rendszer az ország erején felül próbálta kiterjeszteni a szociális jogokat. Az európai szociális modell az EU keleti „új" tagországait azóta sem ihlette meg, és kérdés, hogy ez a gondolatkör mennyiben tudja segíteni a helyi szociáldemokrácia újjászerveződését.

Mindezek következtében a szociáldemokráciának mind a centrumban, mind a perifériákon kettős feladatot kell vállalnia. Az egyik a nemzetközi gazdasági rend intézményeinek fejlesztése az országok közötti gazdasági feszültségek, egyensúlytalanságok enyhítésével, a másik pedig az országokon belüli méltányos jövedelemelosztás előmozdítása és általában véve az egyenlőtlenségek mérséklése. Az egyenlőtlenségek megfékezésére és meghaladására ma nagyobb társadalmi igény mutatkozik, mint akár csak öt-tíz évvel ezelőtt, ugyanakkor a progresszív politikai erők fragmentációja a legtöbb országban – és európai szinten – ezeknek az igényeknek a kielégítését jelentősen megnehezíti.

Szakirodalom

Addison, John T. – Siebert, W. Stanley: The Social Charter of the European Community: Evolution and Controversies. *ILR Review,* vol. 44, No. 4 (July 1991). 597–625. o.

Andor László: A jóléti állam holnap. *Eszmélet,* 6. évf. 22. szám (1994. nyár). 94–107. o.

Dolvik, Jon Erik – Martin, Andrew (szerk.): *European Social Models from Crisis to Crisis. Employment and Inequality in the Era of Monetary Integration*. Oxford, Oxford University Press, 2015.

Esping-Andersen, Gøsta: *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Polity Press, 1990.

Ferrera, Maurizio – Maino, Franca: Social Innovation beyond the State. Italy's Secondo Welfare in a European Perspective. *WP-2WEL,* 2014. 2/14. http://www.secondowelfare.it/allegati/ferrera_maino_wp2_2014_2wel.pdf

Glyn, Andrew: *Capitalism Unleashed. Finance, Globalization and Welfare.* Oxford, Oxford University Press, 2006.

Hemerijck, Anton: *Changing Welfare States*. Oxford, Oxford University Press, 2013.

Kornai János: A poszt-szocialista átmenet és az állam. *Közgazdasági Szemle,* 1992. június.

Kuhnle, Stein: *The Scandinavian Welfare States: Internal and External Challenges.* Kézirat. 1991.

Lévai Katalin (szerk.): *A jóléti állam.* Budapest, T-Twins, 1991.

Morel, Nathalie, Palier, Bruno –Palme, Joakim (szerk.): *Towards a Social Investment Welfare State? Ideas, Policies and Challenges*. Chicago, The University of Chicago Press, 2012

Pierson, Christopher: *Beyond the Welfare State?* Polity Press, 1991.

Polányi Károly: *A nagy átalakulás.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.

Rodrik, Dani: *The Globalization Paradox: Democracy and the Future of the World Economy.* W. W. Norton & Company, 2012.

Ross, John: Maastricht – the anti-Keynesian Treaty. *Socialist Economic Bulletin, Briefing,* 1992/9. szám.

Rothstein, Bo: *The Crisis of the Swedish Social Democrats and the Future of the Universal Welfare State.* Kézirat. 1992.

Sapir, Andre: Globalization and the Reform of European Social Models. *JCMS,* vol. 44, no. 2 (2006). 369–90.

Szamuely László: *A jóléti állam ma.* Budapest, Magvető, 1985.

Szigeti Péter: *Szervezett kapitalizmus.* Budapest, Mediant, 1991.

Szigeti Péter: *Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, 1995.

Szigeti Péter: *A valóság vonzásában. Jogelméleti és politikaelméleti tanulmányok.* Győr, Széchenyi István Főiskola, 2001.

Vandenbrucke, Frank: *The Case for a European Social Union. From Muddling Through to the Sense of Common Purpose.* Leuven, KU Leuven Euroforum, 2015.

Vaughan-Whitehead, Daniel (szerk.): *The European Social Model in Crisis. Is Europe losing its Soul?* Cheltenham, Edward Elgar, 2015.

A szervezett kapitalizmus kettős válsága

ARTNER ANNAMÁRIA

Szigeti Péter munkásságának jelentős része arra irányul, hogy meghatározza és értelmezze korunk társadalmi formaváltozásait, az e változásokat generáló és véghez vivő erőket, és felvázolja a mindenkori helyzetekből adódó alternatívákat. Mint a *Világrendszernézőben* című könyvének bevezetőjében fogalmaz: „a történeti felvezetésnek kell elvezetnie a globális kapitalizmus mai jellemzőinek, struktúrájának vizsgálatához: kiterjedésének, intenzitásának, speciálisan nevesíthető következmény-problémáinak számbavételéhez" (Szigeti 2005: 7). Mivel a vizsgált objektum maga a világ, a megismerés pedig egyszerre gyakorlati és elméleti tevékenység, Szigeti számára „a totalitás elv, az empíria és teória egysége a kritikai elméletek módszertani kánonja" (ibid. 3.1 fejezet). E szemlélettel magam is egyetértek, s az e módszerrel operáló tudományágat, hasonlóan Van Der Pijlhez (2009), globális politikai gazdaságtannak nevezem.

E szellemben vázolom fel korunk globális világrendjének állapotát, amelyet a globális tőkeértékesülési ciklusok elhúzódó válsága, a válság megoldásához szükséges eszközök hiánya s ezért egyben a globális status quónak, vagyis magának az észak-atlanti centrum által uralt hierarchikus világrendnek a válsága jellemez.

Az alábbi vázlatos kifejtésben, kapcsolódva Szigeti Péter munkásságához, először a kapitalizmus történeti szakaszait és mai hierarchiáját írom le, ezt követi a globális tőkeciklusok tárgyalása, majd a hosszú ciklusok válságainak természetét (a csomópontválságot) és ezek megoldásának feltételeit veszem sorra. E képből vezetem le a mai világrendszer válságát.

A kapitalizmus korszakai – a szervezett és a transznacionális kapitalizmus

Szigeti Péter (2005 és 2015) szakaszolásában a legfejlettebb (centrum)országokban a kapitalizmus szabadversenyes szakasza az első világháború végéig, illetve az 1917-es orosz szocialista forradalomig tartott, s a rákövetkező időszak az általa „szervezett kapitalizmusnak" nevezett formáció időszaka. Ez egészen az 1929–33-as ún. Nagy Válságig, pontosabban a II. világháborúig a monopolkapitalizmus, majd ezt követően a keynesi jóléti állam formáját öltötte, míg az 1970-es évek válságának beköszöntével (1973–75) véget nem ért a jóléti állam és egyben a szervezett kapitaliz-

mus korszaka, hogy az 1970-es évek végétől átadja helyét a globalizáció korának, a „globális liberálkapitalizmusnak". E szakaszban „a tőke már-már levetette a polgári nemzetállami keretekben szervezett állami-politikai közvetítettséget, és a világgazdaság szuperstruktúráját elfoglalva közvetlenül uralkodik a gazdasági ágensek és a munkatársadalom felett" (Szigeti 2005: 11). Ami a centrumban a szervezett kapitalizmus idején monopolkapitalizmusként jelent meg, azt a kevésbé fejlett, függő helyzetű országok (a periféria és a félperiféria) imperializmusként élték meg, és ami

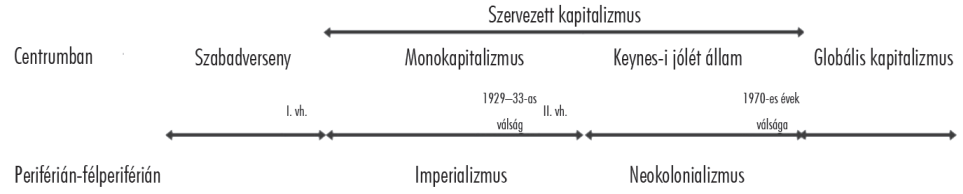

a centrumban a keynesi jóléti állam volt, az a (fél)perifériának a neokolonializmust jelentette (1. ábra).

1. ábra: A kapitalizmus korszakai – Szigeti Péter elmélete szerint. Forrás: Szigeti (2005)

Alapvetően elfogadva e fenti logikát, én Rozsnyai (2002) – aki Lenin felosztását követi, illetve egészíti ki –, valamint az egyenlőtlen fejlődés és felzárkózás kérdéskörében folytatott saját kutatásaim alapján a következő módosításokat javaslom a Szigeti-féle szakaszolásban.

Ami a centrumot illeti, a monopolkapitalizmus végét nem a II. világháború végére, hanem az 1929–33-as válság idejére teszem, mivel az ezt követő válságmenedzsment már az állam növekvő szerepére épült úgy az USA-ban, mint Európában. A Nagy Válságot követő periódust egészen az 1970-es évek válságáig mint állam-monopolkapitalizmust írom le, amelyet a tevékenységüket nemzetközi méretekben optimalizálni képes transznacionális vállalatok meghatározó szerepe miatt „transznacionális monopolkapitalizmusnak" nevezett, ma is tartó szakasz követ. Ez a Rozsnyai Ervin (2002) által adott név szerintem találóbban kifejezi a korszak lényegét, mint a „globalizáció". Korunk kapitalizmusának lényege ugyanis a transznacionális vállalatok nemzetközi termelésszervező, világpolitikát és hierarchiát meghatározó szerepe, a világtermelés szervezése a transznacionális tőke határokon átívelő újratermelési ciklusai és a világkereskedelem 80%-át[1] ellenőrző értékláncai által. Ez azt is jelenti, hogy szerintem Szigeti „szervezett kapitalizmus" fogalma illik a globalizáció korára is, még ha a szervezést most már nem is közvetlenül az államok, mint inkább az államok által biztosított szabályrendszer jóvoltából szabadon működő transznacionális vállalatok és az ő érdekeiknek megfelelően működő

[1] UNCTAD (2013), x., xxii. o.

nemzetközi intézmények és szervezetek (IMF, Világbank, WTO, Európai Központi Bank, NATO stb.) végzik is. Így tehát Szigeti „szervezett kapitalizmus" fogalma kiterjesztendő napjaink világára is. Ez a felosztás szerintem következetesebben követi Szigeti logikáját, hiszen ő maga is a szervezett kapitalizmus alá sorolja be a jóléti állam előtti monopolkapitalista szakaszt, ezzel implicite elismerve az óriásvállalatok szervezőerejét. A globalizációban (a transznacionális monopolkapitalizmusban) a transznacionális tőke magasabb szinten „rekapitalizálja a kapitalizmust" (Szigeti 2011: 274–275), mint ami a szabadversenyes szakaszt jellemzi, hiszen a piaci versenyt nagyrészt internalizálja és megszüntetve megőrzi (profitérdekei alá rendeli) a saját globális termelési hálózataiban.

Szigeti nem nevesíti külön a globalizáció korát a (fél)periféria szempontjából. Én azonban szükségesnek tartom megjelölni e korszakot, amely tehát a centrum szempontjából a transznacionális monopolkapitalizmus korszaka, mint a kevésbé fejlett országok számára „a felzárkózás lehetetlenségét" hozó érát (2. ábra). Ugyanis amilyen mértékben kiteljesedik a transznacionális vállalatok nemzetközi gazdasági-politikai hatása és visszaszorul az állam a gazdaságból, olyan mértékben épülnek ki, gazdagodnak formailag és szilárdulnak meg az értékáramlási folyamatok, amelyek révén a centrumtőke le tudja csapolni a (fél)perifériák nemzeti munkáját. Ez pedig ellehetetleníti a (fél)periférián az olyan mértékű felhalmozást, amely az elmaradottság leküzdéséhez szükséges. Így, még ha az 1970-es évekig volt is némi lehetőség arra, hogy megfelelő (exporttámogató, protekcionista és diktatórikus) kormányzati politikával meg lehessen erősíteni a nemzeti tőkét, amelynek jóvoltából a hazai gazdaság teljesítménye (a GDP/fő értéke) közelebb került a centrumországokéhoz (lásd az ázsiai „kistigrisek"[2]), ez az opció mára elenyészett. A GDP/fő nőhet, ám ez valódi nemzetgazdasági fejlődés helyett csak a fejlődés *illúziója* – Arrighi (1990) már az

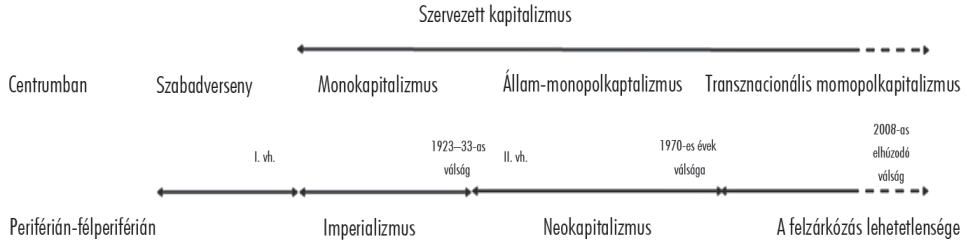

1980 előtti „felzárkózási" példákat is annak nevezte –, amely, mint például Írország esetében, mindössze a transznacionális tőke helybeli tevékenységének köszönhető.

2. ábra: A kapitalizmus korszakai – saját elméletem szerint

[2] Dél-Korea, Hongkong, Szingapúr, Tajvan.

A transznacionális monopolkapitalizmus korszakával tehát megerősödött a globális fejlettségi hierarchia is. A centrumon belül egyfelől kikristályosodott a centrum centruma, avagy a „mag", miközben a centrumtőke – beruházásai és regionális intézményei révén – minden korábbinál szorosabban magához fűzött és integrált egyes korábbi félperiféríákat és perifériákat, amelyek így egyrészt a globális centrum, másrészt a globális félperiféria részévé váltak – lásd 3. ábra.

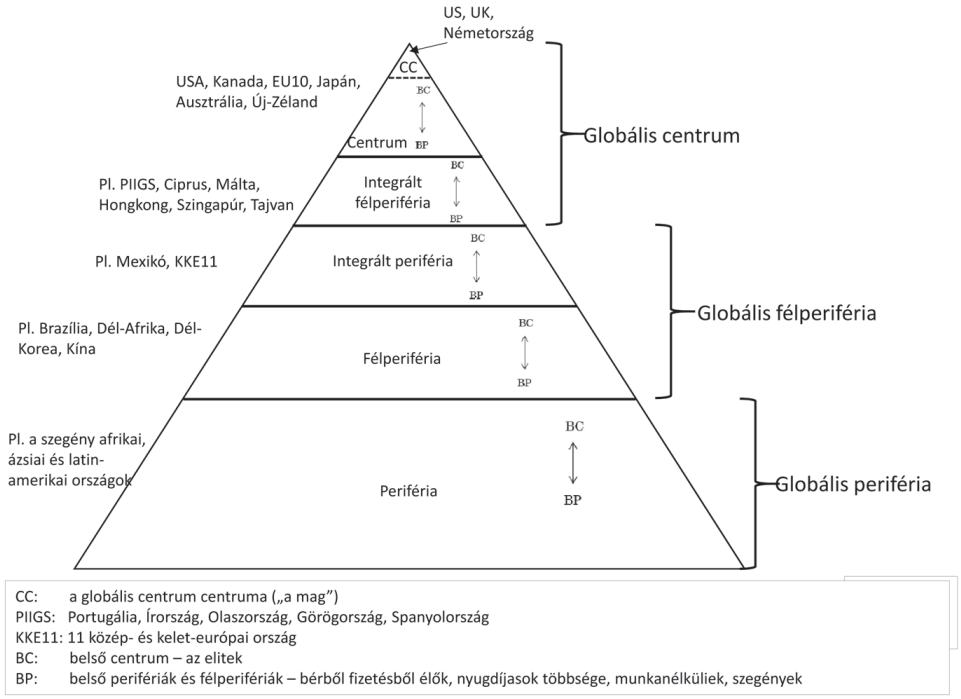

3. ábra: A globális kapitalizmus (transznacionális monopolkapitalizmus) hierarchiája

Az akkumulációs ciklusok lényege és megváltozott jellegük a transznacionális monopolkapitalizmusban

A tőke újratermelésének ciklikus jellege régóta közismert. Minden ciklusnak ugyanaz a logikája: innováció – expanzió – telítődés – hanyatlás. Vagyis minden ciklus egy innovációval indul, amely az innovátor számára extraprofitot biztosít (intenzív szakasz), majd az innováció terjedni kezd (extenzív szakasz vagy expanzió), ami lassan elolvasztja az első innovátorok előnyét, míg végül az új termék/technológia piaca telítődik. Aki nem újított, az kihull, bekövetkezik a hanyatlás, amelyet egy újabb innováció által indított ciklus vált fel.

Minden innovációk királynője a technológiai, vagyis termelékenységnövelő innováció. A versenyben maradás záloga ugyanis *végső soron* a termelékenység növe-

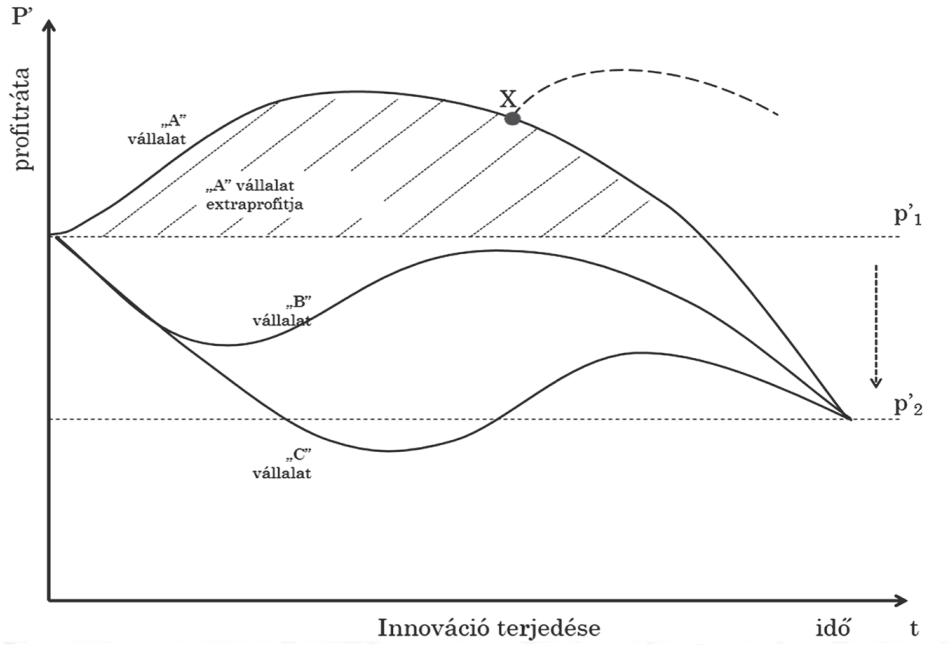

4. ábra: A tőkeciklus ún. delfinábrája

lése. De éppen a termelékenységet növelő innovációk vezetnek a termelés növekvő gépesítéséhez, az egységnyi termék vagy szolgáltatás előállításához szükséges élőmunka-mennyiség csökkenéséhez. Ezt, vagyis a tőke/munka aránynak a termelékenységet tükröző állapotát Marx a tőke szerves összetételének nevezte. A szerves összetétel tendenciális növekedése az új érték/lekötött tőke arány csökkenéséhez vezet, ami végső soron a profit/lekötött tőke arány (profitráta) esése irányába hat.

Az újítási ciklusok és a profitráta alakulását illusztrálja a csapatban úszó delfinekre emlékeztető 4. ábra. Az élenjáró innovátor „A" vállalat kezdetben extraprofitot – az átlagosnál nagyobb profitrátát – realizál, ami lehetővé teszi számára, hogy a többi vállalatnál (az ábrán „B" és „C") gyorsabban bővítse a termelését, alacsonyabb árakat kínáljon, és/vagy intenzifikálja marketingjét, stb. Ezáltal piacokat hódít el versenytársaitól, s ezek profittömegének és profitrátájának csökkenését idézi elő mindaddig, amíg e vállalatok is át nem térnek az innovációra (be nem vezetik a termelékenyebb technológiát), s fel nem tudják venni az árversenyt az elsőként innováló „A" vállalattal. Az innovációs hullámba bekapcsolódó vállalatok a piac egy részének visszahódításával növelik saját profitjukat, és „A" vállalat extraprofitjának csökkenését kényszerítik ki. Mire az innováció egészen elterjed, a profitráta a megnövekedett szerves összetételhez igazodva a korábbinál alacsonyabb lesz. Az innováció a profitráta megemeléséért indult, de eredménye a profitráta csökkenése lett.

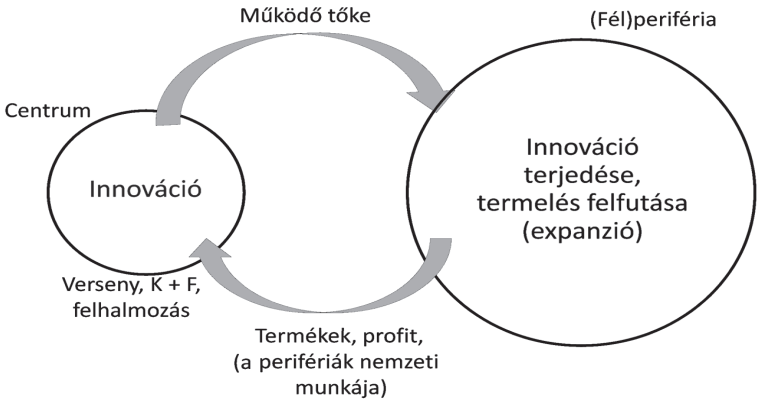

5. ábra: A globális tőkeciklus sémája

A 4. ábra segít megérteni a transznacionális vállalatok keletkezését is: az elsőként innováló „A" vállalat – extraprofitja birtokában, az ábrán „X"-szel jelölt pontban – még az innováció elterjedése, vagyis az ő extraprofitjának elolvadása előtt újabb profitráta-növelő innovációt hajthat végre (ez lehet termelékenységnövelő beruházás vagy akár alacsonyabb bérű országokba település), tovább növelve profitjának tömegét és rátáját, s egyre tovább erősítve „kvázi"-monopolpozícióját (4. ábra).

Ezeknek a tőkeértékesülési ciklusoknak a jellege a globalizációban egy lényeges momentumban megváltozott: a ciklusok a tőkeáramlás és beruházás előtti akadályok lebontásának köszönhetően strukturális értelemben globálissá váltak, úgy, hogy a ciklusok két szakasza (intenzív és extenzív) térben szétvált, időben viszont összecsúszott (Rozsnyai 2002). Az intenzív szakasz a centrumban zajlik, az innovációk gyorsan követik egymást, és a heves verseny arra kényszeríti a tőkét, a liberalizált és deregulált piacok pedig lehetővé teszik számára, hogy az újításokat már igen fiatal korukban a kedvezőbb beruházási légkörű (alacsonyabb bérű és adójú) (fél)perifériákra telepítse, ahol ezek expanziójának tág tere nyílik. Az extenzív szakasz tehát a (fél)perifériákon bontakozik ki. Ekképpen a (fél)perifériák termelése gyorsabban nő, technológiai fejlettségük azonban az állandó fejlődés mellett is mindig lépéshátrányban van a centrumével szemben. Lemaradásuk állandósul, miközben az extenzív fejlődés azzal jár, hogy a termelés bővülése felhajtja a keresletet a munkaerőpiacon, emelkednek a bérek, ami elolvasztja az adott (fél)periféria költségelőnyét. Így a tőke továbbvándorol még alacsonyabb bérű (adójú) országokba. Bekapcsolja ezeket is értékláncaiba, amelyek révén fel- és kiszivattyúzhatja nemzeti munkájuk jó részét, amelyből újabb innovációt finanszírozhat a centrumban – és így tovább. A globális tőkeértékesülési ciklusokat tehát a centrumtőke vezeti (lásd 5. ábra).

Többféle hosszúságú ciklust is ismerünk, de mind közül a hosszú ciklus a legvitatottabb, amely Nyikolaj Kondratyev nevéhez fűződik. Eszerint az egy-egy techno-

lógiai paradigmára épülő termelési hullámok 40-50 évenként váltják egymást. Ezt a hosszú időtávot azóta a technológiai fejlődés gyorsulása 20-30 évre szorította le, de ez nem változtat a lényegen. Akármit gondolunk is Kondratyev munkásságáról, mindenképpen választ kell adnunk arra a kérdésre, hogyan keletkeznek az olyan széles hatókörű és mély, azaz földrajzilag kiterjedt, az egész termelési vertikumra kiható és a társadalomnak a szoros értelemben vett termelő funkciókon kívüli intézményeit (szervezetek, jogrend, értékek, kultúra stb.) is megrengető válságok, mint az 1929–33-as Nagy Válság, az 1970-es évek olajválsága és a 2008-as globális válság.

Válság és kilábalás

Nagy válságok („csomópontválságok" – Rozsnyai 2002) akkor törnek ki, amikor egy egész termelési makrostruktúrát és a hozzá tartozó felépítményt (így a „lex mercatoriát" – lásd Szigeti 2011) meghatározó technológiai paradigma merül ki. A korábbi hosszú ciklusokat itt most nem részletezve, a 2008-as válságot megelőző időszak technológiai paradigmáját a mikroelektronikai alapú információs technológiák képezték, felépítménye pedig a neoliberalizmus globális és regionális szervezetei, szabályai voltak.

A válságból való kilábalást a régi struktúra lebontása és egy új technológiai paradigmára támaszkodó új termelési-intézményi struktúra felépítése jelenti. Szigeti (2005) Mandel és Went nyomán megállapítja, hogy míg a válság endogén módon következik a fellendülésre, addig a kilábalás nem ilyen automatikus, annak társadalmi feltételei vannak, amelyek valamiféle „rendszersokkot" jelentenek. Ilyenek a háborúk, a fegyverkezés; a forradalmak és ellenforradalmak, esetleg az aranytermelés változásai, stb. Ezt a megállapítást az alábbiakkal egészíteném ki.

A válság megoldódásához hatalmas veszteségek leírására és pótlólagos erőforrások bevonására van szükség. Ezt a terhet a tőke nyilvánvalóan igyekszik a piac más szereplőire hárítani. A korábbi csomópontválságokban az áthárítás a világháború és az ahhoz kötődő rablás, az USA esetében a lakosságtól felvett kölcsön, illetve – az 1970-es és 1980-as években – a fejlődő országok eladósodása/eladósítása és az elavult technológiák fejlődő országokba telepítése formáját öltötte. Ez azt is jelenti – és ezzel árnyalnám Szigeti véleményét –, hogy a „rendszersokkok" maguk is a tőke spontán és törvényszerű mozgásának eredményei (mint ilyenek, nem exogén, hanem nagyon is endogén jellegűek), és azt is, hogy nem feltétlenül öltik látványos rombolás formáját, különösképpen nem feltétlenül érintik ilyenképpen a centrumot. Az áthárítási mechanizmusok a gyengébb piaci szereplők (végső soron a munka, a bérmunkások hada) vállára tolják a válság terheit.

Csomópontválság esetén különösen nagy tehertől kell megszabadulnia és sok új erőforrást kell bevonnia a centrumnak, hiszen nemcsak az egész gazdaságot kell új technológiai alapokra állítani, de az intézményi kereteket is jelentősen át kell szabni.

Ilyenkor vagy egészen új társadalmi formáció születhet, vagy a régi módosul számottevően egy „belső ugrással" (Rozsnyai 2002), olyannal, amilyen az állam-monopolkapitalizmust, majd a transznacionális monopolkapitalizmust eredményezte. A 2008-ban pénzügyi formában kirobbant csomópontválság megoldása még várat magára, ami a termelés pangásában, az eurózóna válságának megoldatlanságában, a technológiai váltás késlekedésében, a tőke globális intézményeinek és politikájának változatlanságában tükröződik.

A centrum válsága – a világrend válsága

Immanuel Wallerstein szerint a világrendszerek válsága bifurkáló káosz formájában jelentkezik, amelyből előre, egy új társadalomba, és visszafelé, a régibe is vezet út. Szigeti szerint az, hogy az útelágazásból „az anarchiába torkolló káosz ('bellum omnium contra omnes') vagy akár az önmegsemmisítés felé, vagy pedig egy termékeny és humánus új egyensúlyi állapot felé" van/lesz-e kiút, „az nagymértékben a történelem cselekvő szubjektumain fog múlni. Akiknek ekkor az emberiséget kell képviselniük" (Szigeti 2011: 213). És ami még ennél is fontosabb: „Ontológiai jelentősége lesz az ismeretelméletileg adekvát válasznak, a tudás-struktúráknak" (uo.). Ezért hát nem hiábavaló újra és újra megvitatni a jelen helyzet okait, mozgatórugóit.

A 2008-as csomópontválság a mikroelektronikai alapú technológiai paradigmára épülő transznacionális monopolkapitalizmus strukturális válsága, a globális tőkeciklusok válsága. A kapitalizmus e szakaszának jellemzője a globalizáció és regionalizáció ellentmondásos (egymás ellenében és egymás érdekében is ható) kettőse. A világgazdaság integrálódása a tőkeáramláson, a bi- és multilaterális kormányközi (GATT, WTO, az Európai Unió több politikája) és szupranacionális intézményeken (az EU kereskedelempolitikája, Európai Központi Bank stb.) keresztül halad előre. Ennek hatására egyes perifériák és félperifériák a centrumgazdaság integrált részeivé válnak (lásd 3. ábra). Ugyanakkor jellemző módon növekednek az országokon belül társadalmi-jövedelmi-vagyoni különbségek, és – lévén a felzárkóztatás és a lemaradók védelmének ügye az államtalanítás folyamatában háttérbe szorult – csakúgy mint globálisan, kialakulnak, illetve megerősödnek az országon belüli centrum-periféria viszonylatok (lásd 3. ábra). Mindez azt jelenti, hogy a centrummal közvetlenül összefonódó (integrált és belső) perifériák kiterjednek, könnyű terepet szolgáltatva a tőkeértékesülési ciklusokon keresztül spontán zajló áthárítási mechanizmusoknak. Ehhez járul az euró 1999-es bevezetése, amely minden korábbinál jobban megkönnyítette Európa integrált perifériáinak (Írország, Görögország, Olaszország, Portugália, Spanyolország) kihasználását az ottani kedvező feltételek (alacsony bérek, a centruménál nagyobb infláció, közpénzek „laza" kezelése stb.) mellett (Artner–Róna 2012). A neoliberalizmussal járó dereguláció, vagyis a piaci folyamatok, mindenekelőtt a pénzügyek szabályozásának lazítása ugyanezzel a ha-

tással járt a centrum belső perifériáira (az ottani bérmunkára, kisebb vállalatokra, elmaradottabb régiókra) nézve.

Ugyanakkor az áthárítás körei a globális periférián és félperiférián beszűkültek: a nagy piacú félperifériák (mint a BRICS[3]) egyrészt – tanulva a korábbi évek IMF-politikáiból – fegyelmezettebb költségvetési politikát folytattak, másrészt bizonyos állami ösztönzőket alkalmazva sikeres saját bázisú növekedésre voltak képesek, harmadrészt – a globális tőkeciklusoknak a perifériák bérversenyképességére gyakorolt hatása kapcsán elmondottaknak megfelelően – tőkeexportba is kezdtek (Kína, Brazília). Továbbá az USA hagyományos „hátsó udvarának" és remek áthárítási terepének számító Latin-Amerikában az 1990-es évek végétől baloldali kormányok kerültek hatalomra („pink tide"). Mindez megnehezítette a centrum tőkekiviteli dinamikájának fenntartását a globális (fél)perifériák viszonylatában, miközben a belső/integrált perifériák a korábbiaknál kedvezőbb tőkeértékesülési lehetőségeket kínáltak.

Az áthárítás jelen esetben is az eladósítás formáját öltötte, mint az 1970-es években, de a hitelfelvevők most a belső és integrált perifériák voltak. A válság tehát „bent ragadt" a centrumban, amely így nem tud megszabadulni az elavult tőkék jelentette tehertől, és megnehezült az új technológiai paradigma kifejlesztéséhez és elterjesztéséhez, az új termelési-intézményi struktúra felépítéséhez elengedhetetlen pótlólagos erőforrások bevonása is. Az áthárítási törekvések szokásos mechanizmusai a válság kirobbanása után tovább működtek, és még e sorok írásakor is működnek, de ezek is nagyrészt az integrált és belső perifériákat érintették/érintik – lásd az eurózóna válságországaiban alkalmazott megszorító politikákat és az európai prekariátus növekedését (Standing 2011, 2016).

A centrum tehát még mindig a válsággal küzd, nem képes új hosszú ciklust indítani. Az új technológiai paradigmát a tudomány már kimódolta ugyan (nano- és biotechnológiák, zöldtechnológiák, mesterséges intelligencia), termelésbe fogása, a gazdaság megfelelő átstrukturálása és az új paradigmára épülő innovációk felpörgése azonban még várat magára. A paradigmaváltás tehát késik. A globális tőkeciklust a centrum vezeti, így a centrum innovációjának megtorpanása globális gazdasági válságot jelent. Ezzel együtt késik az intézményi váltás is, és nem is igen lehet tudni, mivé fejlődhetne még tovább a transznacionális monopolkapitalizmus. Visszafelé, a szabályozó-fejlesztő-jóléti állam felé? Ehhez kisebb tőkék és erősebb államok kellenének. Még több liberalizmus felé? Itt talán vannak még tartalékok, de ez nem jelent formációváltást vagy „belső ugrást", viszont tovább élezi a rendszer belső ellentmondásait.

És itt érkeztünk el a világrendszer válságának kérdéséhez. Immanuel Wallerstein szerint egy világrendszer hegemón hatalma az az ország, amely bizonyos ideig képes meghatározni az államközi rendszer alapszabályait, uralni a világgazdaságot (a

[3] Brazília, Oroszország, India, Kína, Dél-Afrika.

termelést, a kereskedelmet és a pénzügyeket is), úgy érvényesíteni politikai akaratát, hogy csak minimális mértékben kell latba vetnie katonai erejét, és „kialakítani azt a kulturális formanyelvet, amely a világra való reflektálás elsődleges eszközévé vált" (Wallerstein 2010: 121). Ez a hegemón 1945 óta az Amerikai Egyesült Államok. A centrum válsága azt jelenti, hogy válságban van az arra támaszkodó hegemón is – tehát nem tudja kielégítően ellátni a fenti feladatokat. Úgy tűnik, ez az állapot bekövetkezett: ha akár csak a Donald Trump elnöksége révén megtorpanó TTIP-re, a bomlás jeleit mutató Európai Unióra, az elhúzódó ukrán válságra és a Krím Oroszországhoz csatolására, a szíriai háborúra és az iszlám elleni harc elhúzódására és ez ezektől nem függetlenül jelentkező migrációs hullámra gondolunk, nehéz tagadni a status quo felbomlását. Az USA pozícióit ráadásul egyes feltörekvő hatalmak is gyengítik úgy regionális, mint globális viszonylatban (lásd Törökország vagy Kína).

A válságba jutott centrum globális hatalmi pozíciója is megrendült, ezért válsága a hierarchikus világrendet fenntartó intézményi struktúra (az egész transznacionális monopolkapitalizmus) válsága is. A válság mindig a megújhodás lehetőségét is hordozza, ami együtt jár a régi pusztulásával. Ez azonban ritkán szokott békésen lezajlani.

Szakirodalom

Arrighi, G.: The Developmentalist Illusion. A Reconceptualization of the Semiperiphery. In Martin, W. G. (szerk.): *Semiperipheral States in the World-Economy.* Westport, CT, Greenwood Press, 1990. 11–42. o.

Artner Annamária – Róna Péter (2012): Eurosz(k)epszis: az optimális valutaövezet elmélete és az euró gyakorlata. *Köz-Gazdaság,* VII. évf. 1. szám, február. 83–102. o

Rozsnyai Ervin: *Az imperializmus korszakváltásai.* Budapest, 2002.

Standing, G.: *The Precariat. The New Dangerous Class*. London – New York, Bloomsbury Academic, 2011. Lásd https://www.hse.ru … stb. (2011).pdf

Standing, G.: Meet the precariat, the new global class fuelling the rise of populism. 2016. Lásd https://www.weforum.org/agenda/2016/11/precariat-global-class-rise-of-populism/

Szigeti Péter: *Szervezett kapitalizmus*. Budapest, Mediant Kiadó, 1991.

Szigeti Péter: *Világrendszernézőben*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.

Szigeti Péter: *Társadalomkutatás – mi végre? Politikatudomány. Alkotmányjog. Világrendszerelmélet*. Győr, Universitas-Győr, 2011.

Szigeti Péter: *Problémáink vonzásában*. Győr, Universitas-Győr, 2015.

UNCTAD: *World Investment Report*. *Global Value Chains: Investment and Trade for Development*. Switzerland, UN, 2013.

Van Der Pijl, Kees: A Survey of Global Political Economy (Version 2.1 – October). Centre For Global Political Economy – University of Sussex, Web Textbook, 2009. Lásd https://www.academia.edu/31081267... stb.

Wallerstein, Immanuel: *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2010.

A rendészet és annak sajátos intézménye: a rendészeti panaszjog

BALLA ZOLTÁN

Kedves Péter! Baráti szeretettel köszöntelek születésnapodon. Megtiszteltetés számomra, hogy kollégád lehettem. Isten éltessen sokáig!

*

A rendészeti igazgatás egyik legkaotikusabban szabályozott jogintézménye a panaszjog. A címbeli „sajátos" szó erre utal. Mielőtt ezt részleteznénk, előtte tekintsük át a panaszjog hatósági jogalkalmazáson kívüli szabályozását azzal, hogy a két formációnak de jure semmi köze egymáshoz.

Az általános panaszjog

Az 1689. évi *Declaration of Rights*ot megszövegező bizottság elnöke, John Somers az angol alkotmányos monarchia alapelvévé tette a petíciós jogot.[1] A Declaration of Rights a becikkelyezés után Bill of Rights névre változott, ez az okirat jelentős mértékben korlátozta a királyi jogokat. Ennek jegyében lett alattvalói jog – a törvény második részére figyelemmel – „a panaszok orvoslása".[2]

A panaszjog a XVIII. század végétől, a polgári forradalmak idején kiteljesedett. Erre a lehetőséget a jogállamiság eszméjének elterjedése teremtette meg. Létrejöttek azok az intézményrendszerek, amelyek a polgárok panaszait napi gyakorisággal közigazgatási szinten orvosolhatták. A petíciós jog szervesen beágyazódott az emberi jogok keletkezésének folyamatába, a XX. századra minden demokratikusan működő társadalomban ugyanolyan szinten érvényesül, mint más alkotmányos alapjog.

[1] A panaszjog első, legősibb okirata az angol alkotmányfejlődés egyik alapokiratának számító *Magna Charta Libertatum* (Nagy szabadságlevél). Az 1215-ös okirat 61. cikkelye megteremtett egy 25 főből álló főúri testületet, amelynek ha bármely négy tagja tudomást szerez valamely szabadságjog megsértéséről, akkor követelhetik a királytól a jogsértés orvoslását. Vagyis a jogsérelmet kérelemre reparálnia kellett az uralkodónak. Bővebben ír erről Szamel Katalin: A petíciós jogról – alkotmányközelben. *Jogtudományi Közlöny,* 1988/12. szám. 659–663. o.; Földesi Tamás: Adalékok a petíciós jog történetéhez. *Acta Humana,* 1993/11. szám. 15–16. o.

[2] Földesi Tamás: Alapjog (legyen)-e a petíciós jog? *Társadalmi Szemle,* 1992/6. szám. 34. o.

A panaszjog megjelenése a magyar „jogban" II. András Aranybullájához köthető. A magyar történeti alkotmány egyik alaptörvénye, a rendi állam magyar jogrendszerének legfőbb oklevele az I. pontban rögzítette a panasznap tartásának jogát: „Hogy minden évben a szent király ünnepét Fehérvárott üli meg, ha csak nagyon fontos dolog, vagy betegség meg nem akadályozza. Ha nem lehetne jelen, a nádorispán okvetlenül ott lesz, hogy az ő képében minden ember dolgát meghallgassa, s a nemesek is, amelyik akarja, szabadon odagyűlhessenek."

A mai értelmű általános panaszjog kialakulása a felvilágosodás XVIII. századi eszmeáramlatából indult. A forradalmi alkotmányok a politikai rendszer legitimitását egyebek között a kollektív petíciós jog elismeréséhez kötötték. Kihagyhatatlan itt az 1831-es belga alkotmány, amely rögzítette, hogy „bárkit megillet az a jog, hogy egy vagy több személy nevében aláírt petíciókat a hatóság elé terjesszen".[3] A XIX. század végén a petíciós jog hazánkban úgy érvényesült, hogy az állampolgár és a különféle szervezetek kérhették *(1)* a királytól, *(2)* az országgyűléstől, *(3)* az adott minisztertől vagy *(4)* az illetékes hatóságtól, hogy panaszos ügyüket vizsgálják ki.[4]

A hazai tényleges törvényi szabályozás első intézménye a lakosság bejelentéseinek intézéséről szóló 1954. évi I. törvény, „amely bevezette a közérdekű bejelentés, panasz és javaslat kategóriáit".[5]

A következő tárgybeli törvény a közérdekű bejelentésekről, javaslatokról és panaszokról szóló 1977. évi I. törvény, amely címének megfelelően csak a „közérdekű" panasz tárgykörét szabályozta. Ezt a logikát követte az európai uniós csatlakozással összefüggő egyes törvénymódosításokról, törvényi rendelkezések hatályon kívül helyezéséről, valamint egyes törvényi rendelkezések megállapításáról szóló 2004. évi XXIX. törvény, figyelemmel ezen jogszabály 141–143. §-ára, illetve a ma hatályos, a panaszokról és a közérdekű bejelentésekről szóló 2013. évi CLXV. törvény (a továbbiakban: Ptv.).

Magyarország Alaptörvénye a panaszhoz való jogot a Szabadság és felelősség cím XXV. cikkében fogalmazza meg anélkül, hogy – hasonlóan az 1949. évi XX. törvényhez – a fogalmat vagy annak tartalmi elemeit megadná. Alaptörvényünk szerint: „Mindenkinek joga van ahhoz, hogy egyedül vagy másokkal együtt, írásban kérelemmel, panasszal vagy javaslattal forduljon bármely közhatalmi szervhez."

A Ptv. alapján az állami szervek működésébe vetett közbizalom növelése érdekében a panasz olyan kérelemnek tekintendő, amely egyéni jog- vagy érdeksérelem

[3] Földesi Tamás: *idézett mű* (1993), 22. o. A belga alkotmány előtt már az 1791-es francia alkotmány is kimondta: mindenkinek joga van ahhoz, hogy panaszával a hatósághoz forduljon. Az amerikai alkotmány 1. kiegészítése arról rendelkezik, hogy a kongresszus „nem csorbíthatja a népnek azt a jogát, hogy a kormányhoz forduljon panaszok orvoslása céljából".

[4] Bódi Stefánia: Az egyesülési, gyülekezési és a petíciós jog magyarországi szabályozásának története. *Collega,* 2005/1. szám. 9. o.

[5] Hajas Barnabás – Patyi András: Panaszjog. In Jakab András (szerk.): *Az alkotmány kommentárja.* 3. kötet. Budapest, Századvég Kiadó, [2]2009. 2387. o.

felszámolását célozza, de csak akkor, ha az nem tartozik más, főleg bírósági vagy közigazgatási eljárás hatálya alá. A Ptv. szerinti eljárás nem hatósági eljárás, bár számos alaki szabálya hajaz a közigazgatási hatósági eljárás és szolgáltatás általános szabályairól szóló 2004. évi CXL. törvény egyes intézményére. Ettől függetlenül sem mondható a Ptv.-ben körülírt panasz hatósági reparációt kiváltó jogorvoslati eszköznek.

A Ptv. a panaszt (másrészt a közérdekű bejelentést) annyiban teszi aktuálissá, hogy alkalmazhatóságát más jogorvoslati lehetőségeken kívül, illetve azok mellett engedi meg az egyénnek. A panasz, amely javaslatot is tartalmazhat, a Ptv. szerint tehát nem közösségi vagy nem csoportérdeket szolgál, hanem csak egyéni jog- vagy érdeksérelem megszüntetését. Hangsúlyozandó: nem hatósági eljárásban.

A rendészeti panaszjog

A rendészet a közigazgatás része.[6] A közigazgatás többi ágazatától élesen elválasztja az általa igazgatott jogi tárgy, nevezetesen a (köz)biztonság és az ennek igazgatásához felhasznált eszközrendszere, nevezetesen: *(1)* a rendészeti intézkedések és kényszerintézkedések, valamint *(2)* a titkos eszközök.

Vagyis a mit és a hogyan kérdésekkel és ezek megválaszolásával abszolúte elkülöníthető a rendészeti igazgatás a többi közigazgatási ágazattól. A folyamat finomhangolását a rendészet tartalmi jellemzői minősítik. Így például a rendészet

- erőszak-monopóliuma;[7]
- igen sajátos intézményrendszere, amely döntően az államigazgatásban funkcionál, de jelen van a törvényhozói hatalmi ágban (!), a helyi önkormányzati rendszerben és bizonyos megszorításokkal a piaci szférában;[8]

[6] Lásd Finszter Géza: *Rendészetelmélet*. Budapest, NKE RTK, 2014. 121. o.; Balla Zoltán: *Monográfia a rendészetről*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2016. 33. o.; Szikinger István: A rendészet alkotmányossága, az emberi jogok és a rendészet. In Korinek László (szerk.): *Értekezések a rendészetről*. Budapest, NKE RTK, 2014. 113. o.

[7] Finszter Géza: *A rendészet elmélete és a rendészeti eszközrendszer*. Budapest, NKE, 2013. 77. o.

[8] A rendészeti intézkedések és kényszerintézkedések, valamint a titkos eszközök mennyiségi felhasználhatósága okot ad a rendészeti szervek csoportosítására. A legtöbb rendészeti intézkedést és kényszerintézkedést az általános rendőrség alkalmazhatja, miközben valamennyi titkos eszközt is bevetheti rendészeti feladatainak teljesítésére. Ennek okán az *általános rendőrség* a rendészet elsődleges szerve. Másodlagos rendészeti szerve a felhasznált eszközökre tekintettel a két különleges rendőri formáció: a Terrorelhárítási Központ (TEK) és a Nemzeti Védelmi Szolgálat (NVSZ). Másodlagos szerv továbbá a polgári nemzetbiztonság, a büntetés-végrehajtás, a NAV pénzügyőrszerve. Lényegesen szűkebb az eszközrendszere a harmadik csoportba tartozó szerveknek, amelyeket egyes rendészeti feladatokat ellátó vegyes szerveknek nevezhetünk. Idetartoznak az önkormányzati rendészeti szervek (közterület-felügyelet, halászati őr, erdészeti szakszemélyzet, önkormányzati természetvédelmi őr, a mezőőr) és az egyéb államigazgatási vagy önkormányzati alrendszerben funkcionáló szervek (fegyveres biztonsági

– a közigazgatáson belül a legerőteljesebben érvényesülő irányítási rendszere;[9]
– a parancs intézménye;
– a személyzetével szemben igen szigorú követelményrendszer, melynek keretében például köteles hivatásával összefüggésben életét, testi épségét kockáztatni;
– sajátos kontrollrendszere.

A rendészetnek – miként minden közigazgatási szervezetnek – normatív alapon kiépült a belső ellenőrzési rendszere. Emellett megfigyelhető a külső kontroll is, amely közé sorolandó az Alkotmánybíróság, a bíróságok, az Országgyűlés bizottságai, az alapvető jogok biztosa, az ügyészség és a Független Rendészeti Panasztestület (FRP). Ez utóbbi csak a rendészet, azon belül is csak az elsődleges (általános rendőrség) rendészet és a másodlagos rendészeti szervek közül a TEK és az NVSZ egyes aktusai esetében léphet fel.

Az FRP egy olyan öttagú szervezete az Országgyűlésnek, amelynek tagjai csak jogi végzettségűek lehetnek, emellett az alapvető jogok védelme területén kiemelkedő tapasztalatokkal is rendelkezniük kell. Tipikus civil konstrukció, ezzel megegyező intézmény működik az Egyesült Királyságban, Belgiumban, Csehországban, Dániában, Észak-Írországban, Horvátországban. Európa más országaiban jellemzően az ombudsman felel a rendészet civil kontrolljáért, így például Ausztriában.[10] Nálunk a gyülekezési joggal összefüggően[11] a 2006-os társadalmi események nyomán született meg az egyébként konszenzusos politikai döntés az FRP létrehozatalára. A döntést sajátos módon közel két évvel később követte a tényleges cselekedet, vagyis az FRP 2008. január 1-től funkcionál.

Fenntartása mellett és ellen egyaránt lehet érvelni. Mellette szól a demokratikus jogállamiság erősítésének igénye, amely nem nélkülözheti az erőszakszervek, így a rendőrség feletti civil kontrollt. Ellene szól az FRP-nek az ombudsmannal mint másik civilkontroll-szervvel szinte teljesen megegyező hatásköri mozgástere. Ez a jogkör, mint a következőkben olvasható, meglehetősen szerény összképet mutat.

őrség, természetvédelmi őr, erdővédelmi szolgálat tagja, hegyőr). Ebbe a rendszerezésbe nem sorolható be a katasztrófavédelmi szervezet, mivel semmiféle rendészeti intézkedést, kényszerintézkedést vagy titkos eszközt nem alkalmazhatnak. A rendészeti intézményrendszer kakukktojása az Országgyűlési Őrség, amelynek közigazgatáson kívüli funkcionáltatása dogmatikailag értelmezhetetlen. Az egyébként másodlagos rendészeti szervezeti jellemzőkkel bíró Országgyűlési Őrség főleg törvényhozói irányítás alá helyezése modellezi a közigazgatás, így a rendészet egyik fogalmi elemét, nevezetesen a politikai befolyásoltságát. Természetesen ez nem illegitim forma, alkotmányossági szempontból semmilyen kifogás nem tehető.

[9] Lásd erről például Hautzinger Zoltán: *Idegen a büntetőjogban*. Pécs, AndAnn, 2016. 21–22. o.

[10] A rendészet nemzetköziesedéséről lásd Nagy Judit: Rendészeti modellek, nemzetközi együttműködés. Értekezések a rendészetről. In Korinek László (szerk.): *Értekezések a rendészetről.* Budapest, NKE RTK, 2014. 131–137. o.

[11] Lásd erről Merkl Zoltán: A gyülekezési jog hatása a rendőri intézkedésekre a változások indokai. *Belügyi Szemle,* 2015/ 5. szám. 61–73. o.

Az FRP-t a rendőri intézkedések,[12] ezek elmulasztása és a kényszerítő eszközök alkalmazása esetén keresheti meg a panaszos. Kérheti, hogy panaszát az FRP vizsgálja ki, a testület ennek során hatósági elemeket nélkülöző eszközöket használhat, így a panasszal érintett szerv vezetőjétől felvilágosítást kérhet, iratokba tekinthet be, másolhat, a vizsgált intézkedéssel összefüggően adatot, tényt, körülményt és eljárást ismerhet meg (a rendőrségről szóló 1994. évi XXXIV. tv. 93/A. §), majd ezek összegzéseként állást foglal, állásfoglalását megküldi az adott rendőri szervnek, illetve publikálhatja.

Visszautalva a fentiekben körülírtakra: gyakorlatilag ugyanazt az eljárást végezheti az FRP, mint az ombudsman. Jellemző, hogy a jogalkotó az FRP hatásköri kérdéseinek normatív hátteréül az alapvető jogok biztosáról szóló 2011. évi CXI. törvény 27. § (1) bekezdését adja meg.

A panasz lehetősége a többi rendészeti fellépés, aktus esetében is rendelkezésre áll, de igen eltérő céllal, jogi környezetben és eljárási rendben. A legjellemzőbb különbségek közül nézzünk két esetet:

1. Az FRP csak a rendőri intézkedésekkel szembeni panaszokat vizsgálhatja, a többi rendészeti szerv hasonló aktusával szemben semmilyen hatásköre nincs. Márpedig az állam működésének jobbá tétele, a rendészeti szervek feladatteljesítésével szembeni közbizalom növelése jegyében, másrészt az FRP jogvédelmi potenciájának egyébként kívánatos erősítésére is figyelemmel a testület fennhatóságát – álláspontunk szerint – valamennyi rendészeti szerv elleni panaszvizsgálatra ki lehetne terjeszteni. A nemzetbiztonsági, a büntetés-végrehajtási, a pénzügyőri, közterület-felügyeleti és az összes többi rendészeti intézkedés – mert valamilyen mértékű intézkedési és kényszerintézkedési jogköre az összes idetartozó szervnek van – ugyanúgy sértheti az emberi méltósághoz való vagy más alapjogot, mint a rendőri fellépés. Ennek tükrében érthetetlen, hogy az FRP nem vizsgálhatja a rendőri rendészeten kívüli rendészet elleni panaszokat.
2. Szabályozás rendezést kívánna a hatósági jogalkalmazás tárgyában is. Az 1/1999. számú KJE-határozat szerint a rendészeti feladatokat ellátó szerv és az intézkedést sérelmező személy között közigazgatási jogviszony jön létre. A rendészeti feladatot ellátó rendőri szerv által kifejtett tevékenység közigazgatási jellegű, mivel az eljáró szerv közhatalmi jogosítvánnyal élve egyoldalú akaratkinyilvánítással intézkedik, ennek eredményeként az érintett személyre kötelezettséget állapít meg, jogot vonhat el. „A rendőri intézkedés a rendőrség, mint állami közhatalmat gyakorló szerv közegének, a rendőrnek a hatósági intézkedése."[13]

[12] Buzás Gábor: Egy tudományos kutatás előzményei és lehetséges folytatása. In Fazekas Marianna (szerk.): *Új generáció a közigazgatás tudományok művelésében.* Posztdoktori konferencia, 2013. június 6–7. Budapest, ELTE ÁJK, 2013. 89. o.

[13] Buzás Gábor: A rendőri intézkedésekkel szemben alkalmazható jogorvoslatok. 1–2. *Magyar Közigazgatás,* 2003/5. szám. 292. o.

> A rendészet minden szervének az intézkedése, kényszerintézkedése ugyanolyan közhatalmi tartalmú, mint a rendőrié. Ennek tükrében felvetődhet, hogy a közigazgatási jellegű, közhatalmi tartalmú nemzetbiztonsági fellépéssel szemben, mondjuk, egy lehallgatótechnika elhelyezése esetében (dekonspiráció bekövetkezésekor) miért nem élhet a célszemély az 1/1999. számú KJE-határozat keretei között panasszal? Jelenleg ugyanis a nemzetbiztonsági szolgálatról szóló 1995. évi CXXV. törvény nem szabályozza ezt a kérdést. A panasz intézményéről lakonikus rövidséggel annyit olvashatunk a 11. § (5) bekezdésében, hogy „a miniszter kivizsgálja a nemzetbiztonsági szolgálatok tevékenységével kapcsolatos panaszokat, a vizsgálat eredményéről és a megtett intézkedésekről 30 napon belül tájékoztatja a panaszost. Ez a határidő 30 nappal meghosszabbítható." Vagyis a miniszter minden külső kontroll nélkül kivizsgálja az általa irányított szervezet emberi jogot esetleg sértő eljárását. Megállapíthatjuk: az államigazgatásban nem sok hasonló esetre van példa. Figyelemmel Magyarország Alaptörvénye XXVIII. cikkének (7) bekezdésére („Mindenkinek joga van ahhoz, hogy jogorvoslattal éljen az olyan bírósági, hatósági és más közigazgatási döntés ellen, amely jogát vagy jogos érdekét sérti"), a közigazgatási szervek rendszerébe tartozó nemzetbiztonsági szerv által hozott jog vagy jogos érdeket sértő döntés fenti esetében megfontolásra ajánlott a tényleges jogorvoslati lehetőség megteremtése.

A nemzetbiztonsági tevékenység akkor szakszerű, akkor hatékony, ha nincs szem előtt. Ha a hírszerzés vagy az elhárítás (IH, AH) operatív tisztjei nem dekonspirálódnak. De ha ennek sajnálatos ellenkezője bekövetkezik, akkor az ellenőrzés alá vont jogait a panasz intézményével ki lehetne bővíteni. Amit aztán ugyanolyan közigazgatási hatósági eljárásban lehetne kivizsgálni, biztosítva a bírói reparációt is, mint a többi rendészeti szerv esetében. Természetesen a végrehajtás normatív kérdésében érvényesülhetne a nemzetbiztonsági igazgatás speciális intézménye.[14]

A nemzetbiztonsági törvény a nemzetbiztonsági ellenőrzés alá eső személyek (nagykövet, miniszter, államtitkár, rendészeti szervek vezetői, kormányhivatal vezetője stb.) ellenőrzése esetére lehetővé teszi, hogy az adott ellenőrzés alá vont személy az általa valótlannak tartott megállapítás ellen panasszal éljen. Ez az eset természetesen nem tartozik a fent körülírt gondolati körbe, az így keletkező jogviszony a munkajog ágazatában értelmezhető.

[14] Szilvásy György Péter: A közigazgatási szervek belső normaalkotásának sajátosságairól. In Nagy Marianna (szerk.): *Jogi tanulmányok 2010. Ünnepi konferencia az ELTE megalakulásának 375. évfordulója alkalmából*. 2. kötet. Budapest, ELTE ÁJK, 2010. 240–245. o.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc nemzetközi háttere

BIHARI MIHÁLY

A magyar forradalom és szabadságharc sorsát meghatározó döntéseket a Szovjetunióban, Moszkvában hozták meg az SZKP Elnökségének a Kreml épületében tartott ülésein. Az SZKP Elnöksége folyamatosan, majdnem mindennap ülésezett október végétől november közepéig. Ezt indokolták a *lengyelországi* események. Mindezek hátterében pedig ott húzódott – a két katonai nagyhatalom, az USA és a Szovjetunió vezetésével működő nemzetközi katonai szövetség – a NATO és a Varsói Szerződés kényes egyensúlya és viszonya.

Budapesten Nagy Imre kabinetjének ötfős testülete (Nagy Imre, Tildy Zoltán, Kádár János, Erdei Ferenc, Losonczy Géza, jelen volt még Dobi István is, a NET elnöke, aki nem volt a kabinet tagja) *november 1-jén délután* hozta meg a magyar forradalom *nemzetközi politikai* szempontból legfontosabb döntését, amelyet Nagy Imre miniszterelnök este 8 óra előtt 10 perccel ismertetett a Magyar Rádióban. A kabinet tagjai aznap többször tárgyaltak Andropov nagykövettel, de eredménytelenül. A döntés alapvetően változtatta meg Magyarország nemzetközi politikai státuszát, viszonyát a Varsói Szerződéshez és a négy nagyhatalomhoz.

A döntés lényege: a magyar kormány azonnal felmondja a Varsói Szerződést, kinyilvánítja Magyarország semlegességét, az Egyesült Nemzetekhez fordul, és a négy nagyhatalom segítségét kéri az ország semlegességének védelmére.

Magyarország „birodalmi" státusza, katonai szövetséghez tartozása és külpolitikai helyzete egy csapásra megváltozott a kabinet döntése értelmében. Ezen az sem változtatott, hogy az SZKP Elnöksége már október 31-ei ülésén eldöntötte, hogy katonai beavatkozással veri le a magyar forradalmat, és – Hruscsov szavait idézve – „nem adja oda az imperialistáknak" Magyarországot.

Az ország nemzetközi helyzetét alapvetően meghatározta, hogy az 1944. októberi Churchill–Sztálin-egyezség, majd az 1945. februári megegyezések Magyarországot a szovjet érdekszférába sorolták, és a párizsi békeszerződések után a Szovjetunió „külső birodalmához" tartozónak tekintették. A Balti-tengertől az Adriáig leereszkedő „vasfüggöny" Magyarország nemzetközi politikai helyzetét, az ország társadalmi berendezkedését beláthatatlannak tűnő időre elemi erővel meghatározta.

Magyarországnak a szovjet „birodalomhoz" kötődését és betagolódását erősítette – a többi szocialista országgal együtt – az 1955. május 14-én Varsóban aláírt katonai

szerződés. A szovjetek által vezetett katonai szövetség megalakulásának közvetlen előzménye volt az, hogy az 1949-ben létrehozott Észak-atlanti Szerződés Szervezete tagjai közé felvették a Német Szövetségi Köztársaságot, és az NSZK 1955. május 5-én ténylegesen is csatlakozott a NATO-hoz.

A szovjet erők katonai fenyegetésként és veszélyként értékelték, hogy alig 10 évvel a II. világháború befejezése után a világ legerősebb nyugati katonai nagyhatalmai (USA, Franciaország, Nagy-Britannia) közé került a háborúban legyőzött és örökre meggyengítettnek vélt NSZK.

A nyolc szocialista ország (Szovjetunió, Albánia, Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, Románia, NDK) katonai szövetségét – vitathatatlanul – a szovjet politikai és katonai vezetés tartotta kézben és irányította. A szerződés értelmében a „politikai és védelmi közösség" a NATO ellensúlyozására jött létre, egyeztetett külpolitikát folytatott, és katonai szövetséget kötött. A szerződés – az eredeti szöveg szerint – 20 évig marad érvényben.

A Nagy Imre-kormány „semlegességi nyilatkozatához" mintául az 1955-ben elfogadott osztrák semlegességi törvény szolgált, amelyben az osztrák Nemzeti Tanács kinyilatkoztatta Ausztria „örökké tartó semlegességét". Ausztria semlegességét a négy nagyhatalom, az USA, a Szovjetunió, Nagy-Britannia és Franciaország elismerte és garantálta. Az osztrák semlegességi törvény alapján Ausztria „semmiféle katonai szövetséghez sem csatlakozik, és nem engedi, hogy területén idegen államok katonái támaszpontokat állítsanak fel".

A minta adott volt, és mindenben megfelelt a magyar kormány és az ország érdekeinek. Magyarországon 1956. november elejére lényegileg győzött a forradalom, programja megvalósult, s elkezdődött a forradalom konszolidációja és a meghozott döntések intézményesítése. A szovjet csapatok kivonultak Budapestről, hadműveleteket nem folytattak. Nagy Imréék döntését az kényszerítette ki, hogy – a többszöri tiltakozások ellenére – elsősorban Záhonyon keresztül özönlött be Magyarországra az új szovjet hadsereg mintegy 200 ezres állománya. A csapatok támadási pontokat és helyeket szálltak meg a főváros és a nagyvárosok körül. A magyar kormány nem tudott arról, hogy a szovjet csapatok második támadásukra készülnek a kormány megdöntése és a forradalom leverése érdekében, de nyilvánvaló volt számukra, hogy Magyarországnak nincs más lehetősége, mint a nemzetközi közvéleményhez, a nyugati nagyhatalmakhoz fordulni, és a kormány döntésével kész helyzet elé állítani a Szovjetuniót. A döntést a kabinet tagjai egyhangúlag hozták meg a kormány nevében, és azonnal közölték Andropov nagykövettel.

A szovjet lépések által kikényszerített döntés egy, a szuverenitását és a forradalom vívmányait védő kis ország kormányának az egyetlen politikai eszköze volt. A „politikai eszköz", amellyel a kormány a nemzetközi politikai közvéleményhez és közvetve a nyugati nagyhatalmakhoz fordult, alkalmatlan volt a már eldöntött második szovjet katonai invázió megakadályozására. A szovjet vezetés döntését – hadseregének másodszori bevetésére – nagymértékben elősegítették a nemzetközi po-

litikai események, de döntésük meghozatalában a legfőbb szerepet az az ideológiai meggyőződésük játszotta, hogy „nem adhatják oda Magyarországot az imperialistáknak". A birodalmi gőg és a kommunista forradalmi küldetéstudat – ahol egyszer a szocialista forradalom győzött, ott nem lehet a történelem kerekét visszafordítani – egybefonódva determinálta döntésüket.

A magyar forradalom sorsát közvetve vagy közvetlenül befolyásoló nemzetközi események és döntések – jelentőségüket figyelembe véve – lényegileg négy helyszínhez, illetve térséghez kötődtek:

Az első helyszín és ország *Lengyelország,* elsősorban Poznań városa, a tömegtüntetés, és Varsó, ahol a LEMP vezető testületei szembehelyezkedtek a szovjet vezetéssel, sok tekintetben példát és biztatást adva a magyar fiataloknak, kölcsönös szolidaritási tüntetéseket tartva egymás politikai eseményei mellett.

A második térség a *Közel-Kelet, a Szuezi-csatorna térsége* volt. A kitört háború ugyan semmilyen közvetlen hatással nem volt a lengyelországi és a magyarországi eseményekre, de az amerikai és a szovjet vezetés egyaránt kénytelen volt számolni az egymástól eltérő, megközelítően egy időben kialakult nemzetközi feszültségekkel és ezek egyidejű kezelésének szükségességével.

A harmadik döntési helyszín az *Amerikai Egyesült Államok, Washington és New York* városa, ide kapcsolódva a texasi *Dallas* városa, ahol John F. Dulles külügyminiszter október 27-i beszédét elmondta, érintve a kelet-európai országokat.

A negyedik földrajzi térség, amelyhez a döntések kötődtek, a Szovjetunióban *Moszkva* és Hruscsov tárgyalásainak ide kapcsolódó helyei: *Breszt-Litovszk, Bukarest és Brioni szigete*.

Időrendben vizsgálva a nemzetközi eseményeket:

1. A magyar forradalom sorsának alakulására, bár közvetve, de hatottak az 1956 nyarától kialakuló *lengyelországi események.*

A Lengyelországban 1956 tavaszán megindult rehabilitációk keretében 1956. április 4-én rehabilitálták Władysław Gomułkát, a Lengyel Egyesült Munkáspárt, a lengyel kommunista párt korábbi főtitkárát, akit korábban elítéltek, és 1951-től szigorú házi őrizetben tartottak. 1956. június 28-án mintegy 100 ezer ember tüntetett Poznańban jobb élet- és munkakörülményekért és a demokratizálásért. A lengyel belügyi fegyveres egységek szétverték a tüntetést, több mint száz halott és több száz sebesült áldozata volt a tüntetők elleni brutális fellépésnek.

Augusztus 5-én a LEMP KB plénuma visszavette Gomułkát a párt tagjai közé, azzal a reménnyel, hogy a korábban elítélt kommunista a demokratizálási folyamat élére áll. Október 19-én a LEMP KB immár a KB tagjai közé kooptálta Gomułkát. A döntés a Lengyelországban felerősödött demokratizálási folyamat elleni tiltakozás és fellépés érdekében Rokosszovszkij marsall (szovjet és lengyel állampolgár), honvédelmi miniszter a szovjet pártvezetés beavatkozását kérte elvbarátaival együtt. Rokosszovszkij hívására Varsóba érkezett Hruscsov és vele együtt Zsukov marsall,

a szovjet honvédelmi miniszter és Konyev marsall, a VSZ Egyesített Erőinek főparancsnoka. Utasításukra a Lengyelországban tartózkodó szovjet csapatok – „hadgyakorlat" címén – megindultak Varsó felé.

A nemzetközi érdeklődés – köztük a magyarországi közvélemény – középpontjában álló események feszült nemzetközi helyzetet teremtettek elsősorban a szovjet és a lengyel pártvezetés között. Az Egyesült Államok vezetésének először kellett egy, a szovjet tömbön belül kialakult nemzetközi jelentőségű konfliktusról nyilatkozni. Eisenhower elnök nyilatkozatban juttatta kifejezésre, hogy „a lengyel nép valamennyi barátja rokonszenvvel figyeli hagyományos vágyódásukat a szabadságért és függetlenségért, […] szívünk Európa rab nemzeteiért dobog". Még ugyanaznap a CBS televízióban J. F. Dulles, az USA külügyminisztere kizártnak tartotta azt, hogy szovjet beavatkozás esetén amerikai csapatokat küldenének Lengyelországba.

A szovjet „birodalmon" belül kialakult első nemzetközi politikai konfliktus kapcsán a szovjet vezetésre megnyugtatóan hathatott az érdekszféra-politika megerősítéséről szóló USA-nyilatkozat. Persze az is igaz, hogy az USA politikai vezetése nem is nyilatkozhatott másképp az adott helyzetben.

Másnap, október 20-án Hruscsovék megegyeztek a LEMP vezetésével, Rokoszszovszkijt hamarosan leváltottak, visszatért a Szovjetunióba, a szovjet csapatokat visszarendelték, és tudomásul vették, hogy Gomułkát másnap megválasztják a LEMP első titkárává. Gomułka nyilatkozatban szállt síkra a demokratizálás és a *szocializmus építésének „lengyel útja"* mellett és a poznańi eseményeket elítélő korábbi álláspontok ellen.

Lengyelország több városában szovjetellenes tömegtüntetések voltak. Ezek a lengyelországi események és a szovjet vezetést meghátrálásra kényszerítő pártdöntések és tüntetések közvetlenül hatottak a magyarországi eseményekre, hiszen feszült figyelemmel kísérte a politizáló magyar közvélemény a lengyel–szovjet konfliktust.

A lengyel pártvezetés és Gomułka főtitkár később mindvégig hangoztatta a szovjet vezetés előtt a szocializmus megvédésének és építésének „saját útját", azt, hogy a magyar pártvezetés, Nagy Imréék szovjet beavatkozás nélkül oldják meg az ellenforradalom visszaszorítását Magyarországon. Ezt juttatta kifejezésre a LEMP november 2-i nyilatkozata a magyar eseményekről, amelyben elismerték, hogy fennáll Magyarországon az ellenforradalom veszélye, de azt a magyar népnek kell megoldania külső beavatkozás nélkül. Gomułkáék ekkor már ismerték az előző nap Breszt-Litovszkban tudomásukra hozott döntést a második szovjet fegyveres beavatkozásról Magyarországon.

2. Közvetve, de ugyancsak hatással volt a magyarországi eseményekre a *közel-keleti (szuezi) válság.* A válság és a szuezi háború kirobbanásának közvetlen előzménye az volt, hogy Nasszer egyiptomi elnök bejelentette, hogy Egyiptom állami tulajdonba veszi a Szuezi-csatornát. Az államosítást kimondó döntés miatt először Izrael (1956. október 29-én), majd hozzá csatlakozva október 31-én Franciaország és Nagy-Bri-

tannia is támadást intézett Egyiptom ellen. A Nasszer-barát Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok – Franciaország és Nagy-Britannia NATO-szövetségese – feszült figyelemmel kísérte a nemzetközi politikai és katonai eseményeket. Bár sem a Szovjetunió, sem az USA nem volt közvetlenül érintve a közel-keleti konfliktusban, teljes riadókészültségben figyelte az eseményeket, és várta a fejleményeket.

A szovjet vezetés, alighogy pacifikálta valahogy a „birodalmon" belül kialakult lengyelországi konfliktust, szembe kellett néznie az egyszer már fegyveres beavatkozással járó magyarországi helyzettel.

A szuezi konfliktusba keveredett két NATO-ország az USA határozottabb fellépését és támogatását várta a Szovjetunió „kardcsörtető" fenyegetéseivel szemben. Az USA vezetése ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a Szovjetunió köré kapcsolt – a „rab nemzetekből", a „csatlós államokból", a „leigázott népekből" álló – országok és a Szovjetunió között kialakult konfliktusokba a nyilatkozatokat leszámítva nem avatkozhat be.

3. Az *Egyesült Államok* vezetését meglehetősen váratlanul érte a szovjet „birodalmon" belüli két, egymást gyorsan követő birodalmi konfliktus 1956 őszén. A lengyelországi eseményekre reagáló Eisenhower elnök *október 19-én* csupán együttérzésének adhatott hangot. A politikai realitásokat figyelembe vevő, döntésértékű megnyilatkozást J. F. Dulles hozta nyilvánosságra előbb említett, aznapi tévényilatkozatában arról, hogy még szovjet beavatkozás esetén sem küldenének amerikai csapatokat Lengyelországba. A „birodalom" belső ügyeinek kezelése a Szovjetunióra tartozik, az amerikai vezetés csak reményét fejezheti ki, hogy egyszer szabadon dönthetik el a „rab népek" azt, hogy milyen társadalomban és milyen kormányzat alatt kívánnak élni.

A magyarországi események, a szovjet fegyveres beavatkozás, az események felgyorsulása végképp felkészületlenül érte az USA vezetőit.

Az USA Nemzetbiztonsági Tanácsának ülésén Harold E. Stassen, az elnök leszerelési tanácsadója *október 26-án* azt javasolja, hogy biztosítsák a Szovjetuniót arról, hogy ha a csatlós országok visszanyerik szabadságukat, az semmiképpen nem veszélyeztetné a Szovjetunió érdekeit. Ezt kiegészítve javasolja továbbá, hogy közöljék a Szovjetunióval, hogy az USA számára elfogadható, ha a csatlós országok Ausztria semlegességéhez hasonló nemzetközi státuszt kapnának, és ne legyenek a NATO tagjai.

A szovjet–amerikai viszony keretében, figyelemmel a tágabb nemzetközi összefüggésekre és eseményekre (a „birodalmon" belüli szovjet–lengyel konfliktus; a pattanásig feszült közel-keleti helyzet; a magyarországi szovjet beavatkozás, vagyis a második birodalmi konfliktus), az USA részéről a legészszerűbb döntésnek az tűnt, hogy távol marad a szovjet „birodalmon" belüli konfliktustól, továbbá megpróbál „nyugtatóan" hatni a szovjet vezetésre. Ennek a döntésnek a kifejezési formája: az amerikai beavatkozás elutasítása még a szovjet katonai beavatkozás esetére is; az

esetleg felszabaduló, a „birodalomból" kiváló országok számára ausztriai típusú (a négy nagyhatalom által garantált, katonai szövetségektől, így a NATO-tól és a VSZ-től egyaránt távol maradó) semlegesség elismerése, amelyek nem boríthatják fel az európai katonai egyensúlyt a NATO és a VSZ, az USA és a Szovjetunió között.

Az USA szempontjából teljesen érthető, észszerű, sőt szinte szükségszerű döntésről valahogyan értesíteni kellett a szovjet vezetést. Eisenhower elnök elfogadja a javaslatot, és úgy döntenek, hogy másnap (október 27-én) Dulles külügyminiszter – az elnöki újraválasztási kampány részeként – Dallasban tartandó beszédében térjen ki a kelet-európai helyzetre.

Vita után (Dulles nem értett teljesen egyet a javaslattal) végül is – elhagyva a semlegességre és a NATO-tagság elutasítására vonatkozó részt – Dulles külügyminiszter október 27-én Dallasban a Világpolitikai Tanács előtt tartott beszédében kijelenti: az USA külpolitikája keretében fokozott mértékben kísérik figyelemmel „a világ rabságban sínylődő nemzeteinek sorsát". „A lengyel nemzet lazít most a szeretett földjét fojtogató szovjet igán. A hősi magyar nép pedig a Vörös Hadsereg páncélosainak halált osztó tüzével áll szemben. Ezek a hazafiak az életnél is többre becsülik a szabadságot."

A szovjet imperializmus „azért gyenge, mert egy természet ellen való önkényuralmat igyekszik életben tartani. […] A rabságban sínylődő népek soha nem vonhatják kétségbe azt, hogy bennünk igaz és odaadó barátra lelnek, aki osztozik vágyaikban. […] És, hogy kétség se férjen hozzá, hadd tisztázzam: az Egyesült Államokat, amikor szót emel a csatlós országok függetlenségéért, nem hátsó szándékok vezérlik. Legfőbb vágyunk, hogy ezek a népek, melyektől saját nemzetünk fiainak elég jelentős része származik, visszakaphassák szuverén jogaikat, és szabadon választhassák meg kormányaikat. Mi nem tekintjük ezeket a nemzeteket potenciális katonai szövetségeseinknek. Barátainknak és egy új és baráti és immáron nem megosztott Európa részeinek tekintjük őket. Biztosak vagyunk abban, hogy függetlenségük, amennyiben hamarosan elismertetik, jelentős mértékben hozzájárul majd Európa mindkét felén, Nyugaton és Keleten a béke megszilárdításához."[1]

A tompított változat is világos üzenetet ad a szovjet vezetésnek: az USA – kényszerűségből – tiszteletben tartja a szovjet „birodalom" belső ügyeit, a Szovjetunió jogát ezek rendezésére, változatlanul betartja a jaltai egyezményt és az érdekszférákra vonatkozó megállapodásokat, és nem kívánja felborítani a katonai egyensúlyt Európában. Azért, hogy az üzenet és az USA álláspontja a kelet-európai (lengyelországi, magyarországi) helyzetet illetően egyértelmű legyen, és biztosan eljusson a szovjet vezetéshez, Dulles külügyminiszter *október 29-én* táviratban utasítja az USA moszkvai nagykövetét, Charles Bohlent, hogy beszédének a kelet-európai népekkel foglalkozó részét juttassa el a szovjet vezetéshez (ez Zsukovon keresztül meg

[1] Közli Békés Csaba: *Az 1956-os magyar forradalom a világpolitikában.* Budapest, 1956-os Intézet, 1996. 119–121. o.

is történik még aznap), és közölje, hogy a beszéd az elnök jóváhagyásával hangzott el, és az amerikai kormány „*nem tekinti potenciális katonai szövetségesének*" a szovjet uralom alól esetleg felszabaduló országokat. Ezzel egy időben a beszéd részletét megküldik Titónak Belgrádba, aki azonnal továbbítja azt Moszkvába Hruscsovnak. Az USA vezetése részben – világpolitikai és hatalompolitikai megfontolásoktól vezetve – meg akarta nyugtatni a rendkívül feszült nemzetközi helyzetben a szovjet vezetést, másrészt el akarta kerülni azt, hogy a „rab nemzetekben" azt a benyomást keltsék, mintha cserben akarnák hagyni őket.

Az üzenet – az amerikai álláspont – megérkezett Moszkvába, és nyilvánvalóvá tette a szovjet vezetés számára, hogy az USA nem fog fegyveres erőkkel beavatkozni a kelet-európai birodalmi konfliktusok kezelésébe, akkor sem, ha a szovjet vezetés a fegyveres beavatkozás mellett dönt.

Az USA álláspontja megnyugtatta a szovjet vezetést, hatott – ha nem is hozták szóba az SZKP Elnökségének október 30–31-i ülésén, amikor Hruscsov kimondta, hogy Magyarországot nem engedik ki a szocialista táborból.

Október 31-én Eisenhower elnök televíziós beszédében ismét biztosítja a Szovjetuniót arról, hogy az USA sem a lengyel, sem a magyar kormányt „nem tekinti potenciális katonai szövetségesének". Beszédében hangot ad a magyar nép iránti csodálatának.

November 4-ig az amerikai külpolitika – egyébként érthetően – a szuezi háborúval van elfoglalva, időnyerésre játszva a rendkívül feszült és több összetevőjű nemzetközi konfliktust illetően. A november 4-i szovjet támadás aktivizálja az amerikai külpolitikát: az ENSZ Biztonsági Tanácsában napirendre tűzik a magyarkérdést, a szovjet katonai beavatkozást.

Az USA fődelegátusa határozati javaslatot terjeszt a BT elé, amelyben felszólítja a Szovjetuniót, hogy tartózkodjon bárminemű katonai beavatkozástól Magyarországon, és haladéktalanul vonja ki csapatait az országból. A BT-ben a Szovjetunió megvétózza a határozati javaslat elfogadását. Az ENSZ aznap délutáni közgyűlésén viszont elfogadják az amerikai javaslatot, felkérve az ENSZ Főtitkárságát, hogy jelöljön ki bizottságot a magyarországi helyzet megtárgyalására. Eisenhower elnök Bulganyinnak küldött üzenetében tiltakozik a szovjet csapatok beavatkozása ellen.

4. A *moszkvai döntésekhez* szorosan kapcsolódtak azok az előkészítő megbeszélések, amelyeket Hruscsov és társai a szocialista országok vezetőivel folytattak Breszt-Litovszkban, Bukarestben és Brioni szigetén, Moszkvában pedig a kínai vezetőkkel. Az október 31-i SZKP elnökségi ülésen meghozott döntést a magyar forradalom katonai leveréséről Hruscsov, Malenkov és Molotov először – november 1-jén – Breszt-Litovszkban közölte a Gomułka vezette 3 fős lengyel küldöttséggel. A lengyelek, bár különvéleményüket hangoztatták, tudomásul vették a szovjet döntést.

November 2-án Hruscsov és Malenkov Bukarestben tárgyalt a román, a csehszlovák és a bolgár vezetőkkel, akik egyetértettek a fegyveres beavatkozással, a románok

felajánlották fegyveres erőik részvételét, de a szovjetek – jó érzékkel – nem fogadták el az ajánlatot.

November 2-ről 3-ra virradóra érkezett Hruscsov Malenkovval együtt Jugoszláviába, Brioni szigetére Titóhoz tárgyalásra. Hruscsov ismertette a felkelés leveréséről szóló döntést és terveket. Elmondta azt is, hogy Kádár és Münnich már Moszkvában tartózkodnak, tárgyalnak velük az új kormány megalakításáról. Titóék Kádárt javasolták a miniszterelnöki posztra Münnich helyett.

Hruscsov még aznap érintkezésbe lépett Mao Ce-tunggal, aki a katonai beavatkozás szükségessége mellett foglalt állást, megerősítve a korábban már Moszkvában a szovjetekkel tárgyaló Liu Sao-csi álláspontját.

A keleti tömbben a négy helyszínen folytatott tárgyalásokon megegyezés született, illetve – a lengyeleket leszámítva – támogatásukról biztosították a csatlós államok kommunista vezetői a szovjet vezetést.

Moszkvában az SZKP Elnökségének október 31-én meghozott – Hruscsov által erősen szorgalmazott – döntése alapján november 4-én hajnalban megindult a magyar forradalom ellen a második szovjet támadás, amely megpecsételte a forradalom sorsát.

Lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül?

CS. KISS LAJOS

Megszólítás

Az előadás eleme, magától értetődő és hangsúlyozottan diskurzív folytatása annak a személyes és tudományos barátságon alapuló kapcsolatnak, amely engem az ünnepelttel 1975 óta összeköt. Fontos megemlíteni találkozásunk helyét is, mivel annak az én életemben döntő szerepe volt. A Studium Generalén tanítottunk, amely mindkettőnkre komoly szellemi hatást gyakorolt, és megerősítette a tudományos pálya iránti elkötelezettségünket.[1] Itt persze értelmezésre szorul két, a „folytatáshoz" rendelt kifejezés: „magátólértetődőség" és „diskurzivitás". E kifejezések értelmezése kapcsolódik Lenkovics Barna lényegre tapintó kérdéséhez, ami végül is minden laudáció alapproblémája: miért is szeretjük az ünnepeltet, jelen esetben Szigeti Pétert. Erre a kérdésre a diskurzus fogalmával adható megfelelő válasz. Kapcsolatunk alapját ugyanis kezdettől fogva a diskurzusnak a teoretikus gondolkodás közegébe emelt értelmezése és gyakorlata képezte és képezi, a magánszféra, a személyesség mélydimenzióiban is, tegyük hozzá, a legteljesebb magátólértetődőséggel.

És ez persze most sem lesz másképp, különösen nem két ok miatt. Az egyik ok Szigeti Péter beállítódása, világlátása, melynek előzetes értelmezése szorosan kapcsolódik az előadás témaválasztásához. Ez, konkretizálva az előadás címét, a következő formára hozható: lehetséges-e a jogállam, illetve a jogállamiság jogelméleti igazolása egy marxista társadalomontológiára alapozódó jogelmélet keretében? Ebből következik az első okot tematizáló előkérdés: milyen értelemben tekinthető az ünnepelt marxista gondolkodónak? Az előadásban amellett fogok érvelni, hogy Szigeti Péter – beállítódását és világlátását tekintve – *nem* marxista gondolkodó, hanem egy őshegeliánus hedonista, aki csak a szellem örök jelenvalóságában, mindenható működésében hisz, és persze abban, hogy individuális létében ő maga is ennek a szellemnek az egyik,

[1] Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán 1971-ben a joghallgatók, Forgács Imre és mások által a saját kezdeményezésük alapján önerőből alapított és működtetett Studium Generale az egyik kifejeződési formája volt a marxizmus reneszánszának nevezett értelmiségi szellemi önfelszabadításnak. A Studium Generale az önképzés és tanítás, a szellemi támogatás és segítségnyújtás olyan intézményesült helyeként szerveződött meg, ahol a joghallgatók a marxizmus reneszánszának szellemében kísérletet tettek az eredeti szövegekhez való visszatéréssel a marxizmust mint tudományt művelni, és ezzel a jogtudományra való felkészülés szellemi horizontját a Kádár-rendszer feltételei között lehetséges mértékig tágítani.

személy formát öltő, önmagát igazoló véges megnyilvánulása. Ez mint tény akkor válik nyilvánvalóvá (és állításként akkor igazolódik), amikor az ünnepelt belsőleg birkózik a *teoretikus monizmus* és a *hedonista pluralizmus* ellentmondásával. A nevezett ellentmondás – és ez a saját, gyakran és nem kis büszkeséggel hangoztatott önleírása (különösen a franciásan hosszúra nyúlt étkezések közben és azok után, tehát nem én találtam ki!) – személyiségének lényegi, azaz teoretikus magvát alkotja. A fogalom és a falat közötti ellentmondás dinamikájáról, e belső dialektikus birkózásról hozzátartozói, baráti-kollegiális környezete nap mint nap értesülhetett minden közös étkezés alkalmával. Az ünnepelt számára az étkezések, lényegüket tekintve, mint teoretikus diskurzusok jelentek meg, és aki azt merné állítani, hogy itt elsődlegesen fizikai-fiziológiai, illetve szociális-kulturális folyamatról van szó, téved, a puszta látszat foglya. Az ünnepelt – aki ismeri, tudja jól – az étkezésben és persze más élvezethordozó testi dolgokban – Heideggerrel szólva – lényegel *(es west)*.[2] Fontos azonban tudnunk, hogy ezek az étkezésdiskurzusok sem végbemenetelükben, sem végeredményükben *nem* közvetítik az anyagi és szellemi végső különbségét, egyáltalán *nem* az anyag átszellemítései vagy a szellem anyaggal terhelt megjelenései, hanem a lényeg megjelenése önmaga puszta ismétléseiben. Ezt bizonyítja az ünnepelt gyakran hangoztatott közkedvelt érve, amellyel bevezeti a teoretikus gondolkodás és az érzékiség „értékosztályainak" megkülönböztetését, és önmagát, mint eleven ellentmondást, egyszerre teoretikus monistaként *és* hedonista pluralistaként fogja fel, s így *látszólag* a szellemi és anyagi létforma ellentmondásaként „lényegel" *(er west)* a konkrétban. A „szellemnek" és az „anyaginak" az értékfogalom bevezetésével történő közvetítése azonban csak megerősíti a kiinduló állításunkat, és hiábavalóvá teszi az ünnepelt azon igyekezetét, hogy magát materialistaként tüntesse fel.[3]

[2] A magyar Heidegger-kutatásban a „das Wesen" főnévből képzett igét, amelyet Heidegger az ittlét *(dasein)* mint kitüntetett – magát a saját lehetőségei felől megértő és értelmezni képes – létező *(Selbst)* létezésében megjelenő „lét" *azonosítás*ára vezet be, Redl Károly a „lényegel" *(wesen)* igei alakkal fordítja. (Vö. Heidegger, Martin: Mi a metafizika? Ford. Redl Károly. In Köpeczi Béla [szerk.]: *Az egzisztencializmus*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. 170–172. o.) Az egyes szám harmadik személyben történő kizárólagos alkalmazása *(es west)* a „lét" isteni akarattól és emberi cselekvéstől eloldozott független történésére, magára a létre utal. Magának a létnek a leírása a létezőkben lehetetlen, mert a lét sem nem a gondolkodás által konstruált tény, sem nem a gondolkodástól és létezéstől független érték, hanem valami egészen más. A lét maga minden tény-létezés és érték-fennállás alapja, eredete, feltétele, s mint ilyen, azonosítható, mert „es west", azaz a történés módján megmutatkozik *(Lichtung),* de e megmutatkozás megjelenésének (lényegelésének) módjai mindig csak közvetve írhatók le. A lét maga közvetlenül elgondolhatatlan és kimondhatatlan, kivéve az ünnepeltet, akinek speciális esetében, hogy szellemi lényegét kifejezhessük, az „er west" formulát alkalmazzuk. Ettől eltér Bacsó Béla és Pongrácz Tibor fordítása, amely a „wesen"-t *(es west)* a „létezés" *(létezik)* igével fordítja. (Vö. Pongrácz Tibor: Előszó. Martin Heidegger: Levél a „humanizmusról". Ford. Bacsó Béla. In Pongrácz Tibor [vál., szerk.]: *Martin Heidegger: „…költőien lakozik az ember…" Válogatott írások.* Budapest–Szeged, T-Twins Kiadó – Pompeji, 1994. 9–10. és 130–131. o.) A „wesen" fordításának problémájára Nagy Endre hívta fel a figyelmemet.

[3] A megkülönböztetés a fogalomban mint a hit végső formájában *egy*. Az anyag, mint olyan, végső alapként, eredetként, kezdetként mint magánvaló egy, mint önerejéből létrejövő egység nem tapasz-

Az ünnepelt önértelmezésével szemben azt állítom tehát, hogy az ő speciális esetében (másnál esetleg ez előfordulhat) nincs közvetítés, azaz az ellentmondás nem létezik. Ő persze úgy gondolja, hogy van közvetítés, azaz létezik a megkülönböztetés mint ellentmondás, és lehetséges ennek feloldása a folyamatos szintézisekben. Szerintem nem. Nincs különbség az élmények (legyenek azok bár tisztán szellemi vagy tisztán testi vonatkozásúak) és fogalmi megragadásaik között, s aközött sem, hogy Szigeti Péter először vitázik (élvezi, nagyon, ha lenyomhat valakit), majd, mint azt mindannyian jól tudjuk róla, jókat eszik, iszik… nem folytatom. A kérdés az, hogy mi is történik valójában, mi játszódik le Szigeti Péter tudatában? A külső, nem részt vevő megfigyelő pozíciójából[4] a következő elméleti hipotézis állítható fel: az élményeket már eleve fogalmi formájukban éli át, azaz eleve a reflexióban létezik, és mindig a szellem munkáját folytatja. Ezt fejezi ki az élmények értékosztályokba történő rendezésének teoretikus műveletével. Az értékfogalom bevezetésével bizonyítja, hogy tisztán szellemi folyamatról van szó, nem pedig közvetítésről. Az individuális létezésnek ez a módja persze azzal jár, hogy minden szükséglet kielégítése lényegében gondolkodás és folyamatos beszélés, amely nem pusztán megszünteti a gyönyör-ingerek eredendő élményszerűségét, hanem már eleve a fogalom szintjén tartja azokat. Az ünnepelt speciális esetében nem pusztán arról van szó, hogy a fogalom uralkodik az élmény felett, hanem arról, hogy a fogalom már a keletkezés pillanatában megsemmisíti, pontosabban átalakítja, felülírja az élményt, így elvont lehetőségként sem lehet feltenni különbözőségüket, következésképp nincs és nem is lehetséges közvetítés. Ebből az következik, hogy a 65 dkg-os, ötödrészben átsült bifsztek, majd három-négy korsó Leffe (sör) elfogyasztása, az emésztés… nem folytatom, az ünnepelt esetében a szellem megnyilvánulásai. Ennek alapján állítom azt, hogy Szigeti Péter nem marxista, hanem hedonista őshegeliánus: a fogalom hedonistája.[5]

---

talható és nem is gondolható el. Az elgondolás minden egyáltalán elgondolható módja feltételezi az elgondoló szellemi jellegét. Az anyag fogalma ezért csak az elgondolás műveleti posztulátuma, azaz feltételezés, illetve vonatkozási pont: a szellem szellemként való önazonosítására szolgáló fogalmi megkülönböztetés. Ha az anyag csak feltételezés, akkor végső alapként, eredetként, kezdetként való bizonyossága csak a hitből eredhet. A szellemmel azonban másként áll a dolog: a szellem minden és semmi, azaz a saját semmije mint anyag. A materialisták eszerint idealisták és hívők, akik a szellemi csapdájából, egyáltalán nem kétségbeesve, a panteizmus álruhájában próbálnak kimenekülni. Mi volt a kezdetben? A kezdetben volt a differencia, a megkülönböztetés, amely az eredet és alap, amely mint „egy" nem az azonosság és nemazonosság egységének, hanem magának a differenciának a folytonos önelgondolása, azaz szellem. A differencia (szellem) nem azonosság, hanem megkülönböztetés.

[4] Ismeretelméleti-módszertani szempontból csak ilyen megfigyelés lehetséges, mert az ünnepelt által átlagosan elfogyasztott étel- és italmennyiségeket még élményanalógiák segítségével sem lehet beleérzően átélni, legfeljebb csak a vele folytatott diskurzusban – azaz a fogalom szintjén – tudomásul venni.

[5] Ez persze laudációmnak csak a felszíni része, „philosophischer Quatsch", hiszen tudjuk jól, hogy lényegében egy hamisítatlan, becsületben és tiszteletben megőszült XX–XXI. századi neomarxistát tisztelhetünk az ünnepelt személyében.

A másik ok Szigeti Péter tudományos vállalkozása, amelynek központját a politikai, jogi, gazdasági, társadalmi és állami jelenségek komplexitásra törekvő, hegeli–marxi–lukácsi értelemben holisztikus elemzése, az ehhez kapcsolódó tudományterületek művelése jelenti. Ez utóbbi okhoz kapcsolódva az előadás problémafelvetésében tematikai szűkítést kell végrehajtani, mert itt csupán az államelméleti problematikára, illetve annak egyik vonatkozására korlátozódva fogalmazunk meg néhány vitára indító gondolatot.

Fontos hangsúlyozni, hogy az előadás egyben felhívás is annak az államelméleti kutatási programnak a folytatására, amire egyébként még a századfordulón hárman, az ünnepelt által előszeretettel „jogelméleti trojkának" (Szigeti Péter, Takács Péter, Cs. Kiss Lajos) nevezett baráti-kollegiális csoportosulás elszánta magát. Ám a közös kutatás csak tervezgetés maradt, elenyészett az önfenntartásra, önérvényesítésre irányuló erőfeszítésekben. Az egykori hármas minden résztvevője a maga útját járta és járja, engedelmeskedve ezzel a magyar tudományt lényegileg jellemző intézményesült *autizmus*nak, amely az egymás mellett létezés és elbeszélés kommunikatív logikájában nyilvánul meg, s amely minden közös tudományos cselekvés mögött lappangva irányítja életünket, és puszta látszattá teszi a tudomány lényegét.[6] Az államelmélet sorsa a magyar jogtudományban mintaszerűen szemlélteti ennek az intézményesült autizmusnak a működését. A tiszteletadás Szigeti Péter pályája és műve előtt azonban kiváló alkalmat jelent arra, hogy ezt, mint problémát, egyáltalán szóba hozzuk, s a tudományos kommunikáció e patologikus formájára a figyelmet kimondottan provokatív jelleggel felhívjuk.[7, [8]]

[6] Az autizmus kifejezés a normáltudományi diskurzus patologikus állapotát jelzi, a szellemi versengés atomizálódásának és polarizálódásának mélypontjára utal. Ezzel a tudomány egzisztenciájával kapcsolatos általános rosszérzés *(Unbehagen)* eredetét nevezi meg, egy tudattalan kollektív tapasztalatot emel a fogalom szintjére.

[7] Itt természetesen az autizmusanalógiát nem szabad túlfeszíteni. Nem az agyműködés s ezzel a kognitív képességek (észlelés, gondolkodás, közlés) veleszületett gyógyíthatatlan zavaráról van szó, amely a betegnél visszavonhatatlanul rögzíti az információképződés (-feldolgozás) abnormális formáját. Az „autizmus" kifejezés a tudományos megismerés feltételrendszerének, személyi állományának szűkössége, a politikainak a tudományos diskurzusba való közvetett és közvetlen beszüremkedése, individuális-karakterológiai és egyéb más okok következtében létrejövő interaktív-kommunikatív elszigetelődés és korlátozódás tényállásait jelöli. Ez, mint jeleztük, a tudományos diskurzuson belüli szellemi versengés egyidejű atomizálódásának és polarizálódásának tudásszociológiai képletével írható le, kiegészítve azzal, hogy az „autista" önmagára irányulása, a kommunikációból való kivonulásának és öntörvényű belépésének egyidejűsége, ennek sztereotip viselkedési mintái, interakciós formái az intelligencia, a figyelem, a memória rendkívüli felfokozódásával, intenzitásával, kifinomultságával járhatnak együtt.

[8] [Jelen kötet e bekezdésben konkrétan is megnevezett szerkesztője ezúton tudatja, hogy nem osztja a szerzőnek az „intézményesült autizmussal" és a „tudományos kommunikáció patologikus formájával" kapcsolatban kifejtett gondolatait. *(A szerk.)*]

Problémafelvetés

A tárgyalt probléma kérdés formában kifejezve: lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül, azaz állítható-e, hogy a jogfogalom s ennek kifejtéseként (fogalmi analíziseként) a jog elmélete az államjelenségre való vonatkozás, illetve hivatkozás nélkül kidolgozható? A kérdést másként megfogalmazva: az államnak mint problémának és fogalomnak van-e valamilyen szerepe a jogelmélet konstrukciójában?

A hazai jogelmélet ebben a vonatkozásban ambivalens álláspontokat foglal el, de a meghatározó tendenciát tekintve megállapítható, hogy az állam, már ahol teoretikusan és tanrendileg egyáltalán még megkímélik, a jogelméleti diskurzusban legfeljebb maradék, illetve következményproblémaként jelenik meg, vagy egyáltalán nem jelenik meg.[9] Itt érdemesnek tűnik, a probléma aktualitására és megoldást sürgető voltára[10] történő utalásként, felhívni a figyelmet arra a Jakab András által képviselt, extrémnek mondható álláspontra, amely – Christian Möllers felfogásához mint kutatási programhoz kapcsolódva – az államfogalmat tudománytalansága és

[9] A német tudományban ezzel szemben valamivel jobb a helyzet, mert ott legalább tudatában vannak az egzisztenciális paradoxonnak, amit az állam létezése és megismerése jelent. A jogtudomány államproblémához való viszonyát, a modern állammegértés jelenlegi szellemtörténeti helyzetének alapvetően paradox jellegét jól kifejezik az államjelenség pozicionálásával, az államtan diszciplináris elhelyezésével kapcsolatos tematizálások, amelyek a „búcsú és visszatérés", „felemelkedés és hanyatlás", az „elbúcsúztatás és újrafelfedezés" hasonlatait használva az állam megkérdőjelezhetetlen egzisztenciális jelentőségét tanúsítják. Az államdiskurzus léte, az értelmezési komplexitás látszólagos uralhatatlansága – különösen az Európai Unió állami jellege körül kiélesedő vitában – ugyancsak egyértelmű utalás arra, hogy az állam mint strukturális-funkcionális probléma folyamatosan értelmezésre és megoldásra szorul. Ehhez mindenekelőtt lásd Voigt, Rüdiger (szerk.): *Abschied vom Staat – Rückkehr zum Staat*. Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 1993; Crefeld, Martin von: *Aufstieg und Untergang des Staates*. München, Gerling Akademie Verlag, 1999; Voßkuhle, Andreas – Blumke, Christian – Meinel, Florian (szerk.): *Verabschiedung und Wiederentdeckung des Staates im Spannungsfeld der Disziplinen*. Berlin, Duncker & Humblot, 2013. A Nomos Verlagsgesellschaft (Baden-Baden) és a Felix Steiner Verlag (Stuttgart) által *Állammegértések* (Staatsverständnisse), illetve *Államdiskurzusok* (Staatsdiskurse) címmel indított sorozatok az államprobléma egzisztenciális jelentőségét és tudományos fontosságát jelzik, azonban a német jogtudományi karokon folyó oktatás tanrendi-tantárgyi szerkezete, súlypontjai, mainstream kutatási irányai pedig ennek az ellenkezőjéről tanúskodnak.

[10] Az állam egzisztenciális jelentősége hallatlan mértékben megnőtt, az államtudományokat állítólag integráló jogtudományban ezzel szemben hallatlan mértékben lecsökkent. E jelentősége az államnak mindig is megvolt, de az euroatlanti térség második világháború és hidegháború utáni korszakának normálállapotában magától értetődősége miatt teoretikusan érdektelenné vált: amit eleve tudnak, ismernek, az nem jelent problémát, és elveszíti tudásraméltóságát. Itt az államelméletnek hasonló nehézséggel kell szembenéznie, mint a fundamentálontológiának a lét értelmére irányuló kérdés megismétlésekor. (Vö. Heidegger, Martin: *Lét és idő.* Ford. Hévizi Ottó – Kardos István – Vajda Mihály. Az Előszót írta Fehér M. István. Budapest, Gondolat Kiadó, 1990.) Mindenesetre úgy tűnik, hogy az államok keletkezése és felbomlása, megerősödése és hanyatlása, az ezzel szükségképpen együtt járó negatív következmények tapasztalatai sem elegendőek a jogtudomány szervezett reakciójának kiváltásához, amelynek elvileg az államelmélet újragondolásához kellene vezetnie.

politikai veszélyessége okán kizárni törekszik az alkotmányelméleti diskurzusból, s egyúttal eltanácsol az államelmélet művelésétől, mindenekelőtt az általános államtan német–osztrák hagyományához kapcsolódó formáiban. „*Für den Staatsbegriff der deutschen staatstheoretischen Tradition bleibt es bei der Feststellung, dass er zu stark einer spezifisch deutschen vordemokratischen Tradition verhangen bleibt, um als wissenschaftliche Kategorie taugen zu können.*"[11]

Szigeti Péter tudományos életműve, kutatásai, tudományszervezői és oktatói működése, kapcsolódva egy politikailag még veszélyesebb német hagyományhoz, Karl Marxhoz, illetve Lukács Györgyhöz, ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítja. Az ünnepelt államelméleti felfogásának értelmezése módszertanilag szükségessé teszi az előzetes különbségtevést az államjelenség jogelméleti tematizálásának stratégiái között. E jogelméleti stratégiák, a jogtudományon belüli szellemi áramlatokhoz, illetve kutatási programokhoz rendelve, a lehető legegyszerűbb műveleti formában, három ideáltipikus modell megalkotásával írhatók le.[12]

1. Az első stratégia az államot – mint megismerésre kényszerítő elméletalkotási problémát, illetve fogalmat – semlegesíti, azaz eljogiasítja. Az állam eljogiasításának két paradigmatikus alapváltozata formálódott ki a jogi pozitivizmus jogelméleti reflexiójában. A klasszikus jogelméleti pozitivizmus kutatási programjának tudománytörténetileg első változatát a XIX. században Jeremy Bentham és John Austin imperatív jogelmélete képviselte. Az imperatív jogelmélet a szuverenitáselmélet

[11] Möllers, Christoph: *Staat als Argument*. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), XLIX, [2]2011. Jakab András, politikai veszélyekre tekintettel, egyenesen óv az államjelenség kutatásától, és az európai és magyar tudományos közösséget eltanácsolja az általános államelmélet művelésétől, tekintettel „a benne rejlő demokrácia előtti és alkotmány-, államellenes elemekre". (Vö. András Jakab: Staatslehre – eine deutsche Kuriosität. In *„German Approach." Staatsrechtslehre in Wissenschaftsvergleich*. Mit Kommentaren von Atsushi Takada und András Jakab. Fundamenta Juris Publici [4]. Tübingen, Mohr Siebeck Verlag, 2015. 119–121. o.; hasonlóképpen Möllers, Christoph: *idézett mű,* 418–425. o.; Möllers, Christoph: *Der vermisste Leviathan: Staatslehre in der Bundesrepublik*. Frankfurt am Main, Surhkamp Verlag, 2008. 17. és 69. o.)

[12] Itt a terjedelmi korlátok miatt csupán a jogelméleti pozitivizmus és kritikusai stratégiáinak modelljeit körvonalazzuk, a természetjogtan ilyen irányú értelmezésétől kénytelenek vagyunk eltekinteni. Ez utóbbi vonatkozásában mindenekelőtt Frivaldszky János munkásságát tekintjük irányadónak. (Vö. Frivaldszky János*: Természetjog. Eszmetörténet.* Budapest, Szent István Társulat, 2001; Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia.* Budapest, Szent István Társulat, 2011; Frivaldszky János: Az állami szuverenitás problematikájának érvénytelenítése: [Good] Governance avagy mi a jó kormányzás és a helyes hatalomgyakorlás? In Takács Péter [szerk.]: *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság: Interdiszciplináris megközelítések.* Budapest–Győr, Gondolat Kiadói Kör – MTA Jogtudományi Intézet, 2015. 409–421. o.; Frivaldszky János: Jó kormányzás a neokonzervatív/neoliberális korszak után: a közjóra irányuló szubszidiárius-relacionális kormányzás felé. *Iustum Aequum Salutare,* 2013/2. szám. 21–82. o.; Frivaldszky János: A közjó Aquinói Szent Tamásnál és a neotomista természetjogi gondolkodásban: Elemi teoretikus közelítések aktuális problémalátással. *Iustum Aequum Salutare,* 2013/4. szám. 115–139. o.)

keretében lényegében az állam politikai fogalmának angol változatát dolgozta ki. A jog államközpontú (döntésalapú) felfogásával a XX. században a posztklasszikus jogelméleti pozitivizmus szakított. Hans Kelsen normaalapú jogelmélete (a tiszta jogtan) az állam eljogiasításának explicit és inkluzív, azaz megengedő stratégiáját valósította meg, amennyiben az államjelenséget a jogfogalom, az államtant a jogtan részeként tárgyalta, s ezzel korlátozott értelemben elismerte az állam jogelméleti megismerésének (kutatásának) a létjogosultságát, valamint a szociológiai államtan művelésének értelmességét. Herbert Hart szabályalapú jogelmélete az állam eljogiasításának implicit és exkluzív, azaz kizáró stratégiáját valósította meg, és semmilyen értelemben nem ismerte el az államkutatás létjogosultságát.

Ezen a ponton szükséges megjegyezni, hogy a jogelméleti pozitivizmus lényeges vonásait csak akkor lehet kielégítően leírni, ha nem pusztán a jogi normativitás erkölcs-, illetve értéksemleges meghatározására való törekvés különféle változatait látjuk benne, hanem messzemenően figyelembe vesszük az államjelenséget mint elméletalkotási problémát.[13] Ez azonban, különösen a magyar Hart-kutatásban, egyáltalán nem nyilvánvaló. A jogelméleti pozitivizmusról mint évszázados kutatási programról, illetve paradigmáról kialakítandó teljes kép kialakítása során figyelembe kell venni az egyébként magától értetődő szemantikai tényt,[14] hogy mind a XVIII–XIX. századi klasszikus pozitivizmusok, mind a XX. századi posztklasszikus pozitivizmusok a társadalom és állam alapvető megkülönböztetéséhez igenlő vagy tagadó módon viszonyulva alkották meg a jog fogalmát. Ennek során a jogfogalmat vagy az államelméleti megközelítés kereteiben dolgozták ki (klasszikus pozitivizmus), vagy kiigazították és fokozatosan semlegesítették a jog államnézőpontú meg-

[13] Győrfi Tamás: A jogpozitivizmus: áttekintés. In *A kortárs jogpozitivizmus perspektívái.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2006. 12–14. o.

[14] Ezzel egyszerűen az állam és társadalom újkori elválását és intézményesült megkülönböztetését az állam és jog viszonyának problémájaként tárgyaló szövegekre, illetve a struktúraorientált szemantikaként felfogott pozitivista elméletek létezésére utalunk. A szemantikai tények a megértés és értelmezés műveleti megkülönböztetése alapján hermeneutikai vagy tudásszociológiai nézőpontból végrehajtott konstrukciók. Ez a tényállás különösen nyilvánvaló a történelemtudományi ténykonstrukciók esetén, melyek ismeretelméleti problémáját Reinhard Kosseleck az esemény és struktúra fogalmi megkülönböztetésének az összefüggésében a következőképpen fogalmazta meg: „Az ábrázolás kérdése, vagyis az a kérdés, hogy a történelem mennyiben elbeszélő és mennyiben leíró jellegű, a megismerés terén a történelmi mozgások eltérő időbeli hosszára vonatkozik. […] Bár a gyakorlatban nem tartható az elbeszélés és leírás között megvont éles határ, a történeti idők elméletében a különféle időbeli kiterjedések síkjai nem vonatkoztathatók maradéktalanul egymásra. […] Az elbeszélt múltbeli eseményeknek tehát ismeretelméleti szempontból nézve nincs nagyobb valóságtartalma, mint a múltbeli struktúráknak, amelyek esetleg messze túlmutatnak az egykori nemzedékek tapasztalati tudásán. […] Az események fiktív voltának a struktúrák szintjén „valóságuk" hipotetikus jellege felel meg" (Koselleck, Reinhard: Ábrázolás, esemény, struktúra. In Koselleck, Reinhard: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Ford. Hidas Zoltán, Szabó Márton. Budapest, Atlantisz Kiadó. 163. és 174. o.)

közelítését, s ezzel magát a megkülönböztetést érvénytelenítették (posztklasszikus pozitivizmus).[15]

A posztklasszikus megközelítések – mivel a XX. századi modernitás helyzetében is magától értetődő módon a jog létszerű (társadalmi) funkciójából indultak ki, vagyis a jognak mint intézményesült társadalmi tevékenységnek a társadalmi rend konstitúciójában játszott szerepéből – már kifejezetten és szorosan, tagadó vagy igenlő módon kapcsolódtak a szociológiai társadalomelméletek problémafelvetéseihez.

A modern posztklasszikus pozitivizmusban problémaeltolódás és nézőpontváltás játszódott le. A kutatási program újjászervezésében, a problémafelvetés újrafogalmazásában és paradigmává formálásában központi szerepet játszó gondolkodók, mindenekelőtt Hans Kelsen és Herbert Hart megközelítései jól szemléltetik a szociológiához viszonyulás e két lehetőségét, s azt az eljárást, ahogyan a szociológiai szemlélet alkalmazását explicit módon kizárják, illetve hallgatólagosan bevonják a jogelmélet megalkotásának folyamatába.[16] A szociológiához való viszony kialakítása során Kelsen norma-, illetve Hart szabályalapú fogalomalkotási eljárása az államprobléma elméletalkotási relevanciájának egyoldalú értelmezéséhez, csökkentéséhez, illetve kiküszöböléséhez vezetett. Az államprobléma jogelméleti semlegesítése során az állam eljogiasításának két különböző, explicit és inkluzív, illetve implicit és exkluzív változata alakult ki. A különbség feltételezésünk szerint a szociológiához fűződő viszony homlokegyenest eltérő felfogásából következik.[17] Az állam eljogiasításának explicit-inkluzív stratégiája az államproblémát látszólag bevonja ugyan az elméletalkotásba, de magát az államot tisztán a jog nézőpontjából azonosított normatív (értékvonatkozású) jelenségként figyeli meg és írja le.[18] Így az állam tisztán

[15] A társadalom és állam elválasztása, mint alapvető megkülönböztetés, a jog és állam, illetve a politika és állam megkülönböztetéseiben jelenik meg. A kérdés az, hogy a jog (Kelsen) vagy a politika (Hart) felől történik-e az alapvető megkülönböztetés érvénytelenítése.

[16] A két megközelítés azonos abban, hogy a jog *társadalmi* jelenség, azaz a modern jog a maga tényleges létezésében önvonatkozású (önfelépítő-önszabályozó) rendszerként figyelhető meg és írható le, de eltérően válaszolják meg a következő kérdést: a rendszerként létező jog mily értelemben tekinthető intézményi valóságnak, tisztán jogi értelemben, vagy ezen túlmenően a politikai megalapozás értelmében.

[17] Az állam eljogiasításának, az elméletalkotási jelentőség kiküszöbölésének folyamata szemantikailag leginkább a szuverenitásfogalom jelentésváltozásairól olvasható le. Az államprobléma jogelméleti semlegesítésére irányuló törekvésük döntő indítéka vélhetően az volt, hogy ezen az úton gondolták megtalálni a módszertani és fogalmi eszközöket, az elméletalkotás oly formáját, melynek segítségével számot lehet vetni a ténylegesen rendszer formában létező jog szerkezetének és működésmódjának összetettségével.

[18] Az állam megjelenését a tényszerű, értékvonatkozás nélküli valóság világában a szociológia csak akkor képes megismerni, ha a tiszta jogtan normatív jogállamfogalma segítségével államként képes szubjektív értelemmel bíró cselekvések hasonló értelemtartalommal ismétlődő kapcsolatát azonosítani. Ehhez lásd Cs. Kiss Lajos: A szociológiai államfogalom jogtudományi dekonstrukciója. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007. 327–366. o.

jogi értelemben felfogott normatív létezővé válik, amely a jog szerkezeti elemeként és funkciójaként eleve a jogrendszer tartalmát képezi. Az állam normatív kényszerrend, azaz az állam és jog kelseni azonosságának értelmében: jogállam. A jogállam mint ilyen egyfelől a norma szankcióelemeként, másfelől a jogrendszer dinamikai elemeként és funkciójaként (jogalkotás = jog önlétrehozása) tartalma, illetve implikátuma a jognak, de nem „része".[19] E jogelméleti stratégiát tiszta formában Hans Kelsen dolgozta ki és alkalmazta az államtanként is kifejtett és művelt tiszta jogtanban, amely részelméletként magában foglalja a tisztán jogállamként felfogott állam általános elméletét is. A tiszta jogtan államelméletében az állami-politikai fogalmak (szuverenitás, hatalom, uralom, legitimitás) jogi fogalmakként kerültek meghatározásra. De ez nem zárja ki a jogrendszer dinamikai központjaként azonosított, jogi jelenségként felfogott állam szociológiai megközelítésének a lehetőségét, hanem átutalja egy másik tudomány megismerési illetékességébe.

Ezzel szemben az állam eljogiasításának harti, implicit stratégiája kizárja az államproblémát az elméletalkotásból. Hart előfeltételezi ugyan az államot mint a jogrendszer tényszerű létezésének beszámítási pontját az államfogalom tág jelentésének értelmében, de a jogelmélet megalkotásának kiindulópontjaként nem az állam (szuverenitás), hanem a szabály problémáját határozza meg.

Bár a két stratégiában közös az államprobléma semlegesítésére irányuló törekvés a jogelmélet konstrukciója során, azonban különböznek abban, hogy az elméletalkotás műveleteiből[20] hogyan, azaz milyen fogalomalkotási eljárással és milyen mértékben zárják ki az államjelenséget mint problémát és fogalmat.

Megalapozás. Kelsen a megalapozásból, az előfeltevés és a kiindulópont meghatározása során, eleve kizárja – azaz nem ismeri el – az állam jog előtti, illetve jogon kívüli létét. Az állam normatív létező, léte a jogrendszer léte, ezért a jog megismerésének az állam semmilyen értelemben nem lehet sem előfeltétele, sem kiindulópontja. A jogelmélet alapfogalma a norma mint a társadalmi aktus = cselekvés önértelmezése, az objektív (szöveg) értelem, amely leválik az aktus fizikai: tér-időbeli végbemeneteléről, a cselekvés szubjektív értelméről.

[19] Az államjelenség, mint a jog eleme és funkciója, nem része, hanem relációs tartalma, illetve implikátuma a jogrendszernek, amely rendként az állam formájában, azaz kényszerrendként valósul meg.

[20] A jogelmélet megalkotásának műveletei a következők. A *megalapozás* a jogelmélet alapfogalmának, a fogalomalkotás kiindulópontjának a meghatározása, amely logikailag és tartalmilag három lehetőség közötti választást jelent: norma (szabály), döntés (szuverenitás), rend (intézmény). A *kifejtés* az alapfogalom tartalmának, illetve implikációinak további fogalmi megkülönböztetések útján történő elemzését, a fogalomanalitikailag definiált elemek (fogalmak) relációkba való rendezését és rendszerként történő átfogó ábrázolását jelenti. Az *igazolás* a jogelmélet határmegvonási funkciójának a műveleteit, a tudomány és nem tudomány, illetve a tudományon belül az értelmezési monopólium kisajátításának a megindokolását jelenti a tulajdonképpeni (igazságképes) és nem tulajdonképpeni jogelméletek között; a külső és belső szellemi versengésben való pozíció meghatározása, illetve a megismerési teljesítmények felmutatása, az alkalmazhatóság bizonyítása a jogdogmatikai, illetve jogpolitikai szakértői diskurzusokban.

Kifejtés. Az állam, a jog önszabályozó-önfelépítő rendszerként való konstitúciójának a problémájaként, a kifejtésben, a jogrendszer fokozati felépítésének tárgyalása során, dinamikai nézőpontból (alapnorma: alkotmány, jogalkotás, jogvégrehajtás, igazgatás, igazgatási aktus végrehajtása, nemzetközi jog) jelenik meg.

Igazolás. Az államtan nem szorul külön igazolásra, automatikusan elemévé vált a jogelmélet *igazolás*ának, két vonatkozásban. *(1)* Egyfelől a jogtudomány külső (tudomány/nem tudomány: politika, jog) és belső (tulajdonképpeni jogelmélet: pozitivizmus és természetjogtan) értelemhatárait a tiszta jogtan eleddig nem tapasztalt radikalitással vonta meg. Itt megjegyzendő, hogy Kelsen a megismerési és igazolási funkciók – a megismerés és akarás, tudományos (teoretikus) értékelés és tudományon kívüli értékelés – szigorú megkülönböztetésével nemcsak a politikától határolja el a jogtudományt, hanem magától a jogtól is. *(2)* Másfelől a tiszta jogtan pozicionálja és megindokolja a jogelmélet (jogtudomány) részvételét a tudomány és a jog, illetve a tudomány és a politika funkcionális megkülönböztetéseihez szigorúan igazodva a jogdogmatikai és jogpolitikai szakértői diskurzusokban. De mindez nem zárja ki az államjelenség jogelméleti nézőponttól független szociológiai leírásának a lehetőségét, amely a társadalmi aktusok szubjektív értelmének, azaz a különféle motivációk, illetve motivációs komplexumok összjátékának a síkján vizsgálja az államot. A szociológiai nézőpont nem konstitutív az állam *lényeg*ének a meghatározásában, azaz nem tudja azonosítani és lényegi tulajdonságai alapján leírni az államjelenséget, pusztán a valóság (sein) szférájában való létezését írhatja le a normatív jogállamfogalom vezérfonalán mozogva.

Ezzel szemben Hart az implicit eljogiasítás stratégiájának alkalmazásával radikálisan, azaz minden vonatkozásban igyekszik kizárni az államjelenséget (mint problémát és fogalmat) a jogelmélet konstrukciójából. A megalapozás során az államot a tág jelentés (országállam) értelmében előfeltételezi ugyan (a jogrendszer mindig egy konkrét országállam belső joga), de az elméletalkotás kiindulópontja a szabály általános fogalma, melyet – szemben Kelsennel – nem a szankció, hanem a szokás felől, illetve az érvényesség (honnan ered a szabály kötelező ereje) szociológiai megközelítése alapján határoz meg. A kifejtés során a szabály alapfogalmából kiindulva megkülönböztetések segítségével további szabályfajtákat határoz meg (szokás/szabály; elsődleges/másodlagos szabály), s az elismerési szabály segítségével eljut a jog rendszerszerű felépüléséhez. Az államfogalom a jogelmélet igazolásában sem játszik szerepet. Hart eljárása a megalapozás, a kifejtés és az igazolás szempontjából egyaránt irrelevánsnak tekinti az államfogalmat, jóllehet számot vet a politikai problémájával, amennyiben a joguralomtan hallgatólagos háttérelméletként végig jelen van az elméletalkotásban.[21]

[21] De eközben, szándékaival ellentétben, ha nem is dolgoz ki, de akaratlanul körvonalaz egy általunk jobb híján hallgatólagosnak nevezett államelméletet. Ez nemcsak azért tekinthető meglehetősen sajátosnak, mert hallgatólagos, hanem azért, mert feltevésünk szerint voltaképp nem is államelmélet

2. A második stratégia az állam politikai felfogása. Az államnak az államjogtan *(Staatsrechtslehre)* fogalmi keretein belül kidolgozott „politikai" fogalma az állami eljogiasításának kritikája és ellenstratégiája, amelyet Carl Schmitt és részben Hermann Heller dolgozott ki.[22] Az államjelenség leírásába Schmitt a jogi nézőpont mellett (jog/állam megkülönböztetés) bevezette a politikai nézőpontot (politika/állam megkülönböztetést), és jogpozitivizmus-kritikájában, amely egyúttal a jogállamelméletek radikális kritikája, elutasítja az állam jogelméleti eljogiasítását, és kísérletet tesz a jogtudományi államtanok hagyományán *(Staatsrechtslehre)* belül az államjelenség mint probléma és fogalom államelméleti tárgyalására, azaz egy önálló, a jogelméletből közvetve sem levezethető, ám a jogelmélettel egyenrangú államelmélet kidolgozására. Az államelmélet újraalapozását a következő axiomatikus állítás implikációjának a kifejtésével hajtja vége: „Az állam fogalma előfeltételezi a politikai fogalmát."[23] Ha meg akarjuk érteni az államot, azaz ha a „mi az állam?" kérdésre egy teljes leírás keretében akarunk választ adni, akkor a politikai problémája és fogalma felől kell közelíteni az államhoz, nem pedig a szuverenitás alkotmányjogi fogalma felől. Ezen a ponton érdemesnek tűnik röviden kitérni a szuverenitásfogalom schmitti értelmezésére.

Az államjelenség azonosítására, leírására szolgáló szuverenitásfogalom jelentése, a jelentés változásai a modern állam fejlődésének összefüggésében értelmezhetők. Az abszolút állam korszakában, amikor az állam a szuverén (monarcha) által egyértelműen rendelkezett a politikai monopóliumával, a politika és a politikai nem különült el, a szuverenitásfogalom alkalmas volt az állam politikai *és* jogi egységének az azonosítására és leírására. Az államszervezet differenciálódásának monarchikus fokán az állam és az államszerv szuverenitása közötti különbség még nem volt konstitutív, mivel a monarchikus elv integrálta az ún. hatalmi ágakat, az angolszász és kontinentális fejlődésben eltérő módon. A modern állam fejlődésének első

---

kontinentális értelemben, nem a jogállamértelmezések egyik válfaja, hanem az angol alkotmányosság alapját képező joguralomtan elméleti formára hozása, s mint ilyen, paradox módon, egyrészt előfeltétele, másrészt következménye Hart szabályalapú jogelméletének. Itt szükségesnek tartjuk megjegyezni, hogy bármiképp ítéljük is meg az implicit államelmélet felderítésének és rekonstrukciójának teoretikus jelentőségét, illetve azt, hogy ezáltal valóban megszűnnek vagy inkább növekednek „a jogi és politikai gondolkodás zavarai", a vállalkozás abban a vonatkozásban mindenképp hasznosnak bizonyulhat, hogy jelzi azokat a pontokat, ahol az angol joguralom- és a kontinentális jogállamfelfogások a jogelméleti problémafelvetésben és fogalomképzésben érintkeznek. (Vö. Cs. Kiss Lajos: *Herbert L. A. Hart jogelmélete értelmezhető-e államelméleti szempontból?* Kézirat, megjelenés alatt. Budapest, 2016.)

[22] A problémához lásd Cs. Kiss Lajos: Totális állam elmélete és mítosza. *Világosság,* 2010. ősz. 19–40. o.; Szilágyi Péter: A weimari köztársaság államelméleti vitái. In Feitl István (szerk.): *Köztársaság a modern történelem fényében.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2007; Szilágyi Péter: Párhuzamok és ellentétek. Adalékok Hermann Heller és Carl Schmitt viszonyához. *Világosság,* 2010. ősz. 137–143. o.; Szilágyi Péter: *Hermann Heller államelmélete*. Kézirat. Budapest, 2015.

[23] Vö. Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok.* (Vál., ford., szerk. Cs. Kiss Lajos.) Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002.

szakaszában fenntartások nélkül lehetett a szuverenitás fogalmát az állam politikai autonómiájának (autarkeia) a leírására használni egy természetjogilag megalapozott monarchikus legitimitás-felfogás keretében. A nemzetközi jogban ettől kezdve a szuverenitás kifejezéssel jelölik az államok politikai szabadságát, amely az állam önállóságának és függetlenségének vonatkozásait foglalja magában.[24]

A modern állam fejlődésének második szakaszában, a liberális-alkotmányos állam korszakában kezdődött a szuverenitásfogalom *eljogiasítása*. Ekkor vált uralkodóvá az a felfogás, amely az állam politikai egységét alapvetően jogi egységként fogta fel, és tisztán jogi (közjogi) fogalmakkal írta le. E fejlődési szakaszt szemantikailag a jogállam, illetve joguralom legitimációs doktrínáinak kidolgozása és fokozatos uralomra jutása s az államjelenség értelmezésének a jogtudományi diskurzus általi jogtani monopolizálása jellemezte.

Az államfejlődés harmadik szakaszában Schmitt a totális állam fogalmával, a politikai *(das Politische)* és a politika *(die Politik)* megkülönböztetésével írja le az állam és társadalom viszonyának megváltozását, azt az új strukturális helyzetet, amely már nem írható le a társadalom/állam megkülönböztetéssel. Itt egyfelől az államszerkezet átalakulásáról, a politika önálló tárgyi területének az államból történő kiválásának *(Ausdifferenzierung),* másfelől a politika közvetítésével a társadalom államba történő benyomulásának *(Demokratisierung)* történelmi-szociológiai tényszerűségeiről van szó. Schmitt szerint a hagyományos jog- és államtan ezt az új szerkezeti helyzetet már nem tudja leírni. Ezért államelméletében és alkotmányelméletében egyértelművé teszi, hogy a szuverenitás közjogi (alkotmányjogi és nemzetközi jogi) fogalma már nem alkalmas az állam politikai és jogi szerkezetének a leírására, az állam politikai minőségének, jellegének azonosítására.[25] A *Politikai teológia* és *A politikai fogalma* című írások, illetve ez utóbbi 1927-es és 1932-es változatai[26] jelzik az államelmélet kidolgozásának lépéseit, egyfelől az ismeretelméleti-módszertani, másfelől az alapfogalom meghatározásának tárgyi, megalapozáselméleti szempontjából.

A *Politikai teológiá*ban a szuverenitás perspektivikus módszer- és tárgyvonatkozású határ- és alapfogalomként jelenik meg.

[24] Az államok politikai szabadsága pozitív értelemben *önállóság*ot, azaz az államcélok szabad meghatározását, negatív értelemben *függetlenség*et, azaz más államok célmeghatározó hatalmától való mentességet jelent, az „autarkeia" vagy „autonómia" eredeti értelmében.

[25] Az állam- és az államszerv-szuverenitás közötti különbségtétel a nézőpontváltás szempontjából nem konstitutív: a szuverenitás kifejezés használatának kontextusa az alkotmányjogi és nemzetközi jogi diskurzus, azaz jogi nézőpontból azonosítja az államot mint elsődlegesen politikai létezőt. Az így értett szuverenitás a bel- és külpolitikai vitákban válik olyan alapfogalommá, amely jellegénél fogva elfedi az állam politikai lényegét, pontosabban annak csak az egyik vonatkozását teszi hozzáférhetővé.

[26] Schmitt, Carl: *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität*. München–Lipcse, Duncker & Humblot, 1922; Schmitt, Carl: *Der Begriff des Politischen*. *Politische Wissenschaft*. Heft 5. Probleme der Demokratie. Berlin–Grunewald, Dr. Walter Rothschild, 1928. 1–34. o.; Schmitt, Carl: *Der Begriff des Politischen*. München–Lipcse, Duncker & Humblot, 1932.

(1) Ismeretelméleti-módszertani szempontból a normális és abnormális helyzet nézőpontjait „egyesíti". Az abnormális helyzet módszertani fogalmával Schmitt megváltoztatta a jogi érvényesség tematizálásának nézőpontját. A normatív érvényesség mellett – Max Weber megkülönböztetését az egzisztencialitás és a fogalomrealizmus nézőpontjából átértelmezve (és erősen dramatizálva!)[27] – bevezette az empirikus érvényesség szempontját. Ennek megfelelően a jogtudományi megismerésen belül két, funkcionálisan egyenértékű megfigyelői pozíciót különböztetett meg, és hallgatólagosan azt állította, hogy az államjelenség azonosítása és teljes leírása csak e két pozícióból kiindulva lehetséges.

(2) A tárgykonstitúció vonatkozásában a szuverenitásfogalom jelentésének történelmi és szociológiai elemzésével válik lehetségessé a jog szubsztanciális formafogalmának joglogikai-fogalomszociológiai meghatározása. Ennek keretében először tesz kísérletet a jogelmélet államtani megalapozására, illetve fordítva: az államtan jogelméletből történő kiemelésére és önállóságának a bizonyítására. Ezzel szakít a tárgy jog/állam megkülönböztetés szempontjából történő tematizálásával, és – még a jogfogalom meghatározásának műveleti körén belül mozogva – bevezeti a politika/állam megkülönböztetés nézőpontját a jogelméleti *és* államelméleti diskurzusba. A jog létezése ennek a megkülönböztetésnek az értelmében írható le az érvényesség *(Geltung)* fogalmával, csak így, az egzisztenciális érvényesség (határhelyzetben való döntés) nézőpontjából kapcsolható össze a társadalmi rend felépülésének problémasíkján az állam politikai konstitúciójával. A szuverenitásfogalom ezáltal képes világosan kijelölni a kapcsolódásoknak azt a tartományát, amely konstitutív a jog és az állam létezése és megismerése szempontjából.

(3) Határfogalom. A szuverenitás mint *határ*fogalom a tárgymegragadás *leíró* funkciót betöltő kategóriája,[28] amely a jog tapasztalati érvényességének a síkján[29] teszi elméletileg megismerhetővé az állam és a jog viszonyának szerkezetét s egyáltalán a jogi normativitás eredendő egzisztenciális feltételezettségét. A „tapasztalati érvényesség" kifejezést erre a tényállásra tekintettel ki kell egészíteni az „egzisztenciális" jelzővel. Az érvényességnek ezen a síkján válik felismerhetővé a norma és

[27] Az értelemfelépülés szociológiai társadalomelméleti nézőpontjából kiindulva azt állítjuk, hogy jogot normaként (normatív érvényesség) felfogó jogelmélet nyelvelméleti megközelítéséről Schmitt a cselekvéselméleti síkra helyezi az érvényesség problémáját. Ezzel számot vet azzal az elemi tapasztalattal, hogy a jog érvényessége mindig a szöveg (jelentésértelem) és a cselekvés (intencionális értelem) egymással felcserélhetetlen, de funkcionálisan szükségképpen érintkező konstitúciós síkjain jön létre. Azonban az értelemsíkok kapcsolódásának természetére vonatkozó kérdést nem veti fel, a kapcsolódás lehetséges, szinoptikus és/vagy szintetikus formáit nem vizsgálja.

[28] A leírás az elméletalkotás műveleteinek meghatározása és végrehajtása szempontjából implikálja az *előírás*t, azaz a teoretikus értelemben vett normativitást.

[29] Schmitt a szociális rend integrációs problémájának statikai és dinamikai megközelítését, az érvényességfogalom konstrukciójához igazodva, fejlődéstörténeti-szociológiai kontextusban értelmezi; vö. Schmitt, Carl: *idézett mű* (1922), III–IV; Semlegesítődések és depolitizálódások korszaka. In Schmitt, Carl: *idézett mű* (1922), 56–67. o.

döntés megkülönböztetésének az értelme, valamint összekapcsolódásuk szerkezete, itt lehet világosan megkülönböztetni, mint egzisztenciális formameghatározásokat, azokat a módokat, illetve teljesítményeket, ahogyan, illetve amelyekkel hozzájárulnak a társadalmi rend felépüléséhez. A norma általánosságának a síkján a jog állammal szembeni normatív elsődlegessége (normatív érvényesség) érvényesül a jogalkotói és jogalkalmazói aktusokban, míg az általános alá nem besorolható kivételes esetben való döntés helyzetében az állam joggal szembeni egzisztenciális elsődlegessége, amely csak a jogi általánosság szempontjából, pontosabban annak hiánya folytán nevezhető „normatív semminek", egyébként az egzisztenciális érvényesség megmutatkozásának (betörésének) a helye.[30] A szuverenitás egyfelől a normatív és egzisztenciális érvényesség, másfelől az intézményesültség és személyesség síkjait határoló és összekötő alkotmányjog-elméleti fogalom.

(4) Alapfogalom. A szuverenitás az elméletalkotás megalapozási szakaszában *leíró* funkciót betöltő műveleti fogalom. A szuverenitás alapfogalom-funkciójában joglogikai (!) szükségszerűséggel mutatja fel a jog államhoz kötöttségét, illetve a jog állam általi feltételezettségét, valamint e kötöttség, illetve feltételezettség nem jogi, de szükségképpen jogra vonatkozó egzisztenciális alapját. A szuverenitásfogalom e használatát Schmitt különös világossággal a diktatúraelemzésben mutatja be, s ezzel a jog- és az államtan közötti kapcsolat funkcionális és logikai szükségszerűségét bizonyítja a jogelmélet államelméleti, illetve az államelmélet jogelméleti megalapozásának műveleteiben.[31]

Schmitt államelméleti kutatási programjában a *Verfassungslehre*[32] és *A politikai fogalma* párhuzamos megírása jelentett döntő fordulatot. *A politikai fogalmá*ban a határ- és alapfogalmi státuszt a szuverenitás helyett a politikai (das Politische) foglalja el, ami mind a tárgyleírásban, mind az államelméleti megalapozásban egyértelműen jelzi a szociológiai nézőpont kiterjesztését, illetve annak differenciált alkalmazását. A fordulat abban áll, hogy Schmitt ezen a ponton a fogalomszociológiai megközelítést és elemzést kiegészítette a totális állam és a politikai fogalmaival konkretizált struktúraszociológiai megközelítéssel, amivel a módszerként felfogott politikai teológiát módszertani értelemben teljes fogalmára hozta. A szociológiai megközelítés jogelméleti és államelméleti bevonása (integrációja) ezzel vált teljessé, amit *A politikai fogalmá*hoz csatolt Semlegesítődés és depolitizálódás tanulmány is jelez.[33]

[30] Schmitt az empirikus (szociológiai) érvényesség fogalmát értelmezi át egzisztenciális érvényességgé, amely a kivételes állapotról hozott döntésen keresztül a politikaihoz kapcsolja a jogot, és egyértelmű utalást tartalmaz a „kötelesség", „kötelezőség", a „kell", „kellene" kifejezésekkel jelölt normativitás nem jogi formájára.

[31] Vö. Schmitt, Carl: *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf.* München–Lipcse, Duncker & Humblot, 1928.

[32] Vö. Schmitt, Carl: *Verfassungslehre.* München–Lipcse, Duncker & Humblot, 1928.

[33] Vö. Cs. Kiss Lajos: A totális állam elmélete és mítosza. *Világosság,* 51. évf. (2010. ősz). 19–40. o.

Schmitt álláspontja szerint a „kivételes állapot" és a róla való „döntés"[34] alkotmányjogi fogalmaival államra vonatkoztatott módon meghatározott szuverenitásfogalom alkotmányelméletileg leárnyékolja az állam politikai dimenzióját, nem alkalmas a politikai problémájának fogalmi megragadására, a modern állam funkció- és szerkezetváltozásának a leírására. A szuverenitás helyett Schmitt a politikai fogalmát tette az államelmélet alapfogalmává, amelyet ezzel elválasztott az alkotmányelmélettől. A politikai fogalma az európai modernitás aktuális végállapotában a totális állam fogalmával leírt strukturális helyzetet azonosítja, értelmezi, a két helyzetvonatkozású fogalom elválaszthatatlan egymástól. A kritériumfunkciójára visszavezetett, tisztán formális, a politikai diskurzusról leválasztott kategóriaként, ideológiamentes szimmetrikus ellenfogalomként (!) meghatározott politikai fogalma *joglogikailag* már olyan komplex, társadalomvonatkozású határ- és alapfogalom, amely a társadalmi rend konstitúciójának a problémasíkján lehetővé teszi az állam, a jog és a politika, pontosabban: az állam jogi és politikai funkcióinak és alkotóelemeinek a világos megkülönböztetését, párhuzamos, egymásra vonatkoztatott elemzését. Az elemzés konstitutív háttérösszefüggését a modern állam fejlődéstörténetének dialektikus folyamata jelenti, amelyben a szellemi-tárgyi területek (vallás, művészet, tudomány, gazdaság, politika, jog, erkölcs) differenciálódása lejátszódik, és elrendeződésük, egymáshoz és az államhoz való viszonyuk történelmi-szociológiai leírása lehetővé válik.

Az állam fogalma ebben az értelemben előfeltételezi a politikai fogalmát, s ezáltal válik hozzáférhetővé a fogalomalkotás számára a szuverenitásfogalom jelentésének az államin túlmutató politikai dimenziója. A *Politikai teológia* fogalomszociológiája ennek megfelelően egészül ki a strukturális elemzéssel, s erre tekintettel állítjuk azt, hogy a tudásszociológia tudományos formája, Mannheim Károly műve, módszertanilag komoly befolyást gyakorolt Schmittre, függetlenül attól, hogy erre a hatásra Schmitt egyáltalán nem utal, s a hatástörténeti kapcsolat nyomai is csak közvetve, a problémafelvetés, a fogalomhasználat azonosságai alapján fedezhetők fel.

Az állam politikai fogalma tehát a társadalmi rend integrációjának problémájára ad megoldást, egy nép politikai létezésének egzisztenciális formáját, illetve az abban képződő – mindig relatív – politikai egységet jelöli. Ez a relatív politikai egység, bár létszerű előfeltétele a jogi egységnek, de sem ontikusan, sem ontológiailag nem előzi meg. Az állam fogalma a jogi funkció és alkotórész nélkül Schmitt számára elgondolhatatlan, itt pusztán arról a politikai teológia fogalmával azonosított módszertani problémáról van szó, hogy az államjelenség teljes leírását milyen nézőpontok alkalmazása teszi lehetővé. Az államelméleti kutatási program jelzett fordulatát azért nem szabad szem elől téveszteni, mert világossá teszi egyfelől a „kivételes

[34] A „kivételes állapot" és a normatív jogi érvényességet felfüggesztő, pontosabban: zárójelbe helyező és csakis ebben az értelemben „abszolút döntés" fogalmaival meghatározott szuverenitás az alkotmányjog, illetve alkotmányelmélet érvényességi körén belül marad.

állapot" módszertani jelentőségét, másfelől azt, hogy modernitásnak a totális állam és a politikai fogalmával leírt új strukturális helyzete a maga egészében valamiféle metafizikai kivételes állapotként, azaz globális határhelyzetként vagy krónikus rendkívüli állapotként jelenik meg, amelyben a politikának *(die Politik)* kell központi területté válnia.[35]

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az államnak, Schmitt szerint, lehetséges „jog előtti vagy jogon kívüli létezése". Az állam mindig jogállam, azaz mint intézmény eleve jogrendként is létezik, de nemcsak jogból (jogi normákból, illetve jogi normákat aktualizáló döntésekből) áll, nemcsak jogi funkciója van, hanem van egy, a jogból le nem vezethető politikai alkotórésze és létszerű funkciója. A kettő nem választható el egymástól, csak együtt elgondolva lehet az államot tárgynak megfelelően azonosítani, és róla teljes leírást adni. Azonban az állam politikai, jogitól független alkotórésze és funkciója csak a kivételes állapotban, illetve a modern totális állam strukturális helyzetében válik láthatóvá és megismerhetővé. Schmitt ezért tulajdonít alapvető módszertani jelentőséget a kivételes állapot (jogrend) fogalmának, amelyet 1927-től szociológiailag általánosít. A *Politikai teológiá*ban a szuverenitás (alkotmányelmélet), *A politikai fogalma* című írásban a politikai fogalmával (államelmélet) kísérli meg, megítélésem szerint sikerrel, az állam nem jogi alkotórészét azonosítani és leírni. Mindebből az következik, hogy az állam, mint jogi és politikai intézmény, csak a szociális integráció és rend átfogó nézőpontjából, paradoxonként gondolható el, s a jogelmélet megalapozása ebben az értelemben lehetségessé válik az államelmélet felől is.[36] Ez a megalapozási összefüggés világosan megjelenik az államelméletnek az alkotmányelmélethez és a nemzetközi jog elméletéhez való viszonyában. Schmitt felfogása megfordítása, illetve pandanja a posztklasszikus jogelméleti pozitivizmus és elsősorban Kelsen kiindulópontjának, amely „az állam fogalma előfeltételezi a jogi fogalmát" képletével írható le.

3. A harmadik stratégia elutasítja az állam jogelméleti semlegesítésének a stratégiáját, azaz kitart az államjelenség önálló fogalmi megragadásának szükségessége, az önálló államelmélet létjogosultsága mellett. Azonban nem foglal világosan állást az állam teoretikus eljogiasításának versus politizálásának kérdésében, és nem tesz kísérletet a jogelmélet és államelmélet közötti megalapozási kapcsolat értelmezésére még közvetve sem, lényegében az összehangolás problémaként sem létezik a számára. Itt érdekes és rengeteg fogalmi és diszciplináris zavart okozó kivételt képeznek a jogelmélet politikafilozófiai megalapozásának hazai kísérletei. E kísérletek szerint a

[35] Vö. Schmitt, Carl: Semlegesítődések és depolitizálódások, *idézett hely*. Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Schmitt, Carl: *idézett mű* (2002), 56–67. és 241–286. o.

[36] Az államjelenség teljes leírása csak a funkciódifferencia-paradoxon tényszerűségének a szem előtt tartásával lehetséges. Ehhez lásd Cs. Kiss Lajos: A szociológiai rendszerelmélet államfelfogása. *Jog – Állam – Politika,* 2010/3. szám. 3–34. o.

jogelmélet nem az államelméletből, hanem „alapvetően a politikai filozófiából meríti teoretikus energiáit",[37] s abból kell kiindulnia, hogy a jog mint politikai intézmény kifejtéséhez nincs szükség az államelméletre mint önálló konstrukcióra.[38]

A jogállamiság jogelmélete

A jogelmélet és az államelmélet viszonyát illetően valamiféle köztes álláspontot képvisel az ünnepelt, Szigeti Péter fő műve,[39] a tananyagként is szolgáló monográfia, *A jogállamiság jogelmélete*. Ezt a minősítést persze rögvest kiigazítaná, és a „köztes" helyett az intenzív totalitás nézőpontjából végrehajtott „szintézis" kifejezést javasolná.

A könyv a rendszerváltozás helyzetében a magyar történelmi állam ún. jogállami fordulatának a hatása alatt keletkezett, és e fordulat jogelméleti értelmezésének és igazolásának tekinthető. Az új helyzetnek megfelelően, szembefordulva a történelmi materializmus és a tudományos szocializmus államelméletével, a minden elemében és funkciójában jog alá rendelt állam nézőpontjából tesz kísérletet a jogelmélet megalkotására. És megfordítva, a törekvést a végcél felől értelmezve: a jogelmélet elsődleges feladatává tette az államelmélet kidolgozását a jog társadalomontológiai értelmezésének fogalmi keretében.

A fordulat értelmezése során abból indul ki, hogy a jog az államtól független, és ebben az értelemben önvonatkozású-önfelépítő formája a társadalmi létezésnek, vagy másként: a jog a társadalmi létezés objektivációs formája, normatív képződmény, „amely szétválaszthatatlanul egyesíti magában a normatív (érték), a viszony (jogviszony, mint társadalmi viszony) és a szervezeti (államhatalom) mozzanatokat. A jogviszonyok beágyazódnak a társadalmi viszonyokba, azokat regulálják, legitim erőszak-monopóliummal (impériummal) járnak el, és szervezeti-munkamegosztásos anyagi hordozóik vannak: a jogalkotó és jogalkalmazó szervezetek. Azt mondhatjuk tehát, hogy az érték csakis akkor képes az emberi magatartás mércéjéül szol-

[37] Ehhez lásd Bódig Mátyás: Jogelmélet, államelmélet, politikai filozófia: néhány módszertani összefüggés. In Szigeti Péter (szerk.): *Államelmélet – Politikai filozófia – Jogbölcselet*. Leviatán-különszám. 2004. 145–163. o.

[38] *Ugyanott,* 159. o. A jogfenomén kettős, társadalmi gyakorlatként és politikai intézményként történő azonosítása és ennek megfelelő leírása az ún. tartalmi jogelmélet nézőpontjából (előfeltételezve a társadalom és az állam megkülönböztetését) lényegében az állam tág és szűk fogalmához igazodik, így nem képes kikerülni az államot mint önálló elméletalkotási problémát. Ezek a kísérletek, hasonlóan Kelsen és Hart eljárásához, az államprobléma kikerülései és elleplező átírásai. Alkalomadtán a Szíriában, Irakban, Afganisztánban tett körutazás vagy akár a világtörténelemmel való behatóbb ismerkedés nagymértékben hozzájárulhat az optikák átállításához.

[39] A témánk szempontjából fontos művek: Szigeti Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny" – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2005; Szigeti Péter: *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989–2006.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008.

gálni, ha frigyre lép a hatalommal. […] A jog nemcsak magatartásszabály, hanem jogviszony és szervezeti hatalommal, autoritással alátámasztott döntés is. Nem totalitás homogenea, hanem totalitás heterogenea."[40] Az állam a jogfejlődés eredményeként, a modern jog kialakulásával kerül a jogon belülre (előtte vajon hol volt?), és válik tételezetté, azaz állami joggá.[41] Az állam a jog létszerű és fogalmi érvényességi körén belül van, nincs a jogtól elkülönülő léte sem normatív, sem társadalmi értelemben. Amennyiben puszta anyagi (tényszerű) létében, azaz hatalomgyakorló szervezetként szemléljük, nincs önállósága, szellemtelen anyag csupán. A jogfogalom kifejtése során minden lépés az államnak ezt a felfogását tükrözi.

Az állam jogon belüli pozíciójának társadalomontológiai megindokolását A jogi objektiváció kategóriaelemzése című negyedik fejezet tartalmazza, ezen belül kerül tárgyalásra a jogállamiság előkérdéseként a legalitás és legitimitás újkori viszonyának szerkezeti elemzése. A Jogrend, törvényesség, alkotmányosság című ötödik fejezetben a jogállamértelmezés normatív kereteit, a hatodikban pedig a jogállam jog- és államelméleti értelmezéseit és konkrét történelmi megvalósulásait mutatja be, s ennek során a német–osztrák államtani hagyomány fordulatot hozó szerzőinek (Max Weber, Georg Jellinek, Carl Schmitt) uralom- és államfelfogását elemzi.

Szigeti Péter vállalkozása nem követi sem az első, sem a második, sem a harmadik stratégiát a jogállamiság, illetve a jogállam jogelméleti kontextusának és alapjainak a meghatározása során. Az elsőt és a harmadikat elutasítja, a másodikat azonban alapul veszi, kiegészíti, illetve kísérletet tesz a jog kategóriaelemzésére támaszkodva annak társadalomontológiai nézőpontból történő korrekciójára.[42] Ám azzal, hogy a jogelméletet a jogállam leíró és igazoló elméleteként fejtette ki, hasonlóan a politikai filozófiai megközelítéshez, még nem oldódott meg az államelmélet tágabb problémája. Ezért aktuális marad az előadás címéül választott kérdés: lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül? Szigeti Péter az egyetlen olyan szerző tudomásom szerint, aki nem pusztán a diszciplínák tantervi-tanrendi rendezgetésének módján, hanem rendszeres formában tett kísérletet a probléma tisztázására az elméletalkotás műveleti síkján. Azonban a jogállamiság jogelmélete és az általános államtan[43] közötti szükséges egybehangzás megteremtése, a két elméletalkotási eljárás közötti kapcsolódások kidolgozása továbbra is megoldandó feladat maradt.

[40] Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 37. és 125. o.

[41] *Ugyanott,* 133. o.

[42] *Ugyanott,* 224. o.

[43] Vö. Takács Péter: *Államtan. Az állam általános sajátosságai*. Budapest, Corvinus, 2011.

Szakirodalom

Bódig Mátyás: Jogelmélet, államelmélet, politikai filozófia: néhány módszertani összefüggés. In Szigeti Péter (szerk.): *Államelmélet – Politikai filozófia – Jogbölcselet*. Leviatán-különszám. 2004. 145–163. o.

Crefeld, Martin von: *Aufstieg und Untergang des Staates*. München, Gerling Akademie Verlag, 1999.

Cs. Kiss Lajos: Egy keresztény Epimétheusz. In Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. 241–286. o.

Cs. Kiss Lajos: A szociológiai államfogalom jogtudományi dekonstrukciója. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Hans Kelsen jogtudománya. Tanulmányok Hans Kelsenről*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007. 327–366. o.

Cs. Kiss Lajos: A szociológiai rendszerelmélet államfelfogása. *Jog – Állam – Politika,* 2010/3. szám. 3–34. o.

Cs. Kiss Lajos: Totális állam elmélete és mítosza. *Világosság,* 2010. ősz. 19–40. o.

Cs. Kiss Lajos: Herbert L. A. Hart jogelmélete értelmezhető-e államelméleti szempontból? Kézirat (megjelenés alatt). Budapest, 2016.

Frivaldszky János*: Természetjog. Eszmetörténet.* Budapest, Szent István Társulat, 2001.

Frivaldszky János: *Klasszikus természetjog és jogfilozófia.* Budapest, Szent István Társulat, 2011.

Frivaldszky János: Az állami szuverenitás problematikájának érvénytelenítése: (Good) Governance avagy mi a jó kormányzás és a helyes hatalomgyakorlás? In Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések.* Budapest–Győr, Gondolat Kiadói Kör – MTA Jogtudományi Intézet, 2015. 409–421. o.

Frivaldszky János: Jó kormányzás a neokonzervatív/neoliberális korszak után: a közjóra irányuló szubszidiárius-relacionális kormányzás felé. *Iustum Aequum Salutare,* 9. évf. 2. szám (2013). 21–82. o.

Frivaldszky János: A közjó Aquinói Szent Tamásnál és a neotomista természetjogi gondolkodásban: Elemi teoretikus közelítések aktuális problémalátással. *Iustum Aequum Salutare,* 9. évf. 4. szám (2013). 115–139. o.

Győrfi Tamás: A jogpozitivizmus: áttekintés. In Győrfi Tamás: *A kortárs jogpozitivizmus perspektívái*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2006. 12–14. o.

Heidegger, Martin: Mi a metafizika? Ford. Redl Károly. In Köpeczi Béla (szerk.): *Az egzisztencializmus*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1972. 154–169. o.

Heidegger, Martin: *Lét és idő*. Ford. Hévizi Ottó, Kardos István, Vajda Mihály. Az Előszót írta Fehér M. István. Budapest, Gondolat Kiadó, 1990.

Heidegger, Martin: Levél a „humanizmusról". Ford. Bacsó Béla. In Pongrácz Tibor (vál., szerk.): *Martin Heidegger: „…költőien lakozik az ember…" Válogatott írások*. Budapest–Szeged, T-Twins Kiadó – Pompeji, 1941. 17–170. o.

Jakab, András: Staatslehre – eine deutsche Kuriosität. In *„German Approach." Staatsrechtslehre in Wissenschaftsvergleich*. Mit Kommentaren von Atsushi Takada und András Jakab. Fundamenta Juris Publici (4). Tübingen, Mohr Siebeck Verlag, 2015. 119–121. o.

Möllers, Christoph: *Der vermisste Leviathan: Staatslehre in der Bundesrepublik*. Frankfurt am Main, Surhkamp Verlag, 2008.

Möllers, Christoph: *Staat als Argument*. Zweite Auflage. Tübingen, J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 2011.

Pongrácz Tibor: Előszó. Martin Heidegger: Levél a „humanizmusról". Ford. Bacsó Béla. In Pongrácz Tibor (vál., szerk.): *Martin Heidegger: „…költőien lakozik az ember…" Válogatott írások*. Budapest–Szeged, T-Twins Kiadó – Pompeji, 1994. 7–11. o.

Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Vál., ford. szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002.

Schmitt, Carl: *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf.* München–Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1928.
Schmitt, Carl: *Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität.* München–Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1922.
Schmitt, Carl: Der Begriff des Politischen. *Politische Wissenschaft*. Heft 5. Probleme der Demokratie. Berlin–Grunewald, Dr. Walter Rothschild, 1928. 1–34. o.
Schmitt, Carl: *Verfassungslehre.* München und Leipzig, Verlag von Duncker & Humblot, 1928.
Schmitt, Carl: *Politika teológia*. Ford., bev., bibl. Paczolay Péter. Budapest, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Tempus-program, 1992.
Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford., vál., szerk. Cs. Kiss Lajos. Budapest, 2002, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor.
Szigeti Péter: *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny" – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005.
Szigeti Péter: *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989–2006.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008.
Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
Szilágyi Péter: A weimari köztársaság államelméleti vitái. In Feitl István (szerk.): *Köztársaság a modern történelem fényében*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007.
Szilágyi Péter: Párhuzamok és ellentétek. Adalékok Hermann Heller és Carl Schmitt viszonyához. *Világosság,* 2010. ősz. 137–143. o.
Szilágyi Péter: *Hermann Heller államelmélete*. Kézirat. Budapest, 2015.
Takács Péter: *Államtan. Az állam általános sajátosságai*. Budapest, Corvinus, 2011.
Voigt, Rüdiger (szerk.): *Abschied vom Staat – Rückkehr zum Staat*. Baden-Baden, Nomos Verlagsgesellschaft, 1993.
Voßkuhle, Andreas – Blumke, Christian – Meinel, Florian (szerk.): *Verabschiedung und Wiederentdeckung des Staates im Spannungsfeld der Disziplinen*. Berlin, Duncker & Humblot, 2013.

Mi (volt) a jog?

DELI GERGELY

Bevezető: Tájkép a csatatérről

A jog tény. A jog tény és erkölcs. Egyesek úgy vélik, hogy e két kijelentés közül az egyik szükségszerűen igaz, a másikat feltétlenül kizárja, emiatt az szükségszerűen hamis. Hajlamosak azt is gondolni, hogy valószínűtlen a jövőben olyan érv felmerülése, amely az egyik vagy másik tétel igazságát vallókat meggyőzné arról, hogy nem nekik van igazuk. Ezek közé a személyek közé tartozik Liam Murphy. Jelen írásomban az ő legújabb, az angolszász jogelmélettel foglalkozó monográfiája[1] kapcsán fejtem ki saját jogelméleti felfogásomat. Tiszteletteljes szeretettel fordítottam e rövid tanulmány megírásába fektetett időt és energiát Szigeti Péter professzor úr tiszteletére, aki azon kevés jogászprofesszorok közé tartozik, akik nemcsak a lábjegyzetekre, hanem a gondolatokra kíváncsiak.

Egyetlen kérdésünk tehát, hogy mi a jog. A lényegi probléma ennek kapcsán, hogy vajon erkölcsi megfontolások minden esetben szerepet játszanak-e a jog megállapításakor.[2] Ugyanez a nehézség úgy is megfogalmazható, hogy ha egy bíró indokolhatóan erkölcsi megfontolásokra (is) építi döntését, akkor ezzel túllép-e a hatályos jog puszta alkalmazásán, és (legalábbis részben) új jogot alkot-e.

Azokat hívjuk nempozitivistáknak, akik az első kérdésre igennel felelnek, akik pedig nemmel, azokat pozitivistáknak. A pozitivisták szerint a jog tartalmát kizárólag tények teszik ki, a nempozitivisták szerint pedig tények és erkölcsi megfontolások együttesen. Ez utóbbiak elismerik, hogy a jog kapcsolatban áll társadalmi és politikai tényekkel, de ezeken túlmenően azt természete szerint legalább potenciálisan jónak is tartják.[3] Ténynek valamely írott dokumentum jelentését vagy egy széles korban elfogadott szokást tekintsük,[4] erkölcsi megfontolások közé az egyéni jóról és rosszról vallott vélekedéseket, az univerzális moralitás, valamint a normatív politikaelmélet (például társadalmi igazságosság, az államhatalom megfelelő kor-

[1] Murphy, Liam: *What Makes Law. An Introduction to the Philosophy of Law.* Cambridge, Cambridge University Press, 2014.

[2] Murphy, Liam: *idézett mű,* 2. o.

[3] Murphy, Liam: *idézett mű,* 3. o.

[4] Murphy, Liam: *idézett mű,* 7. o.

látai) kategóriái is beleérthetőek. A pozitivista tábor vezéralakjai Kelsen és Hart, a nempozitivistáé Dworkin.

Murphy a pozitivizmus és nempozitivizmus egymással kibékíthetetlen álláspontjával kapcsolatban két fontos megállapítást tesz. Egyrészt véleménye szerint a köztük lévő nézetkülönbség érdemi, azaz nem közömbös, hogy milyen választ adunk a jog tartalmára vonatkozó kérdésre, annak ellenére, hogy az esetek nagy részében mindkét álláspont alapján ugyanarra a végeredményre jutunk. Ezzel elutasítja azt az eliminativista nézetet, hogy a jog tartalma lényegtelen, pusztán elméleti kérdés, hiszen nem maga a jog tartalma a lényeges, hanem az, hogy a bírók miképp döntsék el a jogvitákat, illetve hogy az államok miképp viselkedjenek polgáraikkal és a többi állammal szemben. Murphy fő érve ezen álláspont ellen, hogy sokszor van erkölcsi indok arra (különösen jogászok, illetve államok tekintetében), hogy jogszerűen cselekedjünk. Azaz: jó lenne tudnunk, hogy mi a jog. Másrészt nem lát olyan érvet, amely bármely nézőpont híveit arra késztetné, hogy feladják alapállásukat, azaz úgy látja, hogy a pozitivisták és a nempozitivisták közötti vita lényegében holtpontra jutott.

Mindkét tábor két alcsoportra oszlik. A pozitivisták lehetnek inkluzív vagy exkluzív pozitivisták, azon az alapon, hogy elfogadják-e, hogy erkölcsi megfontolások esetenként a jog részét képezhetik, vagy úgy vélik, hogy ez minden esetben teljesen kizárt. A nempozitivisták vagy az erkölcsi olvasat, vagy az erkölcsi filter hívei. Az erkölcsi olvasat szerint a jog annak lehető legjobb erkölcsi olvasatát jelenti. Az erkölcsi filteres teória[5] értelmében a jog egyenlő a tételes joggal, kivéve a kirívóan erkölcstelen részt. Ez lényegében egy pozitivista jogfelfogás, erkölcsi malaszttal a tetején.

Murphy szerint[6] az erkölcsi olvasat azért jobb az erkölcsi filternél, mert nem logikus, hogy ha egyszer elfogadjuk, hogy erkölcsi megfontolások részben szükségesek a jog meghatározásához, akkor miért csak akkor fordulunk morális szempontokhoz, ha egyébként a jog nagyon rossz lenne. Másrészt az erkölcsi olvasat megőrzi a jog intézményi pozitivitását, azaz nem állítja, hogy a jogi normák egyben ideális erkölcsi normák is, csak azt állítja, hogy e normákat az erkölcsileg lehető legjobb módon kell értelmezni.

Az erkölcsi olvasat számára az egyik legnagyobb kihívást az ördögien gonosz jog problémája jelenti. Erre válaszul Dworkin kétféle választ ad, amelyeket Stavropoulos nyomán[7] hibrid és nemhibrid erkölcsi olvasatnak nevezhetünk. A hibrid felfogás értelmében a jog megállapítása egy három fázisból álló folyamat. Az első, ún. preinterpretatív szakaszban az egyes releváns intézmények által érvényesnek tartott

[5] Legfontosabb képviselője talán Alexy. Lásd különösen Alexy, Robert: *The Argument from Injustice: A Reply to Legal Positivism*. Oxford, Oxford University Press, 2002. 35–39. o.

[6] Murphy, Liam: *idézett mű,* 49. o.

[7] Stavropoulos, Nicos: Legal Interpretivism. In Zalta, Edward N. (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy.* (Summer 2014 Edition.) Lásd https://plato.stanford.edu stb. (Letöltés: 2017. február 1.)

normákból indulunk ki. Az interpretatív szakaszban ezen normák erkölcsi értékelésére kerül sor, amelynek eredményeképpen a posztinterpretatív szakaszban meghatározhatóak lesznek a jogilag érvényes normák. Az első, preinterpretatív fázis tárgyát azon normák képezik, amelyeket *prima facie* általában jognak tekintenek, azaz amit az erre feljogosított (autoritással bíró) intézmények meghatároztak. Lényegében eddig az elmélet megegyezik a pozitivista jogfelfogással, hiszen a vizsgálódás alanyait kizárólag társadalmi tények képezik. Ennek megfelelően ezen normák önmagukban még nem testesítenek meg valódi jogokat és kötelezettségeket. Azonban a hibrid olvasat értelmében az ezután következő interpretatív, illetve posztinterpretatív szakaszban e provizórikusan jognak tekintett anyagról kiderül, hogy jog-e valójában. Az interpretatív szakaszban ugyanis meg kell keresni a normákat alátámasztó legjobb erkölcsi alapelveket, hogy ezek alapján a posztinterpretatív fázisban végleges minősítés legyen adható valódi jogi természetüket illetően. Amennyiben e folyamat eredményeképpen az adott szabályról kiderül, hogy jog, valódi normatív erőt tulajdonítunk neki az értelmezés közben felhasznált erkölcsi alapelveknek köszönhetően. Azaz a puszta társadalmi tényekhez az értelmezés folyamatában erkölcsi megfontolások járulnak, innen a hibrid elnevezés.

Itt megjegyzendő, hogy a hibrid értelmezésnek számos válfaja létezhet annak függvényében, hogy konkrétan milyen erkölcsi mércéknek veti alá a jognak vélt anyagot. Egyesek – például Dworkin – szerint minden erkölcsi megfontolás szerepet játszhat[8] (köztük nyilván az egyik legfontosabb a szociális igazságosság), mások, mint Fuller[9] vagy Dyzenhaus,[10] azt állítják, hogy csak az ún. *rule of law* értékek jöhetnek szóba, mint amilyen a nyilvánosság és a prospektivitás (azaz például a visszaható hatályú jogalkotás tilalma).

A nemhibrid megközelítésben nincsenek élesen elkülönülő értelmezési fázisok. Álláspontja értelmében a politikai erkölcs alapján jó okunk van arra, hogy az első látásra jognak tűnő normákat létrehozó politikai döntéseket valódi jogok és kötelezettségek forrásainak tekintsük. A releváns intézmények által alkotott normák önmagukban azonban nem hoznak létre számunkra kötelező normákat, csak egy tényezőt jelentenek a jog tartalmának meghatározásakor, amihez egyéb erkölcsi megfontolások járulnak. Azon normák, amelyek esetében nincs megfelelő politikai erkölcsi indok arra, hogy jogként ismerjük el őket, azaz nem megfelelő módon (nyilvánosság, áttekinthetőség stb., végeredményben a *rule of law* formális követelményei) vagy nem megfelelő tartalommal (például az emberi jogok nyilvánvaló és súlyos sérelmét okozva) alkották meg őket, nyilván nem kezelendőek jogként. Azaz

[8] Dworkin, Ronald: *Justice in Robes*. Cambridge, Harvard University Press, 2006. 170. o.

[9] Fuller, Lon: *The Morality of Law*. New Haven, Yale University Press, 1969. 46–91. o. Lásd ehhez Rundle, Kirsten: *Forms Liberate: Reclaiming the Jurisprudence of Lon L Fuller*. Oxford, Hart Publishing, 2012. 168–174. o.

[10] Dyzenhaus, David: The Rule of Law as the Rule of Liberal Principle. In Ripstein, Arthur (szerk.): *Ronald Dworkin*. Cambridge, Cambridge University Press, 2007. 56–81. o., különösen 56–60. o.

a hibrid és nemhibrid olvasat közti lényegi különbség, hogy az utóbbi már rögtön az értelmezés elejétől kezdve erkölcsi jellegű (a jogértelmezés tárgyát nemcsak a tételezett jog, hanem az erkölcsi alapelvek is képezik), illetve hogy az értelmezés eredményeképpen megállapított jog valódi erkölcsi kötelezettségeket és jogosultságokat jelent, és ez a végeredmény determinálja az egész értelmezési folyamatot. Mint látjuk, a nemhibrid álláspont radikálisabb, mint a nempozitivizmus, hiszen a nempozitivizmus fogalmilag csak annyit mond, hogy a jog tartalmának megállapításához feltétlenül szükségesek erkölcsi megfontolások, azt azonban nem vindikálja, hogy az így megállapított jog valódi erkölcsi kötelezettségeket takar, és azt sem, hogy a jogértelmezés folyamatának valódi erkölcsi kötelességek megállapítására kellene irányulnia.

Úgy tűnik, hogy Dworkin munkássága első szakaszában a hibrid, élete vége felé pedig a nemhibrid felfogást vallotta.[11] A kései Dworkin szerint tehát végeredményben a *jog*értelmezés az a folyamat, amelynek alapján megállapítjuk *erkölcsi* jogainkat és kötelezettségeinket, amennyiben azok múltbéli *politikai* döntéseken alapulnak.

A nemhibrid interpretáció meggyőzőbbnek tűnik abból a szempontból, hogy egyrészt a hibrid olvasat során a puszta tényből kiindulva jutunk el az erkölcsi jogokhoz és kötelezettségekhez, azaz *salto mortale*ra kényszerít bennünket a „van"-ból a „kell"-be. Másrészt a hibrid olvasatban a preinterpretatív jog jogi jellegének nincs nagy jelentősége, hiszen az értelmezés során azt az erkölcsi megfontolások úgyis felülírják. A nemhibrid felfogás e szempontok alapján koherensebb, hiszen eleve valamiféle enyhe kellésből indul ki, és a *prima facie* jognak is tulajdonít némi jelentőséget. Murphy mégis veszélyesnek tartja[12] a nemhibrid felfogást, mert végeredményben eliminativizmushoz vezet, ahhoz, hogy megszűnik a jog mint elkülönülő normatív rendszer. Úgy véli ugyanis, hogy minden múltbéli politikai döntésből származhatnak erkölcsi kötelezettségek, így annak, hogy ezen politikai döntések közül éppen melyiket tekintjük joginak, elhalványul a jelentősége.

Közbenső értékelés

A Murphy által kínált, a kettősségre alapozott vizsgálati keret a kontinentális jogkörben első látásra kevésbé tűnik élesnek. Márpedig nyilvánvaló, hogy a jog fogalma egyetemes, azaz nem különbözhet attól függően, hogy éppen angolszász területeken vagy Európában vagyunk. Maga Murphy is így véli ezt, hiszen a könyvében elemzett egyik eset német. A mi jogi kultúránkban inkább elfogadottnak tűnik, hogy egy írott dokumentum (jogszabály) tartalmának megállapítása (azaz lényegében a jog meghatározása) annak értelmezését jelenti. Az értelmezés során pedig a klasz-

[11] Dworkin, Ronald: *Justice for Hedgehogs*. Cambridge, Belknap, 2011. 400–415. o.
[12] Murphy, Liam: *idézett mű,* 57. o.

szikus (Savigny-féle) interpretációs kánon értelmében a jogalkotói cél és a rendszertani összefüggések is az értelmezési (jogmegállapítási) folyamat legitim eszközei. Az írott alkotmányokban vagy a törvények jogalkotói céljai között több olyan értékeket találunk, amelyeket Murphy normatív politikaelméleti fogalomnak tekint (ppéldául demokrácia és jogállamiság), másrészt nem nagyon létezik olyan európai kódex, amelyben ne lennének erkölcsi töltetű generális klauzulák. Ezek révén, vélhetnénk, az erkölcsi megfontolások úgy alkothatják a jog alapját, hogy a jogalkalmazó a jog alkalmazása (azaz a jog megállapítása) közben nem lép ki szerepéből, csupán értelmezi, de nem alkotja a jogot, másrészt kizárólag a tényekre (azaz jogszabályokra) alapozva hozza meg döntését.[13]

Amikor a bíró például a jó erkölcsök tényszerűen kodifikált fogalmával operál, a jog nem azért lesz erkölcsi megalapozású, mert a bíró szubjektív erkölcsi érzéke ezt úgy diktálta, hanem azért, mert a jó erkölcsbe ütköző szerződések semmisségét kimondó pozitív jogi szabály *per definitionem* a jog részét alkotja. Ha valaki azon az alapon kritizálná a bíróságot, hogy hatáskörén túlterjeszkedve beleolvasott valamit a jogba, ami eddig nem volt benne, és tegyük fel, ez a kritika még helyes is lenne, ez sem jelentené feltétlenül azt, hogy az erkölcs nem volt része a jognak, mert arra is utalhat, hogy az adott bíróság a jog erkölcsi tartalmát helytelenül ítélte meg.

Ha megérzésünk nem csal, a kontinensen tehát alapvetően eleve a nemhibrid olvasatnak megfelelően folyik a jogértelmezés. Hiszen a bírói döntéseket a nehéz esetekben az elérni kívánt cél (optimális esetben valamely erkölcsileg értékes eredmény) motiválja, és a dogmatikai érvek alapvetően azt a célt szolgálják, hogy az érvényesnek elismert jogi szabályokból a kívánt eredmény legyen levezethető. Átlagos, rutinszerű esetekben pedig már maga a *prima facie* jog elegendő eligazodásként szolgál, így egyszerűen annak normatív tartalmára lehet alapozni az ítéletet.

Ilyen könnyen, pusztán az interpretáció szükségességének és terjedelmének felismerésével természetesen nem oldhatjuk meg a gordiuszi csomót. Hiszen a pozitivizmus és a nempozitivizmus közötti ellentét lényegében axiomatikus jellegű. Ez annyit jelent, hogy egy exkluzív pozitivista számára lényegében önkényes döntés alapján a jognak akkor sem része az erkölcs, ha maga a jog hivatkozik az erkölcsre, akár mint védendő érték, akár mint a jogértelmezés vagy a joghézag kitöltésének eszköze. Még akkor is, ha az erkölcsi megfontolás figyelembevételét helyesnek ítéli is meg, azaz elismeri magának a jogi döntésnek a helyességét, azt nem kizárólag jogon alapuló döntésnek tekinti. Ugyanúgy a nempozitivista is lényegében önkényesen módon dönti el, hogy számára a jog minden esetben annak lehető legjobb morális olvasatát jelenti.

Murphy számára a pozitivizmus talán két okból attraktívabb a nempozitivizmusnál. Egyrészt nehezen barátkozik meg azzal a gondolattal, hogy egy jogszerűen

[13] Így érvel Jakab András: Ki a jó jogász, avagy tényleg jó bíró volt-e Magnaud? *JeMa,* 2010/1. szám. 83–93. o., 87–89. o.

megalkotott jog lehet nemjog. Másrészt nehezen fogadja el, hogy a bíró nem csupán a jogszerűen megalkotott jogra alapítja ítéletét, amikor jogi kötelezettségeinket és jogosultságainkat megállapítja. Véleményem szerint mindkét nehézség arra vezethető vissza, hogy Murphy alapvetően demokratikus jogállamban élt egész életében.

Élesebben úgy fogalmazhatunk, hogy a Murphy-féle pozitivista jogfelfogás a liberális demokratikus berendezkedésű országokban nagyobb meggyőző erővel bír. Itt lehet indokolt és életszerű elvárás, hogy az állam morálisan semleges legyen, azaz csak a valóban demokratikus felhatalmazáson alapuló pozitív jogforrások figyelembevételével határozza meg az állampolgárait kötelező normákat.[14] Csak így kerülhető el, hogy a társadalom egy részének morális elvárásai kényszerítő módon rátelepedjenek a társadalom többi tagjára.

Murphy és a pozitvizmushoz vonzódó többi jogtudós (például Kelsen)[15] számára a pozitivizmus fő előnye abban áll a nempozitivizmushoz képest, hogy kritikusabb az állammal szemben. Valóban: a nempozitivista irányzatok közül mind a sztoikus alapokon nyugvó klasszikus római jog, mind a Szent Tamás-i rendszer inkább konzerváló hatású kívánt lenni a fennálló államhatalommal való viszonyában.

Murphy bemutatásában a pozitivizmus előtt két nagy kihívás áll. Az egyik, hogy miképp határozhatóak meg a jog forrásai, a másik pedig, hogy miképp értelmezhetőek e források erkölcsileg semleges módon.[16] A pozitivista irányzat hagyományosan az első kérdésre összpontosít, így jutunk el végső soron Hart elismerési szabályáig vagy Kelsen alapnormájáig. Fejtegetései szerint mind a harti,[17] mind a kelseni[18] jogelmélet arra lyukad ki, hogy a jog végső érvényességi forrása az, amit a jogot hivatásszerűen gyakorlók általában annak ismernek el, és ezen státuszának megfelelően kezelik. Lényegében tehát a jog pozitivista felfogása elitista konszenzuson nyugszik. Ahogy Murphy kifejezetten rögzíti is, azok, akik a joggal nem hivatásszerűen foglalkoznak, csupán nagyon felületes és bizonytalan elképzelésekkel ren-

[14] Erről a problémáról lásd Raz, Joseph: The Rule of Law and its Virtue. In Raz, Joseph: *The Authority of Law. Essays on Law and Morality*. Oxford, Clarendon Press, 1979. 210–230. és 211. o.

[15] Kelsen, Hans: Law and Morality. In Weinberger, Ota: *Essays in Legal and Moral Philosophy.* Ford. Heath, Peter. Dordrecht, Reidel, 1973. 92. o. Idézi Murphy, Liam: *idézett mű,* 75. o.

[16] Murphy, Liam: *idézett mű,* 25. o.

[17] Hart, H. L. A.: *The Concept of Law*. Oxford, Oxford University Press, 1994[2]. 116. o.

[18] Murphy ezen érve nehezen összeegyeztethetőnek tűnik azzal, hogy Kelsen maga *Grundnorm*on először valamiféle hipotézist (Kelsen, Hans: *Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts*. Tübingen, Mohr, 1920. 94. o. Itt még *Ursprungsnorm*nak nevezte), majd a jog megismerésnek transzcendentállogikai előfeltételét (Kelsen, Hans: *Reine Rechtslehre*. Bécs, Deuticke, 1934[1]. 63–67. o.), végül fikciót (Kelsen, Hans: *Allgemeine Theorie der Normen*. Bécs, Manz, 1979. 206–207. o.) értett. Murphy a harti *rule of recognition* és a kelseni *Grundnorm* alapvető egyezőségét abban látja, hogy Kelsen számára egy nagyjában-egészében érvényesülő *(wirksam)* jogrend érvényes *(geltend)* is egyben. Lásd ehhez Olechowski, Thomas: Kelsens Rechtslehre im Überblick. In Ehs, Tamara (szerk.): *Hans Kelsen: Eine politikwissenschaftliche Einführung*. Baden-Baden, Bécs, Nomos, 2009. 59. o.

delkeznek a jog érvényességének végső feltételeiről.[19] Ezzel önmagában még semmi gond nem lenne, hiszen a nempozitivista álláspont sokkal húsba vágóbban elitista, és még csak nem is konszenzuális, vagy legalábbis kevésbé az.

Ami miatt a magam részéről mégis inkább a nempozitivizmus felé hajlok, a következő megfontolásokon nyugszik.

Nyilván az állammal szembeni bizalmatlanság alapösztönével, amely az angolszász szerzők többsége számára zsigerileg a pozitivizmushoz való vonzódást indukálja, sokkal nehezebb megbarátkozni egy olyan térségben, amelyben a demokratikus hagyományok nem magától értetődőek. A volt szocialista országokban éppen a szövegpozitivizmus számított az elnyomó államhatalom egyik legfontosabb támaszának.[20]

A lehetőség, miszerint az állam alkothat jogszerűen nemjogot jogként, nehezen kezelhető a pozitivista rendszerben. Ekkor lép színre a nempozitivizmus, amely a közhatalom gyakorlását is bizonyos abszolút erkölcsi korlátok közé terelné, és nem elégszik meg a pusztán a joguralom *(rule of law)* állította korlátokkal. Nem véletlen, hogy diktatórikus tapasztalattal bíró, jelenleg demokratikusnak mondható országokban komoly vonzódás figyelhető meg a nempozitivista irányzatok iránt, hiszen tudják, hogy az állami túlhatalommal szemben az önmagában vett jogállamiság tehetetlen, sőt akár tetézi is a bajt. Az állammal szembeni kritikai attitűd a diktatúra árnyékában csak egyes abszolút normák talajáról képzelhető el.

Egy, a hallgatólagosan liberális demokráciákra megkonstruált jogelmélet nehezen léphet fel az univerzalitás igényével. Az a jogelmélet, amely alapvetően egytípusú államberendezkedés esetében funkcionál, nem ad feltétlenül egyetemes érvényű választ arra a kérdésre, hogy mi teszi a jogot joggá. Bizonyosan csak egy sokkal szűkebb problémát old meg, nevezetesen azt, hogy mi teszi a jogot egy liberális demokráciában.

Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy a nempozitivizmus pusztán emiatt nagyobb magyarázóerővel rendelkezne, hiszen ez utóbbi felfogás a liberális demokráciában vezet sokak számára elfogadhatatlan eredményre. Nevezetesen arra, hogy mások erkölcsi álláspontja, vagy hogy egyáltalán akármilyen erkölcsi álláspont (legyen az univerzális erkölcsnek kikiáltva) szerepet játszik akkor, amikor az állam az érintettre kötelező magatartási szabályt alkot meg. Murphy saját, javarészt reflektálatlan ideológiai, politikai hátterének hatására utal, hogy az erkölcs jogba történő „benyomulását" is alapvetően ebből a liberális alapállásból kritizálja. Azaz elsősorban az erkölcs mint olyan jogként való felfogásától idegenkedik, és kevésbé problematizálja azt, hogy a szóban forgó erkölcs milyen. Felfogásában a nempozitivizmus csak egy erkölcsi mérce alkalmazását jelenti a jogként felfogott társadalmi tények

[19] Murphy, Liam: *idézett mű,* 35. o.

[20] Scruton, Roger: Totalitarizmus és joguralom. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam*. Budapest, Tempus, 1995. 101–108. o.

értelmezésekor, de ezen erkölcsi mércének alapból nem tulajdonít semmilyen tartalmat. Azaz nem az erkölcs tartalmával van elsősorban problémája, hanem azzal, hogy az erkölcs mint a jogtól elkülönülő normarendszer egyáltalán jogként tételeződhet, megkerülve a jog megalkotására meghatározott demokratikus és jogállami garanciákat. Kevésbé merül fel benne az a jóval nagyobb veszély, amelyet bizonyos tartalmilag kifogásolható erkölcsi megfontolások jogba történő behatolása okozhat, például a generális klauzulák révén.

Európából jobban látszik, hogy a pozitív jogrend egésze könnyen gyökeresen „átértelmezhető" a módosítások transzparens aprómunkája nélkül, pusztán az erkölcsi bázis kicserélésével. Hedemann egyenesen a XX. század legfontosabb jogi problémájának minősítette a generális klauzulák, azaz lényegében a bírói jogértelmezés határainak kérdését. Ő maga 1933-ban még csupasz önkénynek minősítette a generális klauzulákat,[21] 1940-ben már a törvényértelmezés vezérelvei között tételezett egyes, igencsak megkérdőjelezhető erkölcsi megfontolásokat. A közreműködésével létrejött népi törvénykönyv *(Volksgesetzbuch)* jogalkalmazásra és jogfejlesztésre vonatkozó elvei leszögezik, hogy minden fogalmat és előírást úgy kell értelmezni és kezelni, hogy az a német népközösség *(Volksgemeinschaft)* számára a lehető legnagyobb életértéket biztosítsa.[22] Murphynél – habár kimondatlanul és talán kevésbé tudatosan – a jogértelmezés kérdése lényegében a jog mibenlétének kérdésével lesz egyenértékű. A pozitivizmus és a nempozitivizmus álláspontjainak minél élesebb széttartása érdekében erősíti azt a csak részben helytálló képzetet, hogy a jog jogértelmezés nélkül is értelmes módon létező jelenség. Másrészt elfogadja, hogy morális megfontolásokra néha szükség lehet, hogy a helyes döntést hozhassuk meg, de kevésbé foglalkozik az ezzel ellentétes helyzettel, amikor a jogalkalmazó az erkölcsre hivatkozva rontja le a jogot, illetve jut erősen megkérdőjelezhető döntésre. Véleményem szerint mindez annak tulajdonítható, hogy nehezen tartja elképzelhetőnek, hogy a pozitív jog érvényességét meghatározó erők különbözhetnek saját világképétől.

A jog pozitivista felfogása lényegében csak annyit árul el a jogról, hogy kijelöl néhány társadalmi tényt, amelyet valamilyen módon tekintetbe kell vennünk, ha személyközi nézeteltéréseinket rendezni akarjuk, illetve ha meg kívánjuk érteni, milyen kötelezettségek terhelnek bennünket.[23] Ahhoz azonban már kevésbé segít hozzá bennünket, hogy ezen kiválasztott tényelemeket egy konkrét jogvitában vagy

[21] Hedemann, Justus Wilhelm: *Die Flucht in die Generalklauseln. Eine Gefahr für Recht und Staat*. Tübingen, Mohr, 1933. 73. o.

[22] Hedemann, Justus Wilhelm – Lehmann, Heinrich – Siebert, Wolfgang: *Volksgesetzbuch*. München, Beck, 1942. 13. o. Lásd erről Wegerich, Christine: *Die Flucht in die Grenzenlosigkeit*. Tübingen, Mohr Siebeck, 2004. 151–152. o.

[23] Ezzel az engedménnyel finomítom Gardner radikálisabb álláspontját, aki szerint a pozitivizmus semmivel sem járul hozzá ezen vizsgálódásokhoz. Lásd Gardner, John: Legal positivism: 51/2 Myths. *American Journal of Jurisprudence,* 46. évf. (2001). 199–227. o., 199. o.

általában bármiféle jogalkalmazás során felhasználjuk. Amint kilépünk a nyelvi értelmezés szűkre szabott kereteiből, a jogpozitivizmus sutává válik. Nincs saját és sajátságos mércéje arra, hogy mikor, merre és mennyire térhetünk el a megtalált jogforrások szűk nyelvi értelmétől. Ha ezzel az eredménnyel szemben bármiféle kétely merül fel, színre léphet az erkölcs. A különbség a pozitivizmus és a nempozitivizmus között annyi, hogy az előző szerint már nem jogértelmezés, hanem jogalkotás folyik, a második értelmében pedig még elképzelhető, hogy csak a létező jog megállapítása történik.

A pozitivizmus számára azonban önmaga rendszerében okoz nehezen feloldható nehézséget, hogy míg egyrészről a jogi minőséget a jog létrehozásának jogszerűségétől teszi függővé, a jog végső érvényességét másrészről mégis egy szűk jogászi réteg elitista konszenzusára kénytelen alapozni. A pozitivizmus előnyben részesítése azon az alapon, hogy az így felfogott jog kritikusabb az állammal szemben, rejtett és nehezen feloldható ellentétben áll azzal az elképzeléssel, hogy a jog végső érvényességét végeredményben egy szűk elit jogászréteg határozza meg, amely gyakran szoros (személyi és intézményi) kapcsolatban áll az állammal.

A pozitivizmussal kapcsolatos másik, inkább tapasztalati jellegű problémám, hogy alapállítása, miszerint a jog a tételes jog erkölcs nélkül, történelmi és mindennapi tapasztalataink alapján inkább előíró, mint leíró jellegű definíció. Nem nagyon találhatunk a jogtörténelemben olyan jogrendszert, amely a jog exkluzív pozitivista felfogását valósította volna meg, és még az Amerikai Egyesült Államokban is inkább farizeus jellegű követelmény az a *Supreme Court* bíróival szemben, hogy kizárólag csak értelmezzék, de ne alkossák a jogot.[24] Azaz a történeti fejlődés[25] és a jelenlegi tényhelyzet mellett az erkölcs elméleti jellegű kizárása a jogfogalomból nem deklaratív, hanem konstitutív aktus. Ez pedig nehezen egyeztethető össze azzal, hogy a pozitivizmus szerint a jog tényeken alapszik. Hiszen a fenti meghatározást figyelembe véve, a pozitivizmus a tételes jogon mint tényeken és azon a normatív (azaz nem tény) követelményen nyugszik, hogy ne legyen erkölcsi.

A harmadik nehézség a pozitivizmussal szemben logikai jellegű. A világ történéseiről alapvetően kétféle dolgot állíthatunk: vagy szükségszerűen alakul minden úgy, ahogy, vagy minden csak a véletlen játéka.[26] Ha minden a véletlen szeszélyének van alávetve, és a világunkban számunkra érzékelhető tények csak véletlenül azok, amik, nehezen látható be, hogy miért ragaszkodjunk egy kizárólag tényalapú jogelmélethez vagy éppen az alternatív, véletlenszerű erkölccsel dúsított másik felfogáshoz.

[24] Kennedy, Duncan: *A Critique of Adjudication (Fin de siècle)*. Cambridge, Ma., Harvard University Press, 1998. 2. o.

[25] A történelmi dimenzióban az olyan, ma egyetemesnek tekintett értékek, mint az emberi jogok is relativizálódhatnak. Lásd Waldron, Jeremy: *Human Rights: A Critique of the Raz/Rawls Approach*. New York, University Public Law and Legal Theory Working Papers: Paper 405. Lásd http://lsr.nellco.org *stb.* (Letöltés: 2017. február 5.)

[26] Lásd már Marcus Aureliusnál. Marcus Aurelius: *Elmélkedések.* 4,3.

Egy „véletlen" világban szeszélyesnek (a szeszélyes alatt most véletlenszerűen önkényeset értek) tűnik minden értékválasztás. Ellenben ha a világban szükségszerűség uralkodik, már van értelmes különbség a pozitivista és a nempozitivista jogelmélet elfogadhatósága között. Ha ugyanis szükségszerűen igaz, hogy a jog pozitivista, akkor a pozitivizmus sokat veszít sármjából. Ha a jog kizárólag tény, és szükségszerűen kizárólag csak tény, akkor a jogot belehelyezzük a szükségszerűség világába, és ezzel lényegében erkölcsi jelenséggé tesszük, hiszen az erkölcs nem más, mint a szükségszerűségnek való önkéntes megfelelés. Ezzel szemben a nempozitivizmus (legalábbis egy bizonyos típusú, az univerzális erkölcsiségen nyugvó nempozitivizmus) számára nem okoz gondot azt a nehézséget elfogadni, hogy a jog szükségszerűen erkölcsi megfontolásokon is alapszik. Hiszen épp azt állítja, hogy a jognak szükségszerűen ilyennek és ilyennek kell lennie, ha jog akar lenni. Azaz: amíg egy „véletlen világban" nincs nagy különbség a két jogelméleti alapállás elfogadhatósága között, az alternatív, szükségszerűségeken nyugvó világba a pozitivizmus paradox módon nehezebben illeszthető bele.

A jog legigazabb értelmében „kvantumfizikai" jelenség. Úgy tűnik, a jog határozatlansági reláció értelmében egyszerre teljes bizonyossággal nem állítható, hogy a jog ez, és hogy ennek kell lennie. Vagy azt tudom megmondani, hogy a jog ez, vagy azt, hogy minek kellene lennie, a kettőt egyszerre nem.

Felvetődik a kérdés, hogy ha egyrészt az állammal szembeni kritikai attitűd hatékonysága rendszerfüggő, másrészt a nempozitivizmus történetileg elfogadottabbnak és logikailag következetesebbnek tűnik, miért nem a nempozitivista alapállást fogadja el Murphy kiindulásnak. Ennek talán az az oka, hogy egyrészt intuíciója szerint a szabad polgárok hatékonyabban képesek korlátozni az államot, mint az állam saját magát. Másrészt joggal véli úgy, hogy nem létezik olyan értékalapú berendezkedés, amelynek alapértékeit mindenki elfogadná. A nempozitivista megközelítés nyilvánvalóan instrumentális, hiszen egy objektív normarendszerhez méri magát, és Murphy nem lát olyan célt, amelyben minden érintett egyetértene.

Nyilvánvaló, hogy az instrumentalista jogfelfogások elutasítása azon az alapon, hogy praktikusan sohasem leszünk képesek megállapodni arról, hogy mi legyen a közös cél, csak pozitivista szempontból meggyőző. Egyes nempozitivisták (az univerzális moralitás objektivitását hirdetők) számára egy célkitűzés helyessége vagy igazsága nem függhet attól, hogy az éppen létező polgárok konszenzusa éppen egybeesik-e vele.[27]

[27] Seneca: *A boldog életről*. 1, 3.

Gyakorlati példák: gyilkos lövések a határon és a melegházasság

Világosabban megértjük Murphy üzenetét az általa is elemzett gyakorlati példákon keresztül. Felhozza például a berlini falon átszökni kívánókat lelövő határőrök esetét, akiket a német újraegyesítés után vontak felelősségre.[28] Véleménye szerint a német fellebbviteli bíróság nempozitivista álláspontot képviselt, amikor a fegyverhasználatot előíró jogszabálytól a híres radbruchi formula segítségével megtagadta a jogi minőséget. A német Szövetségi Alkotmánybíróság ezzel véleménye szerint nem foglalt állást a tekintetben, hogy az erkölcs a jog részét képezi-e, csupán a visszaható hatályú büntetés tilalmát kimondó klauzulát értelmezte kreatívan. Ennek értelmében a visszaható hatályú büntetés tilalmának elve nem érvényesül akkor, ha az egyébként bűncselekménynek minősülő magatartást egy kirívóan igazságtalan jogszabály dekriminalizálta.

Első látásra úgy tűnik, mintha a német Szövetségi Alkotmánybíróság valóban csupán moralizált, azaz morális érvelést alkalmazott (azáltal, hogy a hatályban volt normát kirívóan igazságtalannak minősítette), de alapvetően pozitivista álláspontot képviselt. Hiszen nem azt mondta, hogy a kirívóan igazságtalan jog nemjog, hanem azt, hogy egy igazságtalan jog kivételt képez egy másik, egyébként helyes jog (a *nullum crimen sine lege* elvének) érvényesülése alól. Nyilvánvaló, hogy a német AB döntése erkölcsi megfontolásokon nyugodott. A kérdés már csak az Murphy szerint, hogy ez jogalkotásnak vagy puszta jogalkalmazásnak minősül-e: a nempozitivisták szerint jogalkalmazásról, a pozitivisták szerint jogalkotásról lenne szó. Véleményem szerint nempozitivistaként azonban ezen leegyszerűsítő antagonizmus nem helytálló. Nempozitivistaként is teljes joggal lehet a konkrét esetben az a véleményünk, hogy a német AB jogot alkotott, és ezen új joggal a maga korlátolt eszközeivel próbált igazságot szolgáltatni egy korábbi, ördögi jog (de jog!) igazságtalanságaiért. Murphy téved, mikor azt gondolja, hogy az ördögi jog a nempozitivizmus ördögi problémája. Egy valódi nempozitivista számára az ördögi jog semmilyen nehézséget nem jelent, hiszen egyszerre ismerheti el az ördögi jog tételes vagy (Horváth Sándor kifejezésével élve[29]) tapasztalati jogi mivoltát, és tagadhatja meg tőle a cselekvésre ösztönző morális kötőerőt. Az ördögi jog jog, de nem köti a lelkiismeretet, nincs rá erkölcsi okunk, hogy jogszerűen cselekedjünk, azaz betartsuk a norma diszpozícióját. A valódi kérdés nem az, mi a jog. Az egyetlen lényeges kérdés, hogy mi legyen a jog. Az a jogkereső, aki valóban erre a kérdésre keresi a választ, nem a hatályos jog jelentőségét kívánja csökkenteni. Épp ellenkezőleg. A mi legyen a jog kérdésére jogszerű választ csak a mi a jog, pontosabban a mi volt a jog lehető legteljesebb ismeretében lehet választ adni.

[28] Murphy, Liam: *idézett mű,* 12–13. o.
[29] Horváth Sándor: *A természetjog rendező szerepe*. Budapest, Jelenkor, 1940. 3. o.

Másrészről a tények és az erkölcsi megfontolások nem választhatóak el egymástól olyan vegytisztán egymástól, mint ahogy Murphy tételezi. Úgy vélem, hogy a régi NDK-s ügyészségen is lehettek olyanok, akik úgy vélték, hogy az adott norma nem jog, mégis az akkori társadalmi, politikai tények meghatározták, hogy nem indult emberölés miatt eljárás, azaz az igazságtalan gyakorlatot, erkölcsi tartalmától függetlenül, de azt nem szükségszerűen vagy *per definitionem* kizárva, jognak tekintették. Hasonlóképpen, a német Szövetségi Alkotmánybíróságnak abban a jogkérdésben kellett döntenie, hogy büntethetőek-e a határőrök. Az erre adott válaszuk igenlő, és ez a válasz mindenképpen morális tartalmú. Az újraegyesülés utáni, megváltozott társadalmi, politikai körülmények meghatározták, hogy a határőröknek bűnhődniük kell.[30] Ráadásul emögött vélhetően nem az alkotmánybírák szubjektív erkölcsi vélekedés állt, hanem az a meggyőződés, hogy az adott társadalmi, politikai tényhelyzetben a jog tartalma nem lehet más.

Murphy kissé félreviszi a vitát, amikor azt fejtegeti, hogy az eljárások előtt megkérdeztek volna egy német professzort arról, hogy a falnál elkövetett szándékos gyilkosságok büntetendő emberölésnek minősültek-e, amikor megtörténtek. A valódi jogkérdés az ügyben nem ez volt, hanem az, hogy az eljárás időpontjában büntetendő emberölésnek minősülnek-e a falnál elkövetett gyilkosságok. Ez a látszólagosan kicsiny, időbeliségre vonatkozó különbség roppant lényeges. Az alkotmánybíróság az eljárás időpontjában állapította meg a jog tartalmát, és nem az elkövetést szorosan követő időpontban. Korábban a társadalmi, politikai tények kizárták az erkölcsi megfontolásokat, most megengedték. De ebből nem lehet arra vonatkozóan következtetést levonni, hogy a jog mint olyan erkölcsi tartalmú-e, vagy nem, csupán arra, hogy korábban még akkor sem lehetett a jogot erkölcsi tartalmúnak tekinteni, ha egyébként az, most pedig nem lehet másnak tekinteni, mint erkölcsi tartalmúnak. A döntés által megállapított jog kétségtelenül erkölcsi tartalmú. A jog heterogenitása tehát nemcsak a hatályos joganyagban, hanem az időben is megmutatkozik. Ami korábban jog volt (legyen akár mélyen erkölcsi tartalmú vagy ördögien erkölcstelen), ma már nem biztos, hogy jog. Akár azért, mert a társadalmi tényfeltételek megváltoztak, akár azért, mert az erkölcs megváltozott,[31] akár azért, mert az univerzális, egy és örök erkölcs értelmezése változott meg.[32]

[30] Hasonló problémakört érint és megadja a releváns magyar szakirodalmat Takács Péter: Jog és igazságosság. In Szabó Miklós (szerk.): *Jogbölcseleti előadások*. Prudentia Iuris 11. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1998. 163–195. o., 179. o.

[31] Szent Tamás megengedi a természetjog megváltozását kiegészítés és elvonás útján. Lásd ST I–II, 94, 5a.

[32] Szent Tamás a természetjog elsődleges alapelveit öröknek, igaznak és mindenki által ismertnek tartja. Az ezekből levont spekulatív következtetések igazak, de nem mindenki által ismertek. A gyakorlati következtetések pedig már – az értelem valamely elferdülése okán – lehetnek hibásak és ismeretlenek is. Lásd ST I–II, 94, 4a. Ez utóbbi kategórián belül az ismertség foka időben változhat, így érthető

A tények és az erkölcsök merev szétválasztása nem csupán azért aggályos, mert nempozitivista nézőpontból az erkölcs tény, egy univerzális nempozitivista számára az egyedüli Tény. A tények és az erkölcs merev szétválasztása nem azért problematikus, mert az értelmezés az igazán érdekes esetekben szükségszerűen elmossa a tény és az erkölcs közötti merev határvonalat a nyelv tökéletlensége következtében. Egy tökéletes nyelvben valóban megkülönböztethetnénk tényt és erkölcsöt. Egy tökéletes, azaz a valóságot hűen tükröző nyelvben a nem helyes jog értelmetlen zagyvaság lenne. Mivel ezen értelmetlen (ezért értelmezhetetlen) jognak nem lenne tartalma (mert nem lenne a valóságnak olyan eleme, amelyet jelölne), ezért tételezett jogi mivoltának, formailag tökéletes jogszerűségének nem lenne semmi jelentősége, mert jelentés és ezért kötőerő nélküli norma lenne. Üres jog lenne, amelynek sem tényszerűsége alapján, sem erkölcsi indokból nem lenne normatív kötőereje.

A tények és az erkölcs merev szétválasztása egy sokkal hétköznapibb, mondhatni, „pozitivista" szinten is reménytelenül nehéz. Az erkölcs és a tény mellett érdemes felvennünk egy harmadik kategóriát, a hagyomány (pozitív jogi elnevezése szerint a szokásjog) fogalmát.[33] A hagyomány pusztán és kizárólag társadalmi tény mivoltából fakadólag értékes (és ezzel erkölcsös). Ki mondja meg, hogy a szokás(jog) mikor erkölcs és mikor tény? Mikortól lesz a szokásjog mint társadalmi tény jog? Mikortól szűnik meg jognak lenni? E kérdések azon jogrendszerekben is relevánsak, amelyek a szokásjogot nem ismerik el pozitív jogforrásként. Hiszen egyetlen jogrendszer sincs, amely mentes lenne az írott jog és a bírói joggyakorlat közötti ellentmondástól, vagy amelynek bírósági gyakorlata ne kezelne hatálytalan jogként valamely tételes jogi rendelkezést.

Murphy másik példája a melegházasságok New York állambeli szabályozására vonatkozik.[34] Értékelése szerint egy pozitivista szerint New York államban 1995-ben nem volt világos a jog álláspontja e kérdést illetően. 2006-ban a *Court of Appeals* a *Hernandez v. Robles* ügyben[35] egyértelművé tette, hogy az azonos neműek nem házasodhatnak, majd 2011-ben a *Marriage Equality Act* megváltoztatta a jogot. Murphy szerint egy nempozitivista már 1995-ben is úgy gondolta, hogy a házassági szabályozás sértette New York állam alkotmányának diszkriminációs klauzuláját *(equal protection clause),*[36] a *Hernandez v. Robles* emiatt hibás döntés volt, a 2011-es jogalkotás pedig lényegében felesleges.

---

az, hogy az örök erkölcs értelmezése megváltozik. Természetesen az értelmezés ezen változása nem érinti az első alapelvek helyességét.

[33] E gondolatot Walsh egy más összefüggésben kialakított hármassága (tény, érték, hagyomány) inspirálta. Lásd Walsh, Vivian: Sen after Putnam. *Review of Political Economy,* 15. évf. (2003). 315–394. o., 331. o.

[34] Murphy, Liam: *idézett mű,* 15–16. o.

[35] 7 N.Y.3d 338, 855 N.E.2d 1 (2006).

[36] The Constitution of the State of New York, 1. cikk. 11. §: „No person shall be denied the equal protection of the laws of this state or any subdivision thereof."

A helyzet azonban nem ilyen egyszerű. Egyrészt valószínűnek tartom, hogy a nempozitivisták táborán belül diametrális különbségek feszülnek az 1995-ös helyzet megítélését követően. Lennének ugyanis olyanok, akik az akkor hatályos joganyag legjobb erkölcsi olvasatának nem a melegházasságok megengedettségét, hanem éppen ellenkezőleg, tilalmát tartanák. Másrészt nem világos számomra, hogy pozitivista szempontból az 1995-ben a kérdésre adott jogi válasz miért ne lett volna egyértelmű. A vonatkozó New York-i törvény, a *New York Domestic Relations Law* ugyan nem tiltotta kifejezetten az azonos neműek házasságát, de nyelvezete (férjről és feleségről,[37] menyasszonyról és vőlegényről beszél,[38] illetve arról, hogy a feleség nem lehet a férj ellenőrzésének tárgya),[39] valamint a törvény egyes releváns szakaszait[40] 1909-ben megalkotók szándéka mind arra utalnak, hogy házasságot csak eltérő nemű személyek köthetnek egymással. Ahogy a bíróság megfogalmazta, a törvény ilyen értelmű rendelkezése volt az általánosan felfogás,[41] azaz, más szóval, a szabály értelmét meghatározó tényszerű konszenzus. Ugyanakkor igaz az is, hogy a hatályos állami alkotmány már 1995-ben is tartalmazta az egyenlő védelemre vonatkozó kitételt, ez azonban nem feltétlenül tette a jogi helyzetet bizonytalanná. Egyrészt azért, mert egyáltalán nem volt mindig egyértelmű, hogy az egyenlő védelem elve tárgykörébe tartozik-e a szexuális orientáció mint védendő emberi tulajdonság,[42] másrészt a homoszexuális párok tényszerűen nem házasodhattak New York államban. A valóságosan bekövetkező (itt negatív) joghatásoktól nehéz elvonatkoztatni akkor, amikor azt kívánjuk megállapítani, mi a jog egy adott időpontban.

2006-ban a valódi jogkérdés nem az volt, hogy a vonatkozó speciális törvény megengedte-e az azonos neműek házasságát (egyértelműen nem), hanem hogy az érintett jogszabály alkotmánykonform-e. A *Hernandez v. Robles* ügyben döntő bíróság arról alkotott ítéletet, hogy egy észszerű jogalkotó dönthetett-e úgy, hogy a házasságot csak eltérő nemű párok számára biztosítja. Két ilyen racionális okot is megállapított: a gyermek nemzésére való alkalmasságot és a fejlődő gyermek érdekét.[43] Természetesen ezen értékítéletekkel lehet vitatkozni, és éppen ez vezet el bennünket egy fontos tanulsághoz: az észszerűség nem változhatatlan, örök és objektív érték. Ami mint ész-

[37] New York Domestic Relations Law 12. §.

[38] New York Domestic Relations Law 15. § (1) (a).

[39] New York Domestic Relations Law 50. §.

[40] New York Domestic Relations Law 2. és 3. cikkely.

[41] 7 NY3d at 357.

[42] A Supreme Court például csak fokozatosan terjesztette ki az etnikai és vallási kisebbségeken túli egyéb hátrányos helyzetű csoportokra a szigorúbb bírói vizsgálat tesztjét, az ún. *suspect classification* státuszt. 1986-ban a Bowers v. Hardwick ügyben még alkotmányosnak találta a homoszexuális szodómiát (orális és anális szexuális aktust) büntető georgiai törvényt, de 1996-ban már semmisnek nyilvánította Colorado állam alkotmánymódosítását, amely megtiltotta volna, hogy a homoszexuálisokat kisebbségként ismerjék el, így lényegében azon jogalaptól is, hogy diszkriminációra hivatkozhassanak. Lásd Bowers v. Hardwick, 478 U.S. 186 (1986) és Romer v. Evans, 517 U.S. 620 (1996).

[43] 7 NY3d at 359.

szerű elfogadható volt 2006-ban, már nem biztos, hogy az 2011-ben.[44] Az észszerűség, amennyiben az emberi minőségre és viszonyokra vonatkozik, mérlegelés kérdése, és időben változékony. Úgy érzem, Murphy egyrészt kissé alulértékeli ezt az időbeli dimenziót, másrészt van benne valami kevésbé észszerű vonzalom egy bizonyos racionalitás irányába, a liberális demokrácia észszerűségének irányába.

Úgy tűnik, hogy Murphy a pozitivizmuson belül az egyes tényeknek önmagának ellentmondó módon különböző súlyt ad: nagyobb normatív erővel bírónak tartja a bírói döntést *(Hernandez v. Robles),* mint egy sima törvényt (a melegházasságot tiltó *New York Domestic Relations Law*-t), az alkotmány jogi tartalmát pedig inkább bírói döntésekben, mint törvényekben véli megtalálni. Ha az alkotmány egy normája nem egyértelmű első látásra (hanem értelmezést igényel, mint az *equal protection clause*), egy első látásra egyértelmű törvény *(New York Domestic Relations Law*) számára nem biztos jog, hanem bizonytalan jogi helyzet. Ha azonban a törvényhozó a korábbi törvénnyel (és bírói ítélettel) ellentétes törvényt alkot *(Marriage Equality Act),* már egyértelmű a jog.[45] Nincs arra racionális indok, hogy mire alapozza azt a megkülönböztetést, hogy egy bizonyos tartalmú törvény nem biztos jog, egy azzal ellentétes tartalmú törvény pedig biztos jog.

Megítélésem szerint azért mondja, hogy 1995-ben pozitivista szempontból a jogi helyzet bizonytalan volt, mert az alkotmány egyenlő elbánásra vonatkozó normáját egy bizonyos módon szeretné érteni. Méghozzá úgy, hogy az megengedje az azonos neműek házasságát, mondván, hogy az állam nem tehet különbséget polgárai között nemi orientációjuk alapján. Számára a pozitivizmus azért meggyőzőbb álláspont, mert biztosítja azt, hogy a jog mögött ne szubjektív erkölcsi (azaz önkényes) megfontolások álljanak, hogy az emberek szabadon élhessenek, és ne kelljen attól tartaniuk, hogy egyéni meggyőződéseik megélésében őket az állam indokolatlanul korlátozza. A pozitivizmus azért vonzóbb Murphy számára, mert korlátozza az állam hatalmát és elősegíti az emberi jogok kiteljesedését. Azaz lényegében pozitivizmusa is instrumentalista jogfelfogás, és ezáltal osztja az összes többi instrumentalista jogelmélet (köztük a természetjogi) közös sorsát: nem mindenki ért egyet vele.

Csak az észszerűség relativitásának érdekében emlékeztetnék arra, hogy a sztoikusok – egyedülállóan fejlett többelemű logikájuknak köszönhetően – egy kijelentés igazságtartalmát az idő függvényében vizsgálták (a „nappal van" állítás nappal igaz, éjszaka már nem).[46] Másrészt egy, a maitól teljesen eltérő társadalmi berendez-

[44] Ráadásul 2006-ban a bíróság nem azt vizsgálta, hogy a kérdéses norma észszerű-e, hanem azt, hogy a jogalkotónak lehetett-e észszerű oka az adott szabályozásra. Ezzel szemben 2011-ben már magának a normának az észszerűségéről döntött a jogalkotó. Ezt a lényeges különbséget tekintetbe véve már nem olyan szembetűnő a csupán öt év alatt bekövetkező teljes fordulat.

[45] Murphy, Liam: *idézett mű,* 16. o.

[46] D. L. 7.65. Lásd erről részletesebben Bobzien, Susanne: Ancient Logic. In Edward N. Zalta (szerk.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Elérhető: https://plato.stanford.edu stb. (Letöltés: 2017. február 5.)

kedést (például rabszolgaság) igyekeztek egy univerzális érvényű rendszerhez igazítani,[47] éppen úgy, ahogy azt egyes modern szerzők teszik, amikor a melegházasságot megengedő jogot tekintik egyedül észszerű (és emiatt egyetemes) megoldásnak.[48]

Szent Tamás jogelmélete a pozitivizmus és nempozitivizmus kettős rendszerében

Murphy könyvében Finnisre támaszkodva röviden kitér Szent Tamás jogfelfogására is, de lényegében rövidre zárja méltatását azzal az indokkal, hogy Szent Tamás a jog mibenlétére vonatkozó kérdést átfordítja a jogkövetés indokaira vonatkozó fejtegetésbe, így saját kérdésfeltevése szempontjából kevésbé relevánsnak ítéli.[49] A valóság ezzel szemben az, hogy Szent Tamás jogelmélete[50] – ugyan sokszor nehezebben felismerhető nyelvezettel, ma elutasított módszertannal (szent szövegekre történő hivatkozásokkal) és nagyon avíttnak tűnő problémafelvetések mentén (például szükség van-e az isteni jogra?), de – észérvekre alapozott és konzisztens[51] válaszokat ad az összes kurrens jogelméleti feltevésre. És noha valóban a tekintély köntösébe bújik, mégis az ész az elsőrangú vezérlő alapelve, hiszen a tekintélyeket nem tekintélyük miatt, hanem észszerű indokok alapján veti el vagy erősíti meg.

Az előzőekben beláttuk a pozitivizmus kevésbé sikeres kísérletét arra, hogy a jog jelenségét pusztán leíró módon közelítse meg, és ezzel összefüggésben, hogy puszta létezésén keresztül ténynek definiálja. A pozitivizmus elképzelhetetlen az erkölcsi tényező kizárására irányuló előírás nélkül. Éppen ellentétes megközelítésben, de éppígy előíró jellegű a nempozitivizmus (a jog annak legjobb erkölcsi olvasata), a Szent Tamás-i jogelmélet vagy a klasszikus római jog sztoikus alapokon nyugvó jogelmélete is. Ez utóbbiak sem leíró, hanem előíró jelleggel határozták meg a jog fogalmát, amikor a méltányos és a jó művészetének[52] vagy a közjó érdekében hozott parancsnak definiálták.[53]

A jog tartalma Murphy szerint azért számít, mert sokszor erkölcsi érvek szólnak amellett, hogy jogkövető magatartást tanúsítsunk. Szent Tamás összetettebb választ

[47] Véleményem egy ilyen kísérletről, azaz a rabszolgaság társadalmi tényének egy univerzális világmagyarázatba történő beillesztéséről szól Ulpianus egy fragmentuma, az Ulp. 29 ad ed. D. 15, 1, 9, 7.

[48] Lásd például Eskridge, Jr.,William N.: A History of Same-Sex Marriage. *Virginia Law Review,* 1993. 1419–1513. o., 1424. o.

[49] Murphy, Liam: *idézett mű,* 18. o. Murphy hasonlóképpen negligálja a természetjogi irányzat kortárs amerikai képviselőit, például Robert P. George princetoni professzor témája szempontjából releváns munkásságát. Lásd például Girgis, Sherif – George, Robert P. – Anderson, Ryan T.: What is Marriage? *Harvard Journal of Law and Public Policy*, 2010/1. szám. 245–287. o. Lásd https://ssrn.com/abstract=1722155. (Letöltés: 2017. február 5.)

[50] E jogelmélet összefoglalása az ST I–II, Q 90–108. alatt található.

[51] Burns eltérő véleménye szerint Szent Tamás jog- és államelméletében két, egymással kibékíthetetlenül szemben álló tan, a sztoikus és az arisztotelészi természetjogi tanítás inkoherens módon található meg. Lásd Burns, Tony: Aquinas's Two Doctrines of Natural Law. *Political Studies,* 2000. 929–946. o., 930. o.

[52] Ulp. 1 inst. D. 1, 1, 1pr.

[53] ST I–II, 90, 4a.

ad a jogkövetés erkölcsi mozgatórugói tekintetében. Álláspontja szerint az a pozitív (emberi) jog, amely a természetjog általános alapelveiből (lényegében dedukcióval) levezethető,[54] morális kötőerővel is bír. Az a pozitív jog, amely a természetjogból determináció vagy specifikáció (azaz valamiféle, a természetes ideát szem előtt tartó indukció)[55] révén vezethető le,[56] a természetjog szempontjából közömbös, csupán az emberi (pozitív) jog kötőerejével bír, betartása alapvetően a szankciótól való félelmen alapszik, illetve azon a szűk morális kötelezettségen, hogy a jog betartandó. Ha a jog eltér a természetjogtól, már nem jognak, hanem a jog megrontásának minősül, így a lelkiismeretet sem köti.[57]

Aquinói Szent Tamás szerint a pozitív (emberi) törvény kötelező erejét, illetve tényleges jogi mivoltát kétféle forrásból nyerheti. Vagy a természetjog alapelveiből történő logikai levezetéssel következtetések révén, vagy ezen alapelvekből történő meghatározás vagy specifikáció révén, amely nem egyszerűen logikai, azaz reproduktív (logikai igazságokon nyugvó), hanem szűk értelemben lévő kváziproduktív művelet, amelynek célja a természet lehető legjobb és az alapelveket szem előtt tartó imitálása, a konkrétan fennálló tényleges ténykörülmények között. Ez utóbbi jogtalálási módszer lényegében az induktív és deduktív megközelítés szintézisét jelenti. Ilyenkor az ember Isten helyébe lép.[58]

Szent Tamás felfogásában tehát a létező, pozitív jog lényegében három típusú szabályból állhat. Egyes jogszabályok kötelező erejüket elsősorban nem tételezett jogi mivoltukból, hanem a természetjogi alapelvekből történő deduktív levezethetőségükből nyerik. Más jogszabályok közömbösek a természetjogi alapelvek szempontjából, mégis azok figyelembevételével mérlegelés alapján kerültek megalkotásra. Ezek a jogszabályuk kötelező erejüket pusztán tételezett jogi mivoltukból nyerik. E tényszerű tételezettségből fakadó kötelező erő egyben erkölcsi kötőerőt is jelent! E jogszabályokat erkölcsi szempontból csak azért kell betartanom, mert jogszabályok. Ez pusztán formális és nem tartalmi feltétel. Ez a szűk terület valójában a pozitivizmus játszótere. Végül a harmadik típusú pozitív jogszabályok eltérnek a termé-

[54] Ehhez részletesebben lásd Legarre, Santiago: Derivation of Positive from Natural Law Revisited. *Notre Dame Law School, Scholarly Works Paper,* 2012/1086. Lásd http://scholarship.law.nd.edu stb. (Letöltés: 2017. február 5.)

[55] Ettől kissé eltérően értelmezi a „*per modum determinationis*"-t Contreras. Lásd Contreras Aguirre, Sebastián: El poder humano en el establecimiento del derecho positivo según Pedro de Aragón. Un estudio sobre la „derivatio per modum determinationis". *Revista de Estudios Histórico-Jurídicos,* 2014. 367–383. és 379–384. o.

[56] Erről részletesebben lásd *Finnis, John: Natural Law and Natural Rights.* Oxford, Oxford University Press, 2011[2]. 281–290. o.; Finnis, John: The Truth in Legal Positivism. In Robert P. George (szerk.): *The Autonomy of Law.* Oxford, Clarendon Press, 1996. 201–203. és 212–214. o.; Finnis, John: *Aquinas: Moral, Political, and Legal Theory.* Oxford, Oxford University Press, 1998. 266–270. o.

[57] A jog e hármasságáról (a természetjogból következtetéssel levezethető, a természetjogból meghatározással levezethető, illetve a természetjogtól eltérő) lásd ST I–II, 95, 2a.

[58] ST I–II, 100, 8, ad 3.

szetjogi alapelvektől. Ekkor jogilag kötelezőek ugyan, azonban erkölcsileg nem. E kollízió során az erkölcsileg helyeset (azaz a természetjogi alapelveknek megfelelőt) választanunk a helyes. Az erkölcstelen jog is jog, jogilag kötelező erővel is bír, de a lelkiismeretet nem köti. Szent Tamás ezt akképp fejezte ki, hogy az ilyen jog nem törvény, hanem a törvény megromlása.[59] Ezen rossz, emberi (tételezett) jog jogi minőségét egyértelműen nem állította, csupán azt, hogy nem bír jogi kötőerővel, azaz a valódi jog természetes jellemzőjével, az igazságossággal.

A Szent Tamás-i rendszer is megőrzi a jog intézményi pozitivitását, hiszen elismeri, hogy számos emberi jog erkölcsileg nem ideális. Felfogása értelmében a preinterpretatív szakaszban mindaz *prima facie* jognak tekinthető, amelyet az arra hatáskörrel feljogosított hozott, és kihirdetésre került. Ha erről azonban az interpretatív szakaszban kiderül, hogy nem felel meg a közérdeknek, vagy hogy (ami ezzel végeredményben egyet jelent) ellentétes a természetjoggal, valódi jogi minőségét, az igazságosságból fakadó kötőerejét elveszti. Ha azonban a természetjogi alapelvekhez képest közömbös, még köti lelkiismeretünket, pusztán azért, mert az arra hatáskörrel bíró intézmény hozta létre, még akkor is, ha ezen intézményben erkölcsileg egyébként semmi helyeselnivaló nincs. Ezt fejezi ki a jézusi intelem: adjátok meg (pontosabban: adjátok vissza) a császárnak, ami a császáré.[60]

Mint korábban láttuk, a hibrid nempozitivizmus számára a preinterpretatív szakaszban jog mindaz, amit az elitista konszenzus vagy az elitista autoritás jognak ítél. Elitista autoritásról akkor beszélünk, ha valaki(k) valamilyen alapon konkrét, axiomatikus jogdefiníciót adnak. Így tesz például a Celsust idéző Ulpianus, amikor kijelenti, hogy a jog a jó és a méltányos művészete, vagy Aquinói Szent Tamás, amikor a jog definícióját megadja. Eddig a pontig a hibrid nempozitivizmus és a pozitivizmus meg is egyezhet. Az előbbi azonban továbblép, méghozzá azzal az igénnyel, hogy elvégezze az erkölcsi mérlegelést. Mint láttuk, ez többféle mérték alapján történhet: a klasszikus római jogászoknál például a sztoikus etika, Szent Tamásnál a természetjogi alapelvek képezték a mércét, bár mindkettő fókuszában az emberi értelem áll. Amíg azonban a hibrid nempozitivizmus eredménye bináris, azaz az első látásra jognak tekintett materiáról az derülhet ki, hogy jog vagy nem jog, azaz vagy rendelkezik kötőerővel, vagy nem, addig Szent Tamás jogelmélete értelmében az interpretatív szakaszban három kimenet lehetséges. Egyrészt előfordulhat, hogy a *prima facie* jog (amit a szent rendszerén belül pozitív vagy emberi jognak nevezhetünk)[61] nem rendelkezik erkölcsi kötőerővel, mert ellentétes a természetjogi alapelvekkel. Ilyenkor jogi kötőereje a szankciótól való félelemre redukálódik. Másrészt rendelkezhet egyszerre erkölcsi és jogi kötőerővel is, ha megfelel a természetjogi alapelveknek. Harmadrészt rendelkezhet jogi kötőerővel és szűk értelemben felfogott erkölcsi

[59] ST I–II, 95, 2a.
[60] Mt 22, 21.
[61] Ő maga *lex humana*nak nevezi, például ST I–II, 91, 3.

kötőerővel, ha jogszabály a természetjogi alapelvek tekintetében közömbös, mert ugyan azok figyelembevételével, de nem következtetés, hanem meghatározás útján jött létre. Azaz van olyan jog Szent Tamás szerint, amely pusztán azért jog, mert az elitista konszenzusnak vagy az elitista autoritásnak megfelel, feltéve, hogy bizonyos konkrét erkölcsi normák szempontjából közömbös. Véleményem szerint ezzel – ha nem is radikálisan – de új minőség és új típusú jogelmélet tételeződött. Hiszen Murphy álláspontja szerint a jog vagy kizárólag társadalmi tényeken, vagy társadalmi tényeken *és* erkölcsi megfontolásokon alapszik.

A Szent Tamás-i „közömbös" jogtípus társadalmi tényeken alapszik, és bizonyos erkölcsi normákhoz képesti különállásán. A pozitivizmustól és nempozitivizmustól való sajátlagos különállásának bizonyítéka, hogy bizonyos értelemben messzebb áll a nempozitivizmustól, mint a pozitivizmus. Hiszen valójában azt kell mondanunk, hogy a pozitivista jog kizárólag társadalmi tény mínusz erkölcsi megfontolás. Hiszen még akkor is, mikor a jogforrás maga hív fel az erkölcsi szempontok figyelembevételére (például jóhiszeműség és tisztesség elve, jó erkölcsök, méltányosság stb.), azt mondja, hogy annak figyelembevétele már nem jogalkalmazás, hanem jogalkotás. Azaz a pozitivizmus az erkölcshöz (és ezzel a nempozitivizmushoz) képest negatíve definiálja magát. A „közömbös jog" ezzel szemben társadalmi tények és bizonyos típusú erkölcsi semlegesség. Azaz végeredményben mind a pozitivizmus, mind a „közömbös jog" esetében tudnom kell, mi az erkölcsi, de míg az első esetben el kell zárkóznom tőle, a másodikban elég, ha közömbös vagyok hozzá képest. A közömbösség pedig jóval gyengébb és minőségileg is eltérő viszony az elzárkózáshoz és a tagadáshoz képest.

Szent Tamás valószínűleg nagyon megütközne azon, ha jogfelfogását végső soron nem tényalapúnak minősítenénk. Fő műve, a *Summa Theologiae* épp arra tesz kísérlet, hogy a legalapvetőbb tényszerűségekből határozza meg levezetések útján az ember végső célját. Tényként szögezi le, hogy az ember mint valódi ember cselekedetei az ésszel moderált akaratból folynak, amely akarat igaz célja az ember boldogsága.[62] A természetjog Szent Tamás számára nem indukcióval létrehozott fikció, hanem létező egyetemesség. Az erkölcsi rend és az ember jóra való hajlama számára tény.

Miben különbözik mégis a Szent Tamás-i rendszer és a pozitivizmus? Ha a természetjogi alapelveket a harti értelemben felfogott *rule of recognition*nek fogjuk fel, minden, ami ennek megfelel, vagy közömbös neki, jog, ami ellentétes ezzel, nem az. Azaz végeredményben Szent Tamás jogelmélete pozitivista. Hasonlítanak abból a szempontból is, hogy mind Hart, mind Szent Tamás szerint a jog ezen végső érvényességét adó normák elitista konszenzuson nyugszanak, igaz, Szent Tamásnál ez az elitizmus csak a másodlagos természetjogi alapelvek vonatkozásában tételezhető, mert az elsődleges alapelvek mindenki számára ismeretesek. Másrészt a természetjog alapelveit az emberi értelem révén ismerhetjük fel, és ennek természete objektí-

[62] ST I–II, 1, 1a és I–II, 1, 7sc.

vebbnek tekinthető, mint a pozitivizmus elitista konszenzusa, hiszen az értelem (a logika) szabályai objektívebbek (még ha nem is teljesen objektívek), mint a valamiféle megegyezés során kialakult normák, persze azzal a megszorítással, hogy maga az észszerűség bizonyos értelemben megegyezés függvénye.

Mégis, ezen apró különbségektől a Szent Tamás-i rendszer rögtön valahogy mégis nagyon eltérő arculatot nyer a pozitivista alapeszményhez képest. Élesen a szemünkbe ötlik a pozitivizmus felismert gyengesége, hogy a *rule of recognition,* illetve a *Grundnorm* mögött (most Murphy kissé leegyszerűsítő értelmezését követve), azaz az emberek (különösképp a jogászok) egybehangzó konszenzusa mint társadalmi tény mögött erkölcsi megfontolások is állhatnak. Ha pedig nem állnak, nagy a baj, mert annak többnyire erőszak és kényszer az oka. A falon átmászó embereket lelövő keletnémet határőröket azért nem vonták sokáig büntetőjogi felelősségre, sőt jutalmazták meg őket, mert a keletnémet jogrendszerben kényszer és félelem hatására az elitista konszenzus „jogszerűnek" fogadta el a gyilkos fegyverhasználat tényét. Nem vet túlságosan jó fényt a pozitivizmusra, ha diktatórikus rendszerekben legitimáló erővel bírhat, hiszen saját angolszász önképe szerint a demokráciákra van kitalálva, mint a legjobb elmélet, amely a polgárok számára a leghatékonyabb védelmet nyújtja az állammal szemben.

Másrészről a dworkini és a Szent Tamás-i rendszer közti alapvető különbség, hogy az előző szerint az emberi értelem saját maga számára állítja fel az erkölcsi normákat (maga teremti azokat a maga számára, rendet visz a káoszba), amelyek aztán a jog alapjává lesznek, az utóbbi szerint az emberi értelem e normákat az isteni kinyilatkoztatásból fejti ki (a már megteremtett normákat ismeri csak fel). Továbbá a kései Dworkin a preinterpretatív szakaszban jó politikai indoknak tekinti egy bizonyos norma betartásához, ha demokratikus úton, az emberek állam előtti egyenlőségének tiszteletben tartásával alkották meg. Az egyenlőség elvét Szent Tamás is alapvető jelentőségűnek tartja, de jogelméletében a demokráciával egyenrangúnak tekinti az egyeduralmat is, azzal érvelve, hogy a jog mint mindenki ügye vagy mindenkire tartozik, vagy arra a közfunkciót ellátó személyre, akinek a népről való gondoskodás a feladata.[63]

A fentieket illusztrálandó, nézzünk egy konkrét jogi normát. A jó erkölcsbe ütköző szerződések semmiségét kimondó szabály mind pozitivista, mind nempozitivista, mind a „közömbös jog" szempontjából jog. Az ezen generális klauzulából kifejtett egyedi bírói döntés jog marad pozitivista szempontból mindaddig, amíg korábbi, szilárd precedensekre mint társadalmi tényre épül, és csak akkor válik nemjoggá (illetve jogalkotássá), ha egy új erkölcsi megfontolás alapján olyan élethelyzeteket is bevon (vagy éppen kienged) a norma hatálya alól, amelyek korábban nem tartoztak oda. Például: amikor erkölcstelennek ítéltek meg egy aránytalanul nagy megbízási díjat olyan esetben, amikor a megbízás tárgya a megbízó közre-

[63] ST I–II, 90, 3a.

működése nélkül is megvalósult volna,[64] vagy amikor egyszerre csak erkölcsösnek tekintették a szeretők javára a feleség és vérrokon lemenők kisemmizésével biztosított egyetemes hagyományokat.[65] Ezek a nempozitivizmus tipikus, jellegadó esetei, amikor valamely erkölcsi megfontolás alapján már létező jognak tekintünk valamit, amit korábban *prima facie* nem tekintettünk annak. A „közömbös jog" megközelítésében nemcsak az a már létező jog, amit valamely erkölcsi megfontolásunk alapján fogadunk el ilyennek, hanem az is már létező jog (és ezért nem jogalkotás), ami közömbös bizonyos erkölcsi normáink szempontjából. Így például, amikor egy konkrét, sörbeszerzési esetben az egyéb körülmények függvényében nem minősül erkölcstelennek egy, az adóst tíz évre „lebilincselő" szerződés, míg egy másik, szintén tíz évre szóló leköteleződést már a jó erkölcsökbe ütközőnek ítél a bíróság.[66] Ezekben az esetekben a mérlegelés (determináció) útján tételezett, a természetjogi alapelvekkel szemben közömbös pozitív jog önmagában képes volt arra, hogy erkölcsi indokul szolgáljon betartására, külön erkölcsi indok nélkül, éppen erkölcsi semlegessége okán.

Térjünk vissza most egy pillanatra a német határőrök által leadott lövésekkel kapcsolatos problémára. A vonatkozó szolgálati előírások[67] a tiltott határátlépőkkel szemben megengedték ugyan a fegyverhasználatot, azonban egyes magasabb rangú normák[68] alapján arra az élet kímélésével kell(ett volna) sort keríteni, és szükség esetén elsősegélyben részesíteni a sebesülteket. Azaz az érintett normák önmagukban nem biztosítottak jogalapot arra, hogy a határátlépőt háton lőjék, majd hagyják elvérezni, vagy hogy mellkason találják, mint az a német Szövetségi Alkotmánybíróság által vizsgált konkrét esetekben történt. Azaz nem maguk a jogszabályok zárták ki az emberülés bűntettének büntethetőségét, hanem az írott jogon kívüli egyéb állami követelmények hívtak fel az élet kioltására, és jutalmazták azt.[69] Azaz az írott, pozitív jog szintjén lényegében nem volt probléma: a cselekmény már elkövetésekor is emberölésnek számíthatott, így a visszaható hatályú jogalkalmazás fel sem merül. A fő gond abban állt, hogy az államhatalom nem jogi eszközei, végeredményben valamiféle elitista konszenzus révén nem ez az írott jog érvényesült, és emiatt feltehetőleg szándékosan törtek a határsértők életére. Egy ilyen helyzet megítélésében mind a pozitivizmus, mind a nempozitivizmus tehetetlen, mert a bűncselekmények egy jogon kívüli szférában valósultak meg, így sem a strikt szövegkövetés, sem a szöveg legjobb erkölcsi olvasata nem segít. Hathatós segítséget csak egy, a Szent Tamá-

[64] Gf.32.276/2001/14. sz. Ehhez lásd Lenkovics Barnabás: *A jóerkölcs alkotmányos védelme*. Kézirat (megjelenés előtt).

[65] Arrêt n. 519 du 29 octobre 2004, Cour de cassation.

[66] Lásd a következő két döntést: Landgericht Köln (LG Köln) *2011. március 15-i ítélet,* Az. 21 O 95/10. és Bundesgerichtshof (BGH) *2001. április 25-i ítélet,* Az. VIII ZR 135/00.

[67] DV-30/10. Organisation und Führung der Grenzsicherung in der Grenzkompanie, 204. pont.

[68] Gesetz über die Staatsgrenze der DDR (GrenzG) vom 25. März 1982 (GBl. I S. 197), 27. § (5) bek.

[69] Lásd az Alkotmánybíróság BVerfGE 95, 96. számú döntésének 3. rendelkező részi pontját.

séhoz hasonlatos jogelmélet képes nyújtani, amely a jogot jogon kívüli alapelvekből vezeti le. Így időtől és helytől függetlenül, akár a konkrétan tételezett jogszabályok és a tényhelyzet ellenére jogellenesnek minősít egy olyan cselekményt, amely sérti a „ne ölj!" másodlagos természetjogi parancsát, amely az elsődleges „ne árts másnak!" alapelvből dedukcióval került meghatározásra.

Végső gondolatkísérletek és lezárás

Tegyük fel, hogy egy jogrendben, ahol az azonos neműek már régóta házasodhatnak a legfelsőbb bíróság döntése alapján, az alkotmányozó hatalom a vonatkozó jogi formák betartása mellett kiegészíti az alkotmányt az alábbi rendelkezéssel: a házasság egy férfi és egy nő kapcsolata, és az *equal protection clause*-t úgy kell értelmezni, hogy ez az alkotmányi rendelkezés nem okozza annak sérelmét. Kérdés, hogy az alkotmány e kiegészítése jognak minősül-e. Első látásra úgy tűnhet, hogy a bíróság nemigen tudja ezt az egyértelmű alkotmányos rangú szabályt másképp értelmezni, mint hogy például két férfi nem házasodhat össze. Ekkor azonban jön valaki, aki minden biológiai, genetikai tulajdonságában férfi, azonban azt állítja, hogy ő nőnek érzi magát, és véleménye szerint az új alkotmánykiegészítésben a nő nem a biológiai nőt, hanem a női identitást jelenti. Ennek alapján ő, mint identitásában nő, összeházasodhat egy férfival. Az ügy eljut az alkotmánybíróságig. Mit fog vajon *erga omnes* jelleggel mondani e legfelsőbb bírói fórum, és miért? Csak megállapítja-e a jogot, vagy majd alkotja is, bármi lesz is a döntése? Ebből az egyszerű példából is kiviláglik, hogy a jog tartalma mindig értelmezés kérdése marad, és ez független attól, hogy az értelmezésben erkölcsi megfontolások szerepet játszanak-e, vagy sem. Nincs csak egyetlenféleképpen értelmezhető nyelv, nincs egyetlenféleképpen értelmezhető tény, emiatt nincs kompromisszummentes jogi pozitivizmus. Nincs jogi pozitivizmus.

A meglepetés az, hogy mindez a nempozitivizmusra is igaz. A nempozitivitista álláspont szerint a melegházasságot kizáró New York-i törvény 1995-ben alkotmányellenes volt (nemjog), a 2006-os bírói döntés pedig hibás. Itt meg kell állnunk egy pillanatra. A nempozitivizmus számára nehézséget okoz egy ilyen bírói döntés. Mert hiába tekint rá úgy, hogy nem származik belőle valódi erkölcsi kötelezettség, a homoszexuális pároknak, akik esetleg New York államban házasodni szerettek volna, ez vajmi kevés vigaszt nyújtott, mert az érintett hatóságok nem adták össze őket. Még esetlegesen nempozitivistaként sem kívánhatjuk teljes szívvel, hogy a hivatalnok ignorálja a bírósági döntést, illetve a jogszabályt, mert az teljesen kiszámíthatatlanná tenné a jog tartalmát és kaotikussá tenné a társadalmi együttélést. Ilyen alapon a 2011-es, ellentétes tartalmú jogalkotást is figyelmen kívül hagyhatnák az eltérő egyéni értékítélettel bíró hivatalnokok.

Azaz a nempozitivizmus is lényegében csak akkor tud funkcionálni, ha van egy valamilyen – az elitista konszenzus által elfogadott – normatartalom. Ha ez a kon-

szenzus megváltozik, érvelhet úgy, hogy a korábbi értelmezés hibás volt, és a normatatartalom egyedül helyes és megváltoztathatatlan tartalmát az újabb értelmezés mutatja meg. Gondoljunk csak például a kamatszedés folyamatosan változó egyházi megítélésére.[70] A kora újkori bankárok prohibíciót *in fraudem legis* megkerülő azon gyakorlata, hogy a helyi valuta árfolyamát a származási országban mesterségesen magasabbra taksálták, mint külföldön, vajon jogszerű volt-e?[71] Ezek a tranzakciók akár 15-20% nyereséghez is juttathatták a pénzembert, anélkül, hogy a kamatszedés tilalmát megszegték volna. Mivel az erkölcsi megfontolások a gyakorlati életben végső soron csak társadalmi tényekhez kapcsolódva értelmezhetőek, ugyanoda jutunk, mint a pozitivizmus esetében: a természetjogi alapelvekből levont következtetések és a tények összeolvasásából már csak relatív eredmény születhet. Ez a nempozitivizmus viszonylagossága.

Dworkin azt állítja, hogy a jog múltbeli politikai döntések erkölcsileg legjobb magyarázata. Mitől lehetünk biztosak abban, hogy egy adott jogértelmezés az erkölcsileg legjobb magyarázat talaján áll, azaz jog? Dworkin szerint a legjobb erkölcsi magyarázatnak vannak bizonyos objektív ismérvei, például hogy biztosítja azt, hogy minden személy egyenlő gondosságban részesüljön.[72] Ki a megmondhatója, hogy ez mikor következik be? Lehet, hogy egy bíróság eltalálja a dworkini egyedül helyes választ egy adott jogi kérdésre, de honnan tudjuk, hogy ez bekövetkezett?

Helyesebben járnák el akkor, ha egy eldöntendő jogi kérdést (például házasodhatnak-e az azonos neműek) érmefeldobással döntenénk el? Így hosszú távon biztos, hogy döntéseink fele helyes lenne, és mindenki számára teljesen világos lenne az is, hogyan döntik el, hogy ő személyesen házasodhat-e. A kimenet bizonytalanságát kiküszöbölné a jogalkalmazás folyamatának teljes transzparenciája és a helyes döntések 50%-os valószínűsége?

A pozitivizmus és nempozitivizmus relativizmusa mindezek ellenére nem jelenti azt, hogy az eliminativizmus lenne a helyes álláspont. Ennek értelmében nem igazán érdekes a jog tartalma, hiszen elegendő, ha bizonyos releváns intézményekről tudjuk, miképp fognak dönteni. A helyzet azonban az, hogy éppen az igazán érdekes, nehéz ügyekben azt sem tudjuk, hogy a bíróság hogyan fog dönteni.[73]

Mindez egyáltalán nem valamiféle jogi szkepticizmus. Véleményem szerint a jog és a jog tartalma önmagában és önmagáért lényeges. Ezen alapállítás figyelembevétele mellett érdemes egy utolsó gondolatkísérletet elvégeznünk. Ehhez fogalmazzuk át kiindulási kérdésünket, ugyanis, mint láttuk, arra a kérdésre: mi a jog, teljesen

[70] Lásd Gilomen, Hans-Jörg: Wucher und Wirtschaft im Mittelalter. *Historische Zeitschrift,* 1990/2. szám. 265–301. o., 278. o.

[71] Erről részletesebben lásd Parks, Tim: *Medici Money. Banking, Metaphysics, and Art in Fifteenth-Century Florence*. New York/London, W. W. Norton & Company, 2005. 40–44. o.

[72] Dworkin, Ronald: *idézett mű* (2011), 2. o.

[73] Hasonlóképp Szigeti Péter: A jog tárgyspecifikus kategóriája: a jogrend. In Szigeti Péter: *Problémáink vonzásában. Társadalomismereti tanulmányok*. Győr, Universitas-Győr, 2015. 186–213. o., 194. o.

kimerítő választ nem tudtunk adni (sem pozitivistaként, sem nempozitivistaként). Helyette érdemesebb lehet a következő kérdést feltennünk: mi volt a jog? Erre tökéletesen egyértelmű választ kaphatunk minden esetben, amikor ismerjük a múltbeli tényeket (a homoszexuális párok vagy házasodhattak, vagy nem), mert a jogalkalmazás bináris kimenetelű, és minden jogvitát el kellett valahogy dönteni. Az esetek nagy többségében az erre a kérdésre adott válasz alapján saját (jelenlegi vagy jövőbeni) jogainkat és kötelezettségeinket is meghatározhatjuk (ugyanúgy, ahogy a pozitivista és nempozitivista felfogás szerint is). E megközelítés előnye abban áll, hogy teljes bizonyosságunk van a jog (volt) tartalma felől. Így van ez még akkor is, ha ez az érdekeinkkel ellentétes. Ugyanis, ha a jog megengedi, megtámadhatjuk e nekünk nem megfelelő jogot, ahogy például Hernandez és homoszexuális társai tették. Számukra teljesen világos volt, mi volt a jog, éppen ez indította őket a jogi fellépésre. Azért állították az azonos neműek házasságát tiltó jogszabály alkotmányellenességét, hogy esetükben ne az legyen a jog.

A jogalkotó a jogot a jövőbeni esetekre alkotja meg, vethetjük ellen. Azonban a jogalkotó is azt kívánja,[74] hogy az általa megalkotott múltbéli jog legyen irányadó, ne az, amit a jövőben jognak kívánnak bármilyen okból tekinteni. Jó hírünk van tehát: a jog köszöni, jól van, él és virul. Valóságos okkal szolgáltat nekünk arra, hogy kövessük, és erkölcsi jogaink és kötelezettségünk valódi forrásaként szolgál, hiszen megtámadhatjuk, azt állítván, hogy nem is jog. Ezen aktusunkkal ugyanakkor elismerjük jogi minőségét, hiszen nem fordulnánk ellene, ha nem gondolnánk úgy, hogy nem az a jog, ami. Aztán majd kiderül, hogy igazunk volt-e. Ha nem, a régi jog addig is létező tartalma csak újabb megerősítést nyer. Ha igen, akkor nem arról van szó, hogy a jog korábban is az volt, mint aminek mi állítottuk, de arról sem, hogy a korábbi jog megváltozott. Számunkra egyszerűen egy másik jog volt a jog. Ha például az ügyünkben ítélkező bíróság tévesen ítélkezett, és döntése magányos döntés marad, nekünk arcizmunk sem rezdül, mert számunkra ez lényegtelen: mi megtehettük, amit akartunk, számunkra ez volt a jog. Mi megtehettük, amit szerettünk volna (összeházasodhatunk), de korábban mások nem. A jog megváltozásáról beszélni a jog múltbéli felfogásának keretén belül nem sok értelme van: a megváltozott új jog is múltbéli jog. Ez nem zárja ki, hogy egy másik jogtartalomért bármilyen okból és bármilyen úton (lobbitevékenység, forradalom, népszavazás kezdeményezése, parlamenti jogalkotás stb.) küzdjünk. A jog valóságos erkölcsi követelményeket támaszt velünk szemben: tartsuk be, ahogy volt, vagy igyekezzünk megváltoztatni, és ezen belül az erkölcsileg (és jogilag?) megengedhető eszközökhöz folyamodjunk.

[74] Már Justinianus is megtiltotta a Digesta magyarázatát. Lásd ehhez Maridakis, Georg S.: Justinians Verbot der Gesetzeskommentierung. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanistische Abteilung,* 1956. 369–375. o.

A „volt jog” tartalmának megállapításához nincs szükségünk semmilyen erkölcsi megfontolásra. A „volt jog” álláspontja mégsem egyszerű jogpozitivizmus, hiszen elismeri, hogy a jog (a „volt” jog) valódi erkölcsi jogok és kötelezettségek forrása. A „volt jog” elméletével nem veszítünk semmi értékeset a releváns jogelméleti diszkurzusból, egyszerűen csak élesebben látjuk a dolgokat: nem az számít, hogy mi a jog, vagy hogy mi volt a jog, hanem az, hogy mi legyen az.

Mindaz, amit ilyen hosszasan leírtam, első olvasatra igen banálisnak tűnhet. Ha esetleg második olvasatra is az, elnézést kérek az olvasótól.

Az olasz közjogtudományi gondolkodás születése és első korszaka[*]

EGRESI KATALIN

Olaszországban viszonylag későn, több évszázados politikai és jogi partikularizmust követően 1861-ben született meg a nemzeti egység, amely közjogi értelemben azt jelentette, hogy a korábbi időkben politikai és gazdasági tekintetben legerősebb állam, a Szárd–Piemonti Királyság alkotmánya – a Statuto Albertino – lett az olasz állam közjogi chartája. Nem elhanyagolható tény az sem, hogy mialatt az egyes kormányok a nemzeti egység katonai és politikai küzdelmeiben merültek el, az 1860-as években sorra születtek a jogtudományra inspirálólag ható törvénykönyvek. Elsőként az olasz polgári jogi és kereskedelmi jogi törvénykönyv (1865) megalkotására, majd a közigazgatási jog (1865) kodifikálására került sor,[1] amit az 1880-as években a büntetőjog és a büntető eljárásjog követett.

Ugyanakkor az első két évtizedben csak kisebb, tudományosnak éppen nem mondható eredmények születtek. Az egyik példa Pasquale Stanislao Mancinitől[2] származik, aki 1864-ben egy parlamenti beszédében azt emelte ki, hogy meg kell teremteni a modern olasz közjogi intézményeket, ennek első lépése a francia mintáktól való elszakadásban ölthet testet.[3] Itt Mancini minden bizonnyal arra gon-

* Ez a tanulmány a K 108790 számú, *A modern állam változásai – Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok* című OTKA-program keretében és annak támogatásával készült.

[1] Grossi, Paolo: *Il diritto nella storia dell'Italia unità*. Nápoly, Editoriale scientifica, 2012. 16–19. o.

[2] Pasquale Stanislao Mancini (1817, Castel Baronia, Avellino – 1888, Róma). A Szicíliai Kettős Királyság minisztere 1848–49 között, ahonnan Torinóba költözött, és az egyetem Nemzetközi Jogi Tanszékének kinevezett egyetemi oktatójaként tevékenykedett. Tudományos aktivitásának egyik példája, hogy ő volt az olasz jogi enciklopédia *(Enciclopedia giuridica italiana)* első szerkesztője. Az olasz egység létrehozása után közoktatási miniszter (1862), igazságügy-miniszter (1876–1878), majd külügyminiszter (1881–1885.) Fő művei: *Dei progressi del diritto nella società, nella legislazione e nella scienza* (1853), *Sommi lineamenti di una storia ideale delle penalità e problemi odierni nella scienza e nella codificazione* (1874), *La vocazione del nostro secolo per la riforma e la codificazione del diritto delle genti e per l'ordinamento della giustizia internazionale* (1874–75). Politikai tevékenysége során elhangzott beszédeit külön műben – *Discorsi parlamentari* (1893–97) – publikálták. In Finelli, Roberto – Papa, Franca – Montanari, Marcello – Cascione, Giuseppe (szerk.): *La libertà dei moderni. Filosofie e teorie politiche della modernità 1789–1989. Dalla Rivoluzione francese alla caduta del muro di Berlino.* Nápoly, Liguori, 2003. 212. o.

[3] Pasquale Stanislao Mancini, discorso tenuto alla Camera dei Deputati nel giugno 1864. In Salandra, Antonio: *La giustizia amministrativa nei governi liberi*. Torino, UTE, 1904. 311–312. o.

dolhatott, hogy az olasz magánjogi jogalkotás szorosan illeszkedett a napóleoni Code Civilhez, ami a létrehozandó közjogtudomány szempontjából nem járható út. Mancini egyébként nem a politikai beszédeiről vált híressé, hanem nemzetközi jogi témájú műveinek köszönhetően vívott ki hírnevet magának. Ő teremtette meg ugyanis a nemzet „spirituális" közösségének eszméjét, amely megfelelt a kor nemzeti eszményei egyik változatának, a kultúrnemzet-felfogásnak. Mivel az olasz egység során számos különböző „helyi identitást" kellett egy állami kötelékbe foglalni, az összekötő kapcsot Mancini számára nem történeti vagy természeti tényezők képezték, hanem valami egészen más: „A nemzet definíciójának megalkotásához nem elegendő a terület, a nyelv vagy az eredet azonossága… egy belső lelki egységre van szükség."[4] Mancini szerint ez a spiritualitás vagy más néven morális egység/közös gondolkodás kovácsolja egységbe az emberek sokaságát. A másik alkotás Silvio Spaventa[5] 1880-ban megjelent műve volt, amely *Az igazságosság a közigazgatási jogban* címmel azt elemezte, hogy a „közigazgatás legalitásának és igazságosságának problémái a legnagyobb kihívást jelentik a parlamentáris kormányok életében, mivel napjainkban a modern államok közigazgatása olyan dimenziókkal bír, amelynek során az állampolgár minden tevékenységében az állam valamelyik szférájával kerül jogi kapcsolatba".[6] Spaventa ebből következően sürgette azon jogi garanciák törvénykönyvbe foglalását, amelyek az állampolgárok szabadságát és tulajdonát védik az államhatalommal szemben.

Nyilvánvaló, hogy néhány parlamenti felszólalás és egy-egy részproblémát tárgyaló mű önmagában még nem elegendő egy önálló tudományos diszciplína megteremtéséhez. A nemzeti egység létrejötte után két évtized telt el, ezen időszak alatt vált láthatóvá, hogy az alkotmány által rögzített intézmények – mindenekelőtt a parlament, az uralkodó és a kormány – egymáshoz való viszonya, a politikai rendszer egészének működése, illetve ezen működés fogyatékosságai, valamint a politikai rendszer és a társadalmi valóság közötti kapcsolat hogyan tematizálható, illetve milyen módszerrel írható le tudományosan. Ezek a kihívások, illetve a magánjog akkoriban jóval fejlettebb tudományos nívója tekinthetők a közjogtudomány megszületése fő okainak.

[4] Mancini, Pasquale Stanislao: *Il principio di Nazionalità*. Róma, La Voce, 1920. 7. o.

[5] Silvio Spaventa (1822–1893), politikus, az olasz hegeliánus filozófus, Bertrando Spaventa testvére. Politikai tevékenysége miatt a Bourbon-dinasztia uralkodója, II. Ferdinánd akarata szerint letartóztatták, és halálra ítélték, az ítéletet 1852-ben életfogytig tartó szabadságvesztésre változtatták. Hat év raboskodás alatt politikai és filozófiai tanulmányokat folytatott, majd 1859-ben, ismét megváltoztatva az ítéletet, Spaventát több társával együtt örökös száműzetésre ítélték, így Amerikába távozott. Innen 1860-ban tért vissza Nápolyba. 1861–1889 között parlamenti képviselőként, majd 1873–1876 között a közmunkák miniszteréként tevékenykedett. Ő dolgozta ki az 1870-es években a vasút államosításának tervét. In Finelli–Papa–Montanari–Cascione (szerk.): *idézett mű,* 211. o.

[6] Spaventa, Silvio: Giustizia nell'amministrazione. In Spaventa, Silvio: *Giustizia nell'amministrazione e altri scritti*. Nápoly, Istituto Italiano di Studi Filosofici, 2006. 30. o.

Orlando és az „orlandiánus iskola" közjogi programja

Ebben a jogi és politikai környezetben tűnt fel egy fiatal palermói jogtudós, Vittorio Emanuele Orlando.[7] Hatalmas életműve számos tudományos problémát ölelt fel, miközben ő maga is jelentős mértékben változtatott nézetein az első fiatalkori írásaihoz képest. Mindettől függetlenül az általa megteremtett közjogtudományt szívesen nevezik „formalistának", bírálóit – többek között Giorgio Arcoleót,[8] Gaetano Moscát és Santi Romanót[9] – pedig „antiformalistáknak". Akár az iskolateremtő Orlandót, akár kritikusait nézzük, mindannyian egy közös szellemi és földrajzi közegből indultak, amit a korszak meghatározó elemzője „fantasztikus pókerként"[10] jellemzett. Ezen azt értette, hogy a négy „szicíliai származású alkotmányjogász" közül, akik a félszigeten tanítottak, Arcoleo volt az egyetlen, aki a nápolyi egyetem, a másik három a római La Sapienza egyetem oktatója volt, „de mindannyian erősen kötődtek a szülőföldhöz. Arcoleo, Mosca és Orlando szicíliai választási kerületből jutottak parlamenti képviselethez. Mindegyikőjüket jellemzi a *szicíliai vibrálás* és az *olasz lélek*."[11]

[7] Vittorio Emanuele Orlando (1860–1952) az olasz közjogi gondolkodás egyik meghatározó alakja. A francia politikafilozófiai iskolával szemben a német közjogtudomány képviselőinek műveit, nézeteit, jogi fogalomkészletét és módszertanát ültette át az olasz jogi gondolkodásba. Az I. világháborút megelőző évtizedekben parlamenti képviselőként, illetve több alkalommal miniszterként, például oktatási miniszterként vett részt az egyes kormányok munkájában. 1917-ben miniszterelnöki tisztséget töltött be, majd a Párizs környéki béketárgyalások olasz küldöttségében is szerepet vállalt. A fasizmus idején visszavonult a politikai közszerepléstől. In Finelli, Roberto – Papa, Franca – Montanari, Marcello – Cascione, Giuseppe (szerk.): *idézett mű,* 222. o.

[8] Giorgio Arcoleo (1848, Caltagirone – 1914, Nápoly), irodalmár, tudós és politikus. Alkotmányjogot tanított a parmai és a nápolyi egyetemen, majd parlamenti képviselőként (1882–1900), államtitkárként és szenátorként (1902–) tevékenykedett. Elsősorban a parlament működése, az állami költségvetés és az alkotmányjog doktrínái érdekelték. Egyike volt azon közjogászoknak, akik elvetették a közjogtudomány formalista felfogását, támogatta ugyanis a történeti és politikai tények, jelenségek bevonását az alkotmányjog területén. Főbb művei: *Il bilancio dello Stato e il sindacato parlamentare* (1880); *Il Gabinetto nei governi parlamentari* (1881); *Le inchieste parlamentari* (1882); *Appunti di diritto costituzionale* (1888); *Diritto costituzionale. Dottrina e storia* (1907); *Forme vecchie, idee nuove* (1909).

[9] Santi Romano (1875–1947) 1896-ban szerzett jogi diplomát a palermói egyetemen, ahol évekig oktatott, majd 1906-tól a modenai egyetem alkotmányjogi, 1909-ben a pisai egyetem közigazgatási jogi, 1925-ben a milánói egyetem alkotmányjogi és 1928–1943 között a római La Sapienza egyetem alkotmány- és közigazgatási jogi professzora. Tudományos karrierje mellett 1923–1925 között a pisai, 1925–1928 között a milánói egyetem jogi karának dékánja. 1928–1944 között az Államtanács elnöke. Számos parlamenti bizottság tagja, például 1935-ben a polgári jogi, polgári eljárásjogi és tengeri jogi kérdéseket tárgyaló, 1938-ban a Korporációk és Fasciók kamaráival, 1939–1944 között a szenátorok kinevezésével foglalkozó, majd 1939–40-ben a külügyi bizottság tagja.

[10] Frosini, Tommaso Edoardo: Giorgio Arcoleo. Un costituzionalista in Parlamento. In *Discorsi parlamentari di Giorgio Aroleo*. *Archivio storico del Senato della Repubblica*. Bologna, Mulino, 2005. 4. o.

[11] *Ugyanott*.

Miért jelentős ez az indíttatás? Szicília éppen a különböző dinasztikus uralmak során erős függetlenségi törekvéseket táplált. Alkotmányos hagyományai között a modern Európa történetében viszonylag korán megjelent a parlamenti képviselet elve,[12] a forradalmi törekvések során számos alkotmány született, amelyek közül az 1812-es és az 1848-as bírt nagyobb jelentőséggel. Létezett továbbá a szigeten 1830–1850 között egy európai szintű gondolkodásmód, Orlando és Mosca egyaránt sok időt töltött a palermói egyetem könyvtárában a külföldi alkotmányos minták tanulmányozásával.[13]

Orlando első írását Herbert Spencer gondolatainak szentelte a „politikai formák" és „politikai erők" fogalmának elemzése tükrében. A délolasz szerző szerint Spencer munkásságának érdeme abban foglalható össze, hogy az angol filozófus a különböző kormányformákat egy általános törvény szerint értelmezte, ezen törvény pedig az egész közösség fejlődéséből kiolvasható. Ebből következően a mindenkori kormányok – kormányformák – magyarázatát történeti, etnológiai és szociológiai szempontból egyaránt vizsgálni kell, s ezen tudományos kutatásnak egy fundamentális erőn, az organikusan felfogott nép általános érzületén kell alapulnia. Az ókori despotikus uralkodók történeti jogra alapozott hatalma és a modern köztársaságok nép által szentesített elnöki hatalma között csak formális értelemben vett különbség húzódik meg. Mindkettő a szuverenitás különböző alakja, de egy bizonyos történelmi korszakban élő nép történelmi, társadalmi, etnológiai és gazdasági feltételeinek összessége: „Ahogy látjuk, létezik egy természeti erő, amely a nemzetekre hatást gyakorol, és meghatározza a kormányzás társadalmi és politikai formáit. Végtelenül különböző formák, de lényegében egységes erő."[14]

Az első írás több szempontból lehet érdekes. Egyfelől felvetheti azt a kérdést, hogy a fiatal Orlando számára mi jelentette a tudományos gondolkodás központi problémáját. A válasz egyértelmű. Nézete szerint a mindenkori közjogtudomány középpontjában az állam áll. E tekintetben nagy hatást gyakorolt rá Johann Caspar Bluntschli, akinek fő művét – az *Allgemeines Staatsrecht geschictlich begründé*t – maga is idézte, hiszen tőle vette át az állam a nemzet szervezete (Volksordnung-) tételt. „A kormányok és törvényalkotók elsődleges feladata a közösség történeti és jogi rendjének mélyén meghúzódó történelmi erő egyesítése."[15] Másfelől látható, hogy

[12] Itt minden bizonnyal az Anjouk ellen szerveződő palermói népgyűlésről van szó, ahol 1282-ben az Anjou Károly uralma ellen fellázadt szicíliai lakosság kikiáltotta a köztársaságot. Ehhez több város és község csatlakozott, és a független települések ligába tömörültek a francia dinasztia egyeduralma ellen. In Mezey Barna – Szente Zoltán (szerk.): *Európai parlamentarizmus és alkotmánytörténet.* Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 115–116. o.

[13] A szicíliai közegben számos alkotmányjogász dolgozott: Emerico Amari, Gaetano Arengio Ruiz, Carmelo Caristia vagy Angelo Majorana. In Frosini, Tommaso Edoardo: *idézett mű,* 4. o.

[14] Orlando, Vittorio Emanuele: Delle forme e delle forze politiche secondo Herbert Spencer. In *Diritto pubblico generale*. Rivista Europea, 1881. március. 569–570. o.

[15] *Ugyanott,* 576. o.

Orlando egyaránt nyitott volt a spenceri gondolatok, a szociológia eredményei, az evolúció tana és a történeti jogi iskola iránt. Ekkor még teljesen természetesnek tartotta, hogy az állam lényege – s az azzal összefüggő problémák, mindenekelőtt a szuverenitás fogalma és a kormányforma ‑ csak úgy elemezhető a közjogtudomány által, ha más tudomány eredményeit is átültetjük. Két évvel később még mindig ezt az álláspontot képviselve a következő megállapítást tette: „Minden politikai forma pusztán relatív jelentőséggel bír, a jog terrénumában nincs semmi esetleges vagy önkényes, hiszen a különböző társadalmi és politikai intézmények a népek jogtudatából származó alapelvek termékei […], az igazság tehát abban áll, hogy minden nép történetéből kiolvashatóak civilizáltságának stádiumai, ahogy korábban Spencer és a történeti jogi iskola számos képviselője megállapította."[16] E tekintetben nem látott különbséget a fejedelmi hatalom és a francia forradalom jakobinus modelljében megvalósult rousseau-i általános akarat között. Mindkettő voltaképpen a kollektív élet szabályozóelve egy adott nép történelmi fejlettségének meghatározott szintjén. Orlando igencsak konzervatív nézetének számos következménye volt.

Az 1880-as években olyan részproblémák felé fordult, amelyekkel az organikus államfelfogást és a népszellemet – vagy ahogy ő nevezte: a nép általános érzületét – alá tudta támasztani. Az egyik írása 1882-ben szervesen kapcsolódott az évtized választójogi harcaihoz, hiszen annak fokozatos bővítése éppen ezekben az években volt napirenden. A „választási reform" tárgyában készült tanulmánya tagadta a választójog általános voltát és annak természeti jogi eredetét. Mivel Orlando szerint „[…] az állam alapja a nép általános konszenzusa, ebből következően a társadalom minden osztálya hozzájárul az állam irányításához, ez azonban nem a képviseleti elven nyugszik, hanem a »köz szellemén«".[17] A palermói jogtudós a képviseletiség megvalósulásában az organikus népszellem torzulását látta, a nép érzületét/a közösségi érzületet, ahogy ebben az 1883-as tanulmányában is fogalmazott, a maga homogenitásában fogta fel, nem érzékelve a modern társadalom érdek- és rétegtagozódását s annak a politikai rendszerre gyakorolt hatását, ami az elkövetkezendő évtizedek egyik kardinális problémájává vált. Ahogy korának számos konzervatív gondolkodója, az általános választójogban egy társadalmi forradalom rémképét látta. Ezen aggodalmát a szocializmusról írt esszéjében fejtette ki, amelynek képviselőit utópistáknak és álmodozóknak nevezte, s éppen abban látta a legfőbb problémát, hogy ők a politikai intézményeket alárendelik a társadalmi konfliktusoknak. A választójog a szocialisták számára pusztán fegyver arra, hogy a társadalom kereteit felrobbantsák.[18] A választójog nem az ember természetes joga, hanem az „állam-

[16] Orlando, Vittorio Emanuele: Le genesi delle istituzioni politiche. In *Rassegna di scienze sociali e politiche.* 1883. 578. o.

[17] Orlando, Vittorio Emanuele: *La riforma elettorale*. Milánó, 1883. 91–92. o.

[18] Fioravanti, Maurizio: Popolo e Stato negli scritti giovanili di Vittorio Emanuele Orlando. In *La scienza del diritto pubblico. Dottrine dello Stato e della costituzione tra Otto e Novecento.* Milánó, Giuffrè, 2001. 83. o.

polgár együttműködési kötelezettsége az állam és a közösségi élet jólétének biztosítása érdekében".[19] Ez utóbbi megjegyzése pedig azért is jelentős, mert az olasz közjogi gondolkodást a kezdetektől fogva jellemezte a francia forradalommal s annak vívmányaival való szembenállás, ami már Orlandónál jól láthatóvá vált, megoldása azonban már megjelenésekor elavult volt. Joggal vetődhet fel ugyanis az a kérdés, hogy a társadalmi kohéziót hogyan lehet biztosítani egy olyan korban, amelyben a politikai pártok és érdekképviseleti szervek első formái létrejövőben voltak, de ez csak a pártszerveződés elismerésével és a választójog kiszélesítésével volt elérhető. Ez utóbbi tekintetében Európa egyes államai az első világháború kirobbanásakor már eljutottak az általános (férfi)választójog bevezetéséhez. Az Orlando által feltételezett népszellem nem tekinthető kohéziós tényezőnek, de nem írható le tudományos módszerekkel sem. Ebből következően nem teljesen egyértelműek a palermói szerzőnek erre a problémára adott válaszai, de két további írásának problémafelvetése segíthet a kérdés megválaszolásában. 1884-ben önálló tanulmányt szentelt a középkori korporációk/rendek és a modern kor kapcsolatának, amit egy évvel később az angol alkotmányos fejlődésről szóló elmélkedése követett. Az előbbiben amellett érvelt, hogy a társadalom korporatív tagozódása a társadalom egységét biztosította, amely a modern korban az állami szuverenitás alapjává válhat. „Itáliában a mesterségek testvéri szövetsége a középkor figyelemre méltó mozaikdarabjai, az itáliai nép szerves részei voltak."[20] Szerinte a középkori itáliai ipari és kereskedelmi céhek alapja a római jog collegiuma volt, amely felette áll minden germán hatásnak. Mindaddig, amíg ezek a korporációk saját rendeltetésüknek megfeleltek, azaz ipari, termelési és kereskedelmi célokat szolgáltak, addig képesek voltak a társadalmi kohézió biztosítására. Orlando szerint a problémát az okozta, hogy ezen társadalmi szervezetek politikai intézményekké váltak, és véres harcokat folytattak a politikai hatalom megszerzéséért. Mivel a szerző alapvetően szemben állt a francia alkotmányos fejlődés vívmányaival, ezért az angol alkotmányos folytonosság szemléletét adaptálva az olasz esetre azt állította, hogy Olaszország számára a megoldás a történelmi örökség továbbgondolása lenne, azaz a korporációk megújításán keresztül biztosítani lehetne azt a társadalmi egységet, amely a modern nemzeti állam „közszellemében" tükröződne vissza. Ne felejtsük el, hogy Orlando javaslata abban az időben nem volt egyedülálló. Az olasz konzervatív politikai ideológia két markáns képviselője, Toniolo és Murri egyaránt – részben a szocializmussal való szembenállás miatt – a társadalom vertikális megszervezésének lehetőségét propagálta.[21] Ez később Mortati írásaiban is nyomon követhető lesz.

[19] Fioravanti, Maurizio: *idézett mű* (2001), 85. o.

[20] *Ugyanott,* 89. o.

[21] Az 1800-as évek utolsó évtizedeiben a társadalom megszervezésének másik mélyen gyökerező ága a katolicizmusban rejlett. Giuseppe Toniolo, a Katolikus Unió megalapítója, 1888-ban anonim módon tette közzé *Az érvek és elképzelések az olasz katolikusok társadalmi cselekvése és törekvései számára (Ragioni e intendimenti degli studi e dell'azione sociale dei cattolici d'Italia)* című művét, amelyet

Orlando másik írása, *Az egyéni (individuális) és kollektív ellenállás* 1885-ben jelent meg. Ebben az angol konstitucionalizmus motívumait dicsőítette, ennek lényegét abban látta, hogy ebben a modellben számos garancia biztosítja az egyén jogait az államhatalom túlkapásaival szemben. Nem leértékelve Orlando elképzeléseit, nem ő volt az egyetlen, aki a brit modellt példaértékűnek tekintette. A felvilágosodás számos képviselője, többek között Montesquieu vagy Edmund Burke szintén az angol politikai és közjogi intézményeket tekintette mintaértékűnek.[22] Orlando a brit fejlődés lényegét az alábbi motívumokban foglalta össze: „[A] nép a régi Common Law hordozójaként szemben áll a szuverén önkényével, és éppen ez a motívum teszi a nép (értsd: a társadalom) ellenállását legitimmé és legálissá, mivel szüntele-

a szociális katolicizmus általános elméleteként tartanak számon. A szerző ebben az írásában alapozta meg a társadalom organikus és korporativista tanait. Rendkívül fontos műről van szó, hiszen az 1874-es pápai tiltás ellenére a katolicizmus társadalmi problémákkal szembeni megoldáskeresését latolgató szerző egy vertikálisan szervezett társadalmi modellt dolgozott ki. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a katolikus egyház több évtizeddel később a „Quadragesimo anno" kezdetű 1931-es enciklikájában írt először a korporativizmus eszméjéről. Ezt Toniolo már az 1880-as években felvázolta. Nézete szerint a hierarchikus társadalom rendjében a spirituális értékeket tükröző korporációk közvetítő kapocsként funkcionálnak az egyes társadalmi rétegek között. Az állam ebben a rendben a társadalmi tömeg integráló faktora a tekintetben, hogy egyrészt kormányzati mechanizmusok egész sorával korrigálja a tőkés gazdaság torzulásait a gyenge és elesett rétegek irányában, másrészt egy olyan gazdaságpolitikát teremt meg, amelynek pillérei a társadalom nagyobb jólétét és a széles rétegek társadalmi életbe való bekapcsolását teszik lehetővé. Ez a konkrét politikai programban azt jelentette, hogy Toniolo egy erős, a gazdasági folyamatokba beavatkozó államtól várta a társadalombiztosítási és jóléti szolgáltatások kiépítését. Ő maga ki is dolgozta az erre irányuló javaslatait. Támogatta például a munkavállalók törekvéseit a magasabb munkabér és alacsonyabb munkaidő, továbbá a szociális biztosítás kiépítése érdekében, a kis- és középrétegek tulajdonát védő állami intézkedéseket, továbbá a latifundiumok terjeszkedésének és a pénzügyi körök parazita (!) viselkedésének a korlátozását. – A katolicizmus másik képviselője, Romolo Murri püspök doktrinális szempontból a tomizmus irányzatának híve volt. Pályájának érdekessége, hogy a római Sapienza egyetemen hallgatta Labriola előadásait, így a szociális kérdés árnyaltabb megközelítésére is lehetősége nyílott. Ő teremtette meg a társadalmi kapcsolatokon alapuló kereszténydemokrácia olasz eszméjét, amely az irányítása alatt álló *Társadalmi kultúra (La cultura sociale)* című folyóiratban nagy hangsúlyt kapott. Művei közül kiemelkedik az 1897-es *Katolikusok és a politikai kérdés Olaszországban (I cattolici e la questione politica in Italia)*. Támogatta az egyházi rendtől független autonóm önszerveződés eszméjét. Elméletének középpontjában Aquinói Szent Tamás középkori filozófiájának a modern társadalom igényeihez való igazítása állt. Természetesen ez az igény nem volt példa nélküli ebben az évtizedben. XIII. Leó pápa a neotomizmus jegyében maga is erre kereste a választ a „Rerum Novarum" kezdetű enciklikában. Murri nézete szerint az ipari társadalom szociális feszültségei modern eszközökkel oldhatóak meg. A szerző keresztény pártok és szakszervezetek felállítását sürgette az állam közvetítő funkciójának előmozdításával. Fontos azonban összevetni tanításait Toniolo doktrínájával. Murri nem az erős állam híve volt, az államnak csupán közvetítő szerepet szánt a társadalmi konfliktusok feloldásában, ő sokkal inkább az alulról építkező érdekképviseleti szervek mellett kötelezte el magát. In Finelli–Papa–Montanari–Cascione (szerk.): *idézett mű,* 234–241. o.

[22] Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 133–134. és 214–217. o.

nül helyreállítja és megvédi a nemzeti közjogot. Az abszolutizmus által évszázados jogaiban megtámadott nép megvédte jogait, harcba szállt értük, és győzött. […] Tökéletes típusa a legitim és kollektív ellenállásnak."[23] Ugyanakkor a politikai jogok, mint például a sajtószabadság, az egyesülési és gyülekezési jog, amelyek mindegyike a magánszféra védelmét volt hivatva biztosítani az állami túlhatalommal szemben, nem a francia forradalom által szentesített természeti jognak tekintendő, ezt Orlando következetesen tagadta, s ezen keresztül bírálta a liberalizmus individuális szemléletét és a szerződéselméleteket, hanem a közszellem (spirito pubblico) és a közvélemény (pubblica opinione) részének, olyan jognak, amely a törvényalkotót időről időre arra sarkallja, hogy alkalmazkodjon a nép megváltozott szükségleteihez. Az állampolgár politikai tevékenysége a fennálló alkotmányos keretek között történelmi fejlődésben értelmezhető. Az állam jogi értelemben nem határozható meg az egymással állandó konfliktusban lévő hatalmi ágak együtteseként, sokkal inkább a szuverenitás kifejeződéseként, amelynek egységes forrása a társadalmi test (társadalom) harmonikus integrációja.

Ez azt jelentette, hogy Vittorio Emanuele Orlando számára a modern állam mint a közjogtudomány meghatározó eleme nem a liberális értelemben vett, a hatalmi ágak megosztásán alapuló, az egyén politikai jogait mint természetes jogokat védő képződmény, amely mögött a civil szféra és a közszféra elkülönítése érhető tetten. Sőt az állam nem az állampolgárok konszenzusán alapszik, ahogy azt a szerződéselméletek vallották, hanem egy organikus fejlődés eredménye, amely mögött egy homogén társadalom áll. A modern állam az orlandiánus iskola szerint csak akkor elemezhető a jogtudomány által, ha kizárólag rá jellemző jegyekkel ruházzuk fel, ez pedig a 1) szuverenitás, az 2) állam-személy tana, a 3) népszellem, közszellem vagy közvélemény, amely az állami szuverenitás forrása és a társadalom integráltságának következménye. Egyetértve Maurizio Fioravanti álláspontjával, „a szicíliai származású jogász számára a modern közjog nem a francia forradalmon alapuló *szabadság(jog)ok tudománya* és nem is a politikai szféra és a civil társadalom szétválasztásán alapul, hanem az államjogi személyiségének elsőbbségén, amely az organikusan felfogott nép kifejeződése… ebben az értelemben az állam fogalmához kapcsolható a szuverenitás."[24]

Orlando első írásai után publikálta a róla elnevezett közjogi iskola szempontjából releváns fő műveket. Ezek az 1889-ben megjelent *A közjog jogi rekonstrukciójának technikai kritériumai,* illetve *Az alkotmányjog alapelvei,* majd az 1891-ben publikált *A közigazgatási jog alapelvei.* A jogi módszer megteremtése szempontjából a szerző azt a centrális problémát emelte ki, hogy az állam által kibocsátott jogi norma, tehát az érvényes és hatályos pozitív jog a közjogtudomány „matériája". Az állam jogi aktusai a szuverenitás megnyilvánulási formáiként értelmezendőek, legyenek azok

[23] Fioravanti, Maurizio: *idézett mű* (2001), 96. o.
[24] Fioravanti, Maurizio: *idézett mű* (2001), 99. o.

parlamenti törvények, kormányrendeletek vagy egyéb jogforrások. A pozitív jog kaotikus és szerteágazó rendszerében a jogtudós elsőrendű feladata a jogi alapelvek szisztematikus kidolgozása. „Az alkotmányjog tudománya az állam-személy teljes struktúráját tanulmányozza, az állam különböző és meghatározott funkciókkal bíró szervei között fennálló szoros és sokoldalú jogi viszonyrendszer természetét. […] Az állam saját, önálló jogrendszerrel bíró szervezet, amely mint jogi személy célokat megvalósító tevékenységekben ölt testet, ezen állami célok és állami tevékenységek realizálásához megfelelő szervezettel és eszközökkel rendelkezik."[25] Az alkotmányjogász tehát azon jogi elveket munkálja ki a pozitív jog figyelembevételével, amelyek ezen állami szervezetrendszerre és magára az állam-személy doktrínára vonatkoznak. Két évvel később iskolaalapítási törekvései egy időszaki lap alapításával körvonalazódnak. „Iskolaalapításra törekszünk, megpróbáljuk összehangolni erőfeszítéseinket és munkánkat, ami nem azt jelenti, hogy nem lehetnek különböző elképzeléseink, hanem hogy megpróbálunk közös nevezőre jutni, közös nyelvet beszélni, és egyetérteni a *technikai kritériumok* tekintetében."[26]

A *L'Archivio di diritto pubblico* megalapítására 1891-ben, a palermói egyetemen került sor. Az első szám előszavában Orlando világosan leírta, mivel kell foglalkoznia az alkotmányjognak, és mivel a közigazgatási jognak. Az előbbi: az állam-személy, a szuverenitás, a szabadság, a kormányzás, a hatalommegosztás elméleteire, a törvényhozó hatalom, a képviseleti politika és a kormány/kormányzás jogi természetére vonatkozó alapelveket dolgozza ki, míg az utóbbi: a községi szervezetért és funkcióinak meghatározásáért, az állam társadalmi és jogi tevékenységének elhatárolásáért, illetve a szociális közigazgatási jog teljes rekonstrukciójáért felelős.[27]

Orlando az államszuverenitás-tételt összekötötte az állam jogi személy mivoltával, s ebben ugyancsak a német közjogi gondolkodás egyes elemeit vette át. Nézetei szoros rokonságot mutatnak Gerbernek *A német államjog rendszerének alapvonalai* című írásával, ebben a szerző szintén olyan tudomány megteremtésére törekedett, amelyben az állam, a nép és az állam organikus és jogi jellemvonása egyaránt megtalálható. Másfelől Orlandónál a szuverenitás és a politikai intézmények történeti kontextusba állítása szembehelyezkedett azon természetjogi ihletésű és társadalmi-szerződés-tanokkal, amelyek az államfogalom deduktív megalapozására törekedtek. Ez egyúttal az olasz közjogtudományi gondolkodás egyik meghatározó jellemvonásává vált, az Orlando munkásságát követő évtizedekben jelen volt az olasz közjogi doktrínákban. Az sem elhanyagolható, hogy a szerző a végrehajtó hatalom középpontba állításával a liberális nézetek által kiemelkedően fontosnak tartott képviseleti alapú kormányzást és a törvényhozó hatalom elsődlegességét nem tartotta fontosnak. Ez mutatkozott meg a hatalmi ágak szétválasztásáról vallott felfogásában.

[25] *Ugyanott,* 146. o.
[26] *Ugyanott,* 155. o.
[27] *Ugyanott,* 156. o.

Gondolatmenetében az állami hatalom egységes, a hatalmi ágak csupán ennek az egységes hatalomnak a funkcionális kivetülései, az állam saját szervei révén valósítja meg a törvényhozás, a végrehajtás és az igazságszolgáltatás. Az olasz közjogász államtanának ugyancsak Gerber felfogásával rokonítható nézete a közösség lelkiismeretének felvetése. Szinte szó szerinti átvételnek minősül azon meglátása, hogy a nép az államban jut el a jogközösség tudatához, amely az állam jogi személyiségének alapja.

Végül fel kell vetni azt a kérdést is, hogy hogyan jön létre az állam, és milyen elemekkel rendelkezik.

1. A modern állam két meghatározó eleme: az *államterület* és az *állampolgárok* (formai jegyek).
2. Az *állami főhatalom gyakorlása:* kormányzók és kormányzottak viszonyrendszere az adott államterületen (uralom és engedelmesség kettőssége).
3. A *társadalom politikai irányítása és jogvédelem* (az emberi szükségletek kielégítésében álló közösségi kapcsolatrendszer politikailag szervezett társadalommá válik, ott a jogok védelmében létrejön az állam).[28]

Az állam tehát meghatározott területen élő, az állami hatalommal szemben engedelmeskedő, politikailag szervezett társadalom, a nép politikai közössége. Az állam funkcióját tekintve a társadalmi kapcsolatok sokféleségében, a társadalmi osztályok és individuumok hajlamainak és erőinek végtelenül nagy számú és sokféle megnyilvánulásában integráló és jogokat védő szerepet tölt be. Érdekek integrációja egyfelől, jogvédelem másfelől. Mindkét funkció az állami szervek tevékenységén keresztül ölt testet. Hogyan? Az állam saját szervei révén a köztük lévő funkcionális munkamegosztásban integrál és szintetizál, ami lehet akár jogszabályalkotás, akár jogszolgáltatás. Ebben a „munkamegosztásban" Orlando elismerte a képviseleti alapon nyugvó törvényhozó hatalomnak a hatalmi ágak közötti jelenlétét, de véleménye szerint ez a modern történelem kifejeződése. A törvényhozó hatalom egy képesség megjelölésére szolgál, a nép – illetve képviselőinek – azon képessége, hogy elkerülje a társadalmi érdekek önkényes hatásának kockázatát a kormányzást alkotó intézményekre.[29] Képviseleti kormányzás nélkül az állami hatalom jogalkotó funkciója nem a választók akaratának intézményesített orgánumában jelenne meg, hanem önálló és az állami hatalomtól független életet élő testté válna! Így Orlando nem véletlenül jut el az államcentrikus gondolkodásában az állami hatalom legmarkánsabb kifejeződési formájának, *a kormánynak* mint a végrehajtó hatalom szervének a középpontba helyezéséhez. Az államforma szempontjából a monarchiát előnyben részesítő szerző a koronának szintén fontos szerepet tulajdonított, az állami hata-

[28] Orlando, Vittorio Emanuele: *I principi di diritto costituzionale*. Firenze, G. Barbèj-t, 1891. 14–15. o.

[29] *Ugyanott,* 16. o.

lom egységének megszemélyesített formájaként határozta meg. A monarcha az állami szervezet stabilitásának eleme.[30] Végső soron a monarchia közjogi értelemben dualista – uralkodóra és a végrehajtó hatalom szervére: a kormányra – koncepcióját kidolgozó szerző szerint a monarchikus politikai rendszerben a *királyi előjogok* biztosítják a monarchikus elv érvényesülését, a *kormány* pedig az állami intézmények jogi tevékenységének funkcionális egységét.[31]

Orlando első kihívói

A formalistának nevezett orlandiánus iskola módszerével és programjával szemben lépett fel Giorgio Arcoleo, aki már egyik korai művében alapvetően fontosnak tartotta két nézőpont egybevetését. A *Jog és Politika* című, 1883-ban írt tanulmánya a rigorózus jogtudományi módszer ellen foglalt állást. A nápolyi egyetem díját elnyert írásában a szerző amellett érvelt, hogy „az igazi Politika teljesen más: nem megfojtja, hanem táplálja, megváltoztatja és mozgatja a Jogot. A Jog mint mérték az *eszmével,* a Politika mint impulzus az *eszményivel* áll szemben. Így a Politika a Joghoz úgy viszonyul, mint az érzelem az észhez, mérsékli annak merev szillogizmusait, és ezzel az élet felé tereli …, minden, amit a Jog csak megalapít, azt a Politika létrehozza."[32] Ebből az következik, hogy az állam lényegének vizsgálata nem választható el sem a politikától, sem a jogtól. Az állam fogalma tehát a jog és a politika határterületén mozog, mivel egyrészről a pozitív jog alapján az állami szerveken keresztül vizsgálható, másrészt – ahogy a szerző fogalmaz – választ követel az ország felől érkező sürgős szükségletek kielégítésére. Ez utóbbi tulajdonképpen a politikai rendszer közjogi vetülete és a társadalmi valóság közötti viszony tisztázásának fontosságára hívja fel a figyelmet. Ezzel válik Arcoleo az ún. antiformalista irányzat egyik első képviselőjévé, hiszen viszonylag korán, az 1880-as évek elején felhívja a figyelmet arra, hogy a közjogtudomány, mindenekelőtt az alkotmányjog nem nélkülözheti a jogtudományi módszeren kívül álló egyéb szempontok bevonását. Jóval később alkotmányjogi kézikönyvében már magát az alkotmányt is politikai nézőpontból elemezte. Nem tagadta az alaptörvények, alkotmányos charták jogrendszert megalapozó voltát, de ugyanakkor, részben az angol alkotmányos fejlődés iránti rokonszenvből azt állította, hogy: „az alkotmány rendszer és történelem […], az al-

[30] Massera, Alberto: Orlando, Romano, Mortati e la forma di governo. In Galizia, Mario (szerk.): *Forme di stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati.* Milánó, Giuffrè, 2007. 776. o.

[31] Orlando, Vittorio Emanuele: *idézett mű* (1891), 19. o.

[32] Arcoleo, Giorgio: Diritto e politica. In Paulucci di Calboli, Giacomo (szerk.): *Opere vol II. Uomini e tempo.* Milánó, Mondadori, 1932. 213–214. o.

kotmány fogalma az alkotmányosság történeti folyamatában fejlődik ki."[33] Alkotmány és alkotmányosság így szinonim, egymással felcserélhető fogalmakká váltak. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a folytonosságra épülő angol alkotmányos fejlődést vesszük górcső alá, a szerzőnek igaza van. „Angliában az alkotmány egy fokozatos fejlődés eredménye, az alapvető intézmények koordinált, folyamatos és fokozatos fejlődése, amely előfeltételezte a common law, a törvény, a királyi hatalom államfői prerogatívákká átalakulását, a parlament tekintélyét, a miniszteri felelősséget, az önkormányzást, a bírói függetlenséget és végül a pártok szervezetét."[34]

A brit tapasztalat iránti lelkesedés több figyelemre méltó következtetést von maga után. Nem Arcoleo az egyetlen olasz jogtudós, aki ezt a mintát tartotta követendőnek. Megtette ezt Orlando is az 1880-as években írott egyik tanulmányában, még a tudományos programja kifejtése előtt, sőt maga Gaetano Mosca is önálló művet szentelt a kérdésnek (lásd alább). Ugyanakkor az olasz alkotmányos és politikai valóság ettől a modelltől teljesen eltért. Bár az olasz közjogi gondolkodásban van egy erőteljes antiliberális vonás, ami a francia konstitucionalizmus elutasításával jár együtt, az olasz egység közjogi értelemben egy charta – a Statuto Albertino – egész országra való kiterjesztésével valósult meg. Ez nem kis problémát idézett elő, amit a Szárd–Piemonti Királyság miniszterelnöke, Cavour is érzékelt, így nem véletlen, hogy a félsziget államait fokozatosan, különböző jogi formulák segítségével csatolták egybe, félve attól, hogy a déli területek, különösen Szicília nem fogja támogatni ezt a folyamatot. Az olasz minta inkább a kontinentális modellekhez hasonlít, bár sajátos vonása a francia fejlődéssel szemben, hogy az itáliai területeken pont a politikai és jogi partikularizmus több évszázados tapasztalata miatt írott és chartális alkotmányok sokasága született, sőt az 1789-es francia forradalom vívmányaival ellentétben a különböző itáliai forradalmak rendre elbuktak, az egységes Olaszország alkotmánya mégis egy írott közjogi dokumentum. Ebben a vonatkozásban tehát az itáliai alkotmányosságban van egy törés a múlttal szemben, ez azonban nem a francia szellemiséget örökölve haladt tovább, hanem attól egyre távolabb kerülve részben a német közjogtudomány konzervatív tanait adaptálta.

Bár Orlando módszerével szemben Arcoleo tanai vízválasztónak tűntek, számos olyan részkérdésben is állást foglalt, amiben eltért a kortárs álláspontoktól. Az egyik ilyen pont a szabadságjogok kérdése. Mivel Orlando és később Romano is tagadta ennek természetjogi, prestatuális jellegét, Arcoleo úgy vélekedett, hogy az egyéni szabadságok egy közös jog – diritto comune – részei, amelyek megelőzik az államot, az államnak el kell ismernie és meg kell védenie, de elnyomnia azokat sohasem szabad.[35]

[33] Arcoleo, Giorgio: *Diritto constituzionale.* In Paulucci di Calboli, Giacomo – Casulli, Antonio (szerk.): *Opere vol. IIII.* Milánó, Mondadori, 1935. 1. o.

[34] Frosini, Tommaso Edoardo: *idézett mű,* 14. o.

[35] Arcoleo, Giorgio: Riunioni ed associazione politiche. In Fioravanti, Maurizio (szerk.): *Costituzione, Stato e politiche costituzionali nell'opera di Giorgio Arcoleo.* A *Quaderni Fiorentini* kiadványa. 1986/XVI. 367. o.

A másik motívum az összehasonlítás módszere iránti fogékonyság: „a különböző intézmények összehasonlítása nem reprodukálja vagy lemásolja a politikai rendszert formáló szellemiséget, hanem megérti azt… egyik vagy másik állam társadalmi szükségleteinek, temperamentumának vagy eredetének hasonlósága és különbözősége tekintetében. Nem lehet elválasztani az alkotmány vizsgálatát a politikatörténettől és a közgazdaságtól."[36] Amennyiben ezt a parlamentáris kormányforma politikai valóságába ültetjük át, rögtön felmerül a kérdés Arcoleóban is, hogy „a modern alkotmányok egyik legnehezebb feladata egy stabil és organikus kormány felállítása, amely képes összeegyeztetni két teljes mértékben ellentétes vonást, a törvény tiszteletét és a pártok befolyását a politikai rendszerre".[37]

Arról van tehát szó, hogy a választójog kiszélesítésének köszönhetően felállított népképviseleti parlamentekben a törvényhozó hatáskör kereteiben elfogadott jogszabályok, amelyeknek biztosítaniuk kell(ene) az állampolgárok szabadságjogait az állami hatalommal szemben, hogyan valósíthatóak meg úgy, hogy egyfelől a parlament munkájára döntő befolyást gyakorolnak a politikai pártok, miközben az állami élet irányítását is biztosítani kell egy erős kormány felállításával. Ez egyébként reális probléma volt a XIX. század végi olasz politikai valóságban, ahol az egyes kormányok a saját ciklusukat sem voltak képesek betölteni. Nem véletlenül nevezi ezt a korszakot az olasz politikatudomány a transzformizmus időszakának.[38]

Bár a politikai pártok megszerveződése még váratott magára, az 1880-as, 1890-es éveket parlamenti pártok uralták, ám a képviseletiség elve és a parlamentarizmus kérdése a közjogtudomány két kiemelt területévé vált. Nem véletlen, hogy ebben a problémakörben nagyjából egy időben született meg Arcoleo és Gaetano Mosca műve.[39] Az előbbi az olasz parlamentarizmusban veszélyt látott, amiről az angol mintával való összevetésben igencsak lekezelő véleménnyel volt. „Angliában a parlament lerombolja azt, amit nem lehet megőrizni, Olaszországban ellenben meg-

[36] Arcoleo, Giorgio: *idézett mű* (1935), 128. o.

[37] Frosini, Tommaso Edoardo: *idézett mű,* 12–13. o.

[38] Cotta, Maurizio – Verzichelli, Luca: *Il sistema politico italiano*. Bologna, Il Mulino, 2008. 158. o.

[39] Gaetano Mosca *A kormányok és a parlamentáris kormányzás elmélete (Teorica dei governi e del governo parlamentare)* című írásában a kormányzók és kormányzottak viszonyát mint döntő motívumot emelte ki a társadalomtudományi gondolkodás számára. Minden társadalmi konstrukció rendelkezik a kormányzók kisebbségben lévő csoportjával, amely a nép nevében gyakorolja hatalmát, és a kormányzóknak alávetett kormányzottak széles tömegével. Ebből a megfigyelésből hozta létre a *politikai osztály* fogalmát, amely emberek azon csoportjaként határozható meg, akik a társadalom irányítását és a kormányzás tevékenységét végzik. Ez a modern államban már nem egy személyhez, hanem egy morális felsőbbséggel rendelkező, összehangoltan cselekvő csoporthoz kötődik, amely mindig győzedelmeskedik a szervezetlen, az akarattal nem rendelkező és közös cselekvésre képtelen tömegekkel szemben. A tömeg Mosca politikatudományában nem csupán egy szervezetlen massza, hanem izolált, elszigetelt individuum. Mosca szerint az emberiség és az egyes nemzetek története a kormányzók, azaz a politikai irányítás története. In Egresi Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013. 106. o.

őrzi azt, amit nem lehet lerombolni."[40] A parlamentáris kormányforma tehát nem működik mindenhol egyformán. A megoldás mégis az angol intézmények és jogi technikák átültetése lehet: személyes hatalom helyett *államfői prerogatívák,* a parlamenti törvényhozói hatáskörök autoritása helyett a *parlament önkényének korlátozása,* az állami hatalmak anarchikus szétválasztása vagy despotikus koncentrációja helyett *önkormányzás,* az *igazságszolgáltatás hibáinak kiküszöbölése különösen az állampolgár és az állam közötti viszonyrendszerben,* a *politikának alávetett szakigazgatás/bürokrácia* a törvények szerint meghatározott szervezetrendszeri hatáskörök mindenhatóságával szemben, a pártokra alapozott állami rendszer helyett a *pártok olyan helyes szervezeti mechanizmusa,* amely az állami rendszer mellett foglal helyet.[41] Az olasz parlamentáris monarchia hibája tehát éppen abban állt, hogy nem lehet összeegyeztetni az állam kormányozhatóságát, az állami működés stabilitását az egyéni szabadságjogokat védő parlament működésével, ami Arcoleo számára egy antiparlamentarista magatartással járt együtt. A népképviselet megvalósulásában olyan önkényt látott, amely egyfelől a pillanatnyi többség óhajának rendeli alá a jogszabályalkotás folyamatát, másfelől a végrehajtó hatalom működését destabilizálja.

Ezen a ponton találkozott Arcoleo tudományos programja az olasz politikatudomány megalapítójának, Gaetano Moscának a nézeteivel, aki maga is önálló művet szentelt a modern alkotmányok vizsgálatának. Bár Mosca életútja rendkívül sokrétű, az olasz közjogtudományos gondolkodás megértése szempontjából csupán néhány motívum kiemelésére vállalkozom. Az 1886-ban keletkezett *Az alkotmányjog kiegészítő tudományai* című írása a közjogtudományt „mindenekelőtt és kizárólagosan társadalomtudományként" határozta meg, „amelynek meg kell vizsgálnia a társadalmi tényeket, s ebből ki kell nyernie a különböző emberi társadalmak politikai rendszereit szabályozó törvényeket".[42] A közjogtudomány tehát vizsgálódási körébe vonja a gazdaságpolitika, a politikatudomány és a szociológia eredményeit. Társadalom, gazdaság, politika a mindenkori politikai rendszer három alapköve, így a közjogtudomány nem szorítkozhat pusztán az egyes állami intézmények technikai és formális működésének leírására. Ugyanakkor észre kell venni, hogy Mosca számára az alkotmányjog valamiféle védő/konzerváló funkciót töltött be. Hogyan? Mivel a modern társadalom alapvetően a 1) tőke, az 2) intellektuális kultúra és a 3) tömegek érzelmei, törekvései alapján szerveződik meg, és tagozódik különböző társadalmi rétegekre, ezeket a változásokat nem lehet kizárólag az érvényes és hatályos pozitív jog alapján feltartóztatni. A társadalmak története azt mutatja, hogy az új társadalmi erők megjelenésének helyes felismerése az adott politikai rendszer stabilitásának záloga. Ez azt jelentette, hogy Mosca tisztában volt a XIX. század végi

[40] Frosini, Tommaso Edoardo: *idézett mű,* 14. o.

[41] *Ugyanott.*

[42] Fioravanti, Maurizio: Gaetano Mosca e Vittorio Emanuele Orlando. In *La scienza del diritto pubblico. Dottrine dello Stato e della costituzione tra Otto e Novecento.* Milano, Giuffrè, 2001. 185–186. o.

társadalmi változások jelentőségével, a mai modern tömegtársadalom alapjainak kialakulásával, amelynek politikai rendszerre gyakorolt hatásai radikális változásokat eredményezhettek. Az alkotmányjogász feladata ezen változások észlelése és megszervezése, majd megjelenítése a pozitív jogban. Az alkotmányjog nem a kormányzásról, pontosabban annak jogi módszerrel történő leírásáról szól, hanem a jó kormányzásról, arról, hogy az állami intézmények működését hogyan sikerül összhangba hozni a társadalom mindenkori szükségleteivel.

Pont ebből következően foglalkozott a modern európai alkotmányokkal 1887-ben megjelent írásában. Az újkori alkotmányosságot két részre osztó szerző megkülönböztette az írott és íratlan alkotmányokat. Ez utóbbi tekintetében csupán az angolszász jogfejlődésről értekezett, ahol a politikai reformok a korábban létező intézmények fokozatos átalakulását tették meg az alkotmányosság alappilléreinek, míg az európai országok alkotmányos chartáiban csupán a politikai rendszerben végbemenő radikális megújulás kezdetét látta.[43]

Mosca annak ellenére, hogy nem közjogtudós volt, hanem a politikai tudományok atyja, kortársaihoz hasonlóan meghatározta a modern állam természetét. Ebben igazán jól érzékelhető, hogy a szerző az antiformalistának nevezett csoport egyik legprominensebb alakja.

„Az állam összes meghatározása közül a legjobbnak az tűnik, hogy az állam egy nép politikai és jogi szervezete egy meghatározott területen, de ez bizonyára még magyarázatra szorul. A magyarázat az állam és társadalom közötti különbségben áll. Ha az állam a társadalom politikai irányításában részt vevő elemek összessége, akkor az állam lényege nem a társadalmon kívül kereshető. Állam és társadalom szétválasztásának az államfogalom megragadása szempontjából nincs jelentősége."[44] Mosca szerint „az a kérdés, ami a leginkább érdekli a társadalomtudósokat, nem más, mint az állam beavatkozása a társadalom életébe. Ezért megpróbáljuk bemutatni, hogy ez nem egy kérdés, hanem kérdések egész sora. […] Nagyon jelentéktelen az a látásmód, amely a társadalomban és az államban két egymástól teljesen elkülönült, különböző, gyakran ellentétes entitást lát… Mindenekelőtt azt kell tisztáznunk, hogy mit értünk a társadalom és mit az állam fogalma alatt. A jogi kódexek szabályai és a közigazgatási jog feltételei alatt az állam egészen biztosan egy különálló jogi élettel bíró, a közösség érdekeit megjelenítő és a közvagyont igazgató entitás, és mint ilyen, szemben áll a privát érdekkel és más jogi entitásokkal. *Politikai értelemben azonban az állam ugyanakkor mindazon társadalmi erők szervezete, amelyek politikai értelemmel bírnak.* Ez a valódi nézőpont, ahonnan a társadalmi tudományoknak szemlélniük kell az államot, habár századunk veszélyes hibája, hogy megtiltja a politikai problémák helyes értékelését, kizárólag az adott jelenség jogi

[43] Mosca, Gaetano: *Appunti di diritto costituzionale*. Milánó, Società Editrice Libreria, 1908. 52–53. o.

[44] Mosca, Gaetano: *Elementi di scienza politica*. Torino, Fratelli Bocca, 1923. 146–147. o.

jellegű megítélése miatt." Mosca szemszögéből nincs az állam és a társadalom között ellentmondás, az állam a társadalom része. Szimbolikus értelemben: az emberi testben az agy az állam, a test a társadalom, amely nélkül nem létezik az állam. Ez azt jelentette, hogy Mosca elsősorban az állam politikai vonatkozásának szentelt figyelmet. Bár a társadalomirányítás és a jogvédelem Orlandónál is megjelent, de a fiatal politikatudós lesz az, aki ezt az államfogalom meghatározó elemeivé tette.

A harmadik s egyben legjelentősebb kritikus Santi Romano volt, aki első munkáiban Orlando jogászi módszerét és tudományos problémáit követte ugyan, ám ezen a nézetén már az I. világháború előtti években változtatott. Igaz, hogy őt az institucionalizmus meghatározó olasz képviselőjeként tartják számon, ezen jogelméleti irányzat megalapozása előtt számos közjogi kérdésről írt művet.[45] Egyik első munkája az 1903-as, a modenai egyetem alkotmányjogi kurzusán *Alkotmányjog és más jogi tudományok* címmel tartott megnyitó előadása volt, amelyben a német közjogi gondolkodásból átvett jogi módszerrel azt vizsgálta, hogyan tisztíthatóak meg a jogi tudományok a nem jogi – elsősorban filozófiai, politikatudományi, szociológiai, etikai és természetjogi – tanoktól. A jogi tudományok (és ezt következetesen többes számban használta a szerző) egy olyan módszertani és tematikai rendszerezésével állunk szemben, amelynek törzsét – központi részét – az alkotmányjog képezte, míg minden más jogi diszciplínát ebből vezetett le. Ez azzal a következménnyel járt, hogy nem csupán a világos alkotmányos alapokkal rendelkező közigazgatási jog, büntetőjog vagy nemzetközi jog, hanem a magánjogi diszciplínák is az alkotmányjogból nyerték létalapjukat. Az *alkotmányjog* kiemelt helyét az biztosította, hogy a *közjog általános alapelveinek szisztematikus rendszerét* tartalmazza, az alkotmányjogász feladata az ezzel összefüggő *dogmatikai konstrukciók megalkotása*. Santi Romano már 1903-ban rámutatott arra, hogy az alkotmányjog feladata a teljes és hatályos jogrendszer alapproblémáinak megoldása: „[…] absztrakt elvek kidolgozása, alapvető intézmények ábrázolása és a teoretikus konstrukciók"[46] megalkotása a pozitív jog alapján.

A megnyitó előadás egyben kijelölte számára az elkövetkezendő évek tudományos problematikáját. Az alanyi közjogok, az állami szervek, a törvényhozás korlátai és az alkotmányos rend tényleges létrejöttének jogdogmatikai problémáival kezdett foglalkozni. Szintén egyik korai írása volt az 1897-ben megjelent *Az alanyi közjogok elmélete*, amelyet éppen öt évvel Jellinek műve után publikált. A közjogi jogalanyiság

[45] Santi Romano közjogi munkásságának első éveit az alábbi helyeken publikáltam: Egresi Katalin: A jog, az állam, az alkotmány és az alkotmányjog Santi Romano munkásságában. In Szoboszlai Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2013. 114–119. o.; illetve Egresi Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2013. 109–115. o.

[46] Fioravanti, Maurizio: Per l'interpretazione dell'opera giuridica di Santi Romano. Nuove prospettiva della ricerca. *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno*. Firenze, 1981/10. szám. 193. o.

problematikájának kiindulópontja a jogviszony meghatározása volt. A fiatal szicíliai jogász a magánjogi jogviszony mintájára abból indult ki, hogy a „[…] jogviszony legalább két alany szembenállását feltételezi".[47] Ez azonban még nem ad magyarázatot az állam és az állampolgár, illetve egyéb, az állam szuverenitása alatt álló közjogi jogviszonyok elhatárolására. A közjogi jogalanyiság problémáját a szerző az 1) az állami szervek és 2) hatáskörök szintjén oldja meg. Az állam az állampolgár és más jogi személyek irányában mindig a maga konkrétságában, azaz meghatározott hatáskörrel rendelkező állami szervként jelenik meg.[48] Mivel Santi Romano nem ismerte el az emberi jogok prestatuális, természeti eredetét, ezért az állampolgár alanyi közjoginak határát az államon belül oldotta fel. Átültetve Jellinek önkorlátozásra vonatkozó elméletét az állami szervekre, Santi Romano azt állította, hogy az egyéni szabadságok: „[…] eredetüket az állam önkorlátozásából, pontosabban azokból a korlátokból nyerik, amelyeket a parlament a közigazgatással szemben támaszt."[49] Az önkorlátozó hatalom tehát az állami szervek szintjén érvényesül, így az *egyéni szabadságok nem valamely fizikai vagy jogi képesség gyakorlásában ragadhatóak meg, hanem abban a lehetőségben, hogy az állam szervei által az állampolgárral szemben felállított illegitim akadályokat el kell hárítani.* Az állampolgár joga abban jelenik meg az állammal szemben, hogy az egyik állami szerv az állam másik szervének veti alá magát – azaz az állam önmagát szervein és azok hatáskörein keresztül meghatározott jogi aktus kibocsátásával biztosítja. Így a közjogi jogviszony az állampolgár és az állam törvény által kötelezett egyes szervei között értelmezhető.

Nem véletlen, hogy ezek után Romanót különösen a törvényhozó hatalom korlátai kezdték érdekelni, hiszen a parlament a legfőbb államhatalmi szerv mivoltából kifolyólag egyedül képes megakadályozni a közigazgatási és kormányzati szervek illegitim aktusait, de melyek lehetnek a törvényhozás, a törvényhozó aktusának korlátai? Sőt, milyen korlátokat állíthatunk fel a törvényhozóval szemben, ha alkotmányozó hatalomként viselkedik? A probléma megoldásának kezdeti sémája megtalálható az 1901-es, *Az alkotmányos rend tényleges létrejötte és legitimációja* című írásában. Ezt a tanulmányát egy erőteljes kritikával indította, amely a természetjogi és szerződéstanokkal szemben leszögezi, hogy az egyéni jogok állam előtti prestatuális léte nem igazolható. Miért? „A jog csak az, ami rendelkezik azzal az erővel, hogy pozitív joggá váljon, és parancsoljon, a tisztán racionális elvek nem rendelkeznek ezzel az erővel, […] nevezhetőek akár teoretikus, filozófiai vagy természetes értelemben vett jognak, de azáltal, hogy a joghoz ezeket a mellékneveket társítjuk, valójában azt mutatjuk meg, hogy nem jogokról beszélünk."[50] Ez a gondolat előrevetítette a jog intézményi felfogását és a jogrendszer államhoz kötését. Ekkor azon-

[47] *Ugyanott,* 198. o.
[48] *Ugyanott,* 199. o.
[49] *Ugyanott,* 201. o.
[50] *Ugyanott,* 205. o.

ban még kizárólag az állam és a jog közötti azonosság feltételezéséig jutott el, amit később az intézmények pluralitásának gondolata irányában módosított.

Ebből az következik, hogy a palermói jogász nem ismerte el *a természetes jogokat a törvényhozói aktus korlátaiként*. Nem támogatta a társadalmi szerződésekben megtalálható társadalmi konszenzus kategóriáját sem. Santi Romano kiindulópontja Jellinek *Általános államtan*ának egyik gondolata volt. Egy meghatározott állam és alkotmányos rendjének tényleges létrejötte a német közjogi gondolkodó szerint pusztán tényleges természetű, mert ezen a ponton hiányzik az állam jogi jellege. Az állam létrehozásának ezt a pillanatát a jog eszközeivel nem lehet megragadni. A palermói jogász részben méltatta Jellinek ezen meglátását, mert nézete szerint a német tudós tabula rasát hajtott végre a természetjogi és kontraktualisztikus tanokkal szemben, ám vitatta a német közjogtudós azon nézőpontját, hogy az állam létrejötte nem határozható meg jogilag. Ha ez igaz lenne, nem lehetne a törvényhozás jogi határait megragadni az alkotmányozó hatalom viszonylatában. Santi Romano szerint az állam létrejötte szükségszerű. Ám „ha egy állam vagy kormánya ténylegesen létezik, akkor léteznie kell a jognak is, amely ezen alapszik és ebből származik: az utóbbi (jog) az előbbi (állam, kormány) lényeges eleme, így az előbbi nem fogható fel az utóbbitól elszakítva. Ha a jog létezésében kételkedünk, akkor az állam és kormánya létezésében is kételkednünk kell."[51] Az állam és a jog Romano elméletében szükségszerűen „azonos genetikai pillanatnak" a termékei. Az állam létrejötte maga is normatív aktus, nem fogadható el annak természetjogi vagy szerződéstani megalapozása, de nem a „semmiből" jön létre. Miért? A jog szempontjából nincs törés, nincs tabula rasa az új állam és a régi állam között. Az új állam az alkotmányozás momentumában, abban a „pillanatban", amikor új jogi intézményeket alkot új jogi normákkal, már rendelkezik jogi intézmények és normák olyan komplexumával, amelyet kénytelen a sajátjaként megállapítani. Természetesen a „kapott normákat és intézményeket" a törvényhozó módosítja és módosíthatja, de az átvett és alkotott új normák egy és ugyanazon állam jogrendszerébe tartoznak. Így az alkotmányozó hatalom nem „teljesen szabad": „a normák és intézmények egy komplexumát az új rend a sajátjának kell hogy elismerje, mert ezek nélkül nem tudna létrejönni."[52]

Ebből következik, hogy Santi Romano nem kedvelte az alkotmányozó hatalom kifejezést sem. Szerencsésebbnek tartotta a „rendkívüli törvényhozó hatalom" kifejezést.[53] Ebben a nézőpontban a jog organikus szemlélete, a történeti jogi iskola jogfelfogása jelent meg, s az sem véletlen, hogy Santi Romano a brit jogfejlődést tartotta a modern alkotmányosság mintájának. Mivel a jogfejlődés kontinuitása szükségszerű, ezért a szükségszerűség kategóriája válik az állam *normatív lényegé-*

[51] Pinelli, Cesare: La costituzione di Santi Romano e i primi maestri dell'età repubblicana. *Rivista telematica giuridica dell'Associazione Italiana dei Costituzionalisti*. Róma, 2012/2. szám. 2. o.

[52] *Ugyanott,* 4. o.

[53] *Ugyanott,* 1. o.

nek egyik komponensévé. Legfőbb funkciója, hogy a politikai hatalom hordozóit arra kényszerítse, hogy az állam alapvető intézményeit és normáit ne tagadják meg. Így az állami szuverenitás a törvényhozásban nem egy magasabb jogforrással találja meg önmaga korlátját, mint az igazságszolgáltatás vagy a végrehajtás, hanem a *szükségszerűség fogalmában:* „A jogalkotó ekkor olyan szituációval találja magát szembe, amelyben nem feltalálja a jogot, hanem elfogadja és kinyilvánítja azt, ami az *általános tudatban* található, oly módon, hogy kényszerítő erővel rendelkezik, és kizárja az intellektuális és személyes közvetítést."[54]

Az olasz jogtudós szükségszerűség kategóriájának beillesztése egy olyan dogmatikai konstrukcióban, amely a pozitív jog talaján állva ki akar zárni minden államon túli tényezőt, meglehetősen nehézkes, és számos következménnyel járt. Egyfelől a szerző maga is több alkalommal – jogelméletében és késői alkotmányjogi könyvében – is a szükségszerűségről jogforrásként nyilatkozik. Másfelől az írott alkotmányt nem tekintette a törvény felett álló ún. „magasabb jogforrásnak". Sőt, a szükségszerűség kategóriája töltötte be azt a funkciót is, hogy az olasz alkotmány – a Statuto Albertino – normáinak módosítására a törvényhozó hatalom feljogosítva legyen. A szükségszerűség mint jogforrás a törvényhozó hatalom jogi aktusai felett állt. Ráadásul Santi Romano az általános tudatot nem az állam, hanem csak a társadalom kontextusába ültetve tudta értelmezni, hiszen a társadalom organikus termékeként fogta fel. Ez azonban már elvezet ezen időszak utolsó két, 1909-ben megjelent kisebb, a *Jog és alkotmányos helyesség* és a *Modern állam és válsága* írásához, amelyben a *társadalom és a jog közötti alapvető kapcsolatot akarta a jog eszközeivel megteremteni.* Ezekben az években, módosítva a német közjogi gondolkodás pozitív jogra alapozott jogtudományi módszerét, a századforduló olasz társadalmának változásait akarta a jogi gondolkodás világába átültetni. Az állami szuverenitás teljességéről és az állam-személy kategóriáról vallott nézetei nem voltak összeegyeztethetőek a szindikátusok, a szakszervezetek és egyéb társadalmi egyesületek pluralizmusával.

Az előbbi tanulmány arra keresi a választ, hogy a jogi és társadalmi normák közötti különbség alapján, az alkotmányos helyesség – azaz a méltányosság, a jóhiszeműség és a politikai műveltség – szabályaiban, ahol teljes mértékben hiányzik a jogi normák kötelező ereje, hogyan jelennek meg és milyen funkciót töltenek be a jogi normák és jogintézmények világában. Minden jogrendszer rendelkezik a politikai szokások számára fenntartott ún. szabad terekkel. Az itt megjelenő nem jogi szabályok az új jogintézményekbe beépülve konszolidálják az intézményeket, és olyan szokásokká alakulnak, amelyek normatív erővel fognak rendelkezni, így az alkotmányjog világán kívülről jövő változásoknak a bizonyítékai. *Santi Romano ideája egy rugalmas, de a stabilitás maximális garanciáival együtt járó alkotmány volt.* Az alkotmányos helyesség szabályai közvetítő kapcsot jelentettek a társadalmi élet és a jogrendszer között.

[54] Fioravanti, Maurizio: *idézett mű* (1981), 210. o.

Részben a rigorózus jogtudományi módszerét ért hatások miatt Santi Romano korai munkásságának záróakkordja a modern államról és annak válságáról szóló, egyik legtöbbet publikált értekezése, amely a jog institucionalista felfogásának közvetlen előzményeként fogható fel. A pisai éveiben keletkezett értekezés megírására ösztönözték Romanót az olasz társadalomban végbemenő komoly változások és a francia szociológiában megjelenő, a szindikalizmust elemző szociológiai írások gondolatmenete.[55] Romano tudományos programjának ez a pontja abból a szempontból is érdekes, hogy itt szakított a német közjogtudomány programjával, és nyitott a szociológia irányába. Az állam olyan társadalmi kihívás előtt állt, amelyet a közjogtudomány a francia forradalom „örökségével" nem tudott megoldani. Santi Romano az államfejlődés középkori és modern változatát összevetve arra a következtetésre jutott, hogy a középkori állam nem tekinthető politikai egységnek, a modern állam területi értelemben vett politikai egység ugyan, de személytelen volta csak meghatározott elemeire redukálja ezt az egységet. „A francia forradalom erőszakos csapása és hibái lerombolták azokat az intézményeket, amelyeket kétségkívül évszázadokon keresztül a különböző nemzetek kidolgoztak, és az ezek romjain felemelkedő új intézmények, úgy tűnik, hogy főleg a törvényhozói szeszély mágikus pálcájának köszönhetően keltek életre."[56]

Santi Romano a modern állam absztrakt entitásként való megjelenését abból a szerinte téves, a francia forradalomból eredő alkotmányjogi konzekvenciából eredeztette, hogy a politikai állam és civil társadalom merev kettéválasztásával a politikus világa a kormányzók és kormányzottak összességéből állt. Kik a kormányzottak? Az állampolgárok és a területi alapon szervezett entitások (városok, megyék és régiók) – ez utóbbi később a jogelméletben is külön helyet kapott –, tehát az állammal szemben „csak" az állampolgár és a területi entitások állnak. Ez képezi a reprezentativitás alapját a parlament képviselőházában is. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy nőtt a szakmai alapú vagy érdekalapú társadalmi szervezetek aránya, s itt elsősorban a szindikátusokról és korporációkról tett említést, amelyek a társadalom új reprezentációját jelenítik meg, s hosszú távon a társadalom új tagozódását eredményezik. Ez a társadalmi mozgalom Santi Romano szerint önálló struktúrával és szabályokkal rendelkezik, ami könnyen konfliktusba kerülhet az állam jogrendszerével. Az állam monista, jogtudományi felfogásával szembeállítva

[55] A francia szociológia egyik meghatározó alakja, Léon Duguit 1909-ben írt *Le droit social, le droit individuel, et la transformation de l'Etat* című művében a szindikalizmus megjelenésével jutott arra a következtetésre, hogy az állam személyisége és szuverenitása veszélyes és hamis idea. Állam nem létezik, csak kormányzottak léteznek, jogok nélkül. Számára a szindikalizmus nem doktrína és nem párt volt, hanem olyan tény, amelyet figyelembe kellett venni: szervezeti értelemben vett hatalmi képződmény a közszolgáltatások teljesítése érdekében. Vö. Cassese, Sabino: *Lo Stato moderno e la sua crisi a un secolo dalla prolusione pisana di Santi Romano*. Róma, 2011. november 30. In Consiglio di Stato – Associazione Italiana dei Costituzionalisti: *Conclusioni alla Giornata di Studio.* 7. o.

[56] Romano, Santi*: Lo stato moderno e la sua crisi*. Milánó, Giuffrè. 1969. 1. o.

a társadalmi pluralizmust, a szicíliai jogtudós az államfogalom újragondolását tartotta célszerűnek. Ugyanakkor műve végkifejlete egy erős állam képét vetítette előre, mert az államban egy olyan magasabb szervezetet látott, amely a társadalmi szervezetek partikuláris érdekeit általános érdekké transzformálva jelenítette meg.[57]

*

Mindent egybevetve az olasz egység létrehozása és az első világháború közötti időszak bővelkedik tudományos problémákban. A fiatal, alakulóban lévő közjogtudomány alapvetően az Orlando által megteremtett és részben a német közjogi eredményekre építő jogászi módszer kidolgozásában öltött testet, amelynek keretei között a pozitív jog alapján vizsgálta az állam természetét, döntően a szuverenitás és az állam-személy kategóriáin keresztül. Az alkotmányjogban olyan tudományos diszciplína megteremtésének lehetőségét látta, amely nemcsak leírja és elemzi, hanem alá is támasztja a modern olasz állam alkotmányos karakterét, s amely nézete szerint az államfő – uralkodó – és a kormány hatásköreinek alkotmányos szabályozásával, illetve azoknak a parlamenttel szembeni megerősítésével jellemezhető. Ezzel szemben az orlandiánus iskola bírálói, többek között Arcoleo, Mosca és Santi Romano, felhívták a figyelmet arra, hogy a pozitív jogon túl az állam nem vizsgálható a politikai és szociológiai nézőpontok bevonása nélkül. Ebben az állam és a politikai/társadalmi rendszer kapcsolatát kell tudományos értelemben megalapozni. Így vált a kormányforma kérdése mint az állam tanulmányozásának egyik meghatározó szegmense a politikatudomány mellett az alkotmányjog egyik centrális problémájává.

Szakirodalom

Arcoleo, Giorgio: *Diritto e politica*. Opere vol II. *Uomini e tempo*. Szerk. Giacomo Paulucci di Calboli. Milánó, Mondadori, 1932.

Arcoleo, Giorgio: *Diritto costituzionale*. Opere vol. III. Szerk. Giacomo Paulucci di Calboli – Antonio Casulli. Milánó, Mondadori, 1935.

Arcoleo, Giorgio: Riunioni ed associazione politiche. In Fioravanti, Maurizio: Costituzione, Stato e politiche costituzionali nell'opera di Giorgio Arcoleo. *Quaderni Fiorentini,* 1986/XVI. szám. 355–401. o.

Bayer József: *A politikai gondolkodás története*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

Egresi Katalin: *A jog, az állam, az alkotmány és az alkotmányjog Santi Romano munkásságában*. In Szoboszlai Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére. Győr, Universitas-Győr, 2013.

Egresi Katalin: *Az olasz alkotmány. Alkotmánytörténet, alkotmányelmélet, alkotmányos rendelkezések.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2013.

Mezey Barna – Szente Zoltán (szerk.): *Európai parlamentarizmus és alkotmánytörténet*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

[57] *Ugyanott,* 22–23. o.

Fioravanti, Maurizio: Popolo e Stato negli scritti giovanili di Vittorio Emanuele Orlando. In *La scienza del diritto pubblico. Dottrine dello Stato e della costituzione tra Otto e Novecento*. Giuffrè, Milánó, 2001.

Fioravanti, Maurizio: Per l'interpretazione dell'opera giuridica di Santi Romano. Nuove prospettiva della ricerca. *Quaderni fiorentini per la storia del pensiero giuridico moderno* [Firenze], 1981/10. szám.

Frosini, Tommaso Edoardo: Giorgio Arcoleo. Un costituzionalista in Parlamento. In *Discorsi parlamentari di Giorgio Aroleo. Archivio storico del Senato della Repubblica.* [Bologna, Mulino.] 2005.

Grossi, Paolo: *Il diritto nella storia dell'Italia unità*. Nápoly, Editoriale scientifica, 2012.

La libertà dei moderni. Filosofie e teorie politiche della modernità 1789–1989. Dalla Rivoluzione francese alla caduta del muro di Berlino. Szerk. Roberto Finelli – Franca Papa – Marcello Montanari – Giuseppe Cascione. Nápoly, Liguori, 2003.

Maurizio Cotta – Luca Verzichelli (szerk.): *Il sistema politico italiano.* Bologna, Il Mulino, 2008.

Mancini, Pasquale Stanislao: Discorso tenuto alla Camera dei Deputati nel giugno 1864. In Mancini, Pasquale Stanislao: *Il principio di Nazionalità*. Róma, La Voce, 1920.

Massera, Alberto: Orlando, Romano, Mortati e la forma di governo. In Galizia, Mario (szerk.): *Forme di stato e forme di governo. Nuovi studi sul pensiero di Costantino Mortati.* Milánó, Giuffrè, 2007.

Mosca, Gaetano: *Appunti di diritto costituzionale*. Milánó, Società Editrice Libreria, 1908.

Mosca, Gaetano: *Elementi di scienza politica*. Torino, Fratelli Bocca, 1923.

Orlando, Vittorio Emanuele: Delle forme e delle forze politiche secondo Herbert Spencer. In *Diritto pubblico generale, Rivista Europea.* 1881. március.

Orlando, Vittorio Emanuele: Le genesi delle istituzioni politiche. In *Rassegna di scienze sociali e politiche.* 1883.

Orlando, Vittorio Emanuele Orlando: *La riforma elettorale*. Milánó, 1883.

Orlando, Vittorio Emanuele: *I principi di diritto costituzionale*. Firenze, G. Barbèj-t, 1891.

Pinelli, Cesare: La costituzione di Santi Romano e i primi maestri dell'età repubblicana. *Rivista telematica giuridica dell'Associazione Italiana dei Costituzionalisti.* [Róma.] 2012/2. szám.

Romano, Santi*: Lo stato moderno e la sua crisi*. Milánó, Giuffrè, 1969.

Salandra: *La giustizia amministrativa nei governi liberi.* Torino, UTE, 1904.

Spaventa, Silvio: Giustizia nell'amministrazione. In Spaventa, Silvio: *Giustizia nell'amministrazione e altri scritti*. Nápoly, Istituto Italiano di Studi Filosofici, 2006.

Parlament és hatalommegosztás

ERDŐS CSABA – SMUK PÉTER

Parlamentek a hatalommegosztás rendszerében

Az Alaptörvény deklarációja szerint Magyarország legfőbb népképviseleti szerve az Országgyűlés. Ezen alkotmányi deklaráció egyszerre határozza meg a parlament létrejöttének módját, legitimációját – a népképviselet szükségképpen demokratikus választásokat feltételez –, a legáltalánosabb értelemben vett funkcióját, működésének alapját és célját – azaz a „nép" „helyettesítését" a közpolitikai döntéshozatalban, valamint utal az Országgyűlés hatalommegosztásban betöltött szerepére. Mielőtt részletesebben megvizsgálnánk a magyar parlament alkotmányos rendszerben való elhelyezését, szükséges áttekinteni a hatalommegosztás értelmezési lehetőségeit, mivel az egyes aspektusok más és más oldalát képesek megvilágítani a törvényhozó hatalom státuszának.

A HATALOMMEGOSZTÁS JELENTŐSÉGE

Montesquieu-nek *A törvények szelleméről* című könyvében olvashatjuk a hatalommegosztás rendeltetésének egyik legtömörebb meghatározását: „Örök tapasztalat viszont, hogy minden ember, akinek hatalma van, hajlik arra, hogy azzal visszaéljen. Ezt addig teszi, amíg korlátokba nem ütközik. Hogy a hatalommal ne lehessen visszaélni, ahhoz az kell, hogy a dolgok helyes elrendezése folytán a hatalom szabjon határt a hatalomnak."[1] A hatalommegosztás tehát nem öncélú államszervezési elv, hanem a diktatúra kiépülésének intézményes megakadályozására, illetőleg bárminemű egyeduralom kiépítésének megelőzésére irányul. Ennyiben a hatalommegosztás az alkotmányosság egyik pillére is,[2] sőt az alapvető jogok egyik garanciájaként is tekinthetünk ezen elvre. Szépen fejezi ezt ki az 1789-es Emberi és polgári jogok deklarációjának XVI. pontja, amely szerint „[a]z olyan társadalomnak, amelyből e jogok biztosítékai hiányoznak, s ahol a törvényhozó és a végrehajtó hatalom szét-

[1] Montesquieu, Charles-Louis: *A törvények szelleméről.* Budapest, Osiris Kiadó, 2000. 245. o.

[2] Kukorelli István: Az alkotmányjog, az alkotmány és az alkotmányosság fogalma. In Smuk Péter (szerk.): *Alkotmányjog I. Alkotmányos fogalmak és eljárások.* Győr, Universitas-Győr, 2014. 24. o.

választását nem hajtották végre, semmiféle alkotmánya nincs".[3] A parlamentek ezen rendszerben való elhelyezése számos elméleti és gyakorlati kérdést vet fel, s eltérő modellek kialakítását teszi lehetővé. Az egyik legfontosabb típusképző ismérv az, hogy a parlament mennyiben részesedik az alkotmányozó hatalom gyakorlásából, így e kérdéssel kezdjük vizsgálódásunkat.

AZ ALKOTMÁNYOZÓ HATALOM PROBLÉMÁJA

Az összehasonlító alkotmányjog és alkotmánytörténet egyértelmű tendenciaként írja le a törvényhozó hatalom előbbre törését az alkotmányozó és alkotmánymódosító testületek között. A polgári forradalmak idejében általános volt, hogy a régi renddel való szakítást kifejező alkotmányt speciális grémium – például alkotmányozó nemzetgyűlés – fogadja el, napjainkra azonban meghatározóvá vált a parlamentek szerepe az alkotmányozásban – noha egy adott parlament kizárólagos szerepét a legtöbb államban valamilyen eljárási szabály korlátozza. Ezek közül csak a legjellemzőbbeket említve: (1) az alkotmány módosítására irányuló javaslat csak a parlamenten „kívülről", más intézménytől érkezhet (a képviselői indítványokat kizárják, esetleg korlátozzák); (2) két, egymást követő parlament egybehangzó döntése szükséges az alkotmánymódosításhoz; (3) bikamerális parlamentek esetében gyakori, hogy a két ház együttes ülése dönthet az alkotmány módosításáról; (4) a törvényhozás által elfogadott alkotmánymódosítás népszavazásra bocsátása. Annak ellenére azonban, hogy az alkotmányozó hatalom és törvényhozó hatalom közti határvonal halványulni látszik, továbbra is szükséges azok egyértelmű és határozott elkülönítése. Az alkotmányozó hatalom ugyanis nem részese a hatalommegosztás rendszerének, szükségszerűen azon kívül, azon felül áll amiatt, hogy az államszervezetet az alkotmány statuálja, hozza létre. Az alkotmányozó hatalom konstituáló, alkotó jellegű, míg minden más hatalmi intézmény – így a törvényhozás is – csak konstituált, alkotott hatalom lehet. Kétségtelen alkotmányossági kockázatot hordoz azonban az alkotmányozó és törvényhozó hatalmak egybecsúszása, mivel a parlament – alkotmányozó hatalmával élve – a többi hatalmi ág fölé – nőhet. Ez elsősorban az alkotmányvédő intézmények – különösen az alkotmánybíráskodást végző szervek – hatékonyságát veszélyezteti: a parlament „felülalkotmányozhatja" az alkotmánybírósági döntéseket, azaz az alkotmánybíróság által alkotmányellenesnek vélt törvényeket az alkotmány részévé emelve kivonhatja azokat az alkotmányossági kontroll alól.

[3] Forrás: http://mek.oszk.hu/00000/00056/html/228.htm

A TÖRVÉNYHOZÁS AZ INSTITUCIONÁLIS HATALOMMEGOSZTÁS RENDSZERÉBEN

A hatalommegosztás legismertebb értelmezésének – azaz a montesquieu-i triásznak – az előzménye Arisztotelésztől származik, aki a poliszon belül elkülönítette egymástól (1) a közügyekről tanácskozó testületet, (2) a magisztrátusokat és (3) az igazságszolgáltató testületet.[4] Ez a felosztás kétségtelenül emlékeztet a Montesquieu nevével fémjelzett modellre, de némileg eltért a modern hatalommegosztási rendszerek megszokott hatáskörelosztásától: „A tanácskozó testület hatásköre kiterjed a háborúra, békére, szövetségkötésre, annak fölbontására, a törvényhozásra, a halálbüntetésre, a száműzésre, a vagyonkobzásra és a hivatalos felelősségre vonásra."[5] Az antik közügyekről tanácskozó testület tehát a jelenlegi fogalmaink szerinti igazságszolgáltatás hatáskörébe tartozó feladatokat is ellátott, a legsúlyosabb szankciók – halálbüntetés, száműzetés, vagyonelkobzás – vonatkozásában.

Noha a legfontosabb külpolitikai hatáskörök – így a hadüzenetről és a békéről való döntés joga – jelenleg is a parlamentek által gyakorolható, a hatalommegosztás tanával is foglalkozó John Locke önálló hatalmi tényezőként tekintett az ún. föderális hatalomra, amely „magában foglalja a háború és béke tartalmát, továbbá az államon kívüli személyekkel és közösségekkel való szövetségkötések és egyéb egyezségek hatalmát"[6] A föderatív hatalmon túl – tehát az államon belül – két hatalmi ágat különített el Locke, a törvényhozást és a végrehajtást. Szerinte a törvényhozó hatalomnak – amelynek célja annak megszabása, hogy miként használják fel az állam erejét a közösség tagjainak védelmére – nem kell állandóan működnie, mivel a törvények rövid idő alatt megalkothatók, s csak végrehajtásuk kíván folyamatos tevékenységet.[7] Locke képe a törvényhozásról szintén eltér attól, amelyet mi ismerhetünk: külpolitikai és folyamatos működés híján ellenőrzési funkciója nincs, megbízatása pedig rövid időre szól s egyszeri.

A montesquieu-i hatalommegosztási triász lényege, hogy a hatalommegosztás rendszerében az állami funkciók egy-egy intézményhez kapcsolódnak, amelyek más-más társadalmi erő, rend kezében vannak, s amelyek így szervezetileg és személyileg is elkülönülnek egymástól.[8] A montesquieu-i hármas képletbe már a XVIII. században is nehezen volt besorolható az alkotmányos monarchia mindennapi államügyektől elszakadó, politikailag semleges államfője – akinek a jogállása később a parlamentáris köztársaságok köztársasági elnöki intézményeinek is pél-

[4] Arisztotelész: *Politika*. Negyedik könyv. 14. fejezet. Lásd http://mek.oszk.hu stb.

[5] *Ugyanott.*

[6] Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzatról.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1986. 143. o.

[7] *Ugyanott,* 142–143.

[8] Sári János: *A hatalommegosztás történeti dimenziói és mai értelme, avagy az alkotmányos rendszerek belső logikája.* Budapest, Osiris Kiadó, 1995. 37. o.; illetve Sári János: Hatalommegosztás és a társadalmi-többségi elv. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I.* Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 39. o.

daként szolgált –, valamint a municipális, azaz a helyi hatalom. Ezeket mint további hatalmi ágakat Benjamin Constant illesztette a hatalommegosztás rendszerébe, ezzel is árnyalva azt s a „klasszikus" hatalmi ágak státuszát.[9] Az új intézmények száma napjainkig szaporodik – gondoljunk az alkotmánybíróságokra, a végrehajtó hatalomtól független jegybankokra, az igazságszolgáltatástól elkülönülő és számos országban a végrehajtó hatalomból kiszakadó ügyészségekre –, így a montesquieu-i triász – legalábbis annak eredeti értelmezése – egyre veszít azon képességéből, hogy leírja az államszervezet felépítését.

A FUNKCIONÁLIS HATALOMMEGOSZTÁS ÉS A PARLAMENTI HATÁSKÖRÖK

A hatalmi ágak hármasságának fentiek szerinti meghaladása inspirált arra több szerzőt,[10] hogy visszatérjen a montesquieu-i triászhoz. Ez az irányzat azonban Montesquieu rendszerét már nem institucionális, hanem funkcionális felfogásban interpretálja, azaz három szükségszerű állami hatalomgyakorlási-tevékenységi formát, funkciót keres minden állami szervnél, és akként osztályozza őket, hogy melyik dominál egyik vagy másik intézménynél. A törvényhozás így nem egy konkrét jogforrási szint (törvény) létrehozását jelenti, hanem bármilyen általános magatartási szabály (jogszabály) alkotását. Noha a jogalkotás a végrehajtó hatalomtól sem idegen – elég a rendeletekre gondolnunk –, e funkció elsősorban a parlamentekhez kötődik, tehát a parlament ezen értelmezésben is törvényhozó hatalomként definiálható.[11]

E ponton érdemes röviden kitérnünk a tipikus parlamenti funkciókra, hatáskörökre, a demokratikus államokban ugyanis a parlamentek hatáskörei jóval túlmutatnak a törvényalkotáson. A funkciók csoportosítása, sőt elnevezése is számos szempont szerint történhet, szinte szerzőnként eltérő kategóriákkal találkozhatunk. Közös vonása azonban ezeknek, hogy – valamilyen formában és megoszlásban, de – a következő funkciók gyakorlását rendelik a demokratikus államok parlamentjeihez:

– törvényalkotás mint a legmagasabb szintű jogszabályok elfogadása;
– a végrehajtó hatalom ellenőrzése;

[9] Constant, Benjamin: *Az alkotmányos politika tana.* Pest, 1862. 12. és 126. o.

[10] A hazai szakirodalomból lásd Csink Lóránt: *Mozaikok a hatalommegosztáshoz.* Budapest, Pázmány Press, 2014. 21–22. o.; Varga Zs. András: Hatalommegosztás, az állam- és a kormányforma. *Pázmány Law Working Papers,* 2013/5. szám. 5. o. (lásd http://d18wh0wf8v71m4.cloudfront.net stb.)

[11] Érdemes hangsúlyoznunk, hogy a parlamenti működés sem nélkülözi a végrehajtó és a bírói hatalomra jellemző funkciókat: például mikor egy parlament személyi kérdésekről dönt, valójában egyedi esetre alkalmazza az alkotmányi, jogszabályi rendelkezéseket úgy az adott személy, mint az eljárásrend vonatkozásában.

– választási (személyzeti) funkció – azaz a legfontosabb, de nem a választópolgárok által közvetlenül választott közjogi méltóságok, tisztségviselők megválasztása – és kreációs (szervezetalakítási) funkció;
– költségvetés elfogadása;
– kivételes jogrenddel kapcsolatos döntések meghozatala;
– a legfontosabb külpolitikai döntések (különösen hadüzenet és békekötés) elfogadása;
– direkt politikai funkció, politikai nyilvánosság biztosítása (vitanapok);
– közjogi bíráskodás;
– alkotmányozásban, alkotmánymódosításban való részvétel;
– önkormányzati funkció, amely a parlament belső – „saját magára irányuló" – funkcióit fogja át (önszabályozás, szervezetalakítás, tisztségviselők megválasztása, tagok feletti fegyelmi jogkör);
– egyéb funkciók (például közkegyelem, területszervezés), amelyek kevésbé jellegadók a parlamentek vonatkozásában, így ezek pontos köre sem adható meg általános érvénnyel.

A KORMÁNYFORMA JELENTŐSÉGE: A PARLAMENTÁRIS HATALOMMEGOSZTÁS SAJÁTOSSÁGAI

A kormányforma kérdése szorosan kapcsolódik a hatalommegosztás institucionális-funkcionális dimenziójához: a kormányforma ugyanis a törvényhozó és végrehajtó hatalom közti kapcsolat jellegét írja le. E helyütt csak a két „tiszta" kormányformával, a prezidencializmussal, illetve a parlamentarizmussal foglalkozunk, azokon belül is csak a törvényhozás státuszára koncentrálva.[12]

A prezidenciális vagy elnöki kormányformában a két, politikailag motivált, átpolitizált hatalmi ág, a törvényhozás és a végrehajtás éles elkülönülését figyelhetjük meg. E kormányforma lényege, hogy a végrehajtó hatalom fejének – az elnöknek – a megbízatása nem függ a törvényhozó hatalomtól: megválasztása nem a törvényhozás közreműködésével történik, valamint megbuktatni is csak akkor jogosult a törvényhozó hatalom, ha jogsértést követ el az elnök. Ennélfogva politikai bizalmi viszony nem áll fenn a két hatalmi ág között, azok elválasztottságát szigorú összeférhetetlenségi szabályok is biztosítják: a végrehajtó hatalom tisztségviselője nem lehet a törvényhozás tagja. A prezidencializmus legfontosabb hatása a törvényhozó hatalom működésére az, hogy annak mindennapi működésére inkább bizottságok gyakorolnak nagyobb hatást, semmint a frakciók. A bizottságközpontú működés

[12] A kormányformák részletes áttekintéséhez lásd Petrétei József – Tilk Péter – Veress Emőd: A kormányzati rendszerekről. In Chronowski Nóra – Drinóczi Tímea (szerk.): *Európai kormányformák rendszertana.* Budapest, HVG-ORAC, 2007. 9–37. o.

oka, hogy a végrehajtó hatalom megbízatásának fenntartásához és általában véve a kormányzás hatékonyságához nincsen szükség szigorú frakciófegyelem fenntartására. Az elnöki kormányforma mintaállama az Egyesült Államok.

A parlamentarizmus lényege a végrehajtó hatalom fejének – azaz a kormányfőnek – a parlament előtti politikai felelősségében áll, amelyet bizalmi viszonynak is nevezhetünk. E speciális kapcsolat feltételezi azt, hogy a kormányfő bizalomvesztés esetén – azaz politikai okokból, akár jogsértés hiányában – elmozdítható hivatalából. A parlament és a végrehajtó hatalom közti szoros kapcsolatot több állam alkotmánya a kormányfő parlament általi megválasztásával is kifejezi.

A parlamentáris rendszerekben a törvényhozás és a végrehajtó hatalom politikai értelemben összefonódik, elválasztásuk kevésbé éles, mint a prezidencializmusban. A parlamentáris alkotmányok engedékenyebbek a végrehajtó hatalmi tisztségek és képviselői mandátum összeférhetőségében is, noha a konkrét megoldások elég széles skálán mozognak: például míg a parlamentarizmus őshazájában, Angliában a kormány tagja csak parlamenti képviselő lehet, addig hazai alkotmányjog ezt nem követelményként, hanem (csak) lehetőségként szabályozza. Az összefonódó személyi összetétel ellenére a hatalommegosztás a parlamentáris kormányformában is megvalósul, amit a törvényhozás és a végrehajtó hatalom elkülönülő hatáskörei támasztanak alá a legjobban.

Minthogy a kormányfőnek megbízatásának megőrzéséhez és a hatékony kormányzás fenntartásához folyamatosan szüksége van a parlamenti képviselők többségének politikai támogatására, a parlamentáris kormányforma jellemzője a szigorú frakciófegyelem. Ez azt jelenti, hogy az azonos frakcióba tartozó képviselők – bár a szabad mandátum elvéből fakadóan erre jogilag nem kötelesek, mégis – követik a frakcióvezető utasításait, „egy irányba szavaznak".

A frakciófegyelemmel szoros összefüggésben alakult ki e kormányforma másik sajátossága, a kormánytöbbség és az ellenzék szembenállása, amelyet akár parlamentarista hatalommegosztásnak is nevezhetünk. De facto ugyanis nem a parlament egésze fonódik össze a kormánnyal, csupán a parlamenti többség, azaz a kormányoldal, amellyel élesen szemben áll az ellenzék. Ezzel a hatalommegosztási cezúra politikai értelemben nem a két hatalmi ág között, hanem a végrehajtó hatalommal összefonódó parlamenti kormánytöbbség és az azzal szemben álló ellenzék között húzódik, tehát a parlamenten belül keresendő. E szembenállás legélesebben a parlament ellenőrző funkciójának gyakorlása során érvényesül: nem általában a törvényhozó hatalom ellenőrzi a végrehajtó hatalmat, hanem az ellenzék ellenőrzi a kormányoldallal összefonódó végrehajtó hatalmat – e tételt még az „öninterpellációk" sem ingatják meg.[13]

[13] Öninterpellációnak nevezzük azt, amikor kormányoldali képviselő interpellálja a „saját politikai oldalához" tartozó miniszterelnököt, minisztert. Ennek nyilvánvalóan nem a végrehajtó hatalom tény-

A kormányoldal és ellenzék viszonylatában értelmezhető parlamentáris hatalommegosztás rendszerében különös jelentőségre tesznek szert az ún. ellenzéki jogok. Ezek az ellenzéki funkciók gyakorlásának garanciái, amelyek – a teljesség igénye nélkül – az alábbiak: az indítványok tárgysorozatba vételének szabályai az ellenzék alternatíva-állítási funkcióját segíti; a felszólalási sorrend, a beszédidő részben szintén az alternatíva-állítási, részben a kritikai funkciók gyakorlását támogatja; a kérdezési-interpellációs lehetőségek szabályozása az ellenzék ellenőrzési funkcióját biztosítja. A minősített többség követelménye[14] pedig ellenzéki vétójogként is értelmezhető, így ez a legerősebb valamennyi ellenzéki jogosultság közül.[15]

1. ábra: A három klasszikus hatalmi ág viszonyának modellje elnöki kormányforma esetén

2. ábra: A három klasszikus hatalmi ág viszonyának modellje parlamentáris kormányforma esetén

Pusztán a kormányforma elnevezését – „parlamentarizmus" – és az alkotmányok szövegét – különösen a bizalmi kérdéssel és ellenőrzéssel kapcsolatos hatásköröket – vizsgálva arra juthatnánk, hogy a törvényhozás és kormány viszonyában az előbbié a meghatározó szerep. A jogi normákat kitöltő politikai rutin azonban – a frakciófegyelemnek köszönhetően – éppen ellentétes álláspont kialakítására sarkall: a hatalom centrumában a parlament helyett a kormányfő áll, aki politikai értelemben uralja nemcsak a teljes végrehajtó hatalmat, hanem a parlamenti kormánytöbbséget

leges ellenőrzése a célja, hanem az ellenzék ellenőrzési lehetőségeinek csökkentése az interpellációra nyitva álló időkeret legalább részbeni felhasználásával.

[14] Az egyszerű többség a jelen lévő parlamenti képviselők több mint felét jelenti, míg a minősített többség ennél magasabb arányú egyetértést követel meg a parlament tagjaitól, tipikusan 2/3-os, 4/5-ös többséget. A minősített többség mint a kormányoldal korlátja azon a feltevésen alapul, miszerint a mindenkori kormányoldal létszáma a képviselők felét meghaladja, de nem éri el a minősített többség arányát. Amint a kormányoldal 2/3-os vagy 4/5-ös többséget szerez, a minősített többség követelménye elveszíti korlátozó jellegét.

[15] A témáról részletesen lásd Smuk Péter: *Ellenzéki jogok a parlamenti jogban.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2008.

is. E szempontból roppant kifejező „a kormány parlamenti diktatúrája" fordulat.[16] Ez utal arra is, hogy az egyszerű többséget igénylő döntések – márpedig a parlamenti döntések túlnyomó többsége még azokban az országokban is e körbe tartozik, amelyek ismerik a minősített többség követelményét – érdemi befolyásolására az ellenzéknek nincs reális esélye.

A parlamentáris kormányforma több változatát különbözteti meg az összehasonlító alkotmányjog- és politikatudomány. A további osztályozás legfontosabb ismérvei a parlament feloszlatási lehetőségeinek szélessége, valamint a kormányfő megbuktatásának nehézsége. Utóbbi vonatkozásában a két végpontot az ún. westminsteri kabinetkormányzás és a német kancellárdemokrácia képezi. Míg a westminsteri modellben a miniszterelnök megbuktatása még kifejezett bizalmatlansági indítvány nélkül is lehetséges, addig a német kancellár csak konstruktív bizalmatlansági indítvánnyal mozdítható el. Ennek lényege abban áll, hogy a parlament egyszerre szavaz bizalmának a hivatalban lévő kormányfőtől való megvonásáról és egy új kancellár megválasztásáról. Ez az eljárás különösen olyan esetben szilárdítja meg a kancellár pozícióját, amikor ellenzéke „kétoldalú", azaz ideológiai szempontból megosztott. Ha a képviselők többsége az új jelölt mellett nem sorakozik fel, akkor is hivatalban maradhat a kancellár, ha a többség bizalmát elvesztette. A konstruktív bizalmatlansági indítvány akár a kisebbségi kormányzást is lehetővé teszi, így a parlament politikai ereje a végrehajtó hatalommal szemben sokkal csekélyebb, mint a westminsteri modellben.[17]

A HATALOMMEGOSZTÁS ÉS A TÖBBSÉGI ELV – AVAGY A JOGI ÉS POLITIKAI KONSTITUCIONALIZMUS

A demokratikus alkotmányok két meghatározó államszervezési elvét – a hatalommegosztást és a népszuverenitást – mindenképpen érdemes egymásra vetítve, párhuzamosan értelmezni. A feladat nehézségét illusztrálja Bibó István gondolata, amely szerint „a három montesquieu-i hatalom közül a törvényhozói fölött folytonosan ott lebegett az a többletérték, hogy nemcsak a három hatalom egyike, hanem mint képviseleti szerv, egyben a népszuverenitásnak is inkább letéteményese, mint a másik kettő".[18] Az erős demokratikus legitimációból ered a parlamentek választási-személyzeti jogköre is, amely gyakorlásával meghatározó befolyást gyakorolhat más hatalmi ágakra, intézményekre.

[16] *Ugyanott,* X. o.

[17] Részletesen lásd Pokol Béla: A parlamentarizmus modelljei. In Bihari Mihály – Pokol Béla: *Politológia*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998. 292–298. o.

[18] Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most*. Lásd http://mek.oszk.hu stb.

A demokráciában s az ahhoz feltétlenül kapcsolódó többségi elvben rejlő veszélyeket fejezi ki az Alexis de Tocqueville által kidolgozott „többség zsarnoksága”:[19] „Utálatosnak és istentelennek tartom azt a tételt, mely szerint kormányzás dolgában egy nép többsége mindent megtehet, ugyanakkor minden hatalmat a többség akaratából eredeztetek.”[20] Eszerint a többség éppúgy lehet zsarnoki döntés megalkotója, mint egy despota. A többségi döntéshozatal tehát korrekcióra szorulhat, a kérdés csak az, hogy mi tekinthető rossz, zsarnoki döntésnek, és ki nyilváníthatja ki ezen voltát. Az alkotmánybíráskodás megjelenése mindkét kérdésre választ ad: valamennyi állami – így parlamenti – döntés mércéje az alkotmány kell hogy legyen, s olyan hatalom kell hogy döntsön az alkotmánykonformitásról, amely más logika alapján működik, mint a többségi elven nyugvó, átpolitizált testületek. Ez a gondolat a politikailag motivált hatalmi ágakat, a törvényhozást és a kormányt állítja szembe a független, semleges, elsősorban jogi érvelést alkalmazó intézményekkel, különösen az alkotmánybíráskodást végző intézményekkel – amelyek lehetnek alkotmánybíróságok, illetve rendes bíróságok is. Mióta az alkotmánybíráskodás eszméje szárba szökkent – ez 1803-ban az USA-ban történt –, azóta az alkotmánybíráskodás a legnagyobb közjogi ellensúlya a kormányzatnak – így a parlamentnek is.

A hatalommegosztás ezen aspektusa független a kormányformától – úgy a törvényhozással összefonódó, mint attól élesen elválasztott végrehajtó hatalom és a parlament „egy oldalra” kerül. Ezek a politikai – azaz ideológiai értékválasztáson nyugvó – döntést hozó szervek, amelyek kontrollfórumaként jelenik meg az alkotmánybíráskodás, amely a jogi érvelést – nevezetesen az alkotmánynak való megfelelés vizsgálatát – jelenti. Ebből a szempontból az alkotmánybíráskodás a parlament közjogi mozgásterének szűkítésével jár, amelynek megítélése vegyes. Két nagy iskola különül el e tekintetben: az egyik a *jogi konstitucionalizmus,* a másik pedig a *politikai konstitucionalizmus*.[21] A politikai konstitucionalizmus elsősorban a politikai hatalmi ágakat (azaz a törvényhozást és a végrehajtást) szereti a végső döntéshozó szerepében látni. Ezzel szemben a jogi konstitucionalizmus az alkotmányvédelmet és általában véve a jogászi döntéshozatalt és a jogi korlátokat próbálja meg hangsúlyozni a politikai megfontolásokkal szemben. A jogi konstitucionalizmussal szembeni leg-

[19] Tocqueville, Alexis de: A demokrácia Amerikában. Buda, 1841. Idézi Bihari Mihály: *Politológia*. Budapest, Nemzedékek Tudása Kiadó, 2013. 256. o.

[20] Alexis de Tocqueville-t idézi Smuk Péter, lásd Smuk Péter: *idézett mű* (2008), 35. o.

[21] A fogalom Richard Bellamytól ered (lásd Antal Attila: Politikai és jogi alkotmányosság Magyarországon. *Politikatudományi Szemle,* 2013/3. szám. 48–70. o.), azonban a két iskola más neveken is ismert. Bruce Ackerman például monista demokráciaelméletnek és alapjogi fundamentalizmusnak nevezi ezeket – közvetítő irányzatként pedig a dualista demokrácia elméletét tételezi. Lásd erről Paczolay Péter: Alkotmánybíráskodás a politika és a jog határán. In Paczolay Péter (szerk.): *Alkotmánybíráskodás. Alkotmányértelmezés.* Budapest, 2003. 19. o. Pokol Béla a jogi konstitucionalizmust az ún. jurisztokráciának felelteti meg; Pokol Béla: A jurisztokratikus kormányforma és szerkezeti kérdései. *Jogelméleti Szemle,* 2016/1. szám. 81–93. o.

főbb kritika általában az alkotmánybíróságok parlamenthez képest közvetett legitimációján nyugszik (az alkotmánybíráskodást végző testület tagjainak megbízatása nem közvetlenül a választópolgárok akaratán nyugszik, hanem vagy a törvényhozástól, vagy a végrehajtó hatalom fejétől nyerik azt el), továbbá a(z alkotmány)bírák elszámoltathatóságának nehézségén. Ennek oka, hogy a szabad mandátum, így a visszahívhatóság hiánya ellenére a képviselők munkájáról legalább négy-öt évente véleményt nyilváníthatnak a választópolgárok a parlamenti választások alkalmával, ami elképzelhetetlen az alkotmánybírók (bírók) esetében.

A KÉPVISELETI ÉS A KÖZVETLEN DEMOKRÁCIA MINT A HATALOMMEGOSZTÁS SAJÁTOS FORMÁJA

Szintén a népfelség elvével áll szoros kapcsolatban a szuverenitás gyakorlásának két eltérő módján nyugvó hatalommegosztási dimenzió. Az antik városállami viszonyok – a kicsi államterület, a polgárjoggal rendelkezők alacsony száma, a rabszolgatartás – meghaladását követően a közvetlen néprészvétellel zajló döntéshozatal alkalmatlanná vált arra, hogy a napi rutin szintjén ennek keretei között gondoskodjanak az állam irányításáról. A népgyűlést mint a modern államok működési formáját még a közvetlen demokrácia leghíresebb képviselője, Rousseau is kénytelen volt elvetni.[22] Az antik és modern viszonyok különbségeiből, a modernitás sajátosságaiból – a nagy területen élő, nagy létszámú polgárság, amely kénytelen kereskedni, dolgozni, s magánéletében vágyik szabadsága megélésére, nem tud és nem is akar naphosszat az államügyekkel foglalkozni – vezette le Benjamin Constant a népképviselet szükségességét: „A képviseleti rendszer nem egyéb, mint olyan módszer, amelyben azokat a feladatokat, amelyeket nem tud vagy nem akar elvégezni, a nemzet áthárítja néhány egyénre."[23] Ezzel a népszuverenitás gyakorlásának tipikus formája a képviseleti lett, ez kitüntetett szerepet biztosít a parlamentnek mint népképviseleti szervnek. Ebből az is következik, hogy azokban az országokban, amelyekben – ugyan komplementer, kiegészítő jelleggel, de – létezik a közvetlen demokratikus eljárások olyan formája, amelynek keretében a választópolgárok egy konkrét kérdést akként dönthetnek el, hogy döntésük a népképviseleti szervet köti – tipikusan ilyen az ügydöntő népszavazás –, a parlament közjogi mozgástere szűkül. A népszavazás mint hatalommegosztási tényező fontosságát mutatja, hogy az akár a parlamenti ellenzék eszköze is lehet a kormányoldallal szemben,[24] akár a parlamenten kívüli

[22] Rousseau, Jean-Jacques: *Társadalmi szerződés*. Budapest, Phönix–Oravetz, 1947. 105–106. o.

[23] Constant, Benjamin: A régiek és a modernek szabadságának összevetése. *Holmi,* 1991/2. szám. 151. o.

[24] Abban a kérdésben, amelynek a szabályozását az ellenzék a parlamentben nem tudja elérni, de társadalmi támogatottsága magas, megfontolandó lehet népszavazást kezdeményeznie. Egy eredmé-

„civil szféra" nyomásgyakorló intézménye is lehet a „parlamenti elittel" szemben. Kardinális jelentőségű a parlament közjogi státusza tekintetében, hogy az adott államban milyen szerep jut – jut-e egyáltalán – a közvetlen demokrácia olyan „erős" intézményeinek, mint az ügydöntő népszavazás.

TEMPORÁLIS HATALOMMEGOSZTÁS

A temporális vagy más néven időbeli hatalommegosztás központi problémája a törvényhozó hatalom vonatkozásában a parlament megbízatási ideje. Ennek pontos mértéke nagy szórást mutat – 2 és 9 éves mandátumra is találunk példát –, noha a leggyakoribb a 4-5 éves mandátumhossz. A megbízatási idő kétcélú: egyfelől elegendő időt kell hogy biztosítson ahhoz, hogy az adott parlament elvégezhesse feladatait (a kormányoldal megvalósíthassa politikai programját), másfelől viszont a parlament tevékenységének választók általi felülvizsgálatát is biztosítania kell. A népszuverenitás elvéből fakadóan a választópolgároktól nem szakadhat el hosszú időre a parlament sem, a képviselői mandátumszabadság miatt pedig a választópolgári kontroll a parlamenti választásokat jelenti.[25]

A temporális hatalommegosztás a parlamentek esetében így a demokratikus kontroll lehetősége szempontjából lesz kulcsfontosságú, de úgy is felfogható, mint törvényhozáson belüli, parlamentek közti hatalommegosztás. Érdekes kérdés lehet, hogy egy korábbi parlament döntései mennyiben köt(het)ik a későbbiek kezét akár kifejezett módosítási tilalommal, akár módosítási nehézségekkel. A kérdés legtöbbször az alkotmányozással kapcsolatban merül fel, de felvethető a minősített többségű törvényalkotás indokoltsága is. Noha a stabilitás fontos értéke a közjognak, hátulütőit Thomas Paine gondolatai foglalják össze: „Soha nem volt, s nem lesz, és soha nem is lehet olyan parlament, embercsoport vagy nemzedék egyetlen országban sem, amely az idők végezetéig rendelkeznék az utókor megkötésének és irányításának jogával és hatalmával… Minden kornak és minden nemzedéknek ugyanazzal a szabadsággal kell rendelkeznie saját törvényei megalkotására minden ügyben, mint a megelőző koroknak és nemzedékeknek. A síron túli kormányzás önző öntelt igénye a legnevetségesebb és legarcátlanabb zsarnokság."[26]

---

nyes ügydöntő népszavazás ugyanis köti a parlamentet, amelynek segítségével az ellenzék így rákényszerítheti akaratát a többségre, s az adott ügyön túlmutató politikai tőkét is kovácsolhat abból.

[25] A mandátumidővel kapcsolatban lásd Szente Zoltán: *Bevezetés a parlamenti jogba.* Budapest, Atlantisz, 2010. 178–180. o.

[26] Paine, Thomas: *Az ember jogai.* Budapest, Osiris – Readers International, 1995. 15–16. o.

HATALOMMEGOSZTÁS A PARLAMENTEN BELÜL: A BIKAMERALIZMUS

Az egy- vagy kétkamarás parlament kérdése ugyan megosztja a tudomány képviselőit,[27] de abban egyetértést tapasztalhatunk, hogy létezése esetén a felsőház az alsóház politikai korlátjaként funkcionál – függetlenül a második kamara létrehozásának elvétől. Nemzetközi összehasonlításban alsó- és felsőházak egymáshoz való viszonya változatos képet mutat, de a trend a második kamarák súlyának csökkenését mutatja. Így ha mérséklődik is a parlamenten belüli hatalommegosztás ezen aspektusának[28] jelentősége, érdekes és fontos viszonyítási pontja marad a hatalommegosztás rendszerének, valamint egészen eltérő törvényalkotási eljárást feltételez az uni- és bikamerális modell.

A TERRITORIÁLIS HATALOMMEGOSZTÁS ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ JELENTETTE KIHÍVÁSOK

A területi alapú hatalommegosztás az államszerkezet által meghatározott, s ezen keresztül a parlament(ek) szerepét is determinálja. A törvényhozás vonatkozásában a kérdés a szabályozható életviszonyokkal kapcsolatban merül fel. Unitárius államokban – vagyis azokban, amikben a főhatalom gyakorlása területileg nem osztott – a parlament jogalkotói jogköre roppant tág, ezt még a helyi önkormányzatok autonómiája is csak nagyon kis mértékben korlátozza, a parlament politikai mérlegelésére bízva a helyi és országos ügyek megkülönböztetését. Sokkal erősebb korlátokkal szembesül egy föderális berendezkedésű állam (például az USA, Németország, Ausztria) szövetségi szintű parlamentje, amelynek hatásköre csak a szövetségi szintű kérdések szabályozására terjed ki, mivel a tagállamok – és ennélfogva a tagállami parlamentek – hatáskörei szigorú alkotmányos védelmet élveznek. A központi szint korlátozásának eredője az, hogy a szövetségi szerkezetű államokban az állami főhatalom gyakorlásában a tagállamok is részt vesznek. Az államszerkezet tekintetében átmenetet jelentenek az autonóm területekkel rendelkező államok, amelyek ugyan nem ismerik el az autonóm terület önálló részesedését a főhatalomból, de önálló szabályozási jogát igen, amelynek gyakorlása akár a parlamenten keresztül is lehetséges (például Katalóniában) – ez a területi autonómia a központi parlament alkotmányi korlátjaként jelentkezik.

Az Európai Unió sajátos közjogi entitás, minthogy az európai integráció a konföderáció (államok egy vagy több cél – például közös védelem – elérésére létrehozott

[27] A legátfogóbb, e témakörben született mű hazánkban: Téglási András (szerk.): *Szükség van-e kétkamarás Országgyűlésre az új Alkotmányban?* Budapest, Országgyűlés Alkotmányügyi, Igazságügyi és Ügyrendi Bizottsága, 2011.

[28] Parlamenten belüli hatalommegosztásként tekinthetünk a parlamentarizmus kormány-ellenzék szembenállására is.

szövetsége) és a föderáció (szövetségi állam) között megrekedt akként, hogy számos állami hatáskört a tagállamok együttesen, az uniós intézményeken keresztül gyakorolnak. Ez a hatáskör-átruházás a tagállami parlamentek szemszögéből két okból jelent korlátozást: egyfelől számos hatáskör gyakorlásának jogát elveszítették – például a vámszabályozást –, másfelől a végrehajtó hatalom politikai potenciálja tovább nőtt a törvényhozással szemben, hiszen az uniós szervekben való tagállami részvétel a végrehajtó hatalom különböző – a kormányfőktől a szakértőkig (minisztériumi tisztviselőkig) ívelő – szintjei által történik, a parlament e területen háttérbe szorul. Annak érdekében, hogy a törvényhozó hatalom a parlamentarizmusból következő – legalább közjogi értelemben vett – vezető szerepének csökkenését ellensúlyozza, az uniós tagállamok külön egyeztető és ellenőrző eljárásokat honosítanak meg parlamenti jogukban, amelyeken keresztül a végrehajtó hatalom által az uniós döntéshozatal keretében érvényesítendő álláspont meghatározható, illetve ellenőrizhető annak teljesítése.

uniós jogalkotás és uniós intézmények – szupranacionális szint
nemzeti (szövetségi) parlament
tagállam/autonóm terület és parlamentje – szubnacionális szint

3. ábra: Nemzeti parlamentek a territoriális hatalommegosztás rendszerében

A NEMZETKÖZI JOGREND

A nemzetközi jog legfontosabb korlátozó hatása a nemzeti parlamentekre, hogy a nemzetközi joggal ellentétes jogalkotás – így törvényalkotás is – az Alaptörvény Q) cikke alapján tilos. Mint korlátok elsősorban az emberi jogi tárgyú nemzetközi dokumentumok jelentkeznek,[29] de a strasbourgi emberi jogi bíróság számos, kifejezetten parlamenti jogi – főként a képviselők szólásszabadságával kapcsolatos – ítéletet hozott, amelyekre a parlamenti jog forrásainak bemutatásánál visszatérünk.

A HATALOMMEGOSZTÁS ALKOTMÁNYJOGÁSZI SZEMLÉLETEN TÚLMUTATÓ DIMENZIÓI

Nem új keletű a hatalommegosztás olyan dimenziókkal való bővítése, amelyek nem vagy nem feltétlenül kötődnek a közhatalom gyakorlásához. Ezek jelentette problémákkal már az 1910-es években Max Weber is foglalkozott: a bürokratikus uralommal, valamint a pártpolitizálás és a képviselői függetlenség összefüggéseivel.[30]

[29] Lásd Dezső Márta – Kukorelli István: Az Országgyűlés. In Kukorelli István (szerk.): *idézett mű* (2007), 342. o.

[30] Lásd különösen Max Weber *A politika mint hivatás, Gazdaság és társadalom* című írásait.

A hazai szakirodalomból Bibó István emelendő ki, aki 1947-ben utalt – akadémiai székfoglalója zárásaként – az államszervezeten kívüli, veszélyeket rejtő lehetőségekre.[31] Az egyik a gazdasági hatalom, amit Bibó megemlít. Az állam gazdasági hatalma minden korábbi időszakhoz képest kiterjedt, még a modern piacgazdaságokban is. A válsághelyzetek megoldásában az állam aktívan részt vesz, az állam szabályozó és tulajdonosi szerepével egyre aktívabban él; és a válságkezelés jó pár tulajdonkorlátozó és más döntésre adott már indokolást, legitimációt az államhatalomnak. A gazdasági alkotmányosság és annak XXI. századi kihívásai az állam egészét s azon belül a parlamenteket is régi-új feladatok elé állítják. Figyelemre méltó az állam információs hátránya a pénzügyi szektor szereplőihez képest, valamint az államok kiszolgáltatottsága a nemzetközi tőkekoncentrációt megvalósító (elsősorban nem kormányközi, magán-) intézményeknek.[32] Utóbbi, azaz a nemzetállami paradigma – és így a nemzeti parlamentek – hanyatlása nehezen feltartóztatható folyamatnak látszik. Az említett információs hátrány leküzdésében a szakosított állami szervek sikeresebbnek bizonyulnak, mint a hatalommegosztás klasszikus szereplői, ami a parlamentek térvesztésével jár akár a végrehajtó hatalom, akár az új „hatalmak" – például központi bankok – ellenében.

Bibó a bürokrácia erősödésének veszélyeire is felhívta a figyelmet. Ez a veszély nem a könyökvédős bürokraták lassúságában, a bürokrácia útvesztőiben rejlik, hanem a jó menedzsmentben, a technokráciában. Ha – már Bibó korában is – a modern, professzionális menedzsment átveszi a hatalmat, és a „köz", a „beosztottak", az egyszerű „tagság" visszavonul, ráhagyják a szakmai döntéseket a menedzsmentre, akkor ki fogja akkor ezt a menedzsmentet ellenőrizni, ezt a társadalmi hatalomkoncentrációt számonkérni?

Bibó a politikai kommunikáció átalakulásáról nem írhatott, mert újabb jelenségről van szó. Ahhoz képest, hogy a századfordulón a politikai arénát elsősorban a parlamenti ülésterem jelentette, amely felé kiemelt figyelem irányult, napjainkra a politika közvélemény-befolyásoló szerepét egyre kevésbé köthetjük az ülésteremhez, ellenben a végrehajtó hatalom csúcsszerve, valamint a pártok szerepe erősödik.[33]

A hatalommegosztás vizsgálatának legújabb politikatudományi irányvonala az ún. prezidencializáció vizsgálata. Ez a parlamentáris kormányforma végrehajtó hatalmának erősödését, azon belül is – a politika mediatizációjának és perszonifikációjának köszönhetően – a kormányfő szerepének, politikai befolyásának növekedését írja le, ami szükségszerűen a parlamentek szerepének visszaszorulásával jár.[34]

[31] Bibó István: *Az államhatalmak elválasztása egykor és most.* Lásd http://mek.oszk.hu stb.

[32] Alkotmányos kontextusban magyarázza az állam szerepét Stumpf István: *Erős állam – alkotmányos korlátok.* Budapest, Századvég Kiadó, 2014.

[33] Részletesen lásd Smuk Péter: *A politikai diskurzusok alkotmányjogi szerkezete.* Budapest, MTA BTK, 2014.

[34] Lásd különösen Mandák Fanni: *A politika prezidencializálódása – Magyarország, Olaszország.* Gépirat, doktori értekezés. Budapest, NKE Közigazgatás-tudományi Doktori Iskola, 2014.

ÖSSZEGZÉS

A fenti vázlatos áttekintés alapján is látszik, hogy a nemzeti parlamentek szerepe napjainkban is átalakulóban van. Ezt a parlamentek hanyatlásaként is felfoghatjuk, amely irányzat már az 1920-as években bontogatta szárnyait.[35] Mindenképpen érdemes a parlamenteket a hatalommegosztás sokdimenziós rendszerében vizsgálni, mert így számos olyan jellemzője felfedhető a parlamentek szerepének, amelyet a normák tanulmányozása nem képes megvilágítani. A parlamentek hatalommegosztásban betöltött szerepének árnyalása a parlament hatalma mind több korlátjának felismerésével jár. Azonban a parlament népképviseleti jellegéből, valamint közvetlen demokratikus legitimációjából fakadó jelentőségét semelyik irányból érkező korlátozás, kihívás sem képes elvitatni szükségességét és alapvető funkcióit.[36]

A magyar Országgyűlés helye az alkotmányos rendszerben

Az Alaptörvény C) cikke (1) bekezdésének állítása – „a magyar állam működése a hatalom megosztásának elvén alapszik" – nem jelent különösebb újítást a magyar alkotmányos berendezkedés számára, azzal együtt, hogy az 1989 óta formálódó korábbi alkotmányszöveg nem tartalmazott explicit utalást ezen princípiumra. Az alkotmányszöveg sorai között, egyéb alapelveiből (jogállam) és az államszervezetre vonatkozó további szabályaiból egyébként is kiolvasható volt annak érvényesülése.

Az előző alkotmányszövegen alapuló alkotmánybírósági álláspont a hatalommegosztásról, az Országgyűlés és más hatalmi ágak tekintetében főként a 38/1993. (VI. 11.) AB határozat lényegével összefoglalható, amelyet még követ az igazságszolgáltatás és a bírói függetlenség történeti alkotmányi vívmányait is kiemelve a 33/2012. (VII. 17.) AB határozat. Ezen alkotmányos álláspont számunkra is elfogadható, itt aláhúzandó lényege, hogy míg az igazságszolgáltatás hatalmi ágának függetlenségét különös védelem illeti meg, addig a törvényhozó és végrehajtó hatalom viszonyában a hatáskörök elválasztása és a politikai összefonódás egyszerre érvényesül. Ez az összefonódás a parlamentáris rendszerekben az AB szerint természetes jelenség; míg a jogállamiság és a hatalommegosztás elve alapján az egyes további hatalmi ágak irányában és bizonyos – teszem hozzá – parlamenti hatáskörök gyakorlása tekintetében a mindenkori kormánytöbbségtől vagy az akár Országgyűlés egészétől származó „egyoldalú politikai befolyás" kiküszöbölésére alkalmas eljárásokra és intézményi megoldásokra van szükség.

[35] Szente Zoltán idézi Bryce, James *Modern Democracies* (London, MacMillan, 1923) című művét; lásd Szente Zoltán: *idézett mű* (2010), 387. o.

[36] Vö. Szente Zoltán: *idézett mű* (2010), 390. o.

Országgyűlésünk államhatalmi és népképviseleti szerv jellege – leírt tétel vagy egyéb jelzők hiányában is – megmaradt az új alaptörvényi szövegben és konstrukcióban. Ebből fakadóan az Országgyűlés politikai testület, amely jogi és politikai jellegű alapfunkciókat lát el. A jogi jellegű alapfunkciók között nemcsak a jogalkotási, hanem jogalkalmazási tevékenységét is regisztrálhatjuk.

Az alábbi áttekintésünk vezérfonala, hogy a hatalom technikai jellegű megosztásának tekinthetjük azokat a megoldásokat, amelyekben az Országgyűlés mint állami szerv valamely hatáskörét nem tudja önállóan gyakorolni, ahhoz más szerv közreműködésére is szükség van. Ez a közös hatáskörgyakorlás nem túl gyakori intézmény egyébként az államszervezetben, értelmét nyilvánvalóan a mindenkori politikai többség akaratérvényesítésének korlátozása adja.

Alkotmányozás. A törvényhozó testület az alkotmányozáshoz nem szorul más szerv közreműködésére, hacsak nem tekintjük – márpedig nem tekintjük – érdeminek az államfő aláírási és kihirdetési szerepét. Az Alaptörvény elfogadásához és módosításához is – speciális eljárásrendi rezsim mellett ugyan – elegendő a törvényhozó testület önindítása valamely képviselője vagy bizottsága révén, s mint egyértelművé vált, az Alkotmánybíróság is csak a jogalkotás eljárási követelményeire szűkített vizsgálatot végezhet. Ugyancsak ritka megoldás az alkotmány ilyen szintű rugalmassága, amikor bármely részének megváltoztatása „mindössze" 2/3-os egyetértést igényel a képviselők részéről. Az Alaptörvény megalkotásának és azóta elfogadott módosításainak gyakorlata kizárta mind az Alkotmánybíróság, mind a népszavazás hozzájárulását. Az Alkotmánybíróság alkotmányozásban való közreműködését úgy is meg lehetne fogalmazni, hogy az AB mint alkotmányértelmező hatalom alkotmányozó hatalomként jelenhet meg. A kilencvenes években nagy szerepet játszott az Alkotmánybíróság abban, hogy a magyar alkotmányjogot felépítse, és érveléseivel, aktivista döntéseivel hozzájáruljon az alkotmányjogi dogmatika és szabályozás fejlődéséhez. A jogi és politikai konstitucionalizmus vitájában a demokratikus ellenérvek úgy szólnak, hogy „kellő legitimációval rendelkezik-e az Alkotmánybíróság, hogy ilyen szabályokat megalkosson", az általános jogfogalmak konkrét alkalmazása mennyire elfogadható.[37] Az Országgyűlés és az Alkotmánybíróság államszervezeti-hatalommegosztásos viszonyát illetően meg kell emlékeznünk arról a gyakorlatról, amely 2010 előtt sem volt példa nélküli, de ezt követően viszonylag több esetet

[37] Egy konkrét példán, amely világszerte aktuális: mely szerv határozza meg a házasság fogalmát? Fakad-e valamely egyéb alkotmányos rendelkezésből, hogy azt férfi és nő kapcsolataként írjuk elő? Az alkotmánybíróságok értelmező tevékenysége nyomán alakul ki a házasság fogalma – és annak kiterjesztése az azonos neműek kapcsolatára, mint ahogy nagyon sok államban megtörténik a világban –, vagy pedig a demokratikusan választott törvényhozásnak, a demokratikusan legitimált alkotmányozó hatalomnak kell erről döntenie? Több alkotmánybíróság az egyenlő emberi méltóságból levezetve „engedélyezi" az azonos neműek házasságát, míg a magyar alkotmányozó ezt az értelmezési lehetőséget ki kívánta zárni; lásd *Alaptörvény* L) cikk (1) bek.).

produkált: amikor a megsemmisített törvényi szabályozást az Országgyűlés az Alkotmányba-Alaptörvénybe emelte, annak érdekében, hogy az AB-t elzárja annak felülvizsgálatától. Az Alkotmánybíróság a „felülalkotmányozással" és az azáltal az Alaptörvényben esetleg létrejövő koherenciazavarral kapcsolatban azt az álláspontot fogalmazta meg, hogy nincs ugyan hatásköre az alaptörvény-módosítások tartalmi felülvizsgálatára, ám az Alaptörvényt az eljárásaiban koherens rendszerként értelmezi és alkalmazza, rendelkezéseit úgy értelmezi, hogy egyik se üresítse ki a másikat, valamint figyelembe veszi az ország nemzetközi és uniós jogi kötelezettségeit is.[38]

Törvényalkotás. A törvény kezdeményezésének és a köztársasági elnöki aláírásnak már érdemi jelentőséget lehet tulajdonítani. A törvénykezdeményezés lehet az Országgyűlés önindítása, a szabályozási szint összetett jellege, illetve a formai és társadalmi előkészítés minőséginek mondható kritériumai azonban a kormányzat, a jogalkotásért felelős minisztérium szerepét felértékelik. A képviselői kezdeményezésre indított törvényalkotás terjedése az Országgyűlés erősödő pozícióját jelezné, amennyiben nem járt volna minőségi jogalkotási problémákkal (gyors jogalkotás, gyors és gyakori önkorrekciókkal stb.), hogy a politikai-társadalmi feszültségeket ne is említsük. A törvényalkotási eljárás végén az államfői vétók intézménye és gyakorlata is indikátora lehet az Országgyűlés önálló hatáskörgyakorlásának. Mind az államfői vétó, mind pedig az alkotmánybírósági felülvizsgálat érdemi ellensúlyként jelent meg jó néhány politikailag kényes esetben. Az ellenzék közreműködését a kétharmados törvényhozási tárgyak biztosíthatják, ezek köre némileg változott az Alaptörvénnyel, amely a sarkalatos jelzőt adta a jelen levő képviselők kétharmadának szavazatát igénylő tárgyakban alkotott törvényeknek.[39]

Költségvetési jog. A költségvetési hatáskör tekintetében az Alaptörvény markáns közpénzügyi fejezetet kínál az államadósság mértékének kordában tartására, valamint a közpénzekkel és a nemzeti vagyonnal való gazdálkodás szabályozására s ezek ellenőrzésére. A Költségvetési Tanács (*Alaptörvény* 44. cikk) ebben a konstrukcióban két szempontból is érdekes szerepet kapott. Kiemelendő, hogy vétó/egyetértési joga a költségvetési törvény elfogadásához látványosan korlátozza a mindenkori kormánytöbbség mozgásterét. Ennek alkotmányos szerkezeti összefüggéseit nem könnyű kalkulálni, mert egyrészt a tagsága közvetett módon, de az Országgyűlés által befolyásolható ugyan, ugyanakkor a mandátumidők eltolásának köszönhetően költségvetési és monetáris politikai nézeteltérések könnyen keletkezhetnek a jövő-

[38] 33/2012. (VII. 17.) AB határozat, Indokolás [94]; 12/2013. (V. 24.) AB határozat, Indokolás [44–48].

[39] A Velencei Bizottság ezek körét túl tágnak találta, például egyes közpolitikai kérdések (adózás) tekintetében; lásd CDL-AD (2011)016, §24.

ben. A másik összefüggés abban áll, hogy létezik olyan alkotmányos szabály, amelyet a Költségvetési Tanács és nem az AB véd, sőt amelytől az AB el van tiltva [37. cikk (4) bek.].

Személyi döntések. A demokratikus legitimáció továbbszármaztatása során a választóktól kapott demokratikus legitimációt továbbadja az Országgyűlés azoknak a tisztségviselőknek és a közhatalmi pozícióknak, akiket választ. Azzal is biztosítja ezt a legitimációt, ha maga hoz létre közjogi pozíciókat. Ennek során az „egyoldalú politikai befolyást" kell intézményes megoldásokkal megelőzni. Ez elérhető más politikai szereplők bevonásával (amikor a köztársasági elnöknek van jelölési joga, akkor az államfő jelölési jogát nem lehet megkerülni, például az ombudsmanválasztásnál vagy a legfőbb bíró választásánál); szélesebb politikai egyetértést igénylő kétharmados döntésekkel, már amennyiben a kormánytöbbségnek nincs aktuálisan minősített többsége; a mandátumidő eltolásával az Országgyűlés mandátumidejétől (látványos az Alaptörvény azon újítása, hogy több tisztség esetében 9 évre emelte a megbízatási időt); a testületi szervek – így az AB – tagjainak időszakos megválasztásánál pedig sajátos logika érvényesül, mert itt létrejöhet kompromisszumhelyzet az ellenzékkel. A személyi döntési kompetenciák és együttműködési kötelezettségek nagyrészt nem változtak az utóbbi években, de azt mindenképpen ki kell emelni, hogy az Országgyűlés hatalmi pozíciójának erősödését jelenti, hogy az Alkotmánybíróság elnökét is megválasztja, elvéve ezt a korábbi kompetenciát a taláros testülettől. Ugyancsak az AB tekintetében a bírákat jelölő bizottság plenárist tükröző politikai összetétele könnyíti az egyoldalú jelölési folyamatot. A kormányformánk markáns jellemzőjeként ebben a tekintetben is utalhatunk a konstruktív bizalmatlansági indítvány 1990-től élő intézményére, amely az államfő közreműködését is képes kiküszöbölni a miniszterelnök megválasztása alkalmával (*Alaptörvény* 21. cikk).

Működés. Az Országgyűlés teljes hatásköri listáját itt nincs mód elemezni, azonban még kitérhetünk a parlamenti működés azon sajátosságára, miszerint a törvényhozó testület még működni sem tud alkotmányosan, amennyiben folyamatos külső támogatást ehhez nem kap. Kiemelhető a rendszeres megújulási kényszer, hogy a választópolgárok megfelelő időközönként szabad választásokon adjanak legitimációt a testület számára, újrarajzolva a politikai összetételét, de egyúttal ráhatással a kormányalakításra is. Az időtényező több esetben meghatározó a parlamenti működésben (az ellenzék számára kiszámítható lehetőségeket nyújt, a törvényalkotásban minőségi elvárás stb.). Az Országgyűlés alkotmányos és demokratikus működéséhez elengedhetetlen még egy szereplő közreműködése: a nyilvánosságé. A nyilvánosság további legitimációt biztosít a politikai vitákhoz és jogalkotási tevékenységhez, annak garantálása az ülések, viták és irományok „hozzáférhetőségével" lehetséges. A házszabályi rendelkezések reagáltak a parlamenti ülések közvetítésének korábbi

alkotmányos vitáira (zárt láncú közvetítés), érintik továbbá a nyilvánosságot egyes új szigorú rendészeti és fegyelmi intézmények (az Országgyűlés méltósága vagy a képviselők „kényelmének" védelme érdekében).

Ellenőrzés. Kiemelt funkcióként kell kitérnünk a végrehajtó hatalom ellenőrzésére, amely a hatalommegosztás és a kormány parlament előtti felelősségének alkotmányos konstrukcióját egyaránt szolgálja. Mint említettük, az ellenőrzést szolgáló hatáskörök és eszközök főként az ellenzék számára kínálnak lehetőségeket, és ennek megfelelően várható el szabályozásuk is. Az Alkotmánybíróság a vizsgálóbizottságokra vonatkozó, részletesen kifejtett álláspontját említjük csak itt: az Országgyűlésnek törvényben kell biztosítania, hogy a bizottsági vizsgálatok során érvényesüljön a közügyek megvitatásának szabadsága, megfelelő védelemben részesüljenek a személyiséget és a magánszférát védelmező jogok, valamint jogorvoslati lehetőség álljon rendelkezésre bizottságok által hozott, személyek jogát vagy jogos érdekét sértő jogalkalmazói döntésekkel szemben.[40]

Parlamenti jog – parlamenti normatan

A parlamenti jog a közjogon belül elhelyezkedő alkotmányjog sajátos jogterülete, amely számos jogforrást foglal magában: „azon jogszabályok, jogszokások, alkotmányos konvenciók és precedensek összessége, amelyek meghatározzák a parlament, mint törvényhozás feladat- és hatásköreit, megalakulását, megszűnését, szervezetét, működését, fegyelmi rendjét és a képviselők jogállását."[41] E definíció jeleníti meg a parlamenti jog szűkebb értelmét, azt a következő tárgykörökkel egészíthetjük ki: egyfelől a választójog mint jogterület parlamenti választásokra vonatkozó normáival, másfelől pedig a pártjoggal, lévén a modern parlamentek működése a pártelven nyugszik, a frakciók jelentősége a mindennapi parlamenti munkában megkerülhetetlen.[42]

A parlamenti jog területéhez tartozik tehát minden olyan jogforrás, amely a parlamenttel kapcsolatos. Ezek jogági sokszínűségére utal Trócsányi László, aki szerint a „parlamenti jogot az alkotmányjog területéhez tartozónak tekinthetjük azzal, hogy a parlamenti jogba tartoznak közigazgatási, munkajogi, sőt pénzügyi jogi jellegű szabályok is".[43] A parlamenti jog e tekintetben valódi „keresztülfekvő" jogterület, minthogy normái különböző jogágakhoz tartoznak. Sőt, a párt- és frakció-sza-

[40] 50/2003. (XI. 5.) AB határozat.

[41] Szente Zoltán: *idézett mű* (2010), 27. o.

[42] Dezső Márta – Kukorelli István: *idézett mű* (2007), 340. o.

[43] Trócsányi László: A parlamenti jog természete és forrásai. In Petrétei József (szerk.): *Emlékkönyv Ádám Antal egyetemi tanár születésének 70. évfordulójára*. Budapest–Pécs, Dialóg–Campus, 2000. 178. o.

bályzatok, koalíciós szerződések esetében azok jogi jellege is megkérdőjelezhető. Ezt támasztja alá ezek sok esetben titkos jellege is, amely jogi norma vonatkozásában elképzelhetetlen lenne.[44]

A parlamenti jog – sajátos jellegéből adódóan – nemcsak különböző jogági normákban, hanem jogforrástípusokban is roppant gazdag. A parlamenti jog alábbi jogforrás-típusait különíthetjük el egymástól:

(1) Az Alaptörvény. Mivel a törvényhozó hatalom működésének alapjai, garanciális szabályai tipikus alkotmányi szabályozási tárgykört képeznek, így a parlamenti jog legfontosabb forrása – legalábbis írott, chartális alkotmánnyal rendelkező országok esetében – maga az alkotmány. Az Alaptörvény elsősorban *Az állam* című szerkezeti egységében, az 1–7. cikkekben megjelöli az Országgyűlés definícióját, legfontosabb hatásköreit, a parlament megbízatási idejét, feloszlatásának eseteit, utal a nemzetiségek részvételére a parlamenti munkában, tartalmazza a képviselői jogállás alapjait, a parlamenti nyilvánosság elvét, a parlamenti ellenőrzés eszközeit, a törvényalkotási eljárás néhány pontját, továbbá utal az Országgyűlés önszabályozási jogára. Ezek a parlamenti jog alkotmányozó által garanciálisnak tartott normái, tulajdonképpen az Országgyűlés mint törvényhozó hatalom autonómiájának alapjai. Az Alaptörvény foglalkozik ugyan az Országgyűléssel – sőt más alaptörvényi fejezetekben is felbukkannak a parlamentet is érintő normák –, a törvényhozás inkább alul-, mint túlszabályozott alkotmányi szinten.[45]

(2) A házszabályi rendelkezések. A t. Ház önszabályozásának jogát az Alaptörvény 5. cikk (7) bekezdése tartalmazza: „Az Országgyűlés a jelen lévő országgyűlési képviselők kétharmadának szavazatával elfogadott házszabályi rendelkezésekben

[44] Bihari Mihály nem állami szervek politikai normáihoz sorolja a fent megjelölt szabályzatokat, szerződéseket. Lásd erről Bihari Mihály: *idézett mű* (2013), 85. o. Kukorelli István és Smuk Péter a frakciószabályzatok nyilvánossága mellett érvel elsősorban a bizottságok analógiájára alapozva. A frakciók közjogi jelentősége – így például a frakcióvezetők honvédelmi tanácsi és házbizottsági tagsága és szavazati joga, a beszédidő frakcióbarát szabályozása – szintén e javaslat megalapozottságát támasztja alá. Részletesen lásd Kukorelli István: Frakciók a magyar parlamenti jogban. In Kukorelli István: *Tradíció és modernizáció a magyar alkotmányjogban.* Budapest, Századvég Kiadó, 2006. 199. o.; és Smuk Péter: *idézett mű* (2008), 85–86. o. Az Alkotmánybíróság értelmezésében a frakciók az Országgyűlés szervei: „…a képviselőcsoportok politikai értelemben a pártokhoz kötődnek, jogilag azonban nem a pártok, hanem az Országgyűlés szervei" [10/2013. (IV. 25.) AB határozat, Indokolás III/3. pont]. Petrétei József szerint azonban a frakciók – a bizottságoktól eltérően – az Országgyűlés szerveinek sem tekinthetők: „egyrészt nem a parlament hozza ezeket létre – mint a bizottságokat –, hanem általában olyan képviselők önkéntes társulásaként alakulnak meg, akik a parlamentben a politikai érdekeiket és céljaikat közösen akarják érvényesíteni, vagyis a frakciók a szabad mandátum elvén nyugvó képviselőcsoportokat jelentenek. Másrészt összetételük sem a parlamenti erőviszonyokat tükrözi, hanem elsősorban adott párthoz vagy politikai irányzathoz tartozó, illetőleg azonos meggyőződést valló képviselők alkotják." Petrétei József: „A frakciók szabályozásának kérdőjelei". *Közjogi Szemle,* 2009/3. szám. 31. o.

[45] Kukorelli István: *idézett mű* (2014), 20. o.

állapítja meg működésének szabályait és tárgyalási rendjét." Az Alaptörvény ezen normáját a negyedik alaptörvény-módosítás állapította meg, korábban úgy az Alaptörvény, mint az Alkotmány – azaz az 1949. évi XX. tv. – a nagybetűs „Házszabály" megalkotásáról rendelkezett, így a Házszabály egységes dokumentum volt, amely normatív határozati – tehát nem jogszabályi, törvényi – formában került megalkotásra.[46] A határozati forma a hagyományok tiszteletét jelenítette meg,[47] és a parlament önszabályozási jogának tisztább megvalósítását szolgálta: a normatív határozatot – a törvénnyel ellentétben – az államfőnek nem kellett aláírnia, így a megalkotásának teljes folyamatát az Országgyűlés uralta. A normatív határozat „hátránya" azonban a jogszabálynak minősülő törvénnyel szemben, hogy – a közjogi szervezetszabályozó eszközök közé sorolása miatt – csak olyan jogalanyra tartalmazhat előírást, aki az Országgyűlés tagja, minthogy a közjogi szervezetszabályozó eszközöknek nincs általános kötelező ereje.[48] Így például a vizsgálóbizottságok előtti megjelenésre kötelezés olyan előírása volt a Házszabálynak, amely nem bírt kötelező erővel a nem képviselő jogalanyok számára. Ennek fényében a házszabályi rendelkezések „elosztása" törvényi és normatív határozati források között egyszerre szolgálja a hagyománytisztelet, a hatalommegosztás és a jogállami jogalkotás követelményeit, noha kétségtelenül bonyolult rendszer született a házszabályi rendelkezések „többlakúsításával".[49]

A hatályos szabályok szerint tehát a házszabályi rendelkezések törvényi és normatív határozati palástot is ölthetnek. Azt azonban hangsúlyozni szükséges, hogy bár elfogadásukhoz szükséges többségi követelmény azonos, a házszabályi rendelkezések még törvényben kihirdetve sem minősülnek sarkalatos törvényi rendelkezésnek, hanem megőrzik sajátos jogforrási jellegüket. Jelenleg az Országgyűlésről szóló 2012. évi XXXVI. tv. (a továbbiakban: Ogytv.) tartalmaz törvényi házszabályi rendelkezéseket.[50] Normatív határozatként az egyes házszabályi rendelkezésekről szóló 10/2014. (II. 24.) OGY határozat tartalmaz házszabályi rendelkezéseket. E jogforrást egyszerűsítve „határozati házszabály-rendelkezéseknek" is nevezik, a rövidítése, „HHSz." is ebből ered.[51]

[46] Lásd 46/1994. (IX. 30.) OGY határozat.

[47] Kukorelli István: *idézett mű* (2006), 184. o.

[48] Vö. Alaptörvény T) cikk és a jogalkotásról szóló 2010. évi CXXX. tv. 23–24. §.

[49] Ezt csak úgy lehetett volna megelőzni, ha a házszabályi rendelkezéseket olyan sajátos jogforrási formaként tételezte volna az alkotmányozó, amely a jogszabályokhoz hasonlóan mindenkire kötelező, de érvényességéhez nem szükségeltetik köztársasági elnöki aláírás. Ilyen *sui generis* jogforrási jelleg azonban az Alaptörvényből nem vezethető le.

[50] Lásd Ogytv. 146. § (5) bekezdés.

[51] A házszabályi rendelkezések jogforrási státuszáról részletesen lásd Smuk Péter: A Tisztelt Ház szabályai, 2012 – új törvény az Országgyűlésről. *Kodifikáció és Közigazgatás,* 2012/2. szám. 5–27. o.

(3) Egyéb törvények. Láthattuk, hogy a házszabályi rendelkezések is ölthetnek törvényi formát, e helyütt azonban a nem házszabályi rendelkezésnek minősülő törvényi normákról lesz szó. Ezek közül kiemelendő az Alaptörvény 5. cikk (8) bekezdése, amely szerint az „Országgyűlés rendszeres ülésezését biztosító rendelkezéseket sarkalatos törvény határozza meg". E tárgykört szabályozó sarkalatos törvényi rendelkezések az Ogytv.-ben találhatók, amely így vegyes jogforrást képez, keverednek benne a házszabályi rendelkezések és a sarkalatos törvényi normák.[52] Az Ogytv.-n túl a parlamenti jog törvényi forrásai közé sorolhatjuk a jogalkotásról, az országgyűlési képviselők választásáról, az államháztartásról szóló törvényeket is.

(4) Az „élő parlamenti jog" forrásai. E kategória azokat a speciális parlamenti jogi jogforrásokat öleli fel, amelyek az eddig bemutatott tételes jogi forrásokat „életre keltik". A parlamenti jog szokásjogi aktusai ezek, amelyek a házszabályi rendelkezések értelmezését végzik el, vagy azok alkalmazásához segítséget nyújtanak. Úgy formájukat, mint kibocsátójukat és kibocsátásuk alapját tekintve roppant sokszínűek, közös vonásuk annyi, hogy a klasszikus jogforrástani kategóriákba való besorolásnak „makacsul ellenállnak". Ez azért lehet aggályos, mert e jogforrások képezik a parlamenti jog legalacsonyabb szintjét – azaz a mindennapi parlamenti jogalkalmazói rutin ezeken nyugszik –, de jogi kontroll egyáltalán nem vagy csak nagyon szűk körben vehető igénybe velük szemben. Olyan jogforrások sorolhatók e kategóriába, mint a házbizottsági állásfoglalások, az Igazságügyi Bizottság általános érvényű és eseti állásfoglalásai vagy a házelnöki rendelkezések – ez utóbbiak a képviselőkön kívüli jogalanyokat is érinthetnek az Országházba való belépés szabályozásán keresztül. A normatív források mellett az egyedi ügyekben született döntések – fegyelmi határozatok, iromány visszautasítása, kitiltás az Országházból – szintén e körbe tartoznak, hiszen a házszabályi rendelkezések vagy normatív parlamenti szokásjogi források értelmezését segítik.[53]

(5) Alkotmánybírósági gyakorlat. Az Alkotmánybíróság határozatainak fontosságát a parlamenti jog területén egyrészt erga omnes, azaz mindenkire kötelező hatályuk adja, másrészt az, hogy a parlamenti jog normáinak egy része az Alaptörvényben található, az Alaptörvény autentikus értelmezője pedig az Alkotmánybíróság, harmadrészt abból is következik jelentőségük, hogy az élő parlamenti jog forrásaival szemben rendes bírósági kontroll nem vehető igénybe, csak – elég szűk

[52] Lásd Ogytv. 146. §.

[53] A parlamenti szokásjogi jogforrások osztályozásáról és részletes elemzéséről lásd Erdős Csaba: *Parlamenti autonómia. Aktustani elemzések az Országgyűlés jogállásáról és hatásköreiről.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2016.

lehetőségek között – az Alkotmánybíróság eljárása kezdeményezhető. Az Alkotmánybíróság jelentős parlamenti jogi határozatai a jogterület minden lényeges aspektusát érintették.[54]

(6) Bírósági gyakorlat. A bírósági gyakorlatnak elsősorban a mentelmi ügyekben van kiemelt jelentősége,[55] de az Országgyűlés jogalkotói kárfelelősségének terén is születtek már bírósági döntések.[56]

(7) Az Emberi Jogok Európai Bíróságának gyakorlata. A strasbourgi székhelyű bíróság számos olyan döntést hozott, amely a képviselői jogállást érinti, elsősorban a véleménynyilvánítás szabadságával és a tisztességes eljáráshoz való joggal összefüggésben. Ezen ítéletek csak deklaratív jellegűek, legfeljebb a sérelmet szenvedett fél – parlamenti jogi ügyekben általában képviselő – számára méltányos elégtételt állapíthat meg a bíróság, de a nemzeti jog előírásait, jogalkalmazói döntéseket nem semmisíthet meg. Ennek ellenére a strasbourgi bíróság ítéleteiben megfogalmazott követelményeknek a részes államok többnyire törekednek eleget tenni.[57]

[54] Csak a leghíresebbeket említve: 50/1997. (X. 11.) AB határozat (az „élő parlamenti jog"), 27/1998. (VI. 16.) AB határozat (szabad mandátum), 50/2003. (XI. 5.) AB határozat (vizsgálóbizottságok, parlamenti autonómia), 34/2004. (IX. 28.) AB határozat (mentelmi jog), 10/2013. (IV. 25.) határozat (frakcióalakítás és önszabályozás), 3206/2013. (XI. 18.) AB határozat és a 3207/2013. (XI. 18.) AB határozat (fegyelmi jog és önszabályozás).

[55] Így például a mentelmi jog territoriális felfogása is a bírói értelmezésnek köszönhető, lásd az LB Bfv.III. 1060/1993. számú határozatot.

[56] Lásd különösen a BH2004.52-t, a BH 2006.397-et és az 1/2014. Polgári Elvi Döntést.

[57] Lásd például a Karácsony *v.* Hungary-ügyet, amely a fegyelmi jogi eljárások reformját eredményezte hazánkban.

A termékfelelősség és a termékszavatosság mint a kötelem relatív szerkezetének áttörése

FAZEKAS JUDIT

A kötelem relatív szerkezetének bomlása hosszú idő óta a magánjogi kutatások homlokterében álló kutatási terület. Villányi Fürst László, Grosschmid Béni és Beck Salamon már a XX. század első felében vizsgálták a többpólusú kötelmi helyzetek sajátosságait,[1] a XX. század második felének magánjogi irodalmában pedig egyre nagyobb hangsúlyt kapott a kötelem relatív szerkezetének áttörése. Eörsi Gyula a kötelem relatív természetének relativitását emelte ki, rámutatva, hogy a relatív szerkezet kettős tartalmú, mert egyrészről a felek között jogokat és kötelezettségeket keletkeztet, de ugyanakkor olyan jogi helyzeteket hoz létre, amelyek kölcsönhatásba kerülnek más, az adott kötelmi jogviszonyon kívül álló egyéb jogviszonyokkal.[2] A szerződések relatív szerkezetének áttörésével foglalkozott Harmathy Attila a közreműködőkért való felelősség körében, rámutatva, hogy a közreműködő áttöri a kötelem relatív szerkezetét azáltal, hogy a szerződéses láncolatban részt vevőkre kihat az a szerződés is, amelynek közvetlenül nem alanyai.[3] Novotni Zoltán máig érvényesen feltérképezte a magyar szerződési rendszer azon pontjait, amelyek a hagyományos dogmatikai szemlélettel nem értelmezhetők. Álláspontja szerint a kétszemélyes relatív szerkezet dogmatikája helyett új dogmatikai szemléletben értelmezhetők a társasági jogviszonyok, a közreműködői jogviszony, a termelői felelősség, a fogyasztóvédelem, a harmadik személy javára szóló szerződések, a komplex beruházási jogviszonyok, a felelősségbiztosítási jogviszonyok, a perlési megbízások, perbizományi helyzetek, a bizományos, a szállítmányozó sajátos jogállása és felelőssége.

A relatív szerkezet bomlásának vizsgálata még nagyobb hangsúlyt kapott azt követően, hogy a magyar jogtudományban is megjelentek az 1970-es, 1980-as években a fogyasztóvédelemre, illetőleg a termékfelelősségre vonatkozó kutatások. A termékfelelősség körében megjelenő tanulmányok – Weiss Emilia, Lábady Tamás, Ke-

[1] Fürst László: *A magánjog szerkezete*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállata, 1934; Grosschmid Béni: *Fejezetek kötelmi jogunk köréből.* 1–2. kötet. Budapest, Athenaeum, 1897–1899; Beck Salamon: *Négy értekezés*. Budapest, Kertész J. Nyomda, 1941.

[2] Eörsi Gyula: *A szocialista polgári jog alapproblémái*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 164. o.

[3] Harmathy Attila: *Felelősség a közreműködőért*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 136. o.

menes Béla, Novotni Zoltán, Sándor Tamás, Fazekas Judit írásai[4] – a relatív szerkezet bomlásának problematikája mellett széleskörűen elemzik a szigorú, objektív termékfelelősség dogmatikai sajátosságait, illetőleg a termékfelelősség és a magyar bírósági gyakorlat viszonyát.

A tanulmány a relatív szerkezet áttörésének két esetkörét vizsgálja, nevezetesen a termékfelelősség és a termékszavatosság intézményét, ennek aktualitást ad az a tény, hogy önálló jogintézményként bekerültek az új Polgári Törvénykönyvbe.[5]

A termékfelelősség mint a kötelem relatív szerkezetének áttörése

Az új Polgári Törvénykönyv integrálta a korábban külön törvényben szabályozott termékfelelősségi rendelkezéseket.[6] A kódex a Hatodik könyv LXXII. fejezetében a szerződésen kívüli károkozás önálló felelősségi alakzataként nevesíti a termékfelelősséget.[7]

Ami a termékfelelősségi jog fejlődéstörténetét illeti, a *sui generis* termékfelelősségi jog a magánjog XX. századi modernizációjának eredményeként jött létre. A fejlett ipari társadalmakban a jogrendszer is nagy változásokon ment át, ennek egyik markáns megnyilvánulása a magánjogi viszonyok hagyományos struktúráinak, különösen a kötelmek *relatív szerkezetének felbomlása volt.* A relatív szerkezet áttörése azt eredményezi, hogy a kötelmi jogviszony nemcsak a két pólusán lévő felek tekintetében keletkeztet jogokat és kötelezettségeket, hanem a jogviszonyon kívül állókra is joghatással bírhat. Ennek a bomlásnak egy tipikus gyümölcse a termékfelelősség, amely megteremtette annak lehetőségét, hogy a szerződési kapcsolat hiányában is megállapítható legyen a gyártó vagy forgalmazó felelőssége a kárt szenvedett személyek egészségében, életében vagy dolgaiban okozott károkért, ha a kárt a hibás termék okozta. A termékfelelősség tehát a szerződéses jogviszony meglététől és a vétkességtől függetlenül alkalmazható szigorú felelősség, amely ebből következően új dogmatikai alapokra helyezte a kötelem relatív szerkezetéről és a jogviszony szükségességéről addig alkalmazott polgári jogi elveket.

A termékfelelősség objektív jellegű, azaz a gyártó felróhatóságától függetlenül felel az általa gyártott – veszélyes vagy biztonsági deficitben szenvedő – termék által okozott kárért. Önálló termékfelelősségi szabályozás először az Egyesült Államok-

[4] Weiss Emilia: *A termék előállítóját a fogyasztók irányában terhelő felelősség*. Összehasonlító jogi tanulmány. Polgári Jogi Tanulmányok. Budapest, ELTE ÁJK, 1973; Lábady Tamás: A termék-felelősségbiztosítás jogi kérdései és megoldási lehetősége. *Biztosítási Szemle*, 1976/7–8. szám; Kemenes Béla: A vásárló, fogyasztó, felhasználó költség- és kártérítési igénye hibás teljesítés esetén de lege ferenda. *Magyar Jog,* 1973/1. szám; Novotni Zoltán: A kétszemélyes relatív szerkezet szétbomlásának jelei kötelmi jogunkban. *Jogtudományi Közlöny*, 1983/11. szám. 688–698. o.; Sándor Tamás*: A termelői felelősség.* Polgári Jogi Tanulmányok 1. Budapest, ELTE ÁJK, 1970; Fazekas Judit: *Fogyasztói jogok – fogyasztóvédelem.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1995.

[5] 2013. évi V. törvény a Polgári Törvénykönyvről (a továbbiakban: Ptk.).

[6] 1993. évi X. törvény a termékfelelősségről.

[7] Ptk., Hatodik könyv, LXXII. fejezet, 6:550–559. §.

ban született annak eredményeként, hogy a szavatossági, illetőleg a vétkességi felelősség szabályai nem nyújtottak megfelelő reparációt a hibás termékek által okozott személyi és/vagy vagyoni károk tekintetében. A common law alapú[8] bírósági gyakorlat eredményeire alapozva az American Law Institute 1965-ben kiadta a *Second Restatement of Torts* joggyűjteményt, amelynek 402/A. §-a *sui generis* szigorú felelősséget állapított meg a gyártókkal szemben. A termékfelelősség doktrínája értelmében a gyártó felelős azokért a károkért, melyek a forgalomba hozott termék észszerűtlenül veszélyes vagy kockázatos jellegéből következnek. Lábady Tamás ezt a jelenséget 1974-es tanulmányában úgy jellemezte, hogy az amerikai törvényhozás a „strict liability in tort" alkalmazásával a kötelem zárt szerkezetét horizontális és vertikális irányban is totálisan áttöri. Ez azt eredményezi, hogy a szigorú felelősség alkalmazása a jogosulti oldalon függetlenné válik a szerződéses kapcsolattól, tehát egyfelől akkor is alkalmazni kell, ha a károsult nincs szerződéses kapcsolatban az eladóval, másfelől pedig akkor, ha a kötelem kötelezetti oldalának vertikális irányú felbomlása által a kötelezetti pozícióban az eredeti kötelezett mellett vagy helyett megjelenik a termelő (gyártó).[9]

Az objektív termékfelelősség megjelenését követő mintegy negyven év elteltével, 1998-ban kiadott *Third Restatement of Torts*[10] finomította a termékfelelősség tényállását. A finomhangolás – bár az új termékfelelősségi szabályok alkalmazása még azóta sem mondható egységesnek az USA bírói gyakorlatában – kiterjedt a termékfelelősség szempontjából releváns hibák – gyártási hiba, konstrukciós hiba, valamint a nem megfelelő tájékoztatásból és a figyelemfelhívás elmaradásából eredő hibák – értelmezésére. Az új termékfelelősségi szabályozásban a terméknek az észszerűség kereteit meghaladó veszélyessége helyébe egy új teszt, mégpedig az ún. kockázatosság-használhatóság teszt lépett. Ennek értelmében a termék akkor hibás, ha a kockázatok meghaladják a használhatóságot. A konstrukciós hiba meglétéhez a (felperesnek) fogyasztónak kell bizonyítania, hogy létezik egy biztonságos alternatív konstrukció, amellyel elkerülhető lett volna a károkozás. Ugyancsak fontos újdonság, hogy bizonyos feltételekkel az új termékfelelősségi szabályok lehetővé teszik az elmaradt haszon (economic loss) megtérítését is.

Az *Európai Közösség* az amerikai példát követve már 1972-ben felállított egy bizottságot a termékfelelősségi irányelv kidolgozása érdekében. Bár az első változat 1976-ra elkészült, a Miniszterek Tanácsa, hosszas vajúdás után, csak 1985. július 25-én fogadta el a termékfelelősségről szóló 85/374/EGK irányelvet. A közösségi irányelv rekodifikációja úgyszintén esedékessé vált az utóbbi időben. Ennek egyik oka az

[8] Lásd McPherson v. Buick Motor Company (1916), Conway v. O'Brian (1940), Escola v. Coca Cola Co. of Fresno (1944).

[9] Lábady Tamás: A kötelem zárt struktúrájának felbomlása a termékfelelősség jogában. *Jogtudományi Közlöny,* 1974/12. szám. 702–703. o.

[10] Owen, David: *Restatement of the Law of Torts*: *Products Liability.* University of South Carolina, The American Law Institute, 1998.

Európai Bíróság jogfejlesztő gyakorlatának beépítése az Európai Unió másodlagos joganyagába, másrészt a szolgáltatások hibája folytán okozott károkért való objektív felelősség megteremtése, minthogy az irányelv 1999-es módosítása sem terjedt ki a szolgáltatásokra vonatkozó objektív felelősségi szabályok harmonizációjára.[11]

Az Európai Bíróság az irányelv rendelkezéseit több esetben is értelmezte. Ezek az értelmezések kiterjednek a forgalomba hozatal fogalmára, a kár meghatározására és a rendelkezések tagállami átültetésének vizsgálatára.

A forgalomba hozatal és a kár fogalmának értelmezésével foglalkozik a Henning Veedfald kontra Arhus Amtkommune C-203/99. számú ügy. Henning Veedfald betegen a kórház élő donoros veseátültetést tervezett, ahol az élő donor a beteg testvére volt. Az emberi szerv kioperálását követően a szervet – működőképességének fenntartása érdekében – speciális kezelésnek vetették alá. A kezeléshez használt folyadék azonban hibás volt, emiatt a szerv elhalt, így az alkalmatlanná vált beültetésre. Ezen tényállás alapján indított a beteg a folyadék gyártójával szemben a nemzeti bíróság előtt keresetet.

Az utaló nemzeti bíróság kérdései kapcsán az Európai Bíróság megállapította, hogy az irányelv rendelkezéseit úgy kell értelmezni, hogy a termék forgalomba hozatalának minősül, ha azt a terméket speciális egészségügyi szolgáltatás – mint az emberi szerv transzplantációra történő előkészítése – során felhasználják. Megállapította továbbá, hogy azon indokok miatt, hogy az egészségügyi szolgáltatás nem gazdasági célú tevékenység, a gyártó a felelősség alól nem mentesülhet.

A szállító felelősségével kapcsolatos megállapításokat tett az Európai Bíróság a Skov AEg kontra Bilka Lavprisvarehus A/S és a Bilka Lavprisvarehus A/S kontra Jette Mikkelsen, Michael Due Nilsen C-402/03. számú ügyben. Az ügy alapjául a Skov által szállított, Bilka által forgalmazott rossz tojás – mint hibás termék – által okozott szalmonellafertőzés miatti kártérítési ügy szolgált.

Az ügy kapcsán az Európai Bíróság megállapította, hogy az irányelv úgy értelmezendő, hogy az ellentétes az olyan nemzeti szabályozással, amelynek értelmében a szállító – az irányelv 3. cikkének (3) bekezdésében kimerítően felsorolt eseteken kívül – az irányelvben előírt és a gyártót terhelő objektív felelősséggel felel. Megállapította továbbá, hogy nem ellentétes az irányelv olyan nemzeti szabályozással, amelynek értelmében a szállító a gyártó vétkességen alapuló felelősségével korlátlanul köteles felelni.

[11] A termékfelelősség intézményének szolgáltatásokra történő kiterjesztése, vagyis egy, a hibás szolgáltatások esetén alkalmazandó objektív felelősségi rendszer kidolgozása immár több mint egy évtizede állandó probléma a Közösség fogyasztópolitikája terén. A Bizottság már 1990-ben kidolgozott egy irányelvtervezetet, melyet azonban 1994-ben visszavont. Ezt követően az észlelt problémák megoldása érdekében átfogó jog-összehasonlító tanulmányt készített, mely 2004 áprilisában készült el. A tanulmányban a szakértők vizsgálták a francia, a német, az olasz, a spanyol, a svéd, az angol és az amerikai jogrendszer egyes megoldásait és előírásait. A tanulmány alapvetően négy területen vizsgálta a hibás szolgáltatásokért fennálló felelősség rendszerét: szabadidős, közüzemi, egészségügyi és turisztikai szolgáltatások.

A forgalomba hozatal fogalmát értelmezte az Európai Bíróság a Declan O'Byrne kontra Sanofi Pasteur MSD Ltd., Sanofi Pasteur SA C-127/04. számú ügyben. A rossz oltóanyaggal – hibás termék – beoltott gyermek egészségkárosodása alapján indult alapügy nyomán az Európai Bíróság megállapította, hogy az irányelv értelmezése szerint egy terméket akkor hoznak forgalomba, amikor kikerül a gyártó által végzett gyártási folyamatból, s a forgalmazási folyamatba kerül, amelynek során a vásárlóközönség számára felhasználás vagy fogyasztás céljára kínálják.

A magyar jogban a termékfelelősség mint *sui generis* felelősségi alakzat elismerése 1993-ban történt meg. A termékfelelősségi törvény elfogadása előtt a magyar jogirodalomban viták folytak arról, hogy a hibás termék által más dolgokban vagy élet- és testi épségben okozott károkért való felelősség – a szerződésszegésért való felelősség határainak kiterjesztésével – a Ptk. 310. §-a alapján vagy a Ptk. 339. §-án alapuló deliktuális felelősségi jogalapon érvényesíthető-e.[12] A bírósági gyakorlat nem volt teljesen konzekvens a termékfelelősségi esetek megítélése kapcsán, és nem volt kész újraértelmezni a kötelem zárt struktúrájának dogmatikáját.[13] A széttartó joggyakorlat alapvetően az önálló termékfelelősségi alakzat hiányának volt betudható. A hetvenes években inkább a hibás teljesítés alapján vizsgálták a termékfelelősségi károkat, a hibás teljesítésre alapozott ítéletek pedig a szerződéses jogviszony hiánya miatt a gyártóval szembeni igényt akkor is elutasították, ha a hiba egyértelműen a gyártó magatartására volt visszavezethető, ugyanakkor azonban nem látták alkalmazhatónak a kereskedő marasztalását sem a gyártó hibája miatt, mivel nem volt bizonyítható a kereskedő felróhatósága a gyártó hibájáért.

A későbbiekben azonban a joggyakorlat kezdte elfogadni a szerződésen kívüli károkozás alkalmazásának lehetőségét. A nyolcvanas években több esetben hozott ítéletet a bíróság a színes televíziók felrobbanásából származó károkra vonatkozóan, ahol a Legfelsőbb Bíróság elismerte a szerződésen kívüli károkozás szabályainak alkalmazhatóságát is.[14] Egyértelmű fordulatot jelentett az ítélkezési gyakorlatban 1986, amikor a Legfelsőbb Bíróság két különböző kollégiuma – a Polgári és a Gazdasági Kollégium is – a Ptk. 339. §-ának alkalmazását fogadta el.

A híressé vált „csúszós papucs"-ügyben a Legfelsőbb Bíróság Polgári Kollégiuma elvi éllel megállapította, hogy a „jogellenesen okozott kárért fennálló felelősség a polgári jog általános felelősségi szabályai szerint alakul akkor is, ha a károkozó valamely termék előállítója, és az általa gyártott termék okoz kárt a vásárlónak. Ezen nem változtat az sem, ha a termék előállítója és a károsult között nincs szoros (szerződéses) jogviszony, illetve az sem, ha a károsult egyébként harmadik személyekkel szemben szerződéses jogviszony alapján kártérítési igénnyel vagy egyéb (például szavatossági) igénnyel felléphetne. A peres felek közötti jogviszony hiányára utalás

[12] 1959. évi IV. törvény a Polgári Törvénykönyvről.
[13] Lásd erről Lábady Tamás: *idézett mű,* 700–707. o.
[14] BH 208. 1984.

téves, mert maga a károkozás létesít kártérítési kötelmet, tehát jogviszonyt a károsult és a termék előállítója között."[15]

A Legfelsőbb Bíróság Gazdasági Kollégiuma ugyanekkor az ún. „földgázégő"-ügyben kimondta, hogy „a kereskedelmi forgalomban vásárolt termék hibája miatt keletkezett kár megtérítése iránt a károsult-vevő nemcsak a vele szerződéses jogviszonyban álló eladótól, hanem – a szerződésen kívüli károkozás jogcímén – közvetlenül a gyártótól is követelheti kárának megtérítését."[16]

Az 1986-os vízválasztó ítéletektől a termékfelelősséget objektív alapokra helyező 1993-as termékfelelősségi törvény[17] elfogadásáig a bírósági gyakorlat leginkább a Ptk. 339. §-át alkalmazta a gyártó felelősségének megállapítására.

Új korszakot nyitott a termékfelelősség fejlődésében az 1993. évi X. törvénnyel elfogadott *sui generis* termékfelelősség. A termékfelelősségi szabályok az Európai Közösségben 1985-ben elfogadott termékfelelősségi irányelv szabályait ültették át a magyar magánjogba.[18] A termékfelelősségi törvény a rendszerváltás utáni évek egyik első fogyasztóvédelmi jogszabályaként megnyitotta az utat a fogyasztóvédelmi szabályozás gyors fejlődése előtt. A termékfelelősség mint új kárfelelősségi jogcím megjelenése a bírósági gyakorlatban felvetette a kellékszavatosság és a termékfelelősség elhatárolásának szükségességét, különösen azáltal, hogy az 1970-es években a bírói gyakorlat a termékfelelősségi jogvitákat – erre vonatkozó szabályozás hiányában – a hibás teljesítés jogkövetkezményeit alkalmazva próbálta megoldani. A két jogintézmény különbözősége alapvetően abban áll, hogy míg szavatosság a szerződés tárgyának (a dolognak) a hibáit kívánja orvosolni, addig a termékfelelősség az ún. következménykárok, vagyis a hibás termék által életben, testi épségben vagy más dologban okozott károk megtérítésének lehetőségét és módját szabályozza.

A termékfelelősség és a szavatosság jogintézménye közötti elhatárolás egyes szempontjait határozza meg a BH 2005. 354. Felperes használt gépjárművet vásárolt alperestől, amelyet rövid időn belül többször kellett javítani, mivel az utastérbe kipufogógáz került. A javításokat saját költségére végeztette el, és a javítás idejére személygépkocsit bérelt. A jogvita rendezése érdekében felperes eljárást indított szavatossági igényének érvényesítése és felmerült kárának (költségeinek) megtérítése iránt. Az ügyben eljáró elsőfokú bíróság a fenti tényállás alapján megalapozottnak látta a szavatossági igényt, sőt ezen túlmenően álláspontja szerint a termékfelelősségi törvény rendelkezéseit is alkalmazni kell, így alperes marasztalása nem megkerülhető. Ezzel a jogi állásponttal a másodfokú fokú bíróság is egyetértett. Felülvizsgálati eljárás keretében a Legfelsőbb Bíróság azonban rámutatott arra, hogy a

[15] BH 1986. 501.

[16] BH 1986. 512.

[17] 1993. évi X. törvény a termékfelelősségről.

[18] Az 1985. július 25-én elfogadott 85/374/EGK irányelv a hibás termékek által okozott károkért való felelősségről (módosította a 99/34/EK irányelv).

termékfelelősség csak és kizárólag a következménykárok esetében alkalmazható. Indokolásában kifejtette: „A termékfelelősségről szóló 1993. évi X. törvény 1. § (4) bekezdés *a)* pontja és *b)* pontja meghatározza, hogy a törvény alkalmazása szempontjából mi minősül kárnak. Ezek az ún. »következménykárok«, amelyek a termék hibája folytán következtek be, azonban magának a terméknek a hibájával kapcsolatban a törvényben szabályozott termékfelelősség nem alkalmazható."[19]

Az új Ptk. megalkotásakor a termékfelelősség szabályai – lényegében az 1993. évi X. törvénnyel egyező tartalommal – bekerültek a kódexbe. Ezzel a jogalkotó a szerződésen kívüli károkozásért való felelősség speciális alakzataként nevesítette a korábban külön törvényben szabályozott termékfelelősséget.

A változás hangsúlyozza a szerződésen kívüli károkozás szabályainak egységességét, és jelzi azt is, hogy a termékfelelősség az extrakontraktuális felelősségi szabályok részeként, azokkal egységben értelmezendő és alkalmazandó.

A kötelem relatív szerkezetének vertikális áttörése jelenik meg a gyártó (importőr) termékkárokért fennálló szigorú, közvetlen felelőssége kapcsán. A gyártó – függetlenül attól, hogy van-e közötte és a károsult között szerződéses jogviszony – közvetlenül felelős azon károsultakkal szemben, akik azáltal szenvedtek kárt, hogy a hibás (veszélyes, nem biztonságos) termék forgalmazásra került. A Ptk. 6:552. §-a a termékkárok körében a teljes kártérítés elvét követi, ha a hibás termék személyi károkat okozott, valakinek a halála, testi sérülése vagy egészségkárosodása miatt következett be a kár. A dologi károk esetében termékfelelősségi jogcímen továbbra is csak a hibás termék által okozott azon károk megtérítését lehet követelni, amelyek 500 eurónál nagyobb összegűek, és a dolog magánhasználat vagy magánfogyasztás tárgya, és a károsult is rendszerint ilyen célra használta.[20]

A termékszavatosság mint a kötelem relatív szerkezetének újabb áttörése

A kötelem zárt szerkezetének abszolutizmusa talaján álló hagyományos magánjogi dogmatikát a termékfelelősséghez hasonló „csapás" érte a termékszavatosság intézményének bevezetésével, melyet az új Ptk. 6:168–6:170. §-ai szabályoznak. A magyar polgári jogban új, „unortodox" termékszavatossági jogintézmény a szerződéstani dogmatika egyik legalapvetőbb doktrínáját, a privity of contract elvét töri fel azzal, hogy a szerződési jogviszonyon kívül álló kötelezettet von be a hibás teljesítésért való felelősség körébe. A termékszavatosság alapján ugyanis a fogyasztó közvetlenül a gyártóval szemben érvényesíthet a termék hibája miatt szavatossági igényt. Ennek indoka: a modern kereskedelmet általánosan jellemző láncszerződések, amelyekben

[19] BH 2005. 354.

[20] A termékhibák elemzéséről lásd Ujváriné Antal Edit: *Felelősségtan*. Miskolc, Novotni Alapítvány. 2014. 188–192. o.

a termék egy szerződési láncolat végén kerül a végső fogyasztóhoz. Gyakori ilyenkor, hogy a hibás teljesítés nem a közvetlen eladó szerződésszegésének következménye, hanem az első láncolat elején lévő gyártó felelős azért, hogy a termék nem felel meg a szerződésben vagy jogszabályban előírt kellékeknek. 1993-ban, amikor a fogyasztási cikkek adásvételéről szóló szerződések szavatossági, jótállási szabályainak közelítéséről szóló 99/44/EK irányelv előkészítő munkálatai zajlottak, az Európai Bizottság által kibocsátott Zöld Könyv[21] felvetette és támogatta a termékszavatosság bevezetését. A Zöld Könyvben a Bizottság arra hivatkozott, hogy a XX. században, a modern fogyasztói társadalmakra jellemző tömegtermelés és forgalmazás közepette, a fogyasztónak nagyobb bizalma van a gyártóban, mint a kiskereskedőben, illetőleg a gyártóval szembeni közvetlen szavatossági igény növelné a fogyasztók bizalmát a belső piacon belüli, ún. *cross-border* vásárlásra, minthogy a nagy gyártóknak szinte minden tagállamban vannak érdekeltségeik, képviseleteik. Bár az Európai Unióban eleddig nem született meg a termékszavatosságról szóló uniós irányelv, az EU-tagállamok közül néhányan, például Portugália és Spanyolország bevezette a gyártó termékszavatossági helytállási kötelezettségét, mások pedig – például a belga és a francia jog – ismeri az ún. *action directe* lehetőségét.[22] Ezen országokhoz zárkózik fel most a magyar Polgári Törvénykönyv is. A termékszavatossági helytállást a kódex a fogyasztói szerződésekre korlátozza.

A termékszavatosság bevezetése lehetővé teszi, hogy a fogyasztó a termék hibája esetén a gyártótól követelhesse a termék kijavítását vagy kicserélését. A gyártó hibásan teljesít, ha a termék nem felel meg a gyártó által történt forgalomba hozatalkor a hatályos minőségi követelményeknek, vagy nem rendelkezik a gyártó által adott leírásban szereplő tulajdonságokkal. A gyártó csak azokért a hibákért tartozik helytállni, amelyek akkor keletkeztek, amikor a termék még az ellenőrzése alatt állt.[23] A termékszavatossági helytállás tekintetében egyaránt gyártónak minősül a termék előállítója és forgalmazója. A termékszavatossági kötelezettség objektív, ugyanakkor nem feltétlen. A gyártó mentesül a helytállási kötelezettség alól, ha a terméket nem üzleti tevékenysége körében gyártotta vagy forgalmazta, ha a forgalomba hozatal időpontjában a hiba a tudomány és a technika állása szerint nem volt felismerhető (state of the art), vagy a termék hibáját jogszabály vagy kötelező hatósági előírás alkalmazása okozta.[24] A mentesülés tekintetében a szabályok hasonlóak a termékfelelősségi szabályokhoz.

[21] *Green Paper on Guarantees for Consumer Goods and After-Sales Services.* COM (93) 509 final 86 et seq.

[22] Lásd erről Ebers, Martin – Janssen, André – Meyer, Olaf (szerk.): *European Perspectives on Producers's Liability*. München, 2009, melyben a magyar tanulmányt The implementation of the Directive 99/44 into Hungarian Law and the Legal Institution of the Direct Producers' Liability címmel e tanulmány szerzője társszerzőségben készítette Sós Gabriellával.

[23] Ptk. 6:168. § (1) bekezdés.

[24] Ptk. 6:168. § (3) bekezdés.

A gyártót a termékszavatosság az adott termék általa történő forgalomba hozatalától számított két évig terheli. A kétéves határidő eltelte jogvesztéssel jár.[25] A törvényi indokolás szerint „a jogvesztő határidő alkalmazását az indokolja, hogy a gyártó nem áll jogviszonyban a fogyasztóval, vagyis termékszavatosság előírása a szerződési jogviszony relatív szerkezetének áttörését jelenti. Emiatt indokolt a helytállást szigorúbb időhatárok közé szorítani, és meghatározott idő elteltével a bizonytalan jogi helyzetet végleg lezárni." A jogvesztő határidőn belüli tulajdonátszállás esetén azonban a termékszavatossági igény is átszáll.

A termékszavatossági és a kellékszavatossági kötelezettség, valamint a jótállás egymáshoz való viszonyát elemezve megállapítható, hogy mindhárom a hibás teljesítés esetére mondja ki a kötelezett helytállási kötelezettségét. Ezek párhuzamos polgári jogi igények, a jogosultat ebből következően választási jog illeti meg a tekintetben, hogy a kellékhiba miatt melyik igény érvényesítése mellett dönt, sőt egyik polgári jogi igényéről áttérhet másikra is, főszabályként azonban az ebből származó költségeket viselni tartozik. A három jogintézmény közötti választást alapvetően befolyásolják a különböző igényérvényesítési határidők. Termékszavatossági kötelezettség teljesítése estén a termék kijavított részére vagy a kicserélt termékre a szerződő partner kellékszavatossági kötelezettsége megszűnik, ez a kötelezettség a továbbiakban a gyártót vagy a forgalmazót terheli.

Ami a termékfelelősség és termékszavatosság elhatárolását illeti, az alapvető különbség, hogy míg a termékfelelősség a szerződésen kívüli károkozásért való felelősség egyik alakzata, addig a termékszavatosság a kontraktuális felelősség körébe tartozik, azon belül is a hibás teljesítés egyik objektív jogkövetkezményeként választható igény. Mindkét jogintézmény esetében tényállási elem a termékhiba, amely kiváltja a gyártó termékfelelősségét vagy a termékért való szavatossági kötelezettséget. Míg azonban a termékszavatossági igény esetében a hiba a termék minőségi hibáját jelenti,[26] a termékfelelősség esetében pedig a hiba alapvetően termékbiztonsági deficitet[27] jelent, amely ún. személyi kárt (élet, testi épség sérelme vagy a károsult halála), vagy dologi kárt okoz.

Míg a termékszavatossági igény csak a vállalkozás és a fogyasztó által ingó dolog (termék) eladására kötött szerződés hibás teljesítésének természetbeni reparációjára: kijavítására vagy kicserélésére irányulhat, a termékfelelősségi kártérítési igény nem kizárólagosan fogyasztóvédelmi jellegű, hiszen korlátozás nélkül kiterjed vala-

[25] Ptk. 6:169. §.

[26] Ptk. 6:168. § A termék akkor hibás, ha nem felel meg a terméknek a gyártó által történt forgalomba hozatalakor hatályos minőségi követelményeknek, vagy nem rendelkezik a gyártó által adott leírásban szereplő tulajdonságokkal.

[27] Ptk. 6:554. § A termék akkor hibás, ha nem nyújtja azt a biztonságot, amely általában elvárható figyelemmel rendeltetésére, észszerűen várható használatára, a termékkel kapcsolatos tájékoztatásra, a termék forgalomba hozatalának időpontjára, a tudomány és a technika állására. A termék nem lesz hibás attól, hogy később nagyobb biztonságot nyújtó termék kerül forgalomba.

mennyi személyi kárra. A más dolgokban okozott károkat viszont csak akkor lehet termékfelelősségi jogcímen követelni, ha a károsodott dolog szokásos rendeltetése szerint magánhasználat vagy magánfogyasztás tárgya, és azt a károsult is ilyen célra használta.[28]

Érdekes hasonlóság mutatkozik a termékszavatosság és a termékfelelősség alóli mentesülés tekintetében. A jogalkotó e vonatkozásban nem a két jog intézmény különbözőségének hangsúlyozására törekedett, ellenkezőleg, az látható, hogy a termékszavatossági kötelezettség alóli mentesülés és a termékfelelősség kimentési eseteit azonos módon kívánta meghatározni. A magunk részéről nem látjuk ennek a dogmatikai megalapozottságát, mivel a termékszavatosság e tekintetben sem speciális felelősségi alakzatként, hanem a jótállással és a kellékszavatossággal rokon objektív igényként értelmezhető, ahol a fogyasztó jogainak hatékonyabb érvényesítése érdekében a jogalkotó feltöri a szerződés relativitását, és a gyártó termékszavatossági kötelezettségének előírásával megnöveli a szavatossági kötelezettek körét.

Zárógondolat

A kötelem relatív szerkezetének abszolutizmusa egészen a XX. század elejéig meghatározó doktrínaként uralta a magánjogot. A modern piaci viszonyokon és a tömegtermelésen alapuló gazdasági környezetben a kötelmek zárt szerkezetének bomlása fokozatosan kezdte ki a hagyományos dogmatikai rendszert. A fogyasztóvédelmi jog megjelenése felgyorsította az olyan jogintézmények elismerését, amelyek a kétpólusú kötelmi jogviszonyokban nehezen értelmezhetők. A kötelem zárt struktúráját szétfeszítő ékek között elsődleges volt az objektív alapú termékfelelősség elterjedése a common law és a kontinentális jogrendszerekben egyaránt. A kötelmi jogviszonyok hagyományos dogmatikáját szétfeszítő kihívások egyik újabb példája a magyar Polgári Törvénykönyvben is szabályozott termékszavatosság intézménye. Arra a kérdésre, hogy a magyar fogyasztóvédelem az új termékszavatossági igény által előrébb megy-e, most még korai lenne válaszolni, hiszen még egy év sem telt el az új Polgári Törvénykönyv hatálybalépését követően. A jogalkalmazás eredményeinek értékeléséhez legalább öt-hat év türelmi időnek el kell telnie. Az azonban minden kockázat nélkül megállapítható, hogy a termékszavatosság mint a hibás teljesítés új jogkövetkezménye növeli a választható jogkövetkezmények körét, ily módon is segítve az ingó dolog vételére irányuló fogyasztói adásvételi szerződések reális teljesítését, amennyiben a vevő a vele szerződéses jogviszonyban álló eladóval szemben a kellékszavatossági vagy jótállási igényt valamilyen okból nem érvényesítheti.

[28] Ptk. 6:552. §.

Ment-e a politológusok által a világ elébb?

Az írástudók felelőssége az Európai Unió jövőjéért

FORGÁCS IMRE

Remélem, hogy ebben a körben nem kell elnézést kérnem az előadásom* kicsit frivolnak tűnő címe miatt, amelyet ráadásul Vörösmartytól plagizáltam. Az alcím egyébként november 8-a óta sajnos teljes átírásra szorul. Azt hiszem, az írástudók felelősségét ma már nemcsak az Európai Unió, hanem az egész világ jövőjével kapcsolatban számon kell kérnünk. Az amerikai elnökválasztáson ugyanis – csakúgy mint a Brexit esetében – a választók többségének butasága és a tökéletes tájékozatlansága immár nehezen cáfolható ténnyé vált. Az Egyesült Államokban sikerült egy még Ronald Reagannél is alkalmatlanabb politikust elnökké választani, ami – valljuk meg – nem csekély teljesítmény. Még 1983-ban abban a szerencsében volt részem, hogy ösztöndíjasként dolgozhattam Bostonban Reagan újraválasztása idején. A Harvard Egyetem egyik tanára annak idején úgy jellemezte a helyzetet, hogy Reagannél talán még a bostoni baseballcsapat, a legendás Red Sox csapatkapitánya is kevesebb kárt okozna elnökként az országnak.

Amikor Takács Péter felkérését örömmel elfogadtam, és egy előadáscímet kellett rögtönöznünk, még kedvem volt viccelődni a politológusokkal. Ma már viszont sokakkal együtt én is inkább tragédiának látom, ami az angolszász világ két legfontosabb országában történt. Azt hiszem, kizárólag azért őrizhetjük meg az optimizmusunkat és a jókedvünket, mert egy kedves barátunk, Szigeti Péter születésnapjához szeretnénk a mondandónkkal gratulálni.

Péterrel nagyon régóta, a hetvenes évektől ismerjük egymást. Bár egy ilyen majdnem kerek évforduló engem azért kicsit kínosan érint, miután kezdő tanársegédként már őt is taníthattam az ELTE-n. Később sokat dolgoztunk együtt: például egy – ma már csak a nevében nem szalonképes – tanszéken vagy az idővel ugyancsak stigmatizálttá vált Társadalomtudományi Intézetben, a rendszerváltáskori Fehér Házról nem is beszélve.

Mindezt azért hoztam szóba – és ez tulajdonképpen már kapcsolódik az előadásom témájához – mert Péter a magyar társadalomtudósok azon elenyésző kisebbségéhez tartozik, akik nem váltogatták a politikai meggyőződésüket az elmúlt 25-30

* A szöveg a szerzőnek a *Jog – Társadalom – Politika* című ünnepi konferencián (Győr, 2016. november 11.) elhangzott előadásán alapul. *(A szerk.)*

évben. Ő következetesen megmaradt egy olyan baloldali értelmiséginek, aki komolyan hitt abban és dolgozott is azért, hogy az előző rendszer megreformálható legyen (megjegyzem, 1990 előtt még nem kevesen voltak így, csak ma már nem szeretnek ilyesmire emlékezni). Hogy ez miért volt eleve reménytelen, az sok másik előadás témája lehetne, de a társadalomtudományok művelőinek minden korban megvan a maguk felelőssége.

Ennél a pontnál sajnos nem tudom megállni, hogy ne hivatkozzam Kornai János esetére, különösen, hogy közgazdászprofesszorként évtizedeket töltött az Egyesült Államokban. Ő, azt hiszem, sokunk szerint 1980-ban még egy igazi tudós volt, aki – túlzás nélkül állítható – *A hiány* című könyvével történelmet is írt. Néhány hete ugyancsak ő jelentetett meg egy hosszú tanulmányt a *Közgazdasági Szemlé*ben a demokrácia, az autokrácia és a diktatúra elhatárolásáról. Ebben – többek között – az is szerepel, hogy a demokrácia egyik alapismérve, hogy „a kormány békés, civilizált procedúrával leváltható". Hát? Olcsó lenne megkérdezni a professzor úrtól, hogy a most lezárult amerikai elnökválasztási folyamat vajon békés és civilizált volt-e? Egyáltalán: továbbra is demokráciának tekintsünk egy olyan országot, amelynek egy Donald Trump lehet az elnöke?

Azt a kérdést pedig már végképp tapintatlanság lenne feltenni, hogy a pénzügyi elit vajon mikor és hogyan lesz leváltható az Egyesült Államokban? Hogy ez miért lenne aktuális? Talán azért, mert még tíz éve sincs, hogy a demokratikus alapokat közvetlenül érintették a közpénzből finanszírozott több ezer milliárd dolláros bankmentő csomagok *(Troubled Assets Relief Programme)*. Tudjuk, hogy szegény Obama elnöknek 2009-ben – első ténykedéseként – a bankrendszert és a bankvezéreket kellett valahogy megmentenie a teljes összeomlástól, csak az a baj, hogy ezt az adófizetők finanszírozták. Az Egyesült Államok előző elnöke egyébként komoly eredményeket ért el a gazdaságban: a 2009-es 10% körüli munkanélküliséget például mostanra sikerült 5% alá szorítania. Ennél is nagyobb teljesítmény, hogy az amerikai piacokon keletkezett válság terheit a pénzügyi rendszeren keresztül a világ többi részére, így Európára is sikeresen hárította át. Mindez – ahogy láttuk – az elnökválasztók többségét egyáltalán nem érdekelte.

Az amerikai demokrácia után most éppen az Európai Unió látszik összeomlani. A tagállamok ugyanis – engedve a Trumphoz hasonló, agresszív populistáknak – éppen lelkesen vernek szét egy rendszert, amely jó hat évtizeden keresztül működött. Többek között megóvta Európa országait, hogy háborúzzanak egymással. Ezt a pusztító folyamatot nem kevés értelmiségi, társadalomkutató is támogatja. Gyakran pusztán azzal is, hogy nem hívják fel az emberek figyelmét az Európára leselkedő veszélyekre. Többek között azért nem, mert a véleményüket kizárólag a saját politikai szekértáboruk igényei szerint alakítják. Hadd szemléltessem az írástudók felelőtlenségét két példával: az egyik a Brexit, ami egyszerre egy tragikus és nevetséges történet. Ebben egy populista kalandornak, David Cameronnak nemcsak önmagát, hanem az egykor tekintélyes világbirodalmat is sikerült lejáratnia. A másik példám

talán kevésbé közismert: az Unióval foglalkozó kutatók késhegyig menő elvi vitákat folytatnak például a föderalizmus értelmezéséről, a többsebességes EU-ról vagy a szubszidiaritás elvéről. Eközben pedig senkinek nem tűnik fel, hogy az integráció szétveréséért a felelőtlen állam- és kormányfőket, vagyis az Európai Tanács politikusait, illetve az ő tanácsadóikat terheli a fő felelősség.

A Brexit néhány tanulsága

Egy angol író és publicista, Paul Mason néhány héttel a népszavazás után nagyszerű írást közölt a *Le Monde diplomatique*-ban, amely már a címével is mindent elmondott: Egyesült Királyság – elveszítve, megosztva és egyedül. A szerző szerint a Brexit tulajdonképpen a kilépéspártiak valóságos felkelése volt a tehetősek ellen. Elsősorban az angol vidéki kisvárosok lakói szavaztak a kilépésre, akiknek elegük lett az elhúzódó gazdasági válság következményeiből. Az egymást váltó munkáspárti vagy konzervatív kormányok fantáziája is nagyjából a költségvetési megszorításokig terjedt, amitől a világ jó harminc éve várja a csodát. Amúgy a vidéken élő angolok jó részét nem érdekelték a szakértők figyelmeztetései. Bele sem gondoltak például abba, hogy a brit export meghatározó részét a pénzügyi szolgáltatások jelentik, ami úgy évi 200 milliárd fonttal járul hozzá a GDP növekményéhez. Ha viszont a nemzetközi pénzintézetek a kilépéssel elveszítik az ún. passporting (korlátozás nélküli piaci hozzáférés) jogát, és elviszik a székhelyüket Londonból, akkor az óriási adókiesést jelent például a brit államkincstár számára. Néhány hónapja a bankszövetség elnöke beszélt a konkrét előkészületekről. Szerinte a változás kb. évi 600 milliárd font feletti adóveszteséget jelent majd, és több mint 1 millió munkahelyet szüntethet meg csak a pénzügyi szektorban.

Végül is azok az üzlettulajdonosok, postások vagy teázgató idős hölgyek lázadtak fel a nagyvárosi középosztályok ellen, akik Agatha Christie regényeiből a személyes ismerőseink. Az angol vidék köztudottan évszázadék óta gyanakvással tekint az „idegenekre", még az olyanokra is, mint a nagyszerű agysejtjeire joggal büszke, zseniális Poirot.

Az is nyilvánvaló, hogy az Európai Unió nem sokat jelentett a ma már jórészt külföldre települt brit feldolgozóipar egykori munkásainak sem. Ők a lepusztult rozsdaövezetekben küzdenek a megélhetésért, és Mason szerint jó esetben „fehér furgonos emberként" találhatnak maguknak munkát a szolgáltató szektorban. Iskolai végzettségük általában nem elegendő ahhoz, hogy átképezzék magukat, mondjuk, IT-munkakörökre, talán ezért is hallgatták lelkesen a populisták uszításait az uniós munkavállalók ellen.

Ha a Brexitet és Trumpot egy kicsit tágabb történelmi összefüggésben nézzük, akkor azt is mondhatjuk, hogy a britek és az amerikaiak késői és sajnos tudatlan áldozatai lettek Margaret Thatcher, illetve Ronald Reagan egykori politikájának.

E körben mindenki tudja, hogy a Vaslady a nyolcvanas évek Nagy-Britanniáját a neoliberális gazdaságpolitika kísérleti terepének tekintette. Az erőszakos privatizációs kampányok és az „ipartalanítás" mellett a brit munkások nekik köszönhetik például, hogy az egykor legendás szakszervezeteik ma már csak árnyékai önmaguknak. A technológiai forradalomról és a robotizációról persze nem Thatcher tehet, ami a fejlett brit gazdaságban is munkahelyek sokaságát szüntette meg. Az sem lehet véletlen, hogy Trump is főleg azokban a közép-amerikai rozsdaövezetekben tarolt, amelyek egykor a hagyományos feldolgozóipari fellegvárai voltak.

Az viszont már közvetlen módon összefügg a neoliberális deregulációs kampányokkal, hogy az értékpapír-befektetésekre épülő kaszinókapitalizmus világszerte hódít az embereket foglalkoztató reálgazdasággal szemben. A spekulációs ügyletek révén ugyanis sokkal több pénzt lehet keresni, mint bármilyen termelő vagy szolgáltató beruházással. A gazdasági helyzetet az is súlyosbította, hogy a válság előtti években a relatíve alacsonyan tartott munkabéreket nemcsak az Egyesült Államokban, hanem Nagy-Britanniában is olcsó hitelek százmilliárdjaival pótolták. Így a jócskán eladósodott, a kamatokat is nehezen fizető átlagpolgár könnyű prédájává vált a populista demagógiának. Az angolszász világ két meghatározó országában sokan hitték el azt a hazugságot, hogy minden nehézségükről a gazdasági bevándorlók tehetnek.

Nagy-Britanniában például a fiatalok kevesebb mint fele ment el szavazni, így főleg az idősebb munkavállalók, a nyugdíjasok vagy a birodalom egykori nagyságán merengő, régi konzervatívok szava döntött. E korosztályok esetében a jogosultak 75%-a élt is a szavazati jogával. Az eredmény miatt csalódott fiatalok megkésett tiltakozása már nem változtatott az eredményen. A „Köszönjük, Nagyi!" feliratú transzparensek viszont az ország megosztottságának látványos jelei voltak napokig a Trafalgar téren.

Természetesen nem gondolom, hogy a Brexitért egyedül a szegény politológusok vagy a politikai elemzők lennének felelősek, hogy ti. nem tájékoztatták időben az embereket arról, hogy miről fognak dönteni. Nagy-Britanniában ugyanis szintén jelentős politikai átrendeződés ment végbe, ami számos hasonlóságot mutat azzal is, ami Amerikában történt. Egyetlen mondatba foglalva: a 2008-as válság vesztesei világszerte lázadnak a gazdasági és politikai elit ellen. Ugyanakkor az írástudók felelősségét jól jelzi, hogy állítólag már két órával az urnazárás után 250%-kal növekedett azoknak a briteknek a száma, akik az interneten érdeklődtek: „Mit jelent az, ha kilépünk az Európai Unióból?" A második leggyakoribb kérdés fél nappal a kilépési döntés után pedig az volt, hogy „Mi az az Európai Unió?". Ezek után már nem is meglepő, hogy 900%-kal nőtt azoknak a kereséseknek a száma is, amelyben a kilépésről szóló 50. cikkelyről igyekeztek valamit megtudni. Ezekben a hetekben pedig azt is látjuk, hogy milyen mértékű a tanácstalanság mindkét oldalon a közelgő kilépési tárgyalások előtt. Theresa May és az EU ugyanis a kör négyszögesítésére készül: úgy akarják biztosítani Nagy-Britannia számára az egységes piac előnyeit,

hogy a szerződésekben rögzített kötelezettségek fontos elemei (például a munkaerő szabad áramlása) továbbra se vonatkozzon rájuk.

Ezek után csak az a tiszteletlen kérdésem marad, hogy vajon Juncker bizottsági elnök és Európa vezető politikusai komolyan gondolják-e, hogy olyan, hasonlóan bonyolult ügyekben, mint amilyenek például az EU és az Egyesült Államok közötti szabadkereskedelmi megállapodások, a nemzeti parlamenteknek is véleményt kell nyilvánítaniuk.

Ezzel pedig tulajdonképpen át is tértem a másik – ugyancsak kicsit provokatív – példámra, amelynek azt az alcímet adnám, hogy miért tanácstalan vajon az Európai Tanács.

A tanácstalan Európai Tanács

A 2008-as pénzügyi összeomlás egyik súlyos következménye az intézményi válság, többek között az Európai Unió szervezeteinek és jogrendszerének teljes tehetetlensége (hogy ne használjunk erőteljesebb kifejezéseket). A menekültválság megoldatlan, a görög államcsőd továbbra sem kizárható, s újabban már jelentős olasz bankok is a túlélésért küzdenek. Ebben a helyzetben június óta semmit nem tudunk Nagy-Britannia és Európa közös jövőjéről. Az Európai Tanács tagjai például eddig látványosan asszisztáltak ahhoz, hogy a brit kormány láthatóan taktikai megfontolásokból több mint fél éve halogatja a kilépési döntés formális előterjesztését, ami természetesen csak a bizonytalanság növelésére alkalmas.

Az európai intézményrendszerrel jogászok, politológusok sokasága foglalkozik, de valahogy sehogy nem sikerül a közbeszéd tárgyává tenni, hogy a válságok megoldását nem az állam- és kormányfők testületétől kellene várni. Valakiknek szólniuk kellene már nekik, hogy hosszú évek óta szereptévesztésben vannak. Már nem politikai egyeztető fórumként működnek, hanem egyre inkább átveszik a Bizottság és az uniós jogalkotók szerepét. Ennek két oka is van. Az egyik: az EU ún. saját bevételei egyre kisebb szerepet játszanak az amúgy is jelképes uniós költségvetésben. Így bármilyen európai kezdeményezés sorsa kizárólag azon múlik, hogy a tagállamok vezetői adnak-e rá elegendő pénzt (például a menekültügyben kizárólag szónoklatokat hallunk, pedig a jelenlegi helyzet konszolidálásához is rengeteg pénzre lenne szükség). A másik: az állam- és kormányfők a csúcstalálkozókon egyre inkább csak a hazai karzatok tudatlan közönségének szónokolnak. Így az uniós csúcsokon elmaradhatatlan családi fotók után szükségképpen a populisták győznek. Az európai sikereket (ha lennének) annak köszönhetjük, hogy ők hősileg védelmezték a nemzeti érdekeket, a sokasodó kudarcokért viszont mindig a brüsszeli bürokraták a felelősek.

Az Európai Unióról szóló szerződés egyébként úgy fogalmaz, hogy az Európai Tanács egyike az Unió alapintézményeinek. Szó szerint idézve: „ez a testület adja az

Uniónak a fejlődéséhez szükséges ösztönzést, és meghatározza annak általános politikai irányait és prioritásait. Az Európai Tanács nem lát el jogalkotási feladatokat."

Ma már csak a történészek számára érdekes, hogy az állam- és kormányfők 2016. február 19-én egy olyan határozatot hoztak, amellyel Brexit-ügyben egyértelműen átvették a jogalkotók feladatait. Annak érdekében, hogy a populista Cameron ne bukja el az általa felelőtlenül beígért népszavazást, az addigi jogi mentességeik mellé továbbiakat is felajánlottak a briteknek, feltéve persze, hogy a bent maradás mellett döntenek.

Megígérték például, hogy az euróövezetet stabilizáló intézkedések nem fognak pénzügyi terheket róni azokra a tagállamokra, amelyek nem az eurót használják. Ez nagyon méltányosnak tűnhet, kivéve persze, ha arra gondolunk, hogy London a világ egyik legjelentősebb pénzügyi központja. A székhelyüket itt bejegyeztető globális pénzintézetek a legnagyobb haszonélvezői az 500 milliós pénzügyi piacnak. Az Európai Tanács azt is nagyvonalúan megígérte, hogy a szerződésekben rögzített „egyre szorosabb unió" (ever closer Union) stratégiai céljait Nagy-Britanniának nem kell követnie. A Brexit-határozat ráadásul több ponton is korlátozta volna a munkaerő szabad áramlását is, ami köztudottan a Római Szerződés egyik legnagyobb vívmánya. Ez a dokumentum szerintem egyértelműen bizonyítja, hogy az állam- és kormányfők az elvtelen engedményeikkel maguk bontották tovább az egységes Európa amúgy is düledező épületét.

Talán nem történelmietlen a párhuzam, ha Európa és a britek szerencsétlenkedéseit látva felidézzük az egykori Népszövetség kudarcát. A XX. századi gazdasági világválság kísértetiesen hasonló következményei (tömeges munkanélküliség, kivándorlás, súlyos eladósodottság) teljesen szétzilálták Európát. Az I. világháború győztesei nem tudták megakadályozni Hitlert abban, hogy a világtörténelem legszégyenletesebb diktatúráját építse ki. Chamberlain brit miniszterelnök biztosan „európaibb" politikus volt David Cameronnál. Mégis az ő nevéhez kapcsolódó megbékélési politika vezetett el végül a Csehszlovákiát feldaraboló müncheni paktumhoz. Mindez sajnos kínosan emlékeztet az örökös brit „különutasságra" vagy akár a folyamatosan hátráló Európai Tanács újabb és újabb engedményeire. Ez utóbbiakat napjaink populista népvezérei köszönettel elfogadják, majd – a brüsszeli reflektorfényből kilépve – zavartalanul nyomulnak tovább.

A sokat emlegetett uniós reformokat ezért talán magával az Európai Tanáccsal kellene kezdeni. A demokratikus ellenzéki pártok minden tagállamban az uniós stratégiájuk részévé tehetnék, hogy az állam- és kormányfők érjék be a szerződés által nekik szánt szereppel. Növelni kellene viszont az Európai Parlament politikai befolyását, és helyre illene állítani a – mindenért bűnbaknak kikiáltott – Európai Bizottság tekintélyét.

Az Európai Unió 2017-ben hatvanéves jubileumára készül. 1957-ben írták alá ugyanis a Római Szerződést, amellyel megteremtették az egységes Európa gazdasági alapjait. Az integráció minden hibája és gyengesége ellenére – úgy gondolom – az

alapító atyák megérdemelnék az utódok elismerését. Ők átélték a II. világháború borzalmait, s az összefogással Európa békéjét több mint hét évtizedig sikerült megőrizni. Jó lenne, ha az Európai Tanács ma még józan többsége – érzékelve a veszélyeket – végre elszánná magát a cselekvésre.

Ami pedig ebben az új helyzetben a társadalomtudósok – köztük a politológusok – felelősségét illeti, nekik rengeteg a tennivalójuk. Ráadásul a munkájukat valahol az alapoknál kell újrakezdeni. Sajnos a 2016-os év legfontosabb történései alapján egyre inkább azokkal kell egyetértenünk, akik szerint a társadalomtudományok nem maradhatnak meg a jelenségek pozitív leírásánál, hanem vállaltan normatívnak és aktívnak kell lenniük. Ennek szükségességét talán ma már sokan belátják, ha felidézik magukban az idei kampánybeszédek egyik tanulságos példáját.

A Brexit és a Trump-kampány ugyanis egy nagyon elegáns, új terminussal gazdagította a tudományt: ez az ún. post-factual politics fogalma, amit talán szabadon a tények nélküli politikának fordíthatnánk. Ezt nem csak politikusok művelik. Gyakran lehet például elemzéseket olvasni az internet egyes közösségi oldalain is társadalmi-politikai jelenségekről, amelynek leírásakor a szerző nem is próbálkozik azzal, hogy a véleményét adatokkal, netán mások idézésével alátámassza. Az egyik ilyen, százmilliók előtt prezentált gyöngyszemmel néhány hete találkozhattunk. A ma már megválasztott amerikai elnök – többek között – azt is határozottan kijelentette, hogy a globális felmelegedés nem igaz, az valójában csupán hit kérdése. Amint láttuk, az emberek ekkor nem menekülni kezdtek előle, vagy nem orvosért kiáltottak, hanem öntudatosan, hosszú sorokba rendeződve meneteltek a szavazófülkék felé.

*

Kedves Péter! A fenti szkeptikus megjegyzéseim ellenére természetesen boldog születésnapot és sok erőt és egészséget kívánok a további munkádhoz!

A liberális alkotmányos rendszerek tartóssága

Rendszerváltás az Egyesült Államokban és Magyarországon

HALMAI GÁBOR

A 2016. novemberi elnökválasztást követő komoly politikai elemzések közül több is azt jósolja, hogy az amerikai politikai és alkotmányos berendezkedésben nem egyszerűen egy illiberális populista fordulat, hanem egyenesen rendszerváltás *(regime change)* várható. Paul Krugman Nobel-díjas közgazdász, a *New York Times* kolumnistája a választás éjszakáján már feltette a kérdést: vajon az Egyesült Államok egy „bukott állam vagy társadalom" *(failed state or society)*?[1] De Jan-Werner Müller, az európai és benne a magyar politikai rendszerrel is sokat foglalkozó princetoni politikai filozófus is előrevetíti a *regime change* rémét.[2] Turkuler Iseksel, a Columbia Egyetem török származású kutatója a jövő amerikai politikai berendezkedését a török, orosz, magyar és lengyel illiberális populista rendszerekhez hasonlítja.[3] Masha Gessen, szintén az orosz és a török példára hivatkozva, arra figyelmeztet, hogy az intézmények nem fogják megvédeni Amerikát az autokráciától,[4] és az autokratikus Trump-elnökséggel morális alapon nem köthető kompromisszum.[5]

Liberális kontra illiberális állam

A kérdés most már az, vajon egy alkotmányos rendszer, amely legalább az elmúlt másfél évszázadban folyamatosan liberális demokráciaként működött, egyetlen elnök tevékenysége nyomán – legyen az bármilyen illiberális és antidemokratikus – valóban átalakulhat-e a törökhöz vagy az oroszhoz hasonlatos autokráciává, annak ellenére, hogy ezek az államok valójában sohasem voltak konszolidált demokráciának nevezhetők. De az összehasonlítás még a mai magyar vagy lengyel illiberális állammal is sántít. Jóllehet itt intézményes értelemben megtörtént a liberális de-

[1] Krugman, Paul: Our Unknown Country. *The New York Times,* 2016. november 8.

[2] Müller, Jan-Werner: Capitalism in One Family. *London Review of Books,* 2016. december 1.

[3] Iseksel, Turkuler: Prepare for Regime Change, Not Policy Change. *Dissent,* 2016. november 13.

[4] Gessen, Masha: Autocracy: Rules for Survival. *The New York Review of Books Daily,* 2016. november 10.

[5] Gessen, Masha: Trump: The Choice We Face. *The New York Review of Books,* 2016. november 27.

mokrácia kiépítése az 1990-es években, annak konszolidációja a politikai és az alkotmányos kultúra szintjén mindig törékeny maradt.[6]

A jog- és politikatudományi irodalom a liberális demokráciát három, egymástól független, de összekapcsolódó elem együttes meglétével írja le. Ezek az elemek: a formális demokrácia, az emberi jogok és a jogállamiság.[7] Eszerint a formális demokrácia a szabad és tisztességes választásokat jelenti, melyeknek eredménye nem előre kiszámítható, az emberi jogok az egyenlő emberi méltóság biztosítását és a kisebbségek védelmét, a jogállamiság pedig a következő elvek érvényesülését: a polgárok nincsenek kitéve a hatalom önkényes gyakorlásának, jogbiztonságban élnek, a jog valamennyiüket egyenlően kezeli, garantáltan hozzáférhetnek a hatékony igazságszolgáltatáshoz. Nem tekinthető demokráciának az a berendezkedés, ahol a szabad és tisztességes választások egyáltalán nem biztosítottak. Ugyanakkor a totalitárius rendszerekkel kapcsolatban Hannah Arendt hívta fel a figyelmet arra, hogy azok is a liberalizmusból nőttek ki, midőn megpróbáltak választ adni az az által meg nem oldott problémákra.[8] Természetesen azt tudjuk, hogy mind a fasizmus, mind pedig a kommunizmus rossz válaszokat adott a nyitva hagyott társadalmi kérdésekre, de ha a totalitarizmus mögött nem vesszük észre a liberalizmus problémáit, akkor könnyen jutunk olyan helytelen következtetésre, mint Francis Fukuyama, aki a kelet-közép-európai forradalmak után a liberalizmus világméretű győzelmét és ezzel a „történelem végét" prognosztizálta, és nem készült fel az illiberális visszalépésekre.[9]

Illiberális viszont az a rendszer, ahol a formális választási demokrácia melletti másik két elem egyike vagy mindkettő hiányzik. Ehhez hasonlatosan azok a felfogások, amelyek választói *(electoral)* vagy „átruházott" *(delegative)* demokráciáról beszélnek abban az esetben, ha a demokrácia elve a választásokban merül ki, és a kormányzás ellenőrzésének liberális és republikánus dimenziója teljesen hiányzik. Az illiberális jelzőt az alkotmányokra alkalmazva, általában kétféle formáját szokás megkülönböztetni a nem liberális alkotmányoknak.[10] Az egyik a teokratikus alkotmányoké, amelyek nem vallják a modern alkotmányosságnak a nem szekuláris autoritást elvető felfogását. Ezen belül is két alcsoport létezik: az egyik az iráni, ahol az iszlám állam a jog formális szabályai közepette érvényesül, a másik a szaúd-arábiai, ahol az iszlám a jog formális ereje nélkül alakítja az emberek életét. A kommunitá-

[6] Lásd erről bővebben Halmai Gábor: Elfogadottak-e az alkotmányos értékek Magyarországon? Helyzetjelentés 20 év után. In Kocsis Miklós – Zeller Judit (szerk.): *A köztársasági alkotmány 20 éve*. Pécs, PAMA Könyvek, 2009. 147–163. o.

[7] Lásd például Nicolaidis, Kalypso – Kleinfeld, Rachel: Rethinking Europe's »Rule of Law« and Enlargement Agenda: The Fundamental Dilemma. *Sigma Paper,* 2012/49. 10–11. o.

[8] Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa Kiadó, 1992.

[9] Fukuyama, Francis: *The End of History and the Last Man*. London, Penguin Books, 1992.

[10] Thio, Li-Ann: Constitutionalism in Illiberal Polities. In Rosenfeld, Michel – Sajó András (szerk.): *The Oxford Handbook of Comparative Constitutional Law*. Oxford, Oxford University Press, 2012. 133–152. o.

rius alkotmányok – mint például a dél-koreai, a tajvani vagy az orbáni beszédben is említett szingapúri, ami mellesleg gazdaságpolitikáját illetően éppenséggel neoliberális – a liberalizmus individuális szabadságeszménye helyett a közösség, a nemzet, a társadalom érdekeinek, jólétének utilitarista elsőbbségét vallják.

Ugyanakkor ezek az alkotmányosság bizonyos minimumát megőrző illiberális alkotmányok megkülönböztetendőek mind az autokratikus rendszerektől, mind pedig a diktatúráktól. Az előbbiekben – mint például Putyin Oroszországában – vannak ellenzéki pártok, és létezik független sajtó is, és ezek egy választói versengés látszatát is keltik, de valójában az ellenzéknek nincs valóságos esélye a választási győzelemre. A diktatúrákban viszont már sem ellenzék, sem független sajtó nincs, így ezek egyáltalán nem tekinthetőek alkotmányos rendszereknek, még akkor sem, ha formálisan rendelkeznek írott alkotmánnyal. A Szovjetunió és az egykori szocialista országok ebben az értelemben nem voltak alkotmányos rendszerek, és Kína, Vietnám, Kuba és Fehéroroszország ma sem tekinthető annak.

Valóban, az elmúlt években a klasszikus liberális demokráciák háttérbe szorulásának lehetünk tanúi. Mukand és Rodrik, az angol–amerikai közgazdász szerzőpáros elemzése szerint az igazi kérdés nem is az, miért van az, hogy egyre kevesebb demokrácia liberális, hanem hogy miért léteznek még mindig liberális demokráciák.[11] Az angol jogtudós, Michael Wilkinson pedig az Európai Unió alkotmányos válsága kapcsán az autokratikus liberalizmus veszélyeire hívja fel a figyelmet.[12] A demokrácia fogalma tehát változóban van világszerte, és annak az alapvető jogokat és az államhatalom korlátozott voltát meghatározónak tekintő liberális elemei nem egyformán érvényesülnek az egyes demokráciákban. A variációk a teljes értékű liberális demokrácia (ami persze egy ideál, nehéz lenne bármely ország berendezkedésének megfeleltetni) és az autokrácia között (ahol viszont már a választásoknak sincs igazi tétje, hiszen az ellenzéki pártoknak nincs valódi esélyük) sokfélék. Ebben a köztes sávban nem mindig egyszerű megállapítani egy adott államról, hogy mikor veszítette el annyira liberális jellegét, hogy már inkább autokráciának tekinthető. (De vannak esetek, amikor nem lehet kétséges, hogy autokráciáról van szó, mint Putyin Oroszországa esetében. Ezek az autokráciák persze még mindig nem totalitárius rendszerek, vagyis nem diktatúrák, ahol egyáltalán nincsenek is ellenzéki pártok, mint – mondjuk – a mai Észak-Koreában.[13])

Ha pedig a liberalizmust nem egyszerűen a többség közhatalmának korlátozásaként, hanem a demokrácia konstitutív alkotóelemeként és feltételeként fogjuk fel, amely megvalósítja a jog uralmát *(rule of law, Rechtsstaat),* a fékek és ellensúlyok

[11] Mukand, Sharun – Rodrik, Dani: *The Political Economy of Liberal Democracy*. Princeton, Institute of Advance Study, 2015.

[12] Wilkinson, Michael A.: The Specter of Authoritarian Liberalism: Reflections on the Constitutional Crisis of the European Union. *German Law Review,* 14. évf. 5. szám (2013). 527. o.

[13] E diktatórikus rezsimeknek az autokráciáktól való klasszikus elhatárolására lásd Linz, Juan: *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. 1975.

rendszerét, és garantálja az alapvető jogokat, akkor ma már sem Magyarország, sem Lengyelország nem tekinthető sem liberálisnak, sem demokratikusnak.[14] (Ebben az értelemben nincs értelme az „illiberális demokrácia" fogalmának.[15]) Oroszországban a demokráciának nemcsak a liberális elemei hiányoznak, de alapvető intézményi feltételei is, mint például az elnöki és a törvényhozási választások eredményének kiszámíthatatlansága. Ez az jelenti, hogy az orosz egy minden kétséget kizáróan autokratikus rendszer. Törökországban az elnöki hatalom fékei és ellensúlyai nem érvényesülnek, és fontos alapjogok nem biztosítottak.

Magyarország: a jogállami forradalomtól a hibrid rezsimig

A magyar alkotmányos rendszerváltás megítélése a maga idejében is viták tárgya volt, de még inkább azzá vált több mint két évtized elteltével. Az Alkotmánybíróság az 1949-es „rákosista" alkotmány 1989–90-ben végrehajtott átfogó módosítását „jogállami forradalomnak"[16] nevezte. Ebben a szűk, alkotmányjogi értelemben mondhatjuk, hogy – legalábbis a rendszerváltó elit többségének felfogásában – a magyarországi események annyiban is „forradalmiak" voltak, amennyiben azok célja (Hannah Arendt forradalom-definícióját használva) egy *constitutio libertatis,* vagyis egy olyan politikai tér kialakítása volt, amelyben a szabad és egyenlő polgárok a saját kezükbe vehetik közös sorsuk irányítását.[17] Történelmi megítélésben pontosabb Timothy Garton Ash angol történész jellemzése, aki a lengyel és a magyar eseményekre az alulról jövő forradalmi kezdeményezések és a felülről végrehajtott reformok keverékét tükröző „refolúció" *(refolution)* kifejezést használja.[18] Lényegében ugyanezt a terminológiát használja a magyar átalakulás jellemzésére Kis János is, aki szerint míg a reform mind a legitimitás, mind a legalitás tekintetében folytonosságot, a forradalom mindkét vonatkozásban törést jelent, addig a rendszerváltás a legitimitás megszűnésével, de a legalitás folyamatosságával járt.[19]

E folyamat eredményeként 1989–90-ben a kerekasztal-tárgyalás résztvevőinek a 1989. novemberi ún. négyigenes népszavazás és az 1990-es MDF–SZDSZ-paktum

[14] A liberalizmus ilyen értelmezését követi például Dworkin, Ronald: Mi a demokrácia? *Élet és Irodalom,* 2013. február 18.; vagy Kis János: *Demokrácia vagy autokrácia? A szürke zóna felosztásáról*. Kézirat, 2016.

[15] Vö. Kis János: Illiberális demokrácia nem létezik. *Hvg.hu,* 2014. november 24.; és Müller, Jan-Werner: The Problem With „Illiberal Democracy". *Project Syndicate,* 2016. január 21.

[16] Vö. „Az Alkotmánybíróság a 'jogállami forradalom' paradoxonának letéteményese." 11/1992. (III. 5.) AB határozat. ABH 1992. 82.

[17] Arendt, Hannah: *On Revolution*. The Viking Press, 1963. (Magyarul: *A forradalom*. Budapest, Európa Kiadó, 1991.)

[18] Ash, Timothy Garton: The Magic Latern: The Revolution of '89 Witnessed in Warsaw, Budapest, Berlin and Prague. Random House, 1990.

[19] Lásd Kis János: Reform és forradalom közt. *Világosság,* 1993/11. szám.

által korrigált akarata nyomán kialakult a magyar alkotmányos alapszerkezet intézményi oldala. Az ezzel kapcsolatos konszenzus azonban – köszönhetően annak, hogy időközben sem a politikai elit résztvevőiben, sem pedig az őket támogató tömegekben nem alakult ki az a politikai kultúra, amely megkérdőjelezhetetlenné teszi az alkotmány szabályainak és elveinek betartását – fokozatosan elveszett.

Ez tette lehetővé az Orbán Viktor vezette Fidesznek, hogy kikezdjék a liberális demokrácia és alkotmányosság értékeit és intézményeit. A pártvezér 2009. évi kötcsei beszéde afelől is kétségeket támasztott, vajon demokratikus berendezkedést tervezett-e az akkori ellenzéki miniszterelnök-jelölt megválasztása esetére: „…megvan a reális lehetősége annak, hogy a magyar politika következő tizenöt-húsz évét ne a duális erőtér határozza meg, amely állandó értékvitákkal, megosztó, kicsinyes és fölösleges társadalmi következményeket generál. Ehelyett huzamosan létrejön egy nagy kormányzó párt, egy centrális politikai erőtér, amely képes lesz arra, hogy a nemzeti ügyeket megfogalmazza – és ezt nem állandó vitában teszi, hanem a maga természetességével képviseli."

Az új alkotmány elfogadását követően, 2013. július 5-én a Kossuth rádiónak adott interjújában Orbán már világossá tette, hogy a 2011-es Alaptörvénnyel nem kívántak liberális alkotmányt létrehozni: „Európában az a divat, hogy minden alkotmány liberális alkotmány, ez nem az. A liberális alkotmányok az egyén szabadságából indulnak ki, és a közjót és a közösség érdekét ez alá rendelik. Amikor az alkotmányt készítettük, akkor kérdéseket tettünk fel az embereknek. Az első kérdés az volt, hogy Ön mit szeretne, az alkotmány az egyének szabadságjogait szabályozza, és abból kiindulva hozza meg a többi szabályt, vagy egyensúlyt akar teremteni az egyének jogai és kötelezettségei között. Emlékeim szerint 80 százalék fölött mondták az emberek azt, hogy ők egy olyan világban szeretnének élni, ahol persze van szabadság, de a közjót és a közösség érdekeit nem lehet figyelmen kívül hagyni, és hozzuk egyensúlyba ezt az alkotmányban. Erre kaptam utasítást és felhatalmazást. Ezért a magyar alkotmány egy egyensúlyi alkotmány, és nem egy elbillenő liberális alkotmány, ami ma európai divat, van is belőle baj arrafele éppen elég."

A 2014. július 26-i tusnádfürdői beszéd immár felvázolja az „illiberális demokrácia" orbáni koncepcióját, amely akár modellé is válhat a térségben és azon túl. Mire e beszéd elhangzik, valójában a Fidesz által kialakított rendszer már túl is van az illiberális demokrácián. Vagyis a beszéd valamiféle „understatement" azzal kapcsolatban, ami Magyarországon arra az időre kialakult. A miniszterelnöki beszéd lényege a következő: „megpróbáljuk megtalálni a Nyugat-Európában elfogadott dogmáktól és ideológiáktól elszakadva azt a közösségszervezési formát, azt az új magyar államot, amely képes arra, hogy a mi közösségünket évtizedes távlatban versenyképessé tegye a nagy világ-versenyfutásban. […] Bátran ki kellett mondanunk egy olyan mondatot, ami a liberális világrendben szentségtörésnek hangzott: a demokrácia nem szükségképpen liberális." Sőt, amikor lehetséges mintákat említett, azt is bevallotta, hogy azok nemcsak hogy nem mind liberálisak, de nem is feltétlenül demok-

ráciák: „Ma a világ azokat a rendszereket próbálja megérteni, amelyek nem nyugatiak, nem liberálisok, talán nem is demokráciák, és mégis sikeresek, az elemzések sztárjai pedig Szingapúr, Kína, India, Oroszország, Törökország."

Mindezek alapján immáron nem egyszerűen az a kérdés, hogy a magyar alkotmányos berendezkedés megfelel-e a liberális, vagyis alkotmányos demokráciák követelményeinek, hiszen maga a miniszterelnök állítja róla, hogy ez nem is volt törekvése az alkotmányozóknak, hanem hogy a formális, választási demokrácia kritériumait teljesíti-e, amit azért a rendszer – öndefiníciója szerint – továbbra is vall magáról.

Az elittel – amelyhez egyébként maga a Fidesz és Orbán is tartozott/tartozik – szembeni bizalmatlanság egyáltalán nem jelentette a demokráciának a nép kezébe helyezését, hiszen a közvetlen demokrácia nemhogy erősödött volna 2010 óta, hanem jelentősen gyengült. Lényegében ugyanerre a következtetésre jut Jan-Werner Müller és Enyedi Zsolt is az orbáni populizmus tanulmányozása kapcsán, mondván, hogy a Fidesz valóban elit- és intézményellenes volt ellenzékben, de hatalomra jutva ebből csak a pluralizmus-ellenesség, az intézmények megszállása és bizonyos ügyekben szélsőséges elitizmus maradt.[20]

De ahogy az Orbán-féle politikai rendszer nem írható le a közvetlen demokrácia megerősödési modelljeként, ugyanúgy nem igazak azok az utólagos legitimáló kísérletek sem, amelyek az Alkotmánybíróság meghatározó hatalmára építő korábbi „jogi konstitucionalizmus" helyett egy, a parlament szuverenitását előtérbe helyező angol típusú „politikai alkotmányosságként" igyekeznek bemutatni a 2010. évi „fülkeforradalom" utáni történéseket. A magyar Országgyűlés minden deliberációt és ellenőrzést nélkülöző törvénygyártó munkája a legkevésbé sem emlékeztet az angol parlamentarizmusra.[21] Ezt ma már olyan politológusok is elismerik, akik egyébként kívánatosnak tartottak volna egy ilyen alkotmányos modellváltást.[22]

A Fidesz 2010-es 2/3-os választási győzelme óta a közhatalom lényegében ellenőrizetlenül a kormányzó párt kezében van, és olyan fontos jogok, mint a médiaszabadság vagy a vallásszabadság, nem garantáltak. 2014-ben az országgyűlési, illetve az önkormányzati választások előtt a választási szabályok tisztességtelen megváltoztatásával alacsonyabb támogatottság mellett is biztosította korábbi többségét. (Aligha lehet kétségünk afelől, hogy ha 2018-ban a választási szabályok újabb, radikálisabb módosítása lesz szükséges a győzelemhez, a Fidesz ettől sem fog visszariadni, a kérdés csak az lesz, vajon az időközben elveszített 2/3-os többséghez talál-e partnert

[20] Lásd Müller, Jan-Werner: Populista alkotmányosság: fogalmilag kizárt? *Fundamentum,* 2015/2–3. szám. 41–49. o.; illetve Enyedi Zsolt: Paternalista populizmus a Jobbik és a Fidesz ideológiájában. *Fundamentum,* 2015/2–3. szám. 50–61. o.

[21] Lásd erről részletesen Kovács Ágnes: Fényevők? A hazai alkotmányelmélet esete a politikai konstitucionalizmussal. *Fundamentum,* 2015/2–3. szám. 19–40. o.

[22] Lásd Pócza Kálmán: Egy elmaradt alkotmányos modellváltás margójára. *Fundamentum,* 2015/2–3. szám. 78–82. o.

az ellenzék köreiben.) Vagyis a jelenlegi magyar alkotmányos és politikai berendezkedés demokrácia és autokrácia határán helyezkedik el, a politikatudomány kedvelt terminológiájával élve: valamiféle „hibrid rezsim".[23]

A magyar forgatókönyvet megvalósító Lengyelország a Jog és Igazságosság Pártjának *(PiS)* 2015. októberi választási győzelme után az Alkotmánybíróság durva kiiktatásával a fékek és ellensúlyok rendszeréből, a médiaszabadság korlátozásával egyelőre csak azért nem lépte még át a demokráciát az autokráciától elválasztó Rubicont, mert a kormányzó *PiS* nem rendelkezvén 2/3-os többséggel, nem tudja megváltoztatni az alkotmányt és a választási szabályokat.[24]

A demokrácia Amerikában

Ellentétben ezekkel a félig vagy egészen autokratikus rendszerekkel, az Egyesült Államok még mindig teljes mértékben konszolidált liberális demokrácia, ami nem jelenti azt, hogy mentes lenne minden demokratikus deficittől. Az egyik éppen a választási rendszer, amelynek integritása Pippa Norrisnak, a Harvard Egyetem professzorának friss vizsgálatai alapján a világ 153 országának versenyében az 52. helyen áll, és olyan államok előzik meg, mint Horvátország, Görögország, Argentína, Mongólia és Dél-Afrika.[25] A rossz helyezés okai közé tartozik a dúsgazdag támogatók meghatározó szerepe a választási finanszírozásban, a választókerületek politikai célú átrajzolása *(gerrymandering),* az alacsonyabb társadalmi rétegeket és különösen a fekete szavazókat diszkrimináló választási regisztráció és az elnökválasztás nem közvetlen módja. Ez utóbbi, az Elektori Testület *(Electoral College)* közbeiktatása lehetővé teszi, hogy Trump – az USA történetében negyedik, az elmúlt két évtizedben második alkalommal – úgy nyerje el az elnökséget, hogy a választópolgároktól kevesebb szavazatot kapott, mint vetélytársa. Ezen az sem változtat, ha az alkotmány formálisan nem kötelezi a testület állami delegált tagjait arra, hogy valamennyien az államban győztes jelöltre szavazzanak. Szinte kizárt volt, hogy a kollégium eltérjen az eddigi szokásoktól, és megfogadná a demokrata elnökjelöltségért szintén harcba szállt Lawrence Lessig harvardi jogászprofesszor tanácsát, és mégis az országszerte több voksot kapó Hillary Clintont juttassa a Fehér Házba.[26]

[23] A hibrid rendszerek gazdag irodalmából lásd Levitsky, Steven – Way, Lucan A.: *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge, Cambridge University Press, 2010.

[24] A lengyel Alkotmánybíróság elnöke, Andrzej Rzepliński, mandátuma lejártának napján, 2016. december 19-én a *The Guardian*nak adott interjújában arról beszélt, hogy Lengyelország elindult az autokrácia felé vezető úton. Lásd https://www.theguardian.com stb.

[25] Norris, Pippa: *The Electoral Integrity Project*. 2016. Lásd https://sites.google.com stb.

[26] Lessig, Lawrence: The Constitution Lets the Electoral College Choose the Winner. They Should Choose Clinton. *The Washington Post,* 2016. november 24.

De a borúlátók szerint a liberális demokráciát nem is a választási rendszer anomáliái veszélyeztetik, hiszen azok végigkísérték az amerikai történelmet, hanem az, hogy legalábbis a két év múlva esedékes időközi kongresszusi választásokig a végrehajtó hatalom autokrata hajlamú vezetőjén kívül a törvényhozás két háza is a Nagy Öreg Párt *(Grand Old Party)* kezében lesz. Vagyis Trump még csak arra sem kényszerül majd, mint Obama a második elnöki ciklusában, amikor hasonlóan ellentétes párti többségű kongresszussal kellett együtt kormányoznia, hogy elnöki rendeletekkel *(executive orders)* igyekezzen megkerülni a törvényhozó hatalmat.

A republikánus többségű törvényhozásnak a kisebbségben lévő párt általi korlátozására léteznek informális obstrukciós lehetőségek, mint például az úgynevezett *filibuster* („kalózkodás"), amely a 100 tagú szenátus 40 tagja számára lehetővé teszi, hogy blokkolják a törvények elfogadását, illetve az elnök kinevezéseinek jóváhagyását. A módszer végül is csak időhúzásra jó, mert a többség megakadályozhatja annak alkalmazását, ahogy azt tették a még többségben lévő demokraták, midőn a szenátus republikánus kisebbsége megpróbálta megakadályozni Obama bírói kinevezéseit a Legfelső Bíróság alatti szövetségi bírói posztokra. Éppen ezért – ahogy Tom Ginsburg, a Chicagói Egyetem professzora érvel[27] – nem valószínű, hogy a mostani demokrata kisebbség megkísérelné obstruálni Trump minden bizonnyal ultrakonzervatív jelöltjének jóváhagyását a Scalia bíró 2016. februári halálával megüresedett legfelső bírósági posztra.

Az intézményrendszerben nyilván jobban bízó jogászok közül többen gondolják úgy, hogy a republikánus kézben lévő végrehajtó és törvényhozó hatalom legfőbb fékje, a független Legfelső Bíróság akkor sem dől be, ha Scalia helyét elfoglalja Trump jelöltje. Részben azért, mert az erőviszonyok nem változnának a korábbi kilencfős testület erőviszonyaihoz képest, hiszen Scalia – Thomas és Alito bírák mellett – a legkonzervatívabb bíró volt. De ő sem tudta megakadályozni Obama elnökségének nem tökéletes, de kétségkívül legnagyobb vívmányát, az *Obamacare* életben tartását a többség részéről, mindenekelőtt az azt támogató, egyébként konzervatív Roberts főbíró jóvoltából. De Scalia ellenállása ahhoz is kevés volt, hogy a bíróság többsége, ezúttal Kennedy bíró szavazatával, kötelezzen államokat az azonos neműek házassága intézményének elismerésére. Akárki legyen is Trump jelöltje a kilencedik posztra, a Legfelső Bíróságnak továbbra is tagja lesz az az öt bíró, aki nemrégiben alkotmányosnak ítélt hátrányos helyzetű jelentkezőket előnyben részesítő egyetemi „affirmative action" programokat, és érvénytelenítette az abortuszhoz való jog korlátozásait.

A másik ok, amiért van esély arra, hogy a legfőbb bírói testület kitart majd eddigi irányvonala mellett, a precedensek tisztelete, vagyis hogy a bírák általában csak nagyon indokolt esetekben hajlandóak eltérni korábbi gyakorlatuktól. Cass Suns-

[27] Ginsburg, Tom: Analysis: Constitutional Implications of the Trump Administration. Lásd https://iacl-aidc-blog.org stb.

tein, a Harvard jogászprofesszora, aki szolgált az Obama-adminisztrációban is, a reményteli szempontokhoz még hozzáteszi a „jogi minimalizmust" is, azt, hogy a testületet inkább jellemzik a kis, mint a nagy, látványos lépések.[28] Hasonlóan meglepően komoly folytonosságot jósol a Legfelső Bíróság joggyakorlatában két másik jogász szakíró, Jeffrey Toobin[29] és Adam Liptak.[30] Persze a legoptimistább jogászok is hozzáteszik, hogy a precedensek és a minimalizmus egyensúlyt fenntartó erejét meggyengítheti, ha Trumpnak az elkövetkező négy évben módjában állna a 83 éves Ginsburg és/vagy a 78 éves Breyer bíró helyére is új tagokat küldenie a testületbe.

Az intézmények hívei még akkor is bizakodhatnak az elnöki hatalom egy másik fontos ellensúlyában, a föderalizmusban, amely lehetővé teszi a tagállamoknak és városoknak, hogy ellenálljanak a nyakló nélkül központosító kormányzatnak, vagy legalábbis megtagadják vele az együttműködést. Ilyen ellenállásra lehet számítani például, ha Trump ragaszkodna a bevándorlókkal vagy a 29 államban már valamilyen formában legalizált marihuána tiltásával kapcsolatban megfogalmazott szigorú kampányígéreteinek betartásához.

Akárhogyan alakuljon is az amerikai liberális demokráciával szemben példátlanul ellenséges új elnök négyéves ciklusa, az bizonyos, hogy ami most történik – hasonlóan ahhoz, amit Orbán Viktor mondott a 2010-es választási győzelem után –, az több, mint egy egyszerű demokratikus kormányváltás, az amerikai alkotmányos intézményrendszer stabilitása[31] azonban megakadályozza, hogy a magyarországihoz hasonló rendszer(vissza)váltás legyen belőle.

[28] Sunstein, Cass: Don't Expect the Supreme Court to Change Much. *Bloomberg View,* 2016. november 9.

[29] Toobin, Jeffrey: The Highest Court. *The New Yorker,* 2016. november 21.

[30] Liptak, Adam: What the Trump Presidency Means for the Supreme Court. *The New York Times,* 2016. november 9.

[31] Tom Ginsburg összehasonlító munkája bemutatja a világ leghosszabb ideje érvényben lévő alkotmányait, köztük a legrégebbi, 230 éves amerikait, melynek tartós volta nem kis részben a módosítás és újraalkotás páratlan nehézségeivel is magyarázható. Lásd Ginsburg, Tom: Constitutional Endurance. In Ginsburg, Tom – Dixon, Rosalind (szerk.): *Comparative Constitutional Law*. Edward Elgar, 2011. 112–125. o.

A doktori képzés missziója

A belső és külső környezet minőségbiztosítási kérdései

KECSKÉS GÁBOR

Szigeti professzorral több mint két évig (2014. július – 2016. október 31.) volt szerencsém együttműködni a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájában. Erre az időszakra esett a hazai doktori képzési rendszer mélyrehatató, 2016-os átalakítása is, amely szabályrendszert a 2016. szeptember 1. után felvett hallgatókra kell alkalmazniuk a doktori iskoláknak. Néhány évvel ezelőtt, az Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola előző vezetőjének ünnepi kötetében már számot vetettem egyes doktori képzéssel kapcsolatos minőségbiztosítási kritériumokkal, és ezen elemeket aztán továbbgondoltuk Szemesi Sándor debreceni kollégával közölt közös tanulmányunkban.[1] Ebben az írásban az imént említett tanulmányok gondolati elemeit, pontjait vizsgálom az új doktori képzés által kijelölt keretek között, amely folyamat egyszersmind az évekkel ezelőtt leírtak megerősítésére, megismétlésére és egyben újragondolására is lehetőséget ad.[2]

[1] Lásd Kecskés Gábor: Az állam- és jogtudományi doktori képzés a rendszerváltás után – a doktori iskolák szerepfelfogása. In Patyi András – Lapsánszky András (szerk.): *Rendszerváltás, demokrácia és államreform az elmúlt 25 évben. Ünnepi kötet Verebélyi Imre 70. születésnapja tiszteletére.* Budapest, Wolters Kluwer, 2014. 297–308. o.; és Kecskés Gábor – Szemesi Sándor: Állam- és jogtudományi doktori képzés Magyarországon – akadályok és lehetőségek között (a Marton Géza Doktori Iskola kilencedik tanéve elé). *Pro Futuro,* 2014/2. szám. 38–53. o.

[2] A fenti tanulmányok megjelenése után, 2016 szeptemberétől felmenő rendszerben átalakult a doktori képzés Magyarországon. Az átalakítás főbb pontjai a következők. *(1)* A doktori képzésben legalább *240 kredit*et kell szerezni (a 180 kredit helyett). *(2)* A képzési idő *nyolc félév* (a hat helyett). *(3)* A doktori képzés két szakaszból áll: az első négy félév a *„képzési és kutatási”*, a második négy félév a *„kutatási és disszertációs”* szakasz. *(4)* A negyedik félév végén, a képzési és kutatási szakasz lezárásaként, továbbá a *kutatási és disszertációs szakasz megkezdésének feltétele*ként komplex vizsgát kell teljesíteni, amely méri és értékeli a tanulmányi, kutatási előmenetelt. *(5)* A *doktori szigorlat megszűnik* – ezt felváltja a komplex vizsga. *(6)* A doktorandusznak a *komplex vizsgát követő három éven belül be kell nyújtania* doktori értekezését; ha a doktorandusz a negyedik félév utáni komplex vizsga letételét követő 3. év végéig nem nyújt be formailag értékelhető disszertációt (plusz egy 1 évvel meghosszabbítható), a kutatási és disszertációs szakaszra vonatkozó képzési támogatás egyévi összegének 50%-ával csökkenhet a felsőoktatási intézmény következő évi finanszírozása. *(7)* A doktorandusz-*ösztöndíj havi összege emelkedik,* a képzési és kutatási szakaszban 140 000 HUF, a kutatási és disszertációs szakaszban 180 000 HUF (értelemszerűen csak a nappali tagozatos ösztöndíjas doktoranduszra vonatkozik ez a szabály). *(8) Sikeres védés esetén* a doktorandusz javadalmazásban részesül. *(9)* A *hallgatói jogviszony vége kiegészül*

Azt kívánom az ünnepeltnek, Szigeti professzornak, hogy e rövid tanulmány olvasásakor a minőségbiztosítási szempontok deskriptív leírása mögötti lépéseket, doktori iskolai élményeket ismerje fel és idézze fel, ezeket ugyanis sok kiváló ember közös munkájával sikerült megalkotnunk, átalakítanunk az elmúlt években, és biztosak lehetünk abban, hogy már rövid távon is a doktori képzés javítását eredményezik. Következésképpen jelen tanulmány nem törekszik sem a teljességre, sem egy tudományos alapokon nyugvó, tudománytörténeti és intézményi elemzésre, inkább csak szemelvények szintjén emeli ki egy doktori iskola életének általános törekvéseit és izgalmas szakaszát, amelyek megvalósításában mind a szerző, mind Szigeti Péter tevékeny szerepet vállalt.

A doktori fokozat rövid története Magyarországon

Közismert, hogy a második világháború után, szovjet mintára a tudományos fokozat (így az állam- és jogtudományi doktori fokozat) odaítélésére a Magyar Tudományos Akadémia, pontosabban ennek Tudományos Minősítő Bizottsága volt kizárólagosan jogosult, kandidátusi fokozat (CSc vagy C. Sc.: a tudományos kandidátusa, *Candidate of Sciences*) formájában.[3] A Magyar Tudományos Akadémia doktora (DSc vagy D. Sc. – Doctor of Sciences) címet a kandidátusok nyerhették el, csakúgy mint a jelenleg hatályos rendszerben a PhD-fokozattal (vagy DLA-fokozattal) rendelkező személyek. Ez egyben előrevetíti azt is, hogy a kandidátusi fokozatot felváltotta a rendszerváltás után a PhD (vagy Ph. D. – *Doctor of Philosophy*), illetve művészeti képzési területen DLA *(Doctor of Liberal Arts)* mint doktori fokozat, a felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény alapján. Az elnevezés módosulásán túl a lényegi változást az jelentette – és jelenti továbbra is –, hogy az egyetemek vissza-, illetve megkapták a doktori fokozat odaítélésének jogát, ugyanakkor a D. Sc. mint tudományos cím odaítélésére továbbra is kizárólag a Magyar Tudományos Akadémia jogosult.

---

a következőkkel: doktorandusz a komplex vizsgát nem teljesíti, a kötelezettség elmulasztásának, illetve sikertelenségének napján; a doktori képzésben az abszolutórium megszerzésével; a doktori képzés azon nyolcadik féléve végén, amelyre a hallgató bejelentkezett. Ezekről lásd elsősorban a *2015. évi CCVI. törvény* 15., 23–25., 29., 31., 37. és 41. §-át.

[3] Az egyetemek a doktori cím odaítélésének jogával ugyan újra rendelkeztek az 1950-es évektől, azonban ez ténylegesen csak doktori címet jelentett (amely természetesen a klasszikus „doktori" hivatásrendek – jogászi, orvos etc. – gyakorlati művelése szempontjából elegendő volt), de doktori, azaz tudományos fokozatként ezek a címek nem (akkor sem) kerültek elismerésre. A doktori képzés hazai történetéről szóló áttekintő írásként lásd Nótári Tamás: Magyarországi tudományos fokozatok, címek, besorolások a jogtudományban a Ratio educationistól napjainkig. In Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2015. 660–684. o.

Fontos ugyanakkor megjegyezni, hogy 1984. szeptember 1. után lehetőség nyílt ún. egyetemi doktori fokozat (dr. univ.) megszerzésére is 1993-ig. Eme tudományos fokozatnak nem minősíthető egyetemi fokozatot (amely egyébként kutatómunkán alapult, és gyakorta magas presztízsű külföldi egyetemeken eltöltött kutatóévek eredményét jelentette) a jogszabályok és aztán a kialakult koherens gyakorlat szerint szinte automatikusan kandidátusi fokozatként (C. Sc.), azaz tudományos fokozatként lehetett elismerni az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága által az 1984 és 1993 közötti időszakban, illetve a későbbiekben ugyanezt megtehették az egyetemek is, amikor a dr. univ. megjelölést PhD-fokozatként ismerhették el. A szerzett jogok megóvásaként, és igazodva a gyakorlathoz is, az 1993-as felsőoktatási törvény továbbra is lehetővé tette a *dr. univ.* mint tudományos fokozat [118. § (1) bekezdés] megjelölés használatát. Így a *dr. univ.* alapján kandidátusi vagy később a PhD-fokozat megszerzésére nyílt lehetőség.

A PhD-t vagy DLA-t mint tudományos doktori fokozatot az 1993-as felsőoktatási törvény vezette be Magyarországon, az egyetemekhez telepítve ezek odaítélésének jogát, mi több, az egyetemi lét egyik alapvető követelményévé vált immáron valamennyi, azóta hatályba lépett felsőoktatási törvény szerint, hogy több tudományterületen és tudományterületenként több tudományágban, valamint több szakon (illetve képzési területen) legyen képes és alkalmas PhD-, illetve DLA-fokozat odaítélésére.

A *felsőoktatásról szóló 1993. évi LXXX. törvény* 3. § (1) bekezdés b) pontja szerint egyetem abban az esetben létesíthető, illetve működhet, ha több tudományterületen és tudományterületenként több tudományágban, valamint több szakon képes és alkalmas tudományos kutatásra, doktori, illetőleg mesterképzésre és doktori (PhD), illetőleg mester (DLA)-fokozat odaítélésére.

A *felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény* 18. § (3) szerint az „egyetem az a felsőoktatási intézmény, amelyik legalább két képzési területen jogosult mesterképzésre, valamint legalább egy tudományterületen doktori képzésre és doktori fokozat odaítélésére, feltéve, hogy a felsőoktatási intézmény munkaviszony, illetve közalkalmazotti jogviszony keretében foglalkoztatott oktatóinak, kutatóinak legalább egyharmada tudományos fokozattal rendelkezik."

A *nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény* 9. § (3) bekezdés a) pontja szerint az egyetem „legalább két képzési területen jogosult mesterképzésre, valamint legalább két tudományterületen doktori képzésre és doktori fokozat odaítélésére".

Hangsúlyozandó ugyanakkor az is, hogy a kandidátusi fokozat joghatását és tudományos „impaktját" tekintve a mai napig teljes mértékben egyenértékű a PhD- vagy DLA-fokozattal.[4] 2017 januárjában egy doktori iskola életét egyrészről jogszabályok,

[4] Kandidátusi fokozatot az 1990-es évek végéig lehetett szerezni. Egyébiránt a mai napig hallható, hogy a kandidátusi – függetlenül a mai PhD-fokozatok valamiféle inflálódásától vagy pontosabban: devalválódásától – fokozat megszerzéséhez szükséges tézis (disszertáció, értekezés) terjedelmesebb és

másrészről tipikusan egyetemi belső szabályzatok határozzák meg. A jogszabályok közül elsősorban kiemelhető:
1) a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény;
2) az oktatás szabályozására vonatkozó egyes törvények módosításáról szóló 2015. évi CCVI. törvény;
3) a doktori iskolákról, a doktori eljárások rendjéről és a habilitációról szóló 387/2012. (XII. 19.) Korm. rendelet;
4) az oktatást szabályozó egyes kormányrendeletek módosításáról szóló 345/2015. (XI. 19.) Korm. rendelet;

Az egyetemi belső szabályzatok közül kiemelhető:
1) az egyetemi doktori szabályzatok és az összegyetemi, hallgatói jogviszonnyal rendelkezőkre vonatkozó szabályzatok (például egyetemi tanulmányi és vizsgaszabályzat);
2) a doktori iskolák szabályzatai (tudományági doktori tanácsok vagy doktori iskola szintjén), például szervezeti és működési szabályzat, doktori tanulmányi és vizsgaszabályzat, tanrendek etc.

Összegzésképpen tehát elmondható, hogy *de iure* 1993, *de facto* pedig 1997 után azonban már kizárólag PhD- vagy DLA-fokozatot lehet szerezni, mégpedig az akkreditált egyetemi képzési helyeken.

A doktori iskolák szerepfelfogása

CÉLOK ÉS EZEK ELÉRÉSÉNEK MÓDJAI

Valamennyi állam- és jogtudományi doktori iskola célja *(a) a hazai és nemzetközi jogtudomány fejlesztése* és a képzési intézmények hazai és nemzetközi hírnevének öregbítése. Emellett azonban kiemelt célkitűzésként jelenik meg a doktori iskoláknak helyet és intézményes keretet adó egyetemek (ezeken belül karok) *(b) személyi feltételeinek javítása,* azaz az oktatói utánpótlás biztosítása. Minden felsőoktatási intézmény abban érdekelt, hogy a minősített (doktori fokozattal rendelkező) oktatóinak száma minél magasabb legyen, ez garantálja egyrészről az *(c) oktatói és eh-*

---

grandiózusabb munka volt, mint a mai PhD-fokozatok megszerzéséhez az egyetemi gyakorlatok szintjén megfogalmazott elvárások. Ez azonban minden bizonnyal annak is köszönhető, hogy az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága egységes, a tudományos élet intézményi csúcsszervében megfogalmazott követelményeit kellett a kandidátusi fokozathoz teljesíteni, ellentétben a mai, korántsem egységes, fragmentált, versenyhelyzeten alapuló egyetemi követelményrendszerekkel. Utóbbiak minőségbiztosításáról ugyanakkor természetesen a Magyar Felsőoktatási Akkreditációs Bizottság (a továbbiakban: MAB) gondoskodik.

*hez kapcsolódóan a kutatói potenciál növelésé*t, másrészről ezáltal biztosított *(d)* az *egyetemi portfólióbővítés* és ennek eredményeként a minőségi jogászképzés hosszú távra történő megalapozása. Ezeken kívül *(e)* a *jogászi attitűd, az értelmiségi ethosz és a társadalomtudományi műveltség* kialakításában is fontos – de korántsem kizárólagos – szerep jut a doktori képzésnek.[5] Eme célok természetesen markánsan nem különíthetők és nem is különítendők el. A doktori képzés 2016-os átalakítása során ezen vezérlőelvek egyértelműen kimutathatók a módosítások indokai mögött. Ennek egyik legszembetűnőbb bizonyítéka, hogy a kutatási és disszertációs szakaszban (sikeres doktori komplex vizsga utáni négy félév) a doktorandusz kutatásai már sokkal inkább jogtudományi jelleget öltenek, mint az első négy félév iskolarendszerű képzésén alapuló képzési és kutatási szakaszban.

Ezek elérése, azaz a sikeres doktori iskolai képzés lefolytatása és a doktori fokozat megszerzésében megnyilvánuló „output" (amely önmagában már a doktorandusz[6] tudományos teljesítménye révén hazai és nemzetközi tudományos eredményeket is magában foglal) ugyanakkor a tudományos szcéna íratlan vagy írott elvárásain túl egy jogszabályi, illetve egyetemi normatív környezetben valósul meg, amelynek intézményesített minőségbiztosításáért végső soron a MAB felelős,[7] azzal, hogy magának a témavezetőnek, a doktori iskolának és az egyetem doktori képzéshez kapcsolódó testületeinek is kiemelt célja és fontos előszűrő funkciója van az adott kérdésben. A nem intézményesített (a jogszabályoknak megfelelésen túli szakmai) minőségbiztosítás körébe sorolom a tudományos szféra képviselői részvételével lefolytatott munkahelyi viták, a doktori szigorlatok (a 2016. szeptember 1. előtt tanulmányaikat megkezdők számára), a doktori komplex vizsgák (a 2016. szeptember 1. után tanulmányaikat megkezdők számára) és a nyilvános védések körét, valamint ama folyamatos tevékenységet, amellyel a szakma a publikációs aktivitásban, kutatási-kutatásszervezői tevékenységben és konferencia-előadásokban megnyilvánuló doktori hallgatói munkát figyelemmel kíséri.

A doktori iskolákon belüli minőségbiztosítás folyamata ugyanakkor ennél sokkal összetettebb, ráadásul a fenti célok elérését, a minőségfejlesztést a doktori képzési

[5] A doktori képzés utóbbi céljára Szigeti professzor egyébiránt különösen nagy hangsúlyt helyez, amit többek között a doktori iskolai évnyitóin elmondott megnyitóbeszédei is bizonyítanak. A széleskörű társadalomtudományi látásmód kialakításának kulcsa továbbá azon megoldása is a győri Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolának, hogy a doktoranduszok tanulmányaik első évében a társadalomtudományok kutatási módszertanáról szóló kötelező kurzust hallgatnak, és a doktori komplex vizsga elméleti szakasza is nagymértékben felméri a doktoranduszok társadalomtudományi ismereteit és a terület kutatásmódszertani sajátosságainak ismeretét.

[6] E tanulmány nem használja a doktorandusz/doktoranda különbségtételt, és egységesen *doktorandusz*nak nevezi a doktori hallgatói jogviszony keretében kutatókat.

[7] Ugyanakkor az OECD is évről évre közzéteszi oktatási indikátorait és ezek értékelését, külön is szólva a doktori képzésről. Erről lásd *Education at a Glance 2016: OECD Indicators*. Párizs, OECD Publishing. Lásd http://dx.doi.org stb. A minőségbiztosítási kérdésekről lásd még G. Karácsony Gergely: *Állami szerepek a felsőoktatásban*. Dialóg Campus, Budapest-Pécs, 2016. 135-152. o.

műhelyben elsajátított elvek, ismeretanyag, készségek és képességek, valamint mentalitás segíti elő elsősorban. Ezért is kiemelkedően fontos a doktori iskolák iskolateremtő személyiségeinek szerepe a doktori képzésben, akik rendszerint törzstagi, oktatói és témavezetői feladatokat is ellátnak. E ponton pedig a doktori iskolai szerepfelfogás (túl a jogszabályi környezeten és a tudományos-akadémiai élet elvárásain) válik meghatározóvá.

Eme szerepfelfogás számos, itt kimerítő jelleggel fel nem sorolható módszerben, hangsúlyban ölthet testet. Ezek közül két olyan módszerre világít rá eme tanulmány, amely mellett a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájának eddigi két vezetője (Verebélyi Imre és Szigeti Péter) is határozottan elkötelezte magát. Eme módszer pedig a *tutoriális elemek megjelenítése* a képzés teljes folyamatában. A doktori képzési rendszerek elvi síkon alapvetően három filozófiát hordozhatnak magukban, eszerint lehetnek-lehetnének: *(a)* a doktori kurzusok hangsúlyos (adott esetben kizárólagos, bár erre nemigen található példa) megjelenítését valló *iskolarendszerű képzések; (b)* a kurzusokat lényegében kiiktató tiszta *tutoriális rendszerek,* ahol kutatásmódszertanból és a doktori disszertáció megírásából áll lényegében a „képzés"; *(c)* és az előbbiek közötti, valamiféle átmenetet jelentő vagy az előbbiek vegyítését magában foglaló *vegyes rendszerek*.

A korábbi és a jelenleg hatályos magyar szabályozás egyaránt a vegyes rendszert preferálja (az abszolutórium megszerzéséig az iskolarendszerű képzés az irányadó), legalábbis a szervezett doktori képzés keretei között. A 2016. szeptember 1-jétől hatályos szabályozás ugyanakkor nagy hangsúlyt fektet az iskolarendszerű és a klasszikusan tutoriális elemek cezúrájára, miszerint a doktori képzés két szakaszból áll: az első négy félév a „képzési és kutatási", a második négy félév a „kutatási és disszertációs" szakasz. A negyedik félév végén, a képzési és kutatási szakasz lezárásaként, továbbá a kutatási és disszertációs szakasz megkezdésének feltételeként komplex vizsgát kell teljesíteni, amely méri és értékeli a tanulmányi és kutatási előmenetelt.

A normatív előírások fényében az egyetemi doktori szabályzatok általánosságban a kurzus-orientált iskolarendszerű metodika irányába mozdítják el a képzést, míg a doktori iskolák szintjén van inkább érdemi lehetőség a tutoriálisabb képzési formák bevezetésére, adaptálására. Ez elsősorban azon ténnyel magyarázható, hogy az egyetemi doktori szabályzatok több tudományterületen és képzési területen szervezett doktori iskolára vonatkozóan írnak elő uniformizált szabályokat, ezen esetben kevéssé lehetséges például egy állam- és jogtudományi és egy műszaki doktori képzési területre egyaránt irányadó tutoriális irányokat szabni. Eme speciális, területspecifikus tutoriális elemek megjelenítése sokkal inkább a tudományterületi vagy tudományági doktori iskolák szabályzatai és képzési terve szintjén valósítható meg.

A TUTORIÁLIS ELEMEKET MAGÁBAN HORDOZÓ VEGYES RENDSZER JELLEMZŐI

A tutoriális, azaz az oktató és hallgató szoros(abb) együttműködésén, az interaktív és intenzív konzultációs tevékenységen, a doktori kurzusok (a „mesterszak utáni mesterszak") elsősorban módszertani tárgyakra való korlátozásán alapuló rendszer „vegytiszta" módon jelenleg nem vezethető be a hazai doktori képzésben, noha ezen elemek mind hangsúlyosabban vannak jelen valamennyi állam- és jogtudományi doktori iskola képzési tervében.[8]

A tutoriális elemek megjelenítésének – ahogy az előbbiekben megfogalmazódott – külső okok, normatív előírások is gátat szabhatnak ugyan, a doktori iskolák saját hatáskörben, területspecifikus kutatásmetodológiai és hasonló módszertani képzési formák képében beilleszthetik az iskolarendszerű képzési struktúrába.[9] Kétségkívül ez a trend és a periodikus „előrehaladási jelentések" elkészítése (ennek összeállítása, periodikus értékelése során a doktori hallgató és a témavezető eleve együttműködésre, közös gondolkodásra van „ítélve", míg minőségbiztosítási elv lehet eme jelentések, értékelések egyéb szereplők, tipikusan a doktori iskolai fórum előtt való prezentálása, megvitatása) teremti meg annak alapját, hogy a tutoriális szemlélet minél szignifikánsabban jelenjen meg a – szervezett – képzési idő során.[10] Ahogy már korábban is említésre került, az új doktori képzési rendszerben a tutoriális elemek elsősorban a képzési és kutatási szakasz módszertani kurzusaiban, illetve a kutatási és disszertációs szakasz folyamán, a témavezető-doktorandusz viszonylatban lelhetők fel.

Eme képzési forma egyik kétségkívül nagy hátránya viszont, hogy sok esetben olyan speciális ismeretanyagot is feltételez(het), amelyet a doktori iskolák mégoly kiváló törzstagi és oktatói gárdával sem feltétlenül képesek ellátni, és egyes módszertani kurzusok oktatásához, szemléltetéséhez (speciális adatbázisok kezelése etc.) külső szakemberek bevonása indokolt.

[8] A PhD-képzés tutoriális változatának két fő pilléréről *(kutatásmódszertan* – lábjegyzetelés, pályázatírás, jogtudományi etika etc. – és *oktatásmódszertan)* és egyes, a célok szintjén létező releváns felvetésekről a doktori iskolák profilját illetően lásd bővebben Jakab András: A magyar jogi oktatás megújításához szükséges lépések. Reformjavaslat összehasonlító áttekintésre alapozva. *Magyar Jog,* 2010/4. szám. 214. o. skk.

[9] Az ünnepelt két tanulmányában részletesen elemzi a társadalomtudományi kutatásmódszertan sajátosságait, ezeket lásd Szigeti Péter: A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai. *Jog –– Állam – Politika,* 2013/1. szám. 39–70. o.; Szigeti Péter: A jogtudomány társadalomtudományok közötti különneműsége: praxishoz kötöttség és jogelméleti általánosítás. *Jog –– Állam – Politika,* 2013/2. szám. 3–15. o.

[10] Az egyéni képzés vagy az egyéni felkészülés mint doktori iskolai képzési „forma" már lényegében kizárólag tutoriális elemeket foglal magában, más kérdés viszont, hogy eme képzési formákban, speciális tagozatokban a doktoranduszok elenyésző számú kisebbsége vesz csak részt.

A tutoriális képzési forma számos előnye közül azonban kétségkívül a legmarkánsabb a tutor, jelen esetben a témavezető(k) személye által kínált kivételes lehetőség. Minden kétséget kizáróan a doktori képzés lényege, célja a doktoranduszi tanulmányokat folytató hallgató számára a doktori fokozat megszerzése. Az ehhez vezető úton a doktori iskola szervezeti-intézményes kerete és segítsége áll rendelkezésre, de ennél is fontosabb a témavezető (nemhiába hívja a német nyelv igen szemléletesen *Doktorvater*nak vagy *Doktormutter*nek a témavezetőt) személye, tudományos, tudományszervezői és pedagógiai habitusa. A tutoriális elemek kibontakoztatásában, a gyakorlatban való megvalósításának kulcsmotívuma a „hallgató-témavezető-doktori iskolai titkárság" triászának együttműködése, utóbbi az intézményes, az operatív-szervezési keretek biztosítása révén, hogy előbbi két szereplő, a valódi kulcsszereplők az érdemi konzultációs, azaz tudományos tevékenységet folytatni tudják.

A doktori képzés sikeres működtetése feltételez bizonyos adottságokat, paramétereket a doktori iskolák részéről, túl a normatív korlátokon és lehetőségeken. Eme paramétereket két fő csoportba sorolnám, miszerint a hatékonyság biztosítását szolgálják *(a)* a *személyi garanciák* és *(b)* a *szervezeti garanciák*. Ezek közül a tutoriális képzés kapcsán – lévén vegytiszta formájában kevéssé költség- és infrastruktúra-igényes[11] (lényegében a speciális készségtárgyak és egyéb szaktudást igénylő kutatásmódszertani ismeretek külső szakemberek általi oktatása finanszírozandó) – leginkább az első és a harmadik garancia érdemes reflexióra.

A SZEMÉLYI GARANCIÁK

A *személyi garanciák* körébe sorolható egyrészről természetesen a hallgatói személyi állomány meritokratikus kiválasztása (kulcskérdés a doktori képzés sikeressége érdekében), másrészről viszont (és e tekintetben eme két személyigarancia-kör korrelál) az oktatói, témavezetői állomány kapcsán a minőségbiztosítás, a tudományos és pedagógiai, oktatás- és kutatásszervezési habitussal és elhivatottsággal rendelkezőknek a doktori képzésbe való bevonása is. Ismertek a példák, hogy a témavezetői habitus, az oktatói képességek és a kutatói elhivatottság lényegében három olyan összetevő, amely eltérő módon van jelen az emberi személyiségben, és egy elismert, jó kutató nem minden esetben rendelkezik kiemelkedő oktatói, retorikai etc. képességgel. A doktori iskolák számára kulcskérdés, hogy eme habitusok ún. *intézményes*

[11] E körben a tudományos repozitóriumok (könyvtári állomány, elektronikus adatbázisok – például JSTOR, EBSCO, WestLaw, Jogkódex, HeinOnline etc.) persze valódi és számottevő költséget jelentenek, főleg a tutoriális képzésben, de ezek annyiban talán doktori iskolán túli problémák, hogy ezeket tipikusan egyetemi szinten tartják fenn, illetve egyetemi szinten fizetnek eme adatbázisokra elő (így eme financiális vonatkozásban inkább összegyetemi, semmint doktori iskolai kérdésnek tekinthetők). Ezek beszerzése tehát mindig nagyban függ a hatályos közbeszerzési normakörnyezettől és a rendelkezésre álló vagy megszerzett pályázati forrásoktól.

összessége (hiszen valamennyi doktori képzési helyen megtalálhatók azok törzstagok, oktatók, témavezetők, amelyek ezekkel, illetve ezek valamelyikével hangsúlyosabban rendelkeznek) kiemelkedő és példaértékű legyen, ami már rövid távon is értékes, kiemelkedő képességű hallgatókat vonz a képzési helyhez vagy például egy adott témavezetőhöz – hiszen utóbbira is számos példa akad –, akikkel természetesen a sikeres fokozatszerzés és a színvonalas oktatói-tudományos munka szinte bizonyosan biztosítható.

Fontos szempont továbbá, s nevesített MAB-elvárás is, hogy a törzstagok kutatási területei lényegében valamennyi fontosabb jogágat lefedjenek. Vezető oktatók és kutatók lévén általános trend továbbá, hogy a törzstagok egyben tanszéket is vezetnek, ami további jogágak feletti szakmai ismereteket, széles körű oktató- és kutatótevékenységet is feltételez. Nem kétséges, hogy – az egyéni, szakmai előmeneteli lehetőségeken túl – a széles kutatási paletta és a lehető legtágabb oktatási portfólió vonzza a doktori képzésre a hallgatókat. Másrészről viszont minden doktori iskola (a karokkal egyetemben) az oktatói és kutatói utánpótlásra kiemelt figyelmet fordít. Az oktatói utánpótlás bizonyítéka, hogy az oktatók és témavezetők között számos fiatal, tipikusan adjunktusi és docensi beosztású személy található, akik már idejekorán bekapcsolódhatnak a doktori iskolák munkájába. Hosszabb távon ez kétségkívül előnyökkel járhat, hiszen a speciális doktori képzési „előmenetel" lehetővé teszi, hogy mindenekelőtt oktatóként (választható tárgy) kezdje meg a munkát a fiatal, tudományos fokozattal rendelkező munkatárs, majd bizonyos tapasztalatszerzés után témavezetőként segítse a hallgatót. Eme tapasztalatok megszerzése után már érett kutatóként (a tudomány- és oktatásszervezés területén is jelentős jártassággal bírva) vesz részt a doktori iskola működésében és működtetésében törzstagként. Ez a folyamat egy ideáltipikus karrierútnak tekinthető a doktori iskola „személyzeti politikájában".

A társadalomtudományi területen – de talán nem túlzás azt állítani, hogy leginkább az állam- és jogtudományok területén figyelhető meg – a rendszerváltás idején és az azt követő első években számos tehetséges fiatal pályakezdő hagyta ott az egyetemi-tudományos szférát, hogy immáron demokratikus viszonyok között a gyakorlati életben (döntően klasszikus jogászi hivatásrendekben) kamatoztassa tudását, ami azzal az eredménnyel járt, hogy lényegében egy egész generáció szinte hiányzik az akadémiai szcénából. Ez „demográfiailag" azt jelenti, hogy a rutinos, érett kutatói kör (tipikusan egyetemi tanári kör, közöttük számos akadémiai doktor is található) és a fiatal, pályakezdő, legfeljebb adjunktusi vagy „kezdő", iskolateremtői, témavezetői tapasztalatokkal még nem rendelkező docensi beosztású oktatók-kutatók között igen nagy a „tudományos szakadék",[12] és az átmenetet biztosítani hivatott középgeneráció (45–55 év) csekély számban van jelen a dokto-

[12] Az oktatói képességekre mint második habitusi körre ez a megállapítás természetesen már nem feltétlenül igaz.

ri iskolák életében. Ez a megállapítás egyébiránt a legtöbb állam- és jogtudományi karra is igaz, ezért a mai napig számos állam- és jogtudományi kar korfája is ún. homokóra alakot mutat.

A SZAKMAI ÉS SZERVEZETI GARANCIÁK

A *szakmai-szervezeti garanciák* közé elsősorban a kiválasztási szempontokat, a doktori iskolák létszáma adta kereteket, a módszertani hangsúlyokat, a pályakövetési és az egyéb visszacsatolási lehetőségeket sorolom.

A doktori iskola szervezett képzésébe kizárólag transzparens és meritokratikus elveken nyugvó felvételi eljárás útján lehet felvételt nyerni. A felvételi eljárásban alkalmazott, pontosan szabályozott értékelési kritériumok és a felvételi bizottság pártatlansága egyaránt biztosítékul szolgálnak arra, hogy csak a legkiválóbb és legelhivatottabb jelentkezők kezdhetik meg doktori tanulmányaikat. A felvételi pontszámok és követelmények nyilvánosak (a tanulmányi és vizsgaszabályzatok rendelkeznek ezekről), amelyek rendszerint az egyetemek és/vagy a doktori képzések honlapjairól is letölthetőek. A jelentkezők értékelése során különös hangsúlyt kap a jelentkező tanulmányi eredménye, idegennyelv-ismerete, esetleges tudományos diákköri vagy demonstrátori munkája, külföldi részképzése, addigi publikációs tevékenysége, kutatási programokban való közreműködése, konferenciákon (tipikusan hallgatói) való részvétele, valamint az előterjesztett munkaterv tudományos megalapozottsága és megvalósíthatósága. Általánosságban elmondható, hogy a doktori iskolák az előre meghirdetett jelentkezési határidő előtt elkészítenek információs csomagokat, anyagokat, amelyeket a klasszikus jogászi hivatásrendek (bíróságok, ügyvédi kamarák, ügyészségek, közigazgatási szervezetrendszer etc.) képviselőihez is eljuttatnak, vagy személyes megkeresés útján prezentálják a szükséges tudnivalókat.

Az állam- és jogtudományi képzési helyek létszámbeli adottságait[13] döntően befolyásolja a képzési hely állam- és jogtudományi karának hallgatói létszáma, a régió elhelyezkedése és „tudományosfokozat-felszívó képessége" (kutatóintézetek, egyéb kutatóhelyek és egyetemek elhelyezkedése a régióban; kutatási pályázatok célirányai a régióban; határ menti képzési helyek esetében a határon túli együttműködési formák; de adott esetben egy előmeneteli lehetőséget kínáló ítélőtábla léte is a régióban, ha megfelelően honorált a bírósági fogalmazók és titkárok körében a fokozatszerzés; etc.) és a doktori iskola filozófiája. A kisebb létszámmal dolgozó doktori iskolák filozófiájára jellemző a tutoriálisabb, több érdemi és közvetlen konzultációs lehetőséget magában hordozó modell kialakítása, a sokat és sokszor érdemtelenül

[13] Itt a hallgatói összlétszámra gondolok, és nem arra, hogy például a nappali tagozatos doktoranduszok száma központilag, majd egyetemi szinten kerül (f)elosztásra a tudományterületek, esetleg tudományágak között.

„ócsárolt" tömegtermelés kétségkívül negatív hatásainak, velejáróinak szándékolt kiiktatása.[14] A képzési filozófia és modell – jogszabályok adta keretek közötti – kialakítása kétségkívül egy olyan terület, amelyet a doktori iskola indulásakor és lényegében valamennyi új tanévben, esetleg a felsőoktatási jogszabályok változásakor a doktori iskoláknak értékelniük és mérlegelniük kell, sok esetben pedig ezek eleve újragondolásra szorulnak. Fontos itt azt is megjegyezni, hogy a PhD-képzésnek már nem lehet kizárólagos szerepe az utánpótlás és az akadémiai kutatók képzése, egyre több olyan speciális készséget, képességet kell elsajátítaniuk, amelyek a piaci szektor igényeihez is igazodnak, hiszen a fokozatot szerzettek közül számosan a piaci versenyszektorban fognak elhelyezkedni.[15]

Nem kétséges az sem, hogy a kutatáshoz és oktatáshoz nélkülözhetetlen módszertani tárgyak képzési kínálata bővül, a jogászi *ethosz,* életszemlélet kialakítását pedig speciális kurzusok is elősegítik (például a jog megjelenésének vizsgálata az irodalomban és egyéb művészeti ágakban, a jogi szövegek szakfordításával foglalkozó kurzus vagy a tanulmányírás módszertana a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájában). Valamennyi doktori iskola mind a tapasztalatszerzés, mind a minőségbiztosítás, mind a tudományos előmenetel szempontjából lényegesnek tartja a hallgatók külföldi részképzését, amelynek beszámításához azonban – ugyancsak minőségbiztosítási célból – szigorú feltételeket támasztanak. A kutatás metodológiája azonban mégiscsak egy olyan speciális terület, amely iskolai keretek között egy bizonyos szintig jól megtanulható, ezen túl azonban már nagyrészt egyéni habitus és a tutor/témavezető személyes és akadémiai impaktjának, hozzáállásának függvénye. E vonatkozásban tehát a tutoriális képzési elem egy valódi fokmérője a folyamatnak, a sikeres fokozatszerzésnek.

A visszacsatolási és pályakövetési kérdések – megint csak jogszabályi előírásokon és egyetemi belső irányelveken túl – már valamiféle minőségbiztosítási garanciával is bírnak, miszerint a hallgatóknak időszakosan (félévente vagy évente) kutatási – előrehaladási – jelentést kell készíteniük, melyet a témavezető véleményez, és amely archiválási céllal a doktori iskolai titkárságokon megőrzésre kerül. Az oktatók hallgatók általi véleményezése a felsőoktatásban már régóta ismert és elektronikusan dokumentált módszer, csakúgy mint a fokozatszerzés releváns fázisaiban (műhelyvita, doktori szigorlat – doktori komplex vizsga, nyilvános védés) a külső szakemberek bevonása,[16] akárcsak a pályakövetési rendszer működtetése, évenként történő

[14] Egy érdekes írás jelent meg e témában 2013 áprilisában: Maslen, Geoff: *More Countries Are Asking Whether They Produce Too Many Ph.D. 's, Says New Report*. Lásd http://chronicle.com stb. (Letöltés: 2017. január 20.)

[15] Erről lásd bővebben: Melin, Göran – Janson, Kerstin: What Skills and Knowledge Should a PhD Have? Changing Preconditions for PhD Education and Post Doc Work. In Teichler, Ulrich (szerk.): *The Formative Years of Scholars*. London, Portland Press, 2006. 105–118. o.

[16] Megjegyzendő, hogy a szabályzatok által elvárt 2/3-1/3-os szabályt, miszerint a nyilvános védés bizottságában a belső, a Széchenyi István Egyetemmel közalkalmazotti jogviszonyban álló tagok lét-

frissítése és aktualizálása, valamint a doktori iskolák honlapjának állandó karbantartása, illetve a képzési helyeknek a (szakmai) közösségi oldalakon való megjelenítése (elsősorban Facebook, LinkedIn, közvetetten pedig a kutatók révén a következő felületeken: SSRN, Academia.edu, ResearchGate etc.) a fontosabb információkról való tájékoztatás és minél nagyobb potenciális hallgatói, érdeklődői kör és szakmai közösség elérése érdekében.

Konklúzió helyett

A doktori képzés egyes szempontjainak fenti áttekintése – reményeim szerint – méltó ünnepi tanulmány Szigeti professzor 65. születésnapjára, és bízom benne, hogy derűs olvasnivalót kínál számára, hiszen az itt leírt sorokat, szempontokat számos alkalommal (tanterv összeállítása, szabályzatmódosítások) mérlegeltük közös munkánk során, amikor a Széchenyi István Egyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájának titkársága a minőségfejlesztésen dolgozott.

A doktori képzés 2016-os átalakítása valószínűleg egy olyan normatív helyzetet teremt, amely hosszabb időre kiszámítható pályára állítja a doktori képzést, igaz, az új rendszer tapasztalatait és sikerességét első ízben az első doktori komplex vizsgákkal, majd évek múlva a beiratkozottak fokozatszerzési arányaival és a sikeresen megvédett dolgozatok minőségével tudjuk mérni.

---

száma a bizottság összlétszámának max. 2/3-a lehet, míg a tagok min. 1/3-a külsős szakértő, az eddigi két doktori iskolavezető szerepfelfogásának eredményeként a doktori iskola a gyakorlatban, a minőségbiztosítás jegyében valamiféle szokásjogként éppen fordítva alkalmazza, azaz arra törekszünk, hogy a bizottság tagjainak legfeljebb egyharmada (szemben a kétharmaddal) legyen belsős szakértő.

Deutscher, Lenin és a kelet-európai perspektívák

Néhány gondolat a szocializmus elmélettörténetéről[1]

KRAUSZ TAMÁS

Szeretném megköszönni az Isaac Deutscher Memorial Prize Bizottság*nak e rendkívül jelentős díjat. Nagy megtiszteltetés ez számomra. Ugyanakkor tudom: ez a díj nem csak engem illet. Hanem mindazokat a barátaimat, elvbarátaimat – elsősorban az* Eszmélet *folyóirat köreiben –, akik támogattak, segítettek, és megosztották velem gondolataikat, munkáikat, s akik Magyarországon vagy annak határain kívül velem együtt ápolják a marxista szellemi kultúrát.*

Deutscher Magyarországra érkezése

Hozzánk, Magyarországra Isaac Deutscher történészi életműve a maga egészében az 1989-es rendszerváltással érkezett meg, noha már évekkel korábban megindult a magyarországi Deutscher-recepció. Tulajdonképpen a befogadással egy időben, annak részeként – ő ezen biztosan nem csodálkozott volna – megkezdődött diszkreditálása is: mindenekelőtt liberálissá „szelídült" ex-sztálinisták igyekeztek őt megrágalmazni, a sztálinizmus gyanújába keverni.[2] Sokan nem pontosan értik Nyugaton, olykor még baloldaliak sem, hogy a 89-es rendszerek új hatalmi elitjeinek szemében a marxizmus a maga általánosságában lett bűnbak, követői pedig egyenesen az új

[1] A *Historical Materialism* konferencián (SOAS, University of London), 2016. november 11-én elmondott Deutscher Memorial Prize Lecture magyar nyelvű, írásos változata. – Ajánlom az írást Szigeti Péter barátomnak, abból az alkalomból – s a már évtizedek óta tartó közös gondolkodás és szoros együttműködés jegyében –, hogy belépett a 65 éven felüliek klubjába. Ráadásul éppen 10 esztendeje lesz annak, hogy kiadtuk a közösen szerkesztett *Államszocializmus. Értelmezések–Viták–Tanulságok* című kötetünket az Eszmélet Könyvtár-sorozatban. Barátaink támogatására is gondolok, amikor a szocializmus gondolatkörének – szerénytelenül fogalmazva – megújítását szolgáló fejtegetéseimet, az *Eszmélet* szerkesztősége nevében is, ajánlom figyelmébe.

[2] Ebből a szempontból érdekes és jellemző az egykori dogmatikus kommunista, a liberálisokhoz, majd a Fideszhez csatlakozott Kun Miklós (Kun Béla unokájának) *Utószava,* amelyet Deutscher Sztálin-könyvéhez írt, s amely jól tükrözi az „átállók" lélektanát. Persze ez a jelenség Európa-szerte jól ismert, elegendő, ha csak néhány francia történészre gondol az ember. David Horowitz esete az egyik szélsőségből a másikba való átesés klasszikus példája, ami a maga radikalizmusával alighanem Isaac Deutschert is meglepte volna.

kor leprásai. Érthető hát, ha Isaac Deutscher munkássága a marxisták szemében napjainkban különösen is megvédendő szellemi érték.

Fontos és nem előzmények nélküli momentum, hogy Deutscher Sztálinról írt munkája már 1990-ben megjelenhetett magyar nyelven.[3] Deutscher „felfedezését" megkönnyítette számunkra, marxista értelmiségiek számára az ő *közép-kelet-európai* kulturális eredete. Kelet-Európán belül a közép-kelet-európai alrégió, a „közös haza" a félperiférias, rendies kapitalizmus és a tekintélyuralmi tradíciók specifikus találkozási területe: a balti térségtől Lengyelországon és Magyarországon át egészen Horvátországig terjed. Jól elkülöníthető ez az „övezet" Kelet-Európa másik három, az orosz–ukrán–belorusz, a balkáni és a „nyugat-kelet-európai", vagyis a leginkább polgárosult cseh és szlovén térségétől.

Deutschernél autentikusabban senki nem nyilatkozhatott saját eredetéről. Nem sokkal halála előtt egy híres tévéinterjúban *(Németország és a marxizmus)*[4] így vélekedett: „A németkérdés iránti élénk érdeklődésem már a szülői házban kialakult. A gyermekkoromat és a korai éveimet Krakkóban és Krakkó körül töltöttem el. Lengyelországnak ez a része három birodalom találkozási pontja. Az egyik az orosz Lengyelország volt, a másik a német Lengyelország, mi pedig az osztrák Lengyelországban éltünk – zsidók és lengyelek, csehek és magyarok között. Ez volt a mi Európánk tarka találkozási pontja."[5] Innen indultak az első korai szocialista forradalmárok, de a Horthyk, a fehérterroristák, a Piłsudskik, az „erdei testvérek" és az usztasák is.

A forradalmárok pályáján az „orosz jelenségnek" különös szerep jutott. Memoárjában Trockij maga is megemlékezett a nagy orosz kultúra „szívó hatásáról", amely szinte maga köré tömörítette a lázadó értelmiségieket a birodalom minden részéből, sőt határain kívülről is. Deutscher igen hamar a forradalom, pontosabban forradalmak értelmezőjeként fogta fel saját „küldetését". Már nagyon fiatalon az orosz októberi szocialista forradalomnak, mint később hangsúlyozta, „a XX. század legfontosabb eseményének" a hatása alá került, és élete végéig ki is tartott mellette. Szinte természetes módon került Lenin, Trockij, Sztálin és a szovjet fejlődés érdeklődése, munkássága középpontjába.[6]

[3] Deutscher, Isaac: *Sztálin. Politikai életrajz*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1990. Megjegyzem, jelen sorok szerzője az 1988-ban megjelent hasonló című könyvében már támaszkodhatott Deutscher munkájára, beleértve a könyv orosz kiadását is.

[4] Lásd *Eszmélet*, 2016. ősz, 111. szám. 158–169. o.

[5] A hamburgi televíziónak adta 1967. július 23-án az interjút, amelyet először a *New Left Review* 1968. január–februári [I/47.] számában publikáltak.

[6] Mint maga mondta élete vége felé, van egy „befejezetlen, kétkötetes tanulmány Leninről és a leninizmusról", s utalt nagy tervére, egy Lenin-biográfia megírására. Az első fejezet teljesen elkészült, és publikálták is, *Lenin gyermekkora* címmel: *Lenin's childhood*. Oxford, Oxford University Press, 1970. Elérhető: http://www.socialiststories.com/liberate/Lenin's%20Childhood%20-%20Isaac%20Deutscher.pdf.

Majd hozzáfűzte: „Miután 18 évesen végleg elhagytam a szülői házat, és Varsóba mentem, jóval idősebb emberek köréhez csatlakoztam, akik belemerültek az orosz irodalomba, és az orosz gondolkodók és forradalmárok hatása alá kerültek."[7] Ehhez hasonló kulturális eredettel – bár más-más szociális háttérrel – sok magyar forradalmár is rendelkezett, Szabó Ervin és Lukács György, Sinkó Ervin vagy Varga Jenő, hogy csak a legismertebb magyar marxistákra utaljak, de megemlíthető az Angliában különösen népszerű Polányi Károly[8] is. Tehát a kelet-európai forradalmárok e generációjának sorsközössége, egész pályája – mint közös pont – az orosz forradalommal, annak következményeivel, sorsával, radikális értékrendjével, a sztálinizmussal és a desztalinizálással, az antifasiszta ellenállással és az azt követő korszak „marxista reneszánszával" fonódott össze. A forradalmárok e generációja – Deutscher ezt magára nézve külön írásban hangsúlyozta – nem szentimentális okokból vált egy életre a marxizmus elkötelezettjévé, hanem azért, mert anélkül nem tudta volna megérteni az őt körülvevő világot, e világ történetét.[9] Marxista elkötelezettségére vonatkozóan jellemző egy másik kijelentése is, amely – mintha az 1989-es rendszerváltás folyamatának és következményeinek szubjektív elemeit értékelné – igen tanulságos: „Természetesen marxista vagyok. Azoknak a kritikusaimnak a többsége, akik engem »megátalkodottnak« neveznek, vagy azt mondják, »sohasem fogok semmit megtanulni«, olyanokból tevődik össze, akik valamikor hagyták, hogy Sztálin tanítsa ki őket úgy igazából, és akik később antikommunisták lettek."[10]

Mondhatnánk némi malíciával: Deutscher még nem ismerhette a 89-es rendszerváltás történetét, ahol az ő „elárulása" közhelyes sztorivá zsugorodott volna. A „Horowitz-jelenség"[11] mifelénk szinte természettörténeti szükségszerűségnek hat. Ám mégis, ez a '89-es fordulat „legalizálta" a térségben magát Deutschert és műveit. Életében, de még halála után is vagy két évtizedig, mint „rendszerkritikus trockista", gyakorlatilag indexen volt csaknem az összes államszocialista országban, olyan marxista teoretikusokkal együtt, mint például az 1956-ban emigráló Mészáros István, aki Lukács György tulajdonképpen egyetlen hűséges – noha nem kritikátlan! – tanítványa maradt mind a mai napig.

[7] New Left Review. *Idézett szám.* (1968. 47.)

[8] Megemlítem Gareth Dale nemrégen megjelent könyvét Polányiról: *Reconstructing Karl Polanyi. Excavation and Critique*. London, Pluto Press, 2016.

[9] Deutscher, Isaac: *Marxism in Our Time* (1965). Először megjelent: *„This is an edited transcript of a lecture given in February 1965 at the London School of Economics",* később: Deutscher, Tamara (szerk.): *Marxism in our time*. Berkeley, CA, The Ramparts Press, 1971. 15–31. o.

[10] *Ugyanott*.

[11] David Horowitzról, Deutscher életrajzírójáról van szó, aki az USA-ban „megtért" egy liberális propaganda-alapítvány lágy ölére.

Mint látni fogjuk, nem véletlen, hogy Magyarországon az első legális publikáció Deutschertől és Deutscherről mint történészről már 1985-ben megjelenhetett.[12] Sőt, zárt kiadványban, az MSZMP saját káderei számára elérhetően, bizalmas jelzéssel már jóval korábban, 1968-ban megjelent a *Befejezetlen forradalom* című munkája.[13] Ekképpen nálunk az 1980-as évek közepén leírható volt, mégpedig a Filozófiai Oktatók Továbbképző Központjának hivatalos lapjában, hogy Isaac Deutscher módszertanilag gyümölcsöző történetszemlélete mind *Sztálin*jában, mind a *Trockij*-trilógiában a legjobb marxista történetírói hagyományt követi és teremti újjá. Eközben 1991-ig sem a Szovjetunióban, sem Lengyelországban még a szamizdatban sem jelent meg semmi érdemleges sem Deutschertől, sem Deutscherről,[14] aminek okai az eltérő nemzeti fejlődés sajátosságaiban keresendők, amelyekre a megfelelő helyen még részletesebben kitérek. A mából nézve Isaac Deutscher főbb történeti munkái – egy meghatározott értelemben – a marxizmus hatvanas évekbeli kelet-európai reneszánszának előtörténetéhez tartoznak.

Személyesen rám, aki éppen a rendszerváltás periódusában a bolsevik vezetők biográfiáival foglalkoztam, különösen erős hatást gyakorolt Deutscher munkásságának erkölcsi tisztasága, egyértelműsége. Lenin alakjának megrajzolásakor különös hangsúlyt fektetett arra, hogy Lenin és Sztálin „örökségét" szétválassza, s ebben az erkölcsi mozzanat fontosságát is kidomborította. De nem az elvont, pedellusi moralizálás értelmében. Számára Lenin munkássága nem valamiféle történelem feletti elvek absztrakt gyűjteménye volt, nem a mítosz-, a kultuszteremtés vagy napjaink antikultusz-teremtése értelmében, hanem mint szociális-politikai törekvések, gazdasági intézkedések inherens része. Deutscher utolsó, Leninnel foglalkozó írásában a Szovjetunió létrehozásával kapcsolatos Lenin-önkritikát idézte fel. Ebben Lenin a bürokratikus elnyomás tényeit, a nagyorosz sovinizmust és saját magát ostorozta, hogy nem tett meg mindent e szociális betegség ellen, amit Deutscher így idézett fel: „»Úgy látom, nagy hibát követtem el Oroszország

[12] Deutscher, Isaac: Az orosz forradalom és a zsidókérdés. In *Zsidókérdés Kelet- és Közép-Európában*. Fejlődés-Tanulmányok. Budapest, ELTE ÁJTK Tudományos Szocializmus Tanszék, 1985. 269–277. o. Bánfalvi Csaba: Isaac Deutscher portréjához. *Filozófiai Figyelő,* 1985/4. szám. 55–64. o. Az első publikáció magyarul 1983-ban szamizdatban jelent meg: Deutscher, Isaac: Korabeli krónika Sztálin halálától Malenkov bukásáig, 1953–1966. In *Adalékok Kelet-Európa történetéhez*. 2 kötet. Budapest, Független Kiadó, stencilezett kiadvány, 1983.

[13] Deutscher, Isaac: *A befejezetlen forradalom*. h. n., k. n., é. n. (valójában: Budapest, Kossuth Kiadó, zárt körű használatra megjelentett kiadványok, 11. kötet).

[14] A lengyel szamizdat-adatbázis szerint 1976 és 1989 között semmi nem jelent meg tőle, ám 2007 és 2010 között a Varsói Egyetem Filozófiai Karán öt könyvét is kiadták lengyelül. (Mitrovits Miklós szíves közlése.) Az orosz szamizdatban sem jelent meg Deutscher-mű: Julija Petrova, a szamizdat történetének kutatója sem fedezett fel deutscheri szöveget 1991 előtt, nem is szólva arról, hogy róla sem jelent meg semmiféle publikáció. Ma már fontos művei közül több is olvasható oroszul.

munkásai ellen« – az, hogy képes volt ilyen szavakat kimondani, Lenin morális nagyságának lényegi eleme."[15]

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy a mi generációnk, a hatvanas években eszmélkedők számára Isaac Deutscher három szempontból bizonyult jelentős alkotónak.

1. Deutscher új bizonyosság volt arra, hogy nemcsak lehetséges, hanem van is „kelet-európai" eredetű marxizmus Nyugaton, amely „túl van" a legitimációs ideológián.[16] Ez igen fontos felismerés volt, hiszen erősítette a magyar kritikai marxista gondolkodást, hasonlóképpen, mint később Mészáros István „hazahozatala".
2. Deutscher munkássága hiteles módon kivonta az orosz forradalom és a forradalom vezérkarának személyes históriáját a hivatalos szovjet történetmagyarázat kánonjából, elméleti és szakmai értelemben egyaránt. Az első magyar Sztálin-biográfiában, amely 1989-ben oroszul is megjelent,[17] Deutscher *Sztálin*ját mint alapműre hivatkozhattunk. Ez megnövelte a mű erkölcsi jelentőségét.
3. Deutscher *Sztálin*ja és Trockij-trilógiája kritikai alternatívát kínált mind a sztálinista, mind a nyugati polgári történet- és világfelfogással szemben, még Sztálin életében. *Arra ösztönöz itt minket Kelet-Európában, hogy az ún. reális szocializmus belső történelmi alternatíváit a sajátságos történelmi tapasztalataink fényében feltárjuk.*

Mint fentebb jeleztem, a magyarországi Deutscher-recepció hamarosan elutasításba csapott át. Több mint szimbolikus: 89 után elsőként a Szovjet Hadsereg politikai főcsoportfőnöke, a „demokratává" avanzsált korábbi „pártkatona", Volkogonov tábornok tollából származó Trockij-értelmezés, később a Robert Service által „felülvizsgált" Lenin, majd Trockij-ábrázolat[18] – valójában leleplező hangvételű ahistorikus munkák – adták meg az alaphangot szerte Kelet-Európában is, amire számos kritikai reflexió mutatott rá.[19]

Deutschert „kijavítani", kisebb-nagyobb tévedésein csámcsogni a szovjet levéltárak megnyitása után, nem több, mint a kelet-európai rendszerváltás szellemi igazolásának jelentéktelen mozzanata. Ezek a „kijavítások" nem tudják elhomályosí-

[15] Lásd Deutscher, Isaac: *Lenin's Last Dilemma. American Socialist.* 1959. április. 5–7. o. Elérhető: https://www.marxists.org/ history/etol/newspape/amersocialist/deutscher02.htm. A hivatkozott idézet: *Lenin összes művei.* 1–55 kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1964-től (alább: LÖM). 45. kötet, 355. o.

[16] Ez akkor is igaz, ha kedves tanárom és kollégám, Niederhauser Emil akadémikus legendás *bon-mot*-ját idézem: „Ja, kérem, könnyű Nyugaton marxistának lenni."

[17] Béládi László – Krausz Tamás: *Sztálin. Történelmi vázlat*. Budapest, Láng Kiadó, é. n. [1988].

[18] Service, Robert: *Trotsky. A Biography.* Cambridge, Harvard University Press, 2011.

[19] http://www.lrb.co.uk/v32/n08/sheila-fitzpatrick/the-old-man. *London Review of Books,* 32. évf. 8. szám (2010. április 22.). Lásd ehhez Tariq Ali recenzióját: https://www.theguardian.com/books/2009/oct/31/trotsky-stalin-service-patenaude. De diszkreditálta Service könyvét a *The American Historical Review* is.

tani Deutscher Trockij-trilógiáját: egész szellemi öröksége mai szemmel olvasva is eleven hagyaték.[20] Műveit olvasva számos, ma is komoly tanulságokkal, izgalmas problémafelvetésekkel találkozunk, amelyek közül – természetesen – csak néhánnyal foglalkozom ebben az előadásban. Mindenekelőtt azokkal a kérdésekkel, amelyek Magyarországon és talán a kelet-európai régió egészében mindmáig megtermékenyítették a marxista gondolkodást, illetve tartós intellektuális kihívásnak tekinthetők.

A történelmi alternatíva: múlt és jelen

Láttuk, Magyarországon a Deutscher-recepció az 1980-as évek közepén azzal kezdődött, hogy művei a szovjet fejlődésre vonatkozóan a hivatalossal szemben álló alternatív értelmezéseket ösztönöztek. Fontos fejlemény volt mind a szovjet történelem historiográfiájában, mind az elméletben, hogy Deutscher R. G. Collingwood hatására[21] (is) szakított a történeti múltnak azzal az ideologikus felfogásával, amely a vak szükségszerűség mechanikus termékeként szemlélte a történelmet, és amely elvont elméleti modellek közé zárta a történelemértelmezést.[22] Tegyük hozzá, hogy a marxista történészek körében Deutscher, illetve E. H. Carr volt az első, aki mind szakmailag, mind módszertanilag a bolsevizmus és a Szovjetunió történelmét valóban tudományos alapra helyezte.

A tulajdonképpen még ma is tartó történetelméleti vita egyik centrális kérdése a történelmi fejlődés *alternatív szerkezetéről* szólt.[23] Deutscher szinte mindenkit megelőzve tette fel a történelmi alapkérdést a szovjet fejlődés, a „nagy áttörés", a „második forradalom" vonatkozásában: volt-e annak alternatívája.[24] Akkoriban a kérdés Kelet-Európában azért lett oly izgalmas, mert úgy tűnt, az 1960-as évek radikális alternatívákat érlel. Később, a *peresztrojka* időszakában sem véletlenül ez a kérdés került a középpontba. Terjedelmi korlátok miatt csak utalok az 1960-as évek

[20] E tekintetben Rjurik Davidsonnak a deutscheri művet „újraolvasó" recenziója szép és találó írás, elérhető: https://overland.org.au/2012/11/on-rereading-isaac-deutscher/

[21] Ebel, John: *Forging History: Isaac Deutscher and E. H._Carr*. Elérhető: http://www.academia.edu/4091635/Forging_History_Isaac_Deutscher_and_E.H._Carr

[22] Egy fiatal magyar szerző, Bánfalvy Csaba 1985-ben így fogta fel Deutscher történeti műveinek egyik nagyon fontos módszertani érdemét, üzenetét: „Collingwood egyes tanítványaival ellentétben azonban Deutscher elutasítja a történelem szubjektivizálását. A történelem véletlenszerű mozzanatait nem lehet kiküszöbölni a történelmi események vizsgálatakor, mondja Carr könyvének, a *History of Soviet Russia*-nak a bírálatakor. Úgy tenni, mintha a történelmet csak a nagy szükségszerűségek mozgatnák, egyenlő azzal, mintha a történelmet eleven lefolyásának elfogulatlan elemzése helyett az elvont elméleti modellekbe gyömöszölnék bele." Bánfalvy Csaba: *idézett mű,* 64. o.

[23] Vö. Ebel, John: *idézett mű,* ugyanott.

[24] A történetírás e kérdéséhez kapcsolódott mindjárt a rendszerváltás után Vagyim Z. Rogovin moszkvai történész-szociológus: *Bila li alternativa?* Moszkva, Terra, 1992. Elérhető: http://www.trst.narod.ru/rogovin/t1/ii.htm

Közép-Kelet-Európájában kibontakozó gazdasági és politikai reformkísérletekre, a filozófiai-kulturális megújulásra, a „marxizmus reneszánszára" stb., amelyek hátterében az SZKP XX. és XXII. kongresszusa állt. Vizsgálódásunk szempontjából fontos az 1961-ben, a XXII. kongresszuson elfogadott új elméleti pártprogram, amelyben a „kommunista társadalom mint a társadalmi önigazgatás rendszere" jelent meg. Noha Hruscsov reformjai nem voltak szinkronban az elmélettel, mégis újra megnyílt a szocialista perspektíva a filozófiai gondolkodás egy absztraktabb szintjén. Mindenekelőtt Lukács Ontológiájában az *alternatíva* fogalmának a teoretikus megalapozására gondolok.

Lukács Marx közismert gondolatából indult ki, miszerint „az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon választott, nem maguk választotta… körülmények között…" Majd hozzátette, hogy „nincsenek nem konkrét alternatívák, ezek sohasem választhatók el… *hic et nunc*-juktól".[25] Tehát az alternatívák „oksági láncot hívnak létre", miközben a cselekvőknek minden konkrét történelmi szituációban konkrétan kell számba venniük a lehetőségeket. Ezt Lukács – akárcsak Deutscher – Leninnek az 1917-es forradalomban játszott szerepével illusztrálta. Ugyanis a történelmi alternatívák „megoldódásának" inherens mozzanata, hogy egy adott korszakban a társadalom és az egyén mennyiben rendelkezik az alternatívák felismerésének képességével.

Itt jegyzem meg, hogy e tekintetben Deutscher Sztálint és Trockijt úgy is szemügyre vette, mint történelmi alternatívák megtestesítőit. A fő történelmi személyiségeken keresztül látjuk az egymásba fonódó alternatívák felbukkanását, majd szétesését, és végül a megvalósuló bonyolult történelmi folyamat keretei között valami újnak a létrejöttét. Viszonylag (!) könnyű a történésznek eljárnia, amikor Sztálin bűncselekményeit kell leírnia és elítélnie, de sokkal nehezebb dolga van, amikor e szituáció létrejöttének bonyolult folyamatait rekonstruálja a dokumentumok, források tükrében. E történeti rekonstrukció módszeréhez fontos Lukács intelme: a gondolkodás történetében valamiféle „hamis antinómia" jött létre: „az egyik oldalon történelmi relativizmus, a másikon a logikai-rendszerező dogmatika".[26] Nos, Deutscher – számos korabeli és mai kritikusával ellentétben – a relativizmus Szküllája és a dogmatika Kharübdisze között igazán jól hajózott: Lukács kifejezésével, mindig a „folyamatszerűség" irányába igyekezett tájékozódni. Ennek igen fontos illusztrációja, ahogyan Deutscher *A lefegyverzett próféta*ban az 1923-ban megszerveződött baloldali ellenzék tevékenységét vizsgálta. Tulajdonképpen az öt évvel későbbi sztálini fordulattal való összefüggésben értelmeződik a baloldali ellenzék politikája. Végső soron Deutscher a sztálini személyi diktatúra kiala-

[25] Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról. I. Történeti fejezetek*. Budapest, Magvető Kiadó, 346. o.

[26] *Ugyanott,* 413. o.

kulását úgy rekonstruálta, mint a különféle, rohamosan összeszűkülő alternatívák eliminálódásának folyamatát.[27]

Trockij és a baloldali ellenzék *antibürokratikus* („munkásdemokrácia") politikai küldetésében és az erőltetett iparosítás, az „eredeti szocialista felhalmozás" (Preobrazsenszkij) egyidejű meghirdetésében tárul fel a kibékíthetetlen ellentmondás.[28] „Trockij különös végzete abban állt, hogy még amikor hadat üzent a bürokrácia politikai elbizakodottságának és arroganciájának, akkor is meg kellett próbálnia ráébreszteni a bürokráciát »történelmi küldetésére«. Amikor az eredeti szocialista felhalmozást szorgalmazta, akkor éppen erre akarta a bürokráciát rávenni. Ám ez a tőkefelhalmozás az adott körülmények között aligha volt kibékíthető a munkásdemokráciával. Nem volt elvárható, hogy a munkások önként lemondjanak a »bérük feléről« az állam javára, ahogyan Trockij igyekezett rábírni őket, hogy ezzel járuljanak hozzá a nemzeti beruházáshoz. Az állam a »bérek felét« csak erőszakkal tudta elvenni, de ennek érdekében a munkásokat meg kellett fosztani minden tiltakozási eszközüktől, és fel kellett számolni a munkásdemokrácia utolsó maradványait is."[29]

Tulajdonképpen Deutscher ezt az ellentmondást már a forradalom periódusában felismerte éppen Leninnel kapcsolatban: már Lenin szembesült a forradalmi önigazgatás céljai és a bürokratikus elnyomó állam valósága közötti ellentéttel.[30] Lukács György pedig az orosz forradalom „korlátozottságát" a forradalom és a Szov-

[27] Így a „politikai felhőrégió" véres küzdelmei is tükrözik mindezt, hiszen a sztálini személyi diktatúrával szemben 1928 végén, amikor már a baloldali ellenzék 6-8 ezer tagja börtönben vagy száműzetésben volt (nem szólva hamarosan a „jobboldali ellenzék" tagjainak letartóztatási hullámáról), kevés esély kínálkozott bármilyenfajta „demokrácia" megvalósítására. Lásd https://rosswolfe.files.wordpress.com/2015/02/isaac-deutscher-the-prophet-unarmed-trotsky-1921-1929.pdf. Vö. Deutscher, Isaac: *The Prophet Unarmed. Trotsky: 1921–1929*. New York, Random House, 1965. 375–379. és 383. és köv. o.

[28] Sztálin, aki „végigvitte" a „forradalom felülről" fordulatát, az antibürokratikus harc ideológiai ködfüggönye mögé rejtette, miközben létrehozta a személyi diktatúra politikai feltételeit. Ez természetesen nem azt jelenti, s ezt Deutscher sem állítja, hogy Sztálin ugyanazt csinálta volna, mint amit Trockij javasolt, sőt. De a NEP sajátosságai alapján az egymásnak feszülő szociális és osztályérdekek, az új társadalom létrejöttének belső ellentétei mindvégig ott munkáltak a mélyben.

[29] Deutscher, Isaac: *idézett mű* (1965: Trotsky, 2. kötet), 108–109. o.

[30] „Lenin tisztában volt az állásfoglalásában rejlő, inherens ellentmondással. Eszménye az osztályuralomtól és államhatalomtól mentes társadalom volt, ugyanakkor éppen egy osztály, a munkásság szupremációját akarta megteremteni, és új államot, a proletárdiktatúrát létrehozni. A problémát úgy kívánta megoldani, hogy a többi államtól eltérően, a proletárdiktatúrának nem lesz szüksége semmiféle elnyomó kormányzati gépezetre – nem lesz szüksége privilegizált bürokrácia fenntartására, amely »fölébe helyezkedve és vele szembeállva, szükségszerűen elkülönül a néptől«. *Állam és forradalom* című művében, amelyet a bolsevik hatalomátvétel előestéjén írt, a proletárdiktatúrát államon túli állapotnak, olyan államnak gondolta el, amelyben nincs állandó hadsereg, rendőrség, olyan államnak, »amelyet a harcra kész nép alkot«, nem a bürokrácia, olyan államnak, amely progresszíve feloldódik a társadalomban, és előkészíti saját felszámolását. Innen, ebből a koncepcióból, illetve az orosz forradalom valóságával való ellentmondásból ered az az egyetlen, valóban jelentős és kínzó erkölcsi válság, amellyel Lenin valaha szembekerült – az élete végén megtapasztalt erkölcsi válság." Deutscher, Isaac: Lenin's last dilemma. *Idézett hely.*

jetunió fejlődésének „nem klasszikus jellegéből" vezette le.[31] Vagyis nem egyszerűen a „félperiféria" gazdálkodási és kulturális lehetőségeinek korlátairól, az „egyenlőtlen fejlődésről", a tekintélyelvű hagyományról és a Szovjetunió világrendszeren belüli – gazdasági, politikai és katonai értelemben vett – izolálódásáról volt szó. Hanem mint következményről, arról, hogy „szétesőben" volt a gazdálkodás-termelés és a demokrácia fogalmi egysége. Pedig a „kelet-európai" (benne a szovjet) marxizmusban már Plehanovtól kezdve (valójában Marxtól) a felhalmozás, a gazdálkodás, a termelés módja magában foglalta a politikai demokrácia kérdéskörét, hiszen az utóbbi az előbbi mozzanata. Később Mészáros István ezt a tényállást az „érdemi demokrácia" (substantional democracy) fogalmával írta le.[32]

1956 és a szocializmus

1956-ot követően az antisztálinista marxizmus minden irányzatának legmélyebb gyakorlati kérdése az volt, hogy miképpen lehet ezt az egységet, a gazdálkodás és a demokrácia egységét helyreállítani. Szerte a világon az antisztálinista-kommunista baloldal számára úgy tűnt, hogy 1956 munkástanácsai ezen egység megteremtésének szervezeti kísérletei. Ez volt az „56-os miniszter", Lukács és számos más gondolkodó elméleti munkásságának gyakorlati tétje végig az 1960-as években, noha 1956 eseményeinek hatása alatt a magyar párthivatalnokok, Kádárral az élen – természetesen – más paradigmában gondolkodtak a *szovjet fegyverek védőszárnyai alatt*. Míg Lukács 1956 munkástanácsai kapcsán az 1917-es orosz munkástanácsokra asszociált,[33] a hivatalos pártálláspont a munkástanácsok ellenforradalmi szerepét hangoztatta. 1956 az elméleti problémát nagyon is a gyakorlati kérdésekre állította át. Ám Isaac Deutscher 56 kapcsán (is) a radikális baloldali értelmiség egy részétől éles bírálatokat kapott. Ezeket a bírálatokat kevésbé elméleti, mint inkább politikai ihletettségű kritikáknak foghatjuk fel. Tony Cliff egyenesen a sztálinizmusnak való behódolásként, „kapitulációként" értékelte újabb munkáit.[34] J. Jakobson pedig 1965-

[31] Lukács György: *idézett mű,* 380–381. o.

[32] A marxi hagyomány forradalmi értelmezésében a demokrácia nem elkülönült politikai követelés, hanem egyúttal termelési-gazdasági követelés is. Lásd erről Mészáros István: Lényegi egyenlőség és lényegi demokrácia. *Eszmélet,* 107. szám. 5–11. o. Tütő László – Krausz Tamás: Lenin a szocializmusba való politikai átmenet időszakáról. *Társadalmi Szemle,* 1984/7–8. szám. 108–116. o.

[33] Vö. Krausz Tamás: Előszó. In Krausz Tamás (szerk.): *Lukács és a szocialista alternatíva. Tanulmányok és dokumentumok*. Budapest, Eszmélet Kiskönyvtár, L'Harmattan Kiadó – Eszmélet Alapítvány, 2010. 7–13. o.

[34] Cliff, Tony: *The End of the Road. Deutscher's Capitulation to Stalinism*. 1963. Elérhető: https://www.marxists.org/archive/cliff/works/1963/xx/deutscher.htm. Hezennel összevetve Deutscher kicsiny személy. Hiába a dolgozók Budapesten kiontott vére, Deutscher gratulált Hruscsovnak: Deutscher minden kelet-európai népi felkelést elítélt, kezdve az 1953. júniusi keletnémet népfelkeléssel, az 1956. októberi lengyel és magyar eseményekig. Az utóbbit egyenesen ellenforradalomnak

ben Deutschert, aki a kapitalizmus visszaállításának veszélyét az 56-os felkelésben felbukkanó Mindszenty-jelenséggel illusztrálta, egyenesen az „apologéták" közé sorolta.[35] Számos baloldali szerző ma is berzenkedik Deutscher felfogásától, még mostanság is Deutscher sztálinizmussal való „megbékéléséről" írnak; „a deutscherizmus a vigasz elmélete" volt.[36] Deutscher esetében valójában inkább arról volt szó, amiről J. Ebel írt ezzel kapcsolatban: *reményekről*. A Nagy Honvédő Háború és a XX. kongresszus után a kommunisták nehezen fogadták el, hogy a főnixmadár csak a legendában létezik. Deutscher történeti koncepciójából egyértelműen fakadt, hogy – mint lehetőség – a sztálinista fejlődéssel szemben alternatívaként ott kísért a kapitalizmus visszaállításának réme. Noha, mint J. Ebel megjegyezte, a történelmileg meghaladott forma visszatérésének valódi tartalmáról nem alakíthattak ki világos képet, de hiszen, tehetjük hozzá, jóval később is sokan eltévedtek a megítélésben.[37]

Azóta a történelmi vizsgálatok, mindenekelőtt az 1956 szocialista tendenciáját reprezentáló munkástanácsok dokumentumai bizonyítják, hogy maguk a munkástanácsok mindegyike kétirányú elhatárolódást tartott fontosnak, a fejlődés kétirányú veszélyére figyelmeztetett 1956. október 23. és november 4. között: a tőkés és a sztálinista restauráció egyidejű veszélyére. Hiszen a munkástanácsok gyakorlatilag összes dokumentuma tartalmazta, hogy a gyárakat és a földet a kapitalistáknak és a földesuraknak vissza nem adják.[38] A kapitalizmus visszaállításának lehetőségét Deutscher – nem logikátlanul – alapjában az euro-amerikai NATO-háttérrel kapcsolta össze. Másfelől ezek a dokumentumok a kommunisták hezitáló részét igye-

---

nevezte, amely „öntudatlanul visszafelé akarja állítani az órát". Üdvözölte az orosz tankokat, amelyek eltiporták a munkások tiltakozását: szerinte Kelet-Európát (Magyarországot, Lengyelországot és Kelet-Németországot) a sztálini korszak végén majdhogynem a burzsoá restauráció fenyegette: és csak a szovjet fegyveres erők (vagy annak fenyegetése) akadályozta meg ezt. 1956 kapcsán Isaak Deutscher úgy tette fel a kérdést, hogy szocializmus vagy kapitalizmus. Deutscher, Isaac: *Russia, China and the West 1953–1966*. Harmondsworth, Penguin, 1970.

[35] Jacobson, Julius: *Isaac Deutscher: The Anatomy of an Apologist.* 1965. november. Elérhető: https://www.marxists.org/history/etol/writers/jacobson/1965/10/deutscher.htm

[36] Tony Cliff mai követői úgy vélik, hogy a „deutscherizmus a vigasz elmélete volt". Davidson, Neil: Isaac Deutscher: the prophet, his biogarapher and the watchtower. *International Socialism,* 2004/104. szám. Elérhető: http://isj.org.uk/isaac-deutscher-the-prophet-his-biographer-and-the-watchtower

[37] „Amit sem Carr, sem Deutscher nem tudott megjósolni, és amire tudomásom szerint egyetlen elemző vagy történész sem volt képes, az az a fejlemény volt, hogy a Szovjetunió és szatellit államai saját maguktól bedőlnek, és hogy a posztkapitalista társadalmak helyén vad gengszterkapitalizmus jön létre vagy születik újjá." Ebel, John: *Idézett hely.*

[38] Lásd erről Lomax, Bill: *Magyarország 1956*. Budapest, Aura Kiadó, 1986. Krausz Tamás: On the workers' councils of 1956. In Majoros István (főszerk.): *Hindu istenek, sziámi tigrisek. Balogh András 70 éves*. Budapest, ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014. 349–356. o.; és korábban: Krausz Tamás: *The Hungarian workers' councils of 1956.* Elérhető: http://www.workersliberty.org/node/7200, magyarul: Krausz Tamás: Az 1956-os munkástanácsokról. *Eszmélet,* 2006. tél (72. szám). 32–38. o. Elérhető:
http://eszmelet.hu/krausz_tamas-az-1956-os-munkastanacsokrol/

keztek megnyugtatni afelől, hogy a felkelés általuk reprezentált alapvető iránya nem a kapitalizmus visszaállítása felé megy. Tehát a munkástanácsok a sztálinizmus és a kapitalizmus közötti „harmadik utat" képviselték, aminek – mint látni fogjuk – közvetlenül „formációelméleti" következménye, jelentősége lett. Értékeljük bárhogyan a magyar felkelés történelmi jelentőségét, egy dolog vitathatatlan: nem hagyta érintetlenül a szovjet és a kelet-európai rendszerek jövőjét általában. Elkerülhetetlenül fel kellett tenni a trockiji kérdést: „Mi a Szovjetunió, és merre tart?" Vagyis 1956 kikezdte a sztálini társadalmi formaelméletet, amely a sztálini diktatúrát a szocializmus fényével világította meg. Ennek hatására, és persze nem függetlenül a nyugati baloldali fellendüléstől, az antiimperialista-antikolonialista harc pozitív hatásától, át kellett gondolni a szocializmus perspektíváit világméretekben is.

Magyarországon Tőkei Ferenc sinológus és filozófus, Lukács György és követői (Budapesti Iskola néven is szokás őket emlegetni)[39] a döntő elméleti kérdéseket feszegették, amelyeket Jugoszláviában a Praxis-kör, Lengyelországban Kołakowski, Kuroń és mások, Csehszlovákiában a reformmozgalmak aktualizáltak. Vagy utalhatunk éppen a szovjet fejlődés belső alternatíváinak vizsgálatát elvégző W. Brus lengyel közgazdász magyar nyelven is olvasható munkájára vagy Szamuely László *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok* című művére (1971). Aligha tévedek, ha egy új szocializmus filozófiai megalapozását mindenekelőtt Lukács *Ontológiá*jában és *Demokratisierung Heute und Morgen*jában, valamint Marx társadalmiforma-elméletének Tőkei Ferenc által elvégzett rekonstrukciójában látom. Lukács az *Ontológiá*ban maga is nagyon fontosnak nevezi az „ázsiai forma" marxi fogalmának e rekonstrukcióját,[40] amely potenciálisan az antikolonialista harc elméleti alapjait is nagymértékben differenciálta, s léket vágott az Európa-centrikus marxizmus gondolkodásmódján.

Nyugaton az elméleti perspektívákat az 1960-as évekig lényegében a II. világháború előtti viták és koncepciók határozták meg. A nem kommunista párti nyugati baloldaliak, gyakran marxisták körében is az *államkapitalizmus*ról szóló elgondolás mint a szovjet fejlődést leíró elmélet volt a legnépszerűbb 1929 és 1941 között. Ám ez az unilineáris séma jól illeszkedett a korszak „vulgármaterialista" légkörébe,

[39] André Tosel a Budapesti Iskola szerepét így foglalja össze: „Munkásságuk két szakaszban bontakozik ki. Az első a marxizmus szociálantropológiába ágyazott reformja, mely a politikai liberalizmus számos elemét is magában foglalja; a második pedig a Marxtól való egyértelműbb eltávolodás, aminek eredményeként a csoport tagjai – Mészáros figyelemre méltó kivételével – a marxizmuson kívülre kerülnek." Tosel, André: Az idős Lukács és a budapesti iskola. *Eszmélet,* 60. szám. 89–90. o. Elérhető: http://eszmelet.hu/andre_tosel-az-idos-lukacs-es-a-budapesti-iskola/

[40] Lukács ezekkel a szavakkal jellemezte Tőkei Ferenc munkásságát: „Az ázsiai termelési módról, amelyet a sztálini korszak el akart távolítani a marxizmusból, és egy üres, kiagyalt, állítólagos »ázsiai feudalizmus«-sal próbált helyettesíteni, az utóbbi időben, sajnos mindmáig csak magyar nyelven, kitűnő marxista monográfia jelent meg, Tőkei Ferenc sinológus tollából: »Az ázsiai termelési mód« kérdéséhez." Lukács György: *idézett mű,* 836. o. Megjegyzendő, hogy a későbbi években Tőkei munkája számos nyelven megjelent.

amely öt társadalmi forma (ősközösség, rabszolgaság, feudalizmus, kapitalizmus, kommunizmus) egymást követő kronológiai sorrendjéből indult ki, és attól el nem távolodott.[41] Az államkapitalizmus-elméletet 1947-ben Tony Cliff megújította (és egész mozgalom szerveződött rá), amely a tulajdon kérdését szembeállította a hatalom kérdésével.[42] A Tőkei Ferenc által – filológiailag is hitelesen – rekonstruált marxi társadalmiforma-elmélet az ilyen típusú szembeállítások meghaladására is irányult. A *szovjet rendszer jellegének* kérdése a társadalmi forma *egészének* kérdéseként merült föl, amely lényegét tekintve az állami, a magán- és a közösségi tulajdon egymáshoz való viszonyának történelmi sorsáról szólt.[43] A sztálini korszakban kanonizálódott vulgármarxizmus az 1930-as években kiiktatta az ázsiai termelési mód (ÁTM) elméletét és historiográfiáját.[44] Később Nyugaton az ÁTM Wittfogel közreműködésével, vulgarizálásával ismét politikai „magyarázó elméletté", a politikai harc direkt eszközévé vált a „keleti despotizmus" ellen a Szovjetunióban. Az elmélet elterjedtségére utal, hogy az 1980-as évek közepén még Ernest Mandel is felkarolta.[45]

Összefoglalóan: az ÁTM fogalmi rekonstrukciója több dologról szólt egyidejűleg. Először: leszámolt a történelem, a társadalmi formák egyenes vonalú fejlődésének képzetével. Továbbá: kiderült, hogy a szocialista forradalom után nem feltétlenül a

[41] Vö. Linden, Marcel van der: Western Marxism and the Soviet Union. A Survey of Critical Theories and Debates Since 1917. *Historical Materialism*. [Leiden–Boston, Brill], 2007. 57. 50–51. o. Kelet-Európában, mindenekelőtt Magyarországon, Lengyelországban és a Szovjetunióban a „kritikai marxisták" körében sem beszélhetünk az államkapitalizmus-teória komolyabb befolyásáról, amely beilleszthetetlen volt a marxi társadalmiforma-elméletbe, hiszen a sztálini rendszert profittermelő tőkés piacgazdaságként leírni, amelyben magántulajdonos felhalmozás zajlik egy államburzsoázia javára, egyszerűen empirikus okok miatt nem volt elfogadható érvelés, hiszen a bürokrácia nem örökölhette meg még a dácsáját sem.

[42] Lásd erről Linden, Marcel van der: *idézett mű,* 119. o.

[43] Egyébként az ÁTM kérdésének mint politikai-elméleti kérdésnek a vitája már 1907-ben Leninnek Plehanovval való vitájában felmerült.

[44] Tőkei Ferenc: *Az ázsiai termelési mód kérdéséhez*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1965; és Tőkei Ferenc: *A társadalmi formák elméletéhez*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1968. A szovjetunióbeli vitáról lásd Krausz Tamás: *Pártviták és történettudomány.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991. 162–166. o. A „tisztogatások" e területen is lezajlottak a harmincas években, ennek esett áldozatul a kitűnő magyar gondolkodó, Magyar Lajos.

[45] Az ÁTM ideológiája mint „harci eszköz" nem közvetlenül Wittfogeltől került be a politika nyilvános terébe, hanem tulajdonképpen még Plehanovtól eredt, aki a cárizmus és az orosz fejlődés specifikumát kívánta a fogalommal illusztrálni a földkérdésről szóló viták során. Ennek felderítéséhez Leninről is le kellett kaparni a legitimációs ideológia hordalékait, kemény rétegét. Lenin egy 1907-ben Plehanovval lefolytatott pártkongresszusi polémiájában ezt az analógiát téves, prezentista felvetésnek nevezte, bár ő maga az ÁTM fogalmát mint elméleti kategória létezését nem vitatta el. Sőt Lenin volt az elsők egyike, aki a különféle termelési módok egymás mellett és egymással összeszövődő, történelmileg átalakult formáiról beszélt elsősorban az oroszországi történelmi fejlődés tapasztalatai alapján. Vö. Krausz Tamás: *Lenin. Társadalomelméleti rekonstrukció*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 125–126. o. Vö. Linden, Marcel van der: *idézett mű,* 281–282. o. és Krausz Tamás: *idézett mű* (1991), 174–179. o.

szocializmus és a kommunizmus megvalósulása következik be, amennyiben Marx és Lenin „háromlépcsős" (átmeneti korszak, szocializmus, kommunizmus) fejlődési elgondolásától eltérően alakul a történelem, és megreked az állami tulajdon, az állami gazdálkodás valamely fokán. Valami más társadalmi forma jött létre, mint ahogyan az az elméletben szerepelt. Deutscher már Sztálinról szóló könyvében is feltette a kérdést: vajon *szocializmus volt-e a sztálini Szovjetunióban,* ahogyan azt az 1936-os szovjet alkotmány (is) deklarálta. Vagy valami más társadalmi forma jött létre „a szocializmus egy országban" jelszó jegyében, amely jelszó elméleti „monstruozitásáról" aligha írtak jobb tanulmányt, mint amilyet 1976-ban a *New Left Review*-ban[46] Sartre írt, aki igen nagyra becsülte Deutscher munkásságát. Továbbá Tőkei tisztázta, hogy az állami tulajdonnak (is) milyen különböző formái lehetségesek a különböző történelmi időkben, noha bizonyos összefüggéseik egyetemlegesen is megállapíthatók. Világos, hogy az állami tulajdon szerkezete és funkciója a kapitalizmusban és minden más formában különféleképpen működik. És felvetette a fő kérdést, hogy mi lehet az állami tulajdon sorsa a különböző termelési módokban, s hogyan alakulhat át közösségi tulajdonná a kommunizmusban, amely rendszer a történelem egyik lehetősége csupán.[47]

1989 vs. 1968

Hogy a kommunizmus csak egy *elvont* lehetőség a történelemben, azt valójában csupán 1989-ben értettük meg a maga teljességében.[48] Ez akkor is igaz, ha 1968 Kelet-Európa számára két alapvető dolgot jelentett: gazdasági reformok és Csehszlovákia megszállása. Mindkettő a szocializmustól távolított, nem pedig közelített bennünket, de mindkettő a szocializmus nevében történt. Magyarország e tekintetben (is) tükrözi a történelmi szituáció alapvető ellentmondásait. Gazdasági reformok, azaz a tervgazdaság átalakítása: decentralizálás, anyagi érdekeltség, piaci ösztönzők bekapcsolása. Másfelől viszont a politikai reformok elodázása, a „szocialista demokrácia" kiüresítése. Lukács hiába kürtölte világgá, hogy a gazdasági reformok *önmagukban,* a termelés és a fogyasztás demokratizálása, a szükségletcentrikus gazdálkodás megteremtése, a termelői osztályok részvétele nélkül a polgári átalakulás

[46] Sartre, J.-P.: Socialism in One Country. *New Left Review,*1976. november–december [I/100].

[47] Már Lenin azt hangsúlyozta, hogy Oroszországban a „szocializmus nem bevezethető", sokféle átmenetre van szükség az új szocialista „társadalmi gazdaságalakulat", társadalmi forma megvalósításáig, „minthogy analfabéták vagyunk". Lásd Lenin írását (A szövetkezetekről) a *Pravda* 1923. május 26-i és 27-i számában; in LÖM. 45. kötet. Budapest, Kossuth Kiadó, 1981. 375. o.

[48] A rendszerváltás periódusában a következő című tanulmánykötetben: Krausz Tamás – Tütő László (szerk.): *Válaszúton: Politikai átmeneti korszak? Szocializmus? Kapitalizmus?* Budapest, ELTE ÁJTK, 1988. Az egyik tanulmány szerzője azzal igazolta a kapitalista fordulatot, hogy a fennálló rendszer valójában prekapitalista – erről mindjárt Wittfogel „keleti stagnálása" jutott eszünkbe.

meghonosodását, a „fogyasztói társadalom", a rekapitalizáció útját kövezik ki. *Tertium datur* – a sztálinizmus és a kapitalizmus között – írta. 1968 „világforradalmának" (Robert V. Daniels) veresége, az „ellenforradalom" hamar megmutatta, hogy a kapitalizmus új fejlődési fázisa, a *neoliberalizmus,* a globális világrend a maga transznacionális kapitalizmusával, informatikai technológiájával, a tőke szabad áramlásával a kisállamok gazdasági legyengítését és a rendőrállami eszközök megerősödését, a szocialista kísérletek eltiprását involválta. Mindez Thatcher és Pinochet nem titkos „üzenetében" benne foglaltatott már az 1970-es évek elején.

Az elméleti irodalom történetében is tükröződik, hogy az „alternatíva" Kelet-Európa bármely régiójában a fejlődés elvontan három lehetőségét rejtette magában. Az egyik fejlődési útként a status quo megőrzése kínálkozott, a másik út a kapitalizmus visszaállítása, a rendszer szocialista irányú átalakítása, a harmadik út. A csehszlovákiai eseményekben, a magyar „új gazdasági mechanizmusban", majd a lengyelországi Szolidaritás mozgalmában és a jugoszláv átalakulásban (a piac és az önigazgatás szervetlen keverékében) mindhárom lehetőség manifeszt módon ott munkált. Természetesen a Szovjetunióban is látensen jelen volt az *alternatíva,* még akkor is, ha Hruscsov nem értette azt. Ám 20 évvel később a peresztrojka periódusa tette világossá, hogy a fejlődés e hármas lehetősége nyilvánvalóan nem azonos esélyekkel rendelkezik.

Utaltunk rá, hogy Lukács György 1971-ben úgy halt meg, hogy a „marxizmus reneszánszának" szellemében a magyar gazdasági reformokat a társadalmi önszerveződés erősítésével, a munkástanácsi demokráciával kívánta részben ellensúlyozni, részben kiteljesíteni.[49] Ám a kommunista pártokban, az MSZMP-ben „klasszikus" fokon a „dogmatikusok" és a „revizionisták" 1988-ig a fő dologban mindig kiegyeztek: *a szocializmus „megjavítását" piaci reformokkal kívánták elérni az egypártrendszer és saját hatalmuk keretein belül.*

E fejlődés antikapitalista kritikusai – párton belüliek és kívüliek – már az 1970-es években elköteleződtek a rendszerkritika mellett. Filozófiai értelemben és szimbolikusan mondom, az alternatívát kimunkáló – bár számos tekintetben, így például a „tudathoz fellebbező" vagy a munkamegosztás kérdésének megítélésében „taktikai" engedményeket tevő[50] – Lukácstól indultunk (*Demokratisierung,* 1968), és a szocializmus filozófusáig, Mészárosig jutottunk (*Beyond capital,* 1995).[51] A lukácsi hagyományból érkező marxisták többsége a kommunaszocializmus, a munkás-önigazgatás felől építkezve jutott el végül a rendszerváltás liberális elfogadásáig, sőt

[49] Lukács 1968-ban írt *Demokratisierung Heute und Morgen* című írása magyarul nem jelenhetett meg 1988-ig, amikorra már a szocialista alternatívának befellegzett.

[50] E téren Mészáros István bírálata a megfontolandó kiindulópont; vö. Mészáros István: *idézett mű,* 327–345. o.

[51] Utóbbi előbbi tanítványaként is 1956-ban az *Eszmélet* alapító szerkesztője volt, amely két számot élt meg. Mi később a Kapitány házaspárral, Tütő Lászlóval, Havas Ferenccel és másokkal együtt csak megújítói voltunk az ügynek, az 1980-as évek elejétől. Az első számunk 1989-ben jelent meg.

támogatásáig. Ám az 1980-as évek legelején Heller, Fehér és Márkus már az emigrációból, *A diktatúra a szükségletek felett* sokatmondó címmel publikált munkájuk előszavában még azt írták: „Mi mind a hárman meg vagyunk győződve, hogy ma a világnak nem kevesebb, hanem több szocializmusra van szüksége."[52]

Ugyanebben az évben, 1983-ban Bence György és Kis János *A szovjet típusú fejlődés marxista szemmel* című könyvükben a közösségi és csoporttulajdon, a munkás-önigazgatás megvalósításán keresztül javasolták az állami tulajdon betonfalának lebontását.[53] Majd azt követően, hogy az 1980-as évek közepén, a lengyelországi Szolidaritás szakszervezetben vereséget szenvedett a munkás-önigazgatás irányzata, Magyarországon is hirtelen megcsappant a számuk azoknak, akik a munkásmozgalom, a szocializmus mint *tertium datur* megvalósításáról gondolkodtak. Az *Eszmélet* folyóirat előtörténetéhez tartozik a régi rendszer méhében az *új önigazgatói szocializmus* filozófiai, történeti és részben politikai megalapozásának egy másik típusú kísérlete.

A „létező szocializmus" alapszerkezetéről és annak meghaladásáról elmélkedve az 1980-as évek első felében konkrétabb analízisek is születtek. Az önigazgatói szocializmus egyik első élharcosa, Tütő László abból indult ki, hogy az elkülönült társadalmi szférákat a társadalomszerveződés új, önkormányzati formája váltja fel, ami nem pusztán öntörvényű piaci és politikai-hatalomtechnikai stb. racionalitásra épül, hanem átfogó észszerűségből indul ki. Ebben a felfogásban a társadalmi önszerveződés a „szocializmus iskolája", ezért nem meglepő, hogy az államszocializmus korának elméleti irodalmában „a különböző önkormányzati, önigazgatási törekvések ismét felbukkantak. Újra megfogalmazódik, hogy mind lakóhelyi, mind munkahelyi szinten szükséges a döntéshozatal és a feladatvégzés egyesítése: a különböző intézmények önfinanszírozó módon történő működtetése. Eszerint az érdekeltek maguk határozzák meg igényeiket, és ezek kielégítéséről autonóm lakossági, illetve dolgozói feladatvállalás formájában maguk gondoskodnak."[54]

Azonban *1968* veresége Kelet-Európában egyre inkább a polgári alternatíva kimunkálása irányába nyomta a rendszerkritikai ellenzéket. Bár Nyugaton nem kevesen, mégis szintén csökkenő számban voltak azok, akik – mint Isaac Deutscher vagy Mészáros István, Rudi Dutschke vagy Frantz Fannon, Ernest Mandel vagy Chris Harman, a *New Left Review* vagy a jugoszláv *Praxis-kör,* Đilas vagy Rudolf Bahro – az „elaggott" „kommunizmus"[55] helyén egy új szocializmust tételeztek fel reá-

[52] Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György: *Diktatúra a szükségletek felett.* Budapest, Cserépfalvi Kiadása, 1991. Előszó.

[53] Bence György – Kis János – Mark Rakovski: *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel.* Párizs, Magyar Füzetek 5. 1983. Angolul: *Towards an East European Marxism*. London, Alison and Busby, 1978. Fehér– Heller–Márkus: *idézett mű*.

[54] Lásd Tütő László írását: in Krausz Tamás – Tütő László (szerk.): *idézett mű,* 209. o. és skk.

[55] Az említett zárt, „bizalmas" pártkiadványok sorozatban megjelent Cohn-Bendit ilyen című könyve: *Baloldali radikalizmus: orvosság a kommunizmus aggkori betegségére.* H.n., k.n., é.n. (valójában Budapest, Kossuth Kiadó, 1970).

lis alternatívaként a Szovjetunióban, Kelet-Európában. Azonban – új mozgalmak meggyökeresedése híján – nem volt helyi és globális gazdasági koncepció, amely a kapitalizmus ideológusai számára komoly kihívás lett volna Kelet-Európa vonatkozásában. Nem is szólva a hivatalos kommunista pártokról, amelyek a rendszer napi menedzselésének problémáiba temetkeztek Keleten és Nyugaton egyaránt.

Kelet-Európában sem tudták a hivatalos kommunisták, hogy mit kellene tenniük, mivel már régen „elfelejtették történelmi hivatásukat". Amikor Lukács az *Ontológiá*-ban Lenin szemére vetette, hogy „túlságosan kizáró módon és túlságosan feltétel nélkül az ideológia forradalmasítására összpontosít, és éppen ezért ezt az ideológiát nem irányítja elég konkrétan a forradalmasítandó tárgy, a tőkés gazdaság megváltoztatására", csak részben és feltételesen volt igaza.[56] Ugyanis az ideológia ilyen uralmának nem csak az elmaradottság volt az oka, „minthogy analfabéták vagyunk". Hanem az is, amire Deutscher gyakran utalt, és amivel korábban Lukács maga is számot vetett, hogy tudniillik a politikában mindig meg kell mondani a „következő lépést". Lukács éppen ezért támogatta az 1920-as évek közepén az elméleti szempontból elfogadhatatlan jelszót, „a Szocializmus egy országban"-t, amelyet Deutschertől Sartre-on át Mészárosig a marxisták sokasága „bombázott szét". Lukács azonban az 1960-as évek reformfolyamata felől szemlélte a dolgokat, amikor végre a *szocializmust* mint gyakorlatot kellett volna napirendre tűzni. Ahogyan fogalmazott: „Ha meg akarjuk újítani ezt a gyakorlatot, pótolnunk kell, amit Lenin elmulasztott: fel kell mutatni azokat a gazdasági alapokat, valamint fejlődési tendenciákat, amelyek itt – és csakis itt – lehetővé teszik, hogy végre megvalósulhasson a burzsoá-citoyen kettősség leküzdése…".[57] Hát ez az, ami nem történt meg.

Még Lenin idején a *szocializmus* „gazdasági alapjait" leginkább az *államosított,* de potenciálisan társadalmasítandó gazdaságban mutatták fel. Deutscher is keveset szólt arról, Lukács sem igen emlegette, hogy a szocializmus ugyanakkor nagyon is megjelent az 1920-as években mint közvetlenül társadalmi gazdálkodási mód, mint termelői és fogyasztói közösség – egyszóval mint önkéntes társult-szövetkezeti szektor *(kommuna, artyel)* is.[58] Ezt nevezte Lenin „a szocializmus szigetének". Ez a „sziget" mind a tulajdon-, mind az elosztási és munkamegosztási viszonyok terén eltért a másik két szektortól, a magán- és állami szektortól. A probléma éppen az volt, hogy ez a „sziget" az 1920-as évek végén a sztálini fordulat tengerében elsüllyedt (hogy minden adandó alkalommal, minden válságszituációban különböző időben, különböző helyeken újjászülessen a világ különböző tájain). Tehát itt nem puszta történelmi emlékről van szó, hanem a társadalmi önkormányzás első formái-

[56] Vö. Lukács György: *A társadalmi lét ontológiájáról. Prolegomena*. Budapest, Magvető Kiadó, 1976. 3. kötet, 270–271. o.

[57] *Ugyanott*.

[58] Lásd erről Mészáros István kritikai fejtegetését a Történelem és osztálytudat Lukácsával kapcsolatban. Mészáros István: *idézett mű,* II. rész, 141–152. o.

ról, amelyek utódait még a neoliberális világrend sem tudta teljesen elpusztítani. Mi Magyarországon ezeket a szövetkezeti formákat, a termelési demokrácia valóban szocialista csíráit igyekeztünk feltárni az 1970-es évektől. (Oroszországban a specifikus helyzet következtében erre csak jóval később kerülhetett sor.) Mégpedig egy olyan rendszerben tettük ezt, amelynek legitimációs ideológiája formai értelemben nem zárhatta ki a munkás-önigazgatás gondolatát,[59] noha a rendszer a gyakorlatban megsemmisítette azt.

Már elhunyt barátunk, Szabó András György, e rendszer lényegét fogalmilag meghatározandó, Marx egy terminológiáját rekonstruálta: az *államszocializmus* fogalmát.[60] Az államszocializmusról szóló vita régebbi, mint maga a valóságos történelmi kísérlet.

1. Az államszocializmus alapjában a sztálinista fejlődés leszármazottja, bukása a belső ellentmondások következménye. A rendszer fejlődéstörténetében gyakorlatilag semmiféle előremutató elem nem található, ugyanolyan távol áll tőlünk, mint a fennálló kapitalista rend.
2. A régi szocializmus minden hiba ellenére folytatható fejlődés, megtagadása a fennálló uralmi rendet szolgálja a maga legitimációs ideológiájában, ezért a múlt alapjában pozitív elemeit meg kell védeni az antikapitalista tradíció megőrzése érdekében. A bukás alapjában az imperialista ármány és az árulás eredménye.
3. Az államszocializmus egy meghatározott történelmi konstelláció eredménye, s mint ilyen, megismételhetetlen. Bukása alapjában belső okok következtében állt elő, de a rendszer fejlődéstörtében számos olyan kulturális-szellemi és szociális elem halmozódott fel, amely a jövő számára feltétlenül megőrzendő hagyomány. Ezek közé tartozik a társadalmi önigazgatás elméleti és gyakorlati hagyománya.

Ez a fogalom egy össze nem békíthető ellentmondásra, különnemű oldalakból álló jelenségegyüttesre, hibridre utal, amely az 1989-ben megbukott rendszernek a lényegét tárja fel. Ugyanis a hagyományos állam és a(z elméleti értelemben vett) szocializmus két, egymással diametrálisan szemben álló fogalom. Egyfelől a rendszer nem tudott kilépni, „lekapcsolódni" a világkapitalizmus rendszeréről, annak munkamegosztási struktúrájáról. A centrumrégió függésében keletkezett és részben létezett, sőt egyes történeti időszakokban (katonailag vagy gazdaságilag) ez a környezet el is akarta pusztítani.

[59] Lásd példaként Tütő Lászlóval írt, fentebb hivatkozott cikkünket Leninről a párt központi elméleti lapjában, a *Társadalmi Szemlé*ben.

[60] Az „államszocializmus" körüli fogalmi vitát – „átmeneti korszak", „politikai szocializmus", „nyerskommunizmus" stb. – külön kötetben foglaltuk össze: Krausz Tamás – Szigeti Péter (szerk.): *Államszocializmus. Értelmezések – viták – tanulságok*. Budapest, Eszmélet Alapítvány – L'Harmattan Kiadó, 2007. 283. o.

A rendszer[61] felszámolta a profittermelést, a magántőke felhalmozódását, illetve annak struktúráit, a kapitalista pénz- és piacgazdálkodást. Az államszocializmus kétségtelenül a többletmunka kisajtolásának politikailag és szociálisan motivált rendszereként működött.[62] Az államszocializmusban a tőkés piacgazdálkodást – a burzsoázia és intézményeinek kisajátítása mellett – az állami tervezés és elosztás különféle formái helyettesítették. Egy új, társadalomtörténetileg még feltárandó,[63] a hagyományos munkamegosztás által determinált specifikus osztálytársadalom jött létre. De ebben a társadalomban – az Alkotmány szerint – az állami tulajdon *per definitionem* nem volt sem örökölhető, sem adható-vehető. A rendszer – tükrözve eredetét és forradalmi legitimációját, szinte egész története idején – igen változó és, paradox módon, ideológiai harcban állt a kapitalista piacgazdasággal, a privilegizált bürokráciával (!), amelynek felső rétegei az állami tulajdon fölötti rendelkezést gyakorolták.

Ezzel (is) a rendszer „elkonspirálta" valódi lényegét, nevezetesen azt, hogy antikapitalista jellegzetességei ellenére fenntartja a társadalmi egyenlőtlenségek és hierarchiák egész sorát, amelyek a nyugati társadalmakat is jellemezték. De bárhogyan nevezzük is a rendszert, az alapprobléma – „minden konspiráció" ellenére – az első perctől kezdve arról szólt, hogy a nacionalizálandó, államosítandó tőketulajdon, tőkevagyon, majd a létrehozott állami tulajdon miképpen társadalmasítható. A „konspirációnak" megfelelően mind a sztálinista elméleti hagyományban, mind a polgári közgazdaságtan elméleteiben az *államszocializmus* állami tulajdonát *közösségi, kollektív tulajdonnak* nevezték és nevezik, meghamisítva ezzel a valóságos tényállást.[64] A „szocializmusba vezető átmeneti korszak" fogalma azért nem adekvát, mert éppenséggel lezárultak azok az utak, amelyek „kivezethettek" volna a szocializmusba, az önkormányzó társadalomba.

Éppen ezért sem érhetett bennünket váratlanul *1989* mint „konzervatív forradalom", amelynek reakcionárius jellege megfelelt a kelet-európai fejlődés összes sajátszerűségének.[65] Akárcsak Isaac Deutscher vagy Lukács a maga idején, mi sem siet-

[61] A társadalmiforma-elmélet fentebb jelzett megújítása értelmében a termelés, a felhalmozás, a tulajdon, a hatalom, vagyis a termelési mód fogalmával viszonylag egységesen leírható egy történetileg konkrét *viszonyrendszer.*

[62] Vö. Mészáros István: *idézett mű,* 3. kötet, 172–173. o.

[63] Felhívom a figyelmet Bartha Eszter úttörő jelentőségű munkájára: *Alienating Labour: Workers on the Road from Socialism to Capitalism in East Germany and Hungary*. Oxford – New York, Berghahn, 2013. Az államszocializmus genderszempontú megközelítéséhez lásd Susan Zimmermann rendszerkritikai elemzését: Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism. *Aspasia. International Yearbook for Women's and Gender History of Central, Eastern and Southeastern Europe*. 2010. 4. kötet, 1–24. o.

[64] Ezt részletesebben kifejtettem a Kornai Jánossal való polémiában: A történetietlen politikai gazdaságtan. *Eszmélet,* 1994/24. szám. 157–178. o.

[65] E témakörben igyekeztem vizsgálódni és állást foglalni. Lásd *Vitás kérdések a Szovjetunió és Kelet-Európa XX. századi történetében.* Ruszisztikai Könyvek XXXIII. Budapest, Russica Pannonica, 2011.

tettük a rendszer átalakítását, amelyet a „történelem" a világrendszer félperifériáján jellemző oligarchikus és etnonacionalista „gengszterkapitalizmus" felé terelt.

Mégis, a rendszerváltás társadalmi-politikai tartalmát a nyugati baloldalon is, a szélsőbaloldaltól a szociáldemokráciáig bezárólag, sokan félreértették, félreértelmezték. Közismert, hogy 1989-ben Ernst Mandel barátunk egyenesen egy új szocialista forradalom lázában égett,[66] bár tegyük hozzá, később volt ereje álláspontjának felülvizsgálatára. A legtipikusabb magyarázat az volt, amely „kiigazító" (rectifying) forradalomként magyarázta az eseményeket, amelyek egy illúziótól viszik vissza az embereket a polgári demokrácia világa felé, mintha egy új utolérő fejlődés kapujában lettünk volna.[67]

Amit mi közelről láttunk Budapesttől Moszkváig, Moszkvától Varsóig és tovább, az arról tanúskodott, hogy áldatlan és vad harc zajlik a társadalom feje fölött a hatalom és a tulajdon újrafelosztása körül a helyi elitek különböző frakciói és a tőke globális megtestesítői között. Úgy véltük, ennek az egésznek nem lehet más vége, mint újfajta etnonacionalista, tekintélyuralmi rezsimek berendezkedése a régióban.[68] A rendszerváltó elitek mind az ellenkezőjéről akartak meggyőzni bennünket; méghozzá két, egymással összefüggő kérdésben. Az egyik, hogy nem fontos a tulajdon kérdése, a munkásokat csak a jó bér érdekli. A másik kérdés a demokrácia kérdése volt. Bevezetjük a jogállamot, de a munkahelyeket a tőke ellenőrzése alá helyezzük. Egyik szavukkal csapták agyon a másikat. Két dolgot tudtunk, és a tudást elmélyítettük: a tulajdon[69] a kérdések kérdése, mert egyszerre szól a termelésről és a fogyasztásról, a munkanélküliségről és a társadalmi méretű kirekesztettségről… A tőke nem a terek és utcák elfoglalásától fél, hanem a munkahelyekétől… Ott nem ismert kompromisszumot: se munkástulajdon, se munkahely, se demokrácia. S mindezt a *Nyugat utolérésének* bornírt ideológiája alá helyezték, még az sem zavarta őket, hogy ezt Sztálin találta ki. Ennyit arról, hogy kinek s miről voltak illúziói…

Mi sosem felejtettük el, hogy a társadalmi önigazgatás gazdag történelmi tapasztalatokkal rendelkezik a régióban, és nem véletlen, hogy az ilyen kísérleteket a tőkének és a hatalomnak 1989-ben is le kellett vernie. E téren a szovjet, a magyar és a lengyel tapasztalatok, éppen a munkástanácsokkal kapcsolatban, 1989-ben is re-

[66] Mandel, Ernest: *Beyond Perestroika: The Future of Gorbachev's USSR.* Paperback, Verso, revised, May 17, 1991.

[67] Vö. Habermas, Jürgen: What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left. *New Left Review,* 1990. szeptember–október [I/183].

[68] Vö. Krausz Tamás: *Megélt rendszerváltás*. Budapest, Cégér Kiadó, 1994.

[69] Mocsáry József közgazdász Hogyan lopjunk gyárat? című írása már a címében a dolgok mélyére hatolt. *Eszmélet,* 1989–90/3. szám. Lásd még e fejlődés elemzését, Szalai Erzsébet műveit: *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1989; *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban.* Budapest, Aula Kiadó, 2001; *Az első válaszkísérlet – a létezett szocializmus, és ami utána jön…* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

levánsak.[70] Úgy gondoljuk, az emberiség számára nincsen más kiút a kapitalizmus strukturális válságának gyógyíthatatlan rendszeréből. A feladat, amelyre vállalkoztunk oly sok évvel ezelőtt, új feltételek között, de itt áll előttünk. Az új kapitalizmus a régi államszocializmust még számos országban alulmúlja, ami a népek szemében való lejáratódásának elkerülhetetlen része. Hogy mindez mikor tör át, megjósolhatatlan. De egy dolgot tudunk Lenintől, Deutschertől, Lukácstól és saját magunktól: a számos kudarc ellenére az a remény nem konzervatív és nem reakciós, amely nem elállja a megértés és a megváltoztatás útját, hanem ösztönzi és vonzóvá teszi. Ezt a reményt ne öljük meg.*

[70] E kérdéskör történeti feldolgozása még jelentős mértékben hátravan. Ilyen kezdeményezések egyike: Nagy Éva Katalin: Munkástanácsok 1989-ben. A dolgozói tulajdon kérdése a rendszerváltás folyamatában. *Eszmélet,* 2011. ősz. 111–129. o.

* Eredeti megjelenés: *Eszmélet,* 112. (2016.tél) 57–77. o.

A magyar alkotmányos rendszerváltozás általános jellemzői

Az alkotmány átmenetisége, az alkotmánymódosítások alkotmánya 1989–2012 között

KUKORELLI ISTVÁN

A magyar alkotmányos rendszerváltozás általános jellemzői

Rendszerváltozásról sokféle (gazdasági, társadalmi, kulturális) értelemben beszélhetünk, a cím tudatos lehatárolás, alkotmányjogi, intézményes, jogállami nézőpontból közelítem meg a kérdést.

Az általános jellemzőket illetően időben is szeretném lehatárolni a témát: döntően két évről; az *annus mirabilis*ként (csodálatos) és *miserabilis*ként (siralmas) is felfogott 1989-ről, továbbá az első szabad választások évéről, 1990-ről lesz szó. Az alkotmánymódosításokat illetően értelemszerűen tovább megyek az időben.

Hangsúlyozni szeretném azt is, hogy a rendszerváltozás alkotmányjogi és politikai csomópontjai (a törvények és a politikai megállapodások) elválaszthatatlanok, egymásra épültek, egymást követték. Két megállapodást és törvényt külön is kiemelnék, ezek a NEKA 1989. szeptember 18., továbbá az MDF–SZDSZ 1990. április 29-i megállapodásai és az ezeket végrehajtó 1989. évi XXXI. törvény, valamint az 1990. évi XL. törvény.[1]

A rendszerváltozás egyik szlogenje volt 1989-ben, hogy a törvények nem előzhetik meg a politikai megállapodásokat. Ez a „tétel" az alkotmánymódosítások első évtizedében nagyjában-egészében elfogadott volt (1997-ig).

1. Az első kérdést így tenném fel: megtörtént-e, és ha igen, mikor az alkotmányos rendszerváltozás? Mikor léptünk át a Rubiconon? Az alkotmányjog-tudományban két igenlő válasz található;

[1] A megállapodásokat közli: Bozóki András (főszerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben.* 1–4. kötet. Budapest, Magvető Kiadó, 1999. 5. kötet (szerk. Ripp Zoltán), 6. kötet (szerk. Kalmár Melinda – Révész Béla), 7. kötet (szerk. Bozóki András), 8. kötet (összeáll. Elbert Márta – Bozóki András). Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1999–2000, 4. kötet, 516–520. o., 5. kötet, 644–654. o. A törvények szövegét lásd *Magyar Közlöny,* 74. szám (1989. október 23.) és 59. szám (1990. június 25.).

– az egyik szerint 1989. október 23-án, a Kossuth téren, a köztársaság kikiáltásakor történt meg a jogállami forradalom;
– a másik szerint az első szabadon választott Országgyűlés alakuló ülésének dátuma, 1990. május 2-a a releváns dátum.

Az első válasz igazolására az Alkotmánybíróság 11/1992. (III. 5.) AB határozatát szokták idézni: „Az 1989. október 23-án kihirdetett alkotmány módosításával gyakorlatilag új alkotmány lépett hatályba, ami az államnak és a jognak és a politikai rendszernek a korábbitól gyökeresen különböző, új minőségét vezette be."[2] Az idézetben kétszer szerepel az „új" kifejezés.

A másik kezdő dátum igazolását az ideiglenes alkotmányozási korszakot lezáró, 2012. január 1-én hatályba lépő új Alaptörvény preambulumában találhatjuk meg. A hatályos alkotmány értelmében ezt a napot – azaz 1990. május 2-át – tekintjük hazánk új demokráciája és alkotmányos rendje kezdetének.

2. Ha a válaszunk igenlő, tehát volt egyszer egy alkotmányos rendszerváltozás, következhet a második kérdés: ki, kik csinálták, kik „követték el" azt? Magától omlott össze, kimúlt, megbukott, vagy megbuktatták? Szubjektív visszaemlékezések, objektív tényleírások keresik a választ. Negyedszázad távlatából igazolódni látszik Garibaldi mondása: kevesen voltunk, sokan maradtunk. Három dologra azért mindenképpen figyelni kell:
– Elég nagy volt a posztkádári pártállami rendszer belső reformkapacitása, reformértelmisége, különösen megerősödött mindez a Németh-kormány 1988. november 24-i beléptével és függetlenedési törekvéseivel, jogállami programjával.[3]
– Nagyon lényeges tényezője volt az alkotmányos rendszerváltozásnak az EKA létrejötte 1989. március 22-én és az egységes, a rendszerre külső nyomást gyakorló ellenzéki szerepfelfogás kialakítása. Az ellenzék egysége történelmi csoda, mindössze fél évig, szeptember 18-ig tartott, és az 1989-es novemberi négyigenes népszavazással szétrobbant.[4]
– Feltétlenül említeni kell a kedvező nemzetközi csillagjárást, nem volt modellkényszer, alkotmányjogi értelemben minden forrásból a nemzetközi jogi, az európai és a magyar demokratikus történelmi hagyományokból egyaránt meríteni lehetett.

Az alkotmányos rendszerváltozás tehát alanyiságát tekintve többtényezős folyamat volt, kisajátítani azt egy irányból történelmietlen vállalkozás lenne.

[2] 11/1992. (III. 5.) AB határozat, 80. o.

[3] Géczi József Alajos – Révész Béla (szerk.): *A reformkörök élete és halála 1988–1990. A tiszavirágzástól Horn Gyuláig.* Reformkörök Alapítvány, 2015.

[4] Richter Anna (szerk.): *Ellenzéki Kerekasztal (Portrévázlatok)*. Ötlet Kft., 1990.

3. A harmadik kérdés: hogyan szakaszolható a rendszerváltozás? A többtényezős folyamat egyes korszakai elég jól megrajzolhatóak alkotmányjogilag is:

– Az alkotmányos rendszerváltozás első „evolúciós" szakasza a belülről nyitás kísérleteit jelenti, és 1988. november 24-től, a Németh-kormány Demokrácia csomagtervétől tart 1989. március 15-ig. Lényege: új alkotmány készül, ezt társadalmi vita követi, országgyűlési döntés után népszavazás hagyná jóvá. Pre-alkotmánymódosítások, fontos alapjogi törvények (például gyülekezési, egyesülési) tarkítják a képet.[5]
– A második a „revolúciós" korszak kezdete, a Független Jogász Fórum felhívására megalakuló EKA első, az MSZMP KB-hoz intézett, 1989. március 30-i keltezésű nyilatkozatához kapcsolódik. Idézem: „az alkotmányozás jelenlegi folyamatát az EKA nem tartja demokratikusnak és célszerűnek", illetve „a jelenlegi Országgyűlést az EKA az alkotmányozásra alkalmatlannak tartja".[6] E korszak a háromoldalú politikai tárgyalások megkezdéséről szóló 1989. június 10-i megállapodás aláírásáig tartott.
– A harmadik korszak a „refolúció", a NEKA tárgyalásainak időszaka, amely 1989. június 13. és szeptember 18. között zajlik. 3439 oldalnyi jegyzőkönyvvel, 1304 regisztrált szereplővel a tisztelt Ház épületében, nyilvánosan megismerhető, komoly történelmi forrásanyag.[7]

A szereplők köre a június 10-i megállapodással lezárult, a létra felhúzatott. A tárgyalásokon nem volt tárgyalópartner sem az Országgyűlés, sem a Németh-kormány, igaz, a kormány korábbi, később visszavont törvényjavaslatai tárgyalási alapot jelentettek.

4. A negyedik kérdés: ki lett az alkotmányozó hatalom, közjogilag ki fogadta el a politikai megállapodásokat?

– Az EKA végül is feladta álláspontját, és elfogadta az utolsó rendi Országgyűlés alkotmányozó szerepét;
– ennek magyarázata az lehet, hogy az indulási oldalhoz képest; vagyis csak a szabad választások, a hatalomátadás normáiban állapodjunk meg, az érkezési oldalon már egy lényegében védelemre érdemes alkotmányos rendszer jött le a NEKA futószalagjáról, ez öltött testet a szeptember 18-i megállapodáshoz csatolt hat törvényjavaslatban, és ezek lényeges tartalmát kvázi-alkotmányozóhatalomként a kerekasztal lovagjai írták, élükön az EKA-val;

[5] Kilényi Géza (szerk.): Egy alkotmány-előkészítés dokumentumai (Kísérlet Magyarország új Alkotmányának megalkotására, 1988–1990). Budapest, Államtudományi Kutatóközpont, 1991.

[6] A Független Jogász Fórum felhívása az ellenzéki szervezetekhez 1989. március 15. In Bozóki András (főszerk.): *idézett mű,* 1. kötet, 54. o.

[7] Lásd 1. lábjegyzet.

– a régi Országgyűlés, ha morcosan is, és néha „belemódosítva" – például a választási rendszernél –, de 1989 októberében láttamozta a politikai megállapodásokat.

A láttamozás máig tanulságos kérdés, az akkori uralkodó egypártnak ugyanis 1989 őszén már rég nem volt parlamentáris értelemben az alkotmányozáshoz elegendő többsége. A legitimáció a nemzetközi és a hazai társadalmi elvárásokon kívül a Németh-kormány és az összetételében komoly reformpotenciállal bíró utolsó rendi országgyűlés hozzáállásán múlott.

5. A rendszerváltozások egyik klasszikus kérdését így tenném fel: ki kivel, ki vagy mi ellen alkotmányozott, ki kit győzött le 1989–90-ben?

Az evolúciós korszakban a belső reformerők és az ellenzék a régi, kemény, kádári maggal álltak szemben. A revolúciós korszakban az egységes ellenzék az egész régi renddel. A refolúciós korszakban artikulált álláspontok léteztek, ezen belül mindenki mindenkivel szemben (eredmény: jó és nagyon sok rossz kompromisszum a törvényekben). Végül 1989 őszére lényegében létrejött a versenyszerű politikai pluralizmus Magyarországon. Az első szabad választásokon a választópolgárok már minden, Európában ismert politikai irányzat között választhattak, erős antikommunista légkörben, ami a régióra általában jellemző volt.

Az EKA rendszerváltásban betöltött szerepét, erejét mutatja, hogy a nyolc párttípusú résztvevője közül öt 1990-ben parlamenti párttá vált, és a 386 képviselői mandátum 90%-át szerezte meg.[8]

Történelmi tény az is, hogy az ellenzéki nagykoalíciós kormányzás forgatókönyve (ha volt ilyen) Magyarországon elmaradt.

6. Ugorjunk előre az időben a másik időponthoz, 1990. május 2-ához, a szabad választások utáni MDF–SZDSZ politikai megállapodáshoz és az azt végrehajtó, teljes alkotmányrevízióhoz, amely máig meghatározó jelentőségű a magyar alkotmány történetében. Miért?

Ez az alkotmánymódosítás gyomlálta ki az alkotmány szövegéből a kétlelkűségeket, a szocialisztikus feledékenységeket, bár így is több rekvizitum benne maradt, így például egy fölösleges névelő, amit példaként szoktunk emlegetni. Idézem az Alkotmány 32/A. § (5) bekezdését: „Az Alkotmánybíróság tagjai nem lehetnek tagjai *a* pártnak".[9]

[8] Kukorelli István – Smuk Péter: *A Magyar Országgyűlés 1990–2010 – Öt parlamenti ciklus története*. Budapest, Országgyűlés Hivatala, 2010. 16–19. o.

[9] A fölösleges névelő. In Sereg András: *Alkotmánybírák talár nélkül*. Budapest, KJK–Kerszöv, 2005. 127. o.

Az 1990-es alkotmánymódosítás lényege, hogy a kormányzás stabilitása érdekében bevezette a kancellárdemokráciát, amely a parlamentarizmus elnökösítéséhez hasonlatos. Cserébe meghagyta a parlament kezében a relatív többségi alapon az államfő legitimációját. Nem nagyon változtatta meg a magyar alkotmánytörténelem egyik nagy rákfenéjét, a félelem szülte kétharmados, ma sarkalatos törvényeket. Ezek az alkotmányos intézmények ma is a hatályos alkotmányjog részei.

7. Összefoglalóan, a címre válaszolva az elmondottak alapján, melyek a legfőbb általános jellemzői a magyar alkotmányos rendszerváltozásnak:

a) A rendszerváltozás békés, kiegyezéses úton, a politikai megállapodások mentén történt. A békés átmenet az 1989. június 10-i megállapodás értelmében az új Országgyűlés alakuló üléséig tartott, garanciákat biztosított a rendszerváltozás résztvevőinek. Minden politikai megállapodás célja az volt, hogy a változás erőszakmentes legyen. A háttérben mindenki tudta, hogy áll még a Varsói Szerződés, amelynek telefonszáma (566-871) a résztvevők számára ismert volt, és közel volt még 1956.

b) Az alkotmányos rendszerváltozás a legalitás elve alapján ment végbe, a régi országgyűlés alkotmányozott, tehát nem volt forradalmi típusú jogrendszerváltozás. Ezt oldotta, hogy az Alkotmánybíróság előtt minden korábbi jogszabály megtámadható volt actio popularis keretében, az új alkotmány értékei alapján.

c) A mindenkori törvényhozó hatalom, az országgyűlés kétharmada alkotmányozott, alkotmányozó nemzetgyűlésnek, népszavazásnak nem jutott szerep. A magyar demokratúra elitistább típusú alkotmányozás volt, a néprészvételnek alig van nyoma.

d) Az alkotmány szövegét alkotmánymódosítások láncolata hozta tető alá, a folyamatos alkotmányozás során, a régi szerkezetben és számozás alatt (1949. évi XX. törvény… módosítása). Az Alaptörvényig hét eltérő értékrenddel bíró, más-más összetételű országgyűlés hagyta kézjegyét az alkotmány szövegén.[10] Az Alaptörvényig 38, a mai napig 43 alkotmánymódosítás számolható össze.

e) Az alkotmányos rendszerváltozás pozitívumaként említhető, hogy működőképes, alkotmányos intézményrendszer jött létre, annak ellenére, hogy ez az alkotmány ideiglenesnek tekintette önmagát, és sokan a kölcsönös bizalmatlanságok, félelmek, a vállalhatatlan politikai kompromisszumokat tovább működtető, kodifikációs szempontból salátaalkotmánynak tartották. Magyarul nem volt tetőtől talpig új és szép alkotmány, de az értelmezések működtették az alkotmányos rendszert.

A magyar demokratúra nem csodálatos sikertörténet, de nem is siralmas. A magyar történelem szaggatottságából is következő sajátosan magyar út. Ezt a korszakot zárta le a 2011-es Alaptörvény, nem ellentmondásmentesen.

[10] Lásd 8. lábjegyzet. A kötet feldolgozza az egyes parlamenti ciklusok alkotmányozását és törvényhozását is.

Az alkotmány „ideiglenessége", az alkotmánymódosítások láncolata

AZ IDEIGLENESSÉGI KLAUZULA

Idézzük az 1989-es eredetű, közismert, ma már jogtörténeti preambulumot: „A többpártrendszert, a parlamenti demokráciát és a szociális piacgazdaságot megvalósító jogállamba való békés politikai átmenet elősegítése érdekében az Országgyűlés – hazánk új Alkotmányának elfogadásáig – Magyarország Alkotmányának szövegét a következők szerint állapítja meg".

A két nagy rendszerváltoztató alkotmányrevízió nem lépett fel azzal a szándékkal, hogy tetőtől talpig új alkotmány legyen. Az alkotmány idézett, átmenetiséget tartalmazó regulája az Alaptörvény hatálybalépéséig (23 évig!) „díszítette" a magyar alkotmányos rendszert. A korabeli általános indokolások még inkább feladták a leckét a kései utódoknak:

– „A javasolt alkotmánymódosító rendelkezések… nem teszik mellőzhetővé az új alkotmány megalkotását…" (1989).
– „A törvényjavaslat nem lép fel olyan igénnyel, hogy olyan alkotmánya lesz a Magyar Köztársaságnak, amely hosszú távon hazánk stabil alaptörvényének bizonyul… céljául csak azt tűzi ki, hogy az új alkotmány megalkotásáig megfelelő alkotmányos biztosítékokat nyújtson…" (1990).[11]

Negyedszázados hagyaték volt az új alkotmány ügye, amely rendre előbukkant a

– mindenkori kormányok programjaiban,[12]
– a civil társadalom kezdeményezéseiben,[13]
– a tudományos, szakmai konferenciákon, a tudósok alkotmánykoncepcióiban.[14]

Az alkotmányozási átmenet és az átmeneti alkotmányozás állandó napirenden tartása erősen erodálta az alkotmány stabilitását.

[11] *Magyar Közlöny,* 74. szám (1989. október 23.). 1230. o.; 59. szám (1990. június 23.). 1265–1266. o.

[12] *Magyar Kormányprogramok.* 2. kötet: *1944–2002.* Budapest, Magyar Hivatalos Közlönykiadó, 2004.

[13] Több ilyen irányú országos népszavazási és népi kezdeményezés volt. Az irodalomból lásd Samu Mihály: *Alkotmányozás, alkotmány, alkotmányosság.* Budapest, Korona Kiadó, 1997.

[14] Soltész István: *Bibliográfia. Az alkotmányról, az államról, az országgyűlésről, a központi szervekről és a választási rendszerről (1000–2014).* Budapest, 2014. 65–154. o. Az alkotmánykoncepciók köréből kiemelném Bragyova András *Az új alkotmány egy koncepciója* című könyvét. Budapest, KJK – MTA ÁJI, 1995.

Az 1989 utáni alkotmánymódosítások

	Az Alkotmány módosításai	*Tartalmi összefoglalás*	*A törvény §-ainak száma*	*Az alkotmányváltoztatás jellege*	*Országgyűlési ciklus*	*Elfogadás napja*
1.	1989. évi XXXI. törvény	a háromoldalú politikai egyeztető tárgyalások	40	teljes revízió	1985–1990	1989. X. 18.
2.	1990. évi XVI. törvény	a köztársasági elnök közvetlen választása, a kisebbségek képviseletének biztosítása	8	részleges revízió		1990. III. 1.
3.	1990. évi XXIX. törvény	a kormányzati szervezet megváltoztatása	5	módosítás	1990–1994	1990. V. 9.
4.	1990. évi XL. törvény	MDF–SZDSZ-paktum nyomán	51	teljes revízió		1990. VI. 19.
5.	1990. évi XLIV. törvény	a köztársaság címerének meghatározása	2	módosítás		1990. VII. 3.
6.	1990. évi LIV. törvény	az országgyűlési képviselők jogállásának módosítása	2	módosítás		1990. VII. 23.
7.	1990. évi LXIII. törvény	a helyi önkormányzati rendszer alkotmányi alapjainak megteremtése	9	részleges revízió		1990. VIII. 2
8.	1991. évi LVIII. törvény	hatályba léptető rendelkezés	2	módosítás		1991. X. 21.
9.	1993. évi CVII. törvény	a váratlan fegyveres támadásra vonatkozó szabályok megalkotása, a fegyveres erők jogállásának újraszabályozása	4	módosítás		1993. XII. 7.
10.	1994. évi LXI. törvény	a választójog szabályainak módosítása, a közvetlen polgármester-választás bevezetése	4	módosítás	1994–1998	1994. IX. 30.
11.	1994. évi LXXIII. törvény	az országgyűlési biztosokra vonatkozó alkotmányi szabályok módosítása	2	módosítás		1994. XI. 15.
12.	1994. évi LXXIV. törvény	az Alkotmánybíróság létszámának csökkentése	2	módosítás		1994. XI. 22.

	Az Alkotmány módosításai	*Tartalmi összefoglalás*	*A törvény §-ainak száma*	*Az alkotmányváltoztatás jellege*	*Országgyűlési ciklus*	*Elfogadás napja*
13.	1995. évi XLIV. törvény	az új alkotmány előkészítésére vonatkozó szabályok	2	módosítás		1995. V. 30.
14.	1997. évi LIX. törvény	a népszavazás és népi kezdeményezés szabályozásának újraalkotása, a kormány megbízatása megszűnésére vonatkozó szabályok pontosítása, az igazságszolgáltatási reform végrehajtása	14	részleges revízió		1997. VII. 1.
15.	1997. évi XCVIII. törvény	a választások időpontjának meghatározása, a népszavazás érvényességi és eredményességi szabályának módosítása	6	módosítás		1997. X. 14.
16.	2000. évi XCI törvény	a fegyveres erőkre vonatkozó szabályok módosítása	7	módosítás	1998–2002	2000. VI. 13.
17.	2001. évi XLII. törvény	a fegyveres erőkre vonatkozó szabályok módosítása	3	módosítás		2001. VI. 12.
18.	2002. évi LXI. törvény	az Európai Unióhoz való csatlakozással összefüggő módosítások	11	részleges revízió	2002–2006	2002. XII. 17.
19.	2003. évi CIX. törvény	a Magyar Honvédségnek az Észak-atlanti Szerződés Szervezete döntésén alapuló alkalmazására vonatkozó hatásköri szabályok módosítása	2	módosítás		2003. XII. 8.
20.	2004. évi CIV. törvény	a honvédségi reform végrehajtása	7	módosítás		2004. XI. 8.
21.	2006. évi XIII. törvény	a Magyar Honvédségnek az Észak-atlanti Szerződés Szervezete vagy az Európai Unió döntésén alapuló alkalmazására vonatkozó hatásköri szabályok módosítása	1	módosítás		2006. II. 6.

	Az Alkotmány módosításai	*Tartalmi összefoglalás*	*A törvény §-ainak száma*	*Az alkotmányváltoztatás jellege*	*Országgyűlési ciklus*	*Elfogadás napja*
22.	2006. évi LIV. törvény	a kormány szervezetalakítási szabadságának érvényesítéséhez szükséges módosítások	3	módosítás	2006–2010	2006. V. 30.
23.	2007. évi LXXXVIII. törvény	a rendőrség és a határőrség összevonásának végrehajtása, az alkotmánymódosítások deregulációja	2	módosítás		2007. VI. 18.
24.	2007. évi CLXVII. törvény	a Lisszaboni Szerződés ratifikációjához szükséges alkotmánymódosítás	2	módosítás		2007. XII. 17.
25.	2009. évi XXX. törvény	a Magyar Honvédség békefenntartó és humanitárius tevékenységére vonatkozó hatásköri szabályok módosítása	3	módosítás		2009. IV. 27.
26.	2009. évi LXIV. törvény	az országgyűlési képviselők javadalmazására vonatkozó szabály módosítása	2	módosítás		2009. VI. 29.
27.	Az Alkotmány május 25-i módosítása	az Országgyűlés létszáma, kisebbségi képviselet	5	részleges revízió	2010–2014	2010. V. 20.
28.	Az Alkotmány július 5-i módosítása	alkotmánybírák jelölése	2	részleges revízió		2010. VI. 28.
29.	Az Alkotmány július 6-i módosítása	alpolgármester választása	2	részleges revízió		2010. VI. 28.
30.	Az Alkotmány július 6-i módosítása	közszolgálati médiák felügyelete	2	részleges revízió		2010. VI. 28.
31.	Az Alkotmány augusztus 11-i módosítása	Magyar Honvédség, rendőrség, nemzetbiztonság tagjainak összeférhetetlensége	2	módosítás		2010. VII. 22.
32.	Az Alkotmány augusztus 11-i módosítása	egyesbíró eljárása, jó erkölcsbe ütköző végkielégítések	3	részleges revízió		2010. VII. 22.

	Az Alkotmány módosításai	*Tartalmi összefoglalás*	*A törvény §-ainak száma*	*Az alkotmányváltoztatás jellege*	*Országgyűlési ciklus*	*Elfogadás napja*
33.	2010. évi CXIII. törvény	jogszabály fogalma, jogalkotói hatáskörök, alkotmányos vétó, interpellációs jog, PSZÁF, ügyészség	11	általános revízió		2010. XI. 8.
34.	2010. évi CXIX. törvény	az Alkotmánybíróság hatásköre	3	részleges revízió		2010. XI. 16.
35.	2010. évi CLXIII. törvény	Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság	3	részleges revízió		2010. XII. 20.
36.	2011. évi LXI. törvény	átmeneti rendelkezések, 15 tagú Alkotmánybíróság, elnökét az Országgyűlés választja	5	részleges revízió		2011. VI. 6.
37.	2011. évi CXLVI. törvény	önkormányzati tulajdon	2	módosítás		2011. XI. 7.
38.	2011. évi CLIX. törvény	Kúria elnöke	2	módosítás		2011. XI. 28.

A táblázatot az 1989. október 23-án kihirdetett 1989. évi XXXI. törvénnyel indítom, tudva azt, hogy ez a rendszerváltoztató törvény formáljogilag az 1949. évi XX. törvény 21. alkotmánymódosítása volt.

Tartalmában azonban nem az 1949-es Alkotmánnyal, hanem az 1848-as márciusi–áprilisi törvényekkel és indokolásából is kivehetően az 1946. évi I. törvénnyel kereste a jogfolytonosságot. Az 1989-es alkotmánymódosítás új szövegében nem más, mint az 1949-es szöveg tagadása, amely egyértelműen a pártállam alkotmánya volt, szovjet típusú alkotmány.

Ennek a köztudomású ténynek az illusztrálására idézem az 1949-es Alkotmány szövegezésében tevékeny részt vállaló jogtudós, Szabó Imre 1987-ből származó visszaemlékezését: „És még azt is figyelembe kell venni ehhez, hogy a pártban, a végső elbírálás fórumán, körülbelül egy hónappal augusztus 20. előtt lezajlott a döntő értekezlet, s addigra nekünk már kész alkotmánytervezetet kellett letennünk. Nem emlékszem egész pontosan, milyen összetételű fórum volt ez. Ahhoz túl sokan voltak, hogy a Politikai Bizottság legyen, ahhoz viszont túl kevesen, hogy a Központi Vezetőség. Az a gyanúm, hogy a Politikai Bizottság minden tagja részt vett ezen az ülésen, de meghívták az MDP jó néhány más vezetőjét, valamint a többi párt egy-két képviselőjét is. Végül egy elég nagy, hozzávetőleg negyvenfőnyi társaság gyűlt össze, hogy megítélje a tervezetet. Számunkra szomorúan zajlott le ez az értekezlet. Voltak ugyanis a résztvevők közül politikailag egyáltalán nem másodrangú, sőt nagyon is jelentős személyek, akik – kezükben a szovjet alkotmány magyarra fordított szövegével – minden paragrafus és minden bekezdés után, amelyet mi az alkotmánytervezetünkből felolvastunk, szinte ránk olvasták a szovjet alkotmány megfelelő szövegrészét, és ragaszkodtak ahhoz, hogy annak értelmében alakítsuk át tervezetünket, illetőleg a szóban forgó szakaszt. Ilyen módon létrejött egy alkotmány, amely meglehetősen hasonlított a szovjet alkotmányra – az akkor érvényben levő 1936-os, úgynevezett sztálini alkotmányra –, és kevés maradt benne az eredeti gondolat, amit átmenthettünk."[15] Ezzel a múlttal szakított az 1949. évi XX. törvényt jogállamosító, lényegében új alkotmány, az 1989. évi XXXI. törvény, amely nyugodtan nevezhető rendszerváltoztató alkotmányrevíziónak, mégpedig olyan alkotmányrevíziónak, amely alapelveit és alkotmányos értékeit tekintve teljes, intézményi oldalát vizsgálva viszont részleges revízió volt.

Ez a törvény közjogi értelemben a módosítások láncolatában is határkő. Hangsúlyoznám, hogy eredeti, *Magyar Közlöny*-ös címében nem nevezi nevén az 1949. évi XX. törvényt, hanem csupán az Alkotmány módosításáról rendelkezik. Az alkotmánymódosítás felvezető szövege szerint: „A Magyar Népköztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény – amelynek módosított és egységes szövegét az 1972. évi I. törvény állapította meg – (a továbbiakban: Alkotmány) a következők

[15] Gellért Kis Gábor: A tünékeny alkotmány. Beszélgetés a Magyar Népköztársaság alaptörvényéről Szabó Imre akadémikussal. *Élet és Irodalom,* 1987. október 9.

szerint módosul". A továbbiakban tehát Alkotmányként kellett vagy lehetett volna jogállamibb értelmezés szerint jelölni a mindenkori alkotmánymódosításokat a számra való hivatkozást elhagyva. Az 1989. évi XXXI. alkotmánymódosító törvény 38. § (1) bekezdése a számról nem, csupán a cím egyik tartalmi eleméről rendelkezett: az Alkotmány címében a Népköztársaság elnevezés Köztársaság elnevezésre változik.

A táblázat 2–9. pontjában található módosítások – véleményem szerint – helyesen a *Magyar Közlöny*-ös címükben a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról szóltak. Az ezt követő felvezető törvényszöveg tartalmazta csupán a kétségtelenül hatályban tartott 1949. évi XX. törvényre való utalást. Az 1994-es ciklusban a Horn-kormány első módosításával a címben is visszatért az 1949. évi XX. törvényhez: „1994. évi LXI. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról". Történelmi anakronizmus. Ezt követően, két kivételtől eltekintve bevett gyakorlattá vált a címben az 1949. évi XX. törvény szerepeltetése.

Mindenesetre tanulságos, hogy 2010-ig a teljes vagy részleges revíziós jellegű alkotmánymódosítások (mindenekelőtt az 1989. évi XXXI. törvény, az 1990. évi XL. törvény és az 1997. évi LIX. törvény), vagyis a legnagyobb terjedelmű normatív változások, minden bizonnyal érzékelve a történelmi anakronizmust, címükben nem szerepeltették, letakarták a számot, a XX. törvény megjelölését. Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy a felvezető szövegekben mindenütt előbukkant a vitathatatlanul hatályos, „bűvös XX." szám, és azt az Alaptörvény negyedik módosítása (20. cikk) helyezte hatályon kívül 2013. április 1-én.

Tudunk másfajta alkotmánymódosítási kronológiákról is. A *Magyar Közlöny* 2009. október 23-ai 150. számában az Alkotmány egységes és hatályos szövege mellett további két tétel található, nevezetesen:

– az Alkotmány „és annak" módosításai oldalhű másolatban,
– áttekintő táblázat az Alkotmány módosításairól, amely 49 módosítást közöl 1949–2009 között.

Ezt a sajátos történelmi kronológiát a Magyar Köztársaság hivatalos lapja, a *Magyar Közlöny* vállalta fel, 1949-től számozva folyamatosan az alkotmánymódosításokat 2009. október 23-áig. Az Alkotmány és annak módosításai cím egyértelműen arra utal, hogy a Magyar Népköztársaság Alkotmányának módosításairól van szó, ily módon a közzétevő akarva-akaratlanul az eredeti 1949. évi XX. törvénnyel vállalt fel közjogi jogfolytonosságot.

Nézetem szerint vigyázni kellett volna a hivatalos lapban a politikai rendszereken átívelő számozással. S ha már a számozásnál tartunk, a 2009. október 23-ai *Magyar Közlöny* három alkotmánymódosító törvénnyel gyarapítja a pártállami listát, az 1989. évi rendszerváltó alkotmányig 23 alkotmánymódosítást sorol fel. A korabeli államjogi tankönyvekben, de más kiadványokban is általában elfogadott, hogy

a pártállam korszakában a Magyar Népköztársaság Alkotmányát húsz alkotmánymódosító törvény érintette.[16] Ezek katalógusa a következő:

1950. évi IV. törvény, 1952. évi I. törvény, 1953. évi IV. törvény, 1953. évi VI. törvény, 1954. évi III. törvény, 1954. évi VII. törvény, 1954. évi VIII. törvény, 1955. évi II. törvény, 1955. évi IV. törvény, 1956. évi III. törvény, 1957. évi II. törvény, 1970. évi III. törvény, 1971. évi I. törvény, 1972. évi I. törvény, 1975. évi I. törvény, 1983. évi II. törvény, 1985. évi VI. törvény, 1987. évi X. törvény, 1989. évi I. törvény, 1989. évi VIII. törvény. És végül huszonegyedikként az 1989. évi XXXI. törvény.

A módosítások közül rendre kiemelik a szerzők az 1972. évi I. törvényt, amely a rendszer korlátai között jelentős alkotmányreformot valósított meg. Az 1972. évi I. törvény címében nemcsak az 1949. évi XX. törvény módosításáról rendelkezett, hanem megállapította az Alkotmány új, hatályos szövegét, és azt egységes szerkezetben, törvényként kihirdetve közzé tette a *Magyar Közlöny*ben.[17]

Az 1989 utáni alkotmánymódosítások „hullámai"

A fenti táblázatból látható, hogy 1989. október 23-hoz viszonyítva az Alaptörvény hatálybalépéséig 38 alkotmánymódosítást produkált a Magyar Köztársaság. Ez a módosításos, vagy ahogy Tölgyessy Péter találóan írta, „folytonos alkotmányozás"[18] nemcsak a körülmények változásával (például EU-tagság, NATO-tagság) magyarázható, hanem következett az 1989-es részleges revíziós, ideiglenes megoldásból is.

A táblázat hűen visszaadja, hogy az alkotmányozásnak három nagy hulláma és egy csendesebb évtizede volt:

a) A rendszerváltozást az önkormányzati joganyaggal lezáró első alkotmányozási hullám (az 1–7. közötti alkotmánymódosítás sorolható ide).

b) Az 1994–98 közötti parlamenti ciklusban – a kétharmados koalíciós parlamenti többség birtokában – megkísérelt új alkotmány megalkotásának kísérlete.

c) A 2010-es választások után, amely az alkotmányozásra is elegendő kétharmadot produkált, beindult a harmadik, nagy alkotmányozási hullám, amely közvetlenül

[16] Lásd Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja.* Budapest, Századvég Kiadó, 2009. Lásd még *A Magyar Köztársaság Alkotmánya*. Budapest, Korona Kiadó, 2002. 8. o.; Kukorelli István – Schmidt Péter (szerk.): *Az Alkotmányozás alapjai*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989. 33–35 o.

[17] Schmidt Péter (szerk.): *Magyar alkotmányjog*. Budapest, BM Tanulmányi és Prop. Csoport, 1976. 39. o.

[18] Tölgyessy Péter: Folytonos alkotmányozás. Ajánlás az Alkotmány kommentárjához. In Jakab András (szerk.): *Az Alkotmány kommentárja*. Idézett kiadás. A korszak alkotmánymódosításairól lásd továbbá Somogyvári István: A magyar alkotmányozás 1988–2008. In Sándor Péter – Stumpf Anna – Vas László (szerk.): *Magyarország Politikai Évhuszad könyve 1988–2008*. Budapest, DKMK, 2009; Szalay Péter: Az alkotmány változásai az elmúlt évszázad utolsó évtizedében. In Fűrész Klára – Kukorelli István (szerk.): *Schmidt Péter ünnepi kötet*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2006.

megelőzte az Alaptörvény megalkotását (a táblázatban az utolsó 12 alkotmánymódosítás, pontosabban alkotmányrevízió sorolható ide).

d) Az 1998–2010 közötti évtizedre, a konszenzusnélküliség és a nemzetközi kötelezettségeket végrehajtó rövid alkotmánymódosítások a jellemzőek. Ez az alkotmányozási szélcsend korszaka (10 alkotmánymódosítás, a táblázatban 16-tól 26-ig).

ad a) Az 1989. évi XXXI. törvényt követő alkotmánymódosítások köréből jelentősége és rendszerváltoztató jellege miatt kiemelendő az 1990. évi XL. törvény. Rendszerváltoztató jellege abban nyilvánul meg, hogy az 1990. május 2-án megalakult, első szabadon választott, vitathatatlan legitimitású parlament fogadta el. Az alkotmányozó hatalomnak kifejezett szándéka volt az Alkotmány jogállamibbá tétele, ideológiamentesítése; így került ki például az Alkotmányból a jogállam szocialisztikus jelzős szerkezete, vagy így szűnt meg a társadalmi vita a jogalkotási folyamatban.

Az 1990. évi XL. törvény és az egész alkotmánymódosító csomag politikai háttere ismert, a választásokon legtöbb mandátumot szerzett két nagy párt, az MDF és az SZDSZ képviselői – miután a nagykoalíció elmaradt – az ország kormányozhatósága érdekében megállapodást kötöttek, és azt 1990. április 29-én nyilvánosságra hozták.[19]

A megállapodás 1. számú melléklete tartalmazta az alkotmánymódosítás szövegszerű tervezetét, a 2. számú melléklete pedig húsz tételben a kétharmados többséggel elfogadandó törvények listáját.

A megállapodás és az alkotmánymódosítás sok mindent felvállalt, de lényegében három szabályozási tárgykört érintett: a kormány alkotmányos helyzetét, a köztársasági elnök státuszát, a kétharmados törvények körét.

A nagykoalíciós paktum utáni alkotmánymódosító csomagból kifelejtődött (pontosabban június 19-én kiszavazódott) a történelmi címer, amelyről önálló alkotmánymódosító törvényt fogadott el a t. Ház. Az 1990. évi XLIV. törvény értelmében a Magyar Köztársaság címere a koronás kiscímer. A törvényjavaslat indokolása szerint „…a magyar államiságot a közjogi hagyományoknak megfelelően és a közvélemény többségének álláspontját tükrözően az úgynevezett koronás címer hivatott jelképezni."[20] Az országgyűlési képviselők jogállásával, mentelmi jogával és összeférhetetlenségével párhuzamosan módosítani kellett az Alkotmányt is. Az 1990. évi LIV. alkotmánymódosító törvény jó példa arra, hogy más alkotmányokhoz képest a magyar alkotmány mennyi mindent rábíz a közvetlen végrehajtásra.[21] Az alkotmányozó tudatosan mellőzte a mentelmi jog tartalmának kifejtését!

[19] Lásd 1. lábjegyzet. Hangsúlyozni kell, hogy a megállapodás a szabályozási célokkal együtt fontos közjogi méltóságok (például köztársasági elnök, házelnök, alkotmánybírák) megválasztását is előirányozta.

[20] *Országgyűlési Napló.* 586–670. o.; *Magyar Közlöny,* 66. szám (1990. július 11.). 1382. o.

[21] A 34/2004. (IX. 28.) AB határozat szerint „a legtöbb alkotmánnyal ellentétben tehát a magyar alaptörvényben a törvényhozó hatalom kapott felhatalmazást az Alkotmányban deklarált mentelmi jog valamennyi anyagi és eljárási kérdésének szabályozására". ABH 2004. 496. o.

A nagy rendszerváltoztató alkotmánymódosító törvények közé sorolható még az 1990. évi LXIII. törvény, amely átírta az Alkotmánynak a tanácsrendszerről szóló IX. fejezetét, és az önkormányzás alanyává tette a választópolgárok helyi közösségét. Az alkotmányozó megállapította az állami-területi beosztást, felsorolta a helyi képviselő-testületek alapjogait, és „felrajzolta" az önkormányzatok központi törvényességi ellenőrzésének magyar modelljét. Ezzel az alkotmánymódosítással (és az 1990. szeptember 30-án és október 14-én megtartott, 1994-ig kétfordulós önkormányzati választásokkal) válik teljes körűvé az alkotmányos rendszerváltozás.

ad b) Ezt követően jól látható, hogy elcsendesedik az alkotmányozási folyamat. Az alkotmánymódosító törvények már nem lépnek fel a rendszerváltoztatás igényével, hanem a létező alkotmány alapelveire és értékeire támaszkodnak. Változik az alkotmányjogi terminológia is, a szerzők az alkotmány konszolidációjáról, az alkotmányozási folyamat lezárásáról, az alkotmány „véglegesítéséről" írnak.[22]

Az új alkotmány kormányzati szintű és konszenzusra törekvő megvalósításának az 1989–2011 korszakban egyetlen komolyabb kísérlete volt. Az 1995. évi XLIV. törvényt követően az Országgyűlés létrehozta az Alkotmány-előkészítő Bizottságot, amely az új alkotmány előkészítésének intézményes központjaként működött. A bizottság javaslatára az Országgyűlés elfogadta az új alkotmány szabályozási koncepcióját [119/1996. (XII. 21.) OGY határozat] az új alkotmány normaszövegéről azonban – különböző politikai okok miatt – már nem döntött.

Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő Bizottságának jól dokumentált munkája ma már jogtörténeti emlék, mégpedig forrásértékű alkotmánytörténeti dokumentum, amely tartalmaz egy lehetséges alkotmányszöveget is. Figyelemre méltó az az egész magyar közjogtudományt reprezentáló tudományos-szakmai háttéranyag is, amely az alkotmányozást megalapozta.[23]

ad c) A 2010-es parlamenti választásokat követően a törvényhozó hatalom egyben alkotmányozó hatalommá is vált a kétharmados többség birtokában. Az Országgyűlés egy év alatt rendkívül intenzíven élt alkotmányozó hatalmával (12 alkotmánymódosítás!).

Az egyes alkotmánymódosításokban már megjelenik a későbbi Alaptörvény államfilozófiájának lényege: a hatalommegosztás elvéhez képest a többségi elv, a népszuverenitás hangsúlyozása, az erősebb állam, a cselekvőképesebb, közjogi korlátok nélküli kormány koncepciója.

[22] Kis János: Az alkotmány véglegesítése. In Majtényi László – Miklósi Zoltán (szerk.): *És mi lesz az alkotmánnyal*. Budapest, Eötvös Károly Intézet, 2004. 43–56. o.

[23] Somogyvári István (szerk.): *Az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő munkájának dokumentumai 1994–1998*. 1–2. kötet. Budapest, Parlamenti Módszertani Iroda, 1998.

A korábbi alkotmány tételeit revízió alá vevő – és több esetben az Alkotmánybíróságnak az alkotmányellenes törvényeket megsemmisítő döntéseit felülíró – alkotmánymódosítások nagy vitát váltottak ki a korabeli politikai közjogi szakirodalomban. Mindez külön tanulmány témája lehetne.

Az alkotmánymódosítások közül vitatottsága okán leginkább az Alkotmánybíróság utólagos normakontroll-hatáskörét csorbító 2010. évi CXIX. törvény emelhető ki. A konszenzuálisabb államrevíziós módosítások példája a 200 fős parlament előírása (2010. május 25-i módosítás).

ad d) A csendes évtizedbe sorolható a táblázatban a 16–26. között jelölt, mintegy tíz alkotmánymódosítás. A 2002. évi LXI. törvény, amelyet e korszak egyetlen revíziójaként tüntethetünk fel, az európai uniós csatlakozást megelőzően módosította az Alkotmányt.[24] A kodifikációs remekműnek igazán nem mondható „csatlakozási klauzulán" túl a módosítás átvezette az uniós tagságból fakadó jogalkotási kötelezettségeket a választásokra vonatkozó szabályokban, továbbá megteremtette az alapjait az Országgyűlés és a kormány közötti együttműködésnek az uniós ügyekben. Az alkotmánymódosítás a magyar jogforrási rendszert egy új jogszabállyal, a Magyar Nemzeti Bank elnökének rendeletével gazdagította.

A többi – a táblázatban megjelölt –, itt részletesen nem tárgyalt alkotmánymódosítás általában pontosította vagy konkretizálta az Alkotmány szövegét. Ebben az évtizedben külön figyelmet érdemel a parlament és a kormány hatáskörének átrendeződése (az utóbbi javára) a fegyveres erők (a Magyar Honvédség) tekintetében. Az operativitás elve a NATO-tagságból következő elvárás volt.

Az alkotmány egységes szövegének közzététele

Az Alkotmány egységes szerkezetben való közzétételének gyakorlata az 1989. évi XXXI. törvény 39. §-a alapján alakult ki, miszerint „az Országgyűlés felhatalmazza az igazságügyi minisztert, hogy a Magyar Köztársaság Alkotmányának egységes szövegét a Magyar Közlönyben közzétegye". Az Alkotmány egységes szerkezetbe foglalt szövegét az alkotmányos rendszerváltozás éveiben négyszer tették közzé a nagyobb alkotmányrevíziókat követően a *Magyar Közlöny*ben: *Magyar Közlöny,* 74. szám, 1989. október 23.; *Magyar Közlöny,* 21. szám, 1990. március 12.; *Magyar Közlöny,* 59. szám, 1990. június 25.; *Magyar Közlöny* 84. különszáma, 1990. augusztus 24.

Az utolsó, a negyedik közzététel annyiban eltért a korábbiaktól, hogy csupán a Magyar Köztársaság Alkotmánya címet viselte. A közzétett szövegek lábjegyzetben megjelölve utaltak az egyes paragrafusok hatálybalépéseinek eltérő időpontjára is.

[24] Chronowski Nóra: *„Integrálódó" alkotmányjog.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2005. 171–199. o.

A közzétett szövegeket senki sem írta alá! Ez alapján megalapozott lehet az a nézet, hogy az egységes szerkezetben történő közzététel nem jogalkotói, hanem deklaratív aktus. A felhatalmazás tehát nem terjedt ki a vitatott kérdések miniszter általi hatályosítására, amely egyértelműen az alkotmányozó hatalom kompetenciájába tartozik. A gyakorlat azonban az volt, hogy a közzétett szövegek és az alkotmánymódosító törvények szövegei között léteztek ellentmondások.

A 2007. évi LXXXVIII. törvény az 1989-es felhatalmazásos modellt terjedelmében kibővítette a hatályosítási klauzulával is. A 2. § (4) bekezdése szerint „felhatalmazást kap az igazságügyért felelős miniszter, hogy az alkotmánymódosításokkal egységes szerkezetbe foglalt hatályos szövegét a Magyar Közlönyben közzétegye". Ez már nem deklaratív közzétételi felhatalmazás! Az Alkotmány mint jogforrás esetében az egész miniszteri felhatalmazásos konstrukció erősen vitatható a jogállamiság nézőpontjából.

Hatályos Alkotmány csak egy van, s az egységes szerkezetbe foglalt hatályos szöveg megállapítása és kihirdetése (nem közzététele!) ugyanolyan jogszabályi formában a jogalkotó, jelen esetben az alkotmányozó hatalom feladata (lásd még a pártállami példát is, az 1972. évi I. törvényt!). A hiteles szövegnek arra is választ kell adnia, hogy melyik alkotmányos paragrafus mikortól hatályos vagy hatálytalan.

Különösképpen indokolta volna az egységes szöveg alkotmányozói hatalom általi közzétételét a folyamatos alkotmányozás sajátos magyar útja és az Alkotmány egyes paragrafusai hatálya körüli két évtizedes vita. A hatállyal kapcsolatban csak egy, a közjogi szakirodalomban közismert példát, vitatott kérdést említenék. Ha hivatalos szövegnek tekintenénk a 2009-es *Magyar Közlöny*ben közölt „egységes" alkotmányt, akkor hatályosnak kellett volna tartanunk az Alkotmány 24. § (5) bekezdését, miszerint „az új alkotmány előkészítésének részletes szabályairól szóló országgyűlési határozat elfogadásához az országgyűlési képviselők 4/5-ének szavazata szükséges".

A hatályosítás láthatóan szigorúan az Alkotmánybíróság által több határozatban felerősített deregulációs elv mentén történt, ami a jogállam egészére figyelő rendszerszerű értelmezéssel szembemegy. Azokkal értettem egyet, akik az említett paragrafust – különböző érvelés alapján – nem tartották a hatályos alkotmányszöveg részének. A 24. § (5) bekezdése nézetem szerint 1998. június 18-án kimúlt mint önkioldó szabály.[25]

A hatályosság kérdését eldönteni nem a tudósok, nem a kodifikátorok, nem a minisztériumi köztisztviselők, nem a közlönyszerkesztők, nem az intézményi honlapok feladata, hanem az Országgyűlés, az alkotmányozó hatalom hatásköre. A felhatalmazásos konstrukció helyett az Országgyűlés Alkotmány-előkészítő Bizottsága vagy egy erre a feladatra létrehívott ad hoc bizottság javaslatára az Országgyűlésnek magának kellett volna eldöntenie a vitatott kérdéseket. Képtelen helyzetet eredmé-

[25] 4/2006. (II. 15.) AB határozat, ABH 2006, 101. o. Részletesen foglalkozik a hatályosság kérdésével *Az Alkotmány kommentárja* című kötet, idézett kiadás, 63–66. o.

nyezett, hogy a Magyar Köztársaságnak többolvasatos Alkotmánya volt. Ahány honlap, kiadvány, egyetemi jegyzet, annyiféle alkotmányszöveg.[26] Ez nem volt jogállami állapot, bár az értelmezési keretek oldották a helyzetet.

Zárógondolatok

A magyar alkotmányos rendszerváltozás egyik általános jellemzőjeként említettem a folyamatos alkotmányozást. Az alkotmány végső, 2011–12-es állapotú szövegét 38 alkotmánymódosítás és 7 parlament hordta össze. „Jégtáblák" torlódása zajlott alkotmányozás címén, hangzott el szellemesen egy alkotmányjogi konferencián.

A módosítások száma nemzetközi összehasonlításban is kiugróan nagy. Ha a pártállamot és a 2011-ben megalkotott Alaptörvény módosításait is hozzávesszük, 67 év alatt 63 alkotmánymódosítás regisztrálható. Az említett negyedszázadban a visegrádi négyek országaiban: Lengyelországban 2, Csehországban 4, Szlovákiában 13 alkotmánymódosítás történt.[27] További példákra utalva: Romániában 1 alkotmánymódosítást találunk.[28] A nagy mintaadó alkotmányozások (USA, Franciaország, Németország, Olaszország) is köztudottan sokkal erősebben védik az alkotmány stabilitását. A franciáknál például nem éri el a 20-at az 1958-as alkotmány módosításainak száma. Szelídülni látszik a sajátos osztrák és svájci alkotmányozás is.[29] Még az ajándékba kapott alkotmányok (Japán) esetében is óvatos a hozzáállás.[30]

A magyar alkotmány rendkívül könnyen változtatható, hiányoznak azok a másutt közismert demokráciatechnikák, amelyek védik az alkotmányos értékeket a módosítási láz ellen. A magyar alkotmányos kultúrában lehet, hogy tovább él a történelmi alkotmány rugalmasságának, hajlékonyságának szelleme is a mindig merevebb chartális alkotmányokkal szemben.

A módosításos demokratúra további hozadéka volt az egységes szerkezetű alkotmány közzétételének folyamatos elmulasztása miatt a koherencia zavarok léte, a többolvasatos értelmezések lehetősége. Mindezek, társulva az alkotmány ideiglenességi klauzulájával, erősen rontották az alkotmány stabilitását.

[26] Áttekintve a forgalomban lévő és hozzáférhető alkotmányszövegeket, megállapítható, hogy az Alkotmány 24. § (5) bekezdését az értelmezések és magyarázatok általában mellőzik. Trócsányi László (szerk.): *A Mi Alkotmányunk* című kiadvány (Budapest, Komplex Kiadó, 2006) például külön hibaigazítóval hívja fel a figyelmet a hatályvesztés időpontjára.

[27] Halász Iván: *A Közép-európai alkotmányok születése és identitása (1989–2012)*. Budapest, NKE, 2014.

[28] Varga Attila: *Román alkotmányjog*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.

[29] Trócsányi László – Badó Attila (szerk.): *Nemzeti alkotmányok az Európai Unióban*. Budapest, KJK–Kerszöv, 2005.

[30] Tamás Csaba Gergely: *A „jelképes" császárság alkotmánya*. Budapest, Pázmány Press, 2013.

Nem erősítette az alkotmányosságba vetett hitet az sem, hogy a módosítások láncolata képtelen volt elszakadni a bűvös 1949. évi XX-as számtól, sőt következetesen szerepeltette azt a módosítások címében, miközben az alkotmány egyre kevéssé hasonlított az eredeti szöveghez. Ez a képtelen helyzet, amire a környező államokban egyetlen példát sem találunk, sztálinistázhatóvá tette még a XXI. században is az egyébként az értelmezési mezőkben működőképes jogállami alkotmányt.

Tanulni kellene a közelmúlt alkotmánytörténelméből. Az alkotmánynak mint a jogrendszer és a nemzet bibliájának két elengedhetetlen feltétele van: a stabilitás és a konszenzualitás.

Emberi jogunk: a tulajdonjog!

(Egy probléma vázlata)

LENKOVICS BARNABÁS

1. Méltán ünnepelt professzor kollégám és barátom köszöntésére szánt előadásom és írásom címe valójában egy reflexió, válasznak szánom egyik írásának címében feltett kérdésére: *emberi jogunk-e a tulajdonjog?*[1] A szerző saját válasza az, hogy nem: „A tulajdonjogot – mivel […] feltételezi a törvényhozót – nem lehet igazán emberi jogként megalapozni." A rá jellemző toleranciával azonban nyit egy kiskaput: „bár e törekvésnek is van racionális magva a saját munka elismeréseként." Én, élve ezzel az ösztönző felhatalmazással, megpróbálok – egy ünnepi gondolatcsokrot kötve – az ellenkező (határozott igen) válaszig eljutni. A nem és az igen azonban jelen esetben nem oltja ki egymást. A jog világában ugyanis – itt e földön – mindkét álláspont érvelhető és védhető, az igazság – az egyedül üdvözítő igazság – pedig (miként Deák Ferenc is vallotta) a mennyekben van.

2. Szigeti Péter két irányból, két megközelítésben járta körül az általa feltett tudományos kérdést.

- „Van-e olyan emberi jogi gondolati alap, amelyből a tulajdonjog emberi jogként következik?"
- „Ugyanez pedig fordított oldalról úgy fogalmazható, hogy létezik-e a tulajdon intézményének vagy a tulajdonjognak olyan magyarázata, amelyiknek emberi jogi magyarázóereje van?"

A kétirányú, de egylényegű alapvető kérdésre három relációban keresi a választ: *(a)* a *természetes jogok* – emberi jogok; *(b)* az *emberi jogok – alkotmányos jogok;* és *(c)* az *alkotmányos jogok – alkotmányos alapjogok* összefüggésében. A három relációban, mint koncentrikus körökben, a legtágabb mezőből a középpont, a kemény mag felé haladva eljut (visszajut) a tulajdonjog *alanyi jogi* minőségéhez, amelynek a védelme anélkül is kitűnően megoldott, hogy emberi jogi rangra emelnénk. Egyik relációban sem talál olyan „univerzálisabb tartalmat", amely indokolná a tulajdonjog emberi jogi státuszát. Ami pedig a tulajdonjog hagyományos tartalmi elemeit illeti, azok

[1] Szigeti Péter: Emberi jogunk-e a tulajdonjog? Némely problémák vázlata. *Állam- és Jogtudomány,* 2009/3. szám. 399–416. o.

éppúgy korlátozhatók, korlátozandók, és korlátozva is vannak, mint például a szerződési szabadság. Következésképpen a tulajdonjog sem alkotmányos alapjognak, sem univerzális emberi jognak nem tekinthető. A többszintű szabályozás több jogi problémát – jogértelmezési és jogérvényesítési zavart – okoz, mint amennyit megold, tehát szükségtelen. Mindazonáltal a szerző gyakorlatias és megengedő konklúziója: „Nem az a fontos, hogy milyen színű a macska, hanem az, hogy megfogja-e az egeret." Tehát az, hogy *ténylegesen érvényesítse* egy nemzeti jogrendszer akár *alanyi* jogként, akár *alapjog*ként *a tulajdonvédelmet,* „vagy ha nem, akkor *emberi jogként* érvényt lehessen szerezni annak a nemzetközi jogi intézményekben, az Unióban vagy a strasbourgi EJEB-nél".

3. A magánjog tanára, kutatója, majd az emberi jogok oltalmazója (ombudsman, alkotmánybíró) számára több mint megnyugtató, hízelgő is ez a végkövetkeztetés. Egyrészt mert az egyik legfontosabb, leggazdagabb tartalmú magánjogi alanyi jogot, vagyoni státuszjogot mégiscsak felértékeli (ha érvényesül és védelemben részesül), másrészt mert formális „előléptetése", emberi jogi rangra emelése esetén is ugyanazt a súlyt és jelentőséget tulajdonítja neki, amit a magánjogban (a magánjogon keresztül a gazdaságban és a társadalomban) már évszázadok óta betölt. Ebben az „értelmezésben" a *tulajdonjog* mint törvényes *alanyi jog* és a *tulajdonhoz való jog* mint alkotmányos *alapjog* funkciója, rendeltetése között nincs lényeges különbség. Ha azonban abból a tényből indulunk ki, hogy nagy nemzetközi intézmények (ENSZ, EU) fontosnak és szükségesnek tartották a tulajdonhoz való jog emberi jogi norma rangjára emelését, majd ezt a nemzetállami alkotmányok a nemzeti jogrendszerekbe alapjogként átültették, más emberi jogokkal a nemzeti jogrendszerek csúcsára helyezték, akkor ennek nem csupán szimbolikus gesztusértéke van. Talán ha történetileg és más tudományterületeket is segítségül híva a tulajdonjog mögé (vagy azon túl) nézünk, és a *tulajdon* mint társadalmi intézmény funkcióját, rendeltetését vizsgáljuk, figyelemmel a XXI. századi természeti, gazdasági és társadalmi (szociális) környezetre, jobban megérthetjük a tulajdonhoz való jog emberi joggá minősítésének indokoltságát, sőt találunk ehhez megfelelő gondolati alapot és tulajdon-magyarázatot is.

4. Ehhez azonban a tulajdon ősforrásáig, eredeti jelentéstartalmáig kell visszamenni, ez pedig a mi európai (zsidó-keresztény) kultúrkörünkben a Teremtés könyve (Genezis).[2]

„És monda Isten: Teremtsünk embert a mi képünkre és hasonlatosságunkra, és uralkodjék a tenger halain, az ég madarain, a barmokon, mind az egész földön. […] Teremté tehát az Isten az embert az ő képére, Isten képére teremté őt: férfiúvá és asszonnyá teremté őket. És megáldá Isten őket, és monda nékik: Szaporodjatok és

[2] *Mózes I. könyve*. 1. fejezet, 26–28.

sokasodjatok, és töltsétek be a földet és hajtsátok birodalmatok alá; és uralkodjatok a tenger halain, az ég madarain és a földön csúszó-mászó mindenféle állatokon." Néhai Schweitzer József főrabbi egy előadásában arról beszélt, hogy itt egy fordítási hibáról van szó, ami rossz irányba befolyásolta az egész emberi civilizációt. Az „uralkodjék", „uralkodjatok" szavak az ősi nyelven többjelentésűek, másik jelentésük a gondjaidra bízom, gondoskodj róla, mostantól te felelsz érte. Ahogyan egy jó uralkodó gondoskodni köteles alattvalóiról, felelősséggel tartozik értük. Ezt együttesen értelmezve az ember istenképűségével, teremtményi (emberi) méltóságával, a „hajtsátok birodalmatok alá" és „uralkodjatok" azt jelenti, őrizzétek meg a Teremtő művét, élvezzétek a teremtés fáradságos és felelősségteljes munkájának gyümölcseit. Az ember azonban, megszegve a törvényt, evett a tudás fájának gyümölcséből, folytatni kívánta a teremtést, emberarcúvá formálva a világot. Ezért Isten megnehezítette az ember dolgát: „Átkozott legyen a föld te miattad, fáradságos munkával élj belőle életednek minden napjaiban. […] Orcád verítékével egyed a te kenyeredet, míglen visszatérsz a földbe, mert abból vétettél […]".[3] Az ember természet feletti uralmának – akár helyes értelmezésből, akár egy félreértésből eredeztetjük azt – nagy ára lett és van: a fáradságos munka, amivel a puszta létfenntartásához szükséges javakat is elő kell teremtenie.

5. A kreatív és produktív munka tehát az ember teremtésétől (avagy emberré válásától) kezdve elválaszthatatlan az ember nembeli lényegétől, testi és szellemi adottságaitól, személyiségétől. Nem csoda, ha a saját munka ennek megfelelő értékelést, rangot kapott az emberi gondolkodásban is. Erre csupán néhány mértékadó példát szeretnék idézni.

Kezdjük Thomas Hobbesszal: „[…] Minden uralkodónak taníttatnia kell az igazságosságot is. Mivel pedig az igazságosság azon alapszik, hogy senkitől se vegyék el, ami az övé, ezért e kötelesség annyit jelent, hogy az uralkodónak taníttatnia kell, hogy senki erőszakkal vagy furfanggal ne vegye el felebarátjától azt, ami a szuverén hatalom engedélye alapján az övé. A tulajdonában levő dolgok közt pedig minden embernek legbecsesebb saját élete és testi épsége, s másodsoron a legtöbb embernél mindaz, ami a hitvesi szeretethez tartozik, majd meg a vagyona és létfenntartása eszközei. Ezért a népet meg kell tanítani arra, hogy tartózkodjék magánbosszúból mások testi épségének megsértésétől, a hitvesi becsület beszennyezésétől, valamint mások javainak erőszakos elrablásától vagy csalárd úton történő eltulajdonításától."[4]

Folytassuk John Locke-kal, akit tanulmányában Szigeti Péter is hosszabban idéz: „Bár a föld és az összes alacsonyabb rendű teremtmény közösen minden emberé, mégis mindenkinek tulajdona a saját személye. Ehhez senkinek sincs joga, csak magának. Azt mondhatjuk, hogy testének munkája és kezének műve a szó szoros értel-

[3] *Mózes I. könyve*. 3. fejezet, 17. és 19.
[4] Hobbes, Thomas: *Leviatán*. Budapest, Kossuth Kiadó, 1999. 345. o.

mében az övé. Amit tehát kiemel abból az állapotból, amelyben a természet hagyta, azt összevegyíti saját munkájával, hozzátett valamit, ami az övé, és ezzel tulajdonává teszi. Mivel ő emelte ki abból a közös állapotból, amelyben a természet létrehozta, munkájával hozzácsatolt valamit, ami kizárja más emberek közös jogát. Minthogy ugyanis ez a munka vitathatatlan tulajdona a munkásnak, ahhoz, amivel ez a munka egyesült, nem lehet joga senkinek, csak neki, legalábbis ott, ahol elegendő és jó minőségű az, ami közösen megmaradt a többieknek."[5]

Adam Smith eredetileg ugyanerről ezt írta: „Saját munkája olyan tulajdona az embernek, amely minden más tulajdonának a legfőbb forrása, s mint ilyen a legszentebb és legsérthetetlenebb. A szegény ember minden atyai öröksége a karja ereje és a keze ügyessége; akadályozni őt abban, hogy ezzel az erejével és ügyességével embertársai ártalma nélkül a legjobb belátása szerint éljen, egyenlő a legszentebb tulajdon nyilvánvaló sérelmével."[6]

XIII. Leó pápa a „Rerum Novarum" enciklikájában ezt írta: „[…] Isten az egész emberi nemnek közösen adta a földet […], ő maga közvetlenül senkinek sem jelölte ki a részét, hanem az emberek szorgalmára és a népek intézményeire bízta a birtok felosztását. […] Akiknek nincs birtokuk, azoknál ezt munkaerejük helyettesíti, s így méltán mondhatjuk, hogy az élet fenntartásának alapja kizárólag az a munka, amellyel valaki a földjét műveli, vagy mesterségét űzi. […] Mivel pedig az ember a természet javainak megszerzésekor szellemi képességét és testi erejét fekteti az anyagba, és ilyen módon ezt az általa megmunkált anyagi természetű darabot önmagához hasonítja, és a munkában mintegy tulajdon személyiségének bélyegét nyomja rá, teljes mértékben helyes és szükségszerű, hogy ezt a darabot most már sajátjaként bírhassa, és ezt a jogát senki meg ne sérthesse."[7]

Kuriózumként álljon még itt Veres Péter gondolata 1947-ből: „A kisbirtokos földje tehát nem mozgatható tőkevagyon, hanem csak megélhetési alap. Egyetlen előnye csak az, […] saját földjén talál munkát és saját maga termeli a kenyerét. Ez nagy dolog, a legnagyobb dolog a földön, mert a legnagyobb egyéni szabadságot biztosítja az embernek, ezért ragaszkodik a paraszt olyannyira, életre-halálra a földjéhez. Igaza van: a legmagasabb rendű élet a szabad kisbirtokos élet."[8]

Ezek és a hozzájuk hasonló bibliai gyökerű és éppen ezért biblikus szellemű gondolatok alkották évszázadokon át a tulajdon szilárd gondolati alapját, maguk is szinte „szent szövegekké" váltak, formálták az egyes emberek gondolatvilágát, értékrendjét és életvitelét, és ezáltal formálták az emberi társadalmat is. Azaz társadalomszervező normatív erőként, morális parancsként vagy legalább vonzó célki-

[5] Locke, John: *Értekezés a polgári kormányzat igazi eredetéről, hatásköréről és céljairól.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1986. 104. o. Idézi Szigeti Péter: *idézett mű,* 402. o.

[6] Smith, Adam: *A nemzetek gazdagsága*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. 172. o.

[7] *Rerum Novarum*. Budapest, KDNP, 1991. 15–16. o.

[8] Veres Péter: *A paraszti jövendő*. Budapest, Sarló Kiadó, 1948. 86. o.

tűzésként hatottak mindaddig, amíg nagyobb erők (ipari forradalom, tőketulajdon, kommunista eszme) el nem sodorták, maguk alá nem gyűrték őket. De vajon a körülmények lényeges változásával „érvényét" vesztette-e – veszthetti-egyáltalán – ez a szilárd, nagyszerű és értékes gondolati alap? Ennek a „jogias" kérdésnek a megválaszolásához vessünk ezután egy pillantást az ember tulajdonosi mivoltának alanyi jogi leképeződésére, visszatükröződésére.

6. A tulajdonjog értékelésének a magyar jogirodalomban gyönyörű előképei és hagyományai vannak. Lássuk elsőként Hajnóczy Józsefet:[9] „Szabad megengedett, tisztességes eszközökkel kinek-kinek belátása szerint helyzetét jobbá tenni, vagyonát gyarapítani. Ezeket minden egyént megillető természeti szabályoknak tartom, melyeket a törvények sem módosíthatnak, mégis törvényekbe kell iktatni őket, hogy növekedjék a hazaszeretet. […] Köztudomású, hogy azok, akik saját jogon rendelkeznek birtokkal, jobban művelik a földet azoknál, akiknek nincsen saját birtokuk. Azonkívül azt a sok apró földdarabot, melynek külön-külön gazdája van, nagyobb iparkodással művelik, mint az egy tulajdonos nagy kiterjedésű földjeit. […] A tapasztalat azt mutatja, hogy többet végez egy nem robotoló munkás, mint két robotoló. […] a magántulajdont szentnek kell tekinteni, attól akaratán kívül senkit se szabad megfosztani."

A felvilágosodás magyar szószólóját a polgárosodás nagyjai követték, gondolataikból is csupán szemezgetünk.[10] Kölcsey Ferenc: „[…] Nem egyébbel pedig, csak oly közös érdekkel, mely a társaság tagjait egyformán kösse a hazához; s ez érdek csupán két szó: *szabadság és tulajdon*." Deák Ferenc: „A szorgalomnak két hatalmas rugója van: *szabadság és tulajdon*. Két hatalmas ösztön ád a polgárnak erőt s lelkesedést a hon védelmében, s e két ösztön: szabadság és tulajdon. Csak két erő köti biztosan a népet honhoz és törvényhez, s e két varázserő: szabadság és tulajdon." Széchenyi István: „Bírhasson minden magyar a törvény védőpajzsa alatt ingatlant […]". Táncsics Mihály: „Nem gondolhatni oly akadályt, melyet szabad emberi erő s állhatatosság le nem győzhetne, ha tudja, hogy magáért s övéiért izzad és fáradozik […]".

Hasonlóan értékes gondolatokra leltem Eörsi Gyula kandidátusi disszertációjának lábjegyzeteiben. Frank Ignác: „[…] bizonyos mértékű szabadsága minden embernek vagyon; és hazánkban ember soha jószág nem lehet, […] de nem egyenlő minden embernek a szabadsága". Pulszky Ágost: „A magántulajdon az egyéniség kifejlődésének szükségképpeni folyománya és követelménye."[11]

[9] Hajnóczy József: A magyar országgyűlésen javaslandó törvények lényege. In Beér János – Csizmadia Andor (szerk.): *Történelmünk a jogalkotás tükrében*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1966. 617–626. o.

[10] Lukácsy Sándor (szerk.): *Nemzeti olvasókönyv*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1988. 256–257. o.

[11] Eörsi Gyula: *A tulajdonjog fejlődése. A kapitalizmus tulajdonjoga*. 1–2. kötet. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó, 1951. 1. kötet, 70. o., 5. lábjegyzet és 1. kötet, 330. o., 3. lábjegyzet.

7. Szabadság, tulajdon és emberi személyiség (egyéniség) gondolati egységét és fejlődési folyamatát összegezte a polgári jog tudománya és tankönyvi irodalma, amit én is továbbvittem. „A *tulajdonjog* mint alanyi jog a *polgári jog* (magánjog) *kiemelkedő jelentőségű* jogintézménye, *a tulajdonjogviszony* a polgári jog által szabályozott *vagyoni viszonyok alapjogviszonya.* […] az egyes ember legősibb és legtermészetesebb törekvése létfenntartásának a biztosítása, saját maga és családja számára létbiztonság, anyagi biztonság teremtése. […] A saját erejével teremtett és a jog eszközével védett anyagi biztonság bázisán érzi az ember magát igazán szabadnak. Ezt a *természetes emberi igényt* ismeri el és juttatja jogi kifejezésre a *tulajdonjog* intézménye."[12]

A tulajdonjogviszony a polgári jog egészére meghatározó befolyást gyakorolt, számos más alapvető jogintézmény modellje lett.

„Ezek közül néhány fontosabb példa:

a) a tulajdon jogosulti pozíciójának, az ember »*tulajdonosi minőségének*« absztrakciója útján született a *jogalany* elvont fogalma (»személy az, aki tulajdonos, vagy azzá válhat«);
b) a *jogképesség* döntően a tulajdonra vonatkozó *szerzőképesség* általánosítása bármely alanyi jogra és jogosultságra kiterjedően;
c) a tulajdon legfontosabb tartalmi eleme, a vele való *szabad rendelkezés* (a tulajdon »szabadsága«) a polgári jog számos más területén önállóan, nevesített formában jelenik meg: *vállalkozási* szabadság; szabad *társulás; szerződési* szabadság; *végintézkedési* szabadság; stb.;
d) a *személyiségi jogok* szerkezete és védelme a tulajdonjog modelljét követi (abszolút jelleg; szabad önrendelkezés);
e) a *szellemi alkotások* alapjogviszonyai szintén a tulajdonjog talajából nőttek ki, az »alkotó személyiség« szellemi terméke éppúgy a sajátja, ahogy általában az embernek az általa megtermelt, előállított, elsajátított más dolog (»szellemi tulajdon«)."[13]

A tulajdonjog mindezeken túlmutató jelentőségére is rámutatott Sólyom László korszakos jelentőségű nagy tanulmányában: „A klasszikus polgári jog azért lehetett a liberális rendszer reprezentánsa, mert az *absztrakt tulajdonjogban* megtalálta azt az »átírási kulcsot«, amelynek segítségével az egész magánjog hibátlanul illeszkedett a liberális társadalommodellbe. A »polgári társadalom« szférájában *ez* a tulajdon volt a szabadság és autonómia anyagi biztosítéka és belső garanciája. (A külső garanciát a tulajdon biztosítására rendelt állam és a klasszikus alkotmányok jelentették.)"[14]

[12] Lenkovics Barnabás: *Magyar polgári jog. Dologi jog.* Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2008. 59–60. o.

[13] Lenkovics Barnabás: *idézett mű,* 60. o.

[14] Sólyom László: Polgárjog és polgári jog. (A személyiségi jogok lehetőségei). *Jogtudományi Közlöny,* 1984/12. szám. 663–669. o., 666. o.

Jóllehet Sólyom egy új „átírási kulcs", a személyiségi jog lehetőségét kutatta, az absztrakt tulajdonjognak – úgy is, mint emberi jognak és alkotmányos alapjognak – ezt a szerepét (mint később látni fogjuk) nem adta fel. Helyesen tette, hiszen mint ez a korábbi klasszikus irodalmi idézetekből kiderült, az ember legsajátabb tulajdonának ma is a személyisége tekinthető, másrészt az általános személyiségi jogviszony abszolút – negatív szerkezete, kizárólagos tartalma és az önrendelkezés szabadsága is a tulajdonjogban gyökerezik. Ami igazán lényeges, az az, hogy mindkét „átírási kulcs" a magánjog világából kilépve az emberi jogok és alkotmányos alapjogok világában is megtermékenyítőleg hatott, ember- és társadalomformáló erőként hat mind a mai napig. Mindkettőt védeni és érvényesíteni kell tehát alanyi és alapjogi szinten egyaránt, arra törekedve, hogy egymást erősítsék, ne pedig mellőzzék vagy gyengítsék.

8. A kétszintű, sőt többszintű és egyidejűleg egyre differenciáltabb jogvédelem területén átértékelődött, kibővült az állam szerepe, kötelezettsége is, miközben annak végső lényege és célja valószínűleg semmit nem változott. Ahogyan azt már Arisztotelész leírta: „Az államkormányzás a legnagyobb gondot éppen arra fordítja, hogy a polgárokat valamilyenekké, éspedig jókká tegye, s alkalmassá tegye őket arra, hogy az erkölcsi jót cselekedjék. […] mert az erkölcsös ember mindent helyesen ítél meg, s mindenben felismeri az igazságot."[15] Micsoda komplexitás és micsoda absztrakció: kiolvasható belőle minden különös és minden konkrét érték és erény, ami akár az állam, akár az egyén szempontjából igazán fontos! Így a saját munkával, azaz becsületes úton szerzett (teremtett) tulajdon, a boldogulás, a létbiztonság nyújtotta szabadság, a szabad emberi személyiség és az egyéniség kifejlődése és kifejlesztésének egyéni és állami kötelezettsége. És főleg a tulajdonjogok és a velük járó szabadságok igazságos megoszlásának/szétosztásának egyéni és társadalmi igénye.

Kezdettől fogva nyilvánvaló volt, hogy – szerzésmódjától függetlenül – a túl nagy tulajdon nemcsak a tulajdoni tárgyak, de az emberek feletti uralom jogi eszköze is lehet. Nem véletlen tehát, hogy már a felvilágosodás korában az állam legfőbb kötelezettségei között a tulajdon védelme és biztosítása mellett megjelent és felértékelődött a tulajdon korlátozása is. Már Thomas Hobbes azt írta a *Leviatán*ban, hogy az államnak meg kell szabnia a tulajdonjog határait, és főképp azt kell megakadályoznia, hogy a szuverenitás hatalmi ágakra tagozódjon. Ha ez bekövetkezik, akkor az állam biztos bukásra van ítélve.[16] Ez természetesen tulajdonosi, gazdasági, pénzügyi „hatalmi ágakra" is értendő. John Locke pedig leegyszerűsítve úgy fogalmazott, hogy „[…] a kormányzásnak nincs más célja, mint a tulajdon megvédése", amin természetszerűleg a személyes munkával szerzett saját tulajdont értette. Az ilyen tulajdon védelmének kötelezettsége olvasható ki a társadalmiszerződés-elmé-

[15] Arisztotelész: *Nikomakhoszi etika*. Budapest, Európa Könyvkiadó, 1987. 23. és 67. o.
[16] Hobbes, Thomas: *idézett mű,* 214–216., 332–333. és 346. o.

letek „minimálisállam”-programjából is, mely államnak ez a fő kötelezettsége. Ez bővült ki a szociális államnak a saját munkát és a munkásembert védő funkcióival többek között a Rerum Novarumnak köszönhetően: „A testi, anyagi javak védelmét illetően az állam első feladata, hogy a szegény munkásokat kimentse azoknak a telhetetlen embereknek a zsarnokságából, akik haszonéhségükben az embert élettelen tárgyként kezelik, és mértéket nem ismerve kizsákmányolják.”[17]

9. Volt idő, amikor az állam ezt az „első feladatát” túlteljesítette (olasz korporatív állam, német nemzetiszocialista állam, szovjet szocialista típusú államkísérletek), ilyenkor mindig totális diktatúrákba torkollott.

Napjainkban viszont, a kétpólusú világrendszer (de nem „a történelem”) végét követő „bérmunka-társadalomban”, sarkított megfogalmazásban: a „globális bérrabszolgaság” korában mintha újból alulteljesítené. Holott a fenntartható egyensúly (régies nevén: az arany középút) megtalálása változatlan feladat. Gazdasági, pénzügyi (költségvetési) és szociális téren most a se nem minimális, se nem maximális „redisztributív” államtól várjuk a csodát. Azt a csodát, hogy legyen demokratikus jogállam, jóléti jogállam és szociális jogállam is, lehetőleg egyszerre, és egyidejűleg teljesítse a társadalmi igazságosság és a természeti fenntarthatóság követelményeit is, ne csak a jelen generációk, de a jövő generációk érdekeire is tekintettel. Azért volna csoda, ha minden így együtt és egyszerre teljesülne, mert az állam eddig ennél kisebb és kevésbé bonyolult feladatokat sem volt képes hibátlanul és hiánytalanul teljesíteni. A reményt persze sohasem szabad feladni, és ezt az új, összetett és ellentmondásos feladathalmazt nagyon is célszerű legalább deklarált állami és társadalmi célkitűzésként fenntartani, sőt megerősíteni. Hogy kell-e (van-e értelme), avagy szabad-e az alapvető célkitűzéseknek normatív erőt tulajdonítani, nos, ebben a tekintetben a történelem nagyfokú óvatosságra int. A norma kikényszeríthető, a kényszer erőszak alkalmazását is megengedi, amiben – mértékében, eszközeiben, módszereiben – a történelem tanulsága szerint nagy a veszély. Az észszerűen gondolkodó, egyenjogú és mellérendelt, szabad és felelős tulajdonosok társadalmi szerződése, a törvények uralmát eredményező „tulajdonosi demokrácia” eddig képes volt ezt a veszélyt megelőzni, mérsékelni vagy legalább utólag elhárítani. Ha és ahol létezik ilyen demokrácia. Ahhoz, hogy létezzen, nélkülözhetetlen az emberformáló tulajdonjog, úgy is, mint a tulajdonhoz való jog emberi jogként való deklarálása.

10. Gondolatmenetünk végéhez közeledve, ha újra felteszem Szigeti professzor úr kérdését: emberi jogunk-e a tulajdonjog? – remélem, körvonalazódott az én határozott válaszom: igen! Mert változatlanul van értelme és haszna is. Rejlik benne olyan személyes és társadalmi motiváló tényező, sőt hajtóerő, amelyet kár lenne veszni hagyni. Nem remélhetjük az éltető hatását annak a folyóvíznek, amelynek a forrá-

[17] *Rerum Novarum*. 47. o.

sát kiapasztjuk! Az ember nem csupán elsajátítója a természeti javaknak, miként a legelésző vagy a ragadozó más élőlények, de hozzátenni is képes a javak köréhez, saját munkája, kreativitása és produktivitása révén. Ezáltal nemcsak materiális létbiztonságát, a természettől való viszonylagos szabadságát teremti meg, de fejleszti önnön személyiségét és társadalmi szabadságát is. Mindezek együtt adják az ember rangját, emberi méltóságát, vagyis a tulajdon intézményének és a tulajdonjognak azt a magyarázatát, aminek emberi jogi súlya és hatóereje van.

És ez fordítva is levezethető, a tulajdonhoz való emberi jog az emberi méltóság „anyajogából" is következik. Az emberi méltóság joga más megfogalmazásban az általános személyiségi jog, az önmegvalósítás és az önrendelkezés szabadsága, az *egyéni cselekvési autonómia hagyományos anyagi* előfeltétele (alapja) és biztosítéka pedig a tulajdon.[18] Az emberi jog-tulajdonjog fogalompár tehát oda-vissza működőképes, legalábbis az absztrakt normák síkján. Az igazi nagy kérdés persze az, hogy ha a konkrét valóságban a tulajdonjog intézménye nem működőképes, mert/vagy súlyos torzulással (diszfunkcionális mellékhatásokkal) működik, ez elégséges ok-e arra, hogy feladjuk, hogy végleg lemondjunk róla? Természetesen: nem! Ahogyan az észszerűségről, az igazságosságról vagy a tisztességről sem mondhatunk le csak azért, mert a tökéletlen ember nem ezek szerint él. Ahogyan az élethez való jogról sem mondhatunk le amiatt, hogy az ember feltalálta a tömegpusztító fegyvert és a gázkamrát. Sőt, ellenkezőleg: ezek nagymértékben inspirálták az élethez és az emberi méltósághoz való jogok normakénti megfogalmazását, védelmük felerősítését, a jogvédelem eszköztárának bővítését.

Hasonló a helyzet a tulajdonjoggal is. Azért, mert dolgok feletti uralomból folyton emberek feletti uralommá törekszik átalakulni, sőt ma már „világuralmi" intézményrendszerré „fejlődik", nem feladni kell, hanem féken tartani, helyes mederbe terelni. Ennek egyik eszköze a nagy tulajdonok vonatkozásában – a weimari alkotmány nyomán – a tulajdon szociális kötöttsége, közkötelezettségekkel való terhelhetősége, vagy ahogyan az Alaptörvény XIII. cikk (1) bekezdés második mondata szól: „A tulajdon társadalmi felelősséggel jár". Másik eszköze a kis tulajdonok megvédése, képződésük elősegítése, támogatása, fennmaradásuk biztosítása. Ernst Schumacher ilyennek tekinti a dolgozó tulajdonos magántulajdonát, ami „kreativitást segítő", „természetes és egészséges", „kis léptékű", „személyes és helyi". Azt írja: „Nem kételkedem benne, hogy a műszaki fejlődésnek új irányt lehet szabni, olyan irányt, amely a fejlődést visszavezeti az ember valódi igényeihez, vagyis: *az ember tényleges méreteihez.* Az ember kicsi, következésképpen a kicsi szép. Az óriás méretek hajszolása az önpusztítás szenvedélye".[19]

Egyidejűleg hasonlóan vélekedett Bibó István is: „Különbséget teszünk valóságos tulajdon között, amely egy embert egy, az ő szabadságát növelni képes objektummal

[18] 64/1993. (XII. 22.) AB határozat.

[19] Schumacher, Ernst: *A kicsi szép*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1991. 163. és 270. o.

direkt kapcsolatba hoz, legyen az egy darab föld, amit megművel, egy ház, amiben lakik, egy szerszám, vagy egy műhely, amit használ, másrészt aközött a tulajdon között, amely óriási méretével egyetlen ember cselekvőségével egyáltalán át nem fogható; és a tulajdon ebben az esetben nem egy ember és egy objektum közötti viszonyt jelent, hanem egy embernek más emberekkel szemben érvényesülő hatalmi viszonyát. […] Ebben van a tulajdon védelmezőinek a csalása." „Valójában a tulajdonnak nem az államosításában kell a megoldást megtalálni, és nem is szükségképpen a kollektivizálásában, hanem a tulajdoni viszonyok felbontásában és humanizálásában…"[20] Általánosítva: nem az emberrel szembeforduló, elembertelenedő folyamatokhoz, intézményekhez kell a jogot alakítani (értelmezni), hanem a jog segítségével kell azokat megállítani és visszafordítani, az emberhez (az emberihez) visszaalakítani.

11. Tudom persze, hogy könnyebb ezt így elméletben kimondani, mint a gyakorlatban valóra váltani. A mindenkori államnak, társadalomnak és az egyes embernek is – a kényszerpályák ellenére – van szabad mozgástere, autonómiája, dönthet akár jól is. Az Alaptörvény O) cikkének 1. fordulata például kimondja: „Mindenki felelős önmagáért" (értsd emberi minőségéért, személyiségéért, létfenntartásáért, boldogulásáért, családjáért stb.). A XIII. cikk (1) bekezdés 1. mondata ehhez kapcsolható: „Mindenkinek joga van a tulajdonhoz és az örökléshez", ezek tehát alanyi és alapjogok is egyben, mint utóbbiak – gazdag tartalmuk és történeti kifejlődésük folytán – első és második generációs jogoknak egyaránt minősíthetők.

Ugyanakkor – ahogyan Szigeti Péter is írja[21] – a 64/1993. (XII. 22.) AB határozat nemcsak kijelölte a tulajdon alkotmányos funkcióját („az egyéni cselekvési autonómia hagyományos anyagi alapja"), de azt el is oldotta és ki is szélesítette a polgári jogi tulajdonfogalomhoz képest: „Az alkotmányos védelemnek úgy kell követnie a tulajdon szerepének változását, hogy közben ugyanezt a védelmi feladatot elláthassa. Amikor tehát az egyéni autonómia védelméről van szó, az alapjogi védelem kiterjed a tulajdon egykori ilyen szerepét átvevő vagyoni jogokra, illetve közjogi alapú jogosítványokra is (például társadalombiztosítási igényekre)". Nevezhetjük ezt a tulajdon új alkotmányos funkciójának is. Ennek az átminősítésnek a szociális biztonsághoz való joghoz képest kiemelt elméleti és gyakorlati jelentősége van.[22] A társadalombiztosítási jogosultságok „tulajdonjogszerű" védelme úgy erősítené fel ezek alkotmányos alapjogi védelmét, hogy közben nem korlátozná lényegesen a jóléti

[20] Bibó István: *Az európai társadalomfejlődés értelme. Válogatott tanulmányok.* Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1986. 3. kötet, 69–70. o.

[21] Szigeti Péter: *idézett mű,* 412. o.

[22] Juhász Gábor: Gazdasági globalizáció, a jóléti államok modernizációja és a szociális jogok alkotmányos védelme. *Állam- és Jogtudomány,* 2009/3. szám. 307–327. o.

jogállam politikai mozgásterét a gazdasági és pénzügyi lehetőségek függvényében. Az O) cikk 2. fordulata mindenesetre az öngondoskodás felelősségéhez kapcsolódva folytatódik: „[…] (mindenki) képességei és lehetőségei szerint köteles az állami és közösségi feladatok ellátásához hozzájárulni". Ez a társadalmi szolidaritás egyénre szabott általános kötelezettsége. Ehhez járul a XIX. cikk: „Magyarország arra törekszik, hogy minden állampolgárnak szociális biztonságot nyújtson." Ebből ugyan konkrét mértékek, összegszerűségek nem olvashatók ki, de az anyagi (ellátási) biztonságra törekvés az állam alkotmányos kötelezettsége. Ha egy alkotmánybíróság (például a német) megélhetési minimumot is meghatároz, azt az emberi méltóság sérthetetlensége miatt teszi. Nálunk ugyanez az egyéni cselekvési autonómia anyagi alapjának, azaz a tulajdonhoz való jognak a védelmeként is értelmezhető lenne.

Látható, hogy egyrészt mind az egyénnek, mind az egyének közösségének, a társadalomnak, másrészt mind a tulajdonnak a hagyományos (egyéni cselekvési autonómia), mind az új (társadalmi szolidaritási) funkciójában tág a mozgástere, magának a tulajdonnak az emberi jogi rangja és minősége azonban nem kérdőjelezhető meg (avagy más megfogalmazásban: erőteljesen védhető, megérvelhető). Rajtunk múlik, melyik funkciójából mennyit, milyen mértékben és milyen módon érvényesítünk ténylegesen.

12. Végezetül hadd zárjam én is egy kérdéssel, gesztusként kiskaput (vagy akár túl nagyot) nyitva Szigeti Péter jogosnak is tekinthető kérdése és nemleges válasza felé. Emberi jogunk-e a tulajdonjog globális méretekben? Biztosítható-e a tulajdonhoz való jog 8-10 milliárd ember számára a földön, akár hagyományos (öngondoskodási), akár új (szolidaritási) funkciójában? Különösen ott és akkor, ahol és amikor – visszautalva John Locke-ra – már nem maradt elegendő és jó minőségű természeti jószág (környezet) a puszta megélhetéshez sem. A kérdés tehát nem csupán magyar (nemzetállami), sokkal inkább nemzetközi (univerzális) emberi jogi szinten vetődik fel. Ha itt is igen a válasz, az a javak (és jogok) teljesen új, globális szintű elosztását, illetőleg újraelosztását követeli meg, ami egy teljesen új globális világrendet feltételez. Nem lesz könnyű ilyet kialakítani, hiszen napjainkban a globális gazdasági-pénzügyi érdekek nyomására „az állami szerepvállalás csökkentése, a jóléti jogosultságok megnyirbálása, a társadalmi szolidaritás eszméjének háttérbe szorítása, valamint az öngondoskodás térnyerésének elősegítése vált hangsúlyossá a politikai programokban. […] A szociálpolitikai szakirodalomban ezt az öncsonkolási folyamatot némiképp eufemisztikusan jóléti paradigmaváltásnak, a jóléti állam adaptációjának, illetve újrakalibrálásának nevezik."[23] Ezt a jóléti nemzetállami problémahalmazt tetézik még – egymással szoros összefüggésben – a globális szoci-

[23] Juhász Gábor: *idézett mű,* 319. és 321. o.

ális szakadék szélesedése és mélyülése, a klímakatasztrófa veszélye és a nemzetközi migrációs válság (népvándorlás). A helyzet mégsem reménytelen, talán éppen az emberi jogok, a munkához és a tulajdonhoz való jogok újraértelmezése segítségével. A munka és a tulajdon ott volt az egész emberiség múltjában is, ott lesz a jövőjében is, csak vegyük észre és vegyük komolyan. „Mert az ember által elszenvedhető legnagyobb jogfosztottság az, ha semmi esélye rá, hogy önmagáról gondoskodjék és biztosítsa megélhetését."[24] Ennek a tömeges jogfosztottságnak az elhárítására szolgált és szolgál a javak egyetemes rendeltetése, a mindenkit megillető tulajdonjog.

[24] Schumacher, Ernst: *idézett mű,* 224. o.

Francia jogértelmezéstanok – utópia es realizmus között

PAKSY MÁTÉ

A törvénykönyvekhez kötődő elméleti megközelítéseket rendszerint két szélső pont közé soroljuk. A realisták szerint mindegy, hogy van-e egy vagy több könyvbe összefoglalt jog, hiszen a jogalkalmazó döntése nem szabályokon alapul, ugyanis „csak egy mesebeli törvénykönyv képes arra, hogy tekintetbe vegye az összes lehetséges jogvitát, és azokat szabályozza".[1] Az utópikus gondolkodók pedig pontosan ilyen „mesébe" ágyazták bele a fennálló joggal szembeni előítéletüket, és tettek javaslatot a jogszabályok közérthető, rendszerezett formában való közzétételére.[2] A Seholsincsországban lakóknak, írja például Morus Tamás, „[i]gen kevés törvényük van… Sőt azt kifogásolják leginkább a többi népnél, hogy az embereket több törvénnyel szabályozzák, mint amennyit el lehet olvasni, vagy zavarosabbal, hogysem valaki meg tudná érteni… [N]áluk mindenki járatos a jogban, mert mint mondottam, a törvények száma kevés, a magyarázatok közül pedig a legegyszerűbbet tartják a leghelyesebbnek… a törvényeket csak azért hozzák, hogy belőlük mindenki megtudja a kötelességét."

A jogtörténet számtalan példával illusztrálja, hogy a kodifikáció végül mégsem bizonyult utópiának, ám az is kétségtelenül igaz, hogy a törvénykönyvet alkalmazó bíró szabadságát egyre több jogi kultúrában és egyre szélesebb körben kezdték a jogalkotók elismerni. Jelen tanulmányban, mely a szintén „franciás" Szigeti Péter születésnapjára készült, ezt a jogtörténeti állítást igyekszem igazolni a jogelmélet segítségével.

Jelen dolgozat felépítése viszonylag egyszerű lesz. Először megvizsgálom az 1804-es francia polgári törvénykönyvnek a jogalkalmazó döntési kötelezettségét megalapozó 4. szakaszát, és bemutatom azt a jogtudóst, Jean-Étienne-Marie Portalist (1746–1807), aki e szakasz mögött állt. A tanulmány második részében az egzegétikus iskolát elemzem. Az ehhez iskolához sorolt szerzőket rendszerint hírbe hozzák a szövegpozitivizmussal (ha van ilyen irányzat egyáltalán), és én ezt a tézist szeretném

[1] Frank, Jerome: A kodifikáció és a jog imperatív elmélete. In Badó Attila (szerk.): *Jerome Frank: Bíráskodás az elme ítélőszéke előtt. (Válogatott írások).* Budapest, Szent István Társulat, 2006. 45. o.

[2] Morus Tamás: *Utópia.* Budapest, Európa Kiadó, 1989. 108. o. A kodifikációs utópiáról lásd még Guy, Stéphane: Une utopie: la codification. *Revue française de droit constitutionnel*, 26. évf. (1996). 273–310. o.

árnyalni egy kicsit. Ugyanezt az „árnyalást" tekintem a feladatomnak majd François Gény esetében is, akit viszont sokan úgy könyvelnek el, mintha ő lenne a francia jogi realizmus úttörője. Az írást a perspektívákat röviden áttekintő összegzés zárja le.

Portalis hatása a francia Polgári Törvénykönyv 4. cikkére

A JOGÉRTELMEZÉS ÉS A FRANCIA POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYV 4. CIKKELYÉNEK ÉRTELMEZÉSEI

A kodifikáció hazájában, Franciaországban a XVIII. századi forradalmárok a régi rend bírói tevékenységével olyannyira elégedetlenek voltak, hogy egyenesen a jogértelmezést kívánták megtiltani. Ebben nyilván közrejátszott a felvilágosodás észkultusza is, de kapóra jött az az elvetésre ítélt római jogi hagyomány is, ahol az *interpretatio* jogfejlesztést jelentett.

A francia polgári törvénykönyv nem is tartalmaz értelmezési szabályokat, hiszen a kodifikáció megteremtéséhez szükséges politikai akaratot megjelenítő Napóleon sem nagyon bízott a bírókban. Sokszor idézik a kódex egyik szerzője, Maleville elleni kirohanását, amikor az utóbbi jogszabály-magyarázathoz kommentárt szeretett volna írni: „Odaveszett a törvénykönyvem!" *(Mon Code est perdu!).*[3] Az értelmezés-ellenesség olyan erős volt, hogy az 1804. szeptember 21-i rendelet megtiltotta a professzoroknak, hogy személyes véleményüknek adjanak hangot a törvénykönyvről szóló előadások *(cours de Code)* során.

Ilyen szemszögből nézve legalábbis meglepő a törvénykönyv alkalmazását (és értelmezését) kötelezővé tevő szabály: „az a bíró, aki a törvény hallgatására, homályossága vagy hiányosságára hivatkozva elutasítja, hogy döntsön, vétkes az igazságszolgáltatás megtagadásában." E 4. szakasz bevezetésének a célja ugyanakkor mégis csak az volt, hogy a régi rendből ismert „törvényhozóhoz való fordulás" *(référé législatif)* intézménye helyett egy új mechanizmust alkosson, anélkül, hogy az eljáró bírónak értelmeznie kellene az alkalmazandó jogot. A törvényhozóhoz azért kellett korábban fordulni, mivel ő tudja hitelesen megmondani egy vitatott jogszabály helyes jelentését. A kódex 4. szakasza viszont pontosan ezt az „odafordulást" tiltja meg, amennyiben ezt az „igazságszolgáltatás megtagadása" vétségének tekinti.

Valójában a joghézag volt az az elméleti és gyakorlati probléma, amivel a kodifikátornak szembe kellett néznie. A 4. szakasz ez ellen „küzdve" kétfajta értelmezésnek enged teret: ha azt feltételezzük, hogy a kodifikátor szerint a törvénymű hézagmentes, úgy a szakasz azt jelenti, hogy a bíró a hibás abban, ha mégis úgy érzi: a törvény hallgat, homályos vagy hiányos. Ha viszont azt feltételezzük, hogy a kodifi-

[3] Gaudemet, Jean: *Les naissances du droit. Le temps le pouvoir et la science au service du droit.* Paris, Montchrestien, 1997. 351. o.

kátor tisztában volt azzal, hogy a jogalkalmazó szembetalálkozik majd olyan helyzetekkel, amikor a jog hallgat, a szöveg homályos vagy hiányos, akkor viszont úgy kell értelmeznünk a rendelkezést, hogy a jogalkalmazó ezeket a problémákat oldja meg maga. Ez utóbbi esetben tehát a bíró elvileg bármit megtehetne, csak hogy döntést hozzon, hiszen ez a kötelezettsége, de nem fordulhat a törvényhozóhoz, miként azt tette volna, ha a régi rend egyik bírája lenne.[4]

A 4. szakasz jelentéséről szóló vita régóta tart, s a legfőbb kérdés nyilvánvalóan az, hogy mit értünk a jogértelmezés fogalmán. Michel Troper szerint a kodifikátor el szerette volna tiltani az értelmezéstől mint kreatív tevékenységtől a jogalkalmazót: „a Polgári Törvénykönyv nem tartalmaz semmilyen közvetlenül törvényértelmezést illető rendelkezést, éppen ellenkezőleg, azt feltételezi, hogy a törvény mindig világos, olyannyira, hogy a törvény homályosságára is úgy tekint, mint egy alaptalan hivatkozásra *(prétexte),* amelynek nyomában a bíró az igazságszolgáltatás megtagadása miatt felelősségre vonható."[5] Troper leírásának a paradox voltát az adja, hogy valójában az maga is egy értelmezési forma, hiszen történeti alapon egy meghatározott értelmezését adja az értelmezés tilalmára vonatkozó szakasznak. Abból a tényből vezet le ugyanis egy meghatározott értelmezés-elméletet (a nyelvtani értelmezését), hogy a Törvénykönyv nem tartalmaz értelmezésre vonatkozó szakaszokat, azaz a törvényhozói szándékra következtet a hiányból. Troper elemzése valójában valamiféle genetikus értelmezése a 4. szakasznak. Ám miként látni fogjuk, az egyik előterjesztő, Portalis, nem egészen így látta a dolgokat.

Chaïm Perelman szerint viszont a 4. szakasz a bírót a joghézagok betöltésére szólítja fel. Szerinte a bírói jogalkalmazás az ítélet kimondásából, az indokolásból és a döntés igazolásaként az azzal összefüggő várakozásokkal való számvetésből áll. Ezt a komplex kötelezettséget igazolja a 4. szakasz, ámde itt meg is áll e kötelezettség: a további, a jogalkalmazói intenciók keresése (például közvélemény hatása, a kollégák vagy a felsőbb bíróságok véleményének figyelembevétele) nem a joglogika értelmében felfogott jogtudomány feladata.[6]

A „jogmondás" kikényszerítése érdekében – Perelman álláspontjának megfelelően – a 4. szakaszt a francia bíró együtt olvassa a törvénykönyv 5. szakaszával. Ez megtiltja az ítélet általános formában történő megalkotását – „tilos a bíráknak általános és szabály formájában ítélkezni az eldöntendő ügyekben". A „francia jog szellemének" megfelelően ezért az ítélet mindig individuális marad, vagyis nem válhat „általános rendelkezéssé" *(disposition générale)*. Az 5. szakasz megtiltja a bíróknak, hogy ilyen módon, törvényhozóként alkossanak általános szabályokat. Ezért, a

[4] Erről lásd Delnoy, Paul: *Eléments de méthodologie juridique: 1. Méthodologie de l'interprétation juridique. 2. Méthodologie de l'application du droit.* Liège, Larcier, [2]2007. 389–392. o.

[5] Troper, Michel: L'Etat de droit est-il un Etat limité? *Revue hellénique des droits de l'homme,* 1999/3. szám. 550. o., 11. j.

[6] Perelman, Chaïm: *Droit, morale et philosophe.* Paris, LGDJ, 1968. 125. o.

common law hagyományával szemben, a francia bíró nem alkot precedenst, és – fő szabályként, de fontos kivételekkel – nem is kötik a precedensek (sem). Ha ilyen döntést hoz, ez akár meg is semmisíthető. Azt, hogy mikor „kellően indokolt" egy döntés, vagy hogy abban mikor fogalmazódik meg „általános rendelkezés", nos, ezt a Semmítőszék állapítja meg. Ilyen formában a 4. szakasz a következőképpen szól: a jogalkalmazónak minden esetben indokolnia kell a döntését, tehát döntenie kell, s a döntés a jogszabály értelmezése alapján történik. Ha elutasítja a keresetet, nem hivatkozhat a „törvény hallgatására, homályosságára vagy hiányosságára".

Paul Foriers szerint viszont a jogalkalmazó döntési kötelezettségét, a joghézagot és az igazságszolgáltatás megtagadását el kell választani egymástól. Ennek oka a következő. Az igazságszolgáltatás megtagadásának vétsége már a régi rend jogában is ismert volt. Ezt az intézményt az 1667. rendelet 25. címének 1. és 2. cikkelyei szabályozták, és szerinte ezeken a rendelkezéseken alapult a Polgári perrendtartási kódex 506. cikkelye is. Ha az utóbbihoz hozzátesszük a 4. szakaszt, akkor is mindössze az az enyhe kötelezettség háramlik a bíróra, hogy valahogy – azaz bárhogy! – döntsön, függetlenül attól, hogy van-e vagy nincsen alkalmazható jogszabály. Ha nincsen szabály, akkor a felperes keresete vissza is utasítható anélkül, hogy a bíró vétkes lenne az igazságszolgáltatás megtagadásában.[7]

De miért is lett az igazságszolgáltatás megtagadása ilyen bűncselekmény? A jogintézménynek van egy tág és van egy szűk felfogása. A szűk felfogás szerint a „megtagadás" az ítélkezés nyers visszautasítását jelenti. Ha így jár el a bíró, akkor valójában leveti talárját, és arra buzdítja a hozzá forduló feleket, hogy jogaikat védjék, ahogy akarják. Vagyis erőszakra ösztönöz. A forradalom utáni jogban erre már nem nagyon akad példa; ennek nyilván olyan oka is volt, hogy a régi rendben a felek maguk is hozzájárultak az eljárás költségeihez *(donner les épices),* s ha a juttatást kevesellte a bíró, elutasíthatta, hogy eljárjon. A tilalom tehát eredetileg a bírói kötelezettségszegésre vonatkozott. A francia Büntető Törvénykönyv 185. szakasza igen szigorú pénzbüntetéssel (75 000–300 000 frank) és hivatalának elvesztésével fenyegeti meg azt a bírót, aki a törvény hallgatására vagy homályosságára hivatkozva visszautasítja a döntést. Az Eljárásjogi Kódex szabályai közül a legfontosabb azt mondja ki, hogy már akkor megvalósul a bűncselekmény, ha a bíró nem foglalkozik a keresetekkel. Vagyis az ítélet megtagadása ebben a kontextusban már nemcsak a döntés egyszerű elutasítását jelenti, hanem a hanyagságot vagy az ítélkezéssel való késlekedést is.

A *Code civil* kodifikátorai inkább talán azt kívánták elkerülni, hogy a bírák gyakran a törvényhozóhoz forduljanak, mivel ez túl hosszú időre felfüggesztette volna az eljárást. Amennyiben a rendes bírónak nincsen hatásköre a kérelem elbírálására, úgy ennek deklarálásával már teljesítette a kötelezettségét. A közjogban azonban bonyolultabb a helyzet. Itt nemcsak a kötelezettségszegést nevezik az „igazságszol-

[7] Foriers, Paul: Les lacunes du droit. In Perelman, Chaïm (szerk.): *Le problème des lacunes en droit.* Bruxelles, Bruylant, 1968. 11–12. o.

gáltatás megtagadásának", hanem minden olyan helyzetet, amikor valamilyen aktus ellen nem lehet fellebbezni. Ilyen helyzet viszont gyakran előfordult, hiszen a törvényhozás és a végrehajtás bizonyos esetekben immunisak, és a rendelkezések ellen fellebbezés nem lehetséges.

Az igazságszolgáltatás megtagadásának van egy másik, tágabb értelme is. A doktrína úgy értelmezte ezt a szakaszt, mint amely megvalósul akkor is, ha a bíró a feleket lehetetlen helyzet elé állítja, például azzal, hogy felfüggeszti az eljárást addig, amíg egy vonatkozó jogszabály tervezetét a törvényhozó nem fogadja el. A tágabb értelem ezért inkább igazságtalan helyzetre utal. Eredetileg a közigazgatási szerv hallgatása is ennek minősült, utóbb azonban a két terület elvált egymástól, és az intézmény egyre inkább elkülönült a kötelezettségszegés szándékos jellegétől is. Ez a szituáció az igazságszolgáltatás intézményrendszerének működési hibájából, például a pozitív vagy negatív hatásköri összeütközésből áll elő. A közjogban használt „igazságszolgáltatás megtagadása" tehát rendszerszintű hiba, és nem pedig bírói kötelességszegés.

PORTALIS JELENTŐSÉGE

A francia Polgári Törvénykönyv bevezető rendelkezéseinek – így a fent elemzett 4. szakasznak – a megfogalmazásában nem kis szerepe volt a kiváló jogtudósnak, későbbi kultuszminiszternek, Portalisnak.[8]

Meglepő, hogy Portalis mennyire *realista* volt a kodifikáció határai tekintetében: „A törvénykönyv, írja, akármilyen teljesnek tűnik, nem befejezett, a bíró elé ezer nem várt kérdés érkezik. Mert a törvényeket megalkotják egyszer, de olyanok maradnak, ahogyan azokat megírták; az emberek viszont, éppen ellenkezőleg, nem pihennek soha; mindig cselekszenek; s ez a mozgás, amely meg nem áll, és amelynek hatásait a körülmények változatosan alakítják, minden egyes alkalommal új kombinációt teremt, néhány új tényt, néhány új eredményt.[9] Sőt magáról a kodifikációs tevékenységről a kifejezetten kodifikációellenes Savignyhez hasonlóan gondolkodott.

[8] Boullée, Auguste-Aimé: *Essai sur la vie, le caractère et les ouvrages de J.-É.-M. Portalis.* Paris, Didier, 1859; Frégier, Jh. Casimir: *Portalis, philosophe chrétien ou Du véritable esprit philosophique.* Paris, Challamel, 1861; Ewald, François: *Rapport philosophique: un politique du droit. In Le Code civil 1804–2004.* Livre de bicentenaire. Paris, Dalloz, 2004. 77–98. o. Portalisról lásd még Lavallée, René: *Portalis. Sa vie et ses oeuvres.* Paris, Librarie Académique, 1869; Plesser, Markus Alexander: Jean Etienne Marie Portalis und der Code civil. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung,* 116. kötet, 1999/1. szám. 617–619. o.; Dwyer, Philip G.: Napoleon and the Foundation of the Empire. *The Historical Journal,* 53. kötet, 2010/2. szám. 339–358. o.

[9] Portalis, Jean-Étienne-Marie: Discours préliminaire sur le projet de Code civil présenté le 1er Pluvoise an IX par la Comission nommée par le gouvernement consulaire [1844]. In *Écrits et Discours juridiques et politiques*. Marseilles, Presses Universitaire d'Aix-Marseilles, 1988. 26. o.

Azonban, miként Savigny sem mondta azt, hogy nem *lehet* kodifikálni, hanem csak azt állította, hogy nem *kell*ene kodifikálni, Portalis is tarthatta úgy, hogy „a népek törvénykönyvei idővel elkészülnek, de, szigorú értelemben, nem mi készítjük azokat".[10]

Portalis és Savigny között az összekötő kapocs Montesquieu. A német jogtudóshoz hasonlóan Portalis is azt tanította, hogy a régi maximákat tiszteletben kell tartani, hiszen azok a szokásokból alakulnak ki. Ha csak a saját erejére, azaz a törvényre, a közhatalmi beavatkozásra támaszkodik a törvényhozó, akkor elidegenedik a nemzettől, vagyis attól a közösségtől, amely a szokásokat formálja. Portalis jogfilozófiája a felvilágosodás természetjogi felfogását is tükrözi, de figyelemmel van a jog és a törvény közötti, megint csak Montesquieu által megtett *különbség*re is: „a *jog* az egyetemes, a dolgok természetére alapított *legfelsőbb értelem*. A törvények nem mások és nem szabad, hogy mások legyenek, mint a jognak pozitív szabályokra, különös előírásokra való korlátozása. A jog erkölcsileg kötelező, de általa bármilyen kényszer az; a jog irányít, a törvények parancsolnak…"[11]

A jogot és a törvényt – miként Montesquieu tanította – el kell tehát választani egymástól. A törvény azonban nem a szuverén akaratát tükrözi – legalábbis Portalis következő meghatározása szerint – hanem inkább a lenyomata, az elvekben történő kifejeződése annak: „A törvények nem hatalmi aktusok, hanem a bölcsesség, igazságosság és az értelem tettei. A törvényhozó nem is annyira tekintélyt, mint inkább szent hivatást gyakorol."[12] „Tegyünk bármit is, a pozitív törvények soha sem fogják teljesen helyettesíteni a természetes értelmet az élet ügyeiben."[13] „Rosszul kormányzunk, amikor sokat kormányzunk. Egy ember, aki egy másik emberrel foglalkozik, figyelmes és bölcs kell hogy legyen; figyelnie kell az érdekére, megfelelő információkat kell szerezni, és nem szabad elhanyagolni azt, ami hasznos. A törvény feladata az, hogy a mások által okozott kártól megvédjen…" „A törvény feladata az, hogy nagy vonalakban rögzítse a jog általános maximáit; következményeiben gyümölcsöző elveket állítson fel, és hogy minden egyes ügyben felvetődő részletkérdésekhez ereszkedjen le. A bíróra és a jogtudósra vár, hogy irányítsa az alkalmazását, a törvény általános szellemébe behatolva."[14] „A törvényhozás tudománya abból áll, hogy a közjóhoz a leginkább illeszkedő elveket minden egyes területen megtalálja; a bírák tudománya pedig az, hogy ezeket az elveket érvényre jutassák, egymástól elágaztas-

[10] Portalis, Jean-Étienne-Marie: *idézett mű,* 30. o. Lásd még Wilhelm, Walter Portalis et Savigny. Aspects de la restauration. In *Aspekte europäischer Rechtsgeschichte. Festgabe für Helmut Coing zum 70. Geburtstag*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 1982. 447. o., ahol a szerző idézi, hogy Savigny e meghatározáshoz a következő jegyzetet írta a szöveg mellé: „Ez nem Montesquieu-től van?"

[11] Portalis, Jean- Étienne-Marie: *idézett mű,* 31. o.

[12] *Ugyanott,* 23. o.

[13] *Ugyanott*.

[14] *Ugyanott*, 26. o.

sa azokat, bölcs és indokolt alkalmazás révén kitágítsa az alkalmazásukat az egyéni vélekedésekhez."[15]

Ugyancsak Savignyra emlékeztet – bár hozzá képest sokkal reflektálatlanabb módon –, ahogyan Portalis a *nyelv*ről beszél. A kódex nyelvének tisztának kell lennie, írja, de ez nem jelenti azt, hogy a kodifikátornak új nyelvet kellene feltalálnia. A szerzők mindössze *kijavítják* a nyelvet azzal, hogy a homályos kifejezéseket pontosítják, és néhány új kifejezés bevezetését javasolják. A nyelv olyan, mint a *desuetudo,* amely láthatatlan hatalomként ítéletet mond a rossz törvényekről, és megvédi a népet a törvényhozó által okozott meglepetésektől, s magát a törvényhozót is saját magától.

Nem elhanyagolható az a tény sem, hogy Montesquieu a *Törvények szelleme* című művében (III. fejezet, IV. könyv) maga is azt írja, hogy a republikánus alkotmány hatálya alatt a bírák a törvények betűit követik. Portalis számára ugyanakkor nyilvánvaló volt, hogy a törvénykönyv hatálybalépése után is lesz feladata a jogtudománynak. Mint láttuk, a bíró feladatául tűzte, hogy „a törvények szellemébe behatoljon". A doktrinális értelmezés arra való, hogy a „törvények valódi értelmét meghatározza, megfelelően alkalmazza és kiegészítse a nem szabályozott esetekben", mert enélkül nem gyakorolható a bírói funkció.[16] Amikor a 4. szakaszról szólt a vita, Portalis szívesebben hivatkozott volna a *méltányosság*ra. A bírói szerepfelfogást tehát így írta körül:

> „Amikor a törvény világos, követni kell; amikor homályos, rendelkezéseit kell elmélyíteni. Ha nincsen törvény, a szokást vagy a méltányosságot kell figyelembe venni. A méltányosság a természeti törvény visszatérése a pozitív törvények hallgatása, egymással való ellentmondásuk."[17]

Ezzel áll szemben a tekintély, vagyis a jogtudós által adott értelmezés. Ez „megválaszolja a kérdéseket és a kétségeket szabályozás vagy általános rendelkezések útján". Utóbbi az egyetlen értelmezési mód, teszi hozzá, amely tilos a bíró számára.[18] A jogtudós munkájára a kódex határai miatt igen nagy szükség van: „Vannak, akik a jogtudományt kritizálják, mert megsokszorozza a részleteket, kompilációkat, kommentárokat. Ez a kritika lehet, hogy jogos. De vajon melyik mesterségben, tudományban nem kell bemutatni magát a matériát? Az emberek egy adott csoportját kell vádolnunk amiatt, ami csak az általános szellem betegsége? Van olyan idő, amikor a tudatlanságot azért ítéljük el, mert nincsenek könyveink; máskor azért nehéz nevelni, mert túl sok van belőle."[19] „Ha valahol, akkor a jogtudomány esetében

[15] Idézi Foriers: *idézett mű,* 19. o., 31. j.
[16] Portalis, Jean- Étienne-Marie: *idézett mű,* 29. o.
[17] *Ugyanott*.
[18] *Ugyanott*.
[19] *Ugyanott,* 26. o.

igazán megbocsátható türelmetlenség, hogy magyarázhassunk, vitatkozhassunk és írjunk. Teketória nélkül hiszünk ebben, ha elgondoljuk azt a számtalan köteléket, amelyek összekötik a polgárokat, azon tárgykörök fejlődését, amelyekkel a bíráknak és a jogtudósoknak foglalkozniuk kell, mialatt az események és a körülmények megannyi módon változtatják a társadalmi kapcsolatok módjait; s végül a legkülönfélébb érdekek és mindenféle szenvedély folytatásaként az akciókat és reakciókat. A pontosítások és kommentárok ilyesféle átkozása a legdühítőbb."[20]

Ebből a leírásból úgy tűnhet, hogy Portalis elfogadja a joghézag létezését, amit a jogalkalmazónak kellene betöltenie. Ám politikai filozófiája – Kantéhoz és Beccariához hasonlóan – a „szabadság fennmaradó szabályát" hirdeti, vagyis azt az elgondolást, hogy mindent szabad, ami nem tilos (vö. a büntetőjogban a *nullum crimen sine lege* elvével). A polgárok és a jogalkalmazó számára tehát mindig világos kell hogy legyen, hol a határ aközött, amit a törvény megenged, s amit megtilt. A törvény által meg nem tiltott cselekvések tehát megengedettek.[21]

Portalis elképzelései a törvénykönyv felépítésén is tükröződnek. André-Jean Arnaud a francia polgári törvénykönyv logikai struktúráját – amely megegyezik Portalis elképzelésével – a következőképpen rekonstruálta.[22] A jognak két teste van: a természeti és a pozitív törvényből áll. A természeti törvény határozza meg, hogy mi becsületes, s hogy mi becstelen, a pozitív törvény a megengedett és a nem megengedett magatartásokra vonatkozó szabályokat tartalmazza. Ez viszont azt is jelenti, hogy a jogalkotó által nem szabályozott esetekben a bírónak döntenie kell arról is, hogy mit jelent a becsületesség. Nyilván a büntetőtörvény más, ezért a polgári törvénykönyvbe Portalis nem is ezt a joghézagot kizáró logikai konstrukciót kívánta bevezetni. Portalis nem kis szerepet játszott ugyanakkor abban, hogy a kódexbe végül nem került be a törvényhozóhoz való fordulás intézménye. Az intézményt a következő érveléssel veti el: „A bírót arra kényszeríteni, hogy a törvényhozóhoz forduljon, az egyik leggyászosabb elv elfogadása lenne; ez megújítaná nálunk a borzalmas rendelet *(recrits)* útján történő törvényhozást; mivel, amikor a törvényhozó közbelép, hogy döntsön olyan ügyben, amely egyének között alakult ki, és élénk vita kíséri, nem hoz kevesebb meglepetést, mint a bíróságok. Kevésbé vonjuk kétségbe a bíró szabályozott, félénk és behatárolt önkényét, amely megváltoztatható, és amelyik ki van téve annak, hogy jogellenes lehet *(action en forfaiture),* mint a független hatalom egy olyan abszolút bírájának, aki soha sem felelős. A felek, akik egymás között olyan ügyet tárgyalnak, amelyet a pozitív törvény nem határozott meg, kizárólag az elfogadott szokások és az egyetemes méltányosság alá vetik maguk. Másfelől viszont a szokás megállapítása és magánjogi vitára való alkalmazása bírói és nem törvényhozói aktus. Ez a méltányosság vagy osztó igazságosság alkalmazása maga, amit

[20] *Ugyanott*.
[21] Portalis, Jean-Étienne-Marie: *idézett mű,* 17. o.
[22] Arnaud, André-Jean: *Essai d'analyse structurale du Code civil français.* Paris, LGDJ, 1973. 29. o.

követnek és követni kell minden egyes egyedi esetben; a törvényhozókra sohasem tartozhat minden apró szál megítélése, amellyel a szemben álló felek egymáshoz kötődnek. Ez egyedül az igazságosságnak vagy általános méltányosságnak a szolgájára tartozik, aki egyetlen egyedi körülményre sincs tekintettel, s átfogja a dolgok és a személyek egyetemességét."[23]

A törvényhozó közbelépésével tehát az a baj, hogy a törvényeknek általánosnak kell lenniük, az ítéletnek viszont egyedinek. Ezt maga a Deklaráció is megköveteli. A „törvényhozóhoz fordulással" továbbá állandóan új és új, egyedi eseten alapuló jogszabályokat kellene alkotni. A bírói funkció korlátozottá válna, az állampolgárok egyedi érdekeit pedig felülírná a közérdek. A törvényhozás tudománya eltér a jogalkalmazásétól: a jogalkotó a szabályozandó jogterülethez és a közjóhoz igazodó általános elveket alkot, a jogalkalmazó viszont az elveket „bölcs és indokolt" *(sage et raisonné)* alkalmazás révén a gyakorlatba átülteti, s a „törvény szellemét tanulmányozza, ha annak betűje öl".[24]

Egzegétikus iskola és François Gény

A FRANCIA POLGÁRI TÖRVÉNYKÖNYV ÉS AZ EGZEGÉTIKUS ISKOLA

A francia Polgári Törvénykönyv ma már majdnem olyan idős, mint az amerikai alkotmány, és majdnem olyan autoritással is rendelkezik, olyannyira, hogy a francia magánjog-történetet is két – a Polgári Törvénykönyv megszületése előtti és utáni időszakra – korszakra szokták bontani. A most közkézen forgó módszertani művek a Kkódex megszületése után kidolgozott tanokat fejlesztik tovább.

Ezeket pedig az ún. egzegétikus iskola *(l'école de l'exégèse)* tagjai fejtették ki.[25] Az exegézis kifejezés utal arra, hogy a könyvet olyan szigorúsággal kell olvasni, mint a Bibliát. A törvénymű autoritását is jelzi, hogy Demolombe azt „Franciaország polgári alkotmányának" nevezte.[26] Az egységes jog amúgy is a forradalom fő követelései közé tartozott, s 1790-ben maga az Alkotmányozó Gyűlés határozta el a törvénykönyv megalkotását. Maga a kodifikáció alkotmányos kötelezettség volt, hiszen az 1791. évi alkotmány is rögzítette ezt az igényt. A kódex egyébként tartalmi értelemben is legalább részben „közjogi", s autoritása miatt a rárakódó értelmezési hagyomány meghatározhatja az alkotmányét is. Egyfelől a törvénykönyv elején található szakaszok meghatározzák a bíró szerepfelfogását, s az „igazságszolgáltatás megtagadására" való utalás pedig hidat jelent az alkotmányosság felé.

[23] Portalis, Jean-Étienne-Marie: *idézett mű,* 29. s köv. o.
[24] Portalis, Jean-Étienne-Marie: *idézett mű,* 30. o.
[25] Rémy, Philippe: Éloge de l'Exégèse. *Droits,* 1985/1. szám. 115–123. o.
[26] Halpérin, Jean-Louis: *Histoire du droit privé français depuis 1804.* Paris, PUF, 1996. 45. o.

A könyv tekintélyét jellemzi, hogy a bicentenáriumi ünnepségre kiadott kötetben is volt, aki azért érvelt a rekodifikáció ellen, mert úgy látta, hogy a törvénykönyv biztosítja azt a folyamatosságot, amit az állandóan változó alkotmányok nem tudtak megteremteni: „Franciaországban a Polgári Törvénykönyv egy szimbólum; a szabadság, az egyenlőség és a testvériség szimbóluma… A Polgári Törvénykönyv legalább annyira a francia társadalom alapja, mint az Emberi és Polgári Jogok nyilatkozata, és sokkal inkább, mint az összes alkotmányunk."[27]

1804-ben nem csak a törvénykönyv lép hatályba, hanem az 1793-ban bezárt jogi iskolákat is újra megnyitják. A tananyag részét képezik természetesen a *Code Civil* kurzusok is. 1827-ben jelenteti meg Fenet és Locré a törvénykönyv *travaux préparatoires*-ját, ahonnét Portalis felfogása is rekonstruálható volt. Igen kevés, elsősorban ügyvédekből és bírákból álló oktatói gárdával működtek a karok. Az oktatás keretében a professzor diktált, majd pedig magyarázott, azaz a tanítás erősen szöveghez kötött volt, amit az ismert, Bugnet-től származó mondás is kifejez: „a magánjogot nem ismerem, csak Napóleon Törvénykönyvét tanítom".[28]

Az egzegétikus iskolát – a szokásos tankönyvi beosztás szerint – a XIX. század végén a szabad tudományos kutatás *(libre recherche scientifique)* szociológiai megközelítése váltotta fel. Azt szokták mondani, hogy a két iskola mint két alapvető eszmény áll egymással szemben: a „jó törvényhozóé" *(bon législateur)* és a „jó bíróé" *(bon juge)*. A szokásos szembeállításnál azonban mélyebbre kell ásnunk. A „jó bíró" – vagy ahogyan Gény nevezi: „Magnaud-jelenség"[29] – ugyanis elszigetelt volt, s követőkre nem talált. Az egzegétikus iskola pedig valójában nem bukott meg, mindössze – elsősorban Gény hatására – kibővült a szociológia által kínált eszköztárral, és Gény jogdogmatikája pedig kiegészítette – mivel elutasította a jogrendszer teljességének tételét –, de el nem törölte az egzegéták filológiai módszereit.[30]

S a nagybetűs egzegétikus iskola valójában soha sem létezett. Rendkívül heterogén irányzatról van szó, ami szerzőnként és koronként eltérő stílusjegyekkel rendelkezik. Az iskola rossz hírnevének kialakításában kulcsszerepet játszó, a történeti megközelítés pártján álló Julien Bonnecase 1933-ban megjelent monográfiája három időszakot különböztet meg: (1) a formálódás nagyjából a törvénykönyv megszületésétől 1830-ig tartott; (2) az iskola a legnagyobb hatását ezután, körülbelül 1880-ig váltotta ki, s ezután már (3) a hanyatlás időszaka jött.[31] Ebben a monográfiában fogalmazódott meg az a gondolat, hogy az irányzat a jogot *(droit)* és a

[27] Vogel, Louis: Recodification civile et renouvellement des sources internes. In *Le Code civil 1804–2004. Livre de bicentenaire*. Paris, Dalloz, 2004. 159–170. és 163. o.

[28] Halpérin, Jean-Louis: *idézett mű,* 50. o.; Gény, François: *Méthode d'interprétation et sources en droit privé positif. I.* Paris, LGDJ, 1919. 2. kiadás. 30. o.

[29] Gény, François: *idézett mű,* 196–200. és 287–307. §.

[30] Frydman, Benoît: *Le sens des lois.* Paris, Bruylant, 2011. 460–466. o.

[31] Bonnecase, Julien: *L'Ecole de l'Exégèse sa doctrine, ses méthodes* Paris, Broccard, [2]1924. 148. o.; Jestaz, Philippe és Jamin, Christophe: *La doctrine*. Paris, Dalloz, 2004. 73. o.

törvényt *(loi)* azonosító legicentrizmus melletti elköteleződése, a törvény szellemét a törvényhozó szándékával azonosító metodológiája a francia jogászok etatizmusát alakította ki. Az egzegéta szerzők legnagyobb része ilyen értelemben nem is volt egzegéta, mivel az iskola tagjai inkább kommentárt *(commentaire)* vagy értekezést *(traité)* készítettek. Ez valójában jogdogmatikai tevékenység. Ennek egyik jele, hogy elemzésüket rendszerint – absztrakt jogi konstrukciók használata után – szintetizáló összegzéssel zárták.

Ugyancsak figyelemmel kell lenni arra, hogy ezek a szerzők már másként használják a jogtudomány fogalmát. A Portalis által kijelölt úton haladva ugyanis ők a doktrínát alakították, míg a „*jurisprudence*" kifejezéssel a joggyakorlatra utaltak. Kezdetben ugyanis a bírói ítéleteket nem látták el indokolással *(motivation)*. Mint láttuk, a törvénykönyv viszont ezt már kötelezővé tette. Amíg nem volt indokolás, addig a jogtudósokra és a gyakorló jogászokra várt, hogy kibontsák az ítéletek értelmét. Eredetileg erre a tevékenységre utalt tehát a *jurisprudence* kifejezés, ami pedig a XIX. század végén kiegészült az „ítélet" *(l'arrêt)* szóval. Minthogy most már az indokolás kötelező volt, így a „jogtudomány" tárgyai az ítéletek lettek. Később ismét kikopott az „ítélet" szó a jogászi nyelvhasználatból, s innentől kezdve a *jurisprudence* egyszerűen a jogalkalmazói joggyakorlatra utalt. A joggyakorlat még nem önálló kutatási terület; egy-egy ítéletre a szerzők inkább úgy tekintenek, mint egy, a szöveg jelentésének kibontásához kapcsolódó illusztrációra.

A doktrína *(doctrine)* először mindössze a jogtudós saját tekintélyével alátámasztott vélemény volt *(doxa)*.[32] A Code Civil-t megelőző időszakban maga a jogtudósi tevékenység sem volt más, mint *notia legum,* vagyis a törvények feljegyzése.[33] A francia történeti jogi iskola folyóiratának, a *Themis*nek már volt egy „szerzők doktrínája" *(doctrines des auteurs)* rovata, ahol valójában könyvismertetéseket jelentettek meg. A személyes tekintély egy idő után elillant, olyannyira, hogy a doktrína teljesen elszemélytelenedett, és a jogtudósi közösség mértékadó álláspontját jelentette.

Génynél tűnik fel ezért problémaként, hogy a két korpusz, a *jurisprudence* mint joggyakorlat és a *doctrine* mint jogtudomány vajon jogforrás-e. Majd látni fogjuk, hogy éppen a törvénykönyv konstrukciója miatt Gény arra kényszerül, hogy ezt tagadja, és a szokásban vélje fölfedezni a törvényen kívüli jogforrást.[34] Még ha Gény mondja is,[35] akkor is túlzás, hogy az egzegéták fétisként kezelték volna a törvényszöveget, és azt sem lehetne állítani, hogy pozitivisták voltak, legfeljebb, ahogyan Grossi nevezi őket, „jogi abszolutisták", olyan értelemben, hogy a történelmet és

[32] Ennek kialakulásáról lásd Thireau, Jean-Louis: La doctrine civiliste avant le Code civil. In *La doctrine.* Paris, PUF, 1993. 13–51. o.; Arnaud, André-Jean: *Essai d'analyse structurale du Code civil français.* Paris, LGDJ, 1973; és *Les origines doctrinales du Code Civil français.* Paris, LDGJ, 1969.

[33] Thireau, Jean-Louis: *idézett mű,* 17. o.

[34] Jestaz, Philippe – Jamin, Christophe: *idézett mű,* 127. s köv. o.

[35] Gény, François: *idézett mű,* 70. o.

a joggyakorlatot csak a szövegértelmezés kisegítő eszközeinek tekintették.[36] Gyakorló jogászokként ugyanis tisztában voltak a joggyakorlat szerepével és a bíró jogfejlesztő tevékenységével. Másfelől viszont igaz, hogy az érzékeny kérdések (például házasság felbontása) megtárgyalását kerülték, az ítéleteket klasszifikálták, de kritikát valóban nem fogalmaztak meg, és a jog társadalmi hatásaival sem foglalkoztak. A feladatuknak azt tekintették, hogy a szövegelemzés révén feltárják a szabályok alapját képező elveket. Erre biztatta őket a törvénykönyv struktúrája is, de ebből fakadt az is, hogy az egyszerű szövegelemzés igen gyorsan dogmatikába fordult. Az iskolához tartozó szerzők stílusa nem egységes: van, aki eljut a német jogdogmatika absztraktságáig, mások gyakorlatiasak maradnak.[37]

A kezdet valóban a „diktálós" salamancai módszert követi. 1808-ban Delvicourt cikkelyről cikkelyre, szóról szóra, személyes vélemény kifejezése nélkül kommentálja a kódexet, és előadásait könyvben teszi közzé *Institutes de droit civil francais (A francia magánjog intézményei)* címmel. Valójában őt még nem is sorolják az iskolához. Az első valódi egzegéta – Charles-Bonaventure-Marie Toullier és Jean-Baptiste-Victor Proudhon mellett – a Semmitőszék főügyésze, Merlin de Douai volt, aki alfabetikus sorrendbe szedve jelentette meg a bírói fórum előtt elmondott beszédeit *(réquisitoirs).* E munka nem jöhetett volna máshogy létre, mint a törvénykönyv értelmezése alapján. De Douai munkája „valódi" interpretáció volt: a szakaszok értelmét világossá tette, azok indokait *(motifs)* megkereste, és az abban kifejeződő értékeket bemutatva azokat elhelyezte a kor jogában.[38] Proudhon ezért már azt állíthatta, hogy „a törvénykönyv egy tökéletesen új korpusz", s ő hangsúlyozta talán leginkább, hogy a törvénykönyvben az elveket kell keresni, oly módon, hogy a törvénykönyvet összevetjük saját magával: a napóleoni törvénykönyvben kell tanulmányozni a napóleoni törvénykönyvet.[39]

Az iskola legkiemelkedőbb alakja a kódex hatálybalépésének évében született Demolombe volt. Harmincegy kötetes befejezetlen művének kiindulópontja szerint a szöveg a legfelső törvény: „[…] a hitvallásom: a szöveg mindenek előtt! A *Code Civil* előadásaimat jelentetem meg; a célom, hogy értelmezzem, magyarázzam magát a törvénykönyvet mint élő törvényt, mint alkalmazható és kötelező törvényt; és a dogmatikai módszer választása soha nem akadályoz meg abban, hogy mindig a törvény cikkelyeit tekintsem alapnak."[40] Vagyis a szöveg „él", ezért azt a szokások és a társadalom igényeivel kell összevetni.[41]

A cikkelyről cikkelyre haladó egzegézissel az egzegétikus iskola csúcsát jelentő Aubry–Rau-szerzőpáros „indokolt értekezése" *(traité raisonné)* szakított véglege-

[36] Idézi Halpérin, Jean-Louis: *idézett mű,* 80. o.
[37] Jestaz, Philippe – Jamin, Christophe: *idézett mű,* 89–95. o.
[38] Gaudemet, Jean: *idézett mű,* 352. o.
[39] *Ugyanott,* 352. s köv. o.
[40] Idézi Gény, François: *idézett mű,* 30. o.
[41] Halpérin, Jean-Louis: *idézett mű,* 67–68. o.

sen. Munkájuk teremtett a puszta kommentárból általános elméletet. Ez nem ment könnyen a francia hagyomány alapján. Ezt jelzi az a tény is, hogy hatalmas munkájuk 4. kötete például a francia törvénykönyvről szóló német monográfiának a kódex struktúrájának megfelelően átalakított fordítása volt.[42] A szerzőpáros a grammatikai értelmezésben hisz, és elutasítja, hogy a törvényhozó szándékán keresztül a törvény szellemét kellene keresni. Szerintük a természetjog létezik ugyan, s annak forrása a nép közös tudata, viszont ezt olyan absztrakciónak vélik, amelynek semmi hatása sincsen a pozitív jogra. Ez egyúttal a történeti módszer elvetését is jelenti.[43]

FRANÇOIS GÉNY HATÁSA A FRANCIA JOGTUDOMÁNYRA

„Paradigmaváltást" nem, de fordulópontot mindenképpen jelent Gény harmadikutas elmélete, amely két szélsőség között próbál meg új utat találni. Elutasította, hogy a jogtudomány tiszta logikai levezetés lenne, és nem fogadta el a népszellem tanát sem.[44] Nem nehéz viszont észrevenni Montesquieu hatását abban, hogy Gény feladatul tűzte a pozitív dolgok természetének *(nature des choses positifs)* kutatását is.[45] Mint említettük, azért ismeri el, hogy a szokás is jogforrás, mivel a kódex 5. szakasza értelmében a joggyakorlat *(jurisprudence)* nem lehet az. Ezért minősíti a joggyakorlatot és a jogtudományt tekintélynek *(autorité).* (Pontosabban az utóbbit „doktrinális tekintélyeknek" *[autorités doctrinales]* nevezi.)

Itt fogalmazódhat meg egy másik ítélet vagy jogi megoldás iránti igény, ami később – tanítja Jhering nyomán – a szokás révén joggá válhat. Gény számára a törvénykönyv 4. szakasza azt jelentette, hogy a bíró joghézag esetén diszkrecionális jogkörben kell hogy eljárjon, vagy – ahogyan később elnevezte a saját felfogását – „szabad tudományos kutatásba" *(libre recherche scientifique)* kell fognia. Minden más esetben viszont a filológiai módszer alkalmazását követelte meg a jogalkalmazótól. Az egzegétikus iskolához köti az is, hogy a törvényt a törvényhozói akarat kifejeződésének tekintette.[46] A törvény értelmezése „a törvényhozói akarat tartalmának keresése azon formula segítségével, amelyben az kifejeződik",[47] hiszen „mint minden emberi nyelv, a törvény szava csak egy eszköz, amelynek rendeltetése az, hogy kifejezze annak a gondolatát, aki beszél, hogy a megfelelő gondolatokat keltse

[42] A pandektista Zacharia először 1808-ban jelentette meg a *Handbuch des französichen Civilrecht* című munkáját. Ennek a bővített, 4. kiadása inspirálta a két strasbourgi professzort, Aubryt és Raut. Vö. Gaudemet, Jean: *idézett mű,* 207. o.

[43] Halpérin, Jean-Louis: *idézett mű,* 65. s köv. o.

[44] Gény, François: *idézett mű,* 258. s köv. o.

[45] Jestaz, Philippe – Jamin, Christophe: *idézett mű,* 130–134. o.

[46] Vö. Frydman, Benoît: *idézett mű,* 464. o.

[47] Gény, François: *idézett mű,* 265. o.

azokban, akik a címzettek".[48] Az értelmezőnek el kell jutnia a törvényhozó által akart gondolat legvégső következményeiig.[49] A „betűt" és a „szellemet" viszont nem szabad egymással szembeállítani,[50] hiszen a cél az, hogy a jogalkalmazó megismerje a törvényhozó „történeti lelkivilágát". A nyelvtani értelmezés során ezt a szellemet kell meghatározni, akár a betűk kiterjesztése, akár annak szűkítése révén.[51] Vizsgálódás során ki kell zárni minden, a törvény hatálybalépését követő fejlődést – kivéve, ha az újabb tények teljesen feleslegessé teszik magát a jogszabályt – arra koncentrálva, amit a törvényhozó valóban tudott és akart mondani.[52]

Gény nem volt sem az egzegétikus irányzat híve, sem annak ellenzője. Elvetette a törvényhozói szándék deduktív logika segítségével történő levezetését, valamint azt az elképzelést, hogy a jogrendszer hézagmentes lenne.[53] De Gény nem gondolta, hogy az egzegéták logikai módszere teljesen alkalmatlan lenne, hiszen szerinte a logika segít feltárni a törvényhozói akaratot.[54] A tudomány – kiemelendő, hogy ő már egyszerűen csak a *science* kifejezést használja –, amely számára a szociológiát jelentette, arra van, hogy amikor a törvény mint jogforrás nem igazít el, ennek segítségével lehet feltárni a megfelelő megoldást. Még ennél is élesebb az a kontraszt, amely az ő felfogása és Magnaud, a „jó bíró" közt rajzolódik ki. Gény őt azzal vádolta, hogy „jósága" igazságtalansághoz vezet, sőt hogy „nagyvonalú és vakmerő érzékenysége" ellehetetleníti az igazságos döntés megalkotását.

Génynél a „szabad tudományos kutatás" a törvényértelmezést kiegészítő szociológia. „Szabad", mivel a pozitív autoritás közvetlen cselekvésétől mentes, és „tudományos", ugyanis alapjait a tudományos kutatás révén feltárható objektív tényezőkben találja meg. Ha a jogalkalmazó formális jogforrásra (jogszabályra) való hivatkozás révén nem tudja megoldani az esetet, úgy a „pozitív dolgok természetét" – vagyis a társadalmi tényeket – kutatva kell megkeresnie az alkalmazandó szabályt. Ebben a tudományos kutatásban a tudós erkölcsi intuíciója is szerepet játszik.

Összegzés

Jelen tanulmányból talán az a konklúzió is leszűrhető, hogy a francia jogfejlődés nem egyenes vonalú. Nem az történt, hogy, az egyik végletként, a kodifikátor megkövetelte törvényszöveg szó szerinti értelmezését, majd pedig, másik végletként, száz év múlva felütötte a fejét a jogi realizmus helyi mutációja. Az itteni jogtudósok

[48] *Ugyanott,* 277. o.
[49] *Ugyanott,* 264. o., 284. o.
[50] *Ugyanott,* 266–275. o., 288–289. o., 290. o.
[51] *Ugyanott,* 32. o.
[52] *Ugyanott,* 269–275. o.
[53] *Ugyanott,* 130. o., 256. s köv. o.
[54] Vö. Frydman, Benoît: *idézett mű,* 464. o.

ugyanúgy „kokettáltak" mindkét véglettel, a szabályalapú döntéshozatal utópikus modelljével éppen úgy, ahogyan annak ellentétével, a szabályalapú döntéshozatal elutasításával.

Megjegyzésre érdemes, hogy Franciaországban a szociológiai elmélet jogtudományra való kiterjesztéséből nem következett a jogalkalmazó szabad mérlegelési jogkörének elismerése. Duguit szerint például az ítélkezés egy tény megállapítását követő szillogizmus alkalmazása[55] feltéve, ha az alkalmazandó szabály konstruktív, és nem normatív, azaz ha a szabályt pusztán a jogalkotói akarat hozta létre. A voluntarista Carré de Malberg viszont a jogalkalmazó mérlegelési jogkörének elismerése mellett foglal állást, de oly módon, hogy elutasította a Gény által javasolt metódust. Szerinte azt kell a bírónak kutatni, „amit a törvényhozó mondott" *(ce que le législateur a dit),* s nem azt, amit „akart mondani" *(ce qu'il a voulu dire).* A történeti értelmezés kánonja tehát kizárt: nem kell a törvényhozáshoz kötődő dokumentumokat feldolgoznia a bírónak (hogy megállapítsa: a törvényhozót milyen cél vezette, melyek a történetileg kialakult precedensek, körülmények; mi volt a jogalkotást megelőző jogrend; etc.), hiszen a jogalkotói akaratot a szöveg fejezi ki: „a törvényhozó által használt nyelv nem egyszerűen… gondolatának ruházata, hanem ez az a nyelv, ami valóságos testet ad gondolatának."[56]

S végül megjegyzésre érdemes az is, hogy van egy, mindezektől és bizonyos értelemben a francia jog szellemétől is elforduló irányzat is; ez pedig a Lambert nevével fémjelzett összehasonlító jog, amely a kódex centenáriumának idején bontott zászlót. Lambert volt az, aki szembefordulva Gény megközelítésével, először hívta fel a figyelmet arra, hogy a *New Deal* elutasításával a bírák uralmának *(gouvernement des juges)* kialakulása fenyeget a tengerentúlon.[57] A szociológia tehát veszélyes. A sors iróniája, hogy míg Lambert ismeretlen maradt a tengerentúlon, Gény és Duguit, vagyis a szociológiai módszer képviselőinek hatása Poundra[58] vagy Laskira megkérdőjelezhetetlen. A bírói pszichét előtérbe helyező amerikai jogi realizmus azonban gyakorlatilag sosem hatott „vissza" a francia jogbölcseletre.

.

[55] Duguit, Léon: *Traité de droitconstitutionnel. Tome I, La règle dedroit; Le problème de l'État*. Paris, E. de Boccard, 1927. 263. s köv. o.

[56] Carré de Malberg, Raymond: *Contribution à la théorie générale de l'État spécialement d'après les données fournies par le droit constitutionnel français* [1920–1922]. Paris, CNRS, 1985. 707. s köv. o.

[57] Lambert, Édouard: *Le gouvernement des juges et la lutte contre la législation sociale aux Etats-Unies: l'experience américaine du contrôle de la constitutionnalité des lois (1921).* Paris, Dalloz, 2005.

[58] Vö. Frydman, Benoît: *idézett mű,* 468. o.

A köztársasági elnök döntési hatáskörei és az ellenjegyzés intézménye

PETRÉTEI JÓZSEF

A köztársasági elnök alkotmányjogi helyzetének meghatározásában döntő tényező, hogy az Alaptörvény – a kormányzati rendszert alkotó központi állami szervekhez viszonyítva – milyen jellegű, milyen súlyú feladatokat és hatásköröket állapít meg az államfő számára.[1] A kormányzati rendszer jellegének definiálását ugyanis annak megvizsgálása alapján lehet elvégezni, hogy *melyek* azok a legfőbb *intézmények,* amelyek a kormányzati tevékenységet ellátják, illetőleg abban közreműködnek, és *mi jellemzi* a kormányzás[2] során az egymáshoz való viszonyukat.[3] Mivel az Alaptörvény a parlamentáris köztársaságot[4] intézményesíti,[5] ezért a köztársasági elnök alkotmányjogi helyzetének, illetve feladat- és hatásköreinek *egyrészt* illeszkednie kell a parlamentáris kormányzati rendszer sajátosságaihoz, *másrészt* csak hatásköreinek vizsgálatával lehetséges konkretizálni, hogy mit jelent az „önálló államfői hatáskör", illetve van-e szerepe és milyen szerepe van a köztársasági elnöknek a

[1] Vö. Szentpéteri Nagy Richard: A parlamentáris kormányrendszer államfője. *Politikatudományi Szemle,* 2005/3–4. szám. 111–129. o.

[2] A kormányzásról lásd Petrétei József: *Az alkotmányos demokrácia alapintézményei*. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2009. 323–331. o.

[3] A kormányzati rendszer a kormányzást végző – abban közreműködő – szervek köre és egymáshoz való viszonya, amelyben különböző jellegűek lehetnek az egyes elemek – és a köztük lévő kapcsolat –, attól függően, hogy milyen feladat- és hatáskörökkel rendelkeznek, illetőleg ezeknek egymásra vonatkoztatott gyakorlása konkrétan hogyan történik. A modern demokráciákban a kormányzati tevékenység döntő tényezői az ún. központi állami szervek: azok, amelyek a kormányzati döntések meghozatalát, végrehajtását és ennek ellenőrzését végzik, amelyek tevékenységének az eredményei a kormányzati döntések. Vö. Petrétei József: *idézett mű* (2009), 331. o.

[4] A parlamentáris köztársaságoknak nincs általános vagy klasszikus modellje, de vannak olyan minimális ismérvek, amelyek alapján adott állam kormányzati rendszere e modellbe sorolható.

[5] Az Alaptörvény ugyan kifejezetten nem tartalmazza a kormányzati rendszer meghatározását, de ennek megállapítása az egyes alkotmányos szervek egymáshoz való viszonya alapján definiálható. Vö. Kovács Virág: A köztársasági elnöki intézmény az Alaptörvényben. In Drinóczi Tímea – Jakab András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon 2010–2011*. Budapest–Pécs, PPKE JÁK – PTE ÁJK, 2013. 2. kötet, 272. o. „A parlamentáris (vagy akár az elnöki) rendszer ugyanis nem deklaráció kérdése, hanem számos, a közjogi intézmények működését meghatározó szabályozó mechanizmus alkalmazásán múlik." *Ugyanott*.

kormányzati rendszerben. A *kormányzati rendszer lényegi vonása* – és ez határozza meg az államfő jogállását is – a kizárólagos hatalom korlátozását intézményesítő *hatalommegosztás*.[6]

A magyar kormányzati rendszer jellemzői

Az Alaptörvény – az előző Alkotmányhoz hasonlóan – parlamentáris kormányzati rendszert[7] és miniszterelnöki elvű kormányt alakított ki,[8] amelynek lényege egyrészt a parlamenti többségi demokrácia léte, másrészt az Országgyűlés és a Kormány közötti bizalmi és felelősségi viszony.[9] A többségi demokrácia[10] elve szerint a választások eredményeképpen a parlamentben többséget alkotó párt(ok) kap(nak) felhatalmazást a kormányzásra,[11] és a parlament tevékenységének középpontjában a többségi elv alkalmazásával történő döntéshozatal áll, vagyis a politikai akaratképzés a többségi elvet követi. A politikai akaratképzés – mind a népakarat megjelenítése és képviselete, mind az államakarat megállapítása és kifejezésre juttatása – szempontjából így az Országgyűlésnek van kiemelkedő és meghatározó szerepe.[12] Ennek

[6] Paczolay Péter: A köztársasági elnök. In Petrik Ferenc (szerk.): *Alkotmány a gyakorlatban*. Budapest, HVG-ORAC, 2007. 181. o.

[7] A parlamentáris kormányzati rendszert meg kell különböztetni a parlamentarizmustól és a parlamentáris demokráciától. Parlamentarizmusról ott lehet beszélni, ahol az állam felépítésében létezik a nép képviseleti szerve, még akkor is, ha az állam nem demokratikus felépítésű, mint például az alkotmányos monarchiában. Parlamentáris kormányzati rendszeren meghatározott államjogi kapcsolatot értenek a parlament és a kormány között, nevezetesen olyan kapcsolatot, amelyben a parlament a kormány létrehozataláról és megbuktatásáról dönthet, és ahol a kormány a parlamentnek felelős, ennek bizalmát igényli, és ennek kontrollja alatt áll. A parlamentáris demokrácia nincs szükségszerűen összekapcsolva a parlamentáris kormányzati rendszerrel, ahogy ezt prezidenciális kormányzati rendszer is mutatja, mindenekelőtt az Egyesült Államokban. Vö. Badura, Peter: *Staatsrecht*. München, Verlag C. H. Beck, 1996. 235. o.

[8] Lásd erről Petrétei József: *Magyarország alkotmányjoga II. Államszervezet*. Pécs, Kodifikátor Alapítvány, 2013. 16. és 142. o.

[9] Ezt juttatja kifejezésre az Alaptörvény 15. cikk (1) bekezdés 2. mondata, amely szerint a Kormány az Országgyűlésnek felelős.

[10] A többségi demokráciáról lásd Petrétei József: *idézett mű* (2009), 24–25. o.

[11] Az Alkotmánybíróság már 1993-ban megállapította, hogy „a parlamenti többséget alkotó pártok alakítanak kormányt, a parlament zömmel a kormány törvényjavaslatait szavazza meg. A »jog«, amely folyamatosan keletkezik, az élet minden területét a választáson győztes pártok politikai programjának megfelelően újra- és újraszabályozhatja." 38/1993. (VI. 11.) AB határozat. ABH 1993. 256, 261.

[12] „[A] modern demokráciák túlnyomó többségében a társadalmi akaratok szerveződése a parlamenti választások révén köti vissza az államhatalmat a társadalomhoz, és e parlament egyrészt létrehozza a törvényeket, amely alapján az államhatalom végrehajtó szervei működhetnek, másrészt a végrehajtó szervek csúcsára egy folyamatosan a bizalmához kötött kormányt ültet. (Ezt nevezzük parlamentáris kormányformának)." Pokol Béla: *A magyar parlamentarizmus.* Budapest, Cserépfalvi kiadása, 1994. 82. o.

következtében a kormányzást végző központi állami szervek közül alapvetően az Országgyűlés és a Kormány a meghatározó, mivel ebben az alkotmányos konstrukcióban e két szerv a politikai államirányítás központja.[13] Az Országgyűlés és a Kormány közötti bizalmi és felelősségi viszonynak megfelelően a Kormány fennállása (létrejötte és fennmaradása) az Országgyűlés bizalmától, egész pontosan a parlamenti többség kifejezett hozzájárulásától – amely a kormányfő megválasztásában nyilvánul meg[14] – vagy hallgatólagos jóváhagyásától (hivatalban maradásának megengedésétől) függ. A parlamenti bizalom a jövőre nézve mintegy előzetes elvárást fejez ki a miniszterelnökkel és a Kormánnyal szemben. Ez az elvárás abban ragadható meg, hogy a miniszterelnök és a Kormány jövőbeni cselekvése a közös érdekek, értékek, célok, törekvések, elképzelések keretében fog mozogni, és a Kormány, a kormányfő, illetve a miniszterek teljesítőképességét is ennek alapján ítélik meg. Az Országgyűlés többsége bízik abban, hogy az általa megválasztott miniszterelnök és az általa javasolt miniszterek alkalmasak a többség politikai tervei és programja valóra váltására, a kormányzásból rájuk eső szerepkörök ellátására,[15] és ezért a Kormányt támogatja: kitart mellette egészen addig, amíg ezt a bizalmat a miniszterelnöktől (a Kormánytól) meg nem vonja.[16] Az Országgyűlés bizalma az Alaptörvény alapján legitimálja a Kormányt a feladat- és hatáskörei gyakorlására. A parlamentáris rendszer sajátosságainak megfelelően azonban a Kormány a tevékenységéért és mulasztásaiért felelősséggel tartozik a parlamentnek. A Kormány felelősségét a parlament a kontrolljogok gyakorlásával realizálja.[17] Ezért a parlamenti kontroll – a hatékonysága érdekében – olyan eszközök sorát követeli meg, amelyek a kezdeményezésen,

[13] „A hatalmi rendszer középpontjában a parlament és a kormány áll, mind legitimációját, mind felelősségét tekintve. A parlament testesíti meg a népképviseletet, és a kormány annak felelős. Az államfő politikailag felelőtlen, a végrehajtó hatalom tényleges irányításából kiszorul, ugyanakkor továbbra is reprezentálja az »államot«, és a hatalommegosztás rendszerében nem elhanyagolható hatásköröket gyakorol (vétó, parlament feloszlatása stb.)." Paczolay Péter: *idézett mű* (2007), 181–182. o.

[14] A miniszterelnököt az Országgyűlés a köztársasági elnök javaslatára választja meg [Alaptörvény 16. cikk (3) bekezdés], és a miniszterelnök megválasztásához az országgyűlési képviselők több mint a felének szavazata szükséges [Alaptörvény 16. cikk (4) bekezdés 1. mondat].

[15] „Az Országgyűlés és a kormány döntései természetüknél fogva a parlamenti választások eredményeként hatalomra került politikai erők képviselőinek politikai orientációjú elhatározásai." Ádám Antal: A köztársasági elnök jogállásának szabályozása, különös tekintettel az államfői semlegességre. In Holló András (szerk.): *A köztársasági elnök az új alkotmányban.* Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – MTA Állam- és Jogtudományi Intézete, 1995. 69. o.

[16] A kormány és az azt létrehozó parlamenti többség között szoros cselekvési egység áll fenn, mivel a politikai elképzelések és törekvések, továbbá a kormány fennmaradása tekintetében rendszerint összhang és érdekazonosság áll fenn közöttük, ezért a többség feladata a kormány támogatása és védelme, politikai tevékenységének alátámasztása és a bizalom létének igazolása. Busch, E.: Parlamentarische Kontrolle. In Busch–Handschuh–Kretschmer–Zeh (szerk.): *Wegweiser Parlament*. Heidelberg, Hüthig Verlagsgemeinschaft Decker & Müller GmbH, 1990. 415. o.

[17] Vö. Petrétei József: A parlamenti kontroll sajátosságairól. In Bragyova András (szerk.): *Ünnepi tanulmányok Holló András 60. születésnapjára.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2003. 329–358. o.

információszerzésen, kritikán, megkereséseken, a bizalmatlanság kinyilvánításán át egészen a Kormány leváltásáig terjednek.[18] A felelősség érvényesítésének ugyanis egyik legfontosabb és legerősebb szankciója a bizalom megvonása. Ez nem pusztán az elvárások hiányos teljesítése miatti rosszallást juttatja kifejezésre a miniszterelnökkel szemben, hanem azt teszi egyértelművé, hogy a képviselők többségének megrendült a bizalma a miniszterelnökben: már nem hajlandóak arra – nincsenek abban a helyzetben és nem is készek rá –, hogy az eddigi miniszterelnököt, a Kormányt vagy a miniszterelnök által meghatározott általános politikáját továbbra is parlamenti támogatásban részesítsék, vagy legalább a hivatalban maradását megengedjék.[19] A parlamenti bizalom tehát a Kormány parlamenti többség általi támogatottságát jelenti, a bizalom megvonása pedig ennek a többségnek az elvesztését.[20] A Kormányt – és a Kormány tagjait – mindenért kérdőre és felelősségre vonhatják, a bizalmi szavazás intézményével és a konstruktív bizalmatlansági szavazással pedig a parlamenti bizalom elvesztése esetén a miniszterelnököt (és a Kormányt) bármikor és bármely okból megbuktathatják, de hivatalban is tarthatják. Ameddig a többség úgy látja, hogy a Kormány tevékenysége eleget tesz az elvárásainak, vagyis politikai elképzeléseinek megfelelően végzi a munkáját, akkor ehhez a parlamenti támogatást számára megadja.[21] Így a Kormány és a parlamenti többség között szoros pártpolitikai kapcsolat és kötelék áll fenn.[22] Ennek következtében a hatalommegosztás valójában úgy néz ki, hogy egyik oldalon a parlamenti többség és a Kormány, a másik oldalon pedig az ellenzék áll.[23] Ezzel a megoldással a parlament – mint törvényhozó hatalom – és a Kormány – mint végrehajtó hatalom – közötti hatalommegosztást pártpolitikailag átrétegzik és relativizálják.[24] A parlamenti többség és kormánya –

[18] Vö. Stern, Klaus: *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*. 1. kötet. München, C. H. Beck, 21986. 988–989. o.

[19] Vö. Stern, Klaus: *idézett mű,* 991. o.

[20] Ebben az értelemben a konstruktív bizalmatlansági szavazás a parlamenti kontroll végső eszközeként (mintegy ultima ratiójaként) fogható fel.

[21] A parlament a törvényalkotás jogának gyakorlásával irányadó módon befolyásolja a végrehajtó hatalmon keresztül az államirányítási és adminisztratív feladatok teljesítését. Ezen túlmenően a parlament a határozataival (például politikai nyilatkozatokkal, egyes kormányzati stratégiákra vonatkozó határozataival stb.) és egyéb döntéseivel (például az interpellációkra adott válaszok elutasításával) kifejezésre juttatja politikai akaratát az államirányítás egyes kérdéseiről és a kormányzati politika általános irányáról. Az ún. „egyszerű" parlamenti határozatok, bár a törvényi forma hiányában nélkülözik a jogi kötelező erőt, politikai hatásukban mégis a Kormány tevékenységére meghatározó erőt gyakorolhatnak.

[22] A kötöttséget azzal is erősítik, hogy a legtöbb kormánytag egyben a parlament tagja is, tehát az inkompatibilitás e vonatkozásban nem érvényesül.

[23] Ezért van rendkívül nagy jelentősége, hogy a többségi elv érvényesülése hogyan kapcsolódik össze az ellenzéki (kisebbségi) jogok garantálásával és védelmével.

[24] „A két politikai természetű hatalmi ág, a törvényhozás és a végrehajtás, a parlamentáris rendszerekben jellemzően hatalmi blokkot képez, vagyis ugyanaz a politikai erő irányítja mindkettőt (és ehhez még parlamenti többség sem kell feltétlenül)". Paczolay Péter: Az élő alkotmány: az alkotmánybírás-

mint kormánytöbbség – közös sikerének (elő)feltétele a zárt egysége. Ha a többség nem képes arra, hogy politikai törekvéseiben tartalmi összhangot hozzon létre, és vezető kormánypolitikusait stabil támogatásban részesítse, a kormányzóképességét veszélyezteti, mind az adott parlamenti ciklus ideje alatti konkrét politikai eredményekre, mind a következő választásokra tekintettel. Ez a zárt egység természetesen nem eleve adott és töretlen, hanem a Kormány és parlamenti többsége közötti kommunikáció állandó folyamatának produktuma.[25] A kormányzati politika alakítása ennek következtében egyértelműen az Országgyűlés és a Kormány kompetenciájába tartozik. A miniszterelnöki elvű kormánynak megfelelően a Kormányon – mint testületen – belül a kormányfőnek kitüntetett szerepe és jogállása van,[26] ő jogosult meghatározni a Kormány általános politikáját.[27] A Kormány fő funkciója a kormányzati döntések előkészítése és végrehajtása, mivel a Kormány rendelkezik az ehhez szükséges anyagi-technikai és személyi feltételekkel: az államigazgatás kiterjedt szakapparátusával, a megfelelő szakértők döntés-előkészítésbe való bevonásának széles körű lehetőségével, a megalapozott döntéshozatalhoz nélkülözhetetlen információkkal és ezek feldolgozási képességével stb., ezért helyzetéből adódóan is a kormányzati rendszer legerősebb, aktív és kezdeményező tényezője. Bár a Kormány kötve van az Alaptörvényhez és a törvényekhez, tevékenységének mégis jelentős mértékben szabad tere van: a törvénykezdeményezések, a költségvetési gazdálkodás, az erőforrások allokációja, a személyzeti politika stb. gazdag alakítási lehetőséget kínál a Kormánynak önálló kormányzati döntési elképzeléseinek megvalósítására. Az Országgyűlés – a legfontosabb kormányzati döntések formális meghozójaként – a törvényekkel és a költségvetéssel megszabja ugyan a Kormány tényleges mozgásterét,[28] de nincs köztük hierarchikus alá-fölé rendeltség.[29] A parlament a döntéseiben több szempontból a Kormány előterjesztéseihez kötött: egyrészt közel sem rendel-

---

kodás kiszámíthatósága és változásai. In Chronowski Nóra – Petrétei József (szerk.): *Tanulmányok Ádám Antal professor emeritus születésének 80. évfordulójára.* Pécs, PTE ÁJK, 2010. 235. o. Vö. továbbá Petrétei József: *idézett mű* (2009), 164–166. o.

[25] Vö. Schüttemeyer, Suzanne S.: Politische Führung im Parlament. *Aus Politik und Zeitgeschichte,* 2010/2–3. szám. 16. o.

[26] Ennek részletes szabályait lásd Petrétei József: *idézett mű* (2013: *Magyarország alkotmányjoga II.*), 142–147. o.

[27] Mivel a miniszterelnök a megbízatását az országgyűlési képviselők többségétől nyeri, ezért e többségre tekintettel a miniszterelnök hatalmi helyzete korlátozott, és a politika meghatározásában sem járhat el tetszőlegesen, illetve önkényesen. A többség ugyanis nyilvánvalóan olyan miniszterelnöknek ad bizalmat, aki ennek a többségnek a politikai céljait, törekvéseit, elképzeléseit valósítja meg. A Kormány általános politikája tehát valójában a parlamenti többség politikája a Kormány számára, kormányzati politika, amelyet azonban az e többségtől függő miniszterelnök határoz meg.

[28] A Kormányt – mint aktív, alakító tényezőt – a parlament(i többség) különbözőképpen támogatja, korrigálja, kontrollálja, illetőleg korlátozza vagy akadályozza, vagyis az államirányítás e két szerv kooperatív folyamataként és kölcsönös dialógus formájában zajlik.

[29] A törvényhozó és végrehajtó hatalom elválasztása a hatáskörök megosztását jelenti. 41/1993. (VI. 30.) AB határozat. ABH 1993. 292, 294.

kezik azokkal a döntés-előkészítési feltételekkel, mint a Kormány, így esetleges döntési alternatívái sem jelenthetnek tényleges választási lehetőséget, másrészt a parlamenti többség és a Kormány cselekvési egysége folytán – ha a parlamenti többség nem akarja a Kormánya bukását, és ezzel többségi pozíciója, tehát kormányzati hatalma elvesztését – kénytelen a Kormány döntési javaslatait elfogadni. A parlament legfontosabb kormányzati funkciói közé sorolható a Kormány megalakulásában (a miniszterelnök megválasztásával) való közreműködés, amely egyben a parlamenti bizalom kinyilvánítását is jelenti, továbbá a kormányzáshoz szükséges eszközökről való döntés (a költségvetés elfogadása és a törvényhozás), valamint a Kormány tevékenységének folyamatos kritikája és kontrollja, amely a Kormány és az Országgyűlés között fennálló felelősségi viszonyból következik, és amely elsősorban az ellenzék feladata.[30] Végül meg kell említeni annak a politikai-közéleti térnek/fórumnak a biztosítását, amely lehetővé teszi a többség és az ellenzék között feszülő konfliktusok nyilvános, tárgyalásos formában történő megjelenítését és megvitatását.

A parlamentáris rendszernek megfelelően a *kormányzás központi, meghatározó elemét* tehát az Országgyűlés és a Kormány *együttesen* alkotja. E szervek mellett azonban a *köztársasági elnököt* – és bizonyos értelemben az Alkotmánybíróságot[31] – lehet még kormányzati tevékenységet is befolyásoló szervekként jelölni,[32] amelyek szerepe, súlya, hatalmi helyzete a kormányzás szempontjából igen különböző. A köztársasági elnök hatalmi súlya a kormányzati döntéshozatal szempontjából a leggyengébbnek mondható,[33] jóllehet ez nem az intézményi súlytalanságával egyenlő: egyrészt őrködik az államszervezet demokratikus működése felett – vagyis az alkotmányosság és a törvényesség betartását ellenőrzi –, másrészt közreműködik a parlament és a Kormány közötti esetleges konfliktusok fel- vagy megoldásában. E feladatai ellátásánál azonban a hatásköri szabályok szerint járhat el. A Kormány független a köztársasági elnök bizalmától, és az államfő döntési jogköre a kormányzati rendszer jellegének (miniszterelnöki kormány) van alárendelve, azaz a kormányzás-

[30] Bár az Alaptörvény kifejezetten nem nevesíti az ellenzéket, de az ellenzék léte – indirekt módon – következik a többségi demokrácia alkotmányos elvéből.

[31] Az Alkotmánybíróság kormányzati szerepét a „negatív kormányzás" meghatározással lehet jelölni. Az Alkotmánybíróság ugyanis úgy vesz részt a kormányzásban, hogy egyrészt vizsgálja a törvényi (és rendeleti) formában megjelenő kormányzati döntések alkotmányosságát (normakontroll), és az e formában hozott alaptörvény-ellenes kormányzati döntéseket megsemmisítve befolyásolja a kormányzás tartalmát. Másrészt mulasztásos alkotmánysértést állapít meg, és így jelzi bizonyos kormányzáshoz tartozó intézkedések elmaradását.

[32] Ezért alapvetően továbbra is helyes a kormányzással kapcsolatban Magyarországon „hatalmi négyszögről" beszélni. Vö. Pokol Béla: A magyar parlamentarizmus szerkezete – A hatalmi négyszög súlyelosztásai. *Társadalmi Szemle,* 1993/8–9. és 10. szám.

[33] A parlamentáris kormányzati rendszerekre jellemző, hogy az államfő érdemi kormányzati szerepét elveszti, és csupán kivételes esetekben vesz részt a politikai folyamatok alakításában. Wiener György: Az államfő helye a hatalommegosztás rendszerében (összehasonlító áttekintés). *Jogtudományi Közlöny,* 1995/5–6. szám. 247. o.

sal összefüggő döntései túlnyomó része miniszteri vagy kormányfői ellenjegyzéshez kötött. A köztársasági elnöknek *kormányzati döntési jogosítványai* a kormányzati politikaalakítás értelmében – a számára biztosított feladat- és hatáskörökön túlmenően – *nincsenek,*[34] de kezdeményezési és javaslattételi jogosítványai fontos impulzusokat adhatnak a kormányzati döntéshozatal számára. A kormányzati rendszer sajátosságaiból adódóan ezért indokolt közelebbről megvizsgálni, hogy a *köztársasági elnök milyen döntési jogosultságokkal* rendelkezik.

A köztársasági elnök döntési hatáskörei

A korábbi Alkotmány – az Alkotmánybíróság értelmezése szerint – *négyféle döntési hatáskört adott a köztársasági elnöknek,*[35] amelyen lényegében – az ellenjegyzési szabályok némi módosításának kivételével – az Alaptörvény sem változtatott.

1) Az első csoportot azok a döntések alkotják, amelyekben a köztársasági elnök döntésének érvényességi kelléke valamely másik szerv egyetértő döntése. Eszerint a köztársasági elnök a hatáskörei túlnyomó többségét csak más döntésektől függően gyakorolhatja. Mivel a köztársasági elnök döntéseiért az Országgyűlés előtt politikailag nem felelős, csupán jogilag, és ez is az Alaptörvény által korlátozott, ezekben az esetekben a döntéseiért való politikai felelősséget a Kormány a miniszterelnöki vagy miniszteri ellenjegyzéssel vállalja az Országgyűléssel szemben.[36] A köztársasági elnök e döntési hatásköre tehát korlátozott, mert döntése csak más szerv együttműködésével – előzetes javaslata alapján vagy utólagos jóváhagyásával (ellenjegyzésével) – érvényes. Az elnök ebben az esetben az államszervezet funkcionális rendszerébe ágyazottan, más szervek előzetes vagy utólagos döntésétől függően hozhatja meg saját határozatát: a döntési folyamatban vagy a számára előterjesztett javaslathoz kötött, és ennek megfelelően kell döntést hoznia, vagy pedig az általa hozott döntés más szerv beleegyezésétől függ.

[34] Semmilyen jogkörkiterjesztés sem mehet túl azon a határon, amelyet a parlamentáris rendszert megvalósító alkotmány a köztársasági elnök felelősség nélküli önálló politikai döntéseinek enged. ABH 1992. 207, 215.

[35] 48/1991. (IX. 26.) AB határozat. ABH 1991. 189, 201–203.

[36] Vö. a 48/1991. (IX. 26.) AB határozattal. ABH 1991. 189, 201–202. Az Alkotmánybíróság azt is megállapította: „[a]z ellenjegyzés mellett más megoldás is lehetséges arra, hogy a köztársasági elnök politikai felelősségvállalás nélkül dönthessen. Pl. az Országgyűlés akadályoztatása esetén a hadiállapot kinyilvánítása, a rendkívüli állapot és a szükségállapot kihirdetése feltételeinek meglétét előzőleg az Országgyűlés elnökének, az Alkotmánybíróság elnökének és a miniszterelnöknek együttesen (értelemszerűen az Alaptörvényben: egybehangzóan) meg kell állapítania, s a köztársasági elnök csak ezután élhet az Alkotmány 19/A. § (1) bekezdésében (értelemszerűen az Alaptörvényben: 48. cikk (3) bekezdésében) meghatározott jogosultságával. Ezek a megelőző vagy megerősítő döntések az elnöki hatáskörben hozott intézkedések érvényességi feltételei." ABH 1991. 189, 202.

Ekkor tehát a köztársasági elnök a saját akaratát önmagában nem képes érvényesíteni, mert más szervek döntésére is tekintettel kell lennie.

2) A második csoportba azok a döntések tartoznak, amelyekkel az *államfő más szerv döntését kezdeményezi, de a végleges* és az elnökre is kötelező *döntést* azonban *más szerv hozza* meg. A köztársasági elnök önállóan gyakorolt jogkörei általában csupán kezdeményező jellegűek, mivel a döntési láncban még további döntés lehetséges, amely az elnököt is kötelezi.[37] Az államfő e döntései ezért szintén *korlátozottak:* javaslatait önállóan fogalmazhatja meg, de ezek elfogadásáról más szerv határoz. Az elnöki javaslat megfogalmazása tehát az államfő önálló döntése, de e javaslata – jellegéből adódóan – az államszervezetben nem önálló döntés, mert elfogadása vagy elutasítása más szerv szintén önálló döntésétől függ, amely viszont a köztársasági elnök javaslatához kötött annyiban, hogy erről kell döntenie.

3) A harmadik csoportba az ún. *önálló politikai döntések* sorolhatók. Az Alkotmánybíróság szerint az alkotmány *kivételesen* olyan döntésre is feljogosítja a köztársasági elnököt, amely ügydöntő, végleges, más szerv által felül nem bírálható, de amelyért sem a köztársasági elnök, sem más szerv nem visel politikai felelősséget az Országgyűlés előtt. Az alkotmány ugyanis nem köti ezeknek a döntéseknek az érvényességét sem ellenjegyzéshez, sem más szervek előzetes döntéséhez, és utólagos felülvizsgálatukat sem teszi lehetővé.[38] Az önálló politikai döntés – a köztársasági elnök jogállását és az államszervezet demokratikus működése feletti funkcióját szolgáló tipikus jogosítványait tekintve – *rendhagyó, kivételes* és *végső* eszköz.[39]

4) A negyedik csoportot az olyan *önálló döntések* alkotják, amelyekre az *alkotmány* csupán *végső határidőt állapít meg*. Ebben a körben az elnök mérlegelési lehetősége nem az ügy érdemére vonatkozik.[40] Az e körbe sorolható döntési hatáskörök esetében a végső határidő azt jelenti, hogy ennek leteltéig az államfőnek döntést

[37] Az Alkotmánybíróság korábbi döntését alapul véve, ilyennek tekinthető a köztársasági elnöknek a törvényhozással összefüggő vétójoga (Alaptörvény 6. cikk), továbbá a népszavazás kezdeményezése [Alaptörvény 8. cikk (1) bekezdés]. Szintén idesorolható az Alaptörvény alapján az államfő meghatározott tisztségek betöltésére irányuló javaslattételi joga, mint például a miniszterelnök [Alaptörvény 16. cikk (3) bekezdés], a Kúria elnöke [Alaptörvény 26. cikk (3) bekezdés], az OBH elnöke [Alaptörvény 25. cikk (6) bekezdés], a legfőbb ügyész [29. cikk (4) bekezdés]. A döntést ezekben az esetekben azonban a választással az Országgyűlés hozza meg. Vö. a 48/1991. (IX. 26.) AB határozattal. ABH 1991. 189, 202.

[38] 48/1991. (IX. 26.) AB határozat. ABH 1991. 189, 202.

[39] *Ugyanott*.

[40] Így például a köztársasági elnök az alkotmányban meghatározott időn belül köteles kihirdetni a törvényt, kitűzni a választásokat, de az időpontot ezen belül – felülbírálhatatlanul és politikai felelősség nélkül – ő határozza meg. Különbözik az önálló politikai döntéstől a köztársasági elnöknek az az önálló döntése is, amikor formai okból, a jogi előfeltételek hiánya miatt tagadja meg a kinevezést vagy a jóváhagyást. Ilyen esetben ugyanis az elnöknek nincs mérlegelési lehetősége. 48/1991. (IX. 26.) AB határozat. ABH 1991. 189, 203.

kell hoznia, de az egyes hatáskörök között vannak olyanok, amikben az elnök köteles döntést hozni,[41] és vannak olyanok, amikben a határidő leteltéig a hatáskör gyakorlására nézve mérlegelési joggal rendelkezik,[42] illetve csak bizonyos határidő elteltével élhet döntési hatáskörével.[43]

5) A döntési hatáskörök alapján megállapítható, hogy a köztársasági elnök *hatáskörei két,* egymástól alapvetően eltérő *csoportra osztható:* ún. *kötött és szabad hatáskörökre*.[44] Legtöbb hatásköre – főszabályként – *kötött hatáskörnek* minősül, mert számos döntése beágyazódik a legfőbb állami szervek döntési mechanizmusába.[45] Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a *kötött hatáskörök is engednek döntési mozgásteret* a köztársasági elnöknek, azaz bizonyos mérlegelés megilletheti.[46] Ennek *terjedelme* azonban *csak a konkrét hatáskör gyakorlásakor* állapítható meg. A *szabad hatáskörök* esetében is fennáll azonban az a korlát, hogy mivel az államszervezet normális és folyamatos működtetése alkotmányos érdek és követelmény,[47] ezért az államfőt is köti az alkotmányban szabályozott szerveknek az a kötelessége, hogy „alkotmányos jelentőségű hatásköreiket jóhiszeműen, fel-

[41] Ilyennek minősül az Országgyűlés alakuló ülésének – a választást követő harminc napon belüli időpontra – történő összehívása [Alaptörvény 3. cikk (1) bekezdés 2. mondat], továbbá az országgyűlési képviselők megválasztásának kiírása [Alaptörvény 9. cikk (3) bekezdés e) pont], amelyet vagy az előző Országgyűlés megválasztását követő negyedik év április vagy május hónapjában [Alaptörvény 2. cikk (3) bekezdés] vagy az Országgyűlés feloszlásától vagy feloszlatásától számított kilencven napon belül kell megtartani [Alaptörvény 3. cikk (6) bekezdés]. Vö. Kovács Virág: *idézett mű,* 1029. o.

[42] Például az Országgyűlés elnöke által megküldött törvényt öt napon belül aláírja, és elrendeli annak kihirdetését, vagy – az Alaptörvény által meghatározott esetekben – él vétójogával [Alaptörvény 6. cikk (3)–(5) bekezdés]. Vö. Kovács Virág: *idézett mű* (2013), 1029. o.

[43] Például a köztársasági elnök feloszlathatja az Országgyűlést, ha a Kormány megbízatásának megszűnése esetén a köztársasági elnök által miniszterelnöknek javasolt személyt az Országgyűlés az első személyi javaslat megtételének napjától számított negyven napon belül nem választja meg, vagy az Országgyűlés az adott évre vonatkozó központi költségvetést március 31-ig nem fogadja el. [Alaptörvény 3. cikk (3) bekezdés a) és b) pontja]. A köztársasági elnök a (3) bekezdés *a)* pontja szerinti jogát addig gyakorolhatja, amíg az Országgyűlés meg nem választja a miniszterelnököt, a (3) bekezdés *b)* pontja szerinti jogát pedig addig, amíg az Országgyűlés a központi költségvetést nem fogadja el. Vö. Kovács Virág: *idézett mű* (2013), 1030. o.

[44] Bragyova András: *idézett mű,* 62. o. „Az államfő kötött hatáskörének alkotmányos jelentősége két alapvető funkciójában kereshető: *primo,* abban, hogy az adott aktus (jogi, politikai, erkölcsi) jelentőségét mutatja, hogy azt a köztársaság elnökének döntése tartalmazza (például a nemzetközi szerződések megkötése, kinevezések, állampolgárság adományozása, kitüntetések esetében); *secundo,* az elnök számára ezekben ez a hatásköre *ellenőrzési* jogot ad az előterjesztő működése felett. A szabad hatáskör ezen túl alkotmányos befolyásolási lehetőséget is ad az elnöknek az állam tevékenységére; ezért az utóbbiakat úgy célszerű megállapítani, hogy azok az alkotmányosság alapjait, az állam alkotmányos működését érintő döntésekkel legyenek kapcsolatosak." Bragyova András: *idézett mű,* 63. o. (Kiemelés az eredeti szövegben.)

[45] Vö. Kovács Virág: *idézett mű* (2013), 1028. o.

[46] Ha ez nem így volna, akkor nem volna értelme az államfőt bekapcsolni a döntéshozatali folyamatba.

[47] Vö. a 8/1992. (I. 30.) AB határozattal. ABH 1992. 51, 53.

adataik teljesítését kölcsönösen segítve, együttműködve gyakorolják",[48] továbbá a joghoz (az Alaptörvényhez és a jogszabályokhoz) e döntéseinél is kötve van.[49] Szabad – vagy másképpen *nem kötött – hatásköröknek* azok a hatáskörök tekinthetők, „amelyek gyakorlásának legalább három elemét illetően a *köztársasági elnök mérlegelési joggal rendelkezik:* hogy él-e vele, mikor él vele, és milyen feltételek mellett".[50] Azt pedig, „hogy a köztársasági elnök a döntés tartalmát illetően mennyiben rendelkezik mérlegelési joggal, mindig az adott hatáskör konkrét szabályozása alapján lehet csak megállapítani".[51]

Mivel a köztársasági elnök egyes döntési hatáskörének gyakorlásához *ellenjegyzés* szükséges,[52] ezért e hatáskörök esetében indokolt az ellenjegyzés intézményének a vizsgálata is.

Az ellenjegyzés intézménye[53]

Az *ellenjegyzéssel a Kormány tagja* – a miniszterelnök vagy a miniszter – *a köztársasági elnök ellenjegyzést igénylő aktusát jóváhagyja*. A *jóváhagyás* – ebben az értelemben – magában foglalja a köztársasági elnök aktusának megvizsgálását, helytállóságának, célszerűségének, törvényességének elismerését, valamint beleegyezést jelentő tudomásulvételét. Az ellenjegyző tehát *helyeslőleg járul hozzá* a köztársasági elnök aktusához. E fogalommeghatározásból az *ellenjegyzés különböző funkcióira* lehet következtetni. Többek között arra, hogy a kontraszignálást végző *kormánytag sajátos kontrolljogot kapott:* az ellenjegyzendő aktust megvizsgálva *döntsön* arról, hogy *politikai és jogi szempontból* az elnöki döntésért a felelősséget viselje-e, vagy sem. Az ellenjegyzőtől az aktus jóváhagyása ugyanis értelemszerűen csak akkor várható el, ha ezzel *tartalmilag teljes mértékben egyetért,* és ezért ehhez hozzájárul. Következésképpen az ellenjegyzéssel a Kormány kinyilvánítja az Országgyűlés, a köztársasági elnök és a nyilvánosság számára, hogy az ellenjegyzett elnöki aktus a Kormány akaratának megfelel, és ezért a felelősséget vállalja.

[48] 8/1992. (I. 30.) AB határozat. ABH 1992. 51, 54.

[49] Vö. Bragyova András: *idézett mű,* 63. o.

[50] Kovács Virág: *idézett mű* (2013), 1028. o. Nem kötött hatáskörről csak akkor van szó, „ha a köztársasági elnök döntése saját belátásán múlik (nem kötelező), és a döntés nem illeszkedik más szervek döntéshozatali láncolatába (például nem más szerv előterjesztésére gyakorolja a köztársasági elnök, és nem kapcsolódik hozzá ellenjegyzés)". *Ugyanott.*

[51] Kovács Virág: *idézett mű* (2013), 1029. o.

[52] Alaptörvény 9. cikk (5) bekezdés.

[53] Az intézmény kialakulásáról lásd Petrétei József: Az ellenjegyzés intézményéről. *Jura,* 2011/1. szám. 99–102. o. Az ellenjegyzésre vonatkozó európai szabályozás összefoglalását és kritikáját lásd Kilényi Géza: Mennyit ér mostanában egy államfő? *Közjogi Szemle,* 2013/3. szám. 32–39. o.

Az *ellenjegyzés alapvető funkcióit* mind a szakirodalom,[54] mind az alkotmánybírósági gyakorlat[55] úgy határozza meg, hogy ez nem más, mint *a politikai felelősség átvállalása* és a *Kormány politikájával való ellentét elkerülése*. E megállapításokat – tartalmi helyességük ellenére – *célszerűnek tűnik* bizonyos szempontból *árnyalni*.

A POLITIKAI FELELŐSSÉG „ÁTVÁLLALÁSÁNAK" KÉRDÉSE

Az a megfogalmazás, hogy az ellenjegyzéssel a kormánytag a köztársasági elnök politikai felelősségét „*átvállalja*" vagy „*átveszi*", bizonyos értelemben *pontatlannak* tekinthető. *Egyrészt* azért, mert az államfő esetében az Alaptörvény parlamenti politikai felelősséget nem intézményesített: a köztársasági elnök az Országgyűléssel szemben nem felelős.[56] Ha pedig a köztársasági elnöknek nincs ilyen értelmű parlamenti felelőssége, akkor ezt tőle az ellenjegyző – logikusan – át sem veheti. Másrészt az ellenjegyző nem általában vállal politikai felelősséget a köztársasági elnök döntéséért, hanem csak parlamenti politikai felelősséget.[57] Az *ellenjegyzés* intézménye tehát azt teszi lehetővé – és ez az *egyik funkciója* – hogy az Országgyűlés az ellenjegyzőn kérje számon a köztársasági elnök aktusának politikai célszerűségét, helyességét stb., mivel a kontraszignálás következtében a *kormánytag számára parlamenti*

[54] A teljesség igénye nélkül: „Mint ismeretes, a miniszteri ellenjegyzés intézménye az alkotmányjogban arra szolgál, hogy az ellenjegyző miniszter a kibocsátott aktusért az államfőtől a felelősséget átvállalja." Sári János: A köztársasági elnök alkotmányjogi státusza. *Magyar Közigazgatás,* 1990/7. szám. 578. o.; A miniszteri ellenjegyzésnek „az a rendeltetése, hogy az államfői aktust ellenjegyző miniszter vagy miniszterelnök a politikai felelősséget átvállalja". Sári János: Államfői hatalom és felelősség. *Társadalmi Szemle,* 1991/8–9. szám. 44. o.; „A miniszteri ellenjegyzésnek a döntésért való felelősség átvállalása mellett az is jelentőséget ad, hogy az Alkotmányban nevesített döntési körben biztosítja a Kormány általános politikájával való összhangot." Holló András: A köztársasági elnök. In Balogh Zsolt – Holló András – Kukorelli István – Sári János (szerk.): *Az Alkotmány magyarázata*. Budapest, KJK–Kerszöv, 2003/2002. 383. o.; „az ellenjegyzés a politikai felelősség átvállalását biztosítja az Országgyűlés előtt"; Kovács Virág: *idézett mű,* 1052. o.

[55] Az Alkotmánybíróság a 48/1991. (IX. 26.) AB határozata szerint az ellenjegyzés „[e]gyrészt biztosítja, hogy az elnök aktusai ne kerüljenek ellentétbe a Kormány politikájával, másrészt pedig a köztársasági elnök aktusát is bekapcsolja a parlamentáris felelősség rendszerébe azáltal, hogy a Kormány átvállalja a politikai felelősséget az aktusért". ABH 1991. 189, 203.

[56] Az Alaptörvény nem mondja ki az államfő felelősségét a parlamenttel szemben – mint a kormány és a kormánytagok esetében [Alaptörvény 15. cikk (1) bekezdés 2. mondat és 18. cikk (4) bekezdés] –, és nem is biztosít az Országgyűlés számára olyan kontrolljogokat – a parlamenti politikai felelősségre vonás eszközeiként – a köztársasági elnökkel szemben, amelyeket a Kormány (és tagjai) esetében rögzít [Alaptörvény 7. cikk (2) bekezdés].

[57] Erről lásd részletesebben Petrétei József: A köztársasági elnök felelősségéről. In Csink Lóránt – Szabó István (szerk.): *Az államfő jogállása I.* Budapest, Pázmány Press, 2013. 67–88. o.

politikai felelősség keletkezik.[58] Az ellenjegyző kormánytag az Alaptörvény szerint az Országgyűlésnek már politikai felelősséggel tartozik, az ellenjegyzés ugyanis biztosítja, hogy a kontraszignálást végző kormánytaggal szemben alkalmazzák a parlamenti kontrolljogokat, vagyis az *ellenjegyzett államfői aktusokért az ellenjegyző interpellálható, kérdezhető, bizottság elé idézhető,* és végső esetben *a bizalom* a miniszterelnöktől (Kormánytól) *meg is vonható*.[59] Az *ellenjegyzés* ennek következtében *fontos alkotmányjogi* és alkotmánypolitikai *kapcsolatot hoz létre a köztársasági elnök,* az *Országgyűlés* és a *Kormány között* – amelyek egyébként alkotmányos szervekként egymással mellérendeltségi viszonyban állnak – mert *az államfő aktusát* valóban *bekapcsolja a parlamentáris felelősség rendszerébe*.[60] Az Országgyűlés az ellenjegyzés következtében számon kérheti a kontraszignáló kormánytagon – és rajta keresztül a Kormányon is – a köztársasági elnök ellenjegyzéshez kötött hatáskörgyakorlását, amelyet az ellenjegyzés hiányában a parlamenti kontrolljogok alkalmazásával nem tehetne meg.

A KORMÁNY POLITIKÁJÁVAL VALÓ ÖSSZHANG BIZTOSÍTÁSA

Az ellenjegyzés intézményének másik célját és értelmét abban szokás megjelölni, hogy biztosítsa a köztársasági elnök aktusainak a Kormány politikájával való összhangját:[61] az elnöki aktusok ne kerüljenek ellentétbe a Kormány politikájával.[62] Ezért

[58] Ennek indoka, hogy a parlamentáris kormányzati rendszerben ne – vagy csak nagyon korlátozott esetekben – születhessen olyan kormányzati jellegű döntés, amelyért senki sem visel a parlament előtt politikai felelősséget.

[59] Megjegyzendő azonban, hogy minimális az esélye annak, hogy a miniszterelnököt (és így a Kormányt) a kontraszignálás miatt menesszék, mert rendkívül nehéz elképzelni azt a szituációt, amikor egy konstruktív bizalmatlansági szavazás indoka a parlament által helytelenített ellenjegyzés volna. Vö. Nettesheim, Martin: Die Aufgaben des Bundespräsidenten. In Isensee, J. – Kirchhof, P. (szerk.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland.* 3. kötet. Heidelberg, C. F. Müller Verlag, 32005. 1087–1088. o.

[60] Vö. Herzog, R.: Art 58. Gegenzeichnung. In Maunz, T. – Dürig, T. (szerk.): *Grundgesetz Kommentar*. IV. kötet, Verlag C. H. Beck, München 1986. 2. o. Az ellenjegyzési kötelezettség Alaptörvényben való rögzítése az államfő, a Kormány és az Országgyűlés közötti alkotmányjogi kapcsolat lényeges részét határozza meg, mert ebben a köztük lévő ellenőrzési és felelősségi viszonyok következtében alkotmányjogi pozícióik ereje is kifejezést kap. Vö. Nettesheim, Martin: *idézett mű,* 1086. o.

[61] Az Alaptörvény egyértelművé teszi, hogy a Kormány általános politikáját a miniszterelnök határozza meg. Alaptörvény 18. cikk (1) bekezdés. Lásd erről részletesebben Petrétei József: *idézett mű* (2013: *Magyarország alkotmányjoga II.*), 146–147. o.

[62] Az ellenjegyzés „nem kevésbé fontos célja az, hogy gyakorlása révén *a végrehajtó hatalom cselekvési egységét* biztosítsák; ne alakulhasson ki a kormánnyal konkuráló ellenpont a tágan értelmezett végrehajtó hatalom keretei között. Nem jöhet létre tehát a végrehajtó hatalomnak olyan dualista szerkezete, amelyben a két tényező – az államfő és a kormány – kiolthatja egymás tevékenységének hatását." Sári János: *idézett mű* (1991), 44. o.

a kontraszignálás e funkcióját az *államirányítás egységességének megőrzésében és garantálásában* lehet megjelölni.[63] Elveszi tudniillik az államfőtől azt a lehetőséget, hogy a Kormánnyal való egyeztetés nélkül, vagy akár a Kormánnyal szemben *önálló politikaalakító tényezőként* lépjen fel, és olyan intézkedéseket vagy rendelkezéseket hozzon, amellyel a Kormány nem ért egyet, amelyhez nem járul hozzá, vagyis amelyet nem kontraszignál. Így az *államfő* a számára biztosított *hatásköröket csak a Kormánnyal összhangban* gyakorolhatja, vagyis a köztársasági elnök *tevékenységének a kormánypolitikával való koordinációjáról* van szó, ami azt is jelenti, hogy az államfőnek és a Kormánynak az államirányítás legfontosabb döntéseit bizonyos értelemben *együttműködve* kell meghoznia.[64] A *köztársasági elnök* az Alaptörvény által kialakított hatalmi helyzete folytán a Kormány – és a mögötte álló parlamenti többség – akaratával szemben tehát *nem folytathat önálló politikát,* a kormányzás-államirányítás egységességét nem zavarhatja. Az Alaptörvény a köztársasági elnöknek *önálló szerepet* határoz meg, amely a tisztsége gyakorlása során kifejeződő *integrációs és közvetítő funkciót* öleli fel, és amely a Kormányétól alapvetően különbözik. Az ellenjegyzés biztosítja azt, hogy az államfői aktusok a kormánytagok jóváhagyásához legyenek kötve.[65] Ebben az értelemben az ellenjegyzésnek a Kormány érdekeit a köztársasági elnök olyan aktusaival szemben kell védenie, amelyek a kormánypolitikára hatást gyakorolhatnak. Ez a cél effektív módon csak akkor valósulhat meg, ha a köztársasági elnöknek nemcsak a jogi, hanem a politikailag jelentős aktusai is a Kormány általi kontrollnak vannak alárendelve, ami azonban az ellenjegyzés sajátos *ambivalenciáját* eredményezi: ennek az intézménynek a köztársasági elnököt ott is a Kormány akaratához kellene kötnie, ahol az elnöknek önálló döntésre lenne lehetősége, de a kontraszignálás ekkor éppen ezt az önállóságot venné el tőle.[66] Az *ellenjegyzés alkalmazási területe* következésképpen *bizonytalanná* válhat. Ha ugyanis a köztársasági elnök minden aktusa ellenjegyzésre kötelezett, mert őt önálló politikai mérlegelés illeti meg, akkor valójában nincs önálló döntési lehetősége. Ha pedig vannak ellenjegyzéstől mentes hatáskörei, amelyek viszont olyan önállóságot

[63] Fink, U.: Art. 58. In v. Mangoldt, H. – Klein, F. – Starck, Ch. (szerk.): *Das Bonner Grundgesetz Kommentar*. 2. kötet. München, Verlag Franz Vahlen, 2000. 1796. o.; Schlaich, K.: Die Funktionen des Bundespräsidenten im Verfassungsgefüge. In Isensee, J. – Kirchhof, P. (szerk.): *Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland.* 2. kötet. Heidelberg, C. F. Müller Juristischer Verlag, 1987. 568–569. o.

[64] A döntést együttműködve, de nem együtt kell meghozniuk, vagyis ez nem „együttes döntést" jelent: mindkét szerv önállóan dönt, de figyelemmel kell lenni egymás elhatározására.

[65] Az ellenjegyzés a köztársasági elnököt mindazonáltal csak részben kapcsolja be a parlamentáris kormányzati rendszerbe, mert az ellenjegyzéssel csak a kormány tagja gyakorolhat kontrollt. A köztársasági elnök azonban az Országgyűléssel és más alkotmányos szervekkel szemben is lojalitásra, visszafogottságra, koordinációra, illetve együttműködésre kötelezett. Vö. Schlaich, K.: *idézett mű,* 569. o.

[66] Vö. Schlaich, K.: *idézett mű,* 570. o. Ha a köztársasági elnök teljes egészében a Kormányhoz lenne kötve, ez nem tenné lehetővé államfői funkciói önálló gyakorlását, különösen stabilizáló, őrködő és integráló szerepének betöltését, mert mindig politikai visszafogottságra volna kényszerítve.

biztosíthatnak a számára, hogy a Kormány akaratával szembemenjen, akkor ellentétbe kerülhet a Kormány politikájával. A *kérdés* tehát az, hogy a köztársasági elnök rendelkezik-e olyan hatáskörökkel, amelyek nincsenek ellenjegyzéshez kötve, de amelyek gyakorlásával lehetősége volna önálló politikaalakításra, és így eltérhet a Kormány politikájától, sőt azzal ellentétes lehet. Azok az államfői aktusok ugyanis, amelyek a Kormány politikai irányvonalával szembemehetnek, tényleg magukban rejtik a *dezintegráció veszélyét*. Ha a köztársasági elnöknek ilyen döntései vannak, azok feltétlenül megkövetelik az elnöki aktusoknak a parlamentáris felelősségi rendszerbe való bekapcsolását, amelyet ma valóban az ellenjegyzés egyik fő funkciójaként lehet jelölni. A kérdés megválaszolásához – és az ellenjegyzéssel kapcsolatos ambivalencia megoldásához – az Alaptörvénynek a köztársasági elnök mindenkori hatásköreit megalapozó előírásainak céljából és rendeltetéséből kiindulva lehet eljutni.

a) Azok az esetek, amelyekben a köztársasági elnök az alkotmány alapján a saját mérlegelése szerint önálló politikaalakítóként léphet fel, az Alkotmánybíróság értelmezésében az *önálló politikai döntések,* amelyek azonban csak meghatározott alkotmányi rendelkezések – és az ott megállapított feltételek – esetén gyakorolhatók, ezért bizonyos értelemben *rendkívülinek* mondhatók.[67] Ezért – ellenjegyzés hiányában – ezekben az esetekben a köztársasági elnök aktusainál nem valósul meg sem az Országgyűlés előtti politikai felelősségvállalás, sem a Kormány politikájával való összhang biztosítása. Mivel az *Alaptörvény önálló politikai döntési szabadságot biztosít* a köztársasági elnök számára,[68] ezért az ellenjegyzés itt nem alkalmazható: *az ellenjegyzés éppen* a köztársasági elnök hatásköre gyakorlásának *önállóságát szüntetné meg*. Mivel azonban ezek a hatáskörök kivételesek, és csak rendkívüli körülmények között gyakorolhatóak, ezért nem indokolják a Kormány akaratához való kötöttséget.[69]

[67] Egyet kell érteni Kukorelli István alkotmánybíróval, aki a 47/2007. (VII. 3.) AB határozathoz fűzött különvéleményében fontosnak tartotta külön hangsúlyozni, „hogy alkotmányos rendszerben a politikai felelősségvállalás hiánya mindig kivételes, és kizárólag akkor fordulhat elő, ha azt a körülmények rendkívüli jellege indokolttá teszi. Éppen ezért a köztársasági elnök az ügy érdemére vonatkozó, végleges és ellenjegyzéshez nem kötött hatásköreivel, amelyekért senki nem viseli a politikai felelősséget, csak rendkívüli körülményekre tekintettel: kizárólag az államszervezet demokratikus működésének súlyos zavara esetén élhet. Minden más esetben alkotmányosan nem indokolható – és az Alkotmány 29. § (1) bekezdésében (értelemszerűen: Alaptörvény 9. cikk (1) bekezdésében) foglalt jogállásával és tágabb értelemben a jogállamisággal, a hatalommegosztással és a parlamentáris kormányformával ellentétes –, hogy a köztársasági elnök ilyen érdemi politikai döntési jogot kapjon." ABH 2007. 620, 648.

[68] Ami magától értetődik, ha és amennyiben a politikai folyamat normális feltételeinek biztosítása a Kormány és a parlamenti többség viszonyában válik szükségessé.

[69] Például az Országgyűlés feloszlatásához azért nem kell ellenjegyzés, mert a köztársasági elnök egyrészt az Országgyűlést csak meghatározott esetekben oszlathatja fel, másrészt az elnöknek ez a hatásköre – úgy is, mint sajátos tartalék funkció – a stabil országgyűlési többség hiányában alkalmazható

b) A köztársasági elnöknek vannak olyan hatáskörei is, amelyek nincsenek ellenjegyzéshez kötve, bár ezek az *államfőnek nem önálló politikai döntési* jogkörei. Az ellenjegyzés indokoltsága vagy ennek hiánya itt alapvetően attól függ, hogy ezek a döntések szembemehetnek-e a Kormány politikájával, vagy ez az eset itt a hatáskör jellege miatt nem fordulhat elő. *Általános elvként* az fogalmazható meg, hogy *a politikai folyamatok funkcióképességének védelme és megóvása* biztosított legyen, ami *visszavezethető* a köztársasági elnök *őrködő funkciójára*. Ez a köztársasági elnöknek *ellenjegyzés nélkül is alkotmányi kötelessége*. Az ellenjegyzés kontrollfunkciója alóli kivételeknél tehát azt a *szempontot* kell figyelembe venni, hogy az államfő ezeknek a hatásköreinek a gyakorlásánál eltérhet-e a Kormány politikájától, vagy akár azzal szembemehet-e, vagyis zavart okozhat-e a Kormány politikájával való összhangban. Ha ugyanis ez az államfői hatáskörök jellege miatt nem fordulhat elő, akkor az ellenjegyzés nem indokolt. Így például az *elnöknek* azokat a *javaslattételi és kezdeményezési jogait,* amelyek más alkotmányos szervek döntésére irányulnak, nincs értelme ellenjegyzéshez kötni, mert itt nem az elnök végleges döntéséről van szó, és e szervek döntései a köztársasági elnököt is kötik.[70] Szintén nincs értelme ellenjegyzésnek azokban az esetekben, ha a *köztársasági elnök döntése nem az ügy érdemére* vonatkozik,[71] így nehezen képzelhető el, hogy ezek a döntések milyen zavart okozhatnak a Kormány politikájában. Az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a köztársasági elnök minden

---

nyomásgyakorló eszköz: arra szolgál, hogy a Kormány mögött stabil többség álljon. Ha az államfő parlamentet feloszlató döntése az ügyvezető miniszterelnök ellenjegyzésétől függene, elveszítené hatékonyságát. A köztársasági elnöknek ugyanis a miniszterelnök személyére tett első javaslatát az új Országgyűlés alakuló ülésén kell megtennie, az alakuló ülés viszont a korábbi Kormány megbízatását megszünteti, és az addigi Kormányt ügyvezető Kormánnyá alakítja át. Ha az új Országgyűlés az első személyi javaslat megtételétől számított 40 napon belül nem választ miniszterelnököt, akkor az államfő feloszlató döntése az ügyvezető miniszterelnöktől függene, aki nem biztos, hogy érdekelt volna a feloszlatásban. A másik feloszlatási ok esetén – ha az Országgyűlés az adott évre vonatkozó központi költségvetést március 31-ig nem fogadja el – a kormányfő általi ellenjegyzés szintén megakadályozhatná, hogy az államfő élhessen ezzel a jogával.

[70] Vö. 48/1991. (IX. 26.) AB határozattal. ABH 1991. 189, 202. Alig feltételezhető, hogy például a törvény kihirdetése előtt az Országgyűlésnek történő visszaküldéséhez megszerezhető annak a miniszterelnöknek az ellenjegyzése, aki mögött éppen a törvényt elfogadó többség áll. Ha viszont ezt az aktust miniszterelnöki ellenjegyzéshez kötik, akkor a köztársasági elnöknek e joga a miniszterelnöktől válik függővé, ami az államfői jogosítvány kiüresítését jelentheti.

[71] 48/1991. (IX. 26.) AB határozat. ABH 1991. 189, 203. Például a választások vagy az országos népszavazás időpontjának kitűzését törvényi előírások konkretizálják, és a köztársasági elnöknek – saját felelőssége alapján – kell ezeknek eleget tennie, anélkül hogy ez ellenjegyzést igényelne. A köztársasági elnök politikaalakító funkciója a választások és az országos népszavazás kitűzésében csak a törvényi keretek között lehetséges, vagyis a konkrét időpont meghatározásában kizárólag ezen belül van önálló mérlegelési joga. Ha a választások kitűzése ellenjegyzéshez volna kötve, akkor az államfőnek nem maradna mérlegelési joga: olyan időpontot kellene meghatároznia, amelyet az ellenjegyző a saját számára a legmegfelelőbbnek tart.

hatáskörgyakorlásánál kötve van az Alaptörvényhez és az alkotmányos jogszabályokhoz, ezért ezek megsértéséért önálló jogi felelősséget visel anélkül, hogy a Kormány kontrolljának volna alárendelve.

c) Az Alaptörvény szerint az *ellenjegyzésre szoruló ügyekben* a köztársasági elnöknek általában – de nem minden esetben – a Kormány (kormánytagok) általi előterjesztésekben kell döntést hoznia. Azt a kérdést is érdemes megvizsgálni, hogy *a köztársasági elnök ellenjegyzéshez kötött döntéseinél ki a kezdeményező* (javaslattevő) – és ez mennyiben hat ki az ellenjegyzésre –, illetve *kaphat-e a köztársasági elnök kezdeményezési jogot* az *ellenjegyzést igénylő aktusok esetében*. Az alaptörvényi szabályozásból ugyanis egyértelműen nem derül ki, hogy az ellenjegyzéshez kötött államfői döntési hatáskörökben[72] a köztársasági elnöknek van-e kezdeményezési joga, vagy minden esetben csak akkor hozhat döntést, ha erre irányuló előterjesztés érkezett hozzá.[73] Az ellenjegyzéshez kötött hatáskörök gyakorlásának rendjét – az alaptörvényi keretek között – az Országgyűlés jogosult törvényben szabályozni,[74] így elvileg biztosíthatná az államfő számára is, hogy az ellenjegyzést igénylő esetekben maga szintén élhessen kezdeményezési jogával. Abból az elvből kiindulva azonban, hogy a politikai kezdeményezés – a kormányzati rendszer sajátosságának megfelelően – nem a köztársasági elnöknél van, hanem a miniszterelnöknél (Kormánynál), és az államfő a politikaalakításban korlátozott lehetőségeket kapott, *a válasz* csak az lehet, hogy az elnököt ilyen kezdeményezési jog *nem* illeti meg. Mivel a köztársasági elnöknek az ellenjegyzést igénylő ügyekben döntési kötelezettsége van, logikus módon kezdeményezési joga nem lehet. Ha ugyanis ezekben az ügyekben a köztársasági elnök önálló – nem a Kormány által kezdeményezett – lehetőséget kapna a döntéshozatalra, az *előidézhetné a Kormánytól eltérő politika kialakítását* és képviseletét, legalábbis abban az értelemben, hogy már az államfői kezdeményezés is zavart okozhatna a politikai folyamatokban.[75] Mivel a köztársasági elnök nem része a végrehajtó hatalomnak,[76] jogállásával – tekintettel parlamenti politikai felelősségének hiányára – ez nem egyeztethető össze. E megoldás ugyanakkor *nem jelenti azt,* hogy az *elnöknek minden* ellenjegyzést igénylő *előterjesztést automatikusan alá kell írnia,* vagyis ezekben az ügyekben csak pozitív – a javaslatnak megfelelő – döntést hoz-

[72] Alaptörvény 9. cikk (4) bekezdés.

[73] Az alaptörvényi szabályozás nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy ugyanolyan típusú ügyben, sőt ugyanazon ügyben két fórumon, tehát a köztársasági elnök, illetve a miniszter előtt induljon eljárás, amely zavarokat idézhet elő a kormányzati munkában. Vö. Sári János: *idézett mű* (1990), 578. o.

[74] Ez lehetővé teszi, hogy adott ügyben – például az eljárási kegyelem bizonyos eseténél – ne a miniszter, hanem a legfőbb ügyész legyen a kezdeményező.

[75] Az ilyen ügyekben az ellenjegyzés elmaradása egyértelművé tenné a Kormány politikai szándékával való szembenállást, és olyan vitákat vonna maga után, ami politikai zavarokra utal.

[76] A köztársasági elnök hatásköreinek sajátossága, hogy a végrehajtó hatalmi helyzetét a korábbi Alkotmány a Kormány javára megszüntette, az Alaptörvény pedig ezt a megoldást fenntartotta.

hat. Bizonyos ellenőrzési lehetőséget biztosítani szükséges a számára, és meghatározott – de csak szűk körben – a mérlegelést is meg kell neki engedni. Ha nem így volna, akkor az ellenjegyzési ügyekben pusztán *a Kormány végrehajtó szerveként* működne, ami nem indokolná a köztársasági elnök bekapcsolását az állami döntéshozatali folyamatba. Ha ugyanis a köztársasági elnök döntése pusztán formális, mindenben az előterjesztéshez kötött, mert attól semmilyen értelemben nem térhet el – vagyis minden esetben köteles jóváhagyni az előterjesztést –, akkor az ilyen döntés magát az ellenjegyzést is feleslegessé tenné, mert éppen a jelentőségétől fosztaná meg: nincs mit ellenjegyezni, mert az elnöknek nincs önálló döntése. A *köztársasági elnök* azonban *önállóan cselekvő alkotmányos szerv,* ezért önálló döntést hoz, az ellenjegyzés pedig ehhez a döntéshez kapcsolódik. A köztársasági elnök tehát (legtöbbször) a Kormány javaslatára cselekszik, de a javaslat (előterjesztés) és az ellenjegyzés nem azonos: az ellenjegyző az államfő döntését kontraszignálja.[77] Természetesen a kormányzati politikával való összhang biztosítása érdekében a köztársasági elnök döntési szabadságának is határt kell szabni, vagyis az államfő *önálló mérlegelése* ezekben az ügyekben *nem lehet tetszőleges:* kötik a jogszabályi feltételek és az alkotmánybírósági értelmezések,[78] és döntéshozatali (aláírási) kötelezettsége van, ha az előterjesztések a jogszabályi előírásoknak megfelelnek, vagy nem állnak fenn azok a feltételek, amelyek az alkotmánybírósági értelmezés következtében az államfői döntés elutasítását teszik lehetővé.[79] A Kormány előterjesztését a köztársasági elnök elvileg csak a jogszerűség alapján vizsgálhatja, politikai célszerűségi vizsgálat csak rendkívül szűk körben – az államszervezet demokratikus működésének zavara vagy az alkotmányos értékrend érvényesülése kapcsán – illeti meg, mégpedig az államszervezet demokratikus működésének őreként.[80] Az elnöknek tehát sajátos szűrő szerepe van, de nincs tetszőleges mérlegelési hatásköre, ezért az önálló politikai akarata itt is korlátozott.

d) Az Alaptörvény lehetővé teszi, hogy az Országgyűlés *törvénnyel bővíthesse* az államfő döntési hatáskörét.[81] Az így kapott hatáskörök – főszabály szerint – ellenjegyzéshez kötöttek, de az Alaptörvény ez alól kivételt is meghatároz, mert „[t]

[77] Ezzel az ellenjegyzés a köztársasági elnököt a Kormány akaratához köti, mivel az elnök sem az ellenjegyző felmentésével, sem a felmentéssel való fenyegetéssel nem kényszerítheti ki a kontraszignálást, mint ahogy ezt az alkotmányos monarchiában az uralkodó megtehette.

[78] Különösen az alkotmányban szabályozott szervek jóhiszemű, kölcsönösen segítő együttműködési kötelessége. 8/1992. (I. 30.) AB határozat. ABH 1992. 51, 54.

[79] A kormányzati rendszeren belül tehát az Alaptörvény a köztársasági elnököt nem hatalmazta fel teljesen önálló mérlegelési joggal. Amit ilyenként meghatározott számára, azt az Alkotmánybíróság autentikus és erga omnes értelmező tevékenysége korlátozza.

[80] Az államfőt az integrációs funkciója is arra kötelezi, hogy az Alaptörvény alapértékei és alapelvei szerint törekedjen a politikai konfliktusokat enyhíteni és az állam egységét megóvni.

[81] Az Alaptörvény 9. cikk (4) bekezdés j) pontja szerint a köztársasági elnök „dönt mindazokban az ügyekben, amelyeket törvény a hatáskörébe utal".

örvény rendelkezhet úgy, hogy a törvény által a köztársasági elnök hatáskörébe utalt döntéshez ellenjegyzés nem szükséges".[82] Az Alkotmánybíróság már a korábbi Alkotmány alapján megállapította, hogy a külön törvényekben meghatározott köztársasági elnöki hatáskörök közül értelemszerűen csak azok követelik meg a miniszter(elnök)i ellenjegyzést, amelyeknél *a politikai felelősség vállalásának szükségessége egyáltalán felmerül,* vagyis amelyek egyébként a végrehajtó hatalom feladatkörébe tartoznak.[83] Ezt annyival indokolt kiegészíteni, hogy azokban az esetekben viszont, amikor *a Kormány politikájával való összhangot* kell biztosítani, a köztársasági elnöknek törvény sem állapíthat meg ellenjegyzéshez nem kötött hatásköröket, mert ez a többség és kormánya politikaalakítási lehetőségét zavarná, a köztük lévő politikai-cselekvési egységet kérdőjelezné meg.[84] Az a félelem pedig, hogy e szabályozás következtében az országgyűlési többség a politikai felelősséget nem viselő államfőre delegál bizonyos hatásköröket, és így ezeket kivonja a parlamenti politikai felelősség érvényesíthetősége alól, nem tűnik megalapozottnak: „a mindenkori egyszerű kormánytöbbség ezeket a hatásköröket bármikor vissza is veheti, vagyis a politikai felelősséget a vissza nem vételért (és így implicite az esetleges rossz döntésekért) ugyanúgy viseli, mint a saját hatásköreiért."[85]

Összefoglalásként megállapítható, hogy a köztársasági elnök alkotmányos állami szervként jelentős saját államfői hatáskörökkel rendelkezik, de tevékenysége betagozódik az állami funkciómegosztásba, hatásköreit ennek megfelelően kell gyakorolnia. Hatalmi jogosítványainak gyakorlásakor az államfő nem vonható ki a parlamentáris kormányzati rendszer sajátos logikája alól. A köztársasági elnöknek a kormányzásban nincs politikaalakító hatalma és pozíciója, de vannak a kormányzást érintő feladat- és hatáskörei, amelyek lehetőséget adnak a számára, hogy a kormányzás befolyásolásában részt vegyen. Az ellenjegyzés intézménye azonban biztosítja, hogy az Országgyűlés az ellenjegyzőn kérje számon a köztársasági elnök aktusának politikai célszerűségét, helyességét, másrészt azt, hogy a köztársasági elnök aktusai összhangban álljanak a Kormány politikájával, így a legtöbb államfői hatáskör kötött hatáskörnek minősül.

[82] Alaptörvény 9. cikk (5) bekezdés 2. mondat.

[83] Vö. a 26/2000. (VII. 6.) AB határozattal. ABH 2000. 164, 173.

[84] Ezért sem igazolható az az állítás, hogy „a mindenkori törvényhozó szabad diszkrécióján múlik, hogy miként rendezi az ellenjegyzést". Kovács Virág: *idézett mű,* 278. o.

[85] Jakab András: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei.* Budapest, HVG-ORAC, 2011. 249. o. „Vagyis nem tud arra hivatkozni, hogy semmit sem tehet, hiszen igen is van cselekvési lehetősége, egyszerű többséggel is." *Ugyanott.*

Arkhónok lázadása, avagy volt-e létjogosultsága egy rendszerkritikus fordulatnak?

PONGRÁCZ ALEX

„Egy országot kétféleképpen lehet leigázni: karddal vagy adóssággal."

John Adams[1]

2015 elején számos elemző értékelte úgy, hogy valóságos tektonikus mozgások kezdődtek meg a neoliberalizmus évtizedekkel korábban gyökeret vert felfogása ellenében. A radikális baloldaliként aposztrofált görög Sziriza a megszorításokkal történő szakítás ígéretével a legtöbb voksot szerezte meg az előrehozott választáson, és a radikális jobboldali titulussal illetett Független Görögökkel (ANEL) koalícióra lépve Aléxisz Cíprasz vált az első olyan kormányfővé, aki rendszerkritikus pozícióból kiindulva próbálhatott meg némi alternatív mozgáskultúrát csempészni a neoliberális táncrend parkettjére.

Világos szimptómája volt ez annak, hogy az alsó rétegek lecsúszása és a középosztály lecsúszástól való félelme az artneri téziseknek megfelelően valóban megszülheti a rend iránti vágyat, és a társadalmat válságba sodró erők [jelen esetben a Paszok és a (neo)konzervatív Új Demokrácia] kormányzati úton történő megregulázásának igényét. A szerző által idézett felmérés, amely szerint 2006–2007 és 2010–2011 között a munkaerőpiaci helyzet romlása miatt a „társadalmi nyugtalansági index" a fejlett országok csoportjában is nőtt, leginkább (12%-os mértékben) éppen az Európai Unióban, több mint jelzésértékű.[2]

A Cíprasz vezette új görög kabinet nagy reményekkel indult neki a kormányzásnak: első intézkedései között szerepelt a minimálbér 10%-kal történő emelése, a pireuszi kikötők privatizációjának leállítása és a közszférában tervezett elbocsátások

[1] „There are two ways to enslave a country. One is by the sword. The other is by debt." Idézi többek között: Brown, Ellen Hodgson: *The Web of Debt: The Shocking Truth About Our Money System And How We Can Break Free.* Louisiana, Third Millennium Press, Baton Rouge, 2008. 47. o.

[2] Artner Annamária: *Tőke, munka és válság a globalizáció korában.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2014. 81. és 83. o. Ennek hátterében az (is) áll, hogy 2010-ben az akkor 27 tagú Európai Unióban a szegénységi mutatókat illetően 80,7 millió ember (a lakosság 16,4%-a) élt a szegénységi küszöb alatt, a gyermekek vonatkozásában ez a mutató pedig még drasztikusabb volt (19%-os szint). A következő években ez az arány tovább romlott, így 2012-ben a 28 tagú EU-ban 85 millió fő szenvedett szükséget. Emellett a hosszú távú (12 hónapnál hosszabb) munkanélküliség aránya is nagymértékben nőtt: a 2011-es évben számuk európai uniós szinten elérte az összes munkanélküli 43,1%-át. Az adatok forrása: Artner Annamária: *idézett mű,* 134. o.

visszavonása.[3] Néhány hét leforgása alatt, az eurózóna pénzügyminisztereivel folytatott konzultációt követően azonban már számos elemző helyezkedett arra az álláspontra, hogy a görög pénzügyminiszter, Jánisz Varufákisz egy Janus-arcú, a kabinet szempontjából gyakorlatilag kapitulációval felérő megállapodásra kényszerült: az új kormány a „mentőcsomag" pár hónappal történő meghosszabbítása fejében kénytelen volt ugyanis vállalni, hogy a „görög pénzügyek rendbetételéhez" szükséges reformintézkedéseket léptet hatályba. Ez a „trojka" (Európai Bizottság, Európai Központi Bank, Nemzetközi Valutaalap) addigi tevékenységét és az eurózóna erős tagállamainak költségvetési fegyelem iránti elkötelezettségét ismerve már ekkor arra a maliciózus megállapításra sarkallt sokakat, hogy a görög kormány mozgástere továbbra is korlátozott marad, és a kabinetre egy olyan intézkedéscsomagot oktrojálnak, ami gyakorlatilag a veszteségek társadalmiasításának[4] folytatását jelenti.

Mielőtt azonban görög kabinet megalakulása – és az újbóli megválasztását követően kifejtett – tevékenységét értékelve levonnánk a konzekvenciákat arra nézve, hogy 2016 novemberében érdemes-e még egyáltalán egy rendszerkritikus fordulat lehetőségeiről beszélni, nézzük meg, hogy a „pártok és pártrendszerek" palettáján hol tudjuk elhelyezni a Szirizát és a hozzá hasonlatos formációkat, mivel vele szemben is próbáltak lázadni az „arkhónok",[5] és valóban a neoliberális *establishment*tel szembeni kapitulációval ért-e fel kormányzati tevékenységük.

A Sziriza politikai karakterének meghatározása

Ami a Radikális Baloldali Koalíció (Sziriza) szélsőbaloldali stigmával való megbélyegzését illeti, a vádak teljesen alaptalannak bizonyultak. A Sziriza a kezdetektől fogva – talán már akkor is, amikor az athéni romkocsmák sötétjében fogalmazták meg gondolataikat – arra vállalkozott, amire pár nemzedékkel korábban *Keynes* is: a „modern kapitalizmus kollektív cselekvés általi lehetséges tökéletesítésére", méghozzá a kormányzati agenda térnyerése révén.[6] A Sziriza valójában arra kért mandátumot, hogy egy új szabályozási szisztéma kidolgozása és érvényesítése révén

[3] *Ezek a Sziriza első intézkedései. Origo,* 2015. január 28. (Letöltés: 2015. február 22.)

[4] Went, Robert: *Globalization: Neoliberal Challenge, Radical Responses.* London, Pluto Press, 2000. 15. o. A hivatalosan senki által sem hirdetett, sőt éppenséggel tagadott, ám a gyakorlatban rendre érvényesített neokonzervatív-neoliberális intervencionizmus lényege, hogy a megszorító programok („költségvetés-stabilizáló intézkedések") elfogadásával minden veszteséget igyekszik társadalmiasítani, miközben a konjunktúra idején felhalmozott nyereségek „természetszerűleg" privatizáltnak számítanak, azaz abból a szélesebb rétegek nem részesülhetnek.

[5] Az „arkhónok lázadása" szójáték az ókori Hellászban tevékenykedő vezető állami tisztségviselők titulusa mellett a *Star Wars* filmsorozat szélesebb körben ismert darabjára, *A klónok lázadásá*ra is utal.

[6] Keynes, John Maynard: *The End of Laissez-faire*. London, Leonard & Virginia Woolf, 1926. 40–41. o.

megmentse a kapitalizmust, biztosítva a jóléti transzferek, a szociális háló lehető legszélesebb rétegekre történő kiterjesztését, a szociális kohézió megteremtését és a civil társadalom primátusát a tőkével szemben.[7] A Sziriza 2014 szeptemberében bemutatott manifesztumában, az ún. Szaloniki Programban is a Görögországot sújtó államadósság nagy részének leírása, a jóléti állam revitalizálása, a meritokratikus szempontok alapján szelektáló állam, illetve a jogállamiság helyreállítása áll a centrumban,[8] és nem valamiféle – Jászi Oszkár szavaival élve – „kilátástalan kommunizmus"[9] meghirdetése, amint azt a Sziriza riválisai jobb- és (ál)baloldalról is előszeretettel hangsúlyozzák.

Nem véletlenül állította tehát Pogátsa Zoltán közgazdász, a görög helyzet kitűnő szakértője, hogy a Sziriza eredendően a jóléti állam északi (skandináv) modelljét követő, keynesiánus keresletélénkítő gazdaságpolitikát érvényesíteni kívánó alternatív megoldást kívánt a hellének asztalára helyezni.[10] A Sziriza ideálja tehát a szervezett kapitalizmus jóléti államának skandináv (svéd, ún. népileg szervezett) modellje volt, amelyben a dinamizált kapitalizmus együtt létezett a nagy és erős társadalmi szervezetekkel, kontrollálva a magántőke nyers érdektörekvéseit.[11]

Már csak ezért sem illethető a Sziriza eredeti koncepciója céltalan populizmussal és a szélsőséges eszmékkel való kokettálás stigmájával. A Cíprasz által vezetett kabinet konszolidált, keynesiánus elemekkel ötvözött, keresletnövelő és beruházás-serkentő politikát képviselhetett volna, amennyiben a körülmények szerencsétlen konstellációja nem akadályozta volna meg ebben. Ha a Sziriza politikai karakterét szeretnénk megrajzolni, alapvetően azt mondhatjuk, hogy az Európai Unió jelenlegi neoliberális gazdasági rendszerével szemben valóban „euroszkeptikus" attitűddel viseltetnek, ám ez az attitűd Sørensen tipizálását alapul véve még mindig a legmérsékeltebb szkepticizmus álláspontjára helyezkedik, mondhatni, konstruktív kritikával illeti a hayeki és friedmani tanokat is megszégyenítően eminens neoliberális gazdaságpolitikát. Szociális karakterű euroszkepticizmusa pusztán annyit állít, hogy a jelenlegi EU nem képviseli kellő kurázsival az alapvető szociális szempontokat – ez pedig rendkívül messze áll az euroszkepticizmus további válfajaitól: az utilitarista (költség-haszon megközelítésen alapuló), a szuverenitásalapú (a nemzetállami szu-

[7] Winlow, Simon – Hall, Steve – Briggs, Daniel – Treadwell, James: *Riots and Political Protest. Notes from the Post-Political Present.* Abingdon, Oxon, Routledge, 2015. 199. o.

[8] *What the Syriza Government Will Do.* Lásd http://country.eiu.com/article.aspx stb. (Letöltés: 2015. július 22.)

[9] Lásd Jászi Oszkár: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja.* Budapest, Héttorony Könyvkiadó, 1989.

[10] Pogátsa Zoltán: *A Sziriza megbuktatása az uniós pénzügyminiszterek célja? Lásd* http://mandiner.hu stb. (Letöltés: 2015. július 22.); Gyüre József: Az EU megpuccsolta Cipraszt? (Zsoldos kontra Pogátsa). *Heti Válasz,* 2015/25. szám (július 16.). 28–31. o, 28. o.

[11] Szigeti Péter: *Szervezett kapitalizmus*. Budapest, Mediant Kft., 1991. 189. o.

verenitást féltő) és a demokráciaalapú (a bürokratikus intézményrendszer, illetve a döntéshozatal deficitjét hangsúlyozó) variánsoktól.[12]

A neves populizmuskutató, Paul Taggart felosztása nyomán pedig arra a megállapításra juthatunk, hogy a Sziriza euroszkepticizmusa *soft* jegyeket visel magán: elviekben nem ellenzik az európai integrációt (sőt, amint a későbbiekben látni fogjuk, nagyon is igénylik azt), de szkeptikusak azzal kapcsolatban, hogy annak a jelenlegi Európai Unió lenne a legjobb formája. Az Európai Unió, pontosabban annak centrum országai ebben az argumentációban kizárják ugyanis a fejlődés lehetőségéből a szegényebb régiókat, a félperiferikus, illetve periferikus tagállamokat, illetve figyelmen kívül hagyják a (nemzetközi) munkásosztály érdekeit.[13]

Egyetértünk Taggart álláspontjával, aki szerint a rendszerkritikus protestpártok megerősödését az okozta, hogy a közvélemény integrációval szembeni egyre negatívabb véleményét a *mainstream* pártok reprezentánsai nem akceptálják, mi több, ignorálják azt (Pogátsa szavaival élve: a *tudatos hamis valóság* állapotában élnek). Ezzel pedig egyértelműen teret engednek az új protestpártok számára.[14] A liberális pártok argumentációját átemelő, magukat harmadikutasnak nevező „szociáldemokrata" pártok vezetői és emblematikus képviselői (Tony Blair, Gerhard Schröder, Bill Clinton, Lionel Jospin vagy éppen Gyurcsány Ferenc) egyébként is egyívásúvá váltak a neoliberális-neokonzervatív gazdaságfelfogást centrumba állító jobboldali politikusokkal (Thatcher, Reagan, és így tovább) a „minimális versenyállam" *ars poeticá*ját illetően. Ez mindenütt a jóléti állam aranykorában (1945–1975) létező, a szociáldemokrata és kereszténydemokrata formációk által is legitimált közösségi szolidaritás elvének felmondását jelentette, a politikát pedig kiszolgáltatta a különböző kampányok „guruló dollárjait" szolgáltató oligarchák alamizsnájának. Görögországban mindezt még azzal is sikerült tetézni, hogy a két váltópártot (Paszok, Új Demokrácia) gyakorlatilag két klán klientúrája uralta: ti. a Karamanlisz- és a Papandreu-dinasztia aktuális keresztapái váltogatták egymást évtizedeken keresztül a bársonyszékben.[15]

Az establishment pártjainak diszkreditálódásán túl Görögországot egy tudatosan generált adósságválság is sújtotta. „2011 végére Görögország kormányának önál-

[12] Sørensen, Catharina: *A Conceptual Analysis and a Longitudinal. Cross-Country Examination of Public Scepticism Towards the European Union.* Copenhagen, Department of Political Sciences, University of Copenhagen, 2007; Sørensen, Catharina: *Love me, love me not… A typology of public euroscepticism.* EPERN Working Paper, No. 19. Falmer, Brighton, Sussex European Institute, University of Sussex, 2008.

[13] Taggart, Paul: *The populist politics of euroscepticism.* Paper prepared for presentation at the 5th Biennial Conference of the European Community Studies Association, Seattle, 29 May–1. June. Unpublished. Brighton, University of Sussex, 1997. 3. o.

[14] Taggart, Paul: *idézett mű,* 2. o.; Pogátsa Zoltán: Az európai integráció politikai gazdaságtana. *Eszmélet,* 2013/98. szám. 191–196. o., 191. o.

[15] Erre vonatkozóan lásd például Győrffy Dóra: Válság és válságkezelés Görögországban. A puha költségvetési korlát szerepe a gazdasági összeomlásban. *Közgazdasági Szemle,* 2014/1. szám. 27–52. o.

lósága gyakorlatilag megszűnt: az ország vezetése az Európai Tanács utasításainak végrehajtójává degradálódott. A kiigazítási terv, illetve tervek, amelyek Brüsszelben készültek, a legapróbb részletekig előírták a teendők irányát, tartalmát, formáját, mértékét és idejét, a következő hitelrészlet lehívását pedig a negyedéves teljesítés függvényé tették. […] Az IMF szerepkörét lényegében átvette az eurózóna: Görögországot 2011. október végén az elsősorban német érdekeket képviselő Európai Központi Bank pénzügyi felügyelete alá helyezték. […] Az államivá transzformált magánadósságokkal súlyosbított válság közepette a »nemzetek Európája« szlogenjét felülírta a 'költségvetési fegyelem' jelszavával hitelesített brüsszeli–frankfurti diktátum."[16]

A permanens megszorításokra kárhoztatott fiskális politika azonban nem a kívánt hatást érte el: a görög adósságállomány 2014 végére a GDP 177%-os szintjére emelkedett (317,94 milliárd euró),[17] miközben a munkanélküliségi ráta folyamatosan emelkedett, drasztikusan nőtt a szegénységi küszöb alatt élők, illetve az azzal fenyegetettek száma, és csökkent a GDP. Ilyen helyzetben került sor a nevezetes kormányváltásra Görögországban, 2015 januárjában.

Ön jön, Mr. Cíprasz![18]

Amint említettük, Cíprasz a kormányzása kezdetén komoly ambíciókkal és nagy elánnal vágott neki a „jóléti fordulat" levezénylésének. Mindössze három nappal a kormányalakítást követően a kabinet megszakította a tárgyalásokat az ország hitelezőivel (az EKB, az Európai Bizottság és az IMF alkotta „trojkával"), és bejelentette, hogy a továbbiakban a „mentőprogram" meghosszabbítására sem tart igényt. Varufákisz a Sziriza programjára utalva kifejtette, hogy nem ismerik el a hitelezők által megállapított konstrukciót és feltételeket, és visszafizethetetlennek tartja Görögország adósságát.[19] A kabinet prominensei – később rendre visszatérő motívumként – az európai szolidaritásra, illetve a közös európai értékekre (az Európai Unió működéséről szóló kontraktusban is szereplő szabadság, biztonság, jogállamiság és jólét) helyezték a hangsúlyt, bízva a racionalitás és a formális logika elveinek hatásában. Azonban már ekkor látszott, hogy a neoliberalizmus elvei iránt elkötelezett európai pénzügyi és politikai elit érzéketlen mindennemű méltányossági princípium iránt, így a görögök később azzal rukkoltak elő, hogy Németország fizesse meg Görögország részére a második világháborús német megszállás következtében előállott ká-

[16] Artner Annamária: *idézett mű,* 214–216. o.

[17] *Preliminary Report of the Truth Comittee on Public Debt.* Athens, Hellenic Parliament, 2015. 20. o.

[18] Utalás Anthony Giddens híres könyvének címére (*Ön jön, Mr. Brown!* Budapest, Gondolat Kiadó, 2007), melyben az ismert brit szociológus, a *Third Way* irányzat képviselője a Munkáspárt Blair utáni helyzetét és lehetőségeit vizsgálta.

[19] *Megszakította a tárgyalásokat az új görög kormány a hitelezőkkel.* Lásd http://hvg.hu stb. (Letöltés: 2015. július 23.)

rokat, ami természetesen hangos elutasításra került a német fél részéről,[20] és tovább fagyasztotta Athén és Berlin addigra meglehetősen hűvössé váló viszonyát.

Február derekán – amint az a bevezető sorokból is kitűnik – végül a görög kabinet megbarátkozott egy „nemzeti reformterv" kimunkálásának gondolatával, ezzel pedig kezdetét vette a hónapokon keresztül húzódó macska-egér harc. A kabinet és tárgyaló delegációja egyre kétségbeesettebb kísérleteket tett a saját választási ígéretei, illetve szociális elkötelezettsége, valamint a minimális rugalmasságot sem mutató, rigorózus hitelezők közötti lavírozásra. A Sziriza, illetve Cíprasz hétről hétre több engedményt kényszerült tenni a trojkának, fokozatosan revideálva korábbi programját. A tárgyalások hangulatát talán a Varufákisz lemondását követően közzétett beszámolója illusztrálja a legjobban: „Nagyon jól tudom, milyen érzés bevonulni azokba a lelketlen, neonlámpás szobákba, tele olyan csinovnyikokkal és bürokratákkal, akiket egyáltalán nem érdekel a döntéshozás em*beri ára*."[21]

Sok hűhó semmiért?

A kabinet ekkorra már kezdte megérteni a globális kapitalizmus működési mechanizmusának logikáját: az ún. washingtoni konszenzus, a „piaci fegyelem" követelménye drámai mértékben csökkentette a nemzeti gazdaságpolitika hatókörét és jellegét. Az alapvető minimalista modelltől való eltérésre tett minden kísérlet ugyanis könnyen maga után vonhatja a globális piacok által az államra kirótt, büntetően nagy költségeket.[22] Ehhez járul még a Görögország eurózónás tagságával járó kellemetlen következmény: a monetáris szuverenitás gyakorlatilag teljes eliminálódása (a nemzeti valuta megléte esetén a kormányzat leértékelhette volna a drachmát, növelve ezzel az ország versenyképességét, ami gazdasági növekedést is eredményezne, és természetesen ebben az esetben a jóléti kiadások és az egyéb szükséges intézkedések mellett az adósság törlesztésére is sor kerülhetett volna).

A Cíprasz-kabinet gyakorlatilag ezen a ponton vált zsarolhatóvá: az európai integráció iránti mély elkötelezettsége miatt ugyanis a kormányfő egyáltalán nem gondolkodott a „Grexit" (Görögország eurózónából történő távozása) eshetőségén, így értelemszerűen a nemzeti fizetőeszköz visszaállításának lehetőségén sem. A saját ideológiai preferenciái, a Sziriza balszárnyának minden költségvetési kiigazítást ellenző álláspontja, illetve a hitelezők kemény megszorításokat követelő elvárásainak trilemmájában vergődő kormányfőt lassan, de biztosan felőrölték az események.

[20] *Germany rejects Greece's demands for $200 billion…* Lásd http://www.dailymail.co.uk/news stb. (Letöltés: 2015. július 23.)

[21] Golden Dawn will be strenghtened by more austerity... Lásd https://www.theguardian.com stb. (Letöltés: 2015. július 23.)

[22] Bisley, Nick: *Rethinking Globalization*. New York, Palgrave Macmillan, 2007. 59. o.

Cíprasz a legközelebbi munkatársai elmondása szerint döntő helyzetekben mutatkozott labilisnak: a hitelezőkkel folytatott tárgyalások folyamán gyakran hagyta ott például a tárgyalóasztalt, hogy egyeztessen pártja képviselőivel, ennek eredményeként egymásnak néha gyökeresen ellentmondó argumentumokat igyekezett közvetíteni tárgyalópartnerei felé.[23]

Cíprasz megítélésünk szerint olyan kaliberű ember, mint Dosztojevszkij *Idiótá*ja: a magasabb politikai elvekben és az integrációt alkotó partnerállamok vezetőinek jóhiszeműségében egy gyermek naivitásával hívő idealista. Ezért nem tudta elképzelni azt, hogy a végig a németek álláspontja által dominált hosszas egyezkedéseken végül kínpadra küldhetik országát, és ezért állhatott fel június végén az asztaltól, hogy népszavazást hirdetve[24] – és a trojka újabb megszorításokat követelő „ajánlatának" elutasítása mellett kampányolva – kerülhessen a kezébe egy komoly politikai aduász a további tárgyalások folyamán. Az eredmény azonban a megszorító csomag görög választópolgárok 61%-a általi elutasítása ellenére is katasztrofálisnak bizonyult, és nemhogy megerősítette, hanem éppen gyengítette Cíprasz tárgyalási pozícióit.

Németország – az a Németország, amelynek adósságállománya a második világháború utáni években 30 milliárd márkára rúgott, és ha az 1953. évi londoni adósságegyezményben nem engedik el az addig felhalmozott adósság több mint felét, aligha tudja bevezetni a prosperáló szociális piacgazdaságot[25] – példát kívánt statuálni a hitelezői elvárásokkal szembeszegülő görög kormánnyal. A harmadik „segélycsomag" nyújtása fejében minden korábbinál megalázóbb, ultimátumszerű feltételeket szabtak a görög féllel szemben. A drasztikus áfaemelésen, a nyugdíjak csökkentésén, a nyugdíjkorhatár növelésén, a közszférában dolgozók bérének csökkentésén túlmenően a legabszurdabb követelés egy privatizációs alap létrehozása volt, amelybe három év alatt 50 milliárd eurónyi bevételt kell felhalmozni a görög nemzeti vagyon értékesítéséből. Ebből 25 milliárd eurót adósságtörlesztésre, 12,5 milliárd eurót pedig az államadósság csökkentésére kell majd fordítani. A görög kormánynak vállalnia kellett továbbá, hogy a „releváns politikai területeken" minden törvénytervezetről előzetesen konzultálni fog a trojkával, és konszenzusra is jut velük, még a társadalmi konzultáció, illetve a törvényjavaslat benyújtása előtt „kellő időben". Ez gyakorlatilag olyan függő helyzetbe hozza Görögországot a hitelezőivel szemben, ami a szuverenitás teljes elvesztésével és kvázi a gyarmati státuszba süllye-

[23] *Special Report: The man who cost Greece billions.* Lásd http://www.reuters.com stb. (Letöltés: 2015. július 23.)

[24] *Greek PM Alexis Tsipras calls referendum on bailout terms* Lásd https://www.theguardian.com stb. (Letöltés: 2015. július 23.)

[25] Vö. Dyson, Kenneth: *States, Debt & Power. „Saints" & „Sinners" in European History & Integration.* Oxford, Oxford University Press, 2014. 594. o.

déssel jár.[26] (Meinecke meghatározása szerint a szabad és önálló állami lét azt jelenti, hogy egy ország azokat a törvényeket követi, amelyeket az államrezon diktál számára. A Sziriza-kabinet azonban a remélt szociális kohézió biztosítása államrezon szintjére emeléséről kénytelen volt lemondani, és azt a hitelezők kívánalmai szerinti tartalommal megtölteni.)[27] Egyáltalán nem titulálható tehát költői túlzásnak Forgács Imre verdiktje, miszerint Görögország egy „sok tekintetben szuverén uniós tagállam" szintjéről mindössze egyetlen hét alatt süllyedt a „hitelezők protektorátusának" szintjére, és egyelőre semmilyen esély sem mutatkozik arra, hogy kilábaljon az egyre csak eszkalálódó adósságválságból.[28]

A kapitulációra kényszerítés teljessége érdekében a német pénzügyminiszter, *Wolfgang Schäuble* az „átmeneti Grexit" lehetőségét is felvetette, majd a tárgyalásokon *Angela Merkel* német kancellár, *François Hollande* francia államfő és *Donald Tusk,* az Európai Tanács elnöke is kész helyzet elé állította a görög miniszterelnököt: a megszorító csomag elutasításának alternatívája „csak" a „Grexit" kikényszerítése és a görög bankrendszer teljes összeomlása lehet.[29] A görög parlament kénytelen volt megszavazni az újabb – minden korábbinál drasztikusabb – megszorításokat, legitimálva ezzel az autonóm mozgástér lehetőségétől való megfosztottságát.

Quo vadis, Európa?

A görög adósságválság „kezelése" napjainkra teljesen nyilvánvalóvá tette, hogy a centrumpozíció fenntartása érdekében Németország teljesen érzéketlenné vált a félperiféria és a periféria problémái iránt, sőt a trojka feltételességhez kapcsolt hitelnyújtása támogatásával tovább fokozza az európai társadalmakban egyébként is szélesen tátongó Észak–Dél-törésvonalat. A száz sebből vérző washingtoni konszenzus kívánalmainak (privatizáció, dereguláció, megszorításon alapuló fiskális politika, a nyugdíjak és a közszférában tevékenykedők számának csökkentése, a nyugdíjkorhatár kitolása) könyörtelen kikényszerítésével pedig aktívan hozzájárult a görög válság további eszkalálódásához.

Értelmezésünk szerint a nagytőke érdekeivel való összefonódás mellett mindezt azért tette, hogy negatív színben tüntesse fel a megszorításellenes retorikával kormányra kerülő, eleinte a neoliberális gazdaságpolitika keynesiánus alternatíváját

[26] *Spártai körülményeket ígér a görögöknek az új csomag.* Lásd http://www.bruxinfo.hu stb. (Letöltés: 2015. július 23.)

[27] Meinecke, Friedrich: Az államrezon fogalma. In Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből.* Budapest, Szent István Társulat, 2003. 71–90. o., 72. o.

[28] Forgács Imre: A görög válság néhány riasztó tanulsága. *Köz-gazdaság,* 2015/3. szám. 41–56. o., 41. és 42. o.

[29] *Jöhet az átmeneti Grexit.* Lásd http://hvg.hu stb. (Letöltés: 2015. július 23.); *Víz alá nyomták a görög kormányfőt.* Lásd http://www.origo.hu stb. (Letöltés: 2015. július 23.)

kínáló görög kabinet válságkezelő tevékenységét. Ha ugyanis sikerült volna bebizonyítania, hogy a megszorításellenes pártok kormányra kerülve nem könyvelhetnek el a gazdasági növekedés irányába ható sikereket, azzal illuzórikussá teszi a kormányzásra készülő spanyol Podemos, az olasz Ötcsillagos Mozgalom és az ír Sinn Féin programjában foglaltak megvalósíthatóságát is.

Úgy tűnik tehát, hogy a 2015 elején még nagy reményekkel kecsegtető rendszerkritikus alternatívát a neoliberális gazdaságpolitika további fenntartásában érdekelt körök eredményesen térítették le a további fejlődési lehetőség útjáról – azaz ismét a Margaret Thatcher védjegyévé vált szlogent „aktualizálták": *there is no alternative,* azaz nincsen alternatíva. Ez azt is jelenti, hogy – a politikai és a gazdasági elit, valamint a demokratikus legitimáció forrását jelentő választópolgárok között mind mélyebben tátongó szakadék dacára – továbbra is „szükségszerű" a szakítás a jóléti állam ideáljával, és a szabad versenyes piacok (f)elsőbbségének fenntartása mellett továbbra is elodázhatatlan a munka és a tőke között eloszló jövedelmeknek az utóbbiak felé történő csoportosítása. Ezzel a szcenárióval szemben nemcsak mi tudjuk Petőfi sorait felidézni, de példának okáért a „Brexitet" és Donald Trump elnökké választását elősegítő választópolgárok is: *az idő igaz, s eldönti, ami nem az*…[30]

[30] Petőfi Sándor: *Voltak fejedelmek…* (1846).

A jogelmélet főnixmadara: a joghézag

PŐDÖR LEA

Kedves Professzor Úr! Joghallgatóként mindig csodáltam azt a látásmódot, ahogyan megragadja és közvetíti a jogrendszer összefüggéseit – vagy, hogy e tanulmánykötet találó címével éljek: a jog *unitas multiplex* jellegét. Ez a csodálat most is eleven, de PhD-hallgatóként az azzal kapcsolatos örömmel társul, hogy részese lehetek a professzor úr környezetében hihetetlen intenzitással jelen lévő szellemi pezsgésnek. Ezt az örömöt jelezve csatlakozom a köszöntők hosszú sorához egy klasszikus jogelméleti témát tárgyaló rövid tanulmánnyal.

*

Wolfgang Amadeus Mozart *Così fan tutte* című operájában az öreg filozófus, Don Alfonso említést tesz egy régi, mitikus állatról, az arábiai főnixmadárról, amelyről ugyan sokan és sok helyütt beszélnek, ám éppenséggel senki sem látta még. E hasonlat a köznyelvben többféle kontextusban tűnik fel, jelen ponton pedig a joghézag-problematika tárgyalása kapcsán bír relevanciával. A főnixmadár alakja régóta a kultúrtörténet része, különféle népek mítoszainak kulcsfigurája, s mindig valamiféle elementáris erőt tulajdonítottak neki: úgy tekintettek rá, mint az átváltozás, a feltámadás, az örökkévalóság jelképére. Sokféle megfoghatatlan magyarázat született erről a páratlan lényről, sok nép hitt a létezésében, de az észszerű, objektív tények világában nem találjuk nyomát. Egy kicsit talán ehhez a varázslatos főnixmadárhoz hasonlatos a joghézag jelensége és a körülötte kialakult elméletalkotás is: egyike a jogelmélet örök témáinak, mely minden korszak jogfilozófusait elgondolkoztatja. A joghézag „jogtörténetéhez és jogelméletéhez" szinte minden elméleti és gyakorlati jogász hozzátesz valamit, hol releváns, hol kevésbé releváns magyarázatokat alkotva létezéséről – vagy éppen nem létezéséről. E tanulmányban arra szeretnék rámutatni, hogy a jelenség körül kialakult diskurzus sok esetben „főnixmadárként" viselkedik.

A joghézag fogalmáról

Arra a kérdésre, hogy mi is a főnixmadár, nyilván sokféle válasz adható, s ezen válaszoknak vannak közös, már-már egészen könnyen meghatározható elemei: díszes tollazatú, méltóságteljes növésű madár, mely hosszú életet él, s amelyet rendszerint mitikus erővel ruháznak fel, mert valamiféleképpen kapcsolatban áll a transzcendens világgal. Ám e definíciómagvaknál mélyebbre ásva eltérő vélekedéseket is találunk, melyek magyarázatért kiáltanak. Ezeket itt nem részletezem, de jelzem, hogy a joghézag-fogalom is ilyen: szinte magától értetődő intézményként kezeljük, könnyelműen azt hisszük, egy-egy nyers definíció kiválóan rámutat a lényegére, de ha mélyre ásunk, megvilágosodik előttünk, hogy korántsem ilyen egyszerű a kérdés.

Általánosan elfogadott a tétel, miszerint a jogrendszer értelmi és logikai egységként gondolható el, Lukács György kifejezésével élve: „egységes komplexum".[1] További két fontos jellemzője a jogrendszernek a hézagmentesség és ellentmondás-mentesség. Vagyis az, hogy minden kérdésre megtalálható a helyes válasz *(hézagmentesség),* ám kizárólag egy válasz jöhet szóba *(ellentmondás-mentesség)*.[2] Létezik persze a jogelméletben olyan nézet is, amely a jogrendszert félig nyitott, félig zárt rendszerként írja le, kiemelve, hogy jogi és logikai értelemben ugyan ellentmondás-mentességre és koherenciára törekvő ez a rendszer, ezt az állapotot ugyanakkor a fejlődés legmagasabb fokán sem képes elérni – noha folyamatosan törekednie kell erre a célra.[3]

A jogelméletben a XIX. század óta két szemléletmód tekinthető uralkodónak a tekintetben, hogy vajon elfogadható-e a fent említett hézagmentesség elve, vagy sem. Akik elfogadják a hézagok létét (például François Gény, Eugen Ehrlich, H. L. A. Hart stb.), azok amellett érvelnek, hogy a jog logikailag nyitott rendszerként fogható fel: a jogban szükségszerűen léteznek joghézagok, és adottak megfelelő eszközök is arra, hogy e hézagokat ki lehessen tölteni. Mások épp ellenkezőleg, a jogrendszer logikai zártsága mellett foglalnak állást. Szerintük ami a *ius* területére esik, az szabályozást igényel, és a jogrendszer nem tűri el a hézagok létét. Ha pedig az adott tényállásra nem találunk alkalmazandó jogszabályt, az azért van, mert a jogalkotó *non ius*nak (nem-jognak) tekintette az adott kérdést, tehát számára jogilag közömbös volt. Ezen álláspontot képviselte többek között Hans Kelsen vagy például a magyar jogfilozófusok közül Somló Bódog és Moór Gyula.

A joghézag léte rendkívül érdekesen formálja át az igazságszolgáltatás arculatát: olyan képzeletbeli teret alakít ki megjelenésével, melyben három igény keletkezik.

[1] Samu Mihály – Szilágyi Péter: *Jogbölcselet*. Budapest, Rejtjel Kiadó Kft., 1998. 238. o.

[2] Vö. Szabó Miklós: *Jogi alapfogalmak.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. 49. o.; Szabó Miklós: *A jogdogmatika előkérdéseiről*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999. 202. o.

[3] Vö. Szigeti Péter: Szabály és norma azonossága és különbsége. A normakontinuum elmélet – kitekintéssel a generálklauzulák és a jogelvek közötti különbségek természetére. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 63–82. o., 75. o.

Elsősorban igény formálódik arra, hogy minden vitás kérdésre jogi választ kapjanak a jogkereső felek; másodsorban a *denegatio iustitiae* elve értelmében a bíróság nem tagadhatja meg a kérdés eldöntését akkor sem, ha joghézaggal találkozik, s nem utolsósorban a kérdésre adott válasz meg kell, hogy feleljen az igazságosság eszményének, ami viszont már nem csupán a jog által diktált kihívásoknak való megfelelést jelent.[4]

A joghézag lényegének megértéséhez elsősorban a *ius* és a *non ius* között szükséges különbséget tenni: ha jogilag releváns jelenséggel állunk szemben, akkor az adott életkörülmény jogi szabályozást igényel, és megoldást kell rá találni (márpedig a joghézagnak a *ius* kategóriájába kell esnie). Emellett azonban vannak olyan területek (ilyen például a privát szféra), melyek a *non ius* alá sorolódnak, s ilyenkor nem szabad a jog eszközével közbeavatkozni. „A *ius* és *non ius* közti különbség objektív kritériumokon nyugszik: azt, hogy a jognak mely társadalmi viszonyokat kell rendeznie, végső fokon az objektív társadalmi viszonyok jellege, tartalma és jelentősége dönti el, nem pedig a jogalkotó akarata vagy szándéka."[5] Másrészt a *ius* és *non ius* világa történelmileg változik: amit korábban szabályozandónak tekintettek, az életviszonyok változásával elveszíti ilyen jellegét, amit pedig nem tartottak szabályozandónak, az valamilyen okból azzá változhat. Ráadásul a technika fejlődése, például az orvostudomány terén, számos olyan helyzetet produkál, amelyet egy adott társadalmi helyzetben szabályozandónak gondolnak, vagy épp ellenkezőleg, nem kívánnak szabályozni.

Azt is le kell szögezni, hogy a *ius* és a pozitív jog területe nem teljesen azonos egymással. „A *ius* körülhatárolásának alapja a jog társadalmi rendeltetése, a pozitív jog területe körülhatárolásának az alapja a jogalkotónak az általános szabályból megállapítható szándéka, hogy a társadalmi viszonyok, magatartások meghatározott körét jogilag szabályozni kell: vagyis a jog társadalmi rendeltetésének, a jogi szabályozás objektív szükségletének a jogalkotó által történő fölismerése. […] A ius és a pozitív jog területe nagyrészt fedi egymást, de bizonyos vonatkozásokban a *ius* területe szélesebb (a jogalkotó nem ismerte fel a jogi szabályozás szükségletét), más vonatkozásokban pedig szűkebb lehet (a jogalkotó tévesen von a pozitív jog körébe olyan társadalmi viszonyokat, amelyek nem vagy már nem igényelnek jogi szabályozást). A joghézag a pozitív jog területén kívül is előfordulhat, de mindig csak a *ius* területén belül."[6]

A fogalomalkotáshoz szükséges alapvető ismérvek a fentiek segítségével ragadhatók meg. A szakirodalomban többféle, kisebb-nagyobb mértékben egymáshoz hasonló definícióval találkozunk; ezek legfontosabb közös jegye abban a megállapításban foglalható össze, hogy ha a jogalkalmazó joghézagba botlik, akkor világos,

[4] Vö. Sallay András: A joghézag a klasszikus elméletek tükrében. *Collega,* 1998/8. szám. 33–34. o.
[5] Samu Mihály – Szilágyi Péter: *idézett mű,* 240. o.
[6] Ugyanott, 241. o.

hogy az adott esetre nézve *a)* kellene lennie szabálynak, *b)* de nincs.[7] Ez a két elem voltaképpen nem más, mint a fogalom nélkülözhetetlen alapköve.

Nem célom itt egy önálló joghézag-fogalom kidolgozása, hiszen ezt megtették már előttem,[8] inkább olyan fogalom-meghatározást veszek át, ami széles körben elfogadott. Eszerint joghézag akkor áll elő, ha a hatályos jog nem tartalmaz az éppen döntésre váró ügy elbírálásához szükséges olyan rendelkezést, amelyet egyébként tartalmaznia kellene. Vagyis a joghézag „olyan esetet feltételez, amely nem vonható az érvényes jog norma-struktúráiban rögzített magatartásminták egyike alá sem, noha kellene, hogy az eset valamely jogi norma-struktúra révén rendeződjék".[9]

Magától értetődő, hogy valamiféle magatartásminta az, amit joghézag esetén a jogalkalmazó bíró hiányol, ezeknek viszont többféle fajtája között tehető distinkció. Kérdéses, hogy milyen tartományt jelent a jogi norma, jogtétel, jogszabály, jogelv kifejezés. A jog nem tisztán normákból (vagy nevezzük ezeket szabályoknak) áll, hanem nem normákból is, melyek közé a jogtételeket, elveket, generálklauzulákat sorolhatjuk – ám ezek is a norma kategóriába tartoznak, ha normatartalmat fejeznek ki. A jogtétel önmagában alkalmas lehet a jogalanyok magatartásának befolyásolására, nyelvi, gondolati egységként jelentkezik, s a norma mindhárom szerkezeti egységével bír. Számításba kell venni a jogelveket is, melyek a kontinentális jogi kultúrában gyakorta szabályként kerülnek megfogalmazásra, amennyiben törvénybe foglalják azokat. Sokszor az jellemző az elvekre, hogy nem szabálytöltetűek, de képesek arra, hogy egy vitás jogi kérdés elbírálásánál döntő érvként lépjenek elő. Végezetül pedig felmerül a generálklauzulák kérdése; ezek nem önmagukban megálló elvek, hanem azt mondhatjuk, mindig valaminek a záradékai, s egyértelmű egymásra vonatkozás áll fenn közöttük.[10]

Mindezek fényében az a megállapítás vonható le, hogy nem elégséges a joghézag-fogalom kapcsán a jogszabály vagy szabály – vagy még egyszerűbben: rendelkezés – hiányáról beszélni, mert a fogalmat ki kell kiterjeszteni a fentebb említett kategóriákra is (elv, generálklauzula stb.).

[7] Szigeti Péter: *Jogtani és államtani alapvonalak*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2011. 180–181. o.

[8] A joghézagfogalmakról és -fajtákról lásd Szabó Miklós: *Ars iuris – A jogdogmatika alapjai*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2005. 111. o.; Szalma József: *A jogtudományok kutatási módszerei (kutatásmódszertan)*. Budapest, Patrocinium, 2016. 117. o.

[9] Szabó Imre (szerk.): *Állam- és jogtudományi enciklopédia*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 801. o.

[10] Vö. Szigeti Péter: *idézett mű* (2004), 72–79. o.

Hazai elméletek a joghézagról

A különféle leírások szerint a főnixmadár hosszú élete után porrá ég, majd hamvaiból egy új madár kel életre. Valahogy így áll a helyzet a joghézag-teóriák kapcsán is: ha születik is egy jó magyarázat, az egy ideig uralkodó felfogásként viselkedik, majd elenyészik, vagy éppen alapot ad arra, hogy cáfolatok és kritikák révén újabb nézetek kerüljenek általa napvilágra.

Mivel a joghézag kapcsán az elmúlt száz évben számos elméletet alkottak, lehetetlen lenne itt az összes számításba vehető és említésre méltó teóriát bemutatni, ezért csupán három magyar jogbölcsész e tárgyban kialakított elgondolását ismertetem: Moór Gyuláét, Horváth Barnáét és Szabó Józsefét. Mint ismeretes, e három tudós között kollegiális-tanítványi viszony állt fenn, ezért nem csoda, hogy írásaikban mindannyian hangsúlyt fektetnek a szillogizmuselméletek és a szabadjogi elméletek bemutatására, melyek két ellentétes megoldással szolgálnak a joghézagproblémára.

Moór Gyula pályája elején önálló tanulmányt szentelt a joghézag kérdésének. Ebben kitartóan bizonyítja, hogy a jogi szabályozás hiánya önmagában még nem jelent joghézagot – s teszi ezt abból a meggyőződésből, hogy a jogrendszert zárt egésznek véli. Úgy érvel, hogy akik a jogrendszert nyitott rendszerként írják le, azok a hézagok létére olyan szabályokat hoznak fel példaként, melyek eredendően ugyan helyesek voltak, de a fejlődés előre nem látható új eredményei miatt utóbb váltak helytelenné. Summázata: a joghézag létéről való elmélkedés mindig a fennálló joggal kapcsolatban felmerült elégedetlenséget fejezi ki, tehát kritikát fogalmaz meg a jogrendszerrel kapcsolatban, így viszont a joghézag csak jogpolitikai fogalomként értelmezhető. Kérdés persze, hogy az ekként érvelők miért nem inkább a *lex ferenda* szempontját hangsúlyozzák, s tűzik zászlajukra? Moór szerint azért, mert „a törvényesség hamis látszatával, a *lex lata* megtévesztő lobogója alatt könnyebbnek látszik kellően ki nem érett reformtörekvéseket diadalra vinni […] A joghézag gondolata […] nem más, mint egy olyan trójai faló, amelyben forradalmi és végső sorban anarchista velleitások vonulnak be a bírói ítélkezés templomába."[11] Az írásból kiviláglik tehát Moór szabadjogászatot és bírói jogalkotást elutasító álláspontja, a másik oldalról pedig a jog feletti teljes rendelkezés állami jogalkotó kezébe tétele.[12]

Horváth Barna a *Bevezetés a jogtudományba* című művében bírálja mind a szillogizmuselmélet, mind pedig a szabadjogi iskola tanait. A joghézag lényege szerinte abban rejlik, hogy áthidalhatatlan űr van a jogtétel és a jogeset között (hasonló kifejezéssel illeti a jelenséget Moór is, aki szakadékról beszél, de nem használja az áthidalhatatlan jelzőt, minthogy másféle eredményre jut). Horváth két kategóriát állít fel: vannak esetek, amikor a joghézag kitöltése olyan könnyen megy, hogy szinte észre

[11] Moór Gyula: A joghézag kérdéséről. In *Emlékkönyv dr. Kolosváry Bálint jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Budapest, Grill Károly Könyvkiadóvállalata, 1939. 308–321. o., 321. o.

[12] Vö. Pokol Béla: *A jog elmélete.* Budapest, Rejtjel Kiadó, 2001. 342–343. o.

sem vesszük a joghézagba való ütközést, máskor pedig az ellenkezője történik, vagyis oly feltűnő a joghézag, hogy már-már reménytelen a vele való bajlódás. Az előbbi eset érdekesebbnek mutatkozik, s kérdéses, miért nem érzékeljük a jogintézmény létét. Horváth szerint ennek egyszerű oka van: adott egy irracionális értékelés vagy tapasztalat, amely alapján kitölthető, ezt pedig egyezményes alapon mindenki elfogadottnak tekinti (egyszerűbben szólva: nem kételkedhetünk a szubszumálhatóságában).[13]

Záróakkordként a Horváthra olyannyira jellemző szellemes, irodalmias, képies magyarázatot olvashatunk: „Hogy a jogeset és a jogtétel között vert híd irracionális élmény, ez a joghézag elemi tüneménye. Hogy ez a híd néha beszakad, ez pedig a joghézag gyakorlati problémája. A hídverés a jogászi gondolkodás művészete, szenvtelen egybevetése, szinopszisa a jogtételnek és a jogesetnek oly célból, hogy folytonos distinkciók segítségével a szubszumpciónak olyan alakításához jusson el, amellyel szemben a kétely legkevésbé gyakorlati."[14] A magyarázat első olvasatban lenyűgöző, ám ha a sorok között olvasunk, könnyen belátható, hogy Horváth nem ad kielégítő magyarázatot a joghézag problémájára, s inkább csak még égetőbbé teszi a körülötte felmerülő kérdéseket – emiatt talán Horváthnál a joghézag-probléma igazi főnixmadár. Ez azonban nem csak e ponton jellemző Horváthra, ő ugyanis más jogi jelenségek vizsgálatakor is az irodalmi pátosz köntösébe bújtatta magyarázatait, kritikáit.

Szabó József a jogászi gondolkodás rétegeit elemezve jut arra a következtetésre, hogy fel kell cserélni a „szerepeket": helyesebb, ha elfogadjuk, hogy a joghézagként jellemzett logikai űr valójában a jog igazi létét jelenti. „Ennek természetes folyásában bizonyos hézagokat okoz az emberi elmének, s még inkább kifejezési képességünknek az a hiányossága, hogy az egészet csak részekre bontva képes felfogni. Ennek a hézagnak az átlábolásához kell a logikum munkája."[15] Szabó szavaiból kitűnik, hogy nem tartja elképzelhetőnek a jogrendszer logikai zárt egységként való leírását, s helytelen az az álláspont, miszerint a jog akkor is beszél, amikor hallgat. Itt ismét meg kell fordítani a tételt: a jog akkor is hallgat, amikor beszél – a jog ugyanis semmit nem árul el addig, amíg nem értelmeztük, magyaráztuk szabályait a rendelkezésre álló különféle módszerekkel.[16] Szabó magyarázata is egy egyszerű és világos értelmét nyújtja a joghézag-problematikának, mely nem ás mélyre, csak egy jól ismert, régi igazságra, a jogértelmezés fontosságára építi fel az érvelést. Ezáltal viszont ismét nem jutunk közelebb a joghézag-problematika magyarázatához: ugyan szó van róla bőségesen, de nem tudunk meg többet róla – csakúgy mint a főnixmadárról, akiről sok mendemonda keringett, de valódi lényegét (vagy azt, hogy egyáltalán létezett-e) eleddig nem tudták hitelesen megragadni.

[13] Horváth Barna: *Bevezetés a jogtudományba.* Attraktor, Máriabesnyő, 2015. 87–91. o.

[14] *Ugyanott,* 91. o.

[15] Szabó József: A jogászi gondolkodás bölcselete. In Szabó József: *A jogbölcselet vonzásában. Válogatott tanulmányok*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 1999. 114–128. o., 116–117. o.

[16] *Ugyanott.*

A joghézag kitöltésének módszerei

A joghézag kitöltéséről alkotott kép is éppoly színes és szerteágazó, mint a joghézag-probléma körül kialakult elméleti érdeklődés, így e kérdés is magán hordja a főnixmadár-jelleget. Fontos azonban leszögezni, hogy a különféle hézagkitöltő technikák pontos jelentése, funkciója értelmezésre és magyarázatra szorul mind az adott nemzeti jogrendszerek tekintetében, mind pedig akkor, ha valamiféle közös lényegi vonásukat szeretnénk felmutatni. Egy ilyen elemzési szemponttól eltekintve jelen ponton a joghézag-kitöltő eszközök szemléltető, összefoglaló jellegű bemutatása történik.

A módszerek áttekintésében nagy segítséget nyújt a belga jogászoknak a témát áttekintő egyik értekezése. E monográfia már a középkori istenítéletet is a joghézag jelenségére adott válaszként aposztrofálja; mint ismeretes, az istenítélet bizonyítási eszközként funkcionált a X–XII. század táján, az íratlan szokásjog idejében, s olyan súllyal esett latba, hogy adott esetben az ártatlanság vagy bűnösség megállapítására lehetett alkalmas. A következő évszázadokban megjelent az írott jog, s ezzel együtt új lehetőségek kínálkoztak a joghézag kitöltésére: értelemhez fordulás lehetősége, analógia alkalmazása, a tapasztalt bölcsekhez való fordulás, felsőbb bíróságok által nyújtott segítség.[17] Mindezek az eszközök a XVI–XVIII. század táján kiegészültek a méltányosság természeti elveivel, melyek szintén a helyes jogi megoldás felé orientálták a jogalkalmazót.[18]

További hasznos információkkal szolgál az a vizsgálódási szempont, mely a nagy európai kódexek joghézagra adott megoldásait vázolja fel. Időrendi sorrendben haladva elsőként kell említeni a porosz *Allgemeines Landrecht*et (1794), mely a hézagkitöltés legfontosabb eszközeként tekintett a bírói jogelvekre és az analógiára. Bármelyikkel éljen is a jogalkalmazó, kötelessége az igazságügy-miniszterrel tudatni a hézagkitöltés szükségességét. A régi francia jog joghézag esetére a *référé législatif* elvét ajánlotta, amely a törvényhozó hatalom jogalkotásra való bírói felszólítását jelenti; az újabb francia jogban e megoldás ugyancsak megtalálható. Az 1811-ben hatályba lépett osztrák *Allgemeines Bürgerlisches Gesetzbuch* a természetjog elveit ruházta fel hézagkitöltő erővel (nem véletlenül, hiszen a kodifikátorokra nagy hatást gyakorolt a természetjog relatív válfaja, ami egyébként is domináns befolyással bírt akkoriban). Jelentőségét tekintve kiemelkedik a nagy kódexek közül a svájci *Zivilgesetzbuch* (1907), mely a következő megoldást vázolta fel: az elsőrendű hézagkitöltő a szokásjog („törvénypótló szokásjog"), s ha ez sem ad megfelelő választ, akkor felruházta a bírót, hogy legyen ő a jogalkotó. Említhető még az olasz *Codice Civile* (1942), amely joghézag esetére „a jogelvekhez fordulás"-t ajánlja a bírónak. Kérdés

[17] Vö. Varga Csaba: Kodifikáció – joghézag – analógia. *Állam- és Jogtudomány,* 1969/3. szám. 566–572. o., 566–567. o.

[18] Molnár Adél: A joghézag. *Collega,* 1997/4. szám. 33–36. o., 33. o.

persze, hogy ha az adott eset vonatkozásában a jogelvek érvényesek, akkor beszélhetünk-e joghézagról egyáltalán. Ez a fentebb említett fogalomalkotás problémájának a kérdése. Említsük meg még az 1917-es Egyházi törvénykönyvet *(Corpus Juris Canonici),* mely a következő eszközapparátust írja elő joghézag esetére: szokásjog, analógia, jogelvek, felsőbíróságok gyakorlata, kánonjogi doktorok által elismert elvek.[19]

Érdekes hézagkitöltő módszer az is, ha egy szabályozatlan, de szabályozást kívánó ügyben valamely jogrendszer lehetővé teszi egy másik jogrendszer szabályainak kivételes jellegű alkalmazását. Erre nyilvánvalóan az egykori gyarmattartó állam és gyarmat jogrendszere esetén vagy kulturálisan szoros kapcsolatban álló államok joga esetén kerülhet sor. Ausztráliában például hézag-probléma esetén segítségül lehet hívni az angol jogot (ti. az angol felsőbíróságok azonos tárgyban hozott ítéleteit), az egykori Belga Kongóban a belga jogot, Izraelben egyes körülhatárolt esetekben az európai jogot.

Ha napjaink joghézag-kitöltési technikáit vesszük vizsgálat alá, elsőként az analógiát kell megemlíteni, amely régóta a joghézag-kitöltés klasszikus módszere – bár az újabb szakirodalom szerint e régi jogtudományi beidegződést fenntartásokkal kell fogadnunk.[20] A jogalkalmazó számára kézenfekvő megoldásként szolgálhat továbbá az alapelvek alkalmazásának lehetősége, mely főleg az angolszász jogrendszert jellemezi, a nemzetközi jog pedig az írott (vagy éppen íratlan) alapelvek alkalmazását írja elő. A jogi maximák (például a *iura novit curia*) a jogi hagyomány által teremtett hasznos megállapítások, melyek szintén hivatkozhatók. Ezeken túlmenően a lista nem teljes az angolszász jog megoldása nélkül: joghézag esetén a jogalkalmazó bírák támaszkodhatnak a jogelméleti megállapításokra, a jogi gyakorlatra, más országok

[19] Molnár Adél: *idézett mű,* 33. o.

[20] Itt mindenekelőtt Blutman László kiváló tanulmányát szükséges hivatkozni. Blutman a jogi analógiára vonatkozó általános elvi tételekkel és a felvetődő problémák kimutatásával foglalkozik, s teszi mindezt annak fényében, hogy kiindulópontként tudatosítja: az analogikus érvelés nem azonos a jogi analógiával, ugyanis az analógia az analogikus érvelés egy sajátos, a joghézag kitöltéséhez kötött formája, viszont az analogikus érvelés nem kizárólag joghézag kitöltését szolgálhatja. Egyik fontos és első olvasatra talán meghökkentőnek tűnő állítása az, hogy az analógia két fajtája *(analogia iuris* és *legis)* közötti elhatárolásnak nincsenek egzakt ismérvei, sőt a bírói gyakorlatban is aligha találni olyan döntést, amikor a bíróság analógiát alkalmazott volna; mi több, számos kiváló magyar jogász konzekvensen nem használta a megkülönböztetést. A szerző továbbá konkrét, gyakorlati esetek elemzése révén kimutatja, hogy az analógia, az értelmezés és a kiterjesztő értelmezés határai szinte teljesen elmosódnak, aminek számos oka van (ilyen például a joghézagfogalom tisztázatlansága, a jogi szövegek jelentésének nyelvi bizonytalanságai, az analogikus érvelés jogértelmezésben történő használata, illetve az, hogy sokszor nem világos egy-egy konkrét eset kapcsán, hogy van-e alkalmazható szabály a tényállásra, vagy sem). Blutman értekezik továbbá a pszeudoanalógia jelenségéről, amikor is az analógia köntösébe burkolt *praeter legem* vagy *contra legem* jogalkalmazás történik. Érvelésének tetőpontja röviden összefoglalható abban, hogy a jogi analógia fogalmát érdemes lenne elszakítani a joghézag kitöltésétől, és inkább úgy kezelni, mint egy érvelési formát, ami általában kötődik a jogalkalmazás egész folyamatához. Vö. Blutman László: A jogdogmatika zátonyai: az analógia a magyar jogban. *Jogtudományi Közlöny*, 2007/6. szám. 275–291. o.

jogára, a természetjogi elvekre, illetőleg segítséget jelenthet a közérdekre való hivatkozás lehetősége is.[21]

A hazai irodalmat vizsgálva utalok még Szabó Miklós megállapítására, amely szerint joghézag esetén adott a jogalkotó jogalkotásra való felhívásának lehetősége is, hiszen a hatalommegosztás klasszikus elvét figyelembe véve jog alkotására csak a törvényhozó hatalom jogosult, ezért tehát ahol a jog hézagos, ott a jogalkotó köteles eljárni, és új jogszabály meghozatalával orvosolni a problémát. Szabó említi még – egyebek mellett – a kiterjesztő értelmezést is, melyet az analógiával egy szintre emel. Ennek az a magyarázata, hogy mindkét módszer hasonló technikát jelent, vagyis a szomszédos esetre vonatkozó szabályt úgy kell értelmezni, hogy az kiterjedhessen a joghézaggal érintett esetre.[22] Szabó Miklós érdekes felvetése, hogy a hézagkitöltés során szóba jön a „mérlegelés lehetősége" is, mely a tényállás megállapítása során jut szerephez. Ez a módszer úgy írható le, mint egy olyan megoldás, aminek segítségével a jogesetet hozzuk összefüggésbe egy szomszédos normával, nem pedig egy szomszédos szabályt kötünk össze az esettel.[23]

Zárógondolat

Mindenki beszél a főnixmadárról, de igazából senki sem látta még – így szólt az alapvetés a bevezetőben. E tanulmány azt igyekezett alátámasztani, hogy egy jogi jelenség is képes főnixmadárként viselkedni. Nem esett azonban még szó a joghézag és a főnixmadár közti fontos különbségről, mert hát ilyen is van! Ez abban ragadható meg, hogy míg a főnixmadár létezése nem bizonyított, addig a joghézag előfordulására a gyakorlati jogász példákat tud mondani, amelyek létét az elméleti jogász érvekkel tudja igazolni.[24] Mégis minek köszönhető, hogy a joghézag körüli diszkusszió egyszer elalszik, majd pedig új életre kel, mint a poraiból újjászülető főnixma-

[21] Vö. Metzinger Péter: Summum ius summa iniuria, avagy a jog joga – Szemantikai és összehasonlító jogi megközelítés. *Jura,* 2006/2. szám. 40–53. o., 45. o.

[22] A jogi analógia és a kiterjesztő értelmezés hasonlóságát Blutman László is részletesen kimutatta a fentebb hivatkozott tanulmányában.

[23] Szabó Miklós: *idézett mű (2002),* 51–52. o.

[24] Széles körben elfogadott gondolat, miszerint a büntetőjog területén nincs joghézag. Pontosabban a büntetőjogra – a *nullum crimen sine lege* és a *nulla poena sine lege* elvei miatt – úgy kell gondolnunk, hogy azt feltételezzük: az olyan zárt rendszer, amelyben nincsenek hézagok. Lásd erről bővebben például Peschka Vilmos: Gondolatok a joghézagról és a jogi analógiáról. *Jogtudományi Közlöny,* 1966/3. szám. 129–141. o. További érdekfeszítő kérdésként jelentkezik a joghézag és az alkotmányjog kapcsolata. E kérdést tárgyalja például Csink Lóránt: Van-e válasz minden kérdésünkre? Gondolatok az alkotmány zártságáról. *De iurisprudentia et iure publico,* 2010/3–4. szám. Elérhető: http://dieip.hu/wp-content/uploads/2010-3-01.pdf (Letöltés: 2016. szeptember 12.); Csink Lóránt – Paczolay Péter: *A törvényhozói mulasztás problémái az alkotmánybíráskodásban.* Elérhető: http://www.confeuconstco.org/reports/rep-xiv/report_Hungary_hu.pdf (Letöltés: 2016. szeptember 12.)

dár? A joghézag mindig adott társadalmi-jogi feltételekhez, tehát jogtípushoz, jogrendszerhez, jogpolitikához kötődve mutatkozik meg, de tetten érhető egy általános igény is a jogrendszerrel kapcsolatban: az legyen stabil, biztonságos és állandó.[25] Egy állandóan változó világban, ahol megállíthatatlan változásban vannak az igények és szükségletek, ez különösen nehéz feladatot ír elő, de pontosan ezért értékelődik fel a jogalkotói és jogalkalmazói munka. Éppen e két hatalmi ág az, amely felelős a joghézagok megfelelő kezeléséért és a jogrendszer koherenciájának megteremtéséért – bárhogyan vélekedjünk is a joghézagok eredetéről, létéről és megoldásáról. Voltaképpen a jogalkotói-jogalkalmazói munka teszi lehetővé, hogy ez a főnixmadár mindig újjászülessen, és így e probléma a jogtudomány örök témája lehessen.

[25] Vö. Bódig Mátyás: Egy hiányjelenség a jogban: a joghézag. *Café Bábel,* 2006/53. szám. 33–43. o.

A sajtószabadság ügye 1847 Magyarországán

RÉVÉSZ T. MIHÁLY

A „hosszú tizenkilencedik század" történeti, jogtörténeti irodalmában a sajtószabadság magyarországi törvényi szabályozását értékelve egykoron nem éppen hízelgő ítéletként fogalmazódott meg: „A szabad sajtó, hazánkban, érett gyümölcsként termett a 48-i törvényhozás varázsereje alatt. E téren tehát a szellemi harc vívmányából, a jónak felismerésén kívül egyéb érdemet alig vindikálhatunk nemzetünk részére."[1]

E durván egyszerűsítő s történetileg nem is igazolható megállapítással azonban távolról sem lehet egyetérteni. A magyar sajtószabadság kivívása ugyanis aligha magyarázható csupán néhány pezsgő forradalmi nap varázsos hatásával. Elébb Both Ödön értékes s mindmáig érvényes kismonográfiáiban,[2] majd szűk négy évtized múltával Bényei Miklós adatokban is gazdag kötetében[3] éppen azt igazolta, hogy a papírra vetett, majd kinyomtatott gondolat közlésének és terjesztésének szabadságáért a magyar haladás legjobbjai majd 60 esztendős küzdelmet folytattak, addig, míg a törvényhozás utolsó pozsonyi ülésszakában is elismerte: „Gondolatait sajtó útján mindenki szabadon közölheti, és szabadon terjesztheti."[4]

A sajtószabadság szükségességéről Magyarországon legelébb a jakobinusok értekeztek.[5] A sajtószabadság fogalmi megszületésének, majd megvalósítása követelésének döntő ideológiai oka – amint azt egykoron, de máig ható érvénnyel Both Ödön megállapította – „1790-től… a feudalizmus gyógyíthatatlan válságának felismerése"[6] s az e felismeréstől ösztökélt haladási vágy volt, amellyel a gondolkodók és

[1] Dárdai Sándor: A sajtóügyi törvényhozás kérdése. *Jogtudományi Közlöny,* 1873/7. szám. 4. o.

[2] Both Ödön: Az 1848. évi sajtótörvény létrejötte. *Acta Universitatis Szegediensis: Sectio Politico-Juridica*. Tom. I. Fasc. 4. 1956. 15. o. (a továbbiakban: Both Ödön: *idézett mű*); Both Ödön: Küzdelem az esküdtbíróság bevezetéséért Magyarországon a reformkorban és az 1848. április 29-i esküdtszéki rendelet. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta Politico-Juridica.* Tom. I. Fasc. 3. 1960; valamint Homoki Nagy Mária: A sajtószabadság kérdése Both Ödön munkáiban. *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica*. 37. Tom. 23. Fasc. 1987. 355–360. o.

[3] Bényei Miklós: *Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról*. Debrecen, Stúdium, 1994. 164. o.

[4] 1848. évi XVIII. törvénycikk 1. §.

[5] *Hajnóczy József közjogi-politikai munkái*. Sajtó alá rendezte: Csizmadia Andor – Bónis György. Budapest, 1954. 194–195. o.

[6] Both Ödön: *idézett mű,* 15. o.

politikusok a sajtónak, a szabadon terjesztett gondolatnak döntő szerepet szántak. S tették ezt akkor, amikor a hivatalos politika II. József halála után a sajtóval szemben „a legszűkebb látókörű gyámkodás rendszerét honosította meg",[7] s amikor 58 esztendő alatt számtalan cenzúraszabályzat fojtogatta a sajtót.[8]

A sajtószabadság gondolatának harcosai azonban a természetjog elvi alapjára helyezkedve dacoltak a növekvő politikai presszióval, s mind hangosabban követelték a cenzúra megszüntetését, az írott szó felszabadítását. Magánosok és testületek, teoretikusok és törvényhatóságok[9] emelték fel hangjukat a „legszebb emberi jogért, a sajtószabadságért".

Igaz, a megyei mozgalmak kezdetben a sajtó felszabadításának elvi követelése helyett – a tradicionális sérelmi politika keretében – csupán a cenzúra túlkapásait kifogásolták,[10] de 1832-ben már jó néhány megye arra utasította követeit, hogy az országgyűlésen csatlakozzanak a sajtószabadságért síkraszállók az idő tájt még kevéssé népes köréhez.

Ám az alsótáblát akkor még uraló maradi többség útjában állt e törekvéseknek. Sőt, az 1839/40. évi diéta sem fogadott el törvényt a szabad sajtóról, s a következő országgyűlés másfél esztendős tanácskozásai 1843–44-ben sem igazolták a sajtószabadság sürgetőinek reményeit. A sajtótörvény megvitatását és becikkelyezését későbbre halasztották, noha a reformer megyék mind kategorikusabban utasították követeiket a sajtószabadság törvénybe iktatására.[11]

Ellenzéki offenzíva a sajtószabadságért

Az 1847-ben összeülő országgyűlésre készülődvén mind több jel utalt arra, hogy az érdemi és átfogó társadalmi-politikai reformok támogatói – immáron már-már pártot formálva – a követeléseik listáján a nyomtatott betű felszabadításának igényét előkelő helyen szerepeltették. A hatásában tán egyik legjelentősebb deklaráció e téren a Kossuth és Deák keze nyomáról árulkodó Ellenzéki nyilatkozatban volt

[7] Ferenczy József: *A magyar hírlapirodalom története 1780–1867-ig*. Budapest, 1887; Tarnai János: *Sajtójogi dolgozatok.* Budapest, Franklin Társulat, 1913. 97. o.; Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800–1830*. Budapest, 1938.

[8] Sashegyi Oszkár: *idézett mű*. Olechowski, Thomas: *Die entwicklung des Preßrechts in Österreich bis 1918*. Bécs, Manz, 2004. 89–202. o.

[9] Bars vármegye 1820. március 6-i felirata a cenzúra ellen. Horváth Mihály: *Huszonöt év*. Genf, 1864. 1. kötet, 78. o. Gömör megye 1839. szeptember 9-én leszögezte, hogy a gondolatszabadság emberi jog, amelyről lemondani nem lehet. Tarnai János: *idézett mű,* 99. o.

[10] Both Ödön: *idézett mű,* 44. o.; Horváth István: Nógrád megye követutasítása az 1825-i országgyűlésre. In Bagyinszky Istvánné – Szvircsek Ferenc (szerk.): *Nógrádi Történeti Évkönyv 1989.* Belitzky János emlékének tiszteletére. Salgótarján, 1989. 122. o.

[11] Both Ödön: *idézett mű,* 57. o.

olvasható ez év nyarán. E dokumentumban az alkotók határozottan síkraszálltak a törvényben biztosított sajtószabadságért. [12]

A haladás hívei pedig ugyanakkor két plánummal is megismerkedhettek, amelyek a sajtóviszonyok törvényi rendezését s mindenekelőtt az „előleges vizsgálat", vagyis a cenzúra eltörlését vették célba.

Irinyi József volt az egyik tervezet atyja, amely meg is jelent az *Ellenőr* című – egyébként Lipcsében nyomtatott – „politicai zsebkönyvben".[13] A két tucatnál is több szakaszból álló plánum – még ha ellentmondásoktól sem mentesen – a sajtóviszonyok átfogó rendezésére irányult.[14]

Ám ugyanezen esztendő őszén a Kisfaludy Társaság megbízásából Szalay László és Tóth Lőrinc tollából is született egy javaslat,[15] amelyet országgyűlési elfogadásra, de minden bizonnyal legalábbis megfontolásra érdemesnek ítéltek.[16] Várakozásukban azonban csalatkozniuk kellett. Hiszen a plánum további sorsát követve a krónikások csupán azt jegyezhették föl, hogy az elaborátumot az alsótábla kerületi gyűlésén, december 3-án a törvényhozásnak bemutatták, ahol aztán arról határoztak, hogy a Társaság „sajtótörvények iránti folyamodása" előbb „a' petitionális választmányhoz", majd pedig utóbb „a' sajtóügyi választmányhoz" küldessék meg.[17]

A rendi diéta soron lévő ülésére készülődvén a megyék nagy számban, de részben a városok is egymás után hallatták hangjukat. Az országgyűlési követek megválasztását mindenütt a részükre megfogalmazott követutasítások fölötti vita, majd állásfoglalás követte. Ezek között tallózva látható, hogy e dokumentumok sorában csupán elvétve, de legalábbis ritkásan, lelhető néhány, ami a szélesebb nyilvánosság elérésének igényét ne erősítette volna.[18] A többség köntörfalazás nélkül a haladást, a sajtó felszabadítását támogatta, s majd mindannyian az önálló országgyűlési hírlap megindítása mellett érveltek.

[12] Mérei Gyula (főszerk.) – Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története 1790–1848.* 1–5 kötet. Budapest, 1980. 2. kötet, 961. o. A nyilatkozat leszögezte, hogy „nagy szükség van parlamentáris felelős kormányra; egyesülési és gyülekezési szabadságra; »célszerű sajtótörvényekkel körülírt« szabad sajtóra".

[13] A nyomtatványt a „pesti ellenzéki kör" megbízásából Bajza József szerkesztette, s a külföldi nyomdaválasztás a cenzúra megkerülését szolgálta.

[14] Lásd erre Both Ödön: *idézett mű,* 56. o.; Bényei Miklós: *idézett mű,* 82–83. o.

[15] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 14. 652. o.

[16] A tervezetről szólván a *Pesti Hirlap* elismeréssel jegyezte meg: „Örvendetes dolog, hogy e' kis társulat ennyire felfogja hivatását, 's nem tekinti magát holt tetemnek a' haza' testén. *Pesti Hirlap,* 1847. október 7. 228. o.

[17] *Pesti Hirlap,* 1847. december 7. 381. o. és december 9. 384. o.

[18] Eddigi ismereteink szerint Árva, Gömör, Varasd s a betegeskedő Deákot nélkülöző Zala megye is azok között az önkormányzatok között volt, amelyek a sajtóügyről kiemelten nem vagy nem az elvárható hangsúllyal tettek említést. Lásd erre *Nemzeti Ujság,* 1847. szeptember 16. 586. o.; *Pesti Hirlap,* 1847. október 17. 253. o.; Molnár András: *„Tekintetes karok és rendek!" Zala megye országgyűlési követutasításai és követjelentései 1825–1848. Zalai gyűjtemény* [Zalaegerszeg]. 56., 2003. 226–244. o. Lásd erre még Both Ödön: *idézett mű,* 57. o.

A cenzúra fennmaradásának, a nyomtatott betű további hatósági ellenőrzésének gondolatát nyilvánosan csak kevesen vállalták.[19] E kisebbséghez sorolható nézeteket a legmeggyőzőbben talán az Esztergom megyeiek képviselték, akik bátran álltak ki a hírlapok előzetes kontrollja mellett. Magyarázatként azonban még e konzervatív önkormányzat szószólói is szükségesnek tartották hozzátenni, hogy ők e sokak által támadott intézményt nem az akkor „fönálló gyakorlat szerint, hanem törvény által kijelölendő elvek nyomán, s kiszabható határok közt […]" képzelik el megőrzendőként.[20] A sajtó dolgában hosszabban elmélkedő esztergomiak érveik alátámasztására kijelentették, hogy a hírlapok utólagos tartalmi ellenőrzésénél a cenzúrát „czélirányosbnak" ítélik.[21] Tételük tompításaként megjegyezték, hogy – „minden önkény kizárása tekintetéből" – az addigi eljáráson s rögzült úzuson korrekciókat hajtanának végre, lehetővé téve a könyvvizsgálók döntéseivel szembeni egyfokú jogorvoslat alkalmazását. A hatáskört ezekben az ügyekben „egy az országgyűlésen választandó és hivatalukat jövő országgyülésig folytatandó tagokból szervezett könyvvizsgáló collegium" gyakorolhatná.[22]

Az iméntinél kevésbé részletezően ugyan, de a bácsiak szintén a cenzúra gyakorlata mellett álltak ki, méghozzá úgy, hogy azt az „országos törvényekre fektessék". Magyarázatként hozzátették: „a többség… bölcsebbnek tartá, az eszmeárt rendezett csatornákon életbe vezetni, mint, a már elözönlöttet rendezni akarni."[23] Sáros megye puhább határozatot hozott. Nem nyilatkozott sajtótörvényről, s hallgatott az előzetes cenzúra kérdéséről is, ehelyett mindössze annyit tett követei feladatává, hogy azok „országgyűlési szabad ujság" indítását kezdeményezzék.[24] Csatlakozott ehhez az állásponthoz Veszprém közönsége is, ahol teljességgel „a haladási tanok' hangjai, viszhangra még nem találtak", s ezért a szólásszabadság részleges törvényi szabályozásának szüksége mellett „országgyülési ujság létrejövetelét" szorgalmazták.[25] A Torontál megyeiek, ahol az „ellenzék meggyőzve ugyan, de törve nem távozott… a követválasztási 's utasító" ülésről – még eddig sem jutottak: itt ugyanis Mocsonyi Péter és Fodor Károly megválasztott küldötteknek sajtókérdésben semminemű kezdeményezésre nem adtak mandátumot.[26] Ám nem kaptak ebben az ügyben el-

[19] Ezek között találjuk még Csanád és Máramaros vármegyét is. Both Ödön: *idézett mű,* 57–58. o.

[20] Az esztergomi utasítás e pontját nem vita nélkül fogadták el. A megszólalók között voltak, akik vitatván az addig alkalmazott „előleges censurának törvényességét… szinte sajtótörvényt" óhajtottak. *Pesti Hirlap,* 1847. október 15. 248. o.

[21] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 15. 655. o.

[22] *Ugyanott.*

[23] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 28. 681. o. Az állásfoglalás azonban e pontban nem egyhangúsággal született meg. A tudósítás ugyanis szólt arról, hogy „emelkedtek néhány szózatok a sajtó szabadságának védelméül, de csak amollyan kurtaféle voksokra szoritkoztak…" Bács megyében egyébként követül Latinovics Lajost és Piukovics Ágostont választották meg.

[24] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 21. 666. o.

[25] *Pesti Hirlap,* 1847. október 29. 280. o.

[26] *Pesti Hirlap,* 1847. november 4. 293. o.

igazítást Sopron[27] vagy Árva megye megválasztott követei sem,[28] mint ahogy Győr megye konzervatív képviselői[29] is csupán a törvényhozás szabad lapjához kaptak muníciót.[30] S ami még e vonakodó vagy a sajtóreform iránt semleges testületek sorában különösen szembetűnő volt, az az, hogy a nagyobb városok, amelyeket mind közönségesen szabad királyiaknak neveztek, zömükben szó nélkül hagyták a véleményszabadság ügyét. Voltak persze közöttük is kivételek. Említhetnénk például Pestet, ahol is a település hangadói a „repressiv censura" szabályozásáért, továbbá az országgyűlési hírlap kinyomtatásáért kardoskodtak.[31] Vagy akár Szabadkát, mely város arra hatalmazta föl követeit, hogy „sajtótörvények alkotását szorgalmazandják".[32] E kivételnek tűnő esetektől eltekintve azonban hosszan sorolhatnók a megalkotandó sajtótörvény iránt közömbös települések listáját.[33]

Ám a helyi politikában a nyomtatott betű iránt csekélyebb affinitást mutatókkal szemben sokkal számosabban voltak azonban azok a politikai tényezők, amelyek megelégelvén a cenzúrás világ gúzsba kötött nyilvánosságát, kárhoztatták azt, s a sajtótermékek előzetes ellenőrzésének felhagyására akarták rábírni a bécsi és pesti kormányférfiakat.

Elsők között Nógrád megyében nyilatkoztak, s tették ezt már bármiféle, de mégis várhatóan bekövetkezhető országgyűlés meghirdetése előtt 1847 májusában, István főherceg királyi helytartóvá történő kinevezése fölötti örömükben. Ekkor tartott közgyűlésükön ugyanis – a *Nemzeti Ujság* tudósítása szerint – az egyik megszólaló (Sz. P.) már szóba hozta a véleményszabadság ideáját, amidőn arról beszélt, hogy ő „szívből örvendene azon királyi dekrétumnak is, melly a sajtó szabadságot megadva, eltörölné a censurát".[34]

Később azután, amikor a pozsonyi diétára történő fölkészülés jegyében, a törvényhozáson szavazati joggal bíró önkormányzatok szokott módon és formában meghívást kaptak az országgyűlés tárgyalásaira, megszaporodtak a sajtóreformot

[27] *Pesti Hirlap,* 1847. november 21. 336. o.

[28] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 26. 678. o. Lásd ugyanerről: *Pesti Hirlap,* 1847. november 4. Idézi Balázs Péter: A magyar Marseille. *Arrabona – Múzeumi közlemények 3.* Győr, 1961. 114. o.

[29] *Pesti Hirlap,* 1847. október 29. 281. o. A Közgyűlés Szerdahelyi Ferenczet és Balogh Kornélt választotta meg – szűk többséggel – követnek, de amint írták, ez nem lehet ok a csüggedésre, mert: „utasításunk kielégítő és haladási ügyeinkre gátoló nem leend."

[30] *Pesti Hirlap,* 1847. november 4. 293. o. Sajtóüggyel az utasítás csak érintőlegesen foglalkozott, midőn úgy határoztak, hogy az esküdtszékeket a „politicai és sajtóvétségekre" nézvést hatáskörrel ruházzák föl.

[31] *Nemzeti Ujság,* 1847. november 12. 718. o.; *Pesti Hirlap,* 1847. november 16. 324. o.

[32] *Pesti Hirlap,* 1847. november 2. 289. o. A követekül megválasztott Kulaincsics István főkapitány és Zomborcsevics Vince városi főorvos kapta meg ezt a feladatot. *Nemzeti Ujság,* 1847. október 21. 665. o.

[33] Székesfehérvár ezek között előkelő helyet foglalt el. Lásd erre SZVL Közgyűlési iratok 1847. No. 4344. Csurgai Horváth József – Hudi József – Kovács Eleonóra (szerk.): *Források Székesfehérvár történetéből I. Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc forrásai.* Székesfehérvár, 1998. 46–50. o.

[34] *Nemzeti Ujság,* 1847. május 7. 288. o.

sürgető vagy ritkábban annak szükségét valamilyen formában megkérdőjelező megyei megnyilvánulások. Voltak rendi gyűlések, ahol hosszan – akár napokig elidőzve az egyes vitatható pontokon – kimerítő kívánságlistát állítottak össze az esedékes törvényhozási feladatokról.

Ezek között Pest megye méltán tűnt ki legelmélyültebb s legkiérleltebben megfogalmazott programjával.[35] A „vezérmegye" választmánya – sok fontos tárgy mellett – azt emelte ki, hogy „a szellemi érdek' egyik emeltyűjének tekinti […] a sajtót". Ebből következően ezért a grémium arra utasította követeit, hogy „inditványozzanak olly utólagos sajtótörvényeket, mellyek által a' vélemény szabad nyilvánitása nem semmisittetik meg".[36]

A borsodiak, akik tárgyalásuk során Pest megyei társaikhoz hasonlatosan szikár, de logikus követeléseikkel tűntek ki, témánkról szólván – „a szellemi érdekek" körében – a „népnevelés" után közvetlenül kötelezték követeiket a sajtószabadságért, a cenzúra eltörléséért s a sajtótörvény elfogadásáért folytatandó harcra.[37]

Zemplén ugyanakkor „a' sajtó tárgya" lakonikus megemlítésével jelölte ki az utasítások elején, – Kazinczy Gábor tudósítása szerint – a második pontban, a jogalkotóval szembeni elvárásait.[38]

Somogy a progresszív megyék számát szaporította. Követutasításuk, melyet október 18-i közgyűlésükön öntöttek végleges formába, jól jelezte ezt. A kötött mandátum eszméjétől elszakadva az itteni politikaformálók inkább általános elvekről szóltak csupán, s elsősorban a megteendő lépések irányairól határoztak. Akként vélekedtek, hogy „a többit a követekre és az országos tanácskozásra kell bízni".[39] Ám az igazán fontos ügyekben konkrétabb ajánlásaik is voltak. Sürgették – sok-sok

[35] Horváth Mihály: *idézett mű,* 2. kötet, 494. o. A Pest megyei program olyan meggyőzőnek bizonyult, hogy később, sokakkal együtt, Nyitra közönsége azt rögzítette, hogy a megye utasítása követte Pest megyét, s annak dokumentumát „egész terjedelmében" magáévá is tette. *Pesti Hirlap,* 1847. október 8. 232. o.

[36] Horváth Mihály: *idézett mű,* 2. kötet, 497. o. Mindehhez hozzáfűzték, hogy a két követ „mindjárt a' hongyülés' kezdetén az országgyülési tudósitásokat közlő hirlap' szerkesztésére nézve életbeléptetni iparkodjanak". *Pesti Hirlap,* 1847. szeptember 12. 172. o.

[37] Horváth Mihály: *idézett mű,* 2. kötet, 498. o. A népnevelés fontossága mellett Borsod megye közgyűlése azt hangsúlyozta, hogy a „szellemi érdek másik postulatuma a sajtó. Erre nézve kivánjuk, hogy az előleges vizsgálat megszüntetvén, utólagos sajtótörvények alkottassanak, és ezek az országgyülési hirlapokra nézve mindjárt ez országgyülésen életbelétessenek, 's a' naplók több hitelességgel szerkesztessenek." *Pesti Hirlap,* 1847. október 24. 267. o.

[38] *Pesti Hirlap,* 1847. szeptember 24. 200. o.

[39] Somogy Megyei Levéltár, Somogy Vármegye Nemesi Közgyűlésének jegyzőkönyve 3531. (1847. október 18.) 822. o. Idézi Gálné Jáger Márta: „Kupa maradékai állnak, mint Sion hegye." Rendszerváltás Somogyban 1848 tavaszán. In Hudi József – Tóth G. Péter (szerk.): *Emlékezet, Kultusz, Történelem. Tanulmányok az 1848/1849-es forradalom és szabadságharc 150. évfordulója alkalmából.* Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum – VEAB, 1999. 81. o.

követutasításnál nyomatékosabban – a sajtótörvény megalkotását,[40] „az országgyülési ujság' 's a kerületi napló" életbeléptetését, megtoldva „azzal a kívánsággal, hogy a sajtókihágásokra célszerű büntetéseket szabjanak ki".[41]

Moson rendjei hosszú listát készítettek az országgyűlési tennivalókról, s a sorban a huszonharmadik sorszámmal jelölték meg a szabad sajtóval kapcsolatos álláspontjukat, mondván, hogy mivel ők a „censurának […] nem barátai",[42] annak „önkényétől szabadulva, mielőbb sajtótörvények hozassanak".[43]

Ugocsa közgyűlése elébb – október elején – még csupán „a' szellem' mindennapi kenyerére, „az ujságczikkekre, a' postadij' ujabb felemelésével vetett adó" leszállításáért szállt síkra,[44] de két hét múltával már a sajtótörvény megalkotásának igényét is rögzítette a követutasításában.[45] Ám ezzel közel egy időben Csongrád megye, amelynek programjához „Babarczy Antal, helytartósági tanácsos adta az irányt", s ezért egyike volt a legkonzervatívabbnak tűnő helyhatóságoknak,[46] megújított elaborátumával szintén felsorakozott azon törvényhatóságok mellé, amelyek az országgyűlési hírlap létesítése, s az „előleges censura' eltörlésével" alkotandó sajtótörvény mellett voksoltak.[47] Fejér megye közgyűlése megválasztott követeivel azt üzente, hogy ők „a praeventiv censura megszüntetésével szabad sajtót" akarnak.[48] Ugyanezt követelte Szabolcs is, hozzáfűzve, hogy „az országgyülési szabad hirlapok létesitése előlegesen sürgetessék".[49] A vitáról adott hosszabb hírlapi tudósítás rávilágított a szabolcsiak cenzúraellenességének hátterére is: „Nekünk szabad sajtó is kell, hogy ne csupán gyüléseken recitáljuk el a hon üdvösségére irányzott eszméinket, hanem áldva Guttenberget – ha mindjárt német volt is – a sajtó utján az egész világgal közölhessük a vallás, s annak szolgái, a kormány és haza ügyeit legüdvösebben elintézendő nézeteinket, mert hiába »verba volant scripta manent!«.[50]

Nem hallgattak az Ung megyei politikaformálók sem akkor, amikor a véleményszabadság lehetőségeit mérlegelték. Ők az országgyűlési tárgyakat öt teljes napon

[40] *Pesti Hirlap,* 1847. november 9. 308. o. „A 'sajtó' dolgában készitett országos munkálat, a' kir előterjesztésekre adandó felelettel 's az előleges sérelmekkel terjesztessék fel."

[41] Gálné Jáger Márta: *idézett mű,* 82. o.

[42] *Pesti Hirlap,* 1847. október 5.

[43] A lista egyébként 47 törvényhozási tennivalóval számolt. *Nemzeti Ujság,* 1847. szeptember 30. 619. o.

[44] *Ugyanott.*

[45] *Pesti Hirlap,* 1847. október 21. 259. o.

[46] Horváth Mihály: *idézett mű,* 2. kötet, 503. o.

[47] *Pesti Hirlap,* 1847. október 3. 220. o.; *Nemzeti Ujság,* 1847. október 21. 666. o. A csongrádiak zászlajukra írták még az alábbi progresszív követeléseket: a „robot és dézsma megváltása kényszerítő törvények által; ősiség eltörlése; országgyűlés Pesten, fiumei vasút; a kir városok rendezése"; stb. Horváth Mihály: *idézett mű,* 2. kötet, 503. o.

[48] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 21. 666. o.

[49] *Pesti Hirlap,* 1847. október 26. 271. o. és 1847. október 29. 280. o.

[50] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 31. 689. o.

át vitatva csatlakoztak a sajtóviszonyok rendezését követelők táborához.[51] Arad vármegyében, ahol az ellenzék ismét többségre jutott, az utasítások hosszú listáján szerepeltették a sajtószabadság megteremtésének ideáját, s az országgyűlési hírlap kívánatán túl a „kerületi naplóknak gyorsirók általi" szerkesztését is vizionálták.[52]

Baranyában, amit „az ellenzék megkisérte […] meghóditani, de siker nélkül",[53] a többség a pozsonyi küldetésre Somssich Pálnak és Scitovszky Mártonnak adott mandátumot. A megye tekintélyesre duzzadt követelései között az itteni politikai elit az újság ügyének fontosságát emelte ki, azzal a kiegészítéssel, hogy az életre hívott orgánum működése fölött „egy választmány" őrködjék.[54] Az egyesületi működés törvényi szabályozásán túl Angyal Pál, a *Pesti Hirlap* rendes levelezője tollából arról is értesülhetett a kortárs közönség, hogy a rendek a sajtótörvény megalkotásának feladatáról sem feledkeztek meg.[55]

A reformerek kezébe került megyében,[56] Hevesben „1500 nemes atyafiak" jelenlétében a több helyütt csupán lakonikus tömörséggel formulázott megfogalmazás helyett félreérthetetlen alapossággal tértek ki a sajtóviszonyok törvényi rendezésének igényére.[57] Ám ennek itt oka is volt. A vitában ugyanis – amint az a napilapok egyikében olvasható volt – két papi személy[58] „minden tehetségét arra fordità", hogy a jelenlévőket „az előleges könyvizsgálat' czélszerűségéről" meggyőzze. A haladás erői azonban nem tágítottak, mert – így a tudósítás – ők éppen „az előleges könyvvizsgálat megszüntetését, e' mellett az 1844-ki országgyülési, - a' rendek' értelme szerint szerkesztett sajtótörvények megerősítésének sükeresitését" szorgalmazták.[59]

A határozott változtatásokra törekvő békésiek Gyulán, október 11-én a konzervatívokkal szemben a radikális ellenzéki Tomcsányi József másodalispánt, s a mérsékeltebb reformer Tormássy János főjegyzőt választották követté.[60] Aligha csodálható, hogy a számukra megfogalmazott mandátum, amelynek kimunkálásában Eötvös

[51] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 26. 679. o. „12. (…) sajtótörvények hozassanak, s még az országgyűlés alatt hirlap indittassék." *Pesti Hirlap,* 1847. november 5. 299. o.

[52] *Pesti Hirlap,* 1847. október 26. 272. o.

[53] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 17. 458. o.

[54] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 19. 663. o.; *Pesti Hirlap,* 1847. november 2. 288. o.

[55] *Pesti Hirlap,* 1847. november 2. 288. o.

[56] A közgyűlés Schneé Lászlót és Radics Miklóst, az ellenzék embereit választotta meg követeknek. Dér Dezső: Puky Miklós, az 1848–49-es szabadságharc kormánybiztosa. In *Mátrai Tanulmányok* [Gyöngyös], 2001. 198. o.

[57] *Pesti Hirlap,* 1847. október 8. 232. o. „A' könyvek vizsgálata legyen utólagos, 's sajtótörvények léptessenek életbe, 's országgyülési szabad ujság eszközöltessék." A *Nemzeti Ujság* híradása szerint a jelenlévők azt is támogatták, hogy az „érdekeltség, és nyilvánosság tekintetéből, országgyülési testület fölügyelése alatt szerkesztendő országgyülési hirlap létesittessék". *Nemzeti Ujság,* 1847. november 2. 694. o.

[58] A tudósítás K. M. „kis prépostról" és P. P. „czimzetes kanonok"-ról tett említést, mint akik a diszkusszió résztvevői voltak. *Pesti Hirlap,* 1847. november 2. 288. o.

[59] *Pesti Hirlap,* 1847. november 2. 288. o.

[60] *Pesti Hirlap,* 1847. október 15. 247. o.; *Nemzeti Ujság,* 1847. október 17. 458. o.

József személyesen is részt vállalt,[61] – többek között – az egyházi tized, az ősiség eltörlését, a törvény előtti egyenlőség, s így a közteherviselés megteremtését, felelős kormány felállítását tűzte ki célul, de nem hallgatott a véleményszabadságról sem. S mi több, „megkülönböztetvén a sürgős s a némi halasztást tűrő teendőket, az »országgyűlési közlések 's ezzel összefüggőleg a' sajtó iránti részletes intézkedés« témája az előbbiek elején, mégpedig a második pontban szerepelt.[62]

Bihar, amely ugyan – a kortársak szerint – „a legújabb időkig egyike volt a legszabadabb szellemű megyéknek",[63] ezúttal kompromisszumos döntést hozva Reviczky Menyhértet és Papszász Lajost választotta követekül.[64] Ám mindez nem akadályozta meg a megyét, hogy programjával viszont inkább a haladók táborát erősítse.[65] Ezért azután akartak ők büntető törvénykönyvet „»esküttszék fölállitásával«, évenkénti országgyűlést Pesten, az ősiség eltörlését – »az uti possidetis elv« tiszteletben tartásával, s e kettő között kívánták »sajtó törvények« alkotását, s vele együtt azt is, hogy országgyűlési szabad hírlap létesüljön."[66]

A nyilvánosság és a szabad sajtó ügye az utolsó rendi országgyűlés első hónapjaiban

A reformkori országgyűlések sajtószabályozási kudarcai után a követeket küldő megyék s városok jó része – amint arról az imént részletekbe menően szólottunk is – 1847 őszén erős mandátummal látták el meghatalmazottaikat. Így aztán meglepetésként nem érhetett senkit, hogy a Diéta megnyitása után kis idővel a törvényhozók közül számosan – sok más, ugyancsak fontos napirendi pont mellett – a sajtóügy rendezéséért is fölemelték szavukat. S ezt annak ellenére tették meg, hogy a „kegyelmes királyi előadások" között, vagyis a kormányzat törvényhozási elképzelései sorában a véleményszabadság biztosításának elintézése nem szerepelt.[67]

Ám ha ott nem is olvashatott a napi politika iránt egyre nagyobb érdeklődést mutató publikum a nyilvánosság kereteinek szükséges bővítését célzó tervekről, a sajtóviszonyok jobbításának igénye áthatotta a közhangulatot. Kemény Zsigmond

[61] Gángó Gábor: Báró Eötvös József és Békés megye. *Századok,* 2013/5. szám. 1082. o.

[62] *Pesti Hirlap,* 1847. november 4. 292. o.

[63] *Nemzeti Ujság,* 1847. október 12. 646. o.

[64] *Pesti Hirlap,* 1847. november 2. 287. o. Lásd ezekről Kossuth 1847. december 1-én Komlóssy Antalhoz írt levelét: *Zalai Közlöny,* 1888. október 26.

[65] *Pesti Hirlap,* 1847. november 7. 302. o. E fordulatról a *Pesti Hirlap*ban olvashattak a követutasítások iránt fogékony érdeklődők: „Kik azt hivék, hogy a' követválasztás' terén történt veszteség után, Bihar a' conservativ erőnek leszen tényezője, hiedelmökben csalatkozának."

[66] *Nemzeti Ujság,* 1847. november 16. 730. o.

[67] *Pesti Hirlap,* 1847. november 16. 323–324. o.; *Pesti Hirlap,* 1847. december 2. 365. o. Ennek hiányára Zsarnay Imre külön is utalt a 9. kerületi ülés során.

a *Pesti Hirlap* hasábjain a Diéta megnyitása előtti napokban hat folytatásban vázolta azokat az elkerülhetetlen intézkedéseket, köztük külön nevesítve a sajtószabadság megteremtésének feladatát, amelyekkel nem csupán a törvényhozás tekintélye emelkedhetne, hanem általuk „egy eredménydús korszak" érkezhetne el.[68] A prognózis mégsem vált valósággá. Legalábbis nem az első hónapokban. Mert ugyan történt előrelépés a közteherviselés, az örökváltság részleges elfogadásával, az ősiség módosításával, de a sajtószabadság dolgában ennél – mint azt látni is fogjuk – jóval kevesebb történt.

A nyomtatott betű felszabadításáért küzdők számára a cenzúra elleni első fellépésre az alkalmat az kínálta, hogy a november 16-i kerületi ülésben az „előleges alakulási szabályok" dolga mellett a kerületi napló és az országgyűlési hírlap ügye önálló napirendként jött szóba. S mivel ez utóbbi kettő a tárgyalások nyilvánosságának kérdésén túl a véleményszabadság általánosabb dolgát is érintette, ezért érthető, hogy a felszólalók többsége azokról mint összetartozókról beszélt.[69]

A diskurzust, amely a forradalom előtt a sajtószabadság ügyének tárgyalásos előmozdítására a sok évszázados rendi keretek között az utolsó esélyt nyújtotta, a történetírás eleddig teljes mélységében nem mutatta be.[70] E hiányt pótolva ezért e tanulságoktól sem mentes polémiára irányítjuk figyelmünket, s arra keressük a választ, hogy a rendi Magyarország politikai elitjének tagjai – az alsótábla padjain és a főrendiház termében ülők – mennyire érezték meg a szükségszerű változtatások, a haladás irányában teendő lépések megtételének igényét.

A vitából – amely jó három napig tartott – legelébb is az tűnt ki, hogy a megyei-városi követek közül nem kevesen voltak azon a véleményen, hogy a sajtószabadság eljövetele csupán idő kérdése. A jövő sajtóviszonyairól való gondolkodást sokakban ez a hit hatotta át. Ezek sorában persze voltak, akik csak utalásszerűen, mindössze egy-egy mondat erejéig tértek ki a cenzúrátlan világ eljövetelére, mások azonban hosszabban időzve e témánál osztották meg ebbéli víziójukat társaikkal.

Tolnay Károly Zalából sokaknál terjedelmesebben értekezett a sajtó elnyomásának természetellenes gyakorlatáról, s rögtönzésszerűen, némi lírai felhanggal, mintegy himnuszát adta a véleményszabadság ideájának. „A nyilvánosság a legfőbb nemzeti kincs: az értelmiség fejlesztője, a közvéleménynek érlelője, s a legigazságosabb bíró a polgárok tettei fölött" – hangoztatta. Az egyik legprogresszívabb megyét

[68] *Pesti Hirlap,* 1847. november 14. 319. o.

[69] A vitában résztvevő majd két tucat felszólaló közül csak páran boncolgatták külön a kerületi napló vezetésének lehetőségeit. Lásd Szentkirályi Móric, ifj. Asztalos Pál beszédét. *Országgyűlési Jegyzőkönyv,* 1847–1849. 14–23. o.; és *Nemzeti Ujság,* 1847. november 1. 740. o. Pázmándy Dénes ezzel szemben felszólalásában külön hangsúllyal szólt erről. *Pesti Hirlap,* 1847. november 21. 336. o.

[70] Kivételt egyedül Bényei Miklós munkája képezhet, aki a vita ismertetésére már többször hivatkozott munkájában több oldalon is kitért. Bényei Miklós: *idézett mű,* 62–66. o.

Csuzy Pállal együtt képviselő követ a nyomtatott betű áldásait taglalva, máig érvényes korszerűséggel értekezett a sajtó „őrzőkutya"-funkciójának hasznosságáról.[71]

A vita irányát részben alakító Tormássy János Békés megyéből elvi éllel megfogalmazott mondataiban arra utalt, hogy a megváltozott idő a nyilvánossághoz újfajta megközelítést igényel, amelynek hasznait az egész közösség szedheti. Aláhúzta: „A' köztudomásrahozás engedelmes hajlamokat gerjeszt, 's neveli és tisztitja a közvéleményt. Erre sajtó kell, 's a' sajtónak szabadabb mozoghatása."[72] Beszélt arról is, hogy évek óta sokak szándéka és követelése volt az országgyűlési tárgyalások közkinccsé tételének ügye. E tárgyban korábban – mint mondta – „némellyek a' kerületi naplót sürgették, […] mások az országgyűlési hirlap mellett voltak".[73] A szónok szerint azonban az idő túlhaladt e követeléseken. Azt hangsúlyozta, hogy a megváltozott körülmények között nem lehet más cél, hogy mindaz, ami a törvényhozás termeiben elhangzik, az az „ország' minden hirlapjában szabadon mondathassék".[74]

A diskurzusban azonban nem mindenki operált szofisztikált vagy részletezőbb okfejtéssel. Gróf Andrássy Manó Tornából például nyers lényegre töréssel annyit hozott az ülés tudomására, hogy ő „azon megyével szavaz, mellyik legszabadabb sajtót kiván".[75] Követtársa, Zsarnay Imre a cenzúra kárhoztatásán túl pedig egyszerűen szabadelvű sajtótörvény megalkotását tartotta szükségesnek.[76] Papszász Lajos bihari követ, kiemelve a nyilvánosság fontosságát, közölte: „minden eszközt örömmel ragad meg, melly nyilvánossághoz vezet."[77] Schneé László is, aki Heves megye nevében beszélt, az általános „sajtószabadság" mellett tört lándzsát,[78] míg Károlyi István Pestet képviselve egyszerűen csak „szabad sajtót" követelt.[79]

A majd kéttucatnyi megszólaló második, jól megkülönböztethető csoportjába tartozók nem elégedtek meg az elvi kinyilatkoztatásokkal, a szabad sajtó eljöveteléről szóló prognózisokkal, hanem ezen túllépve határozott ecsetvonásokkal megrajzolták nyilvánosság-politikai követelésük tablóját, melynek centrumába a sajtótörvény megfogalmazását s hatályosítását helyezték.

Az egyenesen sajtótörvényeket kívánók sorában elsőként – a már idézett – Tormássy Jánost említhetnénk. Békés megye mérsékelt követe – többekkel együtt – nem szólt ugyan teljes részletességgel az általa óhajtott jogszabály tartalmi kritériumairól,

[71] *Nemzeti Ujság,* 1847. november 21. 740. o. „[…] a nyilvánosság már csak azért is szükséges, miután vannak bünök, mellyeket egyedül csak nyilvánosság által lehet megbüntetni; s vannak személyek, kikhez nem lehet másként férni, mint a nyilvánosság által […]."

[72] *Pesti Hirlap,* 1847. november 21. 336. o.

[73] *Ugyanott*.

[74] *Ugyanott*.

[75] *Nemzeti Ujság,* 1847. november 21. 741. o.

[76] *Országgyűlési Jegyzőkönyv,* 1847–1848. 22. o. Idézi Bényei Miklós: *idézett mű,* 84. o.

[77] *Pesti Hirlap,* 1847. november 21. 336. o.

[78] *Ugyanott.*

[79] *Ugyanott.*

ám annyit azért elárult, hogy olyan sajtótörvényt akar, amelyben „büntetések mondassanak ki a' kihágásokra nézve", s „iktattassék e' törvényekbe rendszer, mellynél fogva a' közlés' szabadsága az országgyűlés ellenőrködése alatt álljon".[80]

Tormássy ellentmondástól nem mentes, ám később kiigazított szózata[81] e ponton sem maradt hatás nélkül. Szegedy Sándor somogyi követ rövid hozzászólásában, míg ifj. Asztalos Pál a pozsonyi káptalan követének véleményétől fölvilágosítottan közölte, hogy a tárgyban „Békéssel szavaz", ugyanakkor Somssich Pál Baranya képviseletében, aki szintén csatlakozott e javaslathoz, ezt azzal a kikötéssel tette, hogy a megalkotandó törvény éppenséggel ne ismerje ez „előleges vizsgálat" intézményét.[82] Gróf Forgách Ágoston, a pozsonyi káptalan képviseletében is a „censurai jelen rendszer" ellen kelt ki, s azt óhajtotta, „hogy minél előbb sajtótörvények létesittessenek".[83]

Tallózhatnánk tovább még azon megnyilatkozások között, amelyek a véleményszabadság törvényesítésére mint fontos és megvalósítandó törvényhozási tárgyra tekintettek. Ezekben s a már hivatkozott megszólalásokban is meg-meghúzódott azonban a felismerés, hogy a törvényhozás az óhajtott sajtótörvény gyors elfogadására az idő szorításában nem talál majd módot, vagyis hogy a már jó évtized óta vágyott jogszabály megalkotásán „nem lehet röviden keresztülesni".[84]

A sajtótörvény kilátásairól mérsékelt optimizmussal szólók közül azonban többen is, átérezve a nyilvánosság addigi kereteinek szűkösségét, keresték a megoldást annak tágítására. Voltak, akik az uralkodóhoz vagy a nádorhoz küldendő felirattól, mások pedig az országgyűlés által kiadandó hírlap alapításától várták a politikai kommunikáció koordináta-rendszerének kiterjesztését.

A felirattal élés lehetőségét vagy még inkább szükségességét elsőként Tormássy János pendítette meg. Proponálta, hogy az országgyűlés a hírlapi viszonyok javítása érdekében a királytól vagy a nádortól kérjen segítséget.[85] Az uralkodónak küldendő felirattól vagy a „közszeretetű" nádorhoz történő folyamodványtól nem kevesebbet várt, mint azt, hogy „a hirlapok az országgyűlési tanácskozmányokat, minden censurai megszoritás nélkül közölhessék".[86] Szegedy Sándor pedig – a propozíció ötle-

[80] *Ugyanott*. A szónok – mondataiból következően – a manipulatív vagy a tényeket nem tárgyszerűen közlő sajtóval szemben tartotta alkalmazhatónak a leendő törvény szankcióit. A hírlaptól igaz tartalmakat követelt: „[…] csak annyit kivánok, hogy a' különszinezetü lapokban, bár a' tárgyalás a' szinezethez idomittatik is, az, a' mit közölnek, igaz legyen."

[81] *Pesti Hirlap,* 1847. november 23. 339. o. „Békés követe igazolta magát némelly félreértett kifejezései' értelmére nézve, elmondván, hogy ő censurát nem akar […]."

[82] *Pesti Hirlap,* 1847. november 21. 336. o.

[83] *Nemzeti Ujság,* 1847. november 21. 742. o.

[84] Erről Olgyay Titusz Pozsonyból vélekedett e szavakkal. *Pesti Hirlap,* 1847. november 21. 336. o.

[85] *Pesti Hirlap,* 1847. november 21. 336. o. Figyelemre méltó, hogy a Pesti Hirlap tudósítója a feliratról, amelynek címzettje az államfő lett volna, nem tett említést.

[86] *Pesti Hirlap,* 1847. november 21. 336. o.

tét erősítve – a javaslat kivitelezésének módjáról is szólt, mondván, hogy a „felirást rögtön a királyi előadásokra adandó felelettel, ő felsége' elébe" terjesszék.[87]

Az elképzelés azonban nem aratott osztatlan sikert. Az ellenzők – köztük Tarnóczy Kázmér, Tolnay Károly, Papszász Lajos, Olgyay Titusz és Justh József – mind azt hangoztatták, hogy a felirat küldése nem jelentene egyebet, mint azt, hogy „egyenesen elismertetnék a censura".[88]

A követek másik köre – Justh József, Olgyay Titusz, Vidos József, Pázmándy Dénes és Gróf Forgách Ágoston – a sajtó szabadabbá tételét nem a királytól, hanem a nádortól várta, vagyis tőle remélték annak „kijárását", hogy a jövőben a „hirlapok az országgyülési tanácskozmányokat, minden censurai megszoritás nélkül közölhessék".[89]

A politikai nyilvánosságról szóló szerteágazó diskurzus végül az országgyűlési hírlap létesítésének kérdésébe torkollhatott volna, s bár „többen nyilatkoztak külön hírlap mellett", érdemi szópárbaj itt már nem alakult ki.[90] A kerületi ülésben ugyanis a követek zöme a diétai külön újság ügyében már a naplójukról szóló eszmecserében okát adták jobbára elutasító álláspontjuknak. Különös, de a pro s kontra érveket hangoztatók soraiban egyaránt megtalálhatóak voltak a liberális és a konzervatív párti döntéshozók. A szavazáskor a jelenlévők a lehető legkisebb többséggel[91] „a 'külön hirlap' eszméjét" támogatták.

Szemere, de különösen Kossuth – még a szavazás közben – ellenvéleményének adott azonban hangot. A borsodi követ – a sajtószabadság elméleti és gyakorlati ismeretével fölvértezve[92] – jelentette ki, hogy az „illyen […] hirlap csak a' nyilvánosságnak árt", s csak „a' sajtószabadságot monopolizálná". Kossuth pedig alapjaiban nem értett egyet a voksolással. Azt hangsúlyozta, hogy előbb azt kell „kimondani, hogy a' tábla általában szabad sajtót akar", s kiemelte: „ideje már, hogy a' sajtóügyet egész erélyességgel felöleljük […]."[93] Éppen ezért pártolta Turóc megye sajtótörvény megalkotására irányuló indítványát, amit rajta kívül Bónis Sámuel Szabolcsból, Somssich Baranyából is megtett.

E tekintélyes s egyébként nagy hatású politikai megnyilvánulások ellenére az alsótábla többsége november 19-én fontos dokumentumtervezetet fogadott el. Ebben

[87] *Ugyanott.*

[88] *Nemzeti Ujság,* 1847. november 21. 741. o.

[89] *Nemzeti Ujság,* 1847. november 21. 740. o.

[90] *Pesti Hirlap,*1847. november 23. 339. o.

[91] A megyei követek 25 igen mellett végül 24 ellenében mondtak igent az országgyűlési újság létesítésére. *Pesti Hirlap,* 1847. november 23. 339. o.

[92] Szemere a sajtószabályozás kérdéseivel már 1845-ben megismertette a politika iránt fogékony közvéleményt, amidőn Táncsics Mihály feltünést keltő munkájára hosszan reflektált. Felelete egy szabad polgárnak a sajtó-szabadságról írt munkájára egy rabnak. Miskolcz, 1845. 108. o.

[93] Kossuth Lajos: *Országgyűlési beszédei.* Pest, Heckenast Gusztáv, 1867. 9–10. o. A beszédről a Pesten megjelenő napilapok is részletesen szóltak. *Pesti Hirlap,* 1847. november 23. 339. o.; *Nemzeti Ujság,* 1847. november 5. 702. o.

a nádortól nem csupán a politikai sajtó mozgásterének bővítését szorgalmazta, de – már a korábbi diéta által megállapított törvénytervezet csatolásával – az országgyűlési hírlap ügyére is pontot kívánt tenni.

A konzervatív többségű főrendiház azonban nem sietett a követeknek adandó válasszal. A halogatás addig „sikeres", több évtizede gyakorolt taktikájához folyamodva csak bő két héttel később vették tárgyalásba az üzenetet, majd kifogásokat keresve elvetette a propozíciót.[94]

A haladás hívei mégsem érezhették kudarcosnak azt a csatát, amit a nyilvánosság és a sajtó működési kereteinek tágítása érdekében 1847 novemberében, decemberében megvívtak. A sajtótörvények kidolgozására ugyanis a követek – mert azt a főrendiház placetje nélkül is megtehették – választmány felállítását határozták el. Az erre vonatkozó javaslatot Justh József tette Turóc megyéből, s taktikai éllel megjegyezte, hogy e grémium megválasztásának az országgyűlés elején kell felállnia, hogy munkáját a siker reményében kezdhesse meg.[95] A propozíciót többen is pártolták. Így mellette szólt Vidos József[96] és Pázmándy Dénes is, aki egyúttal már konkrét feladatot is kijelölt a grémium számára: a Kisfaludy Társaság plánumának vagy miként formulázott „projectumának" megvizsgálását.[97]

Előbb úgy tervezték, hogy nyolc megyei képviselő mellett a testületben a városok három hellyel rendelkezzenek, ám a későbbiekben – bizonnyal a feladat nagyságára tekintettel – a grémium létszáma számottevően gyarapodott, s akkor, midőn november végén a XIII. kerületi ülésen az elnökség kihirdette „a sajtó ügyében" szótöbbséggel megválasztott bizottság „tagjainak sorjegyzékét", annak tagsága már 17 főre duzzadt.[98]

A megválasztottak névsora[99] fölött gyors szemlét tartván elmondható, hogy a reformerek, a sajtószabadság barátai közöttük érzékelhető túlsúllyal rendelkeztek,

[94] Lásd erre Bényei Miklós: *idézett mű,* 66–67. o.; *Nemzeti Ujság,* 1847. december 24. 835. o.

[95] *Pesti Hirlap,* 1847. november 21. 336. o.

[96] *Ugyanott.*

[97] *Ugyanott.*

[98] *Pesti Hirlap,* 1847. december 5. 374. o.; *Nemzeti Ujság,* 1847. december 9. 78. o. Mindkét orgánum egybehangzó névjegyzéke szerint a megyéket végül 12 tag, a szabad királyi városokat négy képviselő, míg az egyházi rendet és a kerületeket egy-egy tag képviselte.

[99] A névsort ismerteti Bényei általunk többet idézett munkájában, Bényei Miklós: *idézett mű,* 84. o. A lista azonban némi pontosításra szorul. A Dunán inneni kerületből ugyanis Justh József (Turóc), Ruttkay István (Zólyom), Szmrecsányi János (Árva), a dunántúli kerületből Gróf Széchenyi István (Moson), Vidos József (Vas), és Cserna Károly (Fejér), a Tiszán inneni kerületből Gróf Andrássy Gyula (Zemplén), Schneé László (Heves) és Szemere Bertalan (Borsod), a Tiszán túli kerületből pedig Babarczy Antal (Csongrád), Papszász Lajos (Bihar) és Tormássy János (Békés) nyert megbízatást. A szabad királyi városokat Károlyi István (Pest), Tóth Lőrincz (Breznóbánya) és Wöber György (Szeged) képviselte a grémiumban. A túrmezei kerületet Jozipovich Antal, míg az egyházi rendeket – a lapok közlése szerint – Vagyon István (nyitrai káptalan) reprezentálta. Lipthay Antalt ezzel szemben a Horvátországgal kapcsolatos választmányba választották be.

még ha a konzervatív programot vallók sem alkottak törpeminoritást.[100] A testület elnökének – saját kebeléből – Széchenyi Istvánt választotta meg, míg a jegyzői vagy inkább titkári feladatok ellátására ugyanakkor Szemere Bertalan nyert megbízatást.

Tárgyunk szempontjából különösen az utóbbi személyi döntésnek lett eredménye. A grémium ugyanis egy formálisnak nevezett ülésen kívül 48 március idusáig érdemi tevékenységet nem végzett, ám a Batthyány-kormány későbbi belügyminisztere hozzálátott a híres-nevezetes első magyar sajtótörvény koncipiáláshoz.

[100] Both Ödön: *idézett mű,* 58. o. Babarczy Antalról kortársai – még a politikai ellenfelek közül is – igen elismerően nyilatkoztak, mondván, hogy „kitünő tehetség" és „erős dialektikáju" szónok. Horváth Mihály: *idézett mű,* 2. kötet, 509. o.

A Nemzeti Együttműködés Rendszere és az organikus államelmélet

Koncepcionális vázlat*

SEBŐK MIKLÓS

A jelen írás célja egy koncepcionális vázlat meghatározása a 2010 utáni magyar kormányzati államfelfogás értelmezéséhez. Ennek során egyetlen központi gondolat kifejtésére vállalkozunk. Egy olyan, a szóban forgó időszakot meghatározó államfelfogást mutatunk be, mely eddig jelentőségéhez mérten kevés figyelmet kapott: az organikus államelméletet.

Az organikus állam eszméjének évezredes hagyománya van a politikai és jogi gondolkodás történetében. Mint Huoranszki megjegyzi, „az organikus államelmélet egyházi eredetű tan".[1] Ennek egyik kulcsforrása Pál rómaiakhoz intézett levele: „Mert ahogy egy testben több tagunk van, s más a szerepe minden tagnak, sokan egy test vagyunk Krisztusban, egyenként azonban tagjai vagyunk egymásnak". Ezt követően a középkorban, de még a XVIII–XIX. századi szerződéselméletekben is gyakori feltevés az állam morális egészként való felfogása, mely állam egységes és egyetlen akaratot közvetít.

A fogalom hasonlóan sikeres karriert futott be a magyar politikai gondolkodásban is, elsősorban a Szent Korona-tanhoz kapcsolódóan. Lánczi András arról ír, hogy eszmetörténeti értelemben a magyar államfelfogás „két támasztékon nyugodott: a szent korona-tanon és az állam organikus felfogásán".[2] Pokol Béla pedig azt emeli ki, hogy „a szentkorona-eszme és az organikus állameszme összeolvadása Werbőczy ideje előtt történt meg, mivel a magyar birodalom mint test és az egyes csatolt részek mint ennek tagjai merültek fel egyre inkább az 1400-as évek első évtizedeitől".[3] Werbőczy a „Szentkorona tagjaiként" határozza meg a rendeket, ami szintén az organikus államfelfogást tükrözi. Lánczi áttekintése szerint „a magyar politikai gondolkodás hagyományában az organikus állameszme nemcsak túlélte a felvilágosodást, de akadémiai körökben axiómaként kezelték az állam ilyetén ér-

* A szerkesztő – a szerző kérésére – a kötetben való közlés érdekében szakmailag lektoráltatta a tanulmányt.

[1] Huoranszki Ferenc: A „modern" társadalmi szerződéselméletek problémái. *Politikatudományi Szemle,* 1992/1. szám. 21. o.

[2] Lánczi András: A politika mint tradíció. *Politikatudományi Szemle*, 1994/2. szám. 92–108. o.

[3] Pokol Béla: Alkotmányozás és a Szentkorona-eszme. *Jogelméleti Szemle,* 2011/1. szám.

telmezését".[4] A magyar politikatudományi hagyományban többek között Concha Győző volt a konzervatív organikus államelmélet képviselője.[5] Lánczi ennek kapcsán megjegyzi, hogy „Concha egész munkásságának alapja Hegel politikai filozófiája. A *Politika* című fő műve Hegel *Jogfilozófiá*jának az alkalmazása, bővítése, továbbgondolása."

Hegel jelentőségét az államszervezettel és bürokráciával foglalkozó politikatudományi szakcikkek és kézikönyvek rendre elismerik. Az állam- és bürokráciaelmélet Weber-féle klasszikus kifejtése is érdemben épít a hegeli előzményekre. Az elméleti kapcsolódások mellett Shaw azt emeli ki, hogy a bürokrácia hegeli ideáltípusa ugyanolyan átfogó, mint Weber hasonló elméleti kerete.[6] Jackson pedig egyenesen azt mutatja ki, hogy az adminisztratív állam Weber által leírt tíz tulajdonságából hét visszavezethető Hegel *Jogfilozófiá*jára.[7] Hegel az egyik klasszikus, a magyar eszmetörténetre is mély hatást gyakorló kifejtését nyújtja az organikus államelméletnek.[8] Számunkra ugyanakkor legalább annyira fontos, hogy egy olyan kidolgozottságú ideáltípust kínál fel, mely alkalmassá teszi a magyar politikai fejlődésre való alkalmazására és ennek eddig kevésbé elemzett sajátosságainak feltárására.

A hegeli organikus államfelfogás és a Fidesz 2010 utáni államfelfogása

Orbán Viktor második kormánya és az őt támogató parlamenti többség 2010-től radikális változásokat kezdeményezett a magyar politikában. A rendszerváltás húsz évének tapasztalatait elemezve a kormánytöbbség új alkotmányt fogadott el, és gyökeres közpolitikai fordulat végrehajtásáról határozott. Az új kormány államfelfogása szintén drasztikusan különbözött a korábbi nyolc év során megszokottól.

A magyar politikai fejlődés e fordulata, az új helyzet leírása jelentős kihívást jelentett a politikai elemzés, valamint az akadémiai politikatudomány és politikai gazdaságtan számára is, aminek szerzők sora igyekezett megfelelni. Bizonyos esetekben a vita a változások kiterjedtségére összpontosított (például arra, hogy rendszer- vagy rezsimváltás történt-e[9]). Mások fogalmi innovációkkal próbálták megragadni az új rezsim lényegét (lásd például a korrupcióra és klientúraépítésre fókuszáló maffiaál-

[4] Lánczi: *idézett mű,* 96. o.

[5] Koi Gyula: Concha Győző élete és munkái. *Államtudományi Műhelytanulmányok,* 2016/35. szám. 1–20. o.

[6] Shaw, Carl: Hegel's Theory of Modern Bureaucracy. *American Political Science Review,* 1992/2. szám. 381–389. o.

[7] Jackson, Michael W.: Bureaucracy in Hegel's political theory. *Administration & Society,* 1986/2. szám. 139–157. o.

[8] Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *A jogfilozófia alapvonalai.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

[9] Körösényi András: A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In Körösényi (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest, Osiris Kiadó, 2015. 401–422. o.

lam-koncepciót[10]), vagy éppenséggel a „nemzeti"-konzervatív kurzus történeti folytonosságaira és a belföldi tőketulajdonosok érdekeire hívták fel a figyelmet.[11] Orbán Viktor 2014-es beszéde,[12] melyben az illiberális államról értekezett, új lendületet adott az illiberalizáció-, illetve a „hibridizáció"-értelmezéseknek.[13]

A kormány politikáját nyíltan támogató szerzők változó elvontsági szinten, de szintén kísérletet tettek az új helyzet értelmezésére. Ugyanúgy születtek az ideológiák végéről és a pragmatizmus beköszöntéről szóló értekezések,[14] mint egy sajátos új állammodellt felvázoló elemzések. Ezek közül – a Századvég Alapítvány kormányzati kötődése miatt is – különösen érdekes az ún. neoweberiánus állam elmélete.[15] G. Fodor és Stumpf a weberi államfelfogás felől értelmezik az államfejlődés aktuális eredményeit és feladatait. A gondolati irányzatnak első folyamában fontos orgánuma volt a 2007-től szintén a Századvég által kiadott *Nemzeti Érdek* című folyóirat.

Véleményünk szerint a 2010 utáni magyar politikai fejlődés recepciójának három hiányossága van. Egyfelől a diskurzusok egy része erősen átpolitizálódott. Másrészt a politikai rendszerre és ideológiákra összpontosító tudományos viták során elsikkadt a fejlemények egyik fontos aspektusa, az államról való gondolkodás és az államélet átalakulása. Harmadrészt, azok a neoweberiánus államelmélet honosítására vonatkozó kísérletek, amelyek – még a kormányváltás előtt – programot adtak a kormányzás átalakítására, a 2010 utáni folyamatok fényében jobbára elveszítették relevanciájukat.

A 2010 utáni államfejlődés történeti jelentősége ugyanakkor indokolja a tudományos igényű tárgyalást. A kormány, a Fidesz és Orbán Viktor 2010 utáni államfelfogásában van rendszer és logika, s ennek elemzése közelebb vihet a korszak megértéséhez. Ezen államfelfogás szorosan kapcsolódik a magyar eszmetörténetben is fontos szerepet játszó organikus állameszméhez, melynek egyik legfontosabb eszmetörténeti fejezete Hegel államelmélete.

[10] Magyar, Bálint: *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam.* Budapest, Noran Libro Kiadó, 2013.

[11] Artner Annamária – Szigeti Péter. Stabilizálódott a „nemzeti"-konzervatív Magyarország dominanciája a parlamenti választásokon. *Ezredvég,* 2014/7–8. szám. 99–103. o.

[12] http://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/a-munkaalapu-allam-korszaka-kovetkezik. Letöltésének dátuma: 2017. március 28.

[13] Böcskei Balázs: From Liberal Democracy to Illiberalism. *Studia Politica: Romanian Political Science Review,* 2016/3. szám; Gyulai Attila – Juliane Stein-Zalai: Hibrid rezsimek és a szürke zóna. Új válaszok a politikai rezsimek rendszertanának örök kérdéseire. *Metszetek, Társadalomtudományi folyóirat,* 2016/2. szám. 42–59. o.; Körösényi András – Patkós Veronika: Liberális és illiberális populizmus: Berlusconi és Orbán politikai vezetése. *Politikatudományi Szemle,* 2015/2. szám. 29–54. o.

[14] G. Fodor Gábor, Fűrész Gábor és Giró-Szász András: *Az ideológiák vége. A Nemzeti Együttműködés Rendszere.* Budapest, Századvég Alapítvány, 2010.

[15] G. Fodor Gábor – Stumpf István: A 'jó kormányzás' két értelme avagy a demokratikus kormányzás programja és feltételei. *Nemzeti Érdek,* 2007/3. szám. 76–95. o.; G. Fodor Gábor – Stumpf István: Neoweberi állam és jó kormányzás. *Nemzeti Érdek,* 2008/2. szám. 5–26. o.

Hegel szerint az állam az objektív szellem, és magának az egyénnek csak úgy van „objektivitása, igazsága és erkölcsisége, hogy tagja az államnak". E rész-egész viszony szemben áll a liberális hagyomány egyéni jogokat hangsúlyozó felfogásával. Ezen alapgondolatnak számos következménye van az államszervezet és a közügyek intézése kapcsán. Ezek közül itt azokat emeljük ki, amelyek a Nemzeti Együttműködés Rendszerének elemzése kapcsán is kulcsfontosságúak.

Az első az *egyén és az állam viszonyának organikus felfogása,* szemben az egyéni jogokra épülő liberális megközelítéssel. A második *az állam, mint az általános érdek, avagy a közjó letéteményese,* szemben az egyének jólétére potenciálisan veszélyt jelentő, s ezért korlátozandó, hatalmi ágakra bontandó állammal. A harmadik a fejedelem (mint koherens döntéshozó), a törvény (mint objektív szellem) és a végrehajtó hatalom sajátos *munkamegosztása* a közjó érvényesítésében. A negyedik a *bürokrácia* „általános rendként" való meghatározása, ideértve a hivatalnoki ethosz és a bürokratikus gyakorlat kérdéseit is. Az ötödik az állami ügyek *centralizált,* de az alulról jövő információkat is felhasználó kezelése. Az alábbiakban ezen elvek megvalósulását vizsgáljuk a Fidesz–KDNP-kormány 2010 utáni államfelfogása és közpolitikai gyakorlata kapcsán.

AZ ÁLLAM ÉS AZ EGYÉN

A 2010-es fordulat egyik legnyilvánvalóbb jele az állam és az egyén viszonyának átalakulása. Megjelenik a hegeli egység-gondolat, mely az állampolgárokat nem önmagukban, hanem egy náluk nagyobb egész részeként értelmezi. A Fidesz 2010-es választási győzelme után elfogadott „Nemzeti Együttműködésről" szóló politikai nyilatkozat,[16] valamint A Nemzeti Együttműködés Programja[17] mint kormányprogram (a továbbiakban összevonva: Program) lefekteti ennek kapcsán az „új rendszer" alapelveit.

> „A magyar választók azt üzenték mindnyájunknak, hogy igaza a nemzeti egységnek van, a győztes feladata pedig az, hogy a nemzeti egységet és annak igazságát védje, képviselje – és legyőzzön minden olyan jelenséget, erőt és törekvést, amely a nemzeti egységgel szembefordul, azt veszélyezteti."

Az egység-fogalom ihlette a vonatkozó ideológia *(A Nemzeti Együttműködés Rendszere)* elnevezését is, ahol az *együttműködés* kötelezettsége az egység közös céljaiért szintén a hegeli egyén-állam viszony fontos jellemzője, hasonlóan ennek szinoni-

[16] Lásd http://2010-2014.kormany.hu/download/d/56/00000/politikai_nyilatkozat.pdf#!DocumentBrowse

[17] Lásd http://www.parlament.hu/irom39/00047/00047.pdf

májához, az összefogáshoz: „a Nemzeti Együttműködés Rendszerében megtestesülő összefogással képesek leszünk megváltoztatni Magyarország jövőjét, erőssé és sikeressé tenni hazánkat".

Az együttműködés „a társadalommá szerveződés alapvető értelme és célja", a „társadalmi kohéziót tudatosan újjáélesztő, közösséget formáló" erő. Ebből az is következik, hogy az egyéni és a közösségi haszon elválaszthatatlan, melyre jó példa az egészségmegőrzés: „Mindannyian vegyünk részt a közös jövő felépítésében – hiszen az egyén és a közösség sikere egy tőről fakad." Ugyanez a gondolat több helyen is megjelenik a szövegben (lásd például „az egyes ember egészségének megőrzésébe fektetett közösségi pénz nemcsak egyéni, de közösségi hasznot is teremt").

Ahogy Hegel, úgy a Nemzeti Együttműködés Rendszere számára is fontos a népi legitimáció, akkor is, ha – részben történeti okok miatt – ezt más technikai megoldással látják megteremthetőnek. A 2010 utáni új rendszer nem jöhetett volna létre, ha nem történik meg az ún. fülkeforradalom: „A magyar nemzet 2010 tavaszán újra összegyűjtötte életerejét, és a szavazófülkékben sikeres forradalmat vitt véghez. […] A magyarok egy új rendszer, a Nemzeti Együttműködés Rendszerének megalapításáról döntöttek. A magyar nemzet e történelmi tettével arra kötelezte a megalakuló Országgyűlést és a felálló új kormányt, hogy elszántan, megalkuvást nem ismerve és rendíthetetlenül irányítsák azt a munkát, amellyel Magyarország fel fogja építeni a Nemzeti Együttműködés Rendszerét."

AZ ÁLLAM ÉS AZ ÁLTALÁNOS ÉRDEK

A második hegeli államelméleti fogalom, amely megjelenik a 2010 utáni időszakban a (nemzet)állam és az általános érdek minden más szempontot kizáró azonosítása. Míg 2010 előtt a közérdek egy prizmaszerű fogalomként jelent meg, mely mindig másfelé verte vissza a fényét, s ugyanúgy beletartozott az üzleti szereplők, a fogyasztók, mint az Európai Unió érdeke, addig 2010 után ez a kép letisztult.

Ahogy a Program fogalmaz: az új társadalmi szerződést forradalmi erejű nemzeti egység alkotta meg, amely a magyar nemzet közakaratát fejezi ki. „A nemzet közakaratát semmilyen látható és láthatatlan politikai paktum nem írhatja felül, és semmilyen részérdek nem kérdőjelezheti meg." Az immár a közjó szolgálatát végző s az ennek megfelelő jelzővel felvértezett „jó állam" így lesz „a társadalmiság képviselője": „Olyan kiegyensúlyozott államra van szükség, amely mindenkit együttes cselekvésre ösztönöz. Erős államra, amely mindenekelőtt a közérdeket, nemzetünk érdekét szolgálja, nem egy kiváltságos szűk elit üzleti érdekeit."

A hegeli terminológia szinte szó szerinti használata élesen szemben áll a 2002 és 2010 között dominánsan érvényesülő *governance* típusú kormányzásfelfogással. A változás jelentősége ugyanakkor csak akkor rajzolódik ki teljesen, ha az elv alkalmazásának közpolitikai következményeit is nézzük. A leglátványosabb, egyben

politikailag legnagyobb vihart kavaró intézkedés az akciótervben a magánnyugdíjpénztárak államosítása volt.

Mint látszik, a Fidesz államfelfogása követi Hegelt abban, hogy az államban találja meg az általános érdek mint az érdekek egyensúlyának egyetlen letéteményesét. Az állam kapcsolja a partikuláris érdekeket az univerzálishoz: a családban az érzelmek, a polgári társadalomban az önérdek uralkodik. Mindkettő leárnyékolja a racionális cselekvést. Csak az állam lehet képes a szubsztantív racionalitás felismerésére és az ennek megfelelő cselekvésre. Az állam pedig csak akkor képes ezt a funkcióját ellátni, ha maga is organikus egységként lép fel, ahol a jobb kéz tudja, hogy mit csinál a bal. Ez egyben már a hatalommegosztás problémájának exponálása is.

A HATALMI ÁGAK SZEREPE ÉS AZ ÁLLAMÜGYEK CENTRALIZÁCIÓJA

A harmadik hegeli tézis a fejedelem (mint koherens döntéshozó), a törvény (mint objektív szellem) és a végrehajtó hatalom sajátos munkamegosztására vonatkozik. Mint említettük, ez eltér a hatalommegosztás klasszikus nézetétől, mely többek között az Egyesült Államok alkotmányában is megjelenik. A hatalmi ágak a Nemzeti Együttműködés Rendszerében nem ellenőrzik egymást, hanem együttműködnek. Ahogy Orbán Viktor fogalmazott a Bloomberg hírügynökségnek adott 2014-es interjújában: „a fékek és ellensúlyok rendszerének csak az Egyesült Államokban van jelentése".[18]

A kormány felismerte, hogy az új műsorhoz olyan új emberek kellenek, akik osztják ezt az államfelfogást. Schmitt Pál 2010-es köztársasági elnöki megválasztása előtt a következőképpen fogalmazott: „Megválasztása esetén nem lenne a kormány törvényalkotási lendületének gátja, sőt motorja lenne annak, az ellenőrzésé és a kiegyensúlyozásé, hogy olyan törvények szülessenek, amelyek a közjó és mindenki javát szolgálják."[19]

A 2010 előtti közjogi berendezkedésben ugyanakkor nem a köztársasági elnök jelentette az egységes „kormányzati hatalmi" fellépés legfontosabb ellensúlyát. Az Alkotmánybíróság, a bírósági rendszer, az önkormányzatok horizontális vagy vertikális értelemben mind a hatalommegosztás intézményei voltak, az ennek megfelelő politikai és intézményes autonómiával, valamint erőforrásokkal. Az alternatív hatalmi struktúrák 2010 utáni leépítése jól dokumentált a jogtudományi szakirodalomban[20] és az ellenzéki sajtóban egyaránt.

[18] Lásd http://www.portfolio.hu/gazdasag/orban_ujra_beszelt_az_illiberalis_demokraciarol.207881.html

[19] Lásd http://24.hu/belfold/2010/06/24/schmitt_nem_gatolja_majd/

[20] Jakab András – Gajduschek György (szerk.): *A magyar jogrendszer állapota.* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Jogtudományi Intézet, 2016.

E folyamat állatorvosi lova a bírák nyugdíjkorhatárának és az Alkotmánybíróság hatásköreinek megváltoztatása volt, mely két ügy egymással szorosan összefonódott. Miután az alkotmánybírók 2012-ben 8 : 7 arányban úgy döntöttek, hogy alkotmányellenes a bírók 62 évre lecsökkentett nyugdíjkorhatára, Orbán Viktor közölte: „a rendszer marad".[21] Az ilyen és ehhez hasonló nézeteltérések nyomán 2012-es hatálybalépéssel a kormánytöbbség több ponton szűkítette a testület hatáskörét[22] (miközben a kormánypárti szakértői anyagok szerint az intézmény „súlya nem csökkent").[23] A nyugdíjkorhatár ügyében az Európai Bizottság végül 2013 végén szüntette meg a kötelezettségszegési eljárást, miután „Magyarország összhangba hozta jogszabályait az uniós joggal".[24]

A törvényhozás funkciója nagyjából megfelel Hegel rendi gyűlésének, ennek korlátozott, de fontos funkciójának.[25] Ez becsatornázza a polgári társadalom információit a döntéshozásba, és biztosítja az ellenőrzés lehetőségét (melyet a Fidesz messze nem számolt fel, elég csak az azonnali kérdések órájának miniszterelnökhöz intézett kérdéseire gondolni). A fejedelmi akaratot a 2014 után kiteljesedő új államrendben a francia miniszterelnök funkcióit megidéző „Miniszterelnökséget vezető miniszter" dolgozza ki és hajtja végre. A kormányon belül is megfigyelhető hierarchizálási és centralizációs törekvések megjelennek a miniszteri rangra emelt központi kommunikációs feladatokban (lásd Miniszterelnöki Kabinetiroda) és a kormánykabinetek felállításában is.[26] Ez utóbbiak Lázár János miniszterelnökséget vezető miniszter szerint „elsősorban a miniszterelnök munkáját segíti(k), ezek lesznek a vélemények ütköztetésének helyszínei, mert bizonyos témák kitárgyalására a kormányülés nem alkalmas".

Végezetül a hegeli államfelfogás „egyetlen akarat – egységes végrehajtás" koncepciója megjelenik a közigazgatás centralizációjában is. Ennek egyik kulcseleme volt az önkormányzatok közigazgatási funkcióinak leépítése és a kiterjedt kormányhivatali rendszer mint területi államigazgatási szervezet megteremtése. A közjogi-közigazgatási átszervezések során a kormány egyetértett azzal a hegeli tézissel, hogy a centralizáció „könnyedséget, gyorsaságot és hatékonyságot" biztosít az államügyek intézésében. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy a hegeli állammodell és ennek 2010 utáni érvényesítése nem totális államban gondolkodik.

[21] Lásd http://valasz.hu/itthon/kihathat-e-a-kozszolgakra-is-a-dontes-51854

[22] Lásd http://arsboni.hu/dolgozatok/alkotmanyjog/Szalbot_Balazs_ Az_Alkotmanybirosag_hataskoreinek_modosulasa.pdf

[23] Lásd http://alapjogokert.hu/wp-content/uploads/2013/11/Nem-cs%C3%B6kkent-az-Alkotm%C3%A1nyb%C3%ADr%C3%B3s%C3%A1g-s%C3%BAlya_Alapjogok%C3%A9rt-K%C3%B6zpont_20131113.pdf

[24] Lásd http://www.bruxinfo.hu/cikk/20131120-lezarult-a-birak-nyugdijazasa-miatti-eljaras.html

[25] De Laurentiis, Allegra –Edwards, Jeffrey: *The Bloomsbury Companion to Hegel.* A&C Black, 2013.

[26] Lásd http://www.kormany.hu/hu/miniszterelnokseg/hirek/magyarorszagnak-a-biztonsag-a-legfontosabb

A BÜROKRÁCIA MINT ÁLTALÁNOS REND

A negyedik hegeli tétel a bürokrácia „általános rendként" való meghatározása. Az általános rend tagjai túllépnek saját társadalmi közegükön, és életüket az állam szolgálatának szentelik. Az általános rend e gondolata erőteljesen megjelenik a 2010 utáni közszolgálati és felsőoktatási átszervezésekben. A közszolgálati tisztviselőkről szóló 2011-es törvény[27] bevezeti a kormánytisztviselő, illetve az állami tisztviselő fogalmát (a korábbi köztisztviselői kar egy részének, illetve a kormányhivatalok egyes dolgozóinak jelölésére). Erőteljesebben megjelenik a speciális jogálláshoz kapcsolódó kötelességtudat, illetve szolgálat ideológiája, mely immár egyértelműen az államhoz kötődik.

A hegeli elveknek megfelelően a köz szolgáiban az állam szisztematikus oktatással és képzéssel „plántálja el" az „állam nagyságának" gondolatát. Az általános rend rekrutációja és képzése az állam fontos feladatává válik. Ezeket a folyamatokat világosan jelzi a Nemzeti Közszolgálati Egyetem (NKE) 2011-es megalapítása. Az intézkedés egyetlen szerves intézmény keretében egyesítette a különböző közszolgálati területeket (államigazgatási szakértők, katonai vezetők stb.), megteremtve ezzel az egységes elvek szerinti állami elitképzés feltételeit. Orbán Viktor az NKE lapjának adott 2017-es interjúban[28] ezt így foglalta össze: „Az NKE megalakítása jelentős lépés a közigazgatás reformjában, mert olyan szakembereket képez, akik új generációját adhatják annak az államnak, amelynek felépítésén a kormány megalakulása óta dolgozik." Ugyanebben az interjúban kerül először elő az ismét önállóvá váló államtudományi képzés gyakorlati jelentősége, mely immár minden állami vezetőt érint: „Minden államnak szüksége van olyan elhivatott szakemberekre, akik az állam működéséről átfogó és részletes tudással rendelkeznek, képesek magas szintű tervezési, stratégiai, elemzési, jogi és vezetői feladatok ellátására. Célunk az, hogy valamennyi állami vezető részesüljön államtudományi képzésben, legyen szó területi vagy központi szerv vezetőjéről. Az államtudományi képzés átalakításával a jövő számára olyan közigazgatási tisztségviselőket kell képeznünk, akik szakmai tudásuk mellett elkötelezettek a nemzeti érdek képviselete, a morális tartás és a köz szolgálata iránt." Az állam tisztviselőinek így meghatározott ethoszában, feladatkijelölésében, rekrutációjában és képzésében megjelenik a hegeli általános rend összes jellemzője.

[27] Lásd https://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1100199.TV
[28] Lásd http://uni-nke.hu/uploads/media_items/bonum_publicum_2017_02.original.pdf

Az organikus államelmélet és a történeti államok valósága

Befejezésül az ideáltípus és ennek különös magyar történeti formája közötti ellentmondásokra reflektálunk. Két ilyen feszültséggócot azonosíthatunk, melyeket a rendszer-apológia és tudományosság, illetve a gyakorlati relevancia problematikájához kapcsolhatunk.

Kezdve az előbbivel, a 2010 utáni ellenzéki nyilvánosságokban gyakori kritika, hogy az organikus államelmélet és a hozzá kapcsolódó kommunikációs panelek (például a „jó állam" kifejezés) megjelenése a kormánnyal szimpatizáló szervezetek és szerzők anyagaiban pusztán a rendszer-apológia célját szolgálják, s így tudományos értelemben nem vehetőek komolyan.

Ennek kapcsán fontos hangsúlyozni, hogy elméleti keretünk érvényességének nem feltétele, hogy a döntéshozók és a közbeszédet befolyásoló szereplők higgyenek az organikus államelméletben, alkalmazásának gyakorlati hasznosságában. A rendszer-apológia vádja amúgy is csak ritkán bizonyítható egyértelműen, melyre kézenfekvő párhuzamot kínál maga Hegel esete. A liberális eszmetörténeti hagyományban fontos toposzként jelenik meg, hogy Hegel kritikátlanul állt volna hozzá kora Poroszországához, elég csak Popper éles bírálatát említeni.[29] A fiatal Hegelről szóló írásában Lukács György ugyanakkor amellett érvel, hogy a német filozófus tisztánlátását nem homályosították el a Nagy Frigyesről szóló legendák.[30] A poroszok által indított háborúkban nem fedezte fel az „általános érdeket", és még idősebb korában is nagyobb szimpátiával viseltetett Ausztria és II. József reformtörekvései iránt. Avineri egyenesen nonszensznek tartja ezeket a bírálatokat, Hegel filozófiája és életrajza szempontjából egyaránt.[31] A német filozófus esete jól példázza, hogy megfelelő forráskritikával, de egyben a saját tudásunk korlátainak ismeretében kell közelíteni az állam szerepét taglaló munkákhoz és szerzőikhez.

Másrészt az, hogy érvelésünk szerint egy sajátos államelméleti keret más paradigmáknál jobban írja le egy történeti állam működését, logikáját, korántsem sem jelenti azt, hogy az ideáltípus és az államélet történeti eseményei között tökéletes és az esetek teljes körére kiterjedő megfelelést feltételeznénk. Hegel maga sem kerüli meg ezt a kérdést (258. §), melyet egy különbségtétel felállításával old meg. Ez a különbségtétel az állam *gondolt* és *történeti* tekintélyének elhatárolására épül. Eszerint hogy „mi volt a történeti eredete az államnak […], az állam eszméjét nem érinti, hanem a tudományos megismerés szempontjából […] mint jelenség történeti tény. […] A filozófiai vizsgálódásnak mindennek csak a belső oldalával, a gondolt fogalommal van dolga."

[29] Popper, Karl: *The open society and its enemies.* London, Routledge, 2012. 259–260. o.

[30] Lukács György: *A fiatal Hegel.* Budapest, Kossuth–Akadémiai, 1976.

[31] Avineri, Shlomo: *Hegel's theory of the modern state.* Cambridge, Cambridge University Press, 1974. 116. o.

Ha például a Nemzeti Együttműködés Rendszeréről szóló politikai nyilatkozat az organikus állameszme elemeit egy „új társadalmi szerződésre" való hivatkozásokkal vegyíti, az semmit nem von le az organikus elméleti keret magyarázóerejéből. Az ilyen inkonzisztenciák megjelenhetnek az államideológiában és az államszervezés gyakorlatában egyaránt. Az elméleti keret relevanciáját ugyanakkor nem az egyes esetek, hanem az államrend egésze szintjén kell vizsgálni. A létező államok ideáltípushoz mért hiányosságait könnyű túlhangsúlyozni, ami gátolja az államok „belső szervezetének" megértését. Persze – mint Hegel (258. §) is elismeri – az állam „nem műalkotás, a világban áll, tehát az önkény, a véletlen és a tévedés szférájában". De a „legrútabb ember, a bűntettes, egy beteg és nyomorék még mindig élő ember: az affirmatív, az élet a hiány ellenére is fennáll".

A jogeset dialektikájához

A kazuisztika

SZABÓ MIKLÓS

Meggondolva, hogy a „dialektika" kettős beszédet, párbeszédet, vitatkozást jelent, kézenfekvő a jog dialektikus természetét tételezni: a joggyakorlat legszembeötlőbb megnyilvánulásmódja a jogvita, a jogvita szerveződésének kerete pedig a jogeset. Horváth Barna ennek a dialektikának a legvégletesebb formáját mutatta be a géniusz és az intézményes társadalmi rend összecsapásában: „Azt hiszem, hogy ebben mély lelki és társadalmi törvényszerűségek dolgoznak, és hogy a géniusz és az intézményes rend dialektikus ellentéte végleges."[1] S később, tovább részletezve: „A jogeset és a jogtétel minden találkozása az Egyetlenegyszerinek és az Általánosnak a találkozása. Találkozása a kivételnek és a szabálynak, az egyéniségnek és a törvényszerűségnek, a szabadságnak és a szükségszerűségnek. Találkozása az értéknek és a ténynek, az eszménynek és a valóságnak."[2] De nincsen ebben semmi különös: a géniusz perében csak az vet lángcsóvát, ami minden perben összeütközik – a jogtétel általánossága és a jogeset különössége. Vagyis – mondja – „itt azt a szempontot szeretném érvényesíteni, hogy a géniusz pere csupán rendkívüli méretekre felnagyított példája annak, ami kisebb-nagyobb méretekben minden perben elkerülhetetlenül történik".[3] Az egyediség és általánosság dialektikája a jog minden esetben jelenvaló feszültsége.

1.

Ha a jogászat gyakorlati tevékenység, akkor a jogeset nem egyszerűen általános (jog)tételek példázata, hanem azok tagadása és ellenpontja. Persze az eset által felvetett kérdést az általános tétellel igazoltan kell megválaszolni – s így az általános (jog)tétel hasonlóképpen tagadása és ellenpontja a konkrét esetnek. A konkrét eset önmagában *(„an Sich")* csak empirikus esemény, történés, mint egy záporeső vagy egy hanyatt esés. Jogesetté akkor és azáltal válik, ha vonatkozásba kerül a joggal, ha a

[1] Horváth Barna: *A géniusz pere: Szókratész – Johanna*. Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2003. 64. o.

[2] *Ugyanott,* 132. o.

[3] *Ugyanott,* 131. o.

megtörténtének jogi relevanciája, jogilag előírt következménye van. Ez azt a – kontinensünkön elterjedt – képzetet kelti, hogy az eset/norma kettősön belül az eset a passzív s a norma az aktív elem; hogy a jogesetet a jog formálja ki az esetből mint anyagból, pontosabban konstruáljuk meg mi, amikor az esetet a norma felső tétele alá szubszumáljuk. A deduktív eljáráshoz hasonlóan egy- (csak éppen fordított) irányú eljárás a tisztán induktív, esetalapú döntéshozatal. A dialektikus viszony kétirányú polaritása ugyanakkor egyenlő erők kölcsönhatását s mindkét pólus másik általi formálását tételezi fel. Az általános tétel alá rendelés és abból való dedukció ellenpontja az eset egyediségéből kiinduló és ahhoz igazodó kazuisztika. Bár a jogi szóhasználatban e kifejezés legisztikán belüli használata terjedt el a normahipotézisek túlságosan felaprózott kialakításának megjelölésére, a szélesebb körben bevett szóhasználat azt a döntéshozatal mikéntjéhez köti.

A jogalkotói és a jogalkalmazói kazuisztika mindazonáltal közös tőről fakad: az eset eldönthetőségének, pontosabban az esethez igazodó döntés megalapozásának igényéről. Ez eredendően a jognak, illetve azon belül a törvénynek az esetekhez igazításával, szükség esetén pedig annak a méltányosság segítségével való kiigazításával valósult meg. Ez a helyzet az újkorban, különösen pedig a felvilágosodás századában változott meg. A kazuisztikus szabályozástechnikáról az elvorientált, modern szabályozástechnikára való áttérés példaszerűen az ABGB felé vezető kodifikációs kísérletek s különösen a Codex Theresianus előkészítése során következett be. A majdan 1502 §-ból álló ABGB felé tett első lépés a 8367 §-os Codex-tervezet volt. Ez utóbbi láttán intett Mária Terézia az 1772. augusztus 4-i leirata 2. pontjában: „Az egésznek a lehető legrövidebbnek, a lehető legérthetőbbnek kell lennie, mellőzve minden részletet, különösen ahol ez a törvényhozó számára érdektelen, és a *casus rariores* vagy kihagyandók, vagy általános tételek alá rendelendők."[4] Iránymutatásul szolgált és jellegadónak bizonyult ez az igény nem csupán a Codex, de a kodifikáció egész százada számára is. „Meglepő lehet – jegyzi meg Mertens –, hogy ezt, a kodifikáció korszakának elejét jellemző optimista programot a (magánjogi) törvényhozás egyszerűsítéséről a kevés, világos alaptételre történő visszavezetés révén, egy évszázaddal később, a kodifikáció korszakának végén, Eugen Huber ismét hasonló formában látta maga előtt: »Semmi sem járul hozzá annyira a törvényhozás egyszerűsítéséhez, mint az egyes szabályozások összefoglalása kevés számú, világos alaptételbe…« (Erläuterungen, Heft 1., S. 9.)."[5] A kazuisztikus szabályozáshoz azonban nem volt visszatérés; a szabályok és elvek túlzott általánosságát legfeljebb a törvényszövegbe tűzdelt példák vagy az alkalmazás fő esetköreinek megadása oldhatja.[6]

[4] Lásd Harras, Philipp: *Die Umarbeitungen des Codex Theresianus*. Bécs, Karl Gerold'Sohn, 1883. 1. és 11. o.

[5] Mertens, Bernd: *Gesetzgebungskunst im Zeitalter der Kodifikationen: Theorie und Praxis der Gesetzgebungstechnik aus historischvergleichender Sicht.* Tübingen, Mohr Siebeck, 2004. 292. o.

[6] Például ABGB 679. §: „Az arany vagy ezüst hagyományozása magában foglalja a feldolgozottat és feldolgozatlant, de nem a pénzzé vertet, valamint azt sem, a mi csak részét vagy díszítményét teszi

Ezt követően a kazuisztika a jogalkotásban nem, legfeljebb a jogalkalmazásban kereshetett teret magának. A Horváth Barna által is jelzett dialektikus alaphelyzet – az absztrakt, rögzített elvek és a konkrét esetek egymásnak feszülése – azonban nem jogspecifikus; abban osztoznak általában a gyakorlati deliberációk és különösen az erkölcsi-etikai döntési szituációk is. Valójában nem is a jogászat e kazuisztika forrásvidéke, hanem a morálfilozófia és -teológia; s területét képezik mindazok a döntési helyzetek, amelyekben a konkrét esetekkel kapcsolatos döntések meghozatala „lelkiismereti dilemmát" okoz. A dilemma oka az, hogy az esetre vonatkozó szabály vagy elv mechanikus alkalmazása elfogadhatatlan (igazságtalan, méltánytalan, célszerűtlen) döntésre vezet. A kazuisztikus eljárás – ekként is megnevezett – gyakorlatával napjainkban leginkább a bioetika (és annak orvosi és jogi lecsapódásai) körében találkozhatunk.[7] Reflektálatlan jelenléte azonban átszövi a moralitás, az orvoslás, a jogászat mindazon diszkrecionális döntéseit, amelyek cselekvésre futnak ki, s felvetik a helyesség/helytelenség kérdését (ezért szokás a kazuisztikára mint „alkalmazott etikára" utalni).[8] A kérdés megválaszolásához általános elvekre lehet támaszkodni, s azokat az adott esetre vonatkoztatva gyakorlati döntést hozni. A dialektika ilyenkor ugyanúgy működik: „Az elvont elvek segítik az egyedi esetek elemzését és eldöntését, de az egyedi esetek eldöntése specifikálhatja az elvont elvek jelentését és megváltoztathatja alkalmazásuk mikéntjét a jövőbeni esetekben."[9]

---

valamely más hagyatéki darabnak, példul órának, vagy szelenczének. A fehérnemü nem az öltözékhez, és a csipkék nem a fehérnemühöz, hanem a piperéhez számíttatnak. Kocsiszer alatt az örökhagyó kényelmére rendelt kocsislovak és kocsik a hozzá tartozó szerszámmal együtt, de a paripák és nyeregszerszám nem értetnek." In Haller Károly: *Az osztrák általános polgári törvénykönyv (szövege) jelenleg még érvényes alakjában*. Budapest, Athenaeum, [2]1897. 160. o.

[7] Arras szerint a „gyakorlati etika" – vagyis az „etikai elmélet" fogalmainak és módszereinek alkalmazása konkrét erkölcsi problémák megoldására – iránti mai érdeklődés feltámadása egyenesen John Rawls *Az igazságosság elmélete* című művének tulajdonítható (1971: a fajgyűlölet, a vietnámi háború morális kataklizmái közepette). Indíttatója a remény, hogy az érzelem, a szokások, a politikai erőszak mellett az értelem is szerephez juthat az erkölcsi-politikai kérdések nyilvános megvitatásában. (Az ő hatásának tulajdonítja Arras például Dworkintól a *Taking Rights Seriously* 1977-es kiadását is.) Arras, John D.: Principles and Particularity: The Roles of Cases in Bioethics. *Indiana Law Journal,* 69. évf. (1994. ősz). 985. o.

[8] A 'kazuisztika' jelentésének néhány definíciója: „Általános etikai elvek alkalmazása a lelkiismeret és a cselekvés partikuláris eseteire" *(Random House Kernerman Webster's College Dictionary);* „a helyes és helytelen meghatározása a cselekvés és a lelkiismeret kérdéseiben olyan esetek elemzése révén, amelyek általános etikai szabályokat szemléltetnek" *(The American Heritage Dictionary of the English Language);* „az etika azon része, amely lelkiismereti kérdéseket old meg, a vallás vagy erkölcs általános szabályait alkalmazva olyan partikuláris példákra, amelyekben a körülmények módosítják az esetet, vagy amelyekben a kötelezettségek konfliktusa áll elő" *(Oxford English Dictionary).*

[9] Ashley, Kevin D.: Capturing the Dialectic Between Principles and Cases. *Jurimetrics,* 44. évf. 2. szám (2004). 229– 230. o.

2.

A kazuisztika történetét meg kell különböztetni (hosszú) előtörténetétől – hiszen gyökerei, nem meglepő módon, főleg Arisztotelész filozófiájáig nyúlnak vissza. Az észbeli lelki erényeket osztályozva sorolja fel Arisztotelész azt az öt „lelkialkatot", amelyben a lélek „igenléssel vagy tagadással igazságot fejezhet ki".[10] Ezek között a szükségszerű és univerzális igazságokra irányuló elmélettől különbözteti meg a gyakorlati tudás területét, s ezen belül is a mesterséget (*tekhné,* amely „létrehozó tevékenység tárgya") és az okosságot (*phronészisz,* amely „cselekvés tárgya"). „[A]z okosság emberi dolgokra vonatkozik: azokra, amelyek megfontolás tárgyai lehetnek; az okosságnak éppen ez a fő feladata, ti. a helyes megfontolás; márpedig senki sem szokott olyan dolgokat fontolgatni, amelyek másképp nem is lehetnének, mint ahogy vannak, sem pedig olyanokat, amelyeknek nincs valami végcéljuk, mégpedig olyan, amely cselekvés által elérhető jó. […] Ámde az okosság nem csupán egyetemes érvényű dolgokra vonatkozik, hanem *az egyes esetet is ismernie kell,* mert hiszen cselekvéssel függ össze, márpedig *a cselekvés mindig egyes esetekben történik*."[11] Ebből három további különbség fakad: míg az elméleti állítások (mint a geometriaiak) idealizáltak, időtlenek és szükségszerűek, addig a gyakorlatiak (mint az etikaiak, jogiak és orvosiak) *konkrétak, időbeniek* és *prezumptívak*.[12]

Az elméleti tudásétól eltérő ezen sajátosságok azok, amelyek az etikát az analitika helyett a dialektikához rendelik.[13] A kontingencia birodalmában „igazságos dolog az, ami törvényes és egyenlő, igazságtalan pedig az, ami törvényellenes és egyenlőtlen"[14] – azonban a törvény, az igazságos törvény is, általános. Ismeretes, hogy ez teszi szükségessé a törvény kiigazítását az eset által; erre szolgál a méltányosság *(epieikeia)*.[15] A törvénynek az esethez kell idomulnia, mint „a lesbosi építészetben az ólom mérővessző". A méltányosságot a *Nikomakhoszi etika* tárgyalja; a probléma azonosításában és kezelésében tehát nincs különbség az etika és a jog között. Ez

[10] Arisztotelész: *Nikomakhoszi ethika.* Ford. Szabó Miklós. Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1971. 1139b.

[11] *Ugyanott,* 1141b. (Kiemelés: Sz. M.)

[12] Vö. Jonsen, Albert R. – Toulmin, Stephen: *The Abuse of Casuistry: A History of Moral Reasoning.* Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1988. 26– 28. o.

[13] „Mondhatjuk-e azt – Arisztotelész logikájának egy gyakori különbségtevését alkalmazva –, hogy az etika ha nem demonstratív is, legalább dialektikus? Bizonyos értelemben igen, hiszen a dialektika éppen arra használatos, hogy segítségével eljussunk az elsődleges princípiumokig." S ezért: „Ám az a tudomány, amely érzékeny erre a hiányosságra, egyfajta alkalmazott etika vagy kazuisztika csupán, amely azt próbálja megmondani, mit kell tennünk adott körülmények között, nem pedig absztrakt etikai elmélet, amely azt vizsgálja, mit jelent a »kell«, és miért kell azt tennünk, amit tennünk kell." Ross, David: *Arisztotelész.* Ford. Steiger Kornél. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. 254–255. o.

[14] Arisztotelész: *idézett mű* (1971), 1129a.

[15] „Tehát a méltányosság lényege: a törvényt helyettesíti ott, ahol abban az általánosítás miatt hézag mutatkozik." *Ugyanott,* 1137b.

a megfontolás változás nélkül élt tovább Rómában a pontifexek archaikus ítélkezésében, a zárt, homogén, tradicionális városi közösség keretei között. A jog és a jogtudomány fejlődése azonban később is megőrizte kazuisztikus jellegét, követve a formális igazságosság elvét: a hasonló eseteket hasonlóként kell megítélni, a különbözőeket eltérően, mégpedig különbözőségük szerint.[16] A kazuisztikában a különbség az esetek különbözősége, amely mindig kiigazítja a szabályt vagy elvet.[17]

Ilyen előzmények után a kazuisztika egyrészt (az etika területén) a középkori kanonisták és teológusok, másrészt (a jog terén) az angol *common law* jogászok munkálkodásából bontakozott ki.[18] A teológiában az esetek megítélésének alapját a középkor századaiban végig a penitenciálék műfaja és művei *(libri poenitentiales, canones poenitentiales, summa de poenitentia, liber confessionis)* képezték.[19] Az évezredes hagyománnyal szemben a protestantizmus színre lépése intézett kihívást, s az erre adott válasszal éledt újra a kazuisztika népszerűsége, s érte el a csúcsát a XVI. században. Az 1560–1660 között virágkorát élő „nagy kazuisztika" az (addig) egyetemes egyház megingásának és morális válaszai elbizonytalanodásának következménye volt.[20] A gazdasági, geopolitikai, egyházi fejlemények keleten és nyugaton új közpolitikai helyzetet teremtettek. A régi elveknek új szituációkkal kellett megbirkózniuk, s ez új helyzetet teremtett a gyónás és a személyes vallásosság területén is. „Eddig a gyóntatókat kétszeresen kompetensnek tudták: mint bírák képesek megítélni a bűn súlyát és mint orvosok képesek a helyes penitenciát kiszabni a lélek

[16] „Egyesek azt tartják, hogy a jog: egyenlőség, és valóban az, csak éppen nem mindenkinek, hanem csak az egyenlőknek, az egyenlőtlenséget is szokták jognak tekinteni, és valóban az, csak éppen nem mindenkinek, hanem az egyenlőtleneknek." Arisztotelész: *Politika.* Ford. Szabó Miklós. Budapest, Gondolat Kiadó, 1969. 1280a.

[17] Az így értett kazuisztika jellegadó sajátossága a római jogfejlődésnek. Például a *casum sentit dominus* elvének kazuisztikájára a *societas* kockázattelepítése tekintetében lásd Polojac, Milena: Casuistry and General Rules – Problem of Risk Bearing in Roman Societas. *Annals FLB – Belgrade Law Review,* 58. évf. 3. szám (2010). 235–247. o.

[18] A kontinentális kodifikációs eszmény Angliában sem maradt ismeretlen vagy hatástalan. „Angliában azonban ezt a célkitűzést nem kísérte a kontinensen ugyanekkor elterjedő igény a tisztaság, rövidség és elvorientált szabályozás iránt. Jóllehet hasonló igényt a *statute law* reformjára felállított bizottságok hébe-hóba Angliában is megfogalmaztak – nem utolsósorban Bentham erőfeszítései nyomán –; mérlegelve a *statute law* pontosításának fáradságát és a meglévő ellenérzést a közelebbről nem pontosított alaptételek mint a törvényhozás ellentétei iránt, ez az igény nem tudott teret nyerni az angol törvényhozási gyakorlatban. A XIX. sz. angol törvényi joga nagyrészt a jogászok által a jogászok számára előállított szakértői jog volt, amely az összes lehetséges alkalmazási módozat jegyzékbe vételének egyértelmű elsőbbséget biztosított." Mertens, Bernd: *idézett mű,* 309–310. o.

[19] A műfajról lásd például Vogel, Cyrille: *Les „libri poenitentiales"*. (Typologie des sources du moyen âge occidental, 27.) Tournhout, Brepols, 1978. Magyar vonatkozásra lásd például Fehér Mátyás Jenő: Magyar Pál mester „Summa de Penitentia"-ja. *Magyar Történelmi Szemle,* 1915/1. szám. 51–70. o. A műfaj alapjaihoz lásd például Szent Ambrus: A *kötelességekről. A bűnbánatról.* Ford. Hrotkó Géza. Ókeresztény Örökségünk 9. Budapest, Jel Kiadó, 2005. Nem esetleges, közvetítő előzményként Cicero: *A kötelességekről.* Ford. Csengeri János. Budapest, MTA, 1885.

[20] Jonsen, Albert R. – Toulmin, Stephen: *idézett mű,* 137. s köv. o.

orvoslására. De az isteni kegyelemért könyörgésre való meghíváskor a gyóntatónak együttérzőnek is kell lennie. Ahogy John O'Malley írta a *The First Jesuits*-ban: »A jezsuiták számára legnyilvánvalóbban előálló új szerep a vigasztaló és együttérző volt«."[21] Nem véletlen, hogy a jezsuiták szembesültek először a kihívással: az övéké volt „az első igazán »e világi« vallási közösség, akiket kötött a tradicionális eskü, azonban az volt a feladatuk, hogy szekuláris emberekkel dolgozzanak együtt szekuláris intézményekben."[22]

Az együttérzés és vigasztalás újonnan felvállalt funkciója szétfeszítette a középkori (kánon)jogi kereteket, s előtérbe hozta a személyes, partikuláris tényezők vizsgálatát. Éppen ez járult hozzá, hogy a kazuisztika a XVII. század közepétől elveszítse népszerűségét, s hanyatlásnak induljon. Ez a fejlemény nagyrészt Blaise Pascalnak tulajdonítható, aki a *Vidéki levelek*[23] sorozatában a jezsuitákat azzal vádolta, hogy a kazuista módszert arra használták fel, hogy a gazdagabbak és előkelőbbek számára kedvezőbb megítélést tudjanak igazolni. Az erélytelenség, szituacionalizmus és morális relativizmus vádja, hasonlóképpen, mint a szofistáknak tulajdonított „okoskodás", a kazuisztikához is a „csűrés-csavarás", „kiforgatás" negatív képzetét és ítéletét kapcsolta.[24] Ironikus, teszi hozzá Keenan, hogy Pascal akkor népszerű támadása a jezsuiták ellen (amelyekben kiragadott idézeteket és rekonstruált megoldásokat használt) mindenki számára hozzáférhetővé tette azokat a döntéseket, amelyek nem a laikus közönségnek voltak szánva, hanem a klérus pasztorálására, s nem arra voltak szánva, hogy felmentést adjanak az erkölcstelenségre, hanem a megzavarodottak óvatos vigasztalására.[25]

A kazuisztika korunk élettel és halállal kapcsolatos morális dilemmái körül kiéleződött társadalmi viták és mozgalmak nyomán éledt újjá.[26] Ez a mozgalom a morálfilozófiával szemben meghirdetetten gyakorlati és hétköznapi; jellemzően a

[21] Keenan, James F. S. J.: William Perkins (1558–1602) and the Birth of British Casuistry. In James F. Keenan – Thomas A. Shannon (szerk.): *The Context of Casuistry*. Washington D. C., Georgetown U. P., 1995. 107. o.

[22] Jonsen, Albert R. – Toulmin, Stephen: *idézett mű,* 147. o.

[23] Les Provinciales, ou les Lettres escrites par Louis de Montalte a un provincial de ses amis & aux RR. PP. Iesuites: sur le sujet de la Morale & de la Politique de ces Peres. *Cologne, Pierre de la Vallee, 11667.* [Levelek vidékre, vagyis Louis de Montalte levelei barátai vidéki tartományfőnökének és a nagyméltóságú jezsuita atyáknak, ez utóbbiak erkölcsteológiai felfogása apropóján, 1667.]

[24] Vö. Jonsen, Albert R. – Toulmin, Stephen: *idézett mű,* 11. s köv. o. Mint tudjuk, Pascal janzenista volt, vagyis a Platónig visszanyúló ágostoni „abszolutizmus" alapján állt. A kazuisztikát ennek nyomán – elítélőleg – nevezték „jezsuisztikának" is; vö. Jonsen, Albert R.: Casuistry: An Alternative or Complement to Principles? *Kennedy Institute of Ethics Journal,* 5. évf. (1995). 237–251., 240. o. Nagyjából ugyanekkor figyelmeztet Zeiller, az ABGB utolsó kodifikációs szakaszának főreferátora, hogy a törvényhozó (értsd: a bizottság) nem veszhet el „a teljesen kimerítő kazuisztikában" vagy „a szofisztikus szőrszálhasogatásban". Mertens, Bernd: *idézett mű,* 291. o.

[25] Keenan, J. F.: *idézett mű,* 108. o.

[26] Vö. Tremblay, Paul R.: The New Casuistry. *Georgetown Journal of Legal Ethics,* 12. évf. (1999). 489–542. és 493. o. Hasonlóképpen Bedau, Hugo Adam: *Making Mortal Choices: Three Exercises in Mo-*

klinikai orvosok, gyakorló jogászok, egyes posztmodern gondolkodók és általában a laikusok morális dilemmáinak megválaszolására vállalkozik. Legdöntőbb előfeltevése, hogy a morális tudás a konkrét esetek elemzésének járulékos következménye; továbbá kontextualista, preskriptív, ontológiai és metafizikai – amennyiben gyakorlati kérdésekben igazít el, a helyes tudásának partikularista magyarázatával.[27]

3.

A kazuisztikus módszerek ennek megfelelően gyakorlatiasak és esetközpontúak. Azt mondanánk, hogy szívesen dolgoznak *checklist*ek, vagyis az eset körülményeire irányuló specifikusan összeállított kérdéssorok segítségével – ha nem állította volna össze ezeket már Arisztotelész is: „…nos, a következők: *kicsoda, mit, milyen kapcsolatban* vagy *milyen területen cselekszik;* néha az is fontos, hogy *mivel,* azaz minő eszközzel; *mi célból,* pl. mentés céljából-e; *miként,* pl. nyugodtan vagy hevesen."[28] Az ekként elvégezni ajánlott esetelemzéssel jutunk el a voltaképpeni kiindulóponthoz: az összes releváns elemet explicit módon tartalmazó partikuláris esethez. Ha az így „kipreparált" esetre találunk közvetlenül alkalmazható szabályt vagy elvet, az megadja a választ; ha nem, mert a szabályok vagy elvek meghatározatlanok vagy ellentmondásosak, akkor nehéz esettel állunk szemben, s ekkor tanácsos a kazuisztika módszereihez fordulni.

1) E metodológia alapját a *„kazuisztikus háromszögelés"* képezi.[29] A három „szög": a konkrét eset, a paradigmatikus eset(ek) és az elv(ek). Az eljárás az, hogy az eldöntésre váró esethez keresünk hozzá hasonló, de paradigmatikus esete(ke)t – olyan könnyű eseteket, amelyeknek valamely elv(ek) alá sorolhatósága nem hagy kétséget maga után.[30] Ekként rendelkezésünkre áll egy (vagy több) elv, amely immár megvizsgálható és korrigálható a paradigmatikus esettől való eltérés függvényében.[31] További esetekkel egybevetve és azokkal finomítva az elv egyre komplexebb és árnyaltabb változataihoz juthatunk el, amelyek immár lehetővé teszik az egyedi esetre illő válasz deriválását.

---

ral Casuistry. Oxford University Press, 1997, 105. o. És természetesen mérföldkő ezen az úton Jonsen és Toulmin többször idézett könyve.

[27] *Ugyanott,* 514. o.

[28] Arisztotelész: *idézett mű* (1971), 1111a.

[29] „Moral triangulation" – lásd például Arras, John. D.: *idézett mű,* 1000. o.

[30] „Az alkalmazott etika kazuisztika-elméletei az erkölcsi dilemmák paradigmákhoz, vagyis olyan esetekhez való összehasonlításra összpontosítanak, amelyekben az erkölcsi elv nyilvánvalóan alkalmazható." Ashley, Kevin D.: *idézett mű,* 231. o.

[31] „Amint a kazuisztikusok ragaszkodnak ahhoz, hogy az elvek súlya a részletekben rejlik, úgy ahhoz is, hogy az erkölcsi bizonyosság a paradigmatikus esetekben rejlik, nem pedig az elméletekhez vagy elvekhez folyamodásban." Arras, John D.: *idézett mű,* 1001. o.

2) A háromszögelés alapmódszere „segédmódszerek" alkalmazását is szükségessé teszi. Ilyen először is a paradigmatikus esetekkel való egybevetés, vagyis a *példákkal való érvelés* módszere.[32] A (kezdetben mitológiai) példák felsorakoztatásának lehet retorikai funkciója (ui. a hallgatóság azonosulásának elérése), de fontosabb a kognitív funkciója: a példák sorából elvi általánosítás leszűrése, amelyből már válasz származtatható.[33] A példákkal érvelésnek három, egyenként szükséges és együttesen elégséges feltétele van:[34] bizonyos szövegek vagy fogalmak jelentésével kapcsolatos kétely; egy szabályszerű összefüggés feltárása a hasonló esetek (vonatkozó példázatok) kiválasztására; s az így kiszűrt példa/példák vonatkoztatása a kiinduló esetre.

3) Az *analógia* a példával való érvelés egyik, külön nevesített esete.[35] Azért tartjuk külön e két elnevezést, hogy a példát általánosabb, a hétköznapi és irodalmi beszédmód általános eszközeként, az analógiát viszont mint *terminus technicus*t a jogi érvelés specifikus eszközeként azonosíthassuk. Az analógia szolgál arra, hogy a paradigmatikus esetet az elbírálandó esettel egybevetve megállapíthassuk, hogy a paradigmatikus esetre egyértelműen irányadó szabály vagy elv vonatkoztatható-e az utóbbira is. Ha igen, eljutottunk egy *prezumptív* megoldáshoz.

4) A példaként alkalmazható esetek készletének rendezésére szolgálhat valamiféle *taxonómia,* rendezőelv igénybe vétele. Az esetek „sorba rendezése" a számukra jellegadó maximák segítségével lehetséges. Ezek gyakran igen egyszerűek: „szemet szemért…", „jótett helyébe…", „ha megdobnak kővel…" stb. Amint sikerült őket meghatározni, az alájuk tartozó esetek csoportokba rendezhetők oly módon, hogy „a versengő maximák a körülményekhez viszonyítva összehasonlíthatók legyenek".[36] Itt is az eset (és eset-módszer) dialektikájába botlunk, hiszen miközben az általános elv vagy szabály a példázatain keresztül bomlik ki és nyeri el körvonalait, aközben az esetek (a példázatok) csoportosításához szükség van egy előzetes elméletre a – lehetséges – elvekről vagy szabályokról.

[32] A *'paradeigma'* jelentése eredetileg példa, minta, modell, archetípus.

[33] „Amikor két állítás ugyanazon nemhez tartozik, és az egyik ismertebb a másiknál, az példa. Például: Dionüsziosz zsarnokságra törekszik, amikor testőrséget akar magának. Mert korábban Peiszisztratosz az állam ellen összeesküdve testőrséget kért és elnyervén azt, zsarnok lett. Ugyanígy a megarai Theagenész és a többi ismert személy példa lesz Dionüsziosz ellen, akiről nem ismeretes, hogy ugyanezért akar-e testőrséget. Mindezek az egyedi esetek ez alá az általános elv alá tartoznak: mindazok, akik zsarnokságra törnek, testőrséget akarnak maguknak." Arisztotelész: *Rétorika.* Ford. Adamik Tamás. Budapest, Gondolat Kiadó, 1982. 1357b.

[34] Vö. Brewer, Scott: Exemplary Reasoning: Semantics, Pragmatics, and the Rational Force of Legal Argument by Analogy. *Harvard Law Review,* 109. évf. (1996. március). 923–1028. és 962. o.

[35] Úgyannyira, hogy Brewer egyenesen szinonimaként használja a két kifejezést.

[36] Jonsen, Albert R.: *Casuistry, Situationism, and Laxism.* In Vaux, Kenneth L. (szerk.): *Joseph Fletcher: Memoir of an Ex-Radical. Reminiscence and Reappraisal.* Louisville, Westminster – John Knox, 1993. 14. o.

5) Az eset besorolása a csoportok valamelyikébe *prezumptív ítéletek* megfogalmazásával történhet. Analógiás eljárással lehet arra a megállapításra jutni, hogy esetünk valamelyik maxima alá sorolható esetcsoport egyik példázata. Ezen maximán át szemlélve különíthetők el az eset releváns és irreleváns jegyei, s a relevánsak felhasználásával és általánosításával épül ki az eset morális konstrukciója: modellje, típusa.

6) Ez az elvont eset-séma szembesül az eset *konkrét körülményeivel*. Ekkor dől el, hogy fenntartható-e az esetről alkotott prezumptív ítélet, irrelevánsként kiejtve az azzal inkoherens körülményeket; avagy a vélelmezett ítélet megdől, mivel az eset körülményei elég markánsak ahhoz, hogy a választott maximát, szabályt, elvet kiigazítsák, pontosítsák, átszerkesszék.

7) Ekkorra már körvonalazódik egy elgondolás az eset mikénti besorolásáról és megoldásáról; ennek mintegy tesztjeként lehet ütköztetni olyan *autoritatív véleményekkel,* amelyek a korábban hasonlóként felismert esetekben születtek. Ez a koherencia és generalizálhatóság tesztje, s „belépőjegy" abba a tudás- és tapasztalat-készletbe, amelyen belül a kazuisztikus diskurzus tovább folyik.

8) Az esetközpontúság szükségképpen veti fel a *narrativitás* konstitutív szerepét a döntéshozatalban.[37] Az etikában ez a *narratív etika* előtérbe kerülését hozta magával,[38] a jogban az *alkalmazott jogi történetmesélési mozgalom* (AppLS) színre lépését.[39] A narratív érvelés a normaalapú érveléssel áll szemben, s motivációs érvet rendel az utóbbi által kínált igazolási érv mellé. A narratív érvek közé tartozik a *történetmesélés,* melynek révén az eset mint történet előadásának módja, mikéntje szolgál argumentumként. Az előadás akkor válik történetté, ha vannak benne hősök (például a képviselt fél), célok és leküzdendő akadályok (például az aktuális jogvita), a küzdelem során pedig támogatók és akadályozók (például az ellenérdekű fél).[40]

[37] Miller mindazonáltal nem tartja azonosíthatónak a kazuisztikát sem az alkalmazott etikával, sem a narratív etikával: „A kazuisztika induktívabb és dialektikusabb az előbbinél, s elkötelezettebb a deliberáció és az ítéletalkotás iránt, mint az utóbbi." Miller, R. B.: *Casuistry and Modern Ethics.* London, University of Chicago Press, 223. o.

[38] Vö. például Heller Ágnes: *Morálfilozófia*. Ford. Berényi Gábor. Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1996; Rorty, Richard: *Esetlegesség, irónia, szolidaritás*. Ford. Boros János – Csordás Gábor. Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994; MacIntyre, Alisdair: *Az erény nyomában.* Ford. Bíróné Kaszás Éva. Budapest, Osiris Kiadó, 1999.

[39] Chestek, Kenneth D.: Competing Stories: A Case Study of the Role of Narrative Reasoning in Judicial Decisions. *Legal Communication & Rhetoric: JALWD,* 9. évf. (2012). 99–137., 99. s köv. o. Arras hivatkozott írásával ('Principles and Particularity…') szemben Miller vitatja, hogy a narrativitás elmélete megfelelő keretet kínálna a kazuisztika számára. Lásd Miller, Richard B.: Narrative and Casuistry: A Response to John Arras. *Indiana Law Journal,* 69. évf. (1994). 1015–1019. o.

[40] Ehhez és a narrativitáselmélet megalapozásához lásd Propp, Vlagyimir J.: *A mese morfológiája*. Ford. Soproni András. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.

A kazuisztika módszerét és eljárását összegzi Miller akként, hogy „az erkölcsi tapasztalat bizonytalansága támaszt igényt a kazuisztika iránt, azt várva a kazuistáktól, hogy *specifikálják* egy szabály alkalmazási körét, *tegyenek különbséget* a megengedett és tiltott cselekedetek között, alakítsanak ki *paradigmákat* és *taxonómiákat,* érveljenek *analógiásan,* és mindenképpen vegyék figyelembe a cselekvést övező *körülményeket*".[41]

4.

Aligha lehet igazán nyitott kérdésként feltenni, hogy vajon van-e helye és jelentősége a kazuisztikának a jog és a jogtudomány világában – hiszen eddigi utalásaink már világossá tették, hogy erre igenlő válaszunk van. Az esetközpontúság – az esetből kiindulás és esetre irányultság – evidens ténye minden joggyakorlatnak és minden gyakorlat-orientált jogtudománynak. Az „eset-etika" kifejezés – amivel a kazuisztika mibenlétét gyakran megvilágítják – furcsán cseng fülünkben, az „esetjog" kifejezés azonban már nem, amint az e kettőt összekapcsoló „esetmódszer" sem. S a kazuisztikus eljárás dialektikája is ugyanúgy érvényesül: „Egyes jogelméletek hasonlóképpen dialektikus viszonyt tételeznek a jogesetek és a normatív elvek között, amelyben az elvek aszerint változnak, ahogyan alkalmazásra kerülnek specifikus esetekben. A jogelvek szerepet játszanak az esetek eldöntésében, azonban az esetek is változásokhoz vezetnek az absztrakt elvek jelentésében."[42]

Ez könnyen belátható a *common law* jogcsalád precedensrendszerét tekintve,[43] de nem kevésbé a kontinentális jog értelmezésen alapuló eljárására gondolva.[44] A kérdés így inkább az, hogy – az etikai abszolutizmus ritka szélsőségével szemben – a jogban (legalábbis a saját jogcsaládunkban) miért tűnhet mégis természetesnek a szabályok uralma vagy – mint Toulmin fogalmaz – az „elvek zsarnoksága".[45] Ő – Peter Stein nyomán – már a római jognak az erkölcstől és vallástól való önállósodásáig vezeti vissza ennek okait, aki szerint öt tényező vezetett el a *regulae* alapján való

[41] Miller, R. B.: *idézett mű,* 25. o.

[42] Ashley, Kevin D.: *idézett mű,* 234. o.

[43] „A *common law* szabályai tényhelyzetekben és ténymintázatokban vannak kontextualizálva, és azokból emelkednek ki. Ezek a tényhelyzetek és ténymintázatok s a szabályok nyelvi megformálása is kiemelkedő szerepet játszik a *common law* szabályok területének kijelölésében, ahogyan az alárendelt bíróságok alkalmazzák." MacCormick, D. Neil – Summers, Robert S.: Introduction. In *Interpreting Precedents: A Comparative Study*. Aldershot, Dartmouth, 1997.

[44] „Egyszerűen nem tudjuk, mit gondoljunk egy szövegről, amíg meg nem ragadjuk valamely specifikus alkalmazását. Egy problematikus szöveg leellenőrzésének legjobb módja egy specifikus esetre való alkalmazása." Eskridge, William N., Jr.: Gadamer/Statutory Interpretation. *Columbia Law Review,* 90. évf. (1990). 676. o.

[45] Toulmin, Stephen: The Tyranny of Principles. *The Hastings Center Report,* 11. évf. 6. szám (1981). 31–39. o.

ítélkezésig. 1. Nőtt a város, vele az ügyteher, új, tapasztalatlan döntnököket kellett bevonni, s őket regularizálni. 2. A jogászság professzionalizálódásával megjelentek az iskolák, a tanítás s ahhoz a regulák – a diszkréció pedig nem tanítható, csak a szabály. 3. Róma birodalommá vált, idegenekkel és a szokásaikkal, s ezeket összhangba kellett hozni a sajátjaikkal. 4. A birodalom kormányzása szabály-alapú bürokráciát is igényelt. 5. A jog reflektálása a görög filozófia bázisán történt meg – azaz a *logosz:* az univerzális ész alapján. Innen ered a szabály és méltányosság kettőssége, s vele a gyanú, hogy a Jog és az Igazságosság két külön dolog.[46]

A szabályok és elvek előtérbe kerülése, formalizálódása és intézményesülése korunkra teljesedett ki, teljessé téve az etika és juriszprudencia azon szembeötlő különbségét, hogy – szemben az etikával – a jognak van kanonikus, autoritatív szövegtömege (korpusza), s ez mintha megteremtené a vágyott bizonyosságot, felhatalmazva a jogot arra, hogy az erkölcsöt a relativitása és szubjektivitása okán kiseprűzze a területéről. Akit kizárt az ajtón, az azonban visszaszökött az ablakon – a jog nyitott szövedéke, az interpretív természete révén.

A sztrikt jog – a *summum ius* – kemény szabályai közt felmorzsolódik az eleven élet, s hogy ne váljon belőle *summa iniuria,* a méltányossággal kell rajta lágyítani; ezért a tétel: *ius est ars boni et aequi*. „Azt mondom tehát, hogy egy tisztán szabályokból álló jogrendszer úgy kezelne minden, elé kerülő felet, mintha idegenek volnának. Olyan jogkérdésekben azonban, amelyek olyan felek között merülnek fel, akik tovább szeretnék folytatni szoros intim vagy családi kapcsolataikat, jelentőségét veszti az egyenlőség vagy a szabályok szerinti eljárás. Ott mindenekelőtt a vágyak, személyiségek, remények, képességek és ambíciók közötti különbségeket kell figyelembe venni; s csak egy olyan ítélő, aki felhatalmazással bír a fennálló szabályok, precedensek és maximák értelmezésére ezen különbségek fényében és ezekre reagálva, lesz abban a helyzetben, hogy biztosítsa a méltányosságot minden érintett fél számára."[47] A jog területén ugyanúgy, mint az etikáén, az tehát a kérdés, hogy miként alakítható ki a szabály és a méltányosság egyensúlya. A jog területén – ahol nyilvánvaló a kanonikus, autoritatív szabályok meghatározó jelenléte – ez a kihívás szembeötlő. Az etikában nem ez a helyzet – kivéve, ha valamely etikai elmélet ilyen általános szabályok, elvek, maximák kimunkálásával és azokból dedukált válaszokkal gondolja megoldhatónak saját kérdéseit. Ami a jogot illeti – mondja Toulmin –, az adverzárius eljárást érő, fentiekből következő kritikák nyomán azt kell megnézni, hogy hol lett túlhajtva, s hol lehetne helyettesíteni a szabályok uralmát – mint a munkaügyi és kereskedelmi békéltetés, közvetítés vagy más alternatív vitarendezés esetében. Ennek lehetősége és szükségessége mindenütt fennáll, ahol a feleknek van

[46] *Ugyanott,* 33. o. A hivatkozott forrás Stein, Peter: *Regulae Juris.* Edinburgh University Press, 1966. 4–10. o.

[47] *Ugyanott,* 36. o.

– és szeretnék is, hogy maradjon – működőképes személyes kapcsolatuk, mint például a családban, a szomszédságban, a munkahelyen, az üzleti életben.

Figyeljünk fel végezetül a kazuisztika és dogmatika párhuzamosságára – ami korántsem véletlen, meggondolva, hogy mindkettő a nehéz gyakorlati esetekben való ítéletalkotáshoz igyekszik segítséget nyújtani. Ilyen szorult helyzetben találhatja magát a teológus,[48] a jogász és orvos[49] s minden, hasonló kihívással szembesülő hivatás.[50]

*

„Minden egyes emberi problémára van egy megoldás, amely egyszerű, tetszetős – és rossz" – figyelmeztetnek H. L. Mencken szavai a *Hastings Center* tanácstermében kifüggesztve.[51] Ha ezt a csapdát ki szeretnénk kerülni, érdemes megfontolni, hogy tudományunk klasszikus forrásai – a logika, retorika, topika, hermeneutika – mellé felvegyük (inkább: visszavegyük) a kazuisztika tanítását is. Tisztelet illeti az ünnepeltet, amiért erre való törekvését, külön figyelmeztetés nélkül is, mind elméleti, mind gyakorlati munkássága során érvényre juttatta.

[48] „Hivatásuk révén a teológusoknak törődniük kell konkrét lelkészi ügyekkel, legalább annyira, mint elvont intellektuális kérdésekkel, és nincsenek abban a helyzetben, hogy elhárítsák a specifikus esetek és partikuláris körülmények megvitatását." Jonsen, Albert R. – Toulmin, Stephen: *idézett mű,* 14. o.

[49] „[A]mi a gyakorló jogász és orvos számára a legfontosabb, az az ő individuális kliense vagy páciense problémájának *partikularitása* itt és most: hivatásbeli kötelessége, hogy azonosítsa e partikuláris problémák egyedi jegyeit." *Ugyanott,* 32. o.

[50] „A klinikai orvoslás és építészet, gazdaság és politika, ugyanígy az etika területén az általános elvek univerzalitását összhangba kell hozni az egyedi döntések partikularitásával. A közigazgatás, jog és medicina (s ugyanígy az etika) kérdései így éppen akkor válnak problematikussá, amikor a szabályok, törvények és más elméleti általánosítások illeszkedése bizonytalan vagy marginális, vagy ellentmondásos, s ezért közvetítésre van szükségük." *Ugyanott,* 29. o.

[51] Idézi Toulmin, Stephen: *idézett mű,* 31. o.

A társadalomelméleti és a politikai filozófiai alapozású jogelméletek különbsége

SZILÁGYI PÉTER

A címben megjelölt témában már 2004-ben ugyanitt[1] tartottam egy előadást Szigeti Péter konferenciaszervező tevékenységének köszönhetően, ami azután meg is jelent a *Leviatán* különszámában.[2] Tudom, hogy alig hihető, de az a helyzet, hogy amikor Takács Péter felkérését megkaptam, és ezt a témát jelöltem meg, a korábbi előadás eszembe sem jutott. Az foglalkoztatott Hermann Heller és Carl Schmitt államelméleteinek tanulmányozásából fakadóan, hogy a weimari köztársaság államelméletének az elemzése során az egyik lényeges szempont a transzcendencia-immanencia kérdése. Ennek alapján úgy látom, hogy ebből a szempontból lényeges különbség van a társadalomelméleti és a politikai filozófiai alapozású jog- és államelméletek között. Ezért nem a korábbi előadásomat kívánom itt felmelegíteni, és főleg nem megismételni, hanem a jog- és államBölcseletek politikai filozófiai vagy társadalomelméleti megalapozásának a kérdését a transzcendencia-immanencia problémájából kiindulva szeretném megvilágítani. Úgy gondolom, ez a szempont egy materialista jogelmélet megalapozásához is használható szempontokat nyújt.

*

A jog- és államBölcselet körébe tartozó minden elméletnek, paradigmának vannak előfeltevései, ezek részben tudatosak és vállaltak, azaz explicit előfeltevések; részben implicit, ki nem fejtett előfeltevések, ezeken belül ismét két változat létezik: vannak tudott és részletező kifejtés nélkül átvett, illetőleg nem tudatosodott előfeltevések.

Az előfeltevések közé tartozik szerintem egy elmélet immanens és/vagy transzcendens jellege, továbbá az ember- és társadalomfelfogás. Minden jog- és államBölcselet involvál/magában foglal vagy implikál egy alapvető ember- és társadalomfelfogást, továbbá ahhoz kapcsolódóan egy történetfilozófiai szemléletet. Ebből következik, hogy a társadalomelméleti alapozás problémájától nem lehet megszabadulni, nincs más kiút, csak a fejek homokba dugása.

[1] Ez az írás a szerzőnek a *Jog – Társadalom – Politika* című ünnepi konferencián (Győr, 2016. november 11.) elhangzott előadásán alapul. *(A szerk.)*

[2] Szilágyi Péter: Jogbölcselet és politikai filozófia. In Szigeti Péter (szerk.): *Államelmélet – Politikai filozófia – Jogbölcselet*. Leviatán–különszám. [Győr, Universitas-Győr Kht.] 2005. 165–174. o.

Indokolt itt Gustav Radbruch erre vonatkozó nézeteit felvillantani. Első jogbölcseleti munkájában, az 1910-ben megjelent *Einführung in die Rechtswissenschaft*-ban, amelyben saját meghatározása szerint a jogtudományt be akarta illeszteni az államfelfogások és világnézetek összefüggésébe, individualista és individuumfölötti *(überindividualistisch)* kultúrafelfogást különböztetett meg. Ezekben Radbruch szerint az állam és a jog feladatáról két felfogás kerül egymással szembe, amelyeknek a politikai részletkérdésekig elágazó ellentétével mindig újra találkozni fogunk.[3]

Az 1914-ben megjelent *Grundzüge der Rechtsphilosophie*-ben már három alapvető felfogást különböztet meg, és az *Einführung in die Rechtswissenschaft* 1919-es kiadását ennek megfelelően dolgozta át.[4] Ezt a három alapvető felfogást individualizmusnak, überindi-vidualizmusnak (azaz kollektivizmusnak) és transzperszonalizmusnak nevezte. A kettőről három alapfelfogásra való áttérésben Radbruchot az motiválta, hogy az individualizmus bárhogy elnevezett tagadásai túl heterogének ahhoz, hogy egy csoportként lennének kezelhetők, vannak közöttük etatista és antietatista felfogások, és ezt a kollektivizmus és a transzperszonalizmus megkülönböztetésével kívánta kifejezésre juttatni. Hidehiko Adachi mutat rá arra, hogy a három lehetséges államfelfogás megkülönböztetése azzal függ össze, hogy Radbruch 1919-től kezdődően az egyenlőségelvet és azzal az igazságosságot is a jogeszme összetevőjének tekintette.[5] (Ez a felosztás nem azonos a politikai eszméknek a politikatudományban szokásos rendszerezésével, és főleg nem azonos a politikai pártok, illetőleg pártprogramok besorolásával.)

A politikai filozófiai alapozású elméletek individualista társadalomfelfogást képviselnek, az immanencia-transzcendencia kérdésében a válaszuk legtöbbször homályos. A társadalomelméleti alapozású elméleteknél a skála széles, lehetőség van a „transzperszonális" és immanensen transzcendens vagy inkább a „transzcendensen immanens" fejtegetésekre, elemzésekre. Ez utóbbin azt értem, hogy a jog, állam és politika belső sajátosságait az önmagában vett jelenségen túllépve, a társadalom egészébe beillesztve vizsgálják, és nem keresnek társadalmon kívüli, túli magyarázó okokat. Ebbe a körbe tartozik többek között Luhmann és Habermas, valamint a neomarxista-materialista jogbölcseletek (Sonja Buckel, Hirsch, Jens Wissel etc.) megközelítése is.

A transzcendens-immanens kifejezések mögött meghúzódó elképzelés – az evilágiság és a túlvilág szembeállítása – ősrégi. Fogalmi megragadásukra a latin *transcendere* = átlépni, áthágni) és a neolatin immanens (= benne maradó, benne rejlő) kifejezések felhasználásával a skolasztikában került sor. Azoknak a fogalmaknak

[3] Radbruch, Gustav: *Einführung in die Rechtswissenschaft*. Lipcse, Verlag von Quelle & Meyer, 1910. 13–14. o.

[4] „A kultúrértékek rangsoráról a XIX. században három alapvető felfogás váltotta egymást." Radbruch, Gustav: *idézett mű,* 11. o.

[5] Adachi, Hidehiko: *Die Radbruchsche Formel. Eine Untersuchung der Rechtsphilosophie Gustav Radbruchs*. Baden-Baden, Nomos, 2006. 54–56. o.

volt transzcendens jellegük, amelyek minden létezőre nézve korlátlanul érvényesek. Ezek voltak az. ún. transzcendetáliák: *res, ens, verum, bonum, aliquid.* Ekkor a „transcendens" és a „transcendentalis" szinonimák voltak. A dolgoknak ezekből a legáltalánosabb tulajdonságaiból adódott a kapcsolat Istenhez mint minden emberi fogalom fölött álló léthez.[6] A fogalompár pontosabb filozófiai megfogalmazást – a transzcendentális fogalmától való elhatárolás jegyében – Kant filozófiájában kapott: a transzcendencia a lehetséges tapasztalat határán való túllépést jelenti, és ha az Ész ezt megteszi, menthetetlenül antinómiákba, ellentmondásokba bonyolódik. Ennek elkerülésére dolgozta ki transzcendentális módszerét, amelyik a megismerés határaira kérdez rá. A transzcendens megismerés kritikátlanul túllép a lehetséges tapasztalat határán, antinómiákba bonyolódik; a transzcendentális nem lép túl, de azon túlra következtet az ész – éppen azzal, hogy rákérdez a megismerés lehetőségeire és határaira.[7] Ezzel a transzcendens elsődlegesen ismeretelméleti-módszertani jelentőséget kapott, noha annak ontológiai vonatkozásai is voltak *(Ding an sich).* Eszerint transzcendens minden lehetséges tapasztalaton túli gondolati tartalom; ettől kapott általánosabb jelentést: érzéken túli, túlvilági, természetfeletti. A problémát a Kant utáni filozófiában számos gondolkodó tárgyalta, különböző módokon és különböző következtetésekre jutva. Ők azonban már távol esnek tárgyunktól.

A jog- és államelméleti értelemben vett transzcendencia és immanencia kérdése összefügg a filozófiai problematikával, de nem azonos vele. A transzcendentális ismeretelméleti-módszertani álláspont – az újkanti jogfilozófiának köszönhetően – a XX. század jog- és állambölcseletében is jelentős szerepet kapott. Az itt használt értelemben, azaz jog- és állambölcseleti szempontból immanens egy elmélet, ha a jog és az állam (és vele a politikai) magyarázatát kizárólag belső jellemzőik alapján kísérli meg, és elutasítja az ún. metajurisztikus kérdések tudományos vizsgálatát. Jog- és államtranszcendens egy elmélet, ha feladatának tekinti a metajurisztikus kérdések vizsgálatát. A „metajurisztikus" jelző Kelsen munkássága nyomán terjedt el, azt azonban elsőként Jellinek alkalmazta.[8] A metajurisztikus kérdéseknek két nagy cso-

[6] Vö. ehhez Eisler, Rudolf: *Wörterbuch der philosophischen Begriffe* (1904). Lásd http://www.textlog.de/eisler_woerterbuch.html (Letöltés: 2017. 01. 24.); *Philosophisches Wörterbuch*. Lipcse, szerk. Georg Klaus und Manfred Buhr VEB Bibliographisces Institut, 1974; Lendvay L. Ferenc: *Filozófiai vademecum*. Budapest, Móra Ferenc Könyvkiadó, 1995; Rathmann János: *Idegen szavak a filozófiában*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

[7] „Transzcendentálisnak nevezem azt a megismerést, amely nem annyira a tárgyakkal, mint a tárgyakról való megismerésünk módjaival, amennyiben a priori lehetséges, foglalkozik. Ily fogalmak rendszerének a neve volna transzcendentális filozófia." Kant, Immanuel: *A tiszta ész kritikája*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1981. 41. o.

[8] „Hogy a fölvetett kérdést megoldjuk, vagyis hogy az állam a jog útján saját magát kötelezheti-e, mellőzni kell a jog(ász)i napszámosmunka szegényes eszközeit, mivel a kérdés, hogy az általunk javasolt kifejezést használjuk, metajurisztikus természetű. A rá adott helyes választól függ kizárólag minden közjognak és egyáltalán minden jognak a lehetősége." Jellinek, Georg: *Allgemeine Staatslehre*. 1920. 368–369. o.

portja van: a jog eredetére, alapjára irányuló ontológiai és a jog helyességére vonatkozó axiológiai kérdések. Az őket megválaszolni kívánó jog- és államtranszcendens elméletek teológiai-teocentrikus vagy szekularizált, Verdross kifejezését átvéve, antropocentrikus felfogások lehetnek.[9] Ez utóbbiakon belül társadalomimmanens egy elmélet, ha ezeket a metajurisztikus kérdéseket társadalomelméleti keretek között akarja megválaszolni.

Vagyis lehetségesek, vannak olyan elméletek, amelyek jogbölcseleti tekintetben transzcendensek (politikai-jogi transzcendencia), és ugyanakkor társadalomelméleti tekintetben immanensek: a jogot és a politikát a társadalomból magyarázzák, a társadalmat viszont önmagából, saját geneziséből és fejlődéséből.

Ilyen az a felfogás, amelyet Peschka Vilmosra támaszkodva Szigeti Péter is képvisel: „Bár a jognak nincs külön ontológiája, a társadalmitól minőségileg eltérő létrétege, ugyanakkor a jogra vagy a politikumra jellemző tárgyspecifikus kategóriák mégsem jellemzik a társadalmi lét egészét."[10]

A jog- és államelméleti értelemben vett transzcendencia és immanencia problémájának jobb megvilágítása egy rövid, pusztán utalásszerű elmélettörténeti visszapillantást indokol.

Egy eszmetörténeti közhellyel kezdeném: a XVIII. század végéig (Hume, Bentham), a XIX. század elejéig (Austin fellépése, Hegel halála) a politikai és jogi eszmék körében a természetjog volt az uralkodó paradigma, méghozzá a reneszánszig, mondhatni, kizárólagosan; az ideális és a reális szemlélet kettőssége a természetjogi felfogáson belül jelent meg (Platón *vs.* Arisztotelész, Cicero), történettudományi párhuzamokkal, kiegészítésekkel (Thuküdidész, Polübiosz).

A világnézeti transzcendencia, a jog társadalmon túli transzcendens magyarázata a reneszánszig és a kora újkorig töretlenül érvényesült. A reneszánsszal megindul az immanenciagondolkodás, megjelenik az immanens világmagyarázat igénye (Machiavelli, Bodin). A reformáció hatása ebben a vonatkozásban ellentmondásos volt, rövid távon a transzcendens gondolkodást erősítette (jól jelzik ezt Cromwell beszédei),[11] hosszabb távon viszont a szekularizáció és ezáltal az immanenciagondolkodás irányába hatott.[12] Ez a kettősség különösen jól látható Althusius *Politicá*jában.[13]

[9] Verdross, Alfred: *Abendländische Rechtsphilosophie*. Bécs, Springer Verlag, 1958. 227. o.

[10] Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 143. o.

[11] „Cromwell 1657. szept. 12-i beszédében Istentől kapott küldetésére hivatkozott: attól fél, bűnt követne el, ha Istentől kapott hatalmát túl korán visszaadná a parlamentnek." Schmitt, Carl: *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souveränitätsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. Zweite Auflage München und Lipcse, Verlag Duncker & Humblot, 1928. 138. o.

[12] Erről bővebben Samu Mihály – Szilágyi Péter: *Jogbölcselet*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 1998. 82–83. o.

[13] A kettősséget már a mű címe is jelzi: *Politica methodice digesta atque exemplis sacris et profanis illustrata (Rendszerezetten kifejtett politika, szent és profán példákkal illusztrálva)*. Ez a mű a társadalmi szerződés újkori elméleteinek egyik első kifejtését tartalmazza, az állam a társadalom tagjainak egy-

Ezért is a korai újkorban is a természetjogi paradigma volt az uralkodó. Hobbesnál is, még ha vitatható is, hogy ő maga mennyiben volt természetjogász.[14] Az immanenciagondolkodás még nem győzte le a transzcendenst. Az immanenciagondolkodás győzelmét a felvilágosodás és a francia forradalom hozta el. Az immanenciagondolat fejlődése a reneszánsszal kezdődik, de csak mint elméleti, filozófiai kérdés, mint értelmiségi belügy; a francia forradalommal vált politikai erővé, az immanens legitimáció politikai szükségszerűséggé.[15]

A vallásos, teocentrikus természetjogi felfogások számára az immanencia nem volt probléma, Isten megalapozta a transzcendenciát, aminek az volt az ára, hogy a jogfilozófia alapproblémáit áttolták a teológiába. A szekularizált természetjogi felfogások viszont egy alapvető ellentmondással voltak terheltek: ugyanazzal az emberi természettel magyarázták azt, ami van, és annak kritikáját és meghaladását is, aminek lennie kell. (Ez lényegében a sztoikus természetjogról is elmondható.) A feladatot, a Van és a Kell együttes megalapozását nem tudták következetesen és ellentmondásmentesen megoldani. Hobbes következetes ugyan, de nála elenyészik a természetjog normativitása, Locke megőrzi a természetjog normativitását, de megalapozása ellentmondásos, a racionalista természetjogtanok mérséklik az individualizmust, a közösségben élést állítják az előtérbe, viszont visszahozzák a rendszerbe Istent és a transzcendenciát. A társadalmi szerződés modellje az immanencia felé mutatott,[16] de az emberi természettel való magyarázat valójában transzcendens maradt.

---

mással, illetőleg a felsőbbséggel kötött szerződésén alapszik, de ezek fölött áll az a szerződés, amelyet a nép és a felsőbbség együttesen köt Istennel.

[14] Vö. Sajó András: Miért nem természetjogász Thomas Hobbes? *Állam- és Jogtudomány,* 17. évf. 1. szám (1974). 101–120. o.

[15] Hermann Heller az újkori politikai gondolkodás egyik legfontosabb sajátosságát abban látta, hogy „a kinyilatkoztatott transzcendencia elvét háttérbe szorította az immanencia elve". (Heller, Hermann: *Die politischen Ideenkreise der Gegenwart*. Breslau, Ferdinand Hirt Verlag, 1926. 15. o.) Úgy vélte azonban, hogy „a történelmi hátteret csak kivételképpen kell a francia forradalom előttig vizsgálni, a szükségképpen önkényes határmegvonást relatíve az igazolja, hogy csak a 19. sz. juttatta áttöréshez az új, már nem transzcendens, hanem immanens világkép elemeit." (*Ugyanott,* 11–12. o.) Hasonló ehhez Luhmann álláspontja: „Az egyes társadalmi részrendszerek szintjén az önreferenciális autonómia csak a XVII–XVIII. században szilárdult meg/intézményesült *(eingerichtet).* Előtte ezt a funkcionális pontot *(Funktionsstelle)* a vallásos világábrázolás *(Weltsetzung)* foglalta el. Azt mondhatjuk talán, hogy minden átélés/élmény *(Erleben)* és cselekvés számára a társadalmi rendszer titkos önreferenciájaként az Istenre való hozzágondolt vonatkoztatás működött/fungált. […] A vallásos szemantika azonban mégsem mint a társadalom önreferenciája volt megformulázva, hanem (és még ma is) mint idegen/külső referencia, mint transzcendencia." Luhmann, Niklas: *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie Suhrkamp*. Frankfurt, 1984. 623. o.

[16] Korábban a természetjogtan és a szerződéselmélet is kizárta egymást, az sem Istennel, sem a kozmikus renddel nem fért össze. Nem véletlen, hogy a középkorban a szerződéselmélet a világi politikai gondolkodásban, az invesztitúra-harchoz kapcsolódóan jelent meg (Manegold von Lautenbach).

A vallásos-teológiai transzcendencia elutasítása még nem jelent önmagában megoldást, a szekularizált természetjogi felfogás az immanens magyarázat igényét támasztotta: miért és mi végre van jog? Az emberi természettel való megalapozás individualista kísérlete viszont itt is az előbb jelzett antinómiákhoz vezetett a Sein és a Sollen magyarázata és a megalapozása tekintetében. A megalapozás igénye másfajta transzcendenciához vezetett, az emberi természettől biológiai és/vagy földrajzi determinizmushoz jutottak. A probléma megoldását egy olyan elmélet nyújthatja, amelyik az emberi természet helyébe az emberi társadalom vizsgálatát állítja.

A XVIII. század végén, a XIX. század elején a természetjogi tanok visszaszorulásával, „a jogpozitivizmus diadalával" másként és hangsúlyozottabban jelenik meg az immanencia és transzcendencia kettős követelménye. A jelzett paradigmaváltással a *minek kell lennie* kérdésföltevés dominanciáját, elsődlegességét a *mi van* kérdésföltevés dominanciája váltotta fel. A jog- és állambölcseletekben a pozitív jog és az annak megfelelő állami berendezkedés került a középpontba, a helyes, igazságos állam és jog kérdését a politikai eszmekörök tárgyalták.

A fordulat politikai hátterét az képezte, hogy a kapitalizmus győzelme az európai kontinensen véglegessé, a polgárság Európa meghatározó államaiban uralkodó osztállyá vált (Anglia: 1832, Franciaország: 1830, Németország: 1848–1866/71). A szellemi háttér kapcsán a társadalomtudományi szaktudományok kialakulását és fejlődését,[17] a történelemszemlélet átalakulását,[18] valamint a pozitivista filozófiát és a tudományosság eszményét indokolt kiemelnünk.

A természetjogi irányzatok transzcendens szemléletével először a történeti jogi iskola fordult szembe.[19] Jelentősége témánk szempontjából abban van, hogy egyszerre képviselte a jog belső sajátosságai vizsgálatának[20] és társadalmi összefüggé-

[17] „A XVIII. és XIX. században sikerült először a nemzetgazdaságtan tudományának fölismerni a gazdasági folyamatok törvényszerűségeit a gazdasági folyamatokban. Ebből a fölismerésből a jogbölcselet számára kényszerűen fölmerült a kérdés, milyen kapcsolat van a jogrendszer és a gazdasági viszonyok, valamint a gazdasági törekvések között." (Coing, Helmut: *A jogfilozófia alapjai*. Budapest, Osiris Kiadó, 1996. 52. o.) „A XVIII. század végén, XIX. század elején kialakult az új kritikai – vagyis az ismert tényeket kritikailag megközelítő – történettudomány. (Niebuhr: *Römische Geschichte* 1811, 1832.) […] A XIX. században fölsorakozott [mellé] a többi történeti irányultságú tudomány: a nyelv- és irodalomtudományok, a művészettörténet, az egyház és dogmatörténet, röviden azok a tudományok, amelyeket a »szellemtudományok« fogalma alatt foglalunk össze." (Coing, Helmut: *idézett mű,* 43. o.)

[18] „A felvilágosodás számára a történelmi folyamatokból előlépő ember alapvetően mindig ugyanaz volt; a történelmi mozgást nem értelmezték másként, mint az emberiség fokozatos előrelépését mind nagyobb érettsége, szabadsága és jóléte felé. A historizmus ezzel szemben megértette, hogy az egyes korszakok és nemzetek emberei teljesen különböznek egymástól. Nem fogadta el az egyenes irányú fejlődést, hanem igen bonyolult, mechanikusan nem értelmezhető 'organikus' fejlődésképet alakított ki." Coing, Helmut: *idézett mű,* 43. o.

[19] A jogtudományok területén a jogtörténeti iskola volt az, ami a természetjog ellen a győzelmes rohamot megvívta. (Moór Gyula: *Jogfilozófia*. Budapest, Püski Kiadó, 1994. 129. o.)

[20] „Savigny két feladatot állított a jogtudomány elé. A jogtudománynak szisztematikusan (filozofikusan) és történetileg kell értelmeznie a jogot. A jog egyedi jelenségei egyöntetűen hozzákapcsolódnak

sekben való szemléletének a követelményét.[21] Ezzel elsőként kísérelte meg a jog (és annak közvetítésével az állam) transzcendensen immanens magyarázatát.

A jog- és állambölcselet domináns áramlatai a XIX. században és a XX. század első felében azonban más utat jártak: a jog belső sajátosságait előtérbe állítva vagy mellőzték (Laband), vagy elutasították (Kelsen) a jog és az állam társadalmi összefüggéseinek a vizsgálatát.

Ezt az eszme- és elmélettörténeti fejlődést akként foglalhatjuk össze, hogy a jogbölcseletek egyik jelentős csoportját a transzcendens jogfilozófiák képezik, amelyek a jogot és vele az államot és a politikát a társadalmon is túl létező végső elvből vagy mozgatóból származtatják, illetőleg azokból magyarázzák. Ezt a felfogást a legszembetűnőbben a vallásos-teocentrikus természetjogtanok képviselik,[22] de jogbölcseleti és nem teológiai értelemben ez jellemzi a szekularizált-antropocentrikus természetjogokat is, sőt azokat a nézeteket is, amelyek a végső magyarázóelvet valamilyen biológiai sajátosságban (fajelméletek!) vagy a földrajzi tényezőkben látják.

A jogbölcseletek másik jelentős csoportja a teljes immanencia álláspontjára helyezkedik: a jog csakis önmagából magyarázható, a metajurisztikus kérdések a jogelméletben tudományosan nem vizsgálhatóak. Mint köztudott, ez Kelsen álláspontja, de véleményem szerint – helyenkénti homályos megfogalmazásai ellenére – idesorolandó Carl Schmitt felfogása is, aki ebben a dimenzióban Kelsen állam- és politikaelméleti pandanjának tekintendő.

A jogbölcseletek harmadik csoportja jog- és államelméletileg transzcendens, társadalomelméletileg viszont immanens. Azaz egyfelől elveti az önmagába zártság kelseniánus vagy schmittiánus útját, de a „dióba zártság" (Babits) individualizmusát is, másfelől nem keres semmiféle társadalmon túli vagy kívüli magyarázó elvet. Az ekként jellemezhető jogbölcseleti felfogásoknak számos variánsa van, ezeknek megvannak a maguk előnyei és hátrányai, a maguk vakfoltjai. A társadalomimmanens jogelméleteknek az az alapvető, „Szkülla és Kharübdisz"-problémája, hogy úgy mutassák be az állami és jogi jelenségek társadalmi meghatározottságát, feltételezettségét, hogy ugyanakkor ne számolják fel a jogi és a politikai jelenségek, a jogi és

---

egy bizonyos intézményhez – mint amilyen a házasság, a tulajdon, az öröklés –, s ezek szabályozása egyszerű, a népben élő alapvető elképzeléseken nyugszik. Ezekből az eszmékből kiindulva kell a tudománynak az egyes normákat értelmeznie. A jogászi munka filozófiai oldala nem más tehát, mint ezen intézmények kidolgozása, definiálása és belső összefüggéseiknek mint rendszernek a megragadása." (Coing, Helmut: *idézett mű,* 47. o.)

[21] „A jognak ugyanis nincs léte önmagában, lényege sokkal inkább az emberek élete maga, egy különös oldalról nézve." (Savigny Vom Beruf, idézi Peschka Thibaut és Savigny vitája kapcsán. In Peschka Vilmos: *Jog és jogfilozófia*. Budapest, KJK–Kerszöv, 1980. 35. o.) Ezzel függ össze az a szerep, amelyet a történeti jogi iskola a szociológia keletkezésében játszott. Erről bővebben Kulcsár Kálmán: *A szociológiai gondolkodás fejlődése*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 45–49. és 112–114. o.

[22] Verdross a természetjogi felfogásoknak két fő csoportját különbözteti meg, a teocentrikus és az antropocentrikus természetjogtanokat. Szerinte az előbbiek filozófiai megalapozása abszolút, az utóbbiaké csak hipotetikus. (Verdross, Alfred: *idézett mű,* 227–230. o.)

a politikai szféra sajátosságait és viszonylagos autonómiáját, azokat ne oldják fel a társadalom más jelenségeiben vagy sajátosságaiban.

A társadalomelméleti megalapozás kérdése a jog- és állambölcselet egészének a problémája ugyan, de ennek igénye az államelmélet esetében különösen élesen vetődik fel.[23] A jognak mindig vannak morálisan értékesnek tartott elemei, ezért ott a tradíciókkal való legitimálás könnyebb, ami viszont az állam esetében csak csekély mértékben járható.

Én ezt a jogbölcseleti beállítódást tartom a legjobban gyümölcsözőnek, meghozzá napjainkban sokkal inkább, mint bármikor, mindenekelőtt azért, mert ezek a felfogások tulajdonítanak jelentőséget a szabályozási szükséglet problémájának, alapozzák meg annak jogpolitikai kezelését. Társadalomelméleti alapokon egységes alapról lehet szemlélni az államot, jogot és politikát, elemezni a jogot, a jogi szabályozást, annak tárgyát és társadalmi környezetét; ez a nyelvfilozófia és a politikai filozófia esetén problematikus.

Ez a társadalomelméletileg megalapozott és a társadalmi-politikai összefüggések iránt nyitott államelmélet koncepciója, amelynek magától értetődően több változata lehetséges az alapul vett társadalomelméletek szerint. Nem lehetséges viszont általában vett társadalomelméleti alapozású államelmélet, vagyis aki erre hivatkozik, ilyennek nevezi magát, annak meg kell jelölnie és röviden be kell mutatnia azt a társadalomelméletet, amelyikre a maga felfogását alapozza. Legalább utalásszerűen állást kell foglalnia a társadalom és a mai társadalom mibenlétét, szerkezetét és struktúráját illetően is. További fontos szempont ezen elméletek körében, hogyan kezelik az ún. metajurisztikus kérdéseket.

A transzcendens és immanens államelméletek problematikáját jól jelzik a weimari köztársaság államelméleti vitái. Ezek elméleti kiindulópontja Georg Jellinek államtana volt, aki az állam jogi és társadalmi-politikai sajátosságainak és összefüggéseinek az együttes tárgyalására törekedett. Az „állam két oldalának elmélete"-ként megcímkézett felfogása az állam és a jog társadalomimmanens magyarázatának egyik változata volt. Jellinek megoldása azonban számos vonatkozásban következetlen és ellentmondásos volt, aminek a meghaladására két kézenfekvő válasz kínálkozott. Az egyik – Kelsen nevével fémjelezhető – felfogás a módszertani kérdést és a

[23] A szűkebb értelemben vett államelmélet és jogelmélet viszonyának az elemzésére itt nem térhetek ki. Álláspontom szerint az államelmélet az alapvetően egységet alkotó jog- és állambölcselet relatíve elkülönült része. Mivel a szűkebb értelemben vett jogelméletnek szükségképpen tárgyalnia kell a jog mibenlétét és fogalmát, ki kell térnie annak állami vagy nem kizárólag állami jellegére, ami viszont az állam fogalmának legalább utalásszerű tárgyalását igényli. Az állam problémáját a jogelméletből kiiktatni nem lehet, legföljebb elkenni. Fordítva is fönnáll ilyen kapcsolat, mivel az állam sajátosságai kapcsán tárgyalni kell az államnak a jogalkotásban és a jogalkalmazásban játszott szerepét, valamint az állami tevékenység jogi kötöttségeinek kérdését – így vagy úgy. Vö. ehhez Cs. Kiss Lajos: *Herbert L. A. Hart jogelmélete értelmezhető-e államelméleti szempontból?* Budapest, 2016. Kézirat, megjelenés alatt; és Cs. Kiss Lajos: Lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül? Lásd a jelen kötetben.

módszertisztaság követelményét állította az előtérbe, eszerint az egyes tudományok a maguk sajátos módszereivel vizsgálják azt, amit a mindennapi életben államnak neveznek, ami egy nagyon következetes, mondhatni, tökélyre vitt állam- és jogelméleti immanenciához vezetett. A másik válaszlehetőség magában az államelméletben kívánta láthatóvá tenni a társadalmi, jogi és politikai tényezők kapcsolatát, és a különböző módszerek összekapcsolásának és ezzel egy társadalomimmanens államelméletnek a szükségességét vallotta. Ez utóbbi felfogást képviselte Rudolf Smend és Hermann Heller.

Az államelméleti immanencia és transzcendencia tekintetében az egyik pólust Kelsen, a másikat Heller képviselte. Kelsen hirdette ezt az immanenciát, Schmitt nem hirdette, de – legalábbis a weimari köztársaság időszakában[24] – lényegében azon belül maradt. Smend ebben a dimenzióban közel állt Hellerhez, azonban szellemtudományi módszerének köszönhetően álláspontjának kifejtése nem eléggé világos. Közülük napjaink problémái szempontjából is elsősorban Schmitt és Heller elmélete releváns. Schmitt a politikai filozófiai megalapozás előfutára, Heller pedig határozottan társadalomelméleti megalapozásra törekszik.

A társadalomelméleti és a politikai filozófiai alapozás ütközésének egyik korai esete volt az 1927-ben lezajlott Heller–Schmitt-vita. Erre a *Deutsche Hochschule für Politik* nyári szemeszterében *A demokrácia problémái* címmel rendezett előadás-sorozatban került sor. Elsőként Schmitt adta itt elő *A politikai fogalma* című híres munkájának első változatát, nyilvánosság elé tárva és vitára bocsátva ismert elméletét, miszerint a politikai kritériuma a barát és ellenség megkülönböztetése. Schmitt fellépését Hermann Heller előadása követte.[25] Mivel Schmitt elmélete nálunk széles körben ismert,[26] időbeli és terjedelmi korlátok miatt itt csak Heller előadását mutatom be. Ebben még nagyon megértően bírálta Schmittet, aztán pár év múlva már igen élesen, a fasizmus szálláscsinálójának, majd nácinak nevezve – nem alaptalanul.

Heller a rendezvénysorozat címére utalva okfejtését azzal a kérdéssel indítja, hogy milyen jelentősége van a társadalmi homogenitásnak a politikai demokrácia szempontjából. Mivel a demokrácia a politikai uralom egyik formája, magából a politikai

[24] 1934-ben viszont a „konkrét rendgondolkodással" egy náci-népi *(völkisch)* társadalompolitikai és ennyiben jogtranszcendens megalapozás irányába mozdul el. Vö. Schmitt, Carl: *Über die drei Arten des Rechtswissenschaftlichen Denkens*. 1934. Lásd különösen a tanulmány A német jogtudomány jelenlegi helyzete című fejezetét (57–65. o.).

[25] Schmitt, Carl: Der Begriff des Politischen. In *Probleme der Demokratie. Probleme der Demokratie, erste Reihe*. Berlin–Grunewald, Walther Rothschild. 1–34. o.; Heller, Hermann: Politische Demokratie und soziale Homogenität. In *ugyanott,* 35–47. o. Az itt publikált szövegek az előadások leírását tartalmazták.

[26] A munka 1932-es változatát lásd magyarul A politikai fogalma (1932) – Előszóval és három korolláriummal kiegészített 1932-es szöveg. In Cs. Kiss Lajos (szerk., ford.): *Carl Schmitt: A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Budapest, Osiris – Pallas Stúdió – Attraktor, 2002. 5–102. o.

uralomból kell kiindulni. „A politikumnak/politikainak mint az egymással ütköző *(durcheinanderschießende)* társadalmi aktusok végtelen sokfélesége és különbözősége dialektikus kiegyezésének/kiegyenlítésének a lényegét *(das Wesen des Politischen)* számunkra a területi döntés egysége teszi érthetővé. A politikailag döntő aktusok egy jogrendet tételeznek és tartanak érvényben, amelynek a létezése, pozitivitása vagy érvényessége tartósan függő marad annak az aktus-egységnek a létezésétől, amelynek éppen ezért adott esetben a pozitív joggal szemben is fenn kell tartania magát. […] A területi döntési hatóságot *(Gebietsentscheidungsinstanz)* konstituáló aktusok egységét államnak nevezzük. Minden politika alapproblémája tehát a területi döntés ezen egységének a keletkezése és fönnállása.[27] Lényegét tekintve „minden politika ennek az egységnek a kialakításában és fönntartásában rejlik".[28]

Heller tehát – eltérően Schmitt-től – az államból vezeti le a politikait. Ebből azt a következtetést vonja le, hogy az állam elleni „komoly támadás esetén minden politikának végső soron a támadó fizikai megsemmisítésével kell válaszolnia. […] Ebben rejlik a helyes magva Carl Schmitt azon állításának, hogy a sajátos politikai megkülönböztetés a barát és ellenség megkülönböztetése. Ahol már nincs meg készség/elszántság *(Bereitschaft)* arra, hogy a politikai egység belső vagy külső támadóit végső esetben *(Ernstfall)* megsemmisítsék, ott minden politikát alapvetően tagadnak. Egy olyan állam, amelyik a halálos fegyverhasználatot minden körülmények között megtiltaná, amelyik nem lövet, ha reprezentánsaira belül vagy kívül lőnek, magát számolja fel. Vitatandó azonban Carl Schmitt azon véleménye, hogy a barát és ellenség megkülönböztetése az a sajátos politikai megkülönböztetés, amire bármely politikai cselekvés vagy motívum visszavezethető. […] Schmitt megkülönböztetése körben forgó; hiszen a politikai epitheton nélkül ez az ellentétpár semmiféle sajátos politikait sem mutat föl. […] Carl Schmitt egyáltalán nem tekinti politikának az államon belüli egységképződés szféráját. Ha valamennyi politikai cselekvés valóban visszavezethető a barát és ellenség megkülönböztetésére, […] akkor a politikai egység keletkezése és léte valami fölöttébb politikamentes lenne."[29]

Heller szerint tehát Schmitt elmélete megragadja a politikai egyik sajátos elemét, ennyiben kielégíti az immanencia igényét, de ez körben forgó, más szavakkal: a levegőben lóg, nincs megalapozva, nem elégíti ki a transzcendencia igényét, Kelsenhez hasonlóan immanens elmélet maradt.

Itt van az alapvető elvi-elméleti különbség Heller és Schmitt között. Heller államfogalma ugyanolyan joggal nevezhető politikai államfogalomnak, mint Schmitté, közös bennük az állam és a politikai fogalmának a szoros összekapcsolása, a különbség közöttük a politika(i) meghatározásában van. Schmitt ismert meghatározásával szemben Heller számára a döntő, a conditio per quam az egység megteremtése és

[27] Heller, Hermann: *Politische Demokratie*. Idézett kiadás, 35–36. o.
[28] *Ugyanott,* 37. o.
[29] *Ugyanott,* 37–38. o.

állandó megőrzése, amihez ugyan nélkülözhetetlen a barát/ellenség megkülönböztetése, azaz *conditio sine qua non,* de nem *per quam,* nem lényegi, hanem szükségszerű következmény.[30]

A politikai filozófiai és a társadalomelméleti alapozású elméletek különbségét többek között abban látom, hogy az előbbiek individualista kiindulópontjukból[31] fakadóan az államnak és az egyes jogintézményeknek az igazolására helyezik a hangsúlyt, figyelmen kívül hagyják a szabályozási szükségletek problémáját, ami viszont a társadalomelméleti alapozású elméletekben fontos helyet foglal el. Az előbbiek individualizmusuk miatt nem jutnak el következetesen társadalomimmanens magyarázathoz, és ennek következtében elemzéseik a jogi szabályozás igazolására irányulnak, és figyelmen kívül hagyják a szabályozási szükséglet kérdését.

A politikai filozófiai alapozású megközelítés jeles képviselője a hazai szakirodalomban Kis János, a szűkebb államelméletben pedig a Bódig Mátyás és Győrfi Tamás által szerkesztett *Államelmélet.*[32] A szisztematikus kérdéseket tárgyaló 2. kötet túlnyomó részét is ők ketten írták. Az itt említett szerzők munkásságát értékesnek tartom, úgy vélem azonban, hogy felfogásuknak – ahogy minden elméletnek – megvannak a maguk „vakfoltjai". Esetükben ilyen a szabályozási szükségletek problémája, ami viszont napjainkban a globalizációs folyamatok hatásai és az Európai Unió válságjelenségei miatt a politika döntő kérdésévé, következésképpen elméleti vizsgálata a jogpolitika és ezáltal a jog- és állambölcselet nagyon is időszerű feladatává vált.

Kis János kiindulópontja és fő problémája – mint általában a politikai filozófiai indíttatású államelméleteké – az igazolás és igazolhatóság,[33] mivel minden politikai

[30] Arnold Wolfers a kötet előszavában a következőképpen foglalja össze a két előadás szemléleti különbségét: Schmitt a „politikai" fogalommeghatározását állítja az előtérbe. Már itt messze ható divergencia mutatkozik. Politikán csak azokat a cselekvéseket akarja érteni, amelyek a „barát-ellenség konstellációból" adódnak. Ez azonban csak emberek azon összessége között adódik, akik reális lehetőség szerint életre-halálra szóló fizikai harcban állhatnak szemben egymással. Heller számára már az az egységképződés maga is politika, amelyik az embereket ilyen „összességgé" teszi. Idézett kiadás, V. o.

[31] Vö. ehhez Kis János: Mi a liberalizmus? In *Esszék, tanulmányok 1945–2014 – Kis János válogatott művei*. Pozsony, Kalligram. 537–694. o., 568–569. o.

[32] Bódig Mátyás – Győrfi Tamás (szerk.): *Államelmélet: A mérsékelt állam eszméje és elemei. I. Elmélettörténet.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. 275 o. *II. Alapelvek és alapintézmények*. Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. 319 o.

[33] „A politikai elmélet modern kori kiindulópontja az a felismerés, hogy az államok léte és berendezkedésük igazolásra szorul. […] Ma már nincs komolyan vehető doktrína, […] amely kétségbe vonná, hogy az államok és intézményi berendezkedésük igazolásra szorulnak. […] Aki ezt a kérdést elveti, nem a politikai elméleten belüli riválisait bírálja, hanem magát a politikai elméletet." Kis János: *idézett mű,* 554. és 557. o. Vö. továbbá Kis János: Bevezető. In *Alkotmányos demokrácia. Három tanulmány*. Budapest, Indok, Fundamentum Könyvek, 2000. Jelen tanulmány keretei között nem térhetek ki arra kérdésre, mi a viszony a normatív politikai elmélet és a politikai filozófia között. Kis János elméletének itt nem elemzett részeire vonatkozó kritikai észrevételeimet lásd Szilágyi Péter: Az alkotmánybíráskodás jogalkotásra gyakorolt hatásának vázlata és vizsgálatának jog- és állambölcseleti előkérdései.

intézmény igazolásra szorul. Az idézet utolsó mondatával is egyetértve, és nem vitatva az igazolhatóság és az ahhoz szorosan kapcsolódó legitimitás problémájának[34] a fontosságát, úgy vélem azonban, hogy a helyes kiindulópont a politikai intézmények társadalmi szükségességének a vizsgálata, azok alternatív megoldásait is tekintetbe véve. Ezt nem cáfolja az sem, hogy a szükségletek megállapítása[35] bizonyos elemi szinten túl nehéz és bonyolult feladat, és világnézeti előfeltevéseknek, a helyes társadalomról vallott felfogásoknak a függvénye. Azonban ugyanez elmondható arról a kritériumról is, hogy „mely értékek és elvek vonzóak, méltók a követésre", vagy hogy mi „a legmeggyőzőbb értelmezés".[36] Ha az igazolhatóságból indulunk ki, akkor nem szükségességi-arányossági tesztről, hanem igazolhatósági-arányossági tesztről kell(ene) beszélnünk. Konkrét példával illusztrálva: nem az a kiinduló kérdés, hogy a szociális jogok igazolhatóak-e, és ha igen, akkor hogyan, hanem hogy a demokratikus jogállam működéséhez szükséges minimális létbiztonság a jogállam keretei között hogyan biztosítható. Következménykérdésként megkerülhetetlen az igazolhatóság, de csak mint következménykérdés. Szóba jöhet igazolásként az egyenlő emberi méltóság elve, de az is következménykérdésként.

A legitimitás és igazolhatóság vizsgálata nézetem szerint csak a szükségesség után következik, mint ahogy a jogelméletben is a jog fogalmának a kérdése megelőzi a jog helyességének a kérdését. Kis János gondolatmenetében az igazolhatóság kérdését követi a megvalósíthatóság, a társadalmi szükségletekre orientált elméletben és a szabályozási szükséglet által vezérelt jogpolitika gyakorlatában viszont a reális lehetőségek áttekintését, elemzését követi azok igazolhatóság és elfogadhatóság alapján történő értékelése, szelektálása. Kis János a szabályozási szükséglet kérdését nem tárgyalja, néhány megállapítása[37] azonban érinti azt. Ezekkel maradéktalanul

---

164–165. o. In Fejes Zsuzsanna – Török Bernát (szerk.): *Suum cuique – Ünnepi tanulmányok Paczolay Péter 60. születésnapja tiszteletére*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2016. 160–188. o.

[34] Erről lásd Zsidai Ágnes: Legitimitás és legitimáció. In Takács Péter (szerk.): *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből*. Miskolc, Prudentia Iuris, 1997. 333–335. o.

[35] Félreértések elkerülése végett: itt nem fogyasztási szükségletekről, hanem szabályozási szükségletekről van szó. Nem azokról a szükségletekről tehát, amelyeknek az alapulvételét Kis János szerzőtársaival együtt oly alaposan megbírálta. (Bence György – Kis János – Márkus György: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* T-Wins Kiadó – Lukács Archívum, 1992.)

[36] Kis János: *idézett mű* (2000), 8. o.

[37] „A piac kudarcait esetenként nem piaci eszközökkel – adóval, bírsággal, a monopóliumok feldarabolásával, akár egy-egy közszolgáltatás állami átvállalásával kell korrigálni. Az állam nem mindenható, persze, és maga is forrása lehet az elosztás torzulásainak. Ezért minden egybevetve nem mindig célszerű a piaci koordinációt állami beavatkozás útján korrigálni" (*idézett mű,* 618. o.). „Ahhoz, hogy az egyenlőség közelítsen az egyenlőség kívánalmaihoz, […] politikai intézményeknek kell az elosztás kudarcait korrigálniuk." „Aki komolyan veszi az egyenlő méltóság alapeszméjét, annak nem a globalizáció visszavételében, hanem politikai kontroll alá helyezésben kell gondolkodnia. A multinacionális tőke megzabolázásának az útja a korlátlan szuverenitású nemzetállamok világán túlra vezet. A politikai intézmények csak úgy birkózhatnak meg a gazdasági globalizáció nem kívánt következményeivel, ha válaszul maguk is internacionalizálódnak, ha a nemzetállamok magasabb instanciákkal osztják meg

egyetértek, de ezen az úton tovább kell menni. A szabályozási szükséglet előtérbe állítása és megvitatása révén kerülhető el leginkább az a Kis János által is érzékelt veszély, hogy „a demokrácia szembekerül eredeti értelmével; a köz kettészakad egyfelől Politikai Tervezőkre, akik tudják, mi a köz java, s ennek megfelelően alakítják ki a politika szabályait, és a polgárok többségére, akik elől a közjó rejtve maradhat, s akiket a Tervezők a magánérdeküknél fogva manipulálnak a kívánatos döntések meghozatalára".[38]

Hasonló hiányosság jellemzi Bódig Mátyás és Győrfi Tamás hivatkozott *Államelmélet* tankönyvét. Ez a munka számos fejezete esetében kimutatható, hogy ne mondjam, igazolható. Véleményem szerint ez ott a leginkább szembetűnő, ahol az állam feladatainak a kérdését tárgyalják, közelebbről a Győrfi Tamás által írt, Az életformák sokszínűsége és az állam feladatai című fejezetben. Győrfi abból indul ki, hogy az életformák pluralitása „a modern társadalmak egyik alapvető ténye, hogy a jó életnek nem létezik olyan felfogása, mely a társadalom valamennyi tagjának támogatottságát élvezné, s az emberek nem rendelkeznek kényszerítő erejű érvekkel ahhoz, hogy a másféle felfogást vallókat meggyőzzék saját álláspontjuk helyességéről". Az állam feladatainak a problémája ezért mint a támogatottság, azaz legitimitás, és mint az érvelés, azaz igazolás kérdése jelenik meg. Elemzését arra a gondolatra fűzi föl, hogy „az állam különböző cselekvési mintákat követhet egy modern társadalomban, ahol sokféle életforma él egymás mellett. A következőkben […] három lehetséges stratégiát vizsgálunk meg."[39] Ezek a stratégiák Győrfi terminológiájában a perfekcionista konzervativizmus, a semlegesség-elvű liberalizmus és a perfekcionista liberalizmus. Ezek az állami tevékenység korlátainak a különböző felfogásait képviselik, elemzésük során az igazolhatóság kapja a legnagyobb teret. Mivel ezek a stratégiák nem mások, mint politikai eszmék, az államelmélet itt felolvad a politikai eszmék vizsgálatában.

Hasonló eljárást követ Győrfi a jóléti állam tárgyalása során is. A szociális kérdés című fejezetben (a tartalomjegyzék szerint A szociális kérdés és a jóléti állam) rövid történeti áttekintés után leszögezi, hogy „bennünket közvetlenül nem annyira a jóléti állam intézményrendszere, mint inkább a jóléti államot igazoló mögöttes politikai filozófiai elvek érdekelnek majd. Ezt a szűkítést indokolja az is, hogy a jóléti állam által alkalmazott intézmények és technikák konkrét formáinak az esetek

szuverén jogköreiket. Államfölötti politikai intézmények létrehozását igényli a gazdasági tevékenységek környezetkárosító hatásainak globalizálódása is: a szuverén államok közti önkéntes megállapodások ismert technikái alkalmatlanok a globális felmelegedés és a többi, az országhatárokat nem tisztelő környezeti kár okainak koordinált kiküszöbölésére, de ugyanúgy a globális szegénységgel való megbirkózásra sem. A jóléti állam válsága nem küzdhető le anélkül, hogy a globalizáció zavaraira ne sikerülne választ találni."

[38] Kis János: *idézett mű* (2000), 10–11. o.

[39] Bódig Mátyás – Győrfi Tamás: *idézett mű,* 192–193. o.

nagyon nagy részében nincs közvetlen államelméleti relevanciája."[40] Ezt követően a társadalmi igazságosság különböző elméleteit tárgyalja (Nozick, Rawls, marxizmus, Hayek, Marx), majd a jóléti állam történeti változatait tekinti át (ez szerintem a fejezet leginkább államelméleti része), majd végül A közszféra határainak megvonása és a jóléti állam című alfejezetben visszatér az igazolás kérdéseihez, ezúttal egyes jogintézmények kapcsán.

Győrfi Tamás munkásságát számos esetben és vonatkozásban igen értékesnek tartom. Kritikai észrevételeimmel és az ahhoz kapcsolódó részletesebb idézéssel azt kívánom itt bemutatni, hogy a politikai filozófiai alapozású jog- és állambölcseletnek sajátos vakfoltjai vannak. Szerintem ugyanis különbséget kell tenni a jóléti állam és a szociális jogállam (és még inkább ez utóbbi és a szociális piacgazdaság) között, az előbbi az újraelosztásra, az utóbbi a szociális jogok intézményesítésére vonatkozik. És akkor már érthetővé válik, a szociális jogállam problémája nem puszta újraelosztási kérdés, nem pusztán teoretikus igazságossági kérdés, hanem eminensen politika- és államelméleti kérdés, a demokratikus jogállam működési feltételeinek, sorsának és jövőjének a kérdése. Az, amit Heller 1929-ben úgy fogalmazott meg, hogy a polgári jogállam vagy szociális jogállammá válik, vagy megszűnik mint jogállam is. Napjainkban a globalizáció kihívásai és az európai integráció problémái vetik föl ezt az alternatívát.

Figyelemre méltó, hogy a bírált tankönyv irodalomjegyzékéből hiányoznak a Takács Péter szerkesztette *Joguralom és jogállam* kötet[41] idevágó tanulmányai (elsősorban Abendrothról és Forsthoffról van szó), noha a kötetre máshol többször is hivatkoznak. A jeles szerzők tehát jól ismerik ezeket a tanulmányokat, csak a szociális jogállam államelméleti összefüggése a vakfoltjukra esett.

A társadalomelméleti alapozású jog- és állambölcselet igénye, a szabályozási szükségletek középpontba állítása ebben a megfogalmazásában persze túl elvont, az további konkretizálásra szorul, ami csak történeti és funkcionális-strukturális elemzés révén történhet. Ez nem korlátozódhat az állami célok teljesülésére, mint én korábban gondoltam, hanem a társadalomideálok (politikai eszmék) és a történeti tendenciák elemzését és kritikáját is magában kell hogy foglalja. A politikai filozófiai alapozási kísérletek ezt a konkretizálást kívánják megspórolni. A politikai filozófiai szempontoknak a társadalomelméleti konkretizálásban lehet, sőt kell hogy legyen bizonyos szerepük, de az alapvető szempont a történeti fejlődés kérdése, azaz a közhatalom kialakulásának és fejlődési csomópontjainak a megragadása, tág történetfilozófiai távlatban és a kapitalizmus fejlődését illetően egyaránt.[42]

[40] Bódig Mátyás – Győrfi Tamás: *idézett mű,* 218. o.

[41] Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam. Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből.* Budapest, 1995.

[42] Én ennek az igénynek az elvont megfogalmazására törekedtem (Szilágyi Péter: *Jogi alaptan*. Budapest, ELTE – Eötvös Kiadó, 2011, először 1998), és ezt most példamutató konkrétsággal fejtette ki Szigeti Péter a Széchenyi István Egyetem legújabb *Államelmélet* tananyagában: Egresi Katalin – Pong-

A jogtranszcendens és társadalomimmanens magyarázat igényéből továbbá az következik, hogy az állam- és jogelmélet szempontjából és azon belül különbséget kell tenni az immanens és transzcendens vonatkozású alapfogalmak között, és tisztázni kell ezek viszonyát. Ezek számos esetben a konkrét-absztrakt viszonyában állnak egymással. Egy társadalomelméleti alapozású jog- és állambölcselet számára evidencia, hogy a kategóriák létezésmeghatározások kifejeződései. Akkor viszont kérdés, melyek azok a társadalomelméleti kategóriák, amelyek az államnak és a jognak a társadalommal való kapcsolatait mint létezésmeghatározásokat közvetlenül fejezik ki, és melyek azok, amelyek a tágabb társadalmi összefüggéseket megszüntetve-megőrizve a jognak, államnak, politikának belső meghatározottságait közvetlenül ragadják meg. Ezeket nevezi Szigeti Péter tárgyspecifikus kategóriáknak.[43] Ezek részletezése nagyon messzire vezetne, ezért befejezésül csak annyit mondanék, hogy véleményem szerint az itt jelzett „transzcendens immanencia" szempontját kifejező elsődleges alapkategória – Szigeti Péterrel egyezően – a rend, és abból vezethető le két további kategória, a hatalom és az uralom.

---

rácz Alex – Szigeti Péter – Takács Péter: *Államelmélet*. Győr, SZE DF ÁJK Jogelméleti Tanszék, 2016. 259–264. o.

[43] „A minden létezőt jellemző fundamentális (általános érvényű) kategóriák és a csak különös létezők hordozta különös kategóriák mellett szükséges a csak a jogra jellemző, tárgyspecifikus kategóriák számbavétele a jogi objektiváció jellemzésénél." Szigeti Péter: A jog tárgyspecifikus kategóriája: a jogrend. In Szigeti Péter: *Problémáink vonzásában. Társadalomismereti Tanulmányok*. Győr, Universitas, 2015. 186–215. o. és Szigeti Péter – Takács Péter: *idézett mű,* 143. o.

A magyar államfő és a törvényalkotás

SZILVÁSY GYÖRGY PÉTER

Szigeti Péter professzor úrnak 2004-től lehettem tanszéki kollégája az akkori Rendőrtiszti Főiskolán. Már a kezdetektől megfogott széles szakirodalmi műveltsége, elmélyült elemzőkészsége és különösen jelentős elméleti felkészültsége. Örömmel hallgattam akár tanszéki beszélgetések során az elemzéseit, akár hospitáló oktatóként a tanteremben tartott előadásait. Igazi megtiszteltetés volt, hogy több munkában is szerzőtársa lehettem. Különösen nagy élmény volt, hogy egy „másik pályán" is partnerévé fogadott, és sokszor értünk el közös győzelmeket. – Kedves Professzor úr! Kívánok még sok boldog születésnapot, és azt, hogy a tudomány fellegvárában csakúgy, mint a vörös salakon további hosszú évtizedekig arasd sikereidet!

*

A törvények megalkotásában az államfőnek hagyományosan kiemelkedő szerep jut: habár a törvényhozó hatalom már régen nem az uralkodót vagy az elnököt illeti meg, a törvények érvényességéhez általában ma is jelentős – adott esetben nélkülözhetetlen – a hozzájárulása. Ez jut kifejezésre az államfői aláírás, megerősítés, esetleg szentesítés formájában. Az alábbi rövid tanulmányban a magyar államfő(i hatalom) és a törvényalkotás viszonyát szeretném röviden – 1949-ig visszatekintve – bemutatni.

A népköztársaság „államfője"

Mint ismert, az 1949-es chartális alkotmány[1] szovjet mintára szakított az egyszemélyi államfői tisztséggel, és létrehozta a kollektív államfői testületet, a Népköztársaság Elnöki Tanácsát (NET). A NET afféle 21 tagú „mini-Országgyűlés"-ként működött, tagjai országgyűlési képviselők voltak [19. § (1) bekezdés]. Jóllehet a törvényhozó

[1] Itt jegyzem meg, hogy mind az alkotmánytörvények, mind az Alaptörvény esetén azok mindenkor hatályos helyeire hivatkozom.

hatalom jogilag az Országgyűlés maradt,[2] annak igen ritka ülésezése miatt a törvényalkotó hatáskör érdemi gyakorlása a NET-re háramlott át. Az Alkotmány alapján ugyanis a NET – ha az Országgyűlés nem ülésezett – az Országgyűlés jogkörét gyakorolhatta [20. § (4) bekezdés]. A klasszikus államfői feladatokon túl tehát olyan feladat- és hatáskört is kapott, amely egy modern jogállamban (legalábbis normál jogrend idején) természetesen nem létezik: a törvényhozó hatalom – a gyakorlatban lényegében állandónak bizonyult – helyettesítését. Az akkori Alkotmány alapján a NET háromféle módon kapcsolódott a törvényhozáshoz:

– A NET jogosult volt törvénykezdeményezésre.[3]
– Az elfogadott törvényeket a NET elnöke és titkára írta alá. (Tehát az Országgyűlés elnökének aláírása nem volt szükséges.) A törvények kihirdetéséről a NET elnöke gondoskodott (16. §).
– A NET jogszabályokat: törvényerejű rendeleteket (tvr.) alkothatott [20. § (5) bekezdés]. A tvr. lényegében a törvény helyébe lépő jogszabály lett. A tvr. megalkotásának az Alkotmány kifejezetten csak egy korlátját nevezte meg, mely szerint a NET nem volt jogosult az Alkotmány megváltoztatására [20. § (4) bekezdés], azaz gyakorlatilag az Alkotmány csak törvénnyel volt módosítható. [Ezenkívül még olyan tárgykörök kerültek a NET hatáskörén kívül, amelyeket az Alkotmány kifejezetten az Országgyűlés feladat- és hatáskörébe utalt, például az állami költségvetés, a népgazdasági terv vagy a minisztériumok létesítése és megszüntetése; 10. § (3) bekezdés b), c) és f) pont.] A tvr.-et az Alkotmány szerint az Országgyűlés legközelebbi ülésén be kellett mutatni [20. § (5) bekezdés], azonban ez érdemi felülvizsgálatot a gyakorlatban nem jelentett.[4]

Természetesen a fentiek nyomán a törvények száma a következő évtizedekben radikálisan csökkent, míg a tvr.-eké jelentős emelkedést mutatott. Még annak sem volt akadálya, hogy az 1950-es évek elején tvr. akár halálbüntetéssel fenyegetett bűncselekményeket is statuáljon.[5] A tvr.-ek szabályozási tárgyköre gyakran terjedt ki hatályos törvények módosítására vagy hatályon kívül helyezésére is.

A fenti szabályozási környezet lényegében 1988-ig változatlanul fennmaradt, nem érintette az 1972-es nagy alkotmánymódosítás[6] sem. A nagy változás – igaz,

[2] A 10. § (3) bekezdés a) pontja szerint az Országgyűlés törvényeket alkotott; a 14. § (1) bekezdése pedig lényegében ezt megismételve kimondta, hogy a törvényhozás joga az Országgyűlést illeti meg.

[3] A 14. § (2) bekezdése ezt külön kimondta, majd a 20. § (1) bekezdés c) pontja a NET hatáskörei közt megismételte.

[4] Kritikusan jegyzi meg Peschka Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1965. 203. és 469. o.

[5] Így például a tervgazdálkodás büntetőjogi védelméről szóló 1950. évi 4. tvr. több, kiemelt súlyú bűncselekményt határozott meg, és azokra halálbüntetés alkalmazását rendelte.

[6] 1972. évi I. törvény az 1949. évi XX. törvény módosításáról és a Magyar Népköztársaság Alkotmányának egységes szövegéről. A §-ok számozásában történtek változások, ám a fentebb tárgyalt jogszabályhelyek változatlanul kerültek be az Alkotmány szövegébe.

talán elkésetten, és már csak rövid időre – az 1987. évi X. törvénnyel jött el, mely módosította az Alkotmányt, és kimondta, hogy a NET nemcsak az Alkotmány megváltoztatására nem jogosult, hanem olyan tárgykörben sem alkothat jogszabályt, amelynek szabályozása az Országgyűlés hatáskörébe tartozik.[7] Az ún. kizárólagos törvényalkotási tárgyköröket azután a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény 2–5. §-ai sorolták fel. E törvény 6. § (1) bekezdésében külön is kiemelte, hogy a NET ezen esetekben tvr.-et nem alkothat.

Mint közismert, ez az új szabályozás már nem sokáig töltötte be eredeti rendeltetését: 1989. október 23-án a NET megszűnt,[8] és nem jött létre olyan szerv, amely jogalkotási jogkör tekintetében jogutódja lehetne. Ezzel együtt a tvr.-ek egy része „tovább él" ma is. Magyar jogalkotó által elsődlegesen szabályozott életviszonyokat rendező tvr. már alig van,[9] nemzetközi szerződést kihirdető azonban annál több.[10]

A Köztársaság államfője

A nagy alkotmánynovella, az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvény 1989. október 23-ával visszaállította hazánkban az egyszemélyi államfői intézményt. A köztársasági elnök a törvényalkotás kapcsán a következő hatásköröket kapta meg:

– Hasonlóan a NET-hez, jogosult volt törvény kezdeményezésére [25. § (1) bekezdés].[11]

[7] 1987. évi X. törvény az Alkotmány módosításáról – hatályba lépett 1988. január 1-jén. A törvény az 1949. évi XX. törvény akkori 30. §-ának (5) bekezdését módosította.

[8] 1989. évi XXXI. törvény 38. § (2) bekezdés.

[9] Ilyen például a jogtanácsosi tevékenységről szóló 1983. évi 3. tvr. vagy a takarékbetétekről szóló 1989. évi 2. tvr.

[10] Az állami hivatalos jogszabálygyűjtemény – Nemzeti Jogszabálytár (www.njt.hu) – szerint jelenleg még összesen 308 tvr. van hatályban.

[11] Jakab András szerint ez egy „szocialista örökség", ami a NET-nél érthető volt, a parlamentáris rendszerben azonban rendszeridegen, és „a szövegben felejtődött". Ennek ellenére a későbbi Alaptörvény is megőrizte ezt a jogkört. Lásd Jakab András: *Az új Alaptörvény keletkezése és gyakorlati következményei.* Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft., 2011. 240. o. Korábban egyébként az államfői törvénykezdeményezést a széles körben használt alkotmányjogi tankönyv is problémásnak tartotta, elsősorban az államfő politikai felelősségének, illetve a miniszteri ellenjegyzés kötelezettségének hiánya miatt. Lásd Kukorelli István: Az Országgyűlés. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan*. Budapest, Századvég Kiadó, [2]1993. 198. o. Kukorelli István e véleményét fenntartotta a 2003-as alkotmánykommentárban is. Lásd Balogh Zsolt – Holló András – Kukorelli István – Sári János: *Az Alkotmány magyarázata.* Budapest, KJK–Kerszöv, 2003. 343–344. o. A tankönyvirodalomban az Alaptörvény hatálybalépése után Trócsányi László is úgy fogalmaz, hogy a törvénykezdeményezés olyan aktív szerepkör, amely idegen a parlamentáris köztársasági elnöki szerepkörtől. Lásd Trócsányi László: Országgyűlés. In Trócsányi László – Schanda Balázs (szerk.): *Bevezetés az alkotmányjogba. Az Alaptörvény és Magyarország alkotmányos intézményei.* Budapest, HVG-ORAC Lap- és Könyvkiadó Kft.,

– Az elfogadott, és az Országgyűlés elnöke által aláírt törvényeket meg kellett küldeni a köztársasági elnök részére [25. § (3) bekezdés]. Az elnök aláírása ugyancsak érvényességi feltétel lett. Az Alkotmány szerint a törvény kihirdetéséről az elnök gondoskodott [26. § (1) bekezdés].
– Az új, jogállami Alkotmány ugyanakkor nem tekintette a köztársasági elnököt puszta „aláíró gépnek". Figyelemmel arra, hogy Magyarország államfőjeként jogállása része lett, hogy őrködjék az államszervezet demokratikus működése felett [29. § (1) bekezdés], az Alkotmány lehetőséget adott arra, hogy esetleges aggályait az Országgyűlés által elfogadott törvények kapcsán – aláírás helyett – jelezze.

Ez lényegében két lehetőséget jelentett:

a) Ha az elnök a törvénnyel vagy annak valamelyik rendelkezésével nem értett egyet, azt aláírás előtt megfontolás végett, észrevételeinek közlésével az Országgyűlésnek visszaküldhette [26. § (2) bekezdés].[12] Az Országgyűlés ez esetben köteles volt a törvényt újra megtárgyalni, és elfogadásáról ismét határozni. Az ily módon megküldött törvényt az elnök köteles volt aláírni és kihirdetni [26. § (3) bekezdés].[13]

b) Ha az elnök a törvény valamelyik rendelkezését alkotmányellenesnek tartotta, az Alkotmány szerint a törvényt aláírás előtt az Alkotmánybíróságnak véleményezésre megküldte.[14] Ha az Alkotmánybíróság az alkotmányellenességet megállapította, az elnök a törvényt az Országgyűlésnek visszaküldte, egyébként viszont köteles volt a törvényt aláírni, és öt napon belül kihirdetni [26. § (5) bekezdés].

2012. 231–232. o. – Vannak ugyanakkor, akik e hatáskört elfogadhatónak tekintik. Csink Lóránt szerint például az államfői törvénykezdeményezési jog nem eleve összeegyeztethetetlen a parlamentáris kormányformával. Lásd Csink Lóránt: *Az államfő jogállása Európában és Magyarországon.* Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2008. 123. o. Drinóczi és Petrétei szerint mindemellett akár előnyös is lehet a köztársasági elnöki kezdeményezés, például mulasztásos alkotmánysértés orvoslása vagy esetleg komoly társadalmi igények becsatornázása végett. Lásd Drinóczi Tímea – Petrétei József: *Jogalkotástan.* Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2004. 207. o. – Mindazonáltal a gyakorlat azt mutatja, hogy az első köztársasági elnök csak néhányszor, utódai viszont egyáltalán nem éltek a törvénykezdeményezés lehetőségével.

[12] A szakirodalomban ezt szokás „politikai" vagy „halasztó hatályú" vétónak nevezni.

[13] Az aláírási kötelezettség azonban sajátos módon akkor is fennállt, ha a törvény épp az esetleges módosítások nyomán alkotmányellenessé vált volna. Ilyenkor már csak az utólagos normakontroll maradt igénybe vehető eszköz. Erre a fonák helyzetre az Alaptörvény utóbb megfelelően reagált. (Az utólagos normakontroll egy sajátos esetére nézve lásd Balla Zoltán: A rendészet működése feletti ellenőrzési rendszer. In *Pécsi Határőr Tudományos Közlemények XVII.* 2016. 39–40. o.)

[14] A szakirodalomban ezt szokás „alkotmányossági" vétónak nevezni. Itt indokolt utalni rá, hogy – szemben az előző esettel – az Alkotmány nem feltételes módot, hanem a *megküldi* kifejezést használta.

Ezek a szabályok azután – csekély módosításokkal – 2012-ig hatályban maradtak.[15] Az első változás 1997-ben történt, amikor az Alkotmány egy új szabállyal egészült ki,[16] mely kimondta, hogy a népszavazásra bocsátott törvényt az államfő csak azután írja alá, ha azt a népszavazás megerősítette. Érdekes kérdéseket vethetett volna fel, hogy ilyen esetben vajon hogyan alakulhatott volna a vétójog gyakorlásának kérdése.[17] Mindazonáltal ilyen népszavazásra egyetlen alkalommal sem került sor.

Ezt követően a vonatkozó szakaszok 2011-ben módosultak újra, amikor – a korábbi jogalkotási törvény alkotmánybírósági megsemmisítését követően – a jogalkotásra vonatkozó alapvető alkotmányos szabályok rekodifikációjára került sor.[18] Ekkor – helyesen – az Alkotmány megváltoztatta a kihirdetésre vonatkozó szabályok szóhasználatát. Következetesen és pontosan azt írta elő, hogy a köztársasági elnök *elrendeli* a törvények kihirdetését. E körben két lényeges változás történt: *(1)* A korábbi szöveg nem volt következetes, hiszen egy ízben a kihirdetésről való *gondoskodást,* két ízben pedig magát a *kihirdetést* említette. *(2)* A korábbi szöveg nem volt pontos, hiszen a kihirdetés vagy az arról való „gondoskodás" egy összetett folyamat, amelynek az államfő csak egyik – bár természetesen nélkülözhetetlen – szereplője. A kihirdetésben azonban a kormányzatnak legalább ilyen fontos szerepe van, egészen a hivatalos lap szerkesztőségéig bezárólag.

Az új megfogalmazás lényegében tudomásul vette az alkotmányjog tudományában már régóta megfogalmazott kettősséget, a kihirdetés folyamatában a *promulgáció* és a *publikáció* elkülönítését. Promulgációnak az államfő általi aláírás és a kihirdetés *elrendelése* tekinthető; publikációnak pedig a hivatalos lapban történő megjelentetés, ez utóbbi azonban már lényegében a kormányzati szervek felelősségi körébe tartozik.[19]

[15] A köztársasági elnöknek a vétók gyakorlásával kapcsolatos lehetőségeit az Alkotmánybíróság alkotmányértelmezés keretében részletesen kibontotta a 62/2003. (XII. 15.) AB határozatban.

[16] A Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításáról szóló 1997. évi LIX. törvény az országos népszavazás szabályozását az Alkotmányban a korábbiaknál sokkal részletesebbé tette, ehhez kötődött ez a módosítás is, mely a 26. § új, (6) bekezdése lett. A részletes szabályokat a népszavazásról szóló törvények, valamint az Országgyűlés 1994-es házszabálya rendezték.

[17] Az Alkotmány új szabályának a 26. §-ban elfoglalt helyéből mindazonáltal arra lehet következtetni, hogy ilyen esetben a vétó egyik fajtája sem jöhetett volna szóba. Kukorelli István szerint, mivel ilyen esetben az államfői aláírás nemcsak a képviseleti, hanem a közvetlen demokráciában megnyilvánuló akaratot is hitelesíti, az államfő vétójoga „értelemszerűen" az ilyen törvényre nem terjedhet ki. Lásd Balogh Zsolt – Holló András –Kukorelli István – Sári János: *idézett mű,* 348. o.

[18] 2010. évi CXIII. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról.

[19] Csak példaszerűen az elkülönítés magyarázatához: a 675/B/2001. AB határozathoz fűzött különvélemények; Balogh Zsolt – Holló András – Kukorelli István – Sári János: *idézett mű,* 345–346. o.; Drinóczi Tímea –Petrétei József: *idézett mű,* 238–243. o.; Sári János: A köztársasági elnök. In Kukorelli István (szerk.): *Alkotmánytan I. Alapfogalmak, alkotmányos intézmények.* Budapest, Osiris Kiadó, 2007. 414. o.; Bragyova András alkotmánybíró különvéleménye a 33/2008. (III. 20.) AB határozathoz. A kérdéssel egyébként már jóval a most vizsgált kor előtt foglalkoztak a magyar közjogban, így például

Az Alaptörvény államfője

A 2010-ben összeült új Országgyűlés az „új ország" számára új alkotmányt alkotott, ez lett Magyarország Alaptörvénye (2011. április 25.).[20] A benyújtástól az elfogadásig viszonylag rövid idő (alig több, mint egy hónap) telt el, és a zárójelben olvasható aláírási és egyben kihirdetési dátum után 2012. január 1-jén lépett hatályba. Az Alaptörvényhez kapcsolódott a „Magyarország Alaptörvényének Átmeneti Rendelkezései (2011. december 31.)" megjelölést viselő dokumentum is, mely ugyancsak 2012. január 1-jén lépett hatályba. Mint látható, ez esetben a kihirdetés és a hatálybalépés közti ún. felkészülési idő – enyhén szólva – rövidnek volt mondható. Időközben az Átmeneti Rendelkezések egy részét az Alkotmánybíróság megsemmisítette, majd az Országgyűlés az egészet hatályon kívül helyezte – azzal, hogy jelentős részét átemelte az Alaptörvénybe.

Az Alaptörvény a jogalkotás – és ennek részeként a törvényalkotás – korábban kialakított rendjét jórészt megőrizte. Újítást hozott azonban abban, hogy magát az Alaptörvényt *sui generis* jogforrástípussá tette, így kiemelte a jogszabályok közül.[21] Ebből következően az államfő jogalkotásban betöltött szerepét is lényegében kettéosztotta. Részletesen a következő szabályokat indokolt megvizsgálni.

Tomcsányi Móric *Magyarország közjoga* című 1942-es művében (idézi Szamel Lajos: *A jogforrások*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1958. 148. o.).

[20] Az Alaptörvény elfogadásának folyamatával, tartalmának, céljának, érvényesülésének kereteivel az elmúlt években már természetesen temérdek szak- és tankönyvirodalmi munka foglalkozott. E helyütt szeretnék kizárólag *az ünnepelt* néhány jelentős munkájára utalni: Szigeti Péter: Új alkotmány – mi végre? A hatálybalépés előtti „0"-pont – joggyakorlat nélkül. *Pro Publico Bono Online*, 2011/1. szám. 1–7. o.; Az alkotmányozás alkotmányossága. In Jakab András – Körösényi András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések. A Budapesten, 2010. december 20-án rendezett konferencia szerkesztett anyaga.* Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2012. 75–89. o.; Az Alaptörvény karaktere államelméleti és alkotmányjogi aspektusból. In Szoboszlai-Kiss Katalin – Deli Gergely (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére.* Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2013. 519–536. o.; The Character of the Fundamental Law. From the Perspective of Constitutional Theory and Law. In Smuk Péter (szerk.): *Transformation of the Hungarian Legal System 2010–2013.* Budapest, CompLex Kiadó, 2013. 223–236. o.

[21] Erre a legegyértelműbb normatív bizonyíték a T) cikk (2) bekezdése, mely a jogszabályok listájában magát az Alaptörvényt nem szerepelteti. De felhívható e körben a C) cikk (3) vagy az R) cikk (2) bekezdése is, amelyek következetesen az „Alaptörvény és a jogszabályok" formulát alkalmazzák. A szakirodalomban ez az álláspont egyhangúlag elfogadottnak tekinthető. Lásd például Jakab András: *idézett mű,* 199–200. o.; Bodnár Eszter –Módos Mátyás: A jogalkotás normatív kereteinek változásai az új jogalkotási törvény elfogadása óta. *Kodifikáció,* 2012/1. szám. 31–32. o.; Móré Sándor: Gondolatok az Alaptörvény elfogadásáról. In Rixer Ádám (szerk.): *Állam és közösség. Válogatott közjogi tanulmányok Magyarország Alaptörvénye tiszteletére.* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2012. 168. o.; Petrétei József: *Magyarország alkotmányjoga I. Alapvetés, alkotmányos intézmények.* Pécs, Kodifikátor Alapítvány, 2013. 116. o.; Cserny Ákos – Téglási András: Jogrendszerünk egyes aktuális kérdései. *Jogtudományi Közlöny,* 2014/1. szám. 47. o.

Az Alaptörvény S) cikkének *eredeti* szövege szerint (új) Alaptörvény elfogadására vagy a (hatályos) Alaptörvény módosítására irányuló javaslatot a köztársasági elnök is előterjeszthet. Az Alaptörvényt vagy a módosítást elfogadása után először az Országgyűlés elnöke írja alá, majd megküldi a köztársasági elnöknek.

Az Alaptörvény eredetileg kihirdetett szövege szerint az államfő a megküldött dokumentumot a kézhezvételtől számított öt napon belül aláírja, és elrendeli a kihirdetését. E körben tehát mérlegelési jogot számára az alkotmány – látszólag – egyáltalán nem biztosított. Ennek ellenére az Alaptörvény negyedik módosítása[22] kapcsán felmerült annak kérdése, vajon mégis van-e mód az aláírás megtagadására. Ez a módosítás volt ugyanis az, amely az Átmeneti Rendelkezések hatályon kívül helyezése mellett annak jelentős részét (olyan részeket is, melyeket korábban az Alkotmánybíróság megsemmisített) az Alaptörvénybe építette be. Az alapvető jogok biztosa például nyílt levélben kérte az államfőt, hogy fontolja meg, aláírja-e a módosítást, vagy esetleg él vétójogával.[23] (A „végeredmény" persze – nem meglepő módon – az aláírás lett.)

A negyedik módosítás lényege – az államfő szempontjából – az lett, hogy elvileg az eljárási szabályok meg nem tartása (közjogi érvénytelenség) esetén az elnököt feljogosítja arra, hogy az Alaptörvény vagy módosítása ellen alkotmányossági vétóval éljen.[24] Habár nem lehet kizárni, hogy az alkotmányozó szándéka az volt, hogy az eddigieknél is egyértelműbbé tegye: vétóval csak eljárási kérdések kapcsán lehet élni, tartalmi aggályok esetén pedig nem,[25] azért továbbra is létezik olyan álláspont, mely szerint az államfő „őrködő" funkciója miatt az aláírás adott esetben mégis megtagadható.[26]

[22] Magyarország Alaptörvényének negyedik módosítása (2013. március 25.).

[23] Lásd http://www.ajbh.hu stb. (Letöltés: 2017. január 4.)

[24] Itt is indokolt utalni rá, hogy az Alaptörvény a *„vizsgálatát kéri"* kifejezést alkalmazza, tehát nem feltételes módban fogalmaz.

[25] Annál is inkább, mert mindezt a negyedik módosítás az államfői hatáskörök közé is beépítette [9. cikk (3) bekezdés i) pont], illetve az Alkotmánybíróság hatáskörei közt is jelezte, hogy csak formai felülvizsgálatra van lehetőség [24. cikk (5) bekezdés]. Ez utóbbi kapcsán bizonyára „veszélyt" érezhetett az alkotmányozó, hiszen az Alkotmánybíróság a 45/2012. (XII. 29.) AB határozatban már jelezte, hogy: „Adott esetben az Alkotmánybíróság a demokratikus jogállam alkotmányos tartalmi követelményeinek, garanciáinak és értékeinek a töretlen érvényesülését, alkotmányba foglalását is vizsgálhatja." (A határozat indokolásának IV. 7. pontja.) – Egy némiképp megváltozott összetételű Alkotmánybíróság ugyanakkor – ombudsmani indítvány nyomán – elzárkózott az Alaptörvény negyedik módosításának vizsgálatától [12/2013. (V. 24.) AB határozat]. A határozatban már hivatkozott a negyedik módosítás nyomán megváltozott Alaptörvényre – amit Bragyova András alkotmánybíró különvéleményében vitatott, mert megítélése szerint a negyedik módosítás alkotmányosságának megítélése csak az elfogadásakor hatályos (azaz a negyedik módosítás előtti) alkotmányszöveg alapján lett volna helyes.

[26] Csink szerint például elsődlegesen akkor, ha az Alaptörvény módosítása a demokratikus államrend működését súlyosan zavarná. Lásd Csink Lóránt: *Mozaikok a hatalommegosztáshoz.* Budapest,

A KÖZTÁRSASÁGI ELNÖK ÉS A TÖRVÉNYEK

Az Alaptörvény alapvetően megőrizte a korábbi Alkotmány szabályozási modelljét, azaz: *(a)* a köztársasági elnököt továbbra is megilleti a törvénykezdeményezési jog [6. cikk (1) bekezdés], és *(b)* az Országgyűlés elnökének aláírása után az aláírás és a kihirdetés elrendelésének joga (promulgáció) továbbra is az államfőt illeti meg [6. cikk (3) bekezdés].

Változás, pontosítás következett be azonban a kétféle államfői vétó kapcsán – figyelemmel arra is, hogy előzetes normakontroll kezdeményezésére maga az Országgyűlés is hatáskört kapott [6. cikk (2) bekezdés], igaz, ilyen eset még nem fordult elő.

A főbb változások a következőkben foglalhatók össze.

1) Alkotmányossági vétóra – értelemszerűen – nem kerülhet sor akkor, ha az Országgyűlés már kezdeményezte az előzetes normakontrollt [6. cikk (4) bekezdés].[27] Helye van viszont akkor, ha – bármelyik indítványozó esetében – előzetes normakontrollt követően a törvényt alaptörvény-ellenesnek találták, és azt az Országgyűlés újratárgyalta [6. cikk (8) bekezdés].[28] (Természetesen az Országgyűlés ilyenkor is „beelőzheti" az államfőt.)

2) Politikai vétóra akkor kerülhet sor, ha az elnök alkotmányossági vétóval korábban nem élt. Ugyanakkor nem zárja ki a politikai vétót az sem, ha az Országgyűlés előzetes normakontrollt kezdeményezett, és az Alkotmánybíróság nem állapított meg alaptörvény-ellenességet. Az Alaptörvény azt is hangsúlyozza, hogy a visszaküldésre *egy alkalommal* kerülhet sor [6. cikk (5) bekezdés].[29]

3) Ha a politikai vétót követően az Országgyűlés a törvényt módosítja, az előzetes normakontroll lehetősége – mindkét indítványozót illetően – újra megnyílik.[30] A lehetőség azonban ekkor már leszűkül: kizárólag a módosított rendelkezések tekintetében vagy a törvényalkotás eljárási szabályainak megsértése miatt van helye. Ha pedig a politikai vétót követően az Országgyűlés a törvényt nem módosítja, az államfői alkotmányossági vétó már kizárólag az eljárási szabályok megsértése miatt válik lehetségessé [6. cikk (9) bekezdés].[31]

Pázmány Press, 2014. 95–97. o. Ebből a szempontból nyilvánvalóan a mindenkori államfő szerepfelfogása a mértékadó.

[27] Az Alaptörvény szerint az államfő előzetes normakontrollra *„megküldi"* a törvényt az Alkotmánybíróságnak, ha azt vagy annak valamely rendelkezését az Alaptörvénnyel ellentétesnek tartja.

[28] Ilyenkor a vizsgálat *„kérhető"*.

[29] Az Alaptörvény szerint az államfő *„visszaküldheti"* a törvényt az Országgyűlésnek.

[30] Ez a szabály, mint erre korábban is utaltam, kiküszöböli azt a – korábbi Alkotmány szerinti – meglehetősen visszás helyzetet, hogy az államfőnek esetleg egy módosított, ám adott esetben éppen e módosított formájában alaptörvény-ellenessé vált törvényt kötelezően alá kelljen írnia. Az Alaptörvény ugyanakkor itt sem kötelezést mond ki, hanem azt, hogy a vizsgálat *„kérhető"*.

[31] Ez utóbbi esetben is az államfő *„kérheti"* az Alaptörvénnyel való összhang vizsgálatát.

Ez a meglehetősen összetett szabályozási rendszer megfelelően biztosítja az Alaptörvény követelményeinek érvényesülését, és az államfőt sem „kényszeríti" olyan törvényhozási aktus aláírására, amelynek Alaptörvénnyel való konformitásáról nincsen meggyőződve.[32]

Az államfői szerepfelfogás és a vétók

A magyar államfő sajátos, neutrálisnak tekintett („közvetítő-kiegyenlítő") pozíciójában[33] a rendszerváltás óta kiemelkedő jelentősége van annak, hogy a tisztséget betöltő személy hogyan fogja fel saját szerepét. Abból, hogy „őrködik az államszervezet demokratikus működése felett", rendelkezésre álló jogkörei gyakorlására nézve sokan azt a következtetést vonják le, hogy igazán „erős" hatáskörei akkor jutnak érvényre, amikor az államszervezet működésében valamilyen zavar keletkezik. Szokás gyakran – a parlamentáris kormányforma kapcsán sokak által használt fogalmakkal – „gyenge" vagy „gyengekezű" államfőnek is nevezni a magyar köztársasági elnököt.

Kilényi Géza azonban óv bennünket a túlzott általánosításoktól, a merev „skatulyák" alkalmazásától. Felhívja a figyelmet arra, hogy a magyar államfőnek számos olyan, igen erős – akár ellenjegyzéshez sem kötött – hatásköre van, amelyek olykor még egyes prezidenciális kormányformák elnökeit sem illetik meg (ilyen lehet például a részvételi és felszólalási jog a parlamenti üléseken, a törvénykezdeményezési jog,[34] a feloszlatási jog, a vétójog). Ezek közt természetesen vannak kivételesek, de vannak olyanok is, amelyekkel az elnök az államszervezet „normál" működési rendjében is bármikor, pusztán önálló politikai döntése keretében, mérlegelésétől füg-

[32] Mint azonban fentebb láthattuk, nem feltétlenül ez a helyzet az esetlegesen problémásnak vélt Alaptörvény-módosítás esetében. Itt azonban bizonyára az a kiindulópont jut érvényre, hogy sem az Alkotmánybíróság, sem az államfő nem jogosult vizsgálni az alkotmányos szintű szabályokat.

[33] Természetesen a „semleges" államfői jogállás nem magyar „találmány", a francia és a német jogtudomány igen hosszú ideje foglalkozik e kérdéskörrel. A nagy német gondolkodó ezzel kapcsolatos munkájának elemzését elvégezte többek közt *az ünnepelt* is. Lásd Szigeti Péter: A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén. In Szigeti Péter: *Norma és valóság. Válogatott tanulmányok a jogelmélet, az alkotmányjog és a politikaelmélet köréből.* Győr, Széchenyi István Egyetem – MTA PTI, 2006. 36–39. o. – Ellenpontként például a francia államfő helyzetéről lásd Szigeti Péter: Pluralista demokrácia – francia módra. In Szigeti Péter: *Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest, MTA PTI, 1995. 62–64. o.

[34] Amint korábban utaltam rá, a törvénykezdeményezés jogát a szakirodalomban általában a parlamentáris kormányformától idegennek tartják a szakirodalomban. Kilényi Géza azonban utal rá, hogy az Egyesült Államok elnökének sincs (formálisan) ilyen joga; Európának pedig különösen a keleti felén egyáltalán nem tekinthető kivételesnek az ilyen elnöki jogkör (például megilleti az észt, a lett, a litván, a finn, a lengyel, az orosz és az izlandi elnököt is). Lásd részletesen Kilényi Géza: *Összehasonlító alkotmányjog. Az államszervezet.* Budapest, Rejtjel Kiadó, 2008. 82. o.

gően élhet.[35] Sőt, annak sincs akadálya, hogy – az alkotmányos kereteken belül – az államfő olyan, esetenként az alkotmányban fel nem sorolt vagy épp a gyakorlatban korábban elő nem forduló eszközöket alkalmazzon, amelyek tisztségének súlyát tovább növelik (például népszavazás kezdeményezése egy, a társadalom számára kiemelkedően fontos kérdésben; részvétel kiemelkedő jelentőségű, de nem állami rendezvényeken; tanácsadó testület létrehozása nagy tekintélyű személyiségekből; saját kitüntető cím, díj, oklevél alapítása; és így tovább).[36]

Nyilvánvalóan – a gyakorlatban – nem lehet attól sem eltekinteni, hogy milyen az adott államfő saját személyisége (például hűvös, távolságtartó, „tudós" típus, vagy éppen a „nép embere", közismert és népszerű személyiség), és valójában attól sem, van-e az államfőnek esetleges politikai preferenciája. Nem vitás, hogy a nemzet egységének kifejezése[37] akkor lehetséges, ha a köztársasági elnök a pártpolitikai csatározásokban nem vesz részt, és természetesen a mindenkori alkotmány kizárja azt is, hogy politikai tisztséget vagy megbízatást vállaljon.[38] Elvárt tehát, hogy az államfő saját politikai nézetei ne kapjanak hangot működése során. Azonban nyilvánvalóan életszerűtlen lenne azt gondolni, hogy az elnök megválasztásával „elfelejti" a korábbi évtizedekben kialakult világnézetét, politikai eszme- és nézetrendszerét. A politikától való teljes függetlenség „gyakorlati" hiánya a magyar közjogi struktúrában egyébként is „kódolva" van, hiszen a magyar államfőt országgyűlési képviselők javaslatára maga a törvényhozó hatalom, azaz egy politikai testület választja (sokszor a pártok alkujának eredményeként),[39] és az sem volt ritka a rendszerváltás után, hogy a megválasztott köztársasági elnök korábbi pártpolitikus (képviselő, miniszter, házelnök) legyen, de legalábbis adott pártok politikai irányvonalával szimpatizáljon. Így – tegyük fel, hogy elméletileg – elképzelhető, hogy az államfő cselekményei – így például a vétók, különösen, ha az Országgyűlés összetétele az elnöki ciklus alatt jelentősen megváltozik – esetlegesen (ha nem is kimondottan) összefüggésbe kerülhetnek az elnök politikai meggyőződésével is. Természetesen a nemzet egységének kifejezése alkotmányos kötelezettség, így semmiképp sem volna előnyös, ha mindezt az államfő nyíltan, elfogultan, politikai véleményének egyértelmű kifeje-

[35] Lásd részletesen például Kilényi Géza: A köztársasági elnök és hivatali szervezete. In Kilényi Géza – Hajas Barnabás (szerk.): *Fejezetek az alkotmányjog köréből. A magyar államszervezet.* Budapest, Szent István Társulat, 2010. 54–56. o.

[36] Lásd még Kilényi Géza: *idézett mű* (2010), 58–60. o.

[37] Az államfői jogállásnak a nemzet egységének kifejezésével kapcsolatos elemét részletesen elemzi Csink Lóránt: *idézett mű* (2008), 103–106. o.

[38] 1989. október 23-a után így rendelkezett az Alkotmány 30. § (1) bekezdése, 2012. január 1. után pedig az Alaptörvény 12. cikk (2) bekezdése.

[39] A magyar közszolgálati továbbképzés egyik jelenleg használatos tankönyvében is ez olvasható. Lásd Temesi István: A köztársasági elnök és a Kormány. In Temesi István – Linder Viktória: *Közigazgatási szakvizsga. Államigazgatás.* Első, hatályosított kiadás. Budapest–Pécs, Dialóg Campus Kiadó, 2016. 11. o.

zésre juttatásával tenné. A rendszerváltás óta azonban, úgy vélem, az egyes államfők politikai nézetei viszonylag jól megállapíthatók voltak.

Bizonyára a fentiektől sem függetlenül, a rendszerváltás óta az államfők vonatkozásában számos érdekes esemény, jellegzetesség volt tapasztalható. Volt olyan, aki a miniszterelnökkel állt állandó vitában, és vitájukra – több ízben is – csak az Alkotmánybíróság tudott pontot tenni. Volt, aki kiemelten hangsúlyozta, hogy a köztársasági elnök a többi hatalmi ágon kívül (netán „azok felett") áll, így például egyes közjogi méltóságokra vonatkozó jelölési jogának gyakorlása kapcsán nem kívánt a politikai pártokkal előzetesen egyeztetni,[40] esetleg egy jelentős állami kitüntetés átadásakor nem kívánt a kitüntetett személlyel kezet fogni. Ugyanakkor volt olyan is, aki már megválasztása előtt világossá tette, hogy a kormány törvényalkotási lendületének nemhogy gátja nem kíván lenni, de inkább a motorja lesz; valamint beiktatásakor közölte, hogy nem „ellensúly", hanem „egyensúly" kíván lenni működése során.[41]

A fentiek tükrében is tanulságosnak tűnik, ha megvizsgáljuk azt az összesítő táblázatot, amely felleltározza az eddigi magyar államfők törvényalkotással összefüggő tevékenységének számadatait:

A köztársasági elnök szerepe a törvényalkotásban[42]

Köztársasági elnök	*Benyújtott törvényjavaslat*	*Visszaküldött törvény*	*AB-hoz megküldött törvény*	*Törvények száma*
Göncz Árpád 1990. 08. 03. – 1995. 08. 02.	3	0	7	10
Göncz Árpád 1995. 08. 03. – 2000. 08. 03.	0	2	1	3
Mádl Ferenc 2000. 08. 04. – 2005. 08. 04.	0	6	13	19
Sólyom László 2005. 08. 05. – 2010. 08. 05.	0	31	16	47
Dr. Schmitt Pál 2010. 08. 06. – 2012. 04. 02.	0	0	0	0
Dr. Áder János 2012. 05. 10. –	0	28	5	33
Összesen	3	67	42	112

[40] Jóllehet érthető ez az álláspont, az országgyűlési képviselők nem tartották elég meggyőzőnek, így számos jelentős állami szerv vezetői tisztsége hosszú ideig betöltetlen maradt, miután az államfő jelöltjeit a parlament rendre nem választotta meg.

[41] Igaz, hogy egyensúlyi működése nem tartott négy évig, mert – közel két év után – doktori címével együtt elnöki tisztségéről is lemondani kényszerült.

[42] A táblázat az Országgyűlés honlapján található meg. Lásd http://www.parlament.hu stb. (Letöltés: 2017. január 4.)

Bizonyára nem igényel részletes magyarázatot, ki volt az, aki a törvényalkotás motorja kívánt lenni. Nem kizárt, hogy 2010 és 2012 között a Köztársasági Elnöki Hivatal Jogi, Alkotmányossági és Közigazgatási Hivatalának[43] munkatársai a munkateher tekintetében a magyar közszolgálat leginkább irigyelt dolgozói közé tartoztak. Tanulmányom záró részében ennek az időszaknak egy kitüntetett dátumával, közelebbről az azon a napon elfogadott országgyűlési aktusokkal szeretnék foglalkozni.

Az Országgyűlés 2011. december 30-ai ülésnapján elfogadott és a Magyar Közlönyben 2011. december 31-én kihirdetett aktusok alkotmányosságának kérdése44

A 2010-ben megalakult új Országgyűlés működése soha nem látott törvény-„dömpinget" is hozott: a korábbi évekhez képest hatalmas mennyiségű törvény kihirdetésére került sor a 2010-es évtől kezdődően. Korábban ennyi törvényt a parlament egy évben – még a rendszerváltást követő években – sem fogadott el. Természetesen igaz, hogy jelentős a nemzetközi szerződést kihirdető és a korábbi törvényeket módosító törvények száma, de – különösen az Alaptörvény hatálybalépését követően – igen kiemelkedő a „teljesen" új törvények mennyisége is.

Míg a korábbi „rekorder" a 2005-ös év volt, amikor összesen 189 törvény kihirdetésére került sor, 2011-ben a *Magyar Közlöny*ben már nem kevesebb, mint 211 törvény jelent meg.[45] Ezt a számot is sikerült azonban túlszárnyalni: 2012-ben 223, 2013-ban pedig az eddigi rekord, 252 törvény nyert kihirdetést.[46]

[43] Lásd a Köztársasági Elnöki Hivatal Alapító Okiratának módosításáról szóló 228/2010. (IX. 17.) KE határozat 2. pontját.

[44] E fejezet alapját egy előkészített, de végül el nem küldött alkotmánybírósági indítvány adta. Az indítvány megírását az *ünnepelt* is sok hasznos tanáccsal segítette, amit ezúton is köszönök neki. Bár azt talán nem sejtette, hogy 2012 után még egyszer újra találkozhat a szöveggel…

[45] Mint látható, a magyar történelemben először a 2011-es év volt az, amikor egy évben 200-at meghaladta a kihirdetett törvények száma. Lehet, hogy ennek is köszönhető, hogy a 2011. évben kettőszázadikként kihirdetett törvény a következő megjelölést kapta: „2011. évi *CXCX*. törvény a nemzeti mobil fizetési rendszerről" (*Magyar Közlöny,* 2011. évi 164. szám, 2011. december 30.). Jóllehet a számok összege stimmel, hamarosan következett a helyesbítés, és ezután a törvény új száma „*CC.*" lett.

[46] 2010-ben – természetesen még a korábbi összetételű Országgyűlés munkájával együtt – 185, 2014-ben mindössze 113, 2015-ben 230, míg 2016-ban 190 törvény jelent meg a *Magyar Közlöny*ben. Ezek az összesítések az Alkotmány és az Alaptörvény módosításait, illetve magát az Alaptörvényt nem tartalmazzák. (Idősebb kollégáimtól hallottam, hogy létezett olyan tudományos elmélet korábban, mely szerint a mennyiség egy idő után átcsap minőségbe. Ez az elmélet, úgy tudom, azóta éppúgy eltűnt, akárha egy híres közgazdász szobra lett volna egy egyetem előcsarnokában. Lehet, hogy érdemes lenne megvizsgálni, vajon az elmélet aktuális lehet-e ma a törvényalkotás területén.)

A 2011-es év vége különösen feszített tempót hozott, hiszen – úgy tűnik – a 2012. január 1-jén hatályba lépő Alaptörvény kapcsán nem sikerült minden jogalkotási feladatot kellő gyorsasággal elvégezni. Így például 2011. december 30-án a következő aktusok elfogadására került sor az Országgyűlésben:

- Magyarország Alaptörvényének Átmeneti Rendelkezései (2011. december 31.);
- 2011. évi CCVI. törvény a lelkiismereti és vallásszabadság jogáról, valamint az egyházak, vallásfelekezetek és vallási közösségek jogállásáról;
- 2011. évi CCVII. törvény egyes rendvédelmi tárgyú törvények módosításáról, valamint az azzal összefüggő további törvénymódosításokról;
- 2011. évi CCVIII. törvény a Magyar Nemzeti Bankról;
- 2011. évi CCIX. törvény a víziközmű-szolgáltatásról;
- 2011. évi CCX. törvény az emberiesség elleni bűncselekmények büntetendőségéről és elévülésének kizárásáról, valamint a kommunista diktatúrában elkövetett egyes bűncselekmények üldözéséről.

A törvények száma már természetesen a másnap megjelent *Magyar Közlöny* 166. számából olvasható ki. Valamennyi aktus kihirdetésére ugyanis *az elfogadás másnapján,* 2011. december 31-én sor került.

Itt még „aktusokat" írok azért, mert az Átmeneti Rendelkezések az Alkotmánybíróság szerint valójában sem törvénynek, sem az Alaptörvény részének nem volt tekinthető, hanem bizonytalan jogforrási státuszú jogalkotási aktus volt [a „közjogi senki földjén" állt – 45/2012. (XII. 29.) AB határozat]. A továbbiakban azonban – az egyszerűség kedvéért – mind a hat jogalkotási aktust törvénynek fogom nevezni.

Az alkotmányossági kérdés ekkor – de ez irányadó lehetne ma is, hiszen az Alaptörvény e körben nem hozott új szabályokat – megítélésem szerint a közjogi érvényességgel függött össze. Azaz, vajon a felsorolt törvények megfeleltek-e a törvényalkotási eljárás valamennyi követelményének. Közelebbről: a köztársasági elnöknek a törvényalkotásban való részvétele, hatáskörének gyakorlása eleget tett-e az alkotmányos követelményeknek. Mire gondoltam e körben? Az eredeti indítvány indokolásából a következőket emelem ki.

1. Többször utaltam már rá: az alkotmányos szabályok nem puszta „aláíró gépnek" tekintik a köztársasági elnököt. Az elnöknek alkotmányos kötelessége, hogy az elfogadott törvény végleges szövegét megvizsgálja, hiszen csak így képes eldönteni, keletkezhet-e aggálya azzal kapcsolatban. Ráadásul nem pusztán egy felületes „átolvasásról" lehet szó, hiszen az elnök kétféle aggályt is megfogalmazhat: ha kisebb súlyú problémát jelez (azaz megfontolásra visszaküldi), vagy ha alkotmány- (alaptörvény-) ellenességet (azaz az Alkotmánybírósághoz küldi). Bizonyára ezzel vet számot akkor is az alkotmány, amikor több napot is biztosít az államfőnek az aláírás vagy a vétó gyakorlásának eldöntésére.

Nyilvánvaló, hogy az elnök nem feltétlenül saját maga olvassa végig a törvények szövegét. (Különösen, hogy az alkotmányos előírások szerint nemcsak jogi, de egyáltalán semmilyen iskolai végzettséggel sem kell rendelkeznie. Természetesen az Országgyűlés eddig kizárólag diplomás embereket választott államfőnek, és ez bizonyára a jövőben is így lesz.) A Köztársasági Elnöki Hivatal megfelelő feladatkörrel rendelkező munkatársai segítik az elnököt alkotmányos feladata gyakorlásában. Azonban az alkotmányos hatáskör – természetesen – nem a hivatal munkatársait, hanem magát az elnököt illeti meg. Ennek megfelelően – megítélésem szerint – csak az tekinthető alkotmányos eljárásnak, ha az elnököt megfelelőképp tájékoztatják a törvények tartalmáról, annak esetleges – vétóra okot adó – elemeiről: így lesz módja az elnöknek arra, hogy az esetleges aggályait megalapozó (vagy éppen azokat kizáró) szempontok a „látókörébe" kerüljenek. Az már természetesen az elnök lelkiismeretétől, szakmai (adott esetben politikai) meggyőződésétől függ, hogy az esetlegesen „problémás" törvényi elemek benne valóban „aggályt" keltenek-e, vagy sem.

A fentiekből egyenesen következik viszont mindenképp, mint afféle „alkotmányos minimum": ha – adott esetben – az elnök úgy ítéli meg, hogy soha semmilyen akadályt nem kíván gördíteni a törvényalkotás elé (például a törvényalkotás „motorja" kíván lenni), akkor sem mellőzhető az alkotmányos törvényalkotási eljárás egyik jelentős garanciája; nevezetesen, hogy az elnök valóban érdemben meg tudja fontolni, az elfogadott törvényben – annak aláírása előtt – talál-e aggályt keltő rendelkezést. Ennek hiányában ugyanis – nem az elnök személyéhez kötődően, hanem *általánosságban véve* – nem jutna érvényre az elnök egyik jelentős alkotmányos hatásköre, így nem tudná gyakorolni egyik fő alkotmányos feladatát: hogy őrködjék az államszervezet demokratikus működése felett. (Hasonló lenne az eredménye egy olyan alkotmányos rendelkezésnek is, amely például néhány órát biztosítana az államfőnek arra, hogy döntsön az aláírás vagy vétó emelése kérdésében.) Ha az elnök puszta „aláíró gép", az Országgyűlés lényegében teljhatalomra tesz szert, és az elnök szerepe (és személye) mellőzhetővé válik. Ez tehát megnyitná az utat az egyik kiemelkedő jelentőségű alkotmányos szerv (az államfő) eljelentéktelenítéséhez, amely alkotmányos demokráciákban nem volna megengedhető. (Tovább rontaná a helyzetet, ha egyes törvényhozási tárgyköröket az alkotmány az utólagos normakontroll hatálya alól is kivonna. Ez már gyakorlatilag korlátlan hatalmat jelentene.)

2. A fent felsorolt hat törvény összesen 90 közlönyoldalnyi szöveget tesz ki. Az Országgyűlés honlapjának tanúsága szerint[47] valamennyi törvényt 2011. december 30-án délután (egyet dél körül) fogadták el, ezután következett: az Országgyűlés elnökének aláírása, majd – ugyancsak december 30-án – *mindegyiket aláírta a köz-*

[47] Valamennyi törvényhez kapcsolódó irományok saját „lapjait" vizsgáltam meg. Az Átmeneti Rendelkezéseké például itt található: http://www.parlament.hu/iromanyok-elozo-ciklusbeli-adatai?p_auth stb. (Letöltés: 2017. január 4.)

társasági elnök is! Így vált lehetővé, hogy mindegyiket kihirdessék másnap a *Magyar Közlöny*ben.

Nyilvánvalóan nem véletlen, hogy – „normál" menetrend esetén – a törvények elfogadása és kihirdetése között jellemzően legalább egy hét telik el. A 2010–2011. években – különösen a 2011. év végén – folytatott törvényalkotási „roham" számos hibát, problémát – az első egyházügyi törvény esetében például eljárási problémák, nevezetesen a zárószavazás előtti módosító javaslatok benyújtásával történő visszaélések miatt [lásd 164/2011. (XII. 20.) AB határozat] alkotmányellenességet, számos gépelési hibát stb. – eredményezett. Mindez a törvényalkotás országgyűlési szakaszában volt leginkább jellemző. Általában tehát – ha megalapozott munka folyik – a törvényalkotási eljárás egyes elemei között elegendő idő áll rendelkezésre. Ez vonatkozik a kihirdetéssel összefüggő cselekményekre is. Egy törvény elfogadása és annak – mindkét közjogi méltóság által történő – aláírása azonban véleményem szerint joggal vet fel kételyeket, ha mindez egy és ugyanazon a napon megtörténhet.

A (volt) államfő azonban hivatkozhatna például arra: őt a törvényalkotási eljárás során munkatársai folyamatosan tájékoztatták, így megalapozottan dönthetett arról, hogy – aggály hiányában – a december 30-án elfogadott törvényeket aznap aláírhatta. Milyen szempontok gyengítik ezt az érvelést?

a) A 2010-ben megalakult Országgyűlés nagy teljesítménye volt, hogy másfél év alatt közel 400 törvényt fogadtak el. Ezt a rohammunkát tehát soha nem látott mennyiségű szöveg elfogadása (sokszor korábbi törvények módosítása) jellemezte. Ha valóban az összes törvény kapcsán folyamatosan tájékoztatták volna az elnököt, ez óriási munkaterhet jelentett volna számára, különösen úgy, hogy számos alkotmányos feladat- és hatásköre mellett nyilvánvalóan rengeteg reprezentatív, udvariassági stb. jellegű rendezvényen is részt kell vennie. Bizonyára nem véletlen, hogy – amint korábban erre utaltam – „normál" esetben a törvények elfogadása és a kihirdetés között legalább egy hét telt el. Ráadásul a (volt) elnök a jogi (például szerzői jogi) szövegek olvasása kapcsán nem feltétlenül tett szert olyan gyakorlatra, mint például elnök elődei (akik mind jogászok, ráadásul köztük két akadémikus volt).

b) Arra is hivatkozhatna az elnök, hogy csak pont e hat jelentős törvény kapcsán kapott folyamatos tájékoztatást (bár kérdés, honnan tudták volna a Köztársasági Elnöki Hivatal munkatársai megjósolni, hogy például a vízi közműről szóló, igen jelentős törvény elfogadására is csak december 30-án kerül sor). A december 30-án elfogadott törvények szövegét azonban – eleve jelentős eredeti oldalszámuk mellett – számos módosító, kapcsolódó módosító, adott esetben zárószavazás előtti módosító javaslattal is „terhelték". A végső, az Országgyűlés által elfogadott teljes és végleges szöveg megismerése tehát bizonyosan nem volt lehetséges lényegében az elfogadás pillanatáig (hiszen akkor derült ki, hogy például a legutolsó módosítások közül mit fogadtak el, és mit nem). Valószínűtlen, hogy az elnököt arról tájékoztatták volna, a hat törvényhez benyújtott mintegy 100 mó-

dosító javaslat éppen mit tartalmaz, és a zárószavazás után néhány perccel már a végleges szövegről is (azaz: melyik módosítót fogadták, és melyiket vetették el, vagyis: melyik épült be a törvény végleges szövegébe, hogyan illeszkedik a törvény további szövegrészeihez, valamint a jogrendszerbe – többek közt ez alapján lehet érdemben megítélni, „elnöki aggályra" okot ad-e, vagy sem). Különösen azért sem valószínű mindez, mert voltak olyan törvényjavaslatok, melyeket 10-20 nappal a zárószavazás előtt nyújtottak be, tehát igen feszített tempóban, általában késő éjszakába nyúlóan tárgyaltak és fogadtak el.

Mindezek alapján úgy vélem: azzal, hogy a hat törvény szövegének végleges elfogadása (és az Országgyűlés elnökének aláírása) után a köztársasági elnöknek mindössze néhány órája maradt, hogy aggályait megfontolhassa, nem volt elegendő idő arra, hogy alkotmányos feladatát megfelelően gyakorolhassa, azaz – az esetleges vétó alkalmazása felől – megalapozott döntést hozhasson. Így nem volt adott a köztársasági elnök számára a törvények érdemi értékelésének (adott esetben egyáltalán megismerésének) *elvi* lehetősége.[48] Ez tehát sérthette a garanciákkal körülbástyázott alkotmányos törvényalkotási eljárás elvárásait, ekként mind a hat törvény esetében felvethető lenne (vagy inkább lett volna) a közjogi érvénytelenség kérdése.

Hangsúlyozni szeretném: egy ilyen (leginkább elméleti) indítványban könnyedén el lehet vonatkoztatni a mindenkori elnök személyétől. Az indítvány ugyanis egy objektív szempontot vet fel: az érdemi megfontolás *lehetőségét,* és nem azt, hogy a (mindenkori) elnök szerepfelfogása szerint kíván vagy nem kíván bármikor is a törvényekkel kapcsolatos aggályokat megfogalmazni.

*

A fenti indítványnak volt egy másik eleme is, amely nem kevésbé volt jelentős: az, hogy a péntekről szombatra történt kihirdetés után a törvények túlnyomó része 2012. január 1-jén, vasárnap lépett hatályba. Ez pedig nyilvánvalóan felvethette volna a kellő felkészülési idő követelményének vizsgálatát is. Mivel azonban ezek a fejtegetések az államfő szerepével összefüggésben nem állnak, az ismertetésüktől most eltekintek.

[48] A vétó esetleges gyakorlásával kapcsolatosan lásd még Drinóczi Tímea – Petrétei József: *idézett mű,* 239–240. o.; Csink Lóránt: *idézett mű* (2008), 122. o.; Szalai András: Egyensúly helyett ellensúly. 2. rész: Az államfő mint a parlamentáris kormány ellensúlya. *Pro Publico Bono,* 2011/2. szám. 93. o.

A jogelvek egyes jogalkalmazási kérdéseiről

SZMODIS JENŐ

A jogelvekkel kapcsolatban számos elméleti és gyakorlati probléma egyaránt felvetődhet. Az elméleti kérdésekre adott válaszok persze gyakorlati következményekkel járnak, a gyakorlati kérdések pedig nemritkán előzetes, elméleti tisztázásokat követelnek meg. Ezeknek az összetett problémáknak egyik csoportja a jogelvek *mibenlétével* és *elhatárolási* kérdéseivel függ össze, míg másik része a jogelvek alkalmazásának kérdésével. Ami az első problémakört illeti, fontos kérdésként merül fel, hogy a jogelvek elhatárolhatók-e, és ha igen, milyen módon, egyfelől az alapjogok jelenségcsoportjától, másfelől a jogdogmatika alapvető tételeitől. A jogelvek elhatárolási kérdései persze még nem merülnek ki ebben, hiszen – amint a hazai irodalomban Szigeti Péter rámutatott – a jogelvek sajátos kapcsolatban állnak a generálklauzulák körével.[1] A jogelvekkel kapcsolatos másik nagy kérdéscsoport az alkalmazhatósággal, a jogalkalmazásban való szerepükkel függ össze. Jelen vizsgálódásaink során utóbbi kérdéskört igyekszünk közelebbről szemügyre venni, nem feledve azonban az elhatárolási kérdések alapvető jelentőségét, a címben megjelölt problematikát logikailag megelőző jellegét. E körülményre tekintettel a jogelvek fogalmát a jelen tárgyalás során adottnak vesszük, és azon olyan általános magatartási szabályt értünk, amely valamely jogviszonyban tanúsítandó magatartás (joggyakorlás, kötelezettségteljesítés) módjára kihat, azonban önmagában nem jelöli ki a tanúsítandó magatartást.

Amikor valamely jogelvet a jogalkotó a pozitív jog szabályainak körébe von, viszonylag kevés probléma adódik a jogalkalmazó számára az elv alkalmazhatóságát illetően, legalábbis *azon ügyek* intézése során, amelyeknél az ügyre vonatkozó jog-

[1] Szigeti Péter: *Norma és valóság.* Győr, Széchenyi István Egyetem – MTA Politikai Tudományok Intézete, 2006. Különösen 221–228. o. Szigeti itt felhívja a figyelmet, hogy Földesi Tamás „együtt kezeli a jogelveket és a generálklauzulákat". Vö. Szigeti Péter: *idézett mű,* 221. o.; Földesi Tamás: A generál clausulák moralitása. *Állam- és Jogtudomány,* 2003/1–2. szám. 23–63. o. Szigeti álláspontjának lényege abban ragadható meg, hogy a generálklauzulák reflexív viszonyban állnak valamely más jogelvvel, szabállyal, jogintézménnyel, míg a jogelvek önmagukban is értelmezhetők és értelmezendők, noha alkalmazási lehetőségük járulékos természetű. Vö. Szigeti Péter: *idézett mű,* 22. o.

szabály maga teszi egyértelművé az adott elv alkalmazásának kötelezettségét.[2] Ez a megállapítás világossá teszi egyúttal azt is, hogy az elvek alkalmazhatóságával összefüggésben két esetkörben merülhetnek fel jogalkalmazói nehézségek. Egyrészt akkor, amikor a jogelvet a jogrendszer *egyáltalán nem* rögzíti, másrészt akkor, ha az elvet a jogrendszer ugyan rögzíti, de *nem abban a szabályozási környezetben,* amely alá az adott ügy esik, noha az elv iránymutató jelentőségű lehet az ügy elbírálása szempontjából, az elv az ügyben felmerülő problémával összefügg.

Ahhoz, hogy arra a kérdésre válaszoljunk, hogy a jogrendszer által egyáltalán nem rögzítettek alkalmazhatók-e, előbb a második problémával kell szembenéznünk. Ha ugyanis nem tekintjük eleve kizártnak, hogy valamely ágazati jogszabályban megfogalmazott jogelv alkalmazásának helye lehet egy más jogág körébe tartozó ügyben, akkor a jogelv pozitív jogban való rögzítettségét és a jogelv alkalmazhatóságát nem tekintjük teljesen mechanikus kapcsolatnak, tehát a jogelvre nem tekintünk úgy, mint aminek „tárgyi hatályát" meghatározza annak a jogszabálynak a tárgyi hatálya, amelyben az elv rögzítésére sor került. Ebben az esetben azonban a konkrét ügy vonatkozásában lemondunk arról, hogy az alkalmazandó jogelv az ügy eldöntése szempontjából irányadó jogszabályon nyugodjék. Ilyen értelmezés mellett azonban joggal merülhet fel az első kérdésünkkel összefüggő felvetés, hogy a pozitív jog által egyáltalán nem rögzített jogelvek alkalmazandók-e, s ha igen, mi tekintendő az alkalmazás kritériumának. Ezzel szemben, ha vitatnánk azt, hogy egy ágazati jogszabályban rögzített elv egy másik jogágba tartozó ügyben alkalmazandó, akkor ezzel már azt is szükségképpen tagadnánk, hogy az egyáltalán nem rögzített jogelvek alkalmazandók, illetve alkalmazhatók bármely jogterületre eső ügyben.

Az itt tárgyalandó kérdések szorosan összefüggenek az ún. kötelező, jogszabályban rögzített elvek kérdéskörével, azonban jelen kérdéseink a problémakört most más oldalról közelítik meg, nevezetesen a jogágisághoz való kötöttség és a „tárgyi hatály" oldaláról. E kétféle kérdésfeltevés azonban szoros kapcsolatban is van egymással. Abban az esetben, ha elfogadjuk, hogy a jogelv alkalmazhatóságához nem szükséges ennek az alkalmazhatóságnak a jogszabályban való kimondása, ezzel azt is kijelentjük, hogy a meghatározott jogág viszonyaira vonatkozó jogszabályban rögzített jogelvek más jogág viszonyait szabályozó jogszabály hatálya alá eső ügyekben is elvileg alkalmazhatók, tehát az alkalmazás eleve nem kizárt. Mik a feltételei azonban a jogelvek e „transzferének"? Az alkotmányban vagy alaptörvényben rögzített jogelveknek a jogrendszer egészére való alkalmazhatósága problémamentesnek tekinthető. Az ilyen jogelveknek a közjogi dokumentumban (alkotmányban, alaptörvényben) való rögzítettsége nem akadályozza e jogelveknek például a magánjogi alkalmazhatóságát. Mennyiben alkalmazhatók azonban például a civiljogban kiforrott elvek a közjog területén?

[2] Az elméleti és gyakorlati jogászi tevékenység különbözőségeiről és összefüggéseiről lásd Szigeti Péter – Takács Péter: *A jogállamiság jogelmélete*. Budapest, Napvilág Kiadó, 1998.

Meg kell jegyeznünk, hogy az ellentétes irányú topikai érvelések[3] nem pusztán a hagyományos értelemben vett szabályozások vonatkozásában vehetők elő, de a jogelvek rögzítettségének, illetve a kodifikáltság hiányának kérdésében is. Védhető álláspont tehát az is, hogy ott, ahol az adott jogelvet valamely jogszabály nem rendeli alkalmazni, ott alkalmazásának helye nincs, azonban a jogban bevett *analogikus érvelés* éppen abba az irányba hat, hogy hasonló viszonyra egy máshol rögzített jogelvet akkor is alkalmazni kell, ha az ügy elbírálása szempontjából irányadó jogszabály hallgat az adott jogelvről.

A dilemma a jogrendszer alapvető elvei, így a jogállamiság és azon általános jogelvek felől oldható meg, amelyek vonatkozásában annak ellenére is a legkevesebb ellenvetés fogalmazható meg, hogy ezek az általános jogelvek is konfliktusba kerülhetnek egymással. A joggal való visszaélés tilalma, a rendeltetésszerű joggyakorlás civiljogban kiforrt elvei a jogállamiság elvével éppenséggel nemhogy nem ellenkeznek, de a jogállamiság olyan tartalmi kellékeinek is felfoghatók, amelyek a jogállamiság gondolatát meg is előzték, és kialakulását elő is mozdították. A civiljogi hatalomnak ugyanis ezek az elvek markáns korlátait képezik, a jogállamiság eszméje pedig szorosan összefügg a hatalom korlátozottságának gondolatával. Mégis, egy pozitivisztikus felfogásban ezeknek a civiljogi eredetű elveknek a civiljogon kívüli alkalmazása problematikusnak tűnhet, különösen pedig akkor, ha ezekről az elvekről a civiljogon kívüli területen hallgat a jogalkotó.

A kérdés azonban úgy is feltehető, hogy ez a hallgatás vagy részleges hallgatás jelenti-e egyúttal e jogelvek alkalmazásának tilalmát is a civiljogi területen kívül. Mint említettük, a következetes pozitivizmus álláspontja szerint a jogelvek alkalmazása pozitív jogi megalapozást igényel. Ebben az esetben egyetlen olyan jogelv sem alkalmazható, amelyet a jogalkotó nem rendel alkalmazni, és a kodifikált jogelvek alkalmazásának is csupán arra a körre szabad korlátozódnia, amelyet a jogszabály megállapít. A gyakorlatban azonban a bíróságok számos esetben folyamodnak olyan, leginkább logikai természetű elvekhez, amelyek kodifikálására nem került sor. Hangsúlyoznunk kell egyúttal, hogy az elvek közül legkevésbé a logikai elvek alkalmazása vitatott, és leggyakrabban a morális vagy politikai természetű elvek alkalmazása körül bontakoznak ki heves viták. Ha azonban a legkisebb teret engedjük a nem kodifikált elvek alkalmazásának (például úgy, hogy a logikai elvek alkalmazásának jogszabályi legitimáció nélkül teret engedünk), akkor megalapozottan nem vitathatjuk, hogy egyfelől más, nem kodifikált elvek is alkalmazhatók, másfelől, hogy a valamely jogszabályban rögzített jogelv alkalmazásának létjogosultsága lehet más jogszabály hatálya alá tartozó ügyek intézése során. Mindebből igencsak az látszik következni, hogy a részleges, illetve teljes jogalkotói hallgatás valamely jog-

[3] A topikai érvelés sajátosságairól lásd Pokol Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 1998. 198–212. o.

elvről nem jelenti egyúttal a jogelv alkalmazásának részleges, illetve teljes tilalmát. Ez esetben azonban nyomós érveket kell találnunk arra, hogy az alkalmazást mégis mellőzzük.

A jogelvek jogághoz kötöttségének oldódása az Alkotmánybíróság gyakorlatában

A korábbi, erősen jogpozitivista szemléletű alkotmánybírósági gyakorlat a kilencvenes évek végétől bizonyos változásokat mutatott, és ez érintette többek között a jogelvek általánosan kötelező jellegének kérdését is. Ezt megelőzően azonban ítélkezési gyakorlata éppenséggel a jogelvek korlátozott érvényének irányába mutatott. A szocializmusban elkövetett bűnök megbüntetését garantáló ún. elévülési törvény alkotmánybírósági sorsa jól megvilágítja ezt a tendenciát.

A megsemmisített elévülési törvény nem mondott egyebet, mint hogy az *elévülés nyugodott* a legsúlyosabb, politikai relevanciával is rendelkező bűncselekmények elkövetése vonatkozásában. Az Alkotmánybíróság ezzel szemben azt mondta ki indoklásában, hogy amennyiben nyugodott az elévülés, akkor arról nem kell külön törvényt hozni. Amint a határozat indoklása írta: „Ha ugyanis az elévülés a hatályos törvény szerint valóban nyugodott, akkor szükségtelen ezt újabb törvényben kimondani." Csakhogy egy esetleg *szükségtelen* és *felesleges* törvény még nem feltétlenül *alkotmányellenes,* a jogszabály *feleslegessége* még nem alapozza meg *megsemmisítését*. Ráadásul a törvény egy olyan *alapvető jogelv* alapján állapította meg az elévülés nyugvását, amelyet azonban sajnálatosan elmulasztott egyúttal hivatkozni is az Országgyűlés. Ezt a jogelvet ettől függetlenül az Alkotmánybíróságnak *fel kellett volna ismernie.* Ez az elv pedig: *senki a maga felróható magatartására előnyök szerzése végett nem hivatkozhat*. Ennek az általános elvnek az alkalmazásához folyamodott egy amerikai bíróság is, amikor a hozzátartozóját meggyilkoló örököst – erre irányuló törvényi rendelkezés hiányában is – kizárta az öröklésből.[4] Akik az elmúlt rendszer fenntartásában közreműködtek, közreműködésük eredményére, a rendszer fennállására és az azalatt eltelt időre hivatkoztak azon előny céljából, hogy büntetlenséget élvezzenek.

Az alkotmánybírósági indoklás kimondja továbbá: „A már elévült bűncselekmény újból büntethetővé tétele tehát ellentétes az alkotmány 2. § (1) bekezdésével, mert sérti a jogbiztonságot…" Csakhogy egyfelől nem büntethetővé *tételről,* hanem a *büntethetővé válás kimondásáról* volt szó az elfogadott törvény által, másrészt az Alkotmány 2. § (1) bekezdése nem kifejezetten *jogbiztonságról,* hanem *jogállamiságról* szólt, amelynek a jogbiztonság éppúgy eleme, mint az *igazságosság,* feltéve, ha

[4] Vö. Dworkin, Ronald: *Taking Rights Seriously*. Cambridge, Harvard University Press, 1977. 22–28. o.

utóbbit mesterségesen nem rekesztjük ki a jogbiztonság kategóriájából, mint ahogyan azt az Alkotmánybíróság igen veszélyes és helytelen módon tette. Tudjuk jól ugyanis, hogy a szerződés jó erkölcsbe ütközése semmisségre vezet, hogy a jogszabály megkerülése tilalmazott, hogy még a régi államigazgatási eljárási törvény is kifejezetten a *jóhiszeműen szerzett* és gyakorolt jogokat oltalmazta például a határozat kiegészítése során. Mindezt pedig a jogrendszer *nem ötletszerűen* és *esetlegesen* írta-írja elő, hanem a jogrendszerrel szemben támasztott azon általános társadalmi elvárás okán, hogy az igenis összhangban álljon az erkölcsi szabályokkal és az igazságosság eszméjével. E nyilvánvaló tényt csupán a szélsőséges pozitivizmus, valamint annak sajátos kelet-európai leágazása, a szocialista normativizmus tette vitássá, azt állítva, hogy az erkölcs a jog világában csupán annyiban releváns, amennyiben arra maga a jogszabály hivatkozik.[5] A jóhiszemű eljárás elve ráadásul a nemzetközi magánjognak olyan – legáltalánosabb – elve, amelyet eleddig magáévá tett minden, a lex mercatoriát kodifikálni igyekvő törekvés.[6] A bűnösök (de legalábbis gyanúsítható személyek) azonban formális és vitatható jogukat a büntetlenséghez *aligha* szerezték *jóhiszeműen*. Az ugyanis az általuk is támogatott, idegen befolyás segítségével fennállott hatalom létével függött össze.

Az Alkotmánybíróság előtt tehát valójában nem a *jogbiztonság* és a *jogbizonytalanság* alternatívája állott, hanem két – egyaránt a jogállamiság kategóriájában benne foglalt – *versengő jogelv*. A jogbiztonság elve egyfelől, a jóhiszeműség, az azzal szorosan összefüggő rendeltetésszerű joggyakorlás és a „senki a maga felróható magatartására nem hivatkozhat" elve másfelől, amely utóbbi elvek civilisztikai relevanciájuknál *általánosabb* érvényűek. Különös iróniája a dolognak, hogy – amint arra Vörös Imre is rámutat – az Alkotmánybíróság évekkel később ki is mondta, hogy a *rendeltetésszerű joggyakorlás* elve olyan *általános* jogelv, amely a polgári jogi jogviszonyokon túl a *közjog* területén is irányadó.[7] Vörös egyébként igen helyesen mutat rá arra is, hogy mind a jogtudományban, mind pedig az alkotmánybírósági gyakorlatokban egyre inkább eljelentéktelenedni látszik a *közjog-magánjog* hagyományos, kissé mesterkélt határvonala. Mindebből persze az is következik, hogy az igazságtételi (a Zétényi–Takács-féle elévülési) törvény esetében az Alkotmánybíróságnak két azonos természetű (ti. a jogállamiság kategóriájának tartalmat adó) jogelv közül kellett volna választania, és nem lehet kétséges, hogy ilyenkor az *általánosabb* érvényű, *morális tartalmat inkább hordozót* kell választani. Nem szólva arról, hogy a puszta

[5] Éppen ezen a formalista elméleten lépett radikálisan túl Eugen Ehrlich nyomán a svájci Polgári Törvénykönyv, amely 1. §-ában kimondta, hogy amennyiben a mindenekelőtt irányadó törvény és annak értelme, a szokásjog, az elmélet és a hagyomány is kudarcot vall az eset megoldása során, a bíró azon szabály szerint ítéljen, amelyet maga mint törvényhozó alkotna meg.

[6] Burián László: A lex mercatoria alkalmazása nemzetközi kereskedelmi jogvitákban. *Magyar Jog,* 1996/8. szám. 490–503. o.

[7] A 31/1998. (VI. 25.) AB határozat szerint a joggal való visszaélés tilalma az egész jogrendszerben érvényesül. Vö. 18/2008. (III. 12.) AB határozattal.

jogbiztonság csupán akkor értelmezhető az igazságosság biztonsága és a jóhiszeműség jogelve nélkül, ha eleve lemondunk a jog morális tartalmáról, és az adott ügyben mellőzni kívánt jogelveket egyszerűen figyelmen kívül hagyjuk.

Az Alkotmánybíróság arra az álláspontra helyezkedett, hogy – amint szintén a határozat indoklása írja – „az AB gyakorlata szerint alapjog és szabadság tartalma törvénnyel is csak más alapjog vagy alkotmányos érték védelme érdekében, elkerülhetetlen esetben, a szükséges mértékben és arányosan korlátozható". Csakhogy az ezzel kapcsolatos kérdés azon fordul meg, hogy a rendeltetésszerű és jóhiszemű joggyakorlás elvének érvényesítéséhez való jogot elismerjük-e, éspedig alapjogként, illetve hogy az igazságosságot és az abból következő jogelveket *alkotmányos értéknek* tekintjük-e. Ha igen, akkor annak alapján a büntetlenséghez fűződő „jog" akár korlátozható is. (Ráadásul a törvény nem is tartalmazott formális vagy tartalmi korlátozást, csupán egy általános jogelv alkalmazhatóságát tette nyilvánvalóvá az elévülési idő elkezdődésének kimondásával.) Ám az igazságosságra és bizonyos jogelvek alkalmazhatóságára való igény *nem alapjogi* jellegét *éppen e határozat* indokolása mondta ki, így a döntést az Alkotmánybíróság – meglehetősen tautologikus módon – nem az Alkotmányból, hanem *saját határozatából* vezette le.

Az indoklás az egyoldalú pozitivista érvelést annak kijelentésével koronázta, hogy „nem hárítható az elkövetőre annak terhe, ha az állam mulasztása miatt a büntetőeljárás ideális célja, az igazságos és rendeltetését betöltő büntetés kiszabása nem teljesülhetett". Csakhogy nem pusztán absztrakt módon az *állam* mulasztásával, hanem az esetleges felelősségre vonással *érintett személyeknek* a hatalom *fenntartásával* kapcsolatos *aktív, tevékeny részvételével* is összefüggött a felelősségre vonás elmaradása. Az indoklás ráadásul e helyen pusztán *államról* beszél, figyelmen kívül hagyva annak az államnak *pártállami* (tehát a párttal szorosan összefonódott) jellegét, amely egyúttal azt is jelentette, hogy az állam mint sajátos közhatalmi entitás önhibáján kívül nem volt abban a helyzetben, hogy bűnüldözési kötelezettségének *maradéktalanul* eleget tegyen. Az állam tehát az Alkotmánybíróság érvelésével szemben nem *mulasztott,* hanem *akadályozva* volt, ami nem csekély különbség, a jogkövetkezményeket illetően sem.

A döntés egyik különlegességét az adja továbbá, hogy a törvény –mint utaltunk rá – valójában *„megállapítást"* tartalmazott (ti. az elévülés nyugvását), mintegy *tájékoztatásul* a bíróságok számára. Az Alkotmánybíróságnak arra végképp nem volt felhatalmazása, hogy egy *megállapítás* alkotmányosságát vizsgálja, az ugyanis vagy *igaz,* vagy *hamis,* de semmi esetre sem vet fel alkotmányossági kérdéseket, kivéve, ha olyan dolog létét vagy hiányát állapítja meg, amelyről az Alkotmány *másképpen* rendelkezik. Az Alkotmány azonban – mint oly sok speciális és konkrét dologról – *hallgatott* a politikai okokból nem üldözött bűnök büntethetőségének kérdéséről, így a jogalkotónak szabad tere nyílt az elévülés nyugvásának megállapítására. Nem véletlen, hogy az Alkotmánybíróság – amellett, hogy a *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege* elveit meglehetősen erőltetetten igyekezett alkalmazni az elévülés

nyugvásának egészen más természetű problematikájára[8] – csupán a *jogbiztonságnak* az Alkotmányban szó szerint nem is szereplő elvére talált rá, mint olyan mozzanatra, amely hivatkozási alapnak látszott a jogszabály megsemmisítésére. Azonban a jogbiztonság elvét mindjárt *abszolutizálta* is, és nem szembesítette a *rendeltetésszerű joggyakorlás, a jóhiszeműség* és a *„senki a maga felróható magatartására nem hivatkozhat"* elvével. Indoklásában a jogot *megfosztotta* az igazságossággal és az igazságosságot kifejező *jogelvekkel* való összefüggéseitől, és *így, csakis így* juthatott arra a következtetésre, hogy ismert bűnösök (de legalábbis gyanúsítható személyek) büntetlenek maradhassanak. Többek között e döntés nyomán írhatott olyan elkeseredett hangon a szocializmus éveiben üldözött, kiváló jogtudós, Szabó József professzor,[9] kétségbe vonva egyúttal az Alkotmánybíróság létjogosultságát is, utalva az első testület megválasztásának körülményeire, tehát a tagoknak (részben) még az 1990 előtti Országgyűlés általi megválasztására (ne felejtsük, a testület hivatalosan 1990. január elsején kezdte meg tevékenységét, tehát még a szabad választásokat megelőzően).

Az Alkotmánybíróság utóbb, az 1990-es évek végén, az ún. igazságtétel ügyéhez képest lényegesen kisebb súlyú ügyben a 31/1998. (VI. 25.) AB számú döntésében rámutatott, hogy a joggal való visszaélés tilalma az egész jogrendszerben érvényesül, így függetlenül az ún. jogági struktúra határaitól. A 18/2008. (III. 12.) AB határozat pedig az Alkotmánynak a jogállamiságra és a jogbiztonságra vonatkozó rendelkezése alapján következtetett arra, hogy a rendeltetésszerű joggyakorlás követelménye alkotmányos elv. Utóbbi határozatával, illetve annak indokolásával az Alkotmánybíróság egyúttal közelítette a jogállamiság és a jogbiztonság elveit is, kevésbé konkuráló, mintsem egymást kiegészítő elvekként értelmezve azokat. Utóbbi döntésekből azonban az is nyilvánvaló, hogy az 1990-es évek elején helytelenül járt el az Alkotmánybíróság, amikor egy büntetőjogi kérdésben figyelmen kívül hagyott egy olyan jogelvet, amely ugyan a civiljogból veszi eredetét, azonban általánosságához – a hivatkozott 1998-as és 2008-as határozatok tükrében – immár nem férhet kétség. A „senki a maga felróható magatartására előnyök szerzésére nem hivatkozhat" elve ugyanis éppenséggel a joggal való visszaélést és a rendeltetésellenes joggyakorlás lehetőségét zárja ki. Ha azonban utóbbi elvek a jogrendszer egészére irányadóak, úgy e minőséget aligha lehet megtagadni az ezeket az elveket pusztán konkrétabban kifejező jogelvtől sem.

[8] Az elévülés jogpolitikai okai és rendeltetése ráadásul egy kiegyensúlyozott társadalmi helyzetben értelmezhetők, de semmiképp sem arra az esetre, amikor az *elévüléstől függetlenül sem* volt helye *bizonyos* bűnök üldözésének. E körülményt az Alkotmánybíróság szintén figyelmen kívül hagyta.

[9] Szabó József: „Quo usque tandem abutere, Catilina, patientia nostra?" Avagy a rendszerváltozás és a kommunizmus átmentődésének jogi logikája. *PoLíSz,* 2010. tavasz, 127. 3–16. o. A tanulmány ekkor csupán napvilágot látott, azonban megírására közel két évtizeddel korábban, 1991-ben, nem sokkal a szerző halála előtt került sor.

Mindebből tehát az következik, hogy a jogelvek adott területre irányadó jogszabályban való rögzítettségének hiánya nem érinti az adott jogelv alkalmazhatóságát. Ha azonban egy adott jogterületre vonatkozó jogszabályi legitimációt nem követelhetünk meg a jogelv alkalmazásához, úgy erősen kétséges, hogy azt megkövetelhetjük, hogy az alkalmazni kívánt jogelvet a jogrendszernek legalább valamelyik, akár más területre eső szabálya rögzítse. Egy ilyen elvárás ugyanis igencsak észszerűtlen volna. Egyedüli magyarázata egy ilyen követelménynek csupán az volna, hogy a jogalkalmazó meggyőződhessen arról, hogy az általa alkalmazni kívánt elv jogelv-e egyáltalán. Tekintettel azonban arra, hogy a nem kodifikált jogelvek a jogi oktatás során és a jog tudományos irodalmában bőségesen előfordulnak ilyen, az adott elv jogelvként való azonosításához nem szükséges az, hogy a jogelvet valamely jogszabály a pozitív jog részévé tegye.

Az elvek általánosságának és specialitásának kérdései

Annak érdekében, hogy az elvek egymáshoz való viszonyát az általánosság-különösség aspektusából megvizsgáljuk, érdemes röviden áttekinteni a különböző szabályok viszonyát is ugyanebből a szempontból. Külön tanulságos lehet továbbá annak vizsgálata, hogy az elvek, illetve a szabályok vonatkozásában az általánosság és a különösség viszonya milyen eltérő mozzanatokat tartalmaz, illetve hogy ezek az eltérések milyen következményekkel járnak, járhatnak.

Elöljáróban meg kell állapítanunk, hogy lényegesen szűkebb körben állapítható meg általános-speciális viszony a szabályok között, mint azt a jogászi közvélekedés feltételezi.[10] Hogy ezt megértsük, érdemes felidéznünk azt, amit Hegel az általános, a különös és az egyedi vonatkozásában írt. Hegel *A logika tudománya* című munkájában az általános és a különös kategóriáit kifejezetten a *fogalom* vonatkozásában említi. Ennek megfelelően ír művében „az általános fogalom"-ról,[11] „a különös fo-

[10] Említést érdemel, hogy Peschka Vilmos a jogszabályoknak megkülönböztette egyfelől a tárgyi tartalmát, másfelől az értéktartalmát, és ezek vonatkozásában egyaránt igyekezett kimutatni a különösséget. Peschka Vilmos: *A jog sajátossága*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. Különösen 75–82. o. Karl Larenz nyomán figyelmeztet arra a paradox jellegű veszélyforrásra, hogy amennyiben a jogalkotó „túl sokat" szabályoz, nevezetesen kazuisztikába téved, akkor „túl keveset" szabályoz, tudniillik, szükségképpen idéz elő joghézagokat. Peschka Vilmos: *idézett mű*, 75. o. Vö. Larenz, Karl: *Methodenlehre der Rechtswissenschaft*. Berlin–Göttingen–Heidelberg, Springer, 1960. 187. o.; Larenz jogdogmatikájáról és „értékelő jogtudományáról" egyébként kiváló összefoglalást ad Pokol Béla: *A jog szerkezete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó – Felsőoktatási Koordinációs Iroda, 1991. 107–111. o. A jogdogmatika jelentőségének hazai újrafelfedezése szempontjából fontos még Karácsony András: *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. Budapest, Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 2000. 119–125. o.

[11] Hegel, Georg Friedrich: *A logika tudománya II*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979. 209–213. o.

galom"-ról,[12] továbbá megemlékezik „az egyedi"-ről.[13] Az *egyes*t a *különös*től és az *általános*tól meghatározottságának foka különbözteti meg. A *meghatározottság foka,* mely kellően *specifikálja* vagy – a (lényegi) meghatározottságok gyér számú elemének figyelembevételével – *általánosítja* a dologról alkotott fogalmat. Ebből persze az is következik, hogy az egyedi rendelkezik mindazzal a meghatározottsággal, mint a róla alkotott különös és általános fogalom. A különös és az általános fogalom azonban *nem rendelkezhet olyan meghatározottsággal,* amely az egyesben nem fekszik benne.

Az általánosság, a különösség és az egyediség kapcsolatának hegeli értelmében tehát a speciális szabály *többlet-meghatározottsággal* szűkíti az általános szabály által kijelölt alkalmazhatósági kört, mégpedig úgy, hogy a speciális szabály tényállási elemei belül maradnak az általános szabály hatókörén, tartományán. A speciális elv viszonya az általános elvhez más természetű. Itt nem további vagy többlet-meghatározottságot tartalmazó tényállási elem specifikálja az általános elvet, hanem egy *köznapi tapasztalat szerinti következmény,* ami az általános elv érvényesülését, operatív megvalósulását segíti, *szolgálja*. Álláspontunk szerint ebből következően a speciális elv csak addig legitim, amíg kapcsolatát megőrzi azzal az általános elvvel, amelyet *szolgálni hivatott,* egyúttal nem kerül konfliktusba más általános elvekkel.

A speciális szabály az általános szabállyal oly módon áll formális logikai kapcsolatban, hogy a speciális szabály nem mond kategorikusan újat az általános szabály szerint tanúsítandó magatartások vonatkozásában, csupán olyan konkrétabb magatartás-előírásokat tartalmaz, amelyeket az elvontság magasabb szintjén az általános szabály már magában foglal. Ezen a ponton célszerű azonban kitérnünk arra, hogy a speciális szabálynak mely szerkezeti eleme vonatkozásában lehet szó arról, hogy többlet-meghatározottságot foglaljon magában az általános szabály azonos szerkezeti eleméhez képest, és mely szerkezeti eleme az, amely esetleg túl is terjeszkedhet az általános szabály azonos szerkezeti elemében foglaltakon. Könnyen belátható ugyanis, hogy az általános szabálynak kérdéses lehet a létjogosultsága az olyan speciális szabály mellett, amelynek mindegyik szerkezeti eleme pusztán specifikumot, de nem nóvumot tartalmaz az általános szabályhoz képest.

A szemléletesség kedvéért egy példával élünk, amelyben három olyan fiktív szabály szerepel, amelyek egymással általános-különös-egyedi viszonyban állnak, mégpedig úgy, hogy e viszonyuk valamennyi szerkezeti elemük vonatkozásában megállapítható. Az „aki hazudik, meg kell büntetni" általános szabályához képest különös szabálynak számít egy olyan előírás, hogy „aki jogi eljárás során hazudik, azt szabadságvesztéssel kell büntetni". Végül utóbbi, különös szabályhoz képest is speciális az az egyedi szabály, amely kimondja: „Aki bírósági eljárásban az ügy lényegére vonatkozóan jobb tudomása ellenére valótlant állít, tíz évig terjedő fegyházbüntetéssel sújtandó."

[12] *Ugyanott,* 213–225. o.
[13] *Ugyanott,* 225–229. o.

Nyilvánvaló, hogy mind a különös, mind pedig az egyedi szabály maradéktalanul helyezkedik el az általános szabály értelmezési tartományán, az absztrakció alacsonyabb szintjén álló szabályok többletmeghatározottságot ugyan tartalmaznak, nóvumot azonban nem. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a konkrét példában az általános és a különös szabály a meghatározottság kellő foka hiányában gyakorlatilag végrehajthatatlan úgy, hogy közben a jogbiztonság elve ne sérüljön, hiszen ezek esetén homályban marad a büntetés neme és mértéke. Csupán az egyedi szabály rendelkezik olyan fokú meghatározottsággal, ami a szabályt alkalmassá teszi a végrehajtásra is. Ebből következően sem az általános, sem pedig a különös szabály *önmagában* nem rendelkezik létjogosultsággal. Értelmet csupán akkor nyerhetnek, ha hozzájuk egy felhatalmazó szabály is kapcsolódik, ami kimondja, hogy a részletes szabályokat valamely más, jogalkotási joggal felruházott szerv állapíthatja meg. Ilyenkor is szükség volna azonban annak meghatározására, hogy a végrehajtási jogszabály milyen körben állapíthat meg jogkövetkezményt, tehát meghatározandó például az alkalmazandó büntetés neme és annak maximális mértéke. Ilyen esetben sem beszélhetünk azonban általános és különös szabályról, amelyek vonatkozásában felvetődhet a lex specialis derogat legi generali elvének alkalmazása, hiszen ahhoz egyfelől *azonos szinten* lévő jogszabályokra van szükség, másfelől az általános szabálynak legalább elvben *önállóan is* alkalmazhatónak kell lennie. Megállapítható tehát, hogy az itt felhozott példában a speciális szabály, amely logikai értelemben teljes egészében alárendelhető az általános szabálynak, a jogalkalmazás oldaláról valójában nem speciális szabály, hanem egy főszabály, hiszen az általánosabb szabályozási alakzatok önmagukban nem végrehajthatók.

Természetesen lehetséges olyan eset is, amikor a logikailag speciálisnak minősülő szabály egyúttal a jogalkalmazás oldaláról is speciális szabálynak minősül. Ahhoz az általános és önmagában is végrehajtható szabályhoz, hogy „aki kárt okoz, köteles azt megtéríteni", hozzárendelhető egy olyan speciális szabály is, amely logikailag maradéktalanul helyezkedik el az általános szabály alatt. Ilyen speciális szabály lehetne például, hogy „aki a kárt szándékosan okozza, a kárt a károsult választása szerint természetben vagy pénzben köteles megtéríteni". Az ilyen módon specifikáló szabály tekinthető aggálymentesen mind logikai, mind pedig jogalkalmazási oldalról speciális szabálynak.

A kártérítésre vonatkozó szabályok köre egyébként tipikus példákkal szolgál a látszólagos specialitásra. Ott ugyanis a felelősség egyes eseteinek nevezett tényállások már a diszpozíciók tekintetében is tartalmaznak kategoriális nóvumot. Az „aki másnak jogellenesen kárt okoz, köteles azt megtéríteni" „általános" szabálya alá logikailag nem rendelhető a veszélyes üzem felelősségére vonatkozó szabály, nevezetesen, hogy „aki fokozott veszéllyel járó tevékenységet folytat, köteles az ebből eredő kárt megtéríteni". Az „általános" szabály ugyanis kár *okozásáról,* míg a „speciális" szabály *kár eredéséről* rendelkezik. A speciálisnak nevezett szabály esetén tehát a kárért felelőssé tett személy felelősségének beálltához nem szükséges az, hogy a kárt

akár szándékosan, akár gondatlanul *okozza* is, így a speciálisnak nevezett eset logikailag nem rendelhető maradéktalanul az általános szabály diszpozíciója alá, a két diszpozíció tehát nincs egymással általános-különös viszonyban. A kétféle szabályozásnál eltérőek a kimentési okok is, tehát nem általános-különös viszonyban állnak, azonban már a diszpozíció eltérő jellege, az eltérés természete megállapíthatóvá teszi, hogy itt nem általános és különös szabályról van szó, hanem azonos szabályozási körbe (a kártérítés körébe) eső *sui generis* felelősségi alakzatokról, mégpedig *sui generis* szabályozások által. Ugyanez megállapítható az állattartók felelősségére vonatkozó szabályok tekintetében is. Kár telepítésére kerül ott is sor, tehát nem az általános szabály szerinti „aki kárt okoz, az áll helyt" elv érvényesül, hiszen a kár tényleges okozója már a tényállás szerint is az állat.

Mindebből következően megállapítható, hogy az általános-különös viszonyban állónak tekintett szabályoknak négy fajtáját különböztethetjük meg. Egyfelől beszélhetünk a felhatalmazó típusú és a végrehajtásukra rendelt szabályokról, amelyek logikailag általános-különös viszonyt jelenítenek meg, azonban jogalkalmazási oldalról nem minősíthetők ilyen relációt alkotóknak. Másrészt ezektől megkülönböztethetjük azokat a szabálypárokat, amelyek mind logikailag, mind jogalkalmazási oldalról általános-különös viszonyt jelenítenek meg. Harmadsorban azok a szabályok említendők, amelyeket vagy a kodifikáció, vagy a jogalkalmazás hagyományosan egymással általános-különös viszonyban állóknak tekint, de amelyek logikai értelemben nem állnak egymással ilyen viszonyban, mégpedig gyökeresen eltérő diszpozícióik miatt. Az általános-különös viszonyban állónak tekintett szabályoknak a negyedik fajtáját az a gyakori szabályozási mód alakítja ki, amelynek során a speciális szabály diszpozíciója logikai értelemben az általános szabály diszpozíciójának hatókörébe esik, azonban szankciója már kategorikus nóvumot tartalmaz az általános szabály szankciójához képest. Egy ilyen szabályozási módra lehet példa, amikor a jogalkotó általános szabályként tilalmaz egy magatartást, például a hazugságot, a tilalom megszegése esetére pedig pénzbüntetést rendel, míg a hazugság minősített esetére már szabadságvesztés kiszabását írja elő. Ilyen típusú, fél-specialitást tartalmazó szabályozással egyébként jellemzően a büntetőjog él az alaptényállás és a minősített vagy privilegizált eset meghatározásakor. A szabályozásnak ez a módja azonban távolról sem korlátozódik a büntetőjogra, előfordul a civilisztika terén éppúgy, mint a közigazgatási jogban vagy más jogágak területén.

Említettük, hogy a valódi speciális szabály specialitását az általános szabályhoz képest többlet-meghatározottsága adja. Ez a többlet-meghatározottság pedig alapvetően valamely magatartás vonatkozásában adott. Az általános jogelvek azonban alapvetően a joggal szemben támasztott elvárásokat mint sajátos *értékeket* jelenítenek meg, noha ezek az értékek magatartást kifejező, normatív alakban is kifejezhetők. A speciális jogelvek ehhez képest már közelebb állnak a normák világához, amennyiben jellemzően olyan magatartás-előírások formájában jelennek meg, amelyek az általános jogelvek érvényesülésének konkrét módjára vonatkoznak,

vagy egyébként szolgálják az általános elv érvényre jutását. Az igazságosság elvének általános jogelve tehát egy, a joggal szemben támasztott elvárást kifejező, sajátos érték, amelynek megvalósulási módjára vonatkozik például az „aki állít, az bizonyít" konkrétabb elve, illetve amelynek megvalósulását, érvényre jutását szolgálja a nyilvánosság ugyancsak konkrétabb elve.

Egy korábbi írásunkban úgy fogalmaztunk, hogy maguk a jogelvek is sajátos, az általánosság igen magas szintjén megfogalmazott *normaként* foghatók fel.[14] Ennek látszólag ellentmond, hogy az általános elveket a konkrétabb elvekkel való viszonyukban mint sajátos *értékeket* határoztuk meg. Az ellentmondás azonban látszólagos, ugyanis az általános elvek értéktartalmukon túl bizonyos magatartásokat is előírnak, noha az elvontság igen magas szintjén. Az igazságosság elvont elve azt, hogy „cselekedj igazságosan", még pontosabban, „cselekedd azt, ami igazságos". Az általános elvek tehát úgy is meghatározhatók, mint amelyek bizonyos célokat mint sajátos értékeket fogalmaznak meg, mégpedig e célok megvalósulására történő felhívással. A célokat pedig mint sajátos tárgyakat rögzítik: tedd azt, ami méltányos, szükséges és arányos. Ezzel szemben a konkrétabb elvek már elsősorban nem a célokra, hanem az eszközökre összpontosítanak, kevésbé a *mit?*-re, mint a *hogyan?*-ra. Az általános és a speciális jogelvek tehát sajátos cél-eszköz viszonyban állnak egymással, amely relációban az eszköz funkcionálisan szükségképpen alárendelt viszonyban áll a célokkal szemben.

Az elvek e viszonylatához képest a speciális szabályok – noha logikai értelemben alárendelődnek az általános szabályoknak – nem állnak a cél-eszköz viszonyhoz hasonló funkcionális alárendeltségben az általános szabályokhoz képest. Az általános szabály ugyanis, ha valóban szabály, úgy képes érvényesülni önmagában, tehát a speciális szabály közvetítő szerepe nélkül is. Viszonyuk tehát funkcionális oldalról sokkal inkább mellérendelt. Ez a mellérendeltség alapozhatja meg azután, hogy egy speciális eset a többlet-meghatározottságot magában foglaló speciális szabályt állítsa előtérbe az általános szabályhoz képest. A speciális szabály és az általános szabály azonban egyaránt alárendelt, cél-eszköz viszonyban áll azzal a jogelvvel, amelynek érvényesülését az elvontság különböző fokán, de operatív módon szolgálják.

Az általánosság és a különösség viszonya különböző módon alakul tehát a szabályok és az elvek vonatkozásában. Míg a speciális szabály valamely többlet-meghatározottsága alapján a formális logika szerint úgy rendelődik alá az általános szabálynak, hogy közöttük cél-eszköz típusú alá-fölé rendeltség nincs (ti. egyaránt valamely elv megvalósulását szolgálják eszközjellegűen), addig a speciális elv nem többlet-meghatározottsága, hanem az általános jogelvekben megfogalmazódó érték megvalósulásának *módjára* vonatkozó magatartás-előírása alapján eszközjelleggel

[14] Szmodis Jenő: A jogelvek néhány jogelméleti kérdéséről. *Jogtudományi Közlöny,* 2015/4. szám. 206–217. o.

van funkcionálisan alárendelve az általános alapelvnek, sőt általában az általános jogelveknek.

A speciális jogelv is bizonyos logikai kapcsolatban áll az általános jogelvvel, ez a logikai kapcsolat azonban nem a formállogika több-kevesebb viszonylatain alapul, hanem a köznapi tapasztalaton. Azon nevezetesen, hogy valamely konkrét emberi magatartás *alkalmas* bizonyos általános társadalmi célok elérését szolgálni.

A specialitás és generalitás kérdésének vizsgálata egy alkotmánymódosítás kapcsán

Az Alkotmány 2010-es módosítása nyomán merült fel igen élesen, hogy milyen mértékben terhelhető a jogrendszer alapját képező jogforrás olyan operatív szabályokkal, amelyek egyfelől hagyományosan nem tartoznak az alkotmány szabályozási körébe, másfelől ütközést implikálnak az alkotmány általános elveivel. Az Alkotmány 70/I. §-ának (2) bekezdése lehetővé tette, hogy az állami többségi tulajdonban álló szervezetek részéről a jó erkölcsbe ütköző módon juttatott jövedelmek tekintetében törvény az adott adóévtől kezdődően külön mértékű kötelezettséget állapítson meg. Természetesen hiányoztak azok a garanciák, amelyek korlátokat szabtak a jogalkotónak abban a kérdésben, hogy mit minősíthet jó erkölcsbe ütközőnek. A jogalkotó ugyanis maga kívánta kimondani a jó erkölcsbe ütközés feltételeit, s mint azt a későbbi szabály igazolta, olyan tényállást (meghatározott összegű jövedelem juttatását, a juttatás körülményeinek és a juttatás alapjául szolgáló jogviszony jellemzőinek figyelembevétele nélkül) minősített jó erkölcsbe ütközőnek, ami a társadalom felfogása szerint nem volt egyértelműen és feltétlenül az. Az értékhatárok folyamatos tologatását éppen ez tette szükségessé. A jogalkotó azzal, hogy egy külön törvénnyel körülírta a jó erkölcsbe ütközés általa megvalósultnak vélt sajátos esetét, ezzel – meghatározott ügykörben – elvonta a bíróság hatásköréből a jó erkölcsbe ütközés vizsgálatának lehetőségét.

Vörös Imre kiváló tanulmányában az Alkotmány 70/I. §-át egy, az alapjogokat érintő speciális szabálynak értelmezte, amelyhez képest általános szabálynak minősítette a jogállamiságnak az Alkotmány 2. § (1) bekezdésében rögzített elvét. Álláspontja szerint azonban a közjogban a speciális szabály nem előzi meg az általános szabályt. Nézete szerint a *lex specialis derogat legi generali* elve a magánjog alapelve, amelyet a magánautonómia elvével hoz összefüggésbe. Ehhez képest – érvel Vörös – a közjogban a magánautonómia értelmezhetetlen, így ott azt szabad megtennie az államnak, amit számára a törvény kifejezetten megenged.[15]

[15] Vörös Imre: Vázlat az alapvető jogok természetéről az Alaptörvény negyedik és ötödik módosítása után (Az Alkotmánybíróság döntése, a Velencei Bizottság és az Európai Parlament állásfoglalásai). *Fundamentum,* 2013/3. szám. 53–65. o. Lásd különösen 63–64. o.

Ezen a ponton meg kell állapítanunk, hogy noha Vörös Imre végső következtetése az alkotmánymódosítással kapcsolatban megítélésünk szerint helyes, azonban a logikai út, ahogyan odáig eljut, meglehetősen problematikus. Elsősorban arra célszerű a figyelmet felhívni, hogy a *lex specialis derogat legi generali* elve nem a magánautonómia elvéből következik, és nem is következhet abból, hiszen ez az elv a „lex", a törvény, a pozitív jog szférájának alapvető elve, ahol pedig a magánautonómiának nem sok szerepe van. A *lex specialis derogat legi generali* elve logikai természetű, nem pedig jogpolitikai eredetű. A magánautonómia azonban olyan jogpolitikai jellegű elv, amelyet adott esetben korlátozhat a jogalkotói akarat. Ezzel szemben az általánosság és különösség viszonya olyan logikai viszony, amelyen még a jogalkotónak sincs hatalma.

Másodsorban Vörös Imre két külön természetű kérdést exponál azonos problémaként, ugyanis a lex specialis elvét a diszpozitivitás és a kogencia dichotómiájának részeként vizsgálja. Az állami szabályozás szabadságának azonban nem az képezi korlátját, hogy volna egy olyan közjogi jogelv, amelynek értelmében a közjogi általános szabály lerontja a közjogi speciális szabályt, hanem a *felhatalmazáshoz kötöttség* elve. Ezt a felhatalmazást kívánta magának megadni a jogalkotó az alkotmánymódosítással. Kérdés azonban, hogy jogszerűen-e.

A konkrét szabály, nevezetesen az Alkotmány 70/I. §-a kétségtelenül szembekerül a jogbiztonságra vonatkozó szabállyal, azonban annak semmi esetre sem speciális szabálya, hiszen a speciális szabály csupán többlet-meghatározottsággal rendelkezik az általánoshoz képest, a többlet-meghatározottság azonban nem tartalmazhat olyan nóvumot, amely túlterjeszkedik az általános szabály keretein. Ellenkező esetben *sui generis* szabályról van szó. A két *sui generis* szabály közötti konfliktus feloldása azonban csak a jogelvek oldaláról lehetséges. A két szabályban alakot öltő elvet mérlegre kell tehát tenni, és annak a szabálynak kell végül elsőbbséget adni, amelyik a súlyosabb elv érvényesülését szolgálja. Tekintettel azonban arra, hogy a konkrét esetben a két szabály közül az egyik (a jogállamiságról szóló) maga jogelv, a másik azonban csupán olyan operatív szabály, amelynek legitimitása érdekében a jogalkotási folyamatban csak hivatkozták az igazságosság jogelvét, de nem igazolták, hogy ezt a jogelvet az operatív szabály valóban szolgálja, nyilvánvalóan az elvi jelentőségű szabály elsőbbséget fog élvezni az operatívval szemben.

A korábbiak során részletesen kitértünk arra, hogy a speciális szabály logikailag (a tényállás-meghatározottságok oldaláról a több-kevesebb viszony szerint) rendelődik alá az általánosnak, a kétféle szabály azonban funkcionálisan mellérendelt viszonyban áll egymással. A speciális szabály épp e mellérendeltség okán kerülhet adott esetben előtérbe az általános szabályhoz képest. Utaltunk arra is, hogy a speciális (operatívabb jellegű) jogelv cél-eszköz viszonyban áll az általánosabb elvvel, amely utóbbinak a speciális elv így funkcionálisan alárendelődik, noha a meghatározottságok oldaláról, a több-kevesebb viszony szerint közöttük logikai alá-fölé rendeltség nincs. (A jogállamiság általánosabb elvét például szolgálhatja a nyilvánosság

elve, de ettől még közöttük logikai alárendeltség nem keletkezik a többletmeghatározottság aspektusából.)

Ugyanez a funkcionális alárendeltség állapítható meg azonban egy – akár operatív – elv és a megvalósulását segítő konkrét szabály között. Ha tehát a szabály magában hordja az azzal az elvvel való ütközés lehetőségét, amelynek megvalósulását elősegíteni hivatott, akkor a szabály korrigálandó, pontosítandó vagy megsemmisítendő, de semmi esetre sem beszélhetünk az elv lerontásáról. Ha azonban a szabály más elv érvényesülését szolgálja, mint amivel ütközik, akkor az általa szolgált elv súlya összemérendő annak az elvnek a súlyával, amellyel a szabály konfliktusba kerül.

A konkrét esetben az aránytalan végkielégítések különadóztatásának lehetőségét kívánta biztosítani az alkotmányozó, mégpedig az igazságosság elvére hivatkozással. A jó erkölcsbe ütköző juttatások különadóztatását lehetővé tevő előírás azonban nem adott garanciát arra, hogy a jó erkölcsbe ütközés feltételeinek megvalósulását 1) a független bíróság vizsgálni fogja, 2) mégpedig kizárólag a jó erkölcs szempontjai, nem pedig a jogalkotó később meghatározott, megdönthetetlen törvényi vélelme alapján. Hangsúlyozni kell, hogy az Alkotmány ez irányú módosítására éppen azért került sor, hogy a jogalkotó a jó erkölcsbe ütközés vizsgálatának lehetőségét az ún. „nagy összegű" végkielégítések és egyéb juttatások tekintetében kivegye a bíróság hatásköréből. A konkrét szabály tehát annak lehetőségét hordozta, hogy a tisztességes bírósági eljáráshoz való jog csorbuljon. Ez azonban nem csupán a jogállamiság, de az igazságosság elvével is ellenkezik.

Alaposabban szemügyre véve a Vörös Imre tanulmányában részletesen elemzett esetet, meg kell állapítanunk, hogy az Alkotmány itt tárgyalt módosításában nem az tekinthető problematikusnak, hogy egy speciális szabály lerontana egy általános szabályt, hiszen általános-speciális szabálykapcsolatról itt nincs szó. A problémát az jelentette, hogy az Alkotmány részévé tettek egy olyan *sui generis* operatív szabályt, amely két alkotmányos jogelvvel is ütközött.

Visszatérve egyúttal a Vörös Imre által javasolt formulára, nevezetesen, hogy a közjogban a *lex generalis derogat legi specialis* elve lenne érvényes, érdemes az elgondolást egy konkrét, bár fiktív szabályozási eseten megvizsgálni. Egy olyan általános közjogi szabályhoz képest, hogy „aki honvédelmi kötelezettségét nem teljesíti, öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő", speciális, többletmeghatározottságot hordozó szabálynak minősül az a szabály, hogy „aki honvédelmi kötelezettségét szándékosan nem teljesíti, háromtól öt évig terjedő, fegyházban letöltendő szabadságvesztéssel büntetendő". A két szabály nyilvánvalóan közjogi természetű, és ezek közül a speciális ugyanolyan módon előzi meg az általános szabályt, mint megelőzi a speciális szabály az általánost a magánjogban. Vörös Imre javaslata, bár kétségkívül szellemes, azonban helytállónak aligha mondható.

Vörös Imre helyesen érzett azonban rá arra, hogy a lex speciális derogat legi generali elvének lehet, sőt van egy ellenpárja. Ez pedig nem más, mint a korábban már megfogalmazott, elvi jellegűnek elfogadható kijelentés, hogy *az általános elv*

megelőzi a speciális elvet – tudniillik azért, mert utóbbi funkcionális alárendeltségben van az előbbivel. Tekintettel azonban arra, hogy ebben az esetben a megelőzést a funkcionális alárendeltség határozza meg, a funkcionálisan alárendelt szabályt is megelőzi az az elv, amelynek érvényesülését a szabály szolgálja. Ezen a helyen ismételten emlékeztetni kell arra is, hogy amennyiben a szabály valamely elvvel ellenkezik (akár egy olyan elvvel tehát, amelynek érvényesülését a szabály közvetlenül nem szolgálja), a konfliktus feloldása, a szabály létjogosultságának igazolása egy további jogelv figyelembevételével történhet meg. Ilyen elv hiányában azonban a szabály jogállami keretek között megsemmisítendő, illetve a bíróságok ítélkezése során figyelmen kívül hagyandó.

Zárógondolatok

Már az eddigiek során is érintettük a különböző jogelvek egymáshoz való viszonyának bizonyos kérdéseit. Végezetül utalnunk kell arra, hogy az elvek egymáshoz való viszonya sok hasonlóságot mutat a szabályok közötti tipikus relációkkal, noha a két viszonyrendszer között – ahogy az eddigiekből is kiderült – jelentős különbségek is mutatkoznak.

A különböző jogelvek – mint utaltunk rá – adott esetben versenghetnek egymással. Hangsúlyozni szükséges, hogy ekkor az is vizsgálandó, hogy az adott jogelvek azonos súlyúak-e, általánosságuk és társadalmi jelentőségük azonos szintre hozza-e őket. Az azonos súlyú elvek versengése esetén továbbá annak mérlegelése szükséges, hogy melyik az az elv, amelyiknek érvényesülése esetén kevesebb egyéb, azonos súlyú jogelv sérül. E körben természetesen mérlegelendő a magánérdek és a közérdek egymáshoz való viszonya is, illetve az, hogy a ténylegesen oltalmazandó közérdek elegendő súlyú ahhoz, hogy adott esetben a különös méltánylást érdemlő magánérdeket háttérbe szorítsa. A közérdek ugyanis nem feltétlenül előzi meg a magánérdeket, csupán abban az esetben, ha tényleges jelentőségénél fogva a közérdek valóban megérdemli az oltalomnak azt a fokát, amely méltányolható magánérdeket háttérbe szorítja.[16]

[16] Hogy a közérdek fogalma nem is annyira kézenfekvő és magától értetődő, mint ahogyan azt az irodalom és a jogalkalmazás gyakorta kezeli, jól megvilágítja Szigeti egyik legújabb írása. Szigeti Péter: *A minden egyes akaratától az általános akaratig vezető út. Paradigmatikus változatok: J. J. Rousseau – G. W. F. Hegel – R. Pound és a politikai piac (Public Choice és a közjavak természetes monopóliuma)*. Kézirat, 2017. Szigeti egyik kiindulópontja Sajó András kritikai megközelítése a közérdek fogalmához. Sajó András: A közérdek-fogalom (értelemadási kísérlet). In *Van és legyen a jogban. Tanulmányok Peschka Vilmos 70. születésnapjára*. Budapest, KJK – MTA JTI, 1999. 240–267. o. Szigeti végső elemzésében, noha nem vitatja, hogy a közérdek fogalmának megközelítése, e fogalom tartalmának kibontása számos problémát vet fel, e nehézségek azonban távolról sem vezetik arra a következtetésre, hogy e fogalom tartalom nélküli és kerülendő volna.

A szofista nomosz/phüszisz antitézisről

Röviden

SZOBOSZLAI-KISS KATALIN

Szigeti Pétert pályám hajnalán ismertem meg. Örültem, hogy meglátta bennem a rajongást az elméleti dolgok iránt. Egyik első egyetemi előadásom témáját is neki köszönhetem: természetjog az antikvitásban. A szofista filozófia azóta is kedvenc kutatási témáim közé tartozik. Kedves Péter! 65. születésnapodon egy szofista eszszével köszöntelek. Isten éltessen!

*

A természetjog fogalmáról való gondolkodás már a korai görög bölcselőknél megjelenik, a preszókratikus filozófusoknál is találkozunk a természet parancsai és az emberi konvenció pozitív szabályai közti megkülönböztetéssel, erre Empedoklész, Philolaosz vagy az atomista Démokritosz töredékei szolgáltathatnak példát, de a kétféle törvény első konkrét megfogalmazói a szofisták voltak. Az antitézis[1] a törvény/természet ellentéttel fejezhető ki, a törvény *(nomosz)* az emberi konvenciók halmazát jelöli, a természet *(phüszisz)* azon „jogok" összességét, amelyek felette állnak a pozitív törvényeknek, eredetüket tekintve pedig a természetből vagy valamilyen isteni princípiumból származtatják, az előbbi a szofista nézőpont, nevezzük naturalista szemléletnek, az utóbbi pedig Szókratész és Platón hagyománya, nevezzük *themisz* szemléletűnek.

A szofistákat kutatni nagy kihívás, mivel műveik megőrzésének igénye nem vált céljává a doxográfusoknak. Töredékeik egybegyűjtése is csak működésük után jóval

[1] Az elmélyültebb elemzés előtt fontos az antitézis két fogalmát tisztáznunk. A *nomosz-phüszisz* vita az együttélés szabályainak eredetéről szól. (A *phüszisz* jelentése természet, a *nomosz*é pedig szabály, norma.) A *phüszisz* oldala mellett érvelők szerint minden törvény örök és abszolút érvényű, mivel az örök, isteni természetből származik; a vallási, az etikai törvények éppúgy, miként a fizika törvényei is az örök igazságot reprezentálják. A *nomosz* képviselői – a *phüszisz* álláspontot vallókkal szemben – a törvények változatosságát hangsúlyozták, mondván, hogy az emberi együttélés szabályai nem tükrözik az örök és abszolút minőséget, a normák emberi konvenciók eredményeként jelennek meg. A phüszisz álláspont oldalán álltak a természetfilozófusok, Szókratész és Platón, a nomosz oldalán pedig a szofisták. A két álláspont közti vitát azonban tévedés volna valódi vitának gondolnunk, két egymásnak feszülő filozófiai szemléletről van ugyanis szó.

később, a Kr. u. II. században történt meg,[2] amikor a szofista filozófia reneszánszát élte a római műveltek körében. Gyérnek tekinthető forrásanyaggal van dolgunk, direkt idézeteket Platón és Arisztotelész hagytak ránk. A hellenizmus korából két fontos forrás ismert: az egyik Sextus Empiricustól származik, aki egy anonim szerző művét közli, amely a *Disszoi Logoi* címet viseli; a másik Iamblikhosz *Protreptikosz* című műve, amely köztudomású, hogy egyfelől Arisztotelész elveszett *Protreptikosz*ából tartalmaz részleteket, másfelől viszont egy terjedelmesebb V. századi görög szöveg másolatát, amelynek szerzője szintén ismeretlen, de egyértelműen szofisztikus irat.[3] A szofistákat kutatni így nem egyszerű feladat, egyrészt a források minimális száma miatt, ugyanis a preszókratikus filozófusok hagyományához képest is csekély eredeti forrás maradt ránk, másrészt pedig a hitelesség okán. Szókratész tanítványainak, Platónnak és Xenophónnak a negatív kritikája komoly nehézséget okoz a valódi szofista filozófia és filozófus megrajzolásakor. Platón többnyire boszszantó, önmagát kiválóságként bemutató bölcselőnek festi le a szofistákat, minden tekintetben ellenszenves, sőt ártalmas figuraként ragadja meg jellemüket, velük szembe a bölcset, Szókratészt állítva. Platón számos dialógusában degradáló iróniával bírálja a szofista személyét és tanításait. Szókratész a platóni dialógusok alapján lényegében arra törekszik, hogy elválassza és megkülönböztesse magát a szofistáktól, erre való igénye nyilvánvalóan tanítási gyakorlatuk különbségeivel magyarázható. Szókratész ingyen és elitista módon válogatott beszélgetőtársat magának, csak a megfelelő észbeli és morális képességgel rendelkezőkkel beszélgetett, a szofisták viszont bárkit oktattak, aki megfizette a tandíjat. Szókratészt nyilván nem a pénzkeresés vagy az üzleti lehetőség kihasználása zavarta, hanem a gyakorlatból következő morális probléma, hogy vajon szabad-e eszessé tenni a gyengébb tanítványt. A szofisták hagyományát azonban nem szabad kizárólag a nagy utódok alapján megítélnünk, bizonyára voltak tehetségesebb és kevésbé tehetséges szofisták, a platóni kritika elsősorban az ún. másodosztályú erisztikus szofistákat érintheti, témáiknak valójában sokat köszönhet, hiszen a szofisták emberközpontú elgondolásai rá is nagy hatással voltak.

Tanulmányomban a szofista *nomosz/phüszisz* antitézis rövid ismertetésére vállalkozom, igyekszem alátámasztani azt a meglátásomat, miszerint a szofisták a természet parancsaiként megfogalmazott szabályozó törvényeket, szokásokat az emberi természetből levezetett, azaz az abból származó parancsokkal azonosítják. Lényegében minden normát emberi természetből levezethetőnek tekintenek, akár kellemesek, akár kellemetlenek. A *nomosz/phüszisz* ellentét megfogalmazása – bármily meglepő – nem a legismertebb szofistáktól származik, ugyanis Prótagorasz, Prodi-

[2] Flavius Philostratus (170–247) gyűjtötte össze a szofista filozófusok tanításait *Szofisták élete* című művében.

[3] Kerferd, George Briscoe: *A szofista mozgalom*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 72. o.

kosz és Gorgiasz érdeklődési körébe nem tartoztak a közéleti problémák,[4] számukra a metafizika lényegi kérdéseinek megválaszolásai jelentettek kihívást, az úgynevezett másodgenerációs szofisták területévé vált a törvények eredetének tisztázása. Hippiasz és Antiphón nevéhez kapcsolódik a *nomosz/phüszisz* antitézis felvetése. A *nomosz/phüszisz* megkülönböztetés esszenciálisan a konvención alapuló törvények természetes, nem isteni jellegét hangsúlyozza.[5] A természet állandó, egyetemes értékek forrásaként való definiálása a VI. századi természetfilozófusoktól ered, és talán ez azzal magyarázható, hogy az emberi szükségletek kielégítése nagymértékben a természettől függött,[6] az egyéni sors önalakítására különösebben nem volt lehetőség, de a szofisták korszakában viszont már egy fejlettebb, nyitottabb és gazdaságilag is stabilabb időszakát élte a görögség. A filozófiai probléma előzményeként a gyarmatvárosok alapítása nevezhető meg, melynek eredményeként a görögségre az V. századra egy ún. önkritikus, mindent újragondoló magatartás vált jellemzővé.[7] Az új helyzet teremtette meg a felismerést, hogy az egyes etikai értékek meghatározása különböző csoportok és azon belül az egyes ember érdeke szerint is történhet. A szabályok létrejöttét már nem a természet diktálta szükségletek, hanem az emberi igény irányította.

A társadalmi szabályok eredetére vonatkozó kérdés feltevése Arkhelaosznak[8] köszönhető, aki elsőként kutatta, hogy a szabályok vajon változó emberi alkotás eredményei vagy isteni eredetűek. Arkhelaosz még a természetfilozófusok köréhez tartozott, de témái, kérdésfeltevései és megoldásai okán mégis a szofista filozófusok mozgalmához köthető. Anaxagorasz tanítványa, Szókratész egykori mestere elsőként tette meg legfőbb filozófiai vizsgálódás alapjává az embert.[9] A következő kér-

[4] Levi: Storia della sofistica. In Reale, Giovanni: *Isatoria filosofiei antice 2. Sofişti, Socrate şi mici socratici.* Barcelona, Galaxia Gutenberg, 2008. 30. o.

[5] A szókratészi hagyomány később határozottan elutasítja a törvények e naturalista meghatározását, elfogadják ugyan, hogy a törvénynek megfelelő és az azzal ellentétes megkülönböztetés konvención alapul, de azt nem a természettől teszik függővé, hanem az isteni eredetű észszerűségből.

[6] Az ekkortájt népszerű atomista filozófia megalkotója, Démokritosz még az ízlelést is emberi megállapodás függvényeként definiálta. Az ízlelésben egy állandó van, az atomok, hogy mi szerint nevezünk valamit édesnek, keserűnek vagy savanyúnak, az megállapodás függvénye. Démokritosz *B9.*

[7] Az V. századra a városállamok kinőtték saját kereteiket, megoldásként az új város alapítása jött számításba, gyarmatvárosokat, kolóniákat hoztak létre. Az új központot a mediterráneumban, az anyavárostól távol eső, de kereskedelmi szempontból vonzó területen hozták létre, például kikötők megépítésére alkalmas helyen. A városalapítást alapos körültekintéssel végzett munkálatok előzték meg. Polgárokat toboroztak, kisebb indulótőkével látták el azokat, cserébe a görög nyelv, a vallás és a város intézményeinek fenntartását és természetesen adók befizetést várták az új hazát választóktól. A városalapítás tervezettségét mutatja az a tény is, hogy az athéniak a dél-itáliai Thurioi alapításakor, Kr. e. 444-ben Prótagoraszt bízták meg a város alkotmányának megalkotására. Diogenész Laertiosz, III, 50.

[8] Ritoók Zsigmond – Sarkadi János – Szilágyi János György: *A görög kultúra aranykora*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1987. 414. o.

[9] Diogenész Laertiosz, II. 16. „Arkhelaosz Szókratész mestere volt. A »fizikus« melléknevet kapta, mivel vele ér véget a természetfilozófia, és Szókratész őt követően bevezette az etikát. Valószínű

désekből indult ki: Vajon az igazságosság és a szégyenérzet természettől való-e, vagy emberi megállapodás függvényeként jöttek létre? Az igazságosság vajon természettől van-e, vagy emberi konvenció eredménye? Válasza egyértelmű, a normák a megállapodásokból születnek, ugyanis az ember dönti el, mi igaz és mi hamis, hiszen éppen ez különbözteti meg az állattól. Felismerése szerint csupán az ember képes arra, hogy egyedüliként az élőlények közül társadalmi szerződést kössön. Az igazságosság szabályai kizárólag az emberi megállapodás eredményei lehetnek, ennek bizonyítéka, hogy más és más minden népnél. Az igazságosság nem isteni eredetű, de a képesség, amelynek segítségével a megállapodásokat kötjük, vagyis a gondolkodás, Arkhelaosz szerint isteni, amit a természet ajándékozott számunkra.

Az elgondolás mozgalmas vitát indukált. Arkhelaosz felvetése Platónra is hatott, ám őt inkább felháborította az abból levezetett szofista elv. A „törvények emberi konvenciók eredményei" elvből következik, hogy nincsenek örök érvényű törvények, így az igazság mindig a többség vagy az erősebb érdekei szerint érvényesül. A szofista Thraszümakhosztól[10] származó álláspont szerint a törvények és a jogok nem a társadalmi igényt, hanem az erősebb érdekét szolgálják. Thraszümakhosz tétele Platón dialógusából ismert. „Halld meg hát! Állítom, hogy az az igazságos, ami az erősebbnek javára van. […] És mindegyik uralkodó olyan törvényeket hoz, ami önmagának hasznos: a demokrácia a népnek, a zsarnok a zsarnoknak előnyös törvényeket, és a többiek is így. Miután meghozták, azt nyilvánítják ki az alattvalókra nézve igazságosnak, ami nekik hasznos, és az ilyen törvényt megszegőt meglakoltatják mint törvényszegőt és igazságtalant. Nos, azt állítom, legkülönb barátom, hogy minden államban az az igazságos, ami az éppen uralkodó kormánynak hasznos. Ugyanis az van hatalmon. A helyesen gondolkodó ebből következtetheti: mindenütt az az igazságos, ami az erősebbnek előnyös."[11] Az idézett részlet magáért beszél, nem szükséges a további interpretáció. A szofisták az „erősebb oldalán áll a törvény" elgondolását Platón a *Gorgiasz* című dialógusban is közli. A szereplő, akinek szájába adja a szofista érveket, egy Kalliklész nevű személy, nagy valószínűséggel a képzelet szülötte, talán ezért is enged meg magának többet Platón, amikor elég etikátlannak tűnő következtetéseket mondat ki vele. „A természet ellenben, véleményem szerint,

---

Arkhelosz is foglalkozott etikával, mivel tárgyalta a jót, a törvényeket és az igazságosság kérdéskörét." Arkhelaoszt tévedés volna az első ismert szofistaként említenünk, ugyanis nem vallotta sajátjának a tipikus szofista gyakorlatot, például közismert, hogy nem pénzért tanított, de nem tekinthető természetfilozófusnak sem, mivel kutatási témái nem azonosak a preszókratika filozófusaiéval. Nem volt kozmológus, így nem kutatta a világ működésének fő elveit sem, kizárólag az ember és az emberi természet foglalkoztatta, azon belül is a társas együttélés szabályainak létrejötte.

[10] Bithüniai Thraszümakhosz Platón *Állam*ának első könyvében bukkan fel, Szókratésszel vitatkozik az igazságosság eredetéről. Termékeny erisztikus szofista szerző lehetett, mivel számos retorikai tárgyú írásának címe fennmaradt, de tanai sajnos nem rekonstruálhatók.

[11] Platón: Állam. Ford. Szabó Miklós. 338c. In *Platón összes művei I–III*. Budapest, Európa Kiadó, 1984.

azt mutatja jogosnak, hogy a derekabbnak többje legyen, mint a hitványabbnak, a hatalmasnak többje, mint a gyengébbnek. S mutatja ezt mindenfelé: az állatoknál s az embereknek is minden államában és nemzetségében azt ismerik el igazságosnak, hogy a hatalmasabb uralkodjék a gyöngébben, s hogy övé legyen mindenből a legnagyobb rész… Az ilyenek, úgy hiszem, mind a természet szerint cselekednek, sőt, istenemre a természet törvénye szerint."[12] Az érvelés folytatásából kiderül, hogy a törvények megalkotása elsősorban a gyengébbek végett történt, azért, hogy az erősebbektől védelmezzék magukat, ilyen értelemben pedig az emberi természet ellenére jöttek létre.[13] „Csakhogy nem a mi kieszelt törvényünk szerint, mert mi az erősebbeket és jobbakat már gyermekkoruktól nevelés alá fogjuk, mint az oroszlánkölyköket és ráolvasással, és megbabonázással szolgává tesszük őket, untalan azt hirdetve nekik, hogy tisztelni kell az egyenlőséget, mert így van az szépen és igazságosan. De aztán, ha előlép egy nagyra termett férfiú s lerázta magáról a tanításainkat, szétszakítja, elkerüli vagy lábbal tapossa rendeleteinket, ráolvasásainkat, varázsigéinket, természet ellen való törvényeinket mind, s rabszolgánkból, aki volt urunkká lázad fel: ekkor lobban elő fénnyel a természet joga."[14] Az idézet utolsó sora talán a szofista naturalista tézis direkt megfogalmazása is lehet Platón interpretálásában: a természet törvénye alapján az erősebb a gyengébbet elnyomja, elnyomhatja, visszaélhet erőfölényével, a gyengébbnek pedig tűrnie kell mindezt. Fontos leszögezni, hogy az emberek közti természetes különbség gondolatát Platón egy elképzelt szofista szájába adja, a szofisták valójában az emberek közti egyenlőség első megfogalmazói voltak. Az itt elhangzott szofista beszéd erős platóni bírálattól átitatott, így is kell olvasnunk tehát.[15] Az érvelés végére egy olyan szofista konklúziót találunk, amely nyilvánvalóan a szofista tételekből csupán csúsztatásokkal következ-

[12] Platón: Gorgiasz. Ford. Péterfy Jenő. 483e. In *Platón összes művei I–III*. Budapest, Európa Kiadó, 1984.

[13] Az *Állam*ban Thraszümakhosz még azt állítja, hogy az igazságosság szabályait az erősebb diktálja. Kalliklész ezzel ellentétben pedig azt, hogy a gyengébbek alkotják a törvényeket az erősebbek ellen. Platón szofistákat ért bírálata nem mindig következetes. Hasonló problémával a *Prótagorasz*-dialógusban is találkozunk.

[14] Platón: *Gorgiasz*. 484 a–b.

[15] Platón *A szofista* című dialógusban Theaitétosz és a vendég beszélgetésében hat módon mutatja be a szofistát, ezzel gyakorlatilag végső ítéletet is mond a szofista filozófusokról, ugyanis véleménye nagymértékben befolyásolta az utókort. A jellemzés az alábbi pontok köré gyűjthető: a pénzért való oktatás, az önreklámozás, a szócsavarás művészete és a tudásként való önmeghatározás. „Először is tehát álljunk meg, hogy lélegzetet vegyünk és pihenés közben adjunk számot önmagunknak, hogy hányféle alakban mutatkozott előttünk a szofista. Úgy vélem, először úgy találtuk, hogy haszonlesésből gazdag ifjakra vadászik. […] Másodszor pedig, hogy a lélek használatára szánt ismeretekkel űz nagyban kereskedés… Harmadjára viszont nem úgy tűnt-e fel, hogy kiskereskedést folytat ugyanezekkel az árukkal? […] Igen, sőt negyedszer meg úgy tűnt elénk, mint ismeretek önelárusítója… Helyesen emlékszel vissza. Az ötödik változatára én próbálok visszaemlékezni: a küzdő mesterség körében mint az érvelés bajnoka mutatkozott, akik a vitatkozás művészetét sajátította ki… Valóban így volt… A hatodik megjelenési formája vitás volt, mégis elismertük ezt az igényét is, amennyiben úgy írtuk le, mint

tethető ki. Kalliklész így zárja eszmefuttatását: „Sőt nyíltan megmondom, mit tartok a természet rendje szerint szépnek és jogosnak. Csak az él jól, aki vágyait hagyja nagyra nőni és nem fékezi; és bátran és belátón ki tudja elégíteni még akkor is, ha már tetőpontjukat elérték és mindig megszerzi azt, amire vágyik. Ez a tömeg számára nem lehetséges. Ezért a tömeg megbélyegzi az ilyeneket, s szégyenből rejtegetve saját tehetetlenségét, rútnak nevezi a féktelenséget. Így, mint már mondtam, szolgává lesznek a természettől kiváló emberek, s mivel gyönyöreik kielégítésére nem képesek, puszta józanságból dicsérik a józanságot és az igazságosságot."[16] Az ezt követő gondolatok már Thraszümakhosz tézisével mutatnak összhangot, miszerint az igazságosság az erősebb oldalán áll. „Azok szemében, akiket a sors királyok fiává tett, vagy a természet zsarnokságra vagy uralkodásra alkotott, lehet-e igazában rútabb vagy rosszabb valami, mint a józan mérséklet és igazságosság? Ha az élet javait minden korlát nélkül élvezhetik, csak nem fogják urukká tenni a tömeg törvényét, ítéletét, gáncsát? Milyen szánalmassá változtatná őket az igazságosság s józan mérséklet szépsége, ha mint államuk kormányzói nem juttathatnának többet barátaiknak, mint ellenségeiknek! Nos, Szókratész, azt állítod, mindig az igazságot kergeted, halljad hát, mi az igazság. Kéjes életmód, féktelenség, szabadság, csak legyen mire támaszkodnia, ez az erény, ez a boldogság. A többi mind csak szépelgés, természetellenes megegyezés, üres, értéktelen fecsegés."[17] A megfogalmazott szofista következtetés eltúlzott, és valójában Antiphón *nomosz/phüszisz* antitézisének kiforgatása. A szofista nem az egyenlőtlenséget kívánta megerősíteni az emberek között, és nem az elnyomás szentesítését.[18] A szofista filozófusok bizonyos köre nyilván szélsőséges érveléseket is hangoztatott vitakészségük fitogtatásául, nagy valószínűséggel Platón elsősorban az ilyen gyenge erényű, de erisztikában szorgalom révén jártas szofistákat ítélte meg negatívan, amikor a szofista szájába olyan mondatokat adott, miszerint a kéjes életmód, féktelenség, korlátoktól való mentesség a boldogság. Antiphón szövegei között valóban találunk arra utalást, hogy a törvények az emberi természet ellenére lettek megalkotva, de nem buzdít arra, hogy ösztönök szerint éljünk, másokat eltiporjunk. Azt állítja, hogy a törvények, ha negatív hatással vannak is, hiszen korlátoznak bennünket, hasznosságuk okán fontosnak tekinthetők, de persze nem a fájdalmat okozó minőségük miatt tartjuk őket hasznosnak. Vannak ugyanis gondolkodók, akik azt feltételezik, hogy a fájdalmas dolgok, mint a szabályok inkább támogatják a természetet, mint az örömteliek. Antiphón nem árulja el, kikre gondol, de a szókratészi megtartóztató, mértéktartó életet kedvelők itt nagyon is valószínűsíthetők. Ezzel az Antiphón idézettel válaszolhatunk Platón álszofista érvelésére: „Azok

---

aki megtisztítja a lelket az ismereteknek útjában álló hiedelmektől." Platón: *A szofista*. Ford. Kövendi Dénes. 231d-e. In *Platón összes művei I–III*. Budapest, Európa Kiadó, 1984.

[16] Platón: *Gorgiasz*. 481e.

[17] Platón: *Gorgiasz*. 481e–492c.

[18] Reale, Giovanni: *idézett mű,* 106. o.

a dolgok, amelyeknek hasznos voltát a törvény szabta meg, béklyói a természetnek, míg amelyeknek hasznos volta a természettől való, szabadok. A helyes gondolkodás számára nem igaz, hogy a fájdalmas dolgok inkább támogatják a természetet, mint az örömteliek. Az sem igaz, hogy a fájdalmas hasznosabb volna, mint a kellemes. Hiszen a valóban hasznos nem szabad, hogy ártson, valóban használnia kell."[19]

Mi lehet az oka Platón ellenszenvének? Az emberi természetből levezetett szabályok Platón számára problémát jelentettek. Ha az emberi természet negatív jegyeit tesszük a normák alapjául, valóban levonhatunk etikátlan szabályokat. Nagyon valószínű, hogy a szofisták nem az önzést és a túlkapást tekintették az emberi természet legalapvetőbb tulajdonságának, mint amelyekből a normák levezethetők, de tény, hogy nem zárták ki az emberi természet negatív jegyeit a szabályok mozgatóiként. Platón tehát egy pontatlanságot feszít és korrigál. Platón mesteréhez hasonlóan az egyetlen igazság mellett érvelt: elgondolása szerint az örök és változatlan legfőbb jó ideájára tekintve születnek a várost irányító törvények, ennek fényében minden törvény isteni eredetű és helyes. Az államot irányító törvények felett egy magasabb rendű törvény létének létét a szofisták is elismerik, de nem tekintik isteninek, hanem természetből eredőnek vélik, azaz az emberi természetből, szükségletből születő törvényeket értik rajta. A platóni hagyomány határozottan amellett érvel, hogy a pozitív törvények felett léteznie kell egy abszolút és változtathatatlan eszmének, amely nem lehet emberi, sem emberi természetű, ezért kizárólagosan isteni eredetűnek kell lennie. Az igaz/szép/jó eszméje, formája ilyen örök érvényű változatlan létező Platón számára. Ezzel szemben a szofisták lényegében a viszonylagosság erejét kívánták hangsúlyozni, a szabályok felülírhatók, eltörölhetők, hiszen nem abszolút érvénnyel bírnak. Nem hallgathatjuk el, hogy a szofisták is elismertek isteni minőségű törvényeket, amelyeket mindig azonosaknak, változatlanoknak és emberi erő által nem befolyásolhatóaknak tartottak, de ezeken kizárólag a természet, a fizika törvényeit értették. Antiphón így fogalmaz: „A törvény parancsait ugyanis meghozták, a természet parancsai ellenben szükségszerűek. A törvény parancsai továbbá közmegegyezésen alapulnak, nem pedig természettől fogva vannak; a természet parancsai ellenben természettől fogva vannak, nem közmegegyezésen alapulnak."[20] Az emberi együttélés szabályai, a normák már nem rendelkeznek ilyen minőségekkel. Erre a következők alapján jutottak: *a)* míg a fizika törvényei minden emberre érvényesek, addig a normák csupán egy-egy csoportra; *b)* míg a fizika törvényei azonosak, addig a normák változatosak. A normák egyértelműen az ember alkotásai, mulandóak, megváltozathatóak, felülírhatóak. A szofista eszmeiség nem ismerte el a viselkedési szabályok isteni eredetét, sem azok változatlan jellegét, minden jogot az emberi természettel összefüggésben vezetett le. Az igazságos-

[19] Antiphón: DK 87 B 44. Oxyrhynchus Papyri, IX. Ford. Steiger Kornél. In Steiger Kornél (szerk.): *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény*. Budapest, Atlantisz, 1993.

[20] *Ugyanott*.

ság szabályait is ennek megfelelően alkották meg, felismerték az individuális emberi természet parancsainak elsőbbségét – amit Platón persze az önzéssel azonosított – a konvención alapuló törvényekkel szemben. Szintén Antiphóntól származik a következő idézet az igazságosságról: „Igazságosság az, ha a polgár nem hágja át törvényeit a városnak, amelyben él. Legnagyobb haszna az embernek az igazságosság alkalmazásából származik, ha tanúk előtt cselekedvén tartja a törvényeket; ám egyedül és tanúk nélkül a természet (ti. az emberi természet) parancsai szerint jár el. A törvény parancsait ugyanis meghozták, a természet parancsai ellenben szükségszerűek. A törvény parancsai továbbá közmegegyezésen alapulnak, nem pedig természettől fogva vannak; a természet parancsai ellenben természettől fogva vannak, nem közmegegyezésen alapulnak."[21] A természet parancsain az emberi természet parancsait kell értenünk. Antiphón idézett töredékének első mondata az igazságosságról szól, szélsőségesnek tűnik, ezért magyarázatra szorul. Antiphón állítása szerint a legfőbb haszna az embernek az igazságosság, ha tanúk előtt betartja a törvényt, de ha senki nem látja, a természet parancsai szerint éljen, ami valójában azt jelenti, hogy akár becstelen dolgot is elkövethet, ha például az életben maradás törvénye parancsolja. Egy modern példával élve, ha tanúk vannak, akkor lyukasszunk jegyet a buszon, de tanúk nélkül őrizzük meg a jegyet sértetlen, még használható állapotában, azaz ne lyukasszunk. Nehezen eldönthető, hogy mire is buzdít Anthiphón, tény, hogy könnyen lehet a fenti példa alapján etikátlan dolog sugallójának találni őt. Nem meglepő, hogy kivívta magának Platón ellenszenvét az így gondolkodó filozófus. Az idézett töredék második fele pontosabban fogalmaz, a város törvényei közmegegyezésen alapulnak, a természet parancsai viszont szükségszerűek. Maradva a példánknál, a város szabályozza a tömegközlekedést, jegyet kell venni, de ha a buszjegyre szánt pénzen inkább élelmet kell vennünk, akkor tanúk nélkül megmenthető a buszjegy, és a megmentett pénz élelemre fordítható, így éhségünk csillapítása lesz az, amit a természet szükségszerű parancsa megkövetel. A példa kissé szélsőséges, de elgondolásom szerint Anthiphón töredékének ez a helyes olvasata, ám elismerem, csak abban a kontextusban marad helyes, ha a jó szándék a mozgató, ha a szándék rossz vagy akár csak közömbös, abban az esetben a cselekvő tette etikátlannak minősül. A fragmentum következő mondatai erre a kérdésre a következőképpen adnak választ: „Aki úgy hágja át a törvényt, hogy tette rejtve marad azok előtt, akiknek közös megegyezésén alapul a törvény, az elkerüli a szégyent és a büntetést. Ha a tett nem marad rejtve, nem kerüli el azt. Ha ellenben valaki a lehetőséggel szembeszegülve a természeten akar erőszakot tenni, annak nem lesz kisebb a vétke akkor sem, ha minden ember előtt rejtve marad is, és nem lesz nagyobb azáltal, ha valamennyien látják. Mert nem a vélelem szerint, hanem valóságosan árt önmagának, aki így tesz."[22] Antiphón az érvelést a *nomosz/phüszisz*

[21] *Ugyanott*.
[22] *Ugyanott*.

antitézisével zárja, amelyből a törvények emberi természetre nehezedő súlyát karikírozza: „Ezek általában azért szorulnak vizsgálatra, mert a legtöbb dolog, amit a törvény szerint igazságosnak tartunk, ellenségesen áll szemben a természettel. E törvényeket ugyanis a szem számára hozták, hogy megszabja, mit kell és mit nem szabad látnia. A fül számára, hogy megszabják, mit kell és mit nem szabad hallania. A nyelv számára hozták, hogy megszabják, mit kell és mit nem szabad mondania. A kéz számára hozták, hogy megszabja, mit kell és mit nem szabad megtennie. A láb számára hozták, hogy megszabják, hová kell és hová nem szabad lépnie. Az értelem számára hozták, hogy megszabják, mire kell és mire nem szabad vágyakoznia. A természet számára semmivel sem kevesebb vagy természetesebb az, amit a törvények tiltanak az emberek számára, mint amit parancsolnak."[23] A konvención alapuló törvények emberre nehezülő terhét Hippiasz is megfogalmazza, a fragmentum Platón Prótagorasz-dialógusából ismert: „Férfiak, ti, akik itt jelen vagytok, szerintem a természet szava, nem pedig a törvény betűje szerint mi valamennyien rokonok, egymáshoz tartozók és polgártársak vagyunk. Hiszen a hasonló természettől fogva rokona a hasonlónak, a törvény pedig, az emberek zsarnoka, sok esetben erőszakot követ el a természeten."[24] A töredék több szempontból is izgalmas, egyfelől az anthiphóni felismeréssel mutat összhangot, miszerint a konvenciókon alapuló, betűkkel írt parancsok zsarnoki módon nehezednek az emberre, ezért olykor bizonyára individuális érdekeink alapján szabadulni próbálunk alóluk, másfelől pedig az egyenlőség gondolatának is megtaláljuk egyik első megfogalmazását: a hasonló a hasonlónak rokona, természettől és nem írott törvénytől fogva. A természetjog egyik legkorábban megfogalmazott tézise ez. A törvény/természet fenti ellentéte alapján a természet összeköt, a törvény elválaszt, hiszen éppen a természet ellenére parancsol. A természet ilyen tekintetben az egyetlen olyan alap, ami a cselekedetek emberi motívumát adhatja, ha a törvényeket zsarnoki erőszakkal nehezedőknek tartjuk, ez esetben a törvények alulértékeltekké válnak, mégpedig radikális módon, főleg abban az esetben, ha a természetünk ellenére valók. Ez az első megkülönböztetése a természet parancsainak és a pozitív parancsoknak, az utóbbiak kizárólag emberi eredetűek. Világosan kiderül, hogy csak az első körbe tartozó parancsok lehetnek érvényesek és örök érvényűek, az utóbbiak érvényessége változhat. A szofisták az embert teszik meg a szabályalkotás egyetlen ágensének; a gondolkodó embert minden dolog mércéjeként definiálják. A normák az ember és környezete összhangját tükrözik, abból születnek, ahogyan az ember önmagát és környezetét látja, és amilyennek látni szeretné a jövőben. Minden törvény, norma, az etikai szabályokat is beleértve emberi produktum, és mint ilyen, nem lehet abszolút, ki van téve az állandó változásnak, sőt a pusztulásnak is.

[23] *Ugyanott*.

[24] Platón: *Prótagorasz*. 337d. Ford. Faragó László. In *Platón összes művei I–III*. Budapest, Európa Kiadó, 1984.

Zárszóképpen a szofisták egalitárius eszméjét említem meg, hiszen az emberek közti egyenlőségnek a gondolata is a szofistáknak köszönhető. A felvetés pedig azért is tekinthető csodálatosnak, mert azt az elitista szemléletet próbálná elkerülni, miszerint a természet titkait kutatni és érteni nem mindenki számára elérhető, ez utóbbi különösen Platónra volt érvényes, aki a bölcseletet kizárólag az arra érdemeseknek tartotta fenn. Antiphón a következőképpen fogalmaz: „Azokat, akik nemes atyától származnak, tiszteljük és megbecsüljük, míg azokat, akik nem előkelő házból származnak, nem tiszteljük és nem becsüljük meg. Ebben a kérdésben úgy viselkedünk egymással szemben, mint a barbárok; hiszen természettől fogva valamennyien egyenlőek vagyunk, a barbárok és a görögök egyaránt. Ez a tény minden ember számára lehetővé teszi, hogy a természettől fogva szükségszerű dolgokat vizsgálja. Ezek mindenki számára megszerezhetőek, s ebben semmi különbség nincs közöttünk, akár barbár az ember, akár görög. Hiszen valamennyien a szájunkon és az orrunkon veszünk levegőt és a kezünkkel fogjuk meg az ennivalót mindnyájan."[25]

Szakirodalom

Arisztotelész: *Rétorika.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1982.

Bárány István: Szofisták Athénban: egy angol liberális látomása. *Ókor. Folyóirat az antik kultúrákról,* 5. évf. 1. szám (2006). 44–49. o.

Burnet, John: *Greek Philosophy.* 1. kötet. *Thales to Plato.* London, Macmillan and Co. Limited, 1928.

Gargian, Michael (szerk.): *Anthipon, The speeches.* Cambridge, Cambridge University Press, 1997. 14.

Guthrie, William Keith Chambers: *The Greek Philosophers from Tahales to Plato.* London – New York, Methuen, 1984.

Hegyi Dolóresz – Kertész István – Németh György – Sarkady János: *Görög történelem a kezdetektől Kr. e. 30-ig.* Budapest, Osiris, 1996.

Hérodotosz: *Görög–perzsa háborúk.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1967.

Kerferd, George Briscoe: *A szofista mozgalom*. Budapest, Osiris Kiadó, 2003.

Németh György: *A poliszok világa.* Budapest, Korona Kiadó, 1999.

Platón: *Összes művei.* 1–3. kötet. Budapest, Európa Kiadó, 1984.

Plutarkhosz: *Párhuzamos életrajzok.* Budapest, Magyar Helikon, 1965.

Reale, Giovanni: *Isatoria filosofiei antice 2. Sofiști, Socrate și mici socratici.* Galaxia Gutenberg, 2008.

Ritoók Zsigmond – Sarkadi János – Szilágyi János György: *A görög kultúra aranykora.* Budapest, Gondolat Kiadó, 1987.

Szabó Árpád: *Periklész kora.* Budapest, Magvető Kiadó, 1977.

Steiger Kornél: *A szofista filozófia. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Atlantisz Kiadó, 1993.

[25] Antiphón: *idézett mű,* 87 B 44.

Autokrácia és autoriter rezsim

Észrevételek két osztályozó kategória jelentéséhez és használatához*

TAKÁCS PÉTER

Ez az írás az államok és politikai rendszerek tipológiájának és rendszerezésének egy speciális kérdésével foglalkozik. A klasszifikációs elméletekben megszokott, hogy a kormányzati rendszerekre utaló közjogi jellegű kategóriák – például „prezidenciális köztársaság", „parlamentáris monarchia" stb. – mellett, sőt olykor helyett, különböző *értéktartalmakat* kifejező fogalmakat használunk. Így Montesquieu nyomán sokan beszéltek és beszélnek ma is „despotikus", azaz „zsarnoki" államokról; a XIX. században – a múltra visszatekintve – egyes államokat „abszolutista" jelzővel illettek; a XX. században pedig Carl Schmitt és mások munkásságának hatására széles körben elterjedt a „diktatúra" fogalma és a „diktatórikus állam" kategória. Ezeket a dolog természeténél fogva nem lehet értékmentesen használni. Az államok értékalapú osztályozásának vonzereje olyan erős, hogy néha még az eredetileg formális-jogi kategóriák is ilyen jelentést vettek fel. Ez történt például akkor, amikor a „jogállam" tartalmát a XIX. században a „rendőrállamként" felfogott „rendészeti állammal" *(polizey-Staat),* egy évszázaddal később pedig a „totális állammal" szembeállítva határozták meg.

Az értéktartalmat kifejező osztályozó kategóriák[1] körébe tartozik az *autokrácia* és az *autoriter rendszer* is. Mindkettő meglehetősen régi, de az elmúlt két évtizedben új tartalmat kaptak, s miközben korábbi jelentésükből is megőriztek valamit, új jelentésükkel terjedtek el szélesebb körben. Elterjedésük fő oka, hogy sokan önálló kategóriát kerestek az ún. poszttotalitárius, de különösen a 2000 utáni *kelet-európai* államfejlődésre, ahol azok alkalmasnak mutatkoztak Vlagyimir V. Putyin Oroszországának és az ahhoz hasonló államoknak a minősítésére. Mások (az előbbiektől függetlenül) a *távol-keleti* „fejlesztő államok" egyes változatait, például a három év-

* Ez a tanulmány a K 108790 számú, *A modern állam változásai – Történeti perspektívák és a jelenkori kihívásokra adott válaszok* című OTKA-program keretében és annak támogatásával készült.

[1] Az államok klasszifikációjára irányuló elméletekben e kategóriák mai jelentése két-három évszázados múltra tekinthet vissza, ami azt is jelenti, hogy hátterükben a modern európai kultúra új értékei – a *szabadság,* az *egyenlőség,* az *autonómia* és a *szolidaritás* („testvériség") – állnak. Számos új klasszifikációs megoldás már eredetileg is politikai tartalmú volt, a többi pedig később vált azzá, s igen sok az állam és a jog újkorban megváltozott viszonyát – a jog *eszméjét, uralmát* vagy a politika feletti *dominanciáját* – állította középpontjába.

tizeden át Li Kuang-jao elnök által vezetett Szingapúrt írták le velük. Ismét mások pedig (s az előbbiektől is függetlenül) a *közel-keleti* és *észak-afrikai* országokban, például a Bassár el-Aszad által irányított Szíriában kialakult állami-politikai struktúrákra alkalmazták. S végül, ha már így elterjedt, egyesek alkalmasnak gondolták a közép- és dél-amerikai, az afrikai és ázsiai *diktatúrák* bizonyos fajtáinak kategorizálására is. Arra a kérdésre, hogy helyes-e e kategória ilyen széles körű alkalmazása, alább visszatérek. Hazai szakirodalmunkban e kategóriák két-három éve terjedtek el, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a 2010/11-ben lezajlott rendszerváltozás során létrejött állami és politikai rend nem jellemezhető érdemlegesen az olyan kategóriákkal, mint a „diktatúra", a „maffiaállam", a „fasisztoid mutáció",[2] és így tovább.

Bár az *autokrácia* és az *autoriter rezsim* jelentése között van némi tartalmi kapcsolat, sőt kisebb átfedés is, azok érdemben két külön, egymással csak laza kapcsolatban álló klasszifikációs kategóriát jelentenek. Ennek ellenére kapcsolatba hozhatók, s ez gyakran meg is történik. E tanulmány végén megvizsgálom, hogy milyen viszonyban gondolják el őket egymáshoz képest.

Az autokrácia (önkényuralom)

Az *autokrácia* a bizánci időkben keletkezett, ógörög elemekből képzett szó: az αὐτός (*autósz:* ön-, maga, neki) és a κράτος (*krátosz:* uralom) szavak összetétele. Eredetileg a bizánci császárra utalt, aki αὐτοκράτωρ *(autokrátor)* volt. A pozíció magyarázata Bizánc ún. társcsászári intézménye: a két császár közül ugyanis csak az első volt korlátlan úr, minden kötöttség nélküli hatalom birtokosa, ám ő nem viselt megkülönböztető jelzéseket. Ezt a császárt ezért a bizánciak *autokratór*nak mondták, amit talán főcsászárra lehetne magyarítani (bár ez ugyanolyan falsul hangzik, mint az „alkirály" szavunk).

Az αὐτοκράτωρ[3] közvetlen jelentése: egyvalaki, aki „maga által" uralkodik. Mivel azonban ennek semmi értelme nincs, később egy konvencionális tartalom kapcso-

[2] Lásd például Szalai Erzsébet: A diktatúra indiszkrét bája. *Népszabadság,* 2011. szeptember 18.; Magyar Bálint – Vásárhelyi Júlia (szerk.): *Magyar polip. A posztkommunista maffiaállam.* Budapest, Noran Libro Kiadó, 1. kötet: 2013, 2. kötet: 2014, 3. kötet: 2015; Magyar Bálint: *A magyar maffiaállam anatómiája.* Budapest, Noran Libro Kiadó, 2015; Ungvári Rudolf: *A láthatatlan valóság. A fasisztoid mutáció a mai Magyarországon.* Budapest, Pesti Kalligram, 2014.

[3] Az *autokratór* eredetileg különbözött a *deszpotésztől*, amit Bizáncban *uralkodói cím*ként használtak. Mint közismert, ez utóbbinak van magyar vonatkozása is. Az első középkori *deszpotész* ugyanis a mi III. Béla királyunk volt – igaz, nem Magyarországon. Sokak számára emlékezetes, hogy I. Mánuel Komnénosz bizánci császár megállapodott a későbbi III. Béla apjával, III. Istvánnal, hogy Bélát Konstantinápolyba küldik tanulni, ahol majd feleségül veszi Mánuel lányát, s – mivel Mánuel Komnénosznak nem volt törvényes fia – ő örökli a császári címet. Az eljárás az örökbefogadás egy sajátos, középkori változata volt, hatalmi elemekkel vegyítve. Görög nevet adtak neki, és egy új udvari címet kreáltak számára: Bélából Alexiusz *deszpotész* lett. Mint ilyen, a bizánci udvar hierarchiájában ő állt a

lódott hozzá. Eszerint az *autokrácia* – már amennyiben nem valamilyen mellékjelentéssel használják – általában az „egyeduralomra", az *autokrata* pedig az „egyszemélyi uralom" alanyára utal. Érthetjük úgy is, hogy az az egyvalaki nem Isten, nem a nép, s nem is valamely csoport megbízásából, hanem a „maga erejéből" lett uralkodó, vagy ha más megbízásából lett is, a „maga erejéből" maradt az.

Így már van értelme: az *egyszemélyi,* az önálló erőből létrehozott, önállóan *megalapozott* és/vagy a gyakorolt hatalomra utal. Ez utóbbi elem miatt a szó jelentésének az önkényesség is része lett: mivel az autokratának nem kell bevonnia másokat a kormányzásba, ezért uralma könnyen *önkényes*sé válhat, s rendszerint azzá is válik. E jelentések hosszú idő alatt váltak a fogalom részeivé.

Az elmúlt három-négy évszázad során az autokráciának három jellegzetes felfogása és elmélete alakult ki, s az azokban kifejtett tartalom mintegy rárétegződött az alapjelentésre.

1.

Az *autokratikus állam* kifejezést az államtani irodalomban tudomásom szerint először a göttingeni államtudományi iskolához tartozó német történész, Arnold Hermann Ludwig Heeren (1760–1842) használta. Azokra az államokra utalt vele, amelyekben a kormány nem csupán *végrehajtja* az általános akaratot, hanem meg is fogalmazza, tehát *ki is fejezi*. Különböző történeti műveiben, de különösen az európai államok és gyarmataik történetéről írott kézikönyvében[4] Heeren despotizmusokat, köztársaságokat és autokráciákat különböztetett meg. Azt hangsúlyozta, hogy az államoknak vannak olyan fajtái, ahol az uralkodó nem Istentől (ez nála: *despotizmus*), s nem is a néptől (ez nála: *köztársaság*) származtatja a hatalmát, hanem saját maga alapozza meg (értsd: saját magára vonatkoztatva igazolja), és a lehetőségekhez képest egyedül gyakorolja. Ezek az *autokráciák*. Ugyanitt szembeállította az „alkotmányos" és az „autokratikus" monarchiát is,[5] mondván, hogy az előbbiben a döntéseket egy képviseleti testület hozza, melynek eljárása nyilvános, míg az utóbbiban nincs ilyen testület és nyilvános döntéshozatali eljárás. Mint látható, ez a jelentés eltér a bizánci jelentéstől. Az autokratikus állam a hatalomgyakorlás technikáit il-

második helyen. Egykori kiváló bizantinológusunk, Moravcsik Gyula szerint a *deszpotész* a magyar *úr (urum)* szó tükörfordítása volt; ezt azonban más kiváló bizantinológusok vitatják. E kérdéssel itt hely hiányában nem foglalkozhatok.

[4] Lásd Heeren, Arnold Hermann Ludwig: *Handbuch des Geschichte des europäischen Staatensystems und seiner Colonies.* Göttingen, J. F. Römer, 1809, [3]1819. A mű – a korban nem mindig jellemző módon – igen hamar megjelent angolul is: *A Manual of the History of the Political System of Europe and its Colonies.* 1–2. kötet. Oxford, Talboys, 1834.

[5] *Ugyanott,* (a német kiadásban) 826–827. o., illetőleg (az angol kiadásban) 2. kötet, 404. o.

letően Heerennél közel áll a zsarnoksághoz, sőt – amennyiben az általános akarat nemcsak a közügyekre, hanem a polgárok magánügyeire is kiterjed – szerinte azzá is alakul át. Ez már a terminus második fő jelentése felé mutat.

2.

Miután használatba jött, a szóhoz az önkény gondolata vagy legalábbis annak lehetősége társult, amit – az alkotmányosság eszméjének terjedése idején – rögtön az *alkotmányos korlátok nélküli* hatalomgyakorlásként értelmeztek. A terminussal a XIX. században az „önkényurakra" (régies magyarsággal: a „kényurakra") és rendszerükre: az önkényuralomra utaltak. Ilyen értelemben használták a magyar történelem egy korszakára (1849–1853) a „Habsburg-önkényuralom" kifejezést a „Habsburg-abszolutizmus" mellett. Az abszolút monarchiákra alkalmazva a szót, ahhoz gyakran hozzágondolták az isteni kiválasztottságot, az Isten általi felhatalmazottságot vagy szentesítést is.

E jellemzők miatt e kifejezéseket használták már a XVIII–XIX. században az orosz állam leírására, illetőleg az orosz uralkodó megjelölésére – olykor maguk az oroszok is. Az uralkodói hatalmat megjelölő orosz szó (самодержец, *szamogyerzsec,* kb. egyeduralkodó) – amint arra több mai történész, a hazai szakirodalomban például Sashalmi Endre rámutatott[6] – a görög αὐτοκράτωρ *(autokrátor)* tükörfordítása. A bizánci császár egyik titulusát először a cári címet még nem használó moszkvai nagyfejedelem, „minden oroszok ura", III. Iván (uralk.: 1462–1505) vette fel, de a fenti jelentés csak később kapcsolódott hozzá. A bizánci befolyástól megszabaduló orosz államban a *szamogyerzsec* nem az uralkodó és az alattvalók viszonyára vonatkozott, hanem az uralkodói hatalom forrását jelölte: olyan uralkodót illetett meg, akit közvetlenül Isten hatalmazott fel az uralkodásra.[7] Az orosz uralkodók másik címe a государ (*goszudar,* kb. korlátlan úr, fejedelem)[8] volt, főleg a társadalom nem szabad elemei számára. E két jelentéselem a XVIII–XIX. századra összeolvadt: I. Miklós egy 1832-es rendelete szerint „az orosz császár" *(imperator Rosszijszkij),* tehát a cár autokratikus és korlátlan uralkodó *(goszudar szamogyerzsavnij i nyeograniycsennij)*. „Legfelső hatalmának nemcsak félelemből, hanem lelkiismeretből is engedelmeskedni kell, mert azt maga Isten parancsolja".[9] Ezek után érthető, ha az amerikai történész, Gustave Alef (1922–1996) a „moszkovita autokrácia" eredetéről írott munkájában így határozta meg az autokráciát: „Az autokrácia olyan autoritás,

[6] Sashalmi Endre: Autokrácia, abszolutizmus, isteni jogalap: a 16–17. századi moszkvai hatalmi ideológia fő jellemzői és tipológiája. *Aetas*, 13. évf. 1. szám (1998) (www.aetas.hu).

[7] Lásd e tekintetben még Isabel de Madariaga tanulmányát (adatai alább).

[8] Az orosz nyelv elsajátításának kényszerétől mentesen felnőtt olvasó számára megjegyzem itt, hogy a государство *(goszudarsztvo)* mai jelentése: állam, állami, állapot.

[9] Idézi Sashalmi Endre: *idézett mű,* ugyanott.

amely mentes az alkotmányos vagy hagyományos korlátozásoktól. Általában az isteni szentesítés igénye kíséri".[10] Az erre épülő közjogi rend Oroszországban lényegében 1905-ig állt fenn.

3.

Az *autokrácia* harmadik – a korábbiakhoz képest teljesen új és modern – jellegzetes jelentése a XX. században az osztrák–amerikai államjogász és jogfilozófus, Hans Kelsen (1881–1973) műveiben jutott szerephez. Általános államtanában Kelsen az állami és politikai rendszerek két fő formáját különböztette meg: a demokráciát és az autokráciát.[11] E két államformát egy idealizált skála végpontjain képzelte el; úgy, hogy a valóságos államok vagy az egyikhez, vagy a másikhoz kerülnek közel. Alapgondolata az volt, hogy az állami rend mint jogrend lényegében „kényszerrend", s mint ilyen, elvileg és általában a szabadság ellentéte: „a szabadság eszméje" – fogalmazott egy helyütt[12] – „minden állam negációja". Ennek alapján az államformaképzést meghatározó fő kérdést Kelsen abban látta, legalábbis korai műveiben, hogy a rendnek alávetettek részesülnek-e a norma megalkotásának lehetőségében. „Demokrácián" olyan rendszert értett, ahol azok a személyek alkotják meg a kényszerítő normákat, akik e normáknak alá vannak vetve, s ebben az értelemben mindenki részt vesz a normaalkotásban. Ennek ellenpontja az „autokrácia", ahol a normáknak alávetettek teljesen ki vannak zárva a rend megalkotásából, mert az egyetlen ember dolga és joga, aki viszont nincs alávetve e rendnek. E megközelítésben nem az az érdekes, hogy a két kategória formálissá vált, vagy hogy mindennek szinte semmi köze nem volt az addigi fogalmi hagyományhoz, hanem az, hogy Kelsen – talán azért, mert politikai értékeit illetően liberális és demokrata volt – szükségszerűen összekapcsolódónak tüntette fel a szabadság (liberalizmus) és a többségi uralom (demokratizmus) – egyébként nem szükségszerűen összekapcsolódó – szempontjait. Az autokrácia számára olyan államforma volt, amely mind a kettőt tagadta.[13]

[10] Alef, Gustave: *The Origins of Muscovite Autocracy: the Age of Ivan III.* Wiesbaden, Harrassowitz, 1986. 10. o. (Idézi Sashalmi Endre: *idézett mű,* ugyanott).

[11] Kelsen, Hans: *Allgemeine Staatslehre.* Berlin, J. Springer, 1925. 320–326. o. Lásd még Kelsen, Hans: *Grundriß einer allgemeinen Theorie des Staates* (1926), magyarul: *Az államelmélet alapvonalai.* Ford. Moór Gyula. Szeged, Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1927 és Miskolc, Bíbor, 1997. 93–95. o.

[12] Kelsen, Hans: Az államelmélet alapvonalai. *Idézett kiadás,* 93. o. Az e kis kötet mögött álló vaskos alapmű, az *Allgemeine Staatslehre* e problémát bonyolultabban közelíti meg; vö. *idézett kiadás,* 320–322. o.

[13] Érdekes, hogy amikor a kelseni elméletre sok vonatkozásban támaszkodó, sőt egyik államelméleti munkáját nyelvünkre átültető magyar jogfilozófus, Moór Gyula, átvette tőle az *autokrácia* kategóriát, akkor annak értelmezésekor hallgatólagosan az egyik korábbi jelentéshez tért vissza. Nem csoda, hiszen Moór egy másféle értékrend híve volt. Moór azt olyan államformaként határozta meg, amely

+ 1?

Amikor azt látjuk, hogy a mai magyar állami és politikai rendszert többen is – például Kornai János[14] vagy alkalmilag Kis János[15] és mások – autokráciaként határozzák meg, akkor először is azt kell megkérdeznünk, hogy a fogalmat valamelyik fenti értelemben használják-e. Válaszom: bár a hazai szóhasználatban mindhárom jelentés elemei megtalálhatók, főleg persze a másodiké, összességében a magyar szerzők nem ilyen értelemben használják a fogalmat. A második kérdés: ha ez igaz, milyen értelemben teszik? Erre még visszatérek, de már itt megelőlegezem a választ: a hazai szóhasználatban az *autokrácia* – részben legalábbis – *autoriter rendszert,* vagyis *tekintélyuralmat* jelent, amit úgy értelmeznek, helyesen, mint a demokrácia és a diktatúra vagy inkább a demokrácia és a totalitarizmus közötti valamilyen *köztes állapot*ot.

Az autoriter rezsim (tekintélyuralmi rendszer)

Az „autoriter" jelző az *autoritás* szóból ered, ami – bár számos jelentése van – e kontextusban elsősorban az *erőszakos* hatalomgyakorlásra utal, melynek során a hatalom gyakorlója *tekintély*t szerez vagy – s ez végeredményét illetően majdnem ugyanaz – tiszteletet parancsol. A terminus nyelvileg is, tartalmilag is azt sugallja, hogy valamely államban, illetőleg politikai rendben a hatalom *tekintély* által megalapozott *archaikus* tényezőinek nagyobb szerepe van, mint az önkéntes *megegyezésen* alapuló vagy *kooperatív* elemeinek. Azaz a hatalom inkább az *erő* és a *hierarchia* révén integrál, semmint koordinál, s inkább *engedelmesség*re tart igényt, semmint önkéntes együttműködésre ösztönöz. Mivel azonban ezt a modern államfejlődés egy bizonyos korszakában teszi, ezért tekintettel van annak már kialakult jellegzetes intézményeire, például a parlamentre, melyet nem számol fel, sőt úgy tünteti fel önmagát, mint ami orvosolja ennek bajait. Az így megszerveződő hatalom ugyanakkor nem egy-

egyetlen személy kezében összpontosítja az államhatalmat, aki aztán *tetszése szerint* élhet vele. Vagyis az autokrácián lényegében korlátok nélküli abszolutizmust értett.

[14] Kornai János már 2011-ben ezt a terminust használta egy publicisztikában: „a politikai formáció, amelyben élünk, *autokrácia*" – fogalmazott (lásd Számvetés. *Népszabadság,* 2011. január 6.). Öt évvel később egy szakcikkben ugyancsak *autokrácia*ként írta le a magyar helyzetet; vö. Kornai János: Még egyszer a „rendszerparadigmáról". Tisztázás és kiegészítések a posztszocialista régió tapasztalatainak fényében. *Közgazdasági Szemle,* 63. évf. (2016. október). 1074–1119. o.

[15] Lásd Kis János: *Az autokráciák fogalmi topográfiájához. Előadás* „A nép nevében?"*című konferencián.* DE ÁJK Alkotmányjogi Tanszék – CEU Politikatudományi Tanszék, 2016. január 12., elérhető a YouTube-on: https://www.youtube.com stb. Utalásszerűen Kis János: *Mi a liberalizmus? Esszék, tanulmányok, 1985–2014.* Pozsony, Kalligram, 2014. 537. o. Publicisztikában: Kis János az orbánizmus válságáról és a tüntetésekről (interjú). *Magyar Narancs,* 2014/51. szám, december 18.; Kis János: Népszavaztatás után. *Magyar Narancs,* 2016/41. szám, október 13.

szerűen az állami intézményrendszer révén formálja az uralmi viszonyokat, hanem egy szélesebb politikai rend viszonyai között alakítja azokat.[16]

Az ilyen rendszerek korai formái az I. világháború utáni Európában jöttek létre, s ekkor született a magyar kifejezés régies változata is: a *tekintélyi kormányzat*. E rendszereket hazai szakirodalmunkban Ottlik László (1895–1945), Egyed István (1886–1966) és Csekey István (1889–1963) már az 1930-as években elemezte.[17] Az *autoriter rezsim* (tekintélyuralmi rendszer) terminus az 1960-as években terjedt el a szakirodalomban, elsősorban az Egyesült Államokban élő spanyol politológus-szociológus, Juan José Linz (1926–2013) elemzései nyomán. Linz először a francóista spanyol államot írta le vele, majd kidolgozta az ilyen rendszerek általános elméletét is. Azt állította, hogy Francisco P. H. T. Franco rendszere (1937–1975) nem totalitárius, és nem is demokratikus, hanem autoriter: olyan, ami e kettő közé helyezhető egyedi jellegzetességekkel bír.[18]

PÉLDÁK, KÉRDÉSEK

A kifejezés aztán az 1970-es évektől a jobb- és baloldali nem demokratikus, de nem is érett totalitárius rendszerek afféle gyűjtőfogalma lett. Autoriternek mondták – például – az egyébként kereszténydemokrata António de Oliveira Salazar miniszterelnökségét Portugáliában (1932–1968)[19] és – visszatekintőleg – a francia Philippe Pé-

[16] Ez az egyik oka annak, hogy a 2010/11-es magyarországi fordulat az itthoni szóhasználat szerint akkor is „rendszerváltozásnak" nevezhető, ha a tulajdonviszonyokban vagy a gazdaság és politika viszonyában beállott változás nem emlékeztet az 1989/90-es „rendszerváltozásra", az állami intézményrendszer terén beállott változások pedig inkább a folyamatosság látszatát erősítik, s nem a megszakítottságot. A „rezsimváltozás" fogalmával operáló politológiai szakirodalom (lásd például Körösényi András: A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim. In Körösényi András [szerk.]: *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után.* Budapest, Osiris – MTA TK PTI, 2015. 401–422. o.) a bekövetkezett változás jelentőségének eliminálását vagy jellege egyértelmű meghatározásának elkerülését szolgálja.

[17] Ottlik László: Parlamentarizmus és diktatúra (1–4). *Magyar Szemle,* 5. évf. (1932). XIV. kötet, 4. szám és XV. kötet, 1–3. szám. 387–396., 97–104., 193–200. és 288–296. o.; Egyed István: Az új államrendszerek és a magyar alkotmány. *Magyar jogászegyleti értekezések es egyéb tanulmányok.* 3. évf. (1933). Klny., 1–22. o.; Csekey István: Tekintélyállam és a magyar alkotmány. Der autoritäre Staat. *Jog,* 1936/6. szám. 76–88. o.

[18] Linz, Juan J.: An Authoritarian Regime: The Case of Spain. In Allard, Eric – Littunen, Yrjo (szerk.): *Cleavages, Ideologies and Party Systems.* Helsinki, Academic, 1964. J. J. Linztől lásd még: The Perils of Presidentialism. *Journal of Democracy,* 1. évf. 1. szám (1990). 51–69. o., magyarul: Az elnöki rendszer veszélyei. *Politikatudományi Szemle,* 1992/1. szám. 142–159. o.; *Totalitarian and Authoritarian Regimes.* London, Lynne Rienner, 2000.

[19] Lásd erről például Pinto, António Costa: *Salazar's Dictatorship and European Fascism. Problems of Interpretation.* New York, Columbia University Press, Social Science Monographs, 1995.

tain rendszerét az ún. Vichy-Franciaországban (1940–1944).[20] Később e kategóriába gyömöszölték bele a „megenyhült", ti. terrorisztikus vonásaikat elhagyó, strukturális sajátosságaikat ugyanakkor fenntartó késő totalitárius szocialista államok egyes változatait is; így például Kádár (Csermanek) János 1957/1963 és 1989 közötti Magyarországát, Josip Broz Tito 1948 és 1980 közötti Jugoszláviáját, valamint a Władysław Gomułka, majd Edward Gierek által vezetett, 1956 és 1970, illetőleg 1970 és 1980 közötti Lengyelországot.

Az „autoriter rezsim" jellegzetesen klaszterfogalom,[21] melynek egymástól nagyon különböző jellemzőkkel bíró elemei is lehetnek. Ezért idesorolható egyfelől az olajozottan működő látszat-parlamentarizmus, másfelől a parlamentarizmusnak még a látszatát sem felmutató autoriter diktatúra is. Néha – nyilvánvaló túlzással és a fogalom kereteit szétfeszítve – még a jól működő prezidenciális vagy félprezidenciális rendszert, például Charles de Gaulle 1958 utáni uralmát, a gaulle-izmust is autoriternek mondják.[22] Ez azért túlzás, mert nem minden *autoriter,* ami erős *autoritásra épül*, s az „autoriter hang" lehet pusztán hatalomgyakorlási stílus is, strukturális háttér nélkül. A „tekintélyuralmi rendszer" mindazonáltal meghatározott struktúrát jelent (amit alább bemutatok). Így például Franciaországban De Gaulle 1958-tól 1969-ig hatalmon volt, mégsem jutott eszébe, hogy korlátoznia kellene vagy lehetne a sajtószabadságot, ahogyan azt az autoriter rezsimek vezetői a kezdet kezdetén rögtön megteszik. Ezért mondható: komoly autoritást épített fel, rendszere mégsem volt autoriter. A kibontakozó autoriter diktatúra közismert példája Engelbert Dollfuss kancellársága Ausztriában (1932–1934),[23] a kibontakozotté pedig Józef Piłsudski rendszere Lengyelországban (1926–1935).

A klaszter-jelleget az utóbbi évtizedekben az is erősítette, hogy a politikatudományi szakirodalom nemcsak az 1990 után kiépülő kelet-európai rendszerek közül

[20] Lásd erről Paksy Máté: *A konstitucionalizmus archeológiája*. Budapest, Gondolat, 2014. 236–237., 241. és 245. o.

[21] A *klaszter* itt arra utal, hogy a különböző halmazoknak egymástól szinte mindenben eltérő elemei is lehetnek, feltéve, hogy van olyan halmaz, amellyel van egy közös elemük. A wittgensteini *családi hasonlóság* kifejezés talán hasznosabb. A *családi* jelző (Ludwig Wittgenstein nyomán, de szabadon példálózva) azt jelenti, hogy négy testvér a következőképpen is hasonlíthat: Annának és Hannának a szeme *(k)* hasonlít egymásra, de arcuk más vonásai nem nagyon, Hannának és Pannának ugyanolyan a szája *(s)*, de másban nem hasonlítanak, Pannának és Blankának pedig szinte egyforma az orra *(z),* de szemük és szájuk már különbözik. Tehát a négy gyermek arcán nincs *egy* olyan vonás, amelyik *mindegyikükben* közös lenne (így vonásaik egy „klaszter" részei). Ám ha *rájuk nézünk,* mégiscsak az lesz a benyomásunk, hogy testvéreket látunk, mert nagyon hasonlítanak egymásra. Vagyis a klaszterképző tényező *nem tetszőleges,* hanem annak *„rájuk nézve",* az arcukon kell meglennie.

[22] Lásd például Soós Eszter: Charles de Gaulle és a karizma mindennapivá válása. In Antal Attila (szerk.): *Politikatudományi Tanulmányok.* Budapest, k. n. 2012. 23–48. o. Lásd még Enyedi Zsolt – Körösényi András: *Pártok és pártrendszerek.* Budapest, Osiris, 2004.

[23] Lásd a következő kötet egyes tanulmányait: Bischof, Gunter – Pelinka, Anton – Lassner, Alexander: *The Dollfuss-Schuschnigg Era in Austria.* Contemporarian Austrian Studies, 11. kötet. New Brunswick, Transaction Publisher, 2003.

minősített többet autoriternek – így mindenekelőtt Putyin Oroszországát (2000-től), Lukasenko Fehéroroszországát (1994-től), a különböző elnökök által vezetett Ukrajnát[24] és a 2010 utáni Magyarországot[25]–, hanem egyre több Európán kívüli ország rendszeréről állította ezt.[26] Például – okkal vagy (nemritkán) ok nélkül – így minősítették Szaúd-Arábiát és Bahreint, a Moammer Kadhafi által vezetett Líbiát (1969–2011), a Hoszni Mubárak alatti Egyiptomot (1981–2011), a Bassár el-Aszad uralma alatti Szíriát (2000-től), valamint a Homeini és Hámenei ajatollahok által vezetett Iránt (1979-től) is. Mások szerint éveken, sőt évtizedeken át autoriter volt a Dél-afrikai Köztársaság (1994-ig), Argentína (1966–1973), Brazília (1964–1985), valamint Tajvan (1947–1980) és Burma (1962–2011) is. Ha mindez igaz, akkor a terminusnak nem lehet értelmes jelentést adni. Mindez azonban nem feltétlenül igaz.

Komoly szakirodalmi viták tárgya az is, hogy autoriter rezsimnek tekinthető-e a magyar ún. Horthy-rendszer (1920–1944). A részben politikailag motivált, részben azonban tudományosan megérvelt *igen*ek és a *nem*ek mellett e kérdésre vonatkozóan akad olyan válasz is, amely szerint az ún. Bethlen-konszolidáció korszakában *még nem,* a Gömbös-, Imrédy- és Teleki-kormányok alatt, vagyis 1932-től azonban *már (talán) igen*.[27] A Horthy-korszak minősítése egyebek mellett azért is érzékeny probléma, mert sok (bár nem minden) vonása hasonlít a két világháború közötti Lengyelország rendszeréhez, amit történészek alkalmasint tárgyalnak is,[28] s az ún. szanációs rendszert egyértelműen „autoriter diktatúrának" tartják. Lengyelországgal szemben ugyanakkor Magyarországon nem tiltották be a pártokat (mármint nem mindegyiket), bár húsz éven át kétségtelenül mindig egy párt vagy politikai erő nyerte meg a választásokat, és voltak betiltott pártok is. Ráadásul régi hagyomány, hogy a magyar nyelv használói csak a kommunisták uralmát nevezik „diktatúrának"; Horthy Miklós rendszere esetén azonban (Szálasi Ferenc hatalomra kerüléséig értve azt) szinte mindenki vonakodik e szóhasználattól.

Még ennél is problematikusabb, hogy a közéleti vitákban néhányan az ún. Kádár-korszak (1957/1964–1989) egyes tendenciáit a Horthy-korszakéhoz hasonló-

[24] Gel'man, Vladimir (szerk.): *Authoritarian Modernization in Russia. Ideas, Institutions, and Policies*. London, Routledge, 2016; White, Stephen – Korosteleva, Elena – Löwenhardt, John (szerk.): *Postcommunist Belarus.* H. n., Rowman & Littlefield Publisher, 2005.

[25] Guriev, Sergei – Treisman, Daniel: How Modern Dictators Survive. Cooptation, Censorship, Propaganda, and Repression. *CEPR Discussion Paper.* 2015. DP10454. Lásd http://cepr.org stb.

[26] Levitsky, S. – Way, L. A.: *Competitive Authoritarianism. Hybrid Regimes after the Cold War.* New York, Cambridge University Press, 2010.

[27] Lásd Boros Zsuzsanna: Autoriter típusú volt-e a Horthy-kori magyar politikai rendszer? Korabeli és mai nézőpontok. *Acta Facultatis Politico-iuridicae Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae*. 2006 [2007]. Tomus XLIII. 99–130. o.; Szabó Dániel – Boros Zsuzsanna: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944) – Parlament, pártok, választás*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2008. 369. ssk. o.

[28] Az újabb szakirodalomban például a lengyel Jerzy Kochanowsky és a magyar Boros Zsuzsanna tette ezt.

nak mondják, s ezzel már-már szétbogozhatatlanul összekuszálják a történeti és az analitikai elemzés szálait. Bár a Kádár-rendszer hatalomgyakorlási módozataiban s főleg politikai kultúrájában kétségtelenül érezhető volt a magyar hagyományok tovább élése (például a konfliktusoktól való idegenkedés, az informális érdekérvényesítés stb.), ideértve a tekintélyre alapozott uralom preferálását is, egy ún. késő totalitárius rendszer autoriter rezsimnek való minősítése – ahogy mondani szokták – ezer sebből vérzik. Összességében e rendszerek minősítésével kapcsolatos tudományos és politikai tétovaság fő oka alighanem az, hogy a legtöbb elemző szubtilis álláspontot próbál kialakítani a kérdésben, ám ehhez – egyebek mellett – nagyon szabatosan kellene meghatároznia az „általában vett" autoriter rendszerek jellemzőit. Ez azonban – a fentebb említett klaszterjelleg miatt – korántsem olyan egyszerű, mint amilyennek első pillantásra tűnik.

A problémás kérdésfelvetések *non plus ultrá*ja a következő: ha vesszük a bátorságot Horthy és Kádár uralmának összehasonlításához vagy ennek elvetéséhez, akkor – teheti hozzá bárki – miért ne vizsgálhatnánk meg ugyanezt Kádár János és (az e sorok írásakor hét éve hatalmon lévő) Orbán Viktor uralma esetén? Sőt, hogy lezárjuk a kört: Horthy és Orbán rendszere vonatkozásában is![29] Az efféle kérdések szerintem felvethetők, s – a megfelelő módon és helyen kezelve – értelmesen megválaszolhatók, feltéve persze, hogy rendelkezünk az autoriter politikai rendszer valamilyen meghatározásával, valamint azzal a politikai mérséklettel, ami válaszunk megvitatásának legelső – bár nem kizárólagos – feltétele.

MEGKÖZELÍTÉSEK ÉS MÓDSZEREK

Általánosan elfogadott tétel, hogy az autoriter rendszerek a demokratikus és a totalitárius államok *között* helyezkednek el, „valahol félúton". De nem pont „középen" – teszem hozzá –, s nem egyszerűen „vegyítve" azok elemeit, hanem *önálló* és öntörvényű jellemzőkké gyúrva a „kicsit ilyen, kicsit olyan" sajátosságokat.

E *köztes jelleg* miatt leírásuk során szinte elkerülhetetlenül *negatív meghatározás*okat használunk: ilyenkor azzal próbáljuk jellemezni e rendszert, hogy mi hiányzik belőlük az egyik vagy a másik oldal felől szemlélve. Az ilyen rendszerekben – mondható például – egyfelől még akkor *sincs* meg a szabad választás lehetősége, ha van

[29] Lásd erről Wiener György: A 2009–2011. évi politikai rendszerváltásról. *Eszmélet,* 24. évf. 93. szám (2012). 25–52. o.; http://eszmelet.hu, ahol a szerző neohorthysta berendezkedésnek tekinti a 2010 utáni rendszert. Lásd még ehhez Wiener György: Orbán Viktor passzív forradalma. *Ezredvég,* 24. évf. 2014/6. szám, 105–118. o., 2014/7. szám. 84–98. o. és 25. évf. 2015/2. szám, 125–135. o. Ennek mérsékelt kritikájaként lásd Szigeti Péter: Maffiaállam? Passzív forradalmi konszolidáció? Vagy valami más? *Eszmélet,* 26. évf. 2014/4. szám. 104. 159–169. o. Publicisztikai jelleggel lásd még Berend, Nora: Magyar Myth Makers. Hungary's authoritarian government is rewriting the nation's troubled past. *History Today*, 64. évf. 3. szám (2014). 3–4. o.

valamilyen ellenzék, és négy-öt évente valahogyan „szavaznak" arról, ki kerüljön be a parlamentbe. Másfelől – teszik hozzá néhányan – e rendszerek *nem* a nyílt erőszakon alapulnak, bár kétségtelenül sokakat elnyomnak. Ugyanígy: domináns ideológiát alakítanak ki, pontosabban propagandagépezetükön keresztül sokak torkán lenyomják eszmei fixa ideáikat, s a kommunikációs teret uralva megtiltják bizonyos témák megtárgyalását, ám ez az ideológia *nem* a kizárólagosságra épül.

A negatív definiálás módszerét alkalmazta, többek között, Egyed István, egykori köz- és közigazgatási jogász, amikor az elsők egyikeként 1935-ben leírta a jelenséget. A „tekintélyi kormányzatokkal" bíró államok szerinte szakítottak „a liberális-demokratikus felfogással, a parlamentarizmussal, a pártok váltakozó uralmával, az osztályok szembeállításával, a koalíciós kormányzás rendszerével, az egyéni alapjogok túlzott hangoztatásával és a felelőtlen testületi intézkedéssel".[30]

A kizárólag negatív jellegű, vagyis a hiányosságokra utaló jellemzés akkor problematikus, s ilyesmivel főleg a mai politológiai szakirodalomban találkozunk, ha *fokozatok*ra utaló, de a fokozatokat szabatosan meghatározni nem képes értékelésekkel társul. Az ilyen államokban – mondják például néhányan – a kormányon lévő csoportoknak van ugyan ellenzéke, de az „gyenge", van bennük politikai versengés, de az „korlátozott", miközben a pluralizmus „mérsékelt", az ideológia „nem túl erős", és így tovább. Hogy az ellenzék „milyen gyenge" (és miért), a versengés „milyen mértékben korlátozott" (és hogyan az), azt ilyenkor nem tudjuk meg. „Lejt a pálya!" – mondták például néhányan a 2014-es magyar választások idején, de hogy hány százalékos is az a lejtő, egy vagy hetvenegy, arról nem tudtak vagy nem akartak sokat mondani. Ezzel a „mondunk is valamit, meg nem is" módszerrel a mai politológusok a népmesei bíró lányához hasonlítanak, aki vitt is ajándékot Mátyás királynak, meg nem is.

Ennek kijelentésével nem gondolom azonban, hogy azokkal a politológusokkal van baj, akik így fogalmaznak. Az ügyetlenkedés oka ugyanis alighanem *a dolog természete,* ti. az, hogy e jelenség ténylegesen két végpont között van, és a *történeti megközelítés* hiánya. Annak figyelmen kívül hagyása, hogy mikor is keletkeztek e rendszerek. Első formáik a XX. század első felében, pontosabban az I. világháború után jöttek létre, s keletkezésük egy speciális folyamattal magyarázható: az *általános választójog*[31] visszavonhatatlan elterjedésével a közép-, kelet- és dél-európai országokban is. A háborút kísérő és követő baloldali radikális mozgalmak ráadásul – túl azon, hogy forradalmakba, például tanácsköztársaságok kikiáltásába torkolltak –

[30] Egyed István: Az új államrendszerek és a magyar alkotmány. *Magyar Jogászegyleti Értekezések és egyéb tanulmányok,* [Budapest] 3. évf. (1935). Különlenyomat, 6. o. Lásd http://mtdaportal.extra.hu/books stb. Egyed szerint a „tekintélyi kormányzatokkal" bíró államok közé Litvánia, tendenciaszerűen Lettország, Finnország, Magyarország, Portugália, Jugoszlávia, Görögország, Bulgária és Törökország, illetőleg – tévesen – Olaszország és Németország sorolható.

[31] Emlékeztetőül megjegyzem: az *általános választójog* a *demokrácia* térnyerésének legfőbb közjogi intézménye volt.

a további demokratizálódás igényét sejtették: választójogot követeltek a nőknek, a közügyekbe való beleszólás jogát a szakszervezeteknek, és így tovább. Mindez – figyelemmel a nagy gazdasági világválság (1928–32) által felvetett lehetőségekre is – a *politikai stabilitás* lehetőségét kérdőjelezte meg. A társadalmak uralkodó csoportjai e stabilitás megteremtése érdekében fordultak az *autoritás*hoz, mely úgy volt képes integrálni különböző csoportokat, hogy közben kizárta a modern politika és állam egyik legsajátosabb megnyilvánulási formáját: a problémák megvitatását és az érdekek ütköztetését. Természetesen az annak helyt adó intézményekkel, vagyis parlamentarizmussal és nyilvánossággal együtt.

Az autoriter rendszerek létrejöttének második hulláma az 1990-es évek végére és az azt követő évtizedre tehető, ideértve még a 2008-as világválság hatását is. Kelet-Európában, így mindenekelőtt Oroszországban a szocialista (kommunista) rend összeomlása nyomán kialakult koordinációs problémákat és a nagyhatalmi szerep megingását orvosolták vele 2000 táján, illetőleg azt követően. Oroszországnak ráadásul ez az új rendszer adott alkalmat arra, hogy korrigálja a világgazdasági rendszerbe való betagozódását, például az energiapolitika terén adott lehetőségeivel élve. Közép-Kelet-Európában e hullám része volt a korábbi rendszerváltozások (1989/90) nyomán részben nyugati hatásra kialakított, sokszor nehézkesen működő *alkotmányos demokráciák felszámolása* is 2010 után, melyre az elhúzódó gazdasági világválság árnyékában, egy világméretekben is kibontakozó populista politikai trend, valamint az európai integráció problémái közepette került sor. A magyar vagy lengyel tekintélyuralmi rendszerek főbb *körvonalai* e sorok írásának idején (2017) többnyire már láthatók, létrejöttük valódi *okai*nak magabiztos megállapításához azonban még hiányzik a történelmi perspektíva; e tekintetben ezért csak tentatív kijelentések tehetők.

AZ AUTORITER RENDSZEREK FŐBB JELLEMZŐI

A tekintélyuralmi rendszer több aspektusból is megközelíthető: elemezhető az abban kialakult állami intézmények világa, vizsgálható mint általában vett politikai rendszer, s leírható az arra jellemző hatalomgyakorlási technika is. Az alábbiakban ezeket váltogatva követem.

a.) Az imént vázolt történelmi helyzetből következik e rendszerek egyik legfőbb jellemzője: a *parlamentarizmus* korlátozása. Minden autoriter rendszer arra törekszik, hogy – miközben a politikai-állami élet látszólagos középpontjában megőrzi a parlament intézményét – a legfontosabb kérdések érdemben ne a parlamentben, viták és egyeztetések közepette dőljenek el, hanem egy annál szűkebb személyi körre kiterjedő, formális vagy informális szervezetben. A parlament – miként azt például a XX. század második évtizedében a Weimar-szindróma megmutatta – sokak szemében képtelen volt stabil politikai egységet teremteni, nem váltotta be a polgá-

ri kor elején megfogalmazódó történelmi ígéretét, az általános érdekeket szolgáló jog megteremtését, s ráadásul végtelen és haszontalannak tűnő viták színhelyévé vált. A tekintélyuralmi rendszerek kiépítői úgy látták, hogy a parlament nem képes centripetális nyomást gyakorolni a politikai pártok centrifugális erőire, ezért ezt az erőt másoknak, máshol és máshogy kell kifejtenie. Azaz úgy gondolták, hogy a parlamentarizmust – mivel a hagyományos uralkodó csoportok szemében annak térnyerése az államrend *stabilitását* veszélyeztette – korlátozni, hatásait pedig mérsékelni kell.[32]

A korlátozás több irányban is történhetett, illetve történhet ma is, s országa válogatja, hogy hol melyikre került sor.

Az egyik a parlament elé kerülő problémák körének szűkítése, melynek lehetséges eszköze az *erős végrehajtó* hatalommal rendelkező kormányzati rend – vagy ahogy régen mondták: egy „cselekvő állam" – kiépítése. Idetartozik a politikai rendszer, a kormányzás vagy az állam (kissé homályos mai terminussal fogalmazott) „prezidencializálása", kormányzó általi irányítása vagy (egy még homályosabb kifejezést használva) a „kancellári kormányzás" kiépítése.[33] Akármit jelentsenek is ezek a megoldások, biztosan szembemennek a parlamentarizmus logikájával, mert kiiktatják annak egyik legfontosabb elemét, a „parlamentnek felelős kormányzás" lehetőségét.

Egy másik módszer a választójog kiterjesztésének megakadályozása vagy megnehezítése, például a csak részben titkos, tehát részben nyílt választójog révén, ami nyilvánvalóan bizonyos csoportok parlamenti reprezentációját volt hivatva megakadályozni, vagy a nők választójogának lehető leglassabb kiterjesztésével, később parlamentbe kerülésének más módon történő nehezítésével.

[32] A korlátozás igénye – valamiféle (ön)ámításként – a tényszerűségek nyelvén is megfogalmazható volt, s ehhez csupán arra volt szükség, hogy a parlamentet „törvényhozó szervnek" nevezzük. „A XX. századi államban – fogalmazott például egy magyar közigazgatási jogász, aki a maga területén (tudva vagy tudatlanul) sok szolgálatot tett egy autoriter rezsim számára – a legiszlativának az exekutivához való viszonya megfordult: a XIX. században a *legiszlativa* volt, a XX. században az *exekutiva* lett az erősebb". Lásd Magyary Zoltán: Küzdelem a haladásért. In Andrássy Mária (szerk.): *Diagnózis és terápia. Magyary Zoltán társadalomszervező tevékenysége. Szöveggyűjtemény.* Budapest, Országos Közművelődési Központ, 1986. 2. kötet, 69. o.

[33] A két kifejezést azért nevezem „homályosnak", mert használói az alkotmányos demokráciák keretei között létrejött közjogi konstrukciót visznek át egy olyan rendszerre, amely az alkotmányos demokráciák körén kívül esik. Ehhez olyan szóhasználatra van szükség, amelyben e fogalmakat nem alkotmányjogi, hanem *metaforikus* értelemben használják. Nem egyszerűen arra utalnak velük, hogy az ilyen rendszer esetén a miniszterelnök a korábbinál nagyobb, „szinte elnöki" vagy „szinte kancellári" hatalmat gyakorol, hanem azt a tényt *fedik el,* hogy e hatalom az alkotmányos demokráciákban szokásos módon nem korlátozható. Emellett természetesen utalnak *valóságos* folyamatokra is; például arra, hogy a „parlamenti többséget" nem egyszerűen a kormány, hanem az azt uraló párt vezetése mozgatja, az állam politikai vezetése perszonalizálódott, stb. Ezek alapjairól lásd részletesebben Körösényi András – Tóth Csaba – Török Gábor: *A magyar politikai rendszer.* (Eredetileg: Budapest, Osiris Kiadó, 2003.) Digitális Tankönyvtár [http://www.tankonyvtar.hu].

Egy harmadik lehetőség a *korporatív* elemek befűzése a *képviseleti* rendszerbe, ami történhet hivatásrendi és egyházi szempontokat érvényesítő felsőház kialakításával, informális vagy formális érdekegyeztető fórumok létrehozásával, és így tovább.

b.) A parlamentarizmus korlátozásának kiegészítése *egyes politikai pártok* működésének valamilyen szintű *akadályozása,* még mielőtt azok a parlamentbe kerülnének. Ez bizonyos pártok ellehetetlenítésétől mások megosztásán vagy álellenzéki csoportok létrehozásán[34] át bizonyos pártok formális betiltásáig terjedhet. Az összes párt betiltása természetesen ritka, de egy domináns párt tartós uralmára épülő politikai rendszer – mondják így is: „centrális hatalmi erőtér" – kialakítása a tekintélyuralom nélkülözhetetlen eleme. A pártok korlátozása a rendszer destabilizálásaként értelmezett politikai alternatívák kizárását s ezáltal a *pluralizmus* mérséklését vagy megszüntetését jelenti. Vagyis azt, hogy senki ne legyen képes új alternatívát beilleszteni a választható lehetőségek közé, akár ennek társadalom-lélektani következményeit is felvállalva (például azt, hogy az ilyen rendszerekben a közéleti kérdésekhez a *reményvesztettség* érzése társul). A közjogi végeredmény az, hogy az ilyen államokban megmarad öt-hat legális ellenzéki párt, ám – a rendszer normál üzemmódjában – egyiknek *sincs érdemi esélye* arra, hogy kormányra kerüljön. Így a kormányzó párt számára az ellenzék szerény kontrollt jelenthet ugyan, de alternatívát már nem. Ezt néha úgy mondják, hogy létezik parlament, de nem működik a „parlamentarizmus logikája", ami igaz is, mert e „logikának" – a fentebb említett „parlamentnek felelős kormányzás" mellett – a másik legfontosabb eleme a politikai váltógazdálkodás.

Fogalmazhatunk úgy is, hogy az ilyen államokban a parlamenti választásokon valójában nincs *valódi választási lehetőség*. Ez azonban nem hiányzik nekik, mert az autoriter rendszerekben a *választások*nak nem a szelekció, hanem valami más funkciója van.

Például a hatalmi hierarchia csúcsán álló vezető közvetett vagy közvetlen megerősítése, pozíciója vitathatatlanságának felmutatása, vagyis az illető *akklamálása:* szimbolikus értelemben vett pajzsra emelése. A választás mint szelekciós művelet már csak azért sem fontos dolog, mert az akklamálás nem a leadott szavazatok számának, hanem a támogató felkiáltás hangerejének kérdése. S mivel az „emberi hang" és a „szavazócédula" természete különbözik, e tekintetben lehetséges, hogy néhány erőszakos a sok csendesnél hangosabban kiált. A választások egy másik funkciója a népi támogatás megszerzése, így az uralkodó elit *legitimálása*. Végül, a választás – annak ellenére, vagy épp azzal összefüggésben, hogy a tömegek azt az oligarchikus elitek, az „urak", vagy ahogy újabban mondják: a „politikusok" ügyének tekintik – felhasználható a kormányzó párton belüli személyi változások igazolására is. Az

[34] „Az ellenzék kézbentartásának vonzó stratégiája lehet, ha te magad hozod létre őket." Hem, Mikal: *Kezdő diktátorok kézikönyve.* Budapest, Typotex Kiadó Kft., 2013.

autoriter rendszerekben egyébként sor kerülhet a kormányok bukására, ám az nem egy parlamenti választás, hanem az uralkodó párton belüli erőviszonyok változásával összefüggő bizalomvesztés eredménye.

c.) Valóságos alternatívák hiányában a hatalmon lévőket választásokkal nem lehet kimozdítani a helyükről. Ezt a tényt a politikai rend jellegére vetítve persze megkérdőjeleződik e rendszerek (olykor hangoztatott) *demokratikus* jellege is, amennyiben sokszor előfordul, hogy a rendszer híveinél többen vannak azok, akik szeretnék megváltoztatni azt. A választás és demokrácia kapcsolata alapján a publicisztika például ilyen fordulatokkal él: „minden demokrácia feltételezi a választást, de nem minden választás (ti. szavazás) jelent demokráciát",[35] és így tovább. A demokrácia látszatát persze az európaiak és az európai hagyományból komolyabban merítő rendszerek különböző eszközökkel (népszavazásokkal, népi konzultációkkal, a karizmatikus vezető személyében megtestesülő népi vonások hangsúlyozásával stb.) megpróbálják fenntartani, gyakran nem is sikertelenül.

d.) A politikai alternatívák megfogalmazásának lehetetlensége miatt az ilyen rendszerek *antiliberális*ak. Ezt néha – „szeméremből" vagy megtévesztésből – úgy mondják: *illiberális* (nem liberális) jellegűek.[36] Akárhogy is mondják, a dolog azt jelenti, hogy erős bennük az ellenzékkel szembeni *intolerancia,* ami az emberi jogok, különösen pedig a polgári szabadságjogok kisebb-nagyobb mértékű korlátozásában vagy megsértésében is kifejezésre jut. Nem ritka a radikális (rendszerellenesnek minősített) politikai tevékenység törvényen kívül helyezése, sőt – mint például a mai Oroszországban – a rendszerrel akárcsak a súrlódások szintjén is szembekerülő ún. civil jogvédők megbélyegzése, esetleg tevékenységük tiltása. Az ilyen intézkedések elfogadását a politikai kultúra azon jellemzője is erősíti, miszerint a többség – miközben a liberalizmust és a demokráciát a rend stabilitását alátámasztó versengésként értelmezi – a politikai *stabilitás* megteremtését és fenntartását az egyik legfontosabb értéknek tekinti.

Az antiliberális társadalom- és jogpolitika ellenére – különösen diktatúrák esetén (s főleg, ha a latin-amerikai diktatúrákat is ide vesszük) – előfordulhat, hogy e rendszerek nem vetik meg a neoliberálisnak mondott gazdaságpolitikát. Ez az „autoriter liberalizmus" lehetőségét veti fel.[37] E fogalom ugyanakkor – mellyel használóik a

[35] Vö. Wafawarova, Reason: Electoral authoritarianism: Elections without democracy. *The Herald* [Zimbabwe]. 2013. január 30.

[36] Vö. Mándi Tibor: Politikai gondolkodás. In Körösényi András (szerk.): *idézett mű* (2015), 13. o. Az *antiliberális* jelleg funkcionális értelemben a *részleges* vagy *korlátozott pluralizmus* megteremtéséhez kapcsolódik, melyet már Linz is e rendszerek sajátosságának tekintett. Jól látszik ez a hatalomnak a civil társadalom szervezeteihez való viszonyából: a politikailag érzékeny területeken ezeket pártként kezelik, és – ha rendszeridegennek minősítik (mint például az emberi jogok védelmezőit) – fel kívánják számolni.

[37] Bár e felvetés a XX. század második felében létezett *latin-amerikai* diktatúrák egy ellentmondásos vonását aknázza ki, az ellentmondás magva az *európai* gondolkodásban jelent meg, ahol már Hermann

*gazdasági liberalizmus és az „erős állam" összekapcsol(ód)ásának lehetőségé*t keresik – szerintem koncepcionális félreértésen alapul. Amit valójában ki akarnak fejezni vele, azt egy ugyanezen időben született terminus, Karl Loewenstein „militáns demokráciája" talán jobban érzékelteti, ideológiai céljaikat pedig a kettőből kombinált „militáns liberalizmus" kifejezés szolgálná leginkább.

e.) A polgári szabadságjogok korlátozása terén a legsúlyosabb sérelem a sajtószabadságot éri: már a rendszer kiépítése is csak úgy lehetséges, ha korlátozzák vagy megtiltják a hírek és vélemények sajtó útján való terjesztését. A korlátozás rendszerint egy *szelektív nyilvánosság* létrehozásában áll: a kevesebbeket elérő kommunikációs csatornák szabadabbak maradhatnak, a szélesebb rétegeknek szólók – a jogi szabályozás, a hirdetések piaci kontrollja vagy tulajdonjogi *gleichschaltolás* révén – korlátozottak, bizonyos platformok pedig egy propagandagépezet részeivé is tehetők. Ezen a területen ugyanakkor az egyes államok között roppant nagyok a különbségek: egyes országokban (például jelenleg Törökországban) még a Wikipédiát sem lehet olvasni, másokban pedig legalább az internet szabad.[38] A sajtószabadság korlátozása terén létező különbségek e rendszerek kiépülésének mértékével, dinamikájával, valamint az egyes országok eltérő társadalom-lélektani és politikai hagyományaival függnek össze.

A szólásszabadság korlátozása ugyanakkor jóval szerényebb mértékű, amíg a kimondott szó nem veszélyezteti a hatalmi struktúrákban kiemelt tekintélyeket, azaz az autoritást. Ezt ugyanis – akár büntetőjogi eszközökkel is – védik.

A mai autoriter rendszerek fontos sajátossága, hogy miközben jellemzően a demokrácia és a totalitarizmus közötti *köztes* pozíció kialakítására törekszenek, propagandagépezetük – talán a média technikai és a médiafogyasztás társadalmi átalakulása, talán más ok miatt – az utóbbi mechanizmusait idézi. Ezért aztán e gépezet a legfőbb politikai iparág, mely „minden pénzt megér", és minden lehetőséget biztosítanak számára, ami miatt annak kritikusai igen könnyen legoebbelsezik annak vezetőjét. A propaganda kiemelt – a totális államokra emlékeztető mértékű – szerepét az indokolja, hogy ezek az államok részben ezzel ellensúlyozzák a fizikaierőszak-alkalmazás területén jellemző „visszafogottságukat", ami megkülönbözteti

---

Heller az „autoriter liberalizmus" lehetőségéről beszélt (vö. Autoritarer Liberalismus? *Die neue Rundschau,* 1933/44. szám. 289. o.). Lásd a téma újabb irodalmából Wilkinson, Michael A.: The Specter of Authoritarian Liberalism: Reflections on the Constitutional Crisis of the European Union. *German Law Review,* 14. évf. 5. szám (2013). 527–560. (kül. 542–546.) o.; Somek, Alexander: Authoritarian Liberalism. *Austrian Law Journal,* 2. évf. 1. szám (2015). 67–87. o.

[38] Az internet és az autoriter rendszerek összefüggéseit illetően különböző összefüggésekben (például „arab tavasz" vagy a későbbi Facebook- és Twitter-használat) lásd Koltay András – Török Bernát: *Sajtószabadság és médiajog a 21. század elején 2.* Budapest, Wolters Kluwer, 2016. passim. A cenzúra kérdéséről lásd Abbott, Jason – Wagner Givens, John: Strategic Censorship in a Hybrid Authoritarian Regime? Differential Bias in Malaysia's Online and Print Media. *Journal of East Asian Studies,* 15. évf. (2015). 455–478. o.

őket a totális államoktól. A tömeges erőszak (terror) és az ebből következő félelem hiányát ellensúlyozó másik eszköz egyes gazdaságirányítási szervek speciális jogosítványai, általában a gazdasági folyamatok szoros felügyelete s egészen az egyénig és a társadalom kisebb egységeiig (például a civil szervezetekig) lemenő kontrollja. Metaforikusan kifejezve: egy autoriter rendszerben ki lehet mondani az igazságokat, de nem lehet terjeszteni, s aki a rendszer alapvető érdekeit veszélyeztető igazságokat mond ki és próbál terjeszteni, annak nem attól kell félnie, hogy leverik a veséjét (miként egy rendes totalitarizmus klasszikus korszakában szokás), hanem attól, hogy a bankszámlájában fognak turkálni.

f.) A meggyengített parlament és a kormány, kormányzó vagy elnök kiemelt szerepe nagyobb mértékű *hatalmi homogenitást* sejtetnek, mint az a parlamentarizmus esetén elgondolható. A tekintélyuralmi rendszerek ugyanakkor nem feltétlenül a „hatalomegység" államai, hiszen azokban különböző *hatalmi centrumok* is létezhetnek. Ezek azonban – a hagyományos polgári állami intézményrendszer formális megtartása miatt (ami afféle *façade*-ként[39] szolgál a valóságos hatalom elfedésére) – nem láthatók. Az egyik nagy különbség az 1945 előtti és az 1990 utáni autoriter rendszerek között abban áll, hogy az előbbiekben ezek a *korporációk*hoz vagy a *tradicionális* politikához kötődnek (melyben az egyházak is komoly közhatalmi tényezők voltak), az utóbbiban pedig a *politikailag* szerzett *magángazdasághoz*.

Ez utóbbiak ezért oligarchikus rendszerek. Az oligarchia – ez a régi uralmi forma, mely az idők folyamán oly sokszor új erőre kapott – így alárendelt elemként a tekintélyuralom esetén is szerephez jut. A gazdaságilag megerősödött oligarchák – főleg a stabilizációs időszakban – annyiban hatalmi centrumok, hogy szembeszegülhetnek a politikai hatalom gyakorlóival. Ám ha ezt teszik – miként az orosz Mihail Hodorkovszkij vagy a magyar Simicska Lajos a megmondhatója –, igen könnyen megbüntetik őket, s ha háborúzni kezdenek a hatalommal, rendszerint alulmaradnak. Az oligarchák többsége nagyon jól tudja, hogy milyen következménnyel jár az, hogy vagyona nem a szabadpiacon keletkezett, hanem a politikai gyorsnaszádok farvizén. Mindenekelőtt azzal, hogy – miközben persze részesednek is a hatalomból – engedelmeskedniük kell.

Az, hogy a modern oligarchikus rendszerekben ki és kinek engedelmeskedik, meglehetősen bonyolult dolog. Ezt már az ilyen rendszerekben jellegzetesen magasabb szintű *korrupció* „kéz kezet mos" szabálya is nyilvánvalóvá teszi. Továbbá minden oligarchához kiterjedt kliensi hálózat kapcsolódik, bonyolult alá-fölé rendeltségi elemekkel, önálló érdekrendszerrel, a politika és gazdaság, nemritkán pedig

[39] Az autoriter rendszer a „látszatok politikája" tekintetében is valamiféle köztes állapotot jelent a polgári demokrácia és a totalitárius állam között. Amíg ugyanis az utóbbiban „Patyomkin-intézményeket" építenek, hogy durván becsapják a nézelődőt, addig az előbbiben „arculatot terveznek", meghagyják a régi építmény *façade*-ját, de valami újat rejtenek mögé, aki pedig nézelődni szeretne, annak hetykén odavágják: „nincs itt semmi látnivaló, haladjon tovább!" Ennek egy aspektusáról publicisztikai jelleggel lásd Tóth Gábor Attila: Faszád alkotmány. *Szuverén* [http://szuveren.hu], 2016. október 5.

a legalitás és a jogszerűtlenség világa közötti átjárásokkal. A különböző érdekcsoportok foglyul is ejthetik az államot *(state capture),* ami abban áll, hogy folyamatos befolyást szereznek a jogalkotásban, és informális, többnyire rejtett módon a csak számukra megfelelő törvényeket fogadtatnak el.[40] Erre kivételesen a rendezetlen alkotmányos demokráciákban is sor kerülhet (mint például az 1970-es évek Olaszországában vagy a mai Dél-afrikai Köztársaságban), tipikus módon azonban a nem demokratikus államokban fordul elő.

f.) A tekintélyuralmi rendszerek önmagukat *alkotmányos* rendszereknek tekintik, sőt – amint azt a Horthy-korszakban a történeti alkotmányra és az annak részeként értelmezett Szent Korona-tanra való gyakori hivatkozás mutatta – elfogadják az alkotmányosság valamilyen eszméjét is. Az alkotmányos demokrácia Nyugat-Európában kialakult modelljétől eltérően ugyanakkor e rendszerekben előszeretettel használják a *jogot,* gyakran a büntetőjogot a *hatalom tekintélyének védelmére*.[41]

Joghoz való viszonyuk ugyanolyan ellentmondásos, mint a totalitárius rendszereké, bár e tekintetben kevesebb torzulást idéznek elő. A jogot politikai célok elérését segítő *eszköz*nek tekintik, de nem számolják fel, illetőleg nem veszik teljesen semmibe: idegenkednek ugyan a joguralom *(rule of law)* követelményeitől, de „a jog révén", vagyis a jogot felhasználva szeretnek uralkodni *(rule by law)*.[42] Ezzel persze belefutnak egy kellemetlen ellentmondásba is: a joguralom és a jogállamiság híveinek mutatják magukat, s ezért el kell viselniük a független bíróságokat mint a jogállamiság emblematikus intézményét – ám ha a bíróságok tényleg függetlenek, akkor korlátozhatják a hatalmat.

Ezt az ellentmondást az autoriter rendszerek különböző módszerekkel próbálják feloldani. Például a speciális ügyekre külön bíróságokat hoznak létre, ahová a poli-

[40] Ennek közép-európai vonatkozásáról lásd Innes, Abby: The Political Economy of State Capture in Central Europe. *Journal of Common Market Studies,* 2014/1. szám. 88–104. o. Van olyan álláspont, mely szerint Magyarországon az állam foglyul ejtésének „sajátos, mondhatni inverz formája alakult ki, amelyben a nagyon is erős közhatalom egyes üzleti érdekcsoportokkal mintegy szimbiózisban működik. Az államhatalmat tehát nem gazdasági lobbik, hanem a kormányzó hatalmi elit és az ennek holdudvarában elhelyezkedő gazdasági szereplők tartják fogva." Ligeti Miklós: Korrupció. In Jakab András – Gajduschek György (szerk.): A *magyar jogrendszer állapota*. Budapest, 2016. 447–448. o. A magyar vonatkozásokról lásd még Magyar Bálint –Vásárhelyi Júlia (szerk.): *idézett mű* és Magyar Bálint: *idézett mű*.

[41] Példa: Piłsudski esetében a lengyel Büntetőtörvénykönyv így fogalmazott: „hazánk függetlensége megújítójának, a nemzet tanítójának tetteire és érdemeire való emlékezés mindörökké a nemzeti lélek kincsestárába tartozik, és ezért a törvény különös védelme alatt áll. Aki megsérti Józef Piłsudski nevét, az öt évig terjedő börtönbüntetéssel sújtható."

[42] Vö. Ginsburg, Tom – Moustafa, Tamir (szerk.): *Rule by Law. Judicial Politics in Authoritarian Regimes.* Cambridge, Cambridge University Press, 2008; valamint erről érdemi recenzió: Balasubramaniam, Ratna Rueban: Judicial Politics in Authoritarian Regimes. *University of Toronto Law Journal,* 59. évf. (2009). 405–415. o.

tikailag fontos ügyeiket „beterelgetik".[43] Egy másik módszer: különböző szelekciós mechanizmusok révén átalakítják a bírói kart, mert úgy vélik: az újonnan – „általuk" – kinevezett bíróktól nagyobb hajlékonyságot várhatnak el. Általában az is megállapítható, hogy az ilyen rendszerek jogi gondolkodása a jogállamiság *formális* felfogását részesíti előnyben, amely nem állít érdemi követelményeket az állam elé, és megolajozza a „rule by law"-t. A deklarációk ellenére azonban az uralmi célok érdekében sok olyan szabályt kell alkotniuk, amely teljesen még a jogállamiság formai követelményeinek sem felel meg (nem egyértelműen megszövegezett, visszaható hatályú, lehetetlent ír elő, és így tovább) – s az ilyen esetekre csak a jogállamiság eszméjének lejáratása[44] vagy az államrezon szerepének hangsúlyozása marad.

g.) A tekintélyuralmi rendszerek fontos jellemzője, hogy azokat mindig *többféle csoport támogatja* (Spanyolországban például Franco leghűségesebb támogatói a fallangisták, a monarchisták és az egyház voltak – egy meglehetősen heterogén társaság), ám ez nem jön létre automatikusan: a lehetséges támogatókat a rendszer vezetésének kell *csendes szövetség*be szerveznie. E szövetség különböző *alkukat, speciális* szabályokat, olykor szabályelkerülési lehetőségeket: fő szabály alóli *kivételeket,* sőt *titkos paktumok*at is jelent. Ez utóbbiak másodlagos hozadéka a politikai ellenzék megosztása is lehet; amint az nálunk a Bethlen–Peyer-paktumból[45] nyilvánvaló. Az efféle szövetségek már csak azért is viszonylag könnyen megszervezhetők, mert az autoriter rezsimek – szemben a totalitáriusokkal – nem a folyamatos és aktív népi támogatásra, hanem csak a kialakított rend *passzív elfogadásá*ra építenek.

h.) Természetesen az elfogadó attitűdöket is „elő kell állítani" és fenn kell tartani valahogyan, s ebben a gondolatoknak döntő szerepük van. A szakirodalmat gyakran megosztó kérdés, hogy e rendszereknek van-e egyáltalán egységes és domináns *ideológiá*juk. A problémát az veti fel, hogy a csendes szövetséget egyfelől „nemzeti egységként" kell feltüntetni ahhoz, hogy ne lehessen megkérdőjelezni, s ennek érdekében e rendszerek gyakran hasznosítják az *érzelmi* alapú *nemzeti* legitimációs

[43] Ennek egy távoli speciális esetéről lásd Cheesman, Nick: How an Authoritarian Regime in Burma Used Special Courts to Defeat Judicial Independence. *Law & Society Review,* 45. évf. 4. szám (2011). 801–830. o.

[44] Lásd például Varga Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája*. Budapest, Századvég, 2015.

[45] Ez valójában „a magyar királyi kormány és a szociáldemokrata munkásság kiküldöttei" közötti tárgyalásokról (1921) készült „összefoglaló jegyzőkönyv" volt, melyet Bethlen István miniszterelnök és Peyer Károly MSZDP-pártelnök, valamint további hat személy írt alá. A jegyzőkönyv egy megállapodást rögzített, mely szerint a kormány újra lehetővé teszi a szociáldemokrata párt legális működését Magyarországon, a párt pedig ennek fejében nem szervez be tagjai közé bizonyos foglalkozási csoportokat, felhagy a tömegsztrájkok szervezésével, nem terjeszt köztársasági eszméket, nem bírálja a kormány külpolitikáját, és vidéken, a földmunkások körében nem folytat propagandát. Továbbá – az általános és titkos választásokhoz való jog elvi elismerése mellett – 10%-ban maximálták a párt tagjai által betölthető parlamenti képviselői helyek számát. Ennek elfogadása fejében a kormány a mérsékelt baloldaliakkal szemben leállította (a Tanácsköztársaság után még zajló) retorziókat.

mechanizmusokat. Lettország a letteké! – harsogták például az 1934–1941 közötti lett tekintélyuralom idején, amikor is a miniszterelnöki tisztség mellé a köztársasági elnöki posztot is megszerző Kārlis Ulmanis (miközben nem hozott létre egy döntéseit jóváhagyó látszat-parlamentet, hanem korporációkat épített ki) paternalista felhangok és a nemzeti érdekekre utaló szlogenek révén fűzte egybe népét.[46] Másrészt viszont e szövetség *pragmatikus* jellegű, ezért gyakran módosul, és az uralkodó gondolatokat gyakran hozzá kell igazítani a módosult szövetséghez. Ez utóbbi miatt úgy tűnhet, hogy az ilyen rendszereknek nincs uralkodó ideológiájuk.[47]

Az ideológiamentes politikai szövetkezés szerepe miatt a régebbi szakirodalomban az autoriter hatalom kiépítésére irányuló törekvéseket alkalmasint *boulangizmus*nak is nevezték, a XIX. század végén élt francia politikus-tábornokra, Georges Ernest Boulanger-re (1837–1891) utalva. Boulanger politikailag nagyon heterogén csoportok (orléans-isták, bonapartisták, royalisták, sőt baloldaliak) között is képes volt szövetséget létrehozni, s nacionalista és populista felhangok mellett tömegeket volt képes (rövid időre) mozgósítani. Valóban kísérletet tett egy autoriter jellegű politikai rendszer létrehozására Franciaországban, ez azonban nem sikerült neki.[48] Talán túl korán próbálkozott vele, talán kisstílű volt[49] a nagy gazemberségekhez.

Akárhogy foglaljunk is állást az ideológia kérdésében, annyi mindenképpen megállapítható, hogy az e rendszerek mögött álló csendes szövetséget könnyebb úgy nemzeti egységnek feltüntetni, ha a politikai rendet a *nép és vezetője egybeolvadás*aként gondolják el. „A vezetőnek a nép akaratát kell keresnie – hangsúlyozta például Franco. Az autoriter rendszerek a nép irányában sokszor *gyámkodó demokrácia*knak tűnnek, s *gondoskodó* rendszerként értelmezik magukat. A vezető személye iránti lojalitásnak a legitimációban gyakran valóban jelentős szerepe van. Az ilyen rendszereket nevezte Linz tradicionális autoritarizmusnak, szemben a hivatalnoki és katonai változattal, ahol inkább bizonyos hivatalnoki körök pragmatikus szövetsége teremti meg a rendszer alapját. Az előbbire Franco Spanyolországa a példa, az

[46] Ulmanis ideológiájának vizsgálatáról lásd Hanovs, Deniss – Eraudkalns, Valdis T.: Happy Birthday, Mr. Ulmanis! Reflections on the Construction of an Authoritarian Regime in Latvia. *Politics, Religion & Ideology,* 15. évf. 1. szám (2014). 64–81. o.

[47] Lásd e tekintetben Todosijević, Bojan – Enyedi, Zsolt: Authoritarianism without Dominant Ideology. Political Manifestations of Authoritarian Attitudes in Hungary. *Political Psychology,* 29. évf. 5. szám (2008). 767–787. o.

[48] A Boulanger-jelenségről a hazai szakirodalomban lásd M. Szebeni Géza: Jobboldali radikalizmus az EU-ban. *Magyar Szemle,* 15. évf. 5–6. szám (2006). 108–127. o.; A negyedik lovas. *Grotius.* [http://www.grotius.hu]; valamint Hahner Péter: *Legújabb 100 történelmi tévhit*. Budapest, Animus, 2016. 66. fejezet.

[49] „Úgy halt meg, ahogy élt: alhadnagyként" – mondta róla Georges Clemenceau megvetően. Ennek háttere: miután nem állt egy monarchista puccs élére, elveszítette a hatalmi elit kegyét, összeesküvés vádjával száműzték, végül elmenekült Franciaországból, majd Belgiumban öngyilkosságot követ el volt szeretője sírjánál.

utóbbira Dél-Korea. Az utóbbi időben többen a *populizmus* szerepét hangsúlyozzák a fennálló elfogadtatásában, ami (részben) ugyancsak ideológiai kérdés.

A populizmus termőtalaját az teremti meg, hogy e rendszerek *nemzeti újjáéledést* – vagy ami ugyanaz: valami nagy bajból való kilábalást, gyógyulást, védelmet – hirdetnek. Ezt olykor úgy mutatják fel, mint az „ország erkölcsi megújításához" vezető egyetlen utat, amit egy betegségből való *kilábalás*ként vagy egy összeomlott épület *rendbehozatal*aként fognak fel. A lengyel rendszernek még az elnevezése is erre utalt: *szanációs rendszer* (a latin *sano, sanare:* gyógyítok, gyógyítani szóból képezve). Piłsudski ennek keretében azt hangsúlyozta, hogy az ország „erkölcsi megújításához", vagyis meggyógyításához meg kell szüntetni a pártok torzsalkodását. Minthogy azonban a „torzsalkodás" a pártok természetes velejárója, az ennek megszüntetésére vonatkozó igény a pártok betiltását vagy korlátozását szokta jelenteni, amire Lengyelországban sor is került. Az eltérő közjogi helyzet ellenére (ti. hogy csak a baloldali szélsőség pártja volt betiltva, a jobboldali szélsőség pártjai pedig egy ideig csak háttérbe szorítva) hasonló propagandatételeket alkalmaztak a Horthy-rendszerben is. Az országnak – hangsúlyozták kormánypolitikusok és a hivatalos újságírók – ki kell lábalnia a Tanácsköztársaság *betegség*éből, be kell gyógyítania a zsidó-bolsevik összeesküvés okozta *sebek*et, fel kell épülnie a trianoni *sokk*ból, és így tovább.

i.) A francia tábornok koraszülött kísérletének futó említése egy további vonás kiemelését is lehetővé teszi, amennyiben az ismert mondás („Nem Boulanger csinálta a boulangizmust, hanem a boulangizmus Boulanger-t")[50] a tekintélyuralmak társadalmi és társadalom-lélektani jellemzői felé mutat. Az ilyen rendszerek ezernyi szállal kötődnek ahhoz a társadalomhoz, ahol létrejönnek, ideértve annak múltját is. A társadalom szerkezetét rendszerint – például egy új középosztály politikai eszközökkel történő létrehozásával – módosítják, biztonság iránti vágyát ideig-óráig kielégítik, korábban kialakult (például a közéleti kérdésekhez, a konfliktusokhoz, sőt a választáshoz[51] való viszonyt uraló) attitűdjeit saját szolgálatukba állítják, aktuális reményeit pedig aktívan formálják.

Dichotómiák és triászok

Ezek után viszonylag könnyen áttekinthető, hogy az elmúlt évtizedekben született írások szerzői mikor mit értenek az *autokrácia* és az *autoriter rezsim* kifejezéseken, akár külön-külön, használják azokat, akár együttesen. A következő jellegzetes fogalomhasználati módokkal találkozunk.

[50] Arthur Meyer francia sajtómágnás *bonmot*-ja az általa irányított konzervatív lap, a *Le Galois* 1889. október 11-i számában.

[51] A fordulat értelmezéséhez lásd József Attila szavait: „Óh, én nem így képzeltem el a rendet…| Nem hittem… népet, amely retteg, hogyha választ, | szemét lesütve fontol sanda választ | és vidul, ha toroz" *(Levegőt!).*

1. Az autokrácia a *diktatúra* s általában az egyeduralom *szinonimája,* s ebben az értelemben a demokrácia ellentéte. Eszerint minden diktátor autokrata, s minden önkényúr diktátor. Ez a szóhasználat – bár nem volt ismeretlen korábban sem[52] – az 1950-es évek totalitarizmus-elméleteiben jelent meg,[53] de igazán az 1980-as években terjedt el, részint az orosz történelem elemzőinek írásaiban,[54] a közel- és távol-keleti, valamint afrikai egyeduralmak leírásakor,[55] részint pedig egyes általános elemzésekben.[56] A döntő áttörést a nyelvhasználatban angolszász területen a *public choice* elméletét népszerűsítő jogász-közgazdász, Gordon Tullock (1922–2014) *Autokrácia* című könyvének megjelenése jelezte. Ebben a számos fogalmi tisztázatlansága ellenére is nagy hatású műben Tullock lényegében egyenlőségjelet tett a két terminus közé.[57]

Miután ez széles körben elterjedt, az államok és politikai rendszerek bináris tipológiájának legismertebb XX. századi felosztása, a

demokrácia – és – diktatúra *(1/a)*

helyébe számos rendszertanban a

demokrácia – és – autokrácia *(1/b)*

[52] Lásd Heaps, William James: *Autocracy vs. Democracy.* Neale Publishing Company, 1918, aminek érdekessége, hogy nem Oroszországot, hanem Poroszországot tekinti az autokrácia igazi otthonának.

[53] Vö. Friedrich, Carl Joachim – Brzezinski, Zbigniew: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy.* Cambridge, Ma., Harvard University Press, 1956, 21965; Schapiro, Leonard: *The Origin of the Communist Autocracy. Political Opposition in the Soviet State.* London, Bell and Sons – LSE, 1956, 21977, Macmillan, 1987.

[54] Oroszország történetének 1980-as évekbeli szakirodalmából (az *autokrácia* szóhasználattal összefüggésben) lásd Yanov, Alexander: *The Origins of Autocracy. Ivan the Terrible in Russian History.* Berkeley, University of California Press, 1981; McDaniel, Tim: *Autocracy, Capitalism, and Revolution in Russia*. Berkeley, University of California Press, 1988; valamint Alef, Gustave: *idézett mű* (1986).

[55] Lásd például Ladjevardi, Habib: *Labor Unions and Autocracy in Iran.* Syracuse University Press, 1985; Waruhiu, S. N.: *From Autocracy to Democracy in Kenya.* S. N. Waruhiu kiadása, 1994; Dardess, John W.: *Confucianism and Autocracy: Professional Elites in the Founding of the Ming Dinasty.* Berkeley, University of California Press, 1983.

[56] Lásd e tekintetben például Madariaga, Isabel de: Autocracy and Sovereignty. *Canadian-American Slavic Studies,* 16. évf. (1982). 369–387. o. Érdemes megjegyezni, hogy Isabel de Madariaga (aki egyébként Leonard Schapiro felesége volt) az orosz történelem kiváló ismerője, s e munkájában amellett érvelt, hogy *szamogyerzsavnij*t tévesen fordítják angolra *autokrácia*ként, mert a szó helyesen *szuverenitás*t jelent. Ez utóbbi ugyanis szerinte azt a jelentésárnyalatot is kifejezi, ahogyan az oroszok önmagukat látták, és ahogyan a Nyugat látta Oroszországot.

[57] Tullock, Gordon: *Autocracy.* Berlin, Springer Science+Business, 1987. Ennek 1. oldalán Tullock így fogalmazott: „a világ legtöbb kormányzata ilyen vagy olyan diktatúra… Ezeket »autokráciának«, s nem »diktatúrának« nevezem, mert tárgyalni kívánom a királyságokat és a birodalmakat is." Mivel pedig – fokozta a fogalmi zűrzavart – „az örökletes uralkodó és diktátor között a valóságos kormányzatok szintjén nincs is olyan nagy különbség", „az »autokrácia« szó mindkettőre kiterjed".

felosztás lépett.[58] A különböző elemzők ezek után nem a *demokrácia és diktatúra,* hanem a *demokrácia és autokrácia* egyes kérdéseiről értekeztek,[59] autokráciának pedig azt a „kormányzati rendszert" tekintették, „amelyben az állam minden tevékenységére kiterjedő legfőbb politikai hatalom egyetlen személy kezében összpontosul, akinek a döntései sem külső jogi korlátozásoknak, sem (az államcsíny vagy a lázadás közvetlen fenyegetését kivéve) szabályozott népi kontrollmechanizmusoknak nincsenek alárendelve".[60]

E jellegzetes meghatározásból jól látszik, hogy a legfőbb hatalom kiépítésének és fenntartásának eszközeiről és módjáról szívesen megfeledkeznek – talán azért, hogy ne kelljen szégyenkezve tárgyalni velük. Egy autokrata ugyanis – mondhatja bárki – nem feltétlenül diktátor; s az autokrácia olyan diktatúra is lehet, amelynek nem beszélünk a módszereiről.

A diktatúrafogalom ejtése viszont fogalmi zavart okozott, mert a vérből és mocsokból született, sokszor brutális eszközökkel fenntartott rendszereket túlságosan is finomkodónak tűnhetett autokráciának nevezni. Ráadásul változások álltak be a „másik oldalon" is, amennyiben – nem sokkal a most említett terminológiai váltás után – megszületett a „működő" *(funktionierende)* és a „hiányos demokrácia" *(defekte Demokratie)* fogalma,[61] ami módosulást igényelt a „sötét oldal" kategóriáiban is.

2. Amikor az elemzések a kétosztatú bináris rendszerekről egy differenciáltabb, skaláris értékelést lehetővé tévő háromosztatú (tiász jellegű) kategória-rendszerre tértek át, az *autokrácia* szó új értelmet kapott, s a *demokrácia és diktatúra* közötti köztes kategória lett. Az államok és politikai rendszerek fő típusai ezek szerint a

demokrácia – autokrácia – diktatúra *(2/a)*

lett. Ezt a tipológiát alkalmazta idézett cikkében Kornai János, aki így foglalta össze a három rendszer jellemzőit:

[58] Másodlagos elemként sok elemzésben természetesen megmaradt a demokrácia-diktatúra szembeállítás is; például alkalmasint még Linz szövegeiben is találkozunk vele. Lásd Linz, Juan José: *Totalitarian and Authoritarian Regimes.* London, Lynne Rienner, 2000 (mely 1–6. fejezetében megjelent már 1975-ben is). 51. és 135. o.

[59] Lásd például Bernholz, Peter: Transitions from Autocracy to Democracy. In *The Encyclopedia of Public Choice*. Springer, 2004. 907–911. o.

[60] Eredetileg Johnson, Paul M.: *A Glossary of Political Economy Terms. Auburn, Auburn University, 1994–2005 [http://www.auburn.edu/~johnspm/gloss/]. Később ugyanezt közli az angol nyelvű Wikipédia (a színvonalra jellemző, hogy történelmi példái között ott az Azték Birodalom is) és több népszerűsítő kisfilm (lásd például What is autocracy?* lásd *https://www.youtube.com stb.*

[61] Lásd erről Thiery, Peter: Demokratie und defekte Demokratie. In Bendel, Petra – Croissant, Aurel – Rüb, Friedbert W. (szerk.): *Zwischen Demokratie und Diktatur. Zur Konzepzion und Empirie demokratischer Grauzonen.* Opladen, Leske + Budrich, 2002; Merkel, Wolfgang – Puhle, Hans – Jürgen – Croissant, Aurel – Eicher, Claudia – Thiery, Peter: *Defekte Demokratie.* Opladen, Leske + Budrich, 2003.

„Sorsz.	*Demokrácia*	*Autokrácia*	*Diktatúra*
Elsődleges jellemzők			
1.	A kormány békés, civilizált procedúrával leváltható	A kormány békés, civilizált procedúrával nem váltható le	A kormány békés, civilizált procedúrával nem váltható le
2.	Szilárdak azok az intézmények, amelyek együttesen garantálják a leválthatóságot	Csak formálisan léteznek, vagy gyengék azok az intézmények, amelyek együttesen garantálnák a leválthatóságot	Nem léteznek azok az intézmények, amelyek lehetővé tennék/garantálnák a leválthatóságot
3.	Van legális parlamenti ellenzék; a választásokon több párt indul	Van legális parlamenti ellenzék; a választásokon több párt indul	Nincs legális parlamenti ellenzék; a választásokon egy párt indul
4.	Nincs terror (tömeges kényszermunkatáborok és kivégzések)	Nincs terror (tömeges kényszermunkatáborok és kivégzések), de szórványosan felhasználnak különböző eszközöket a politikai ellenfelekkel szemben (hamis indokolással börtönbüntetés, esetleg politikai gyilkosság)	Terror van (tömeges kényszermunkatáborok és kivégzések)
Másodlagos jellemzők			
5.	A parlamenti ellenzékkel szemben nem alkalmaznak represszív eszközöket	A parlamenti ellenzékkel szemben alkalmaznak represszív eszközöket	Nincs parlamenti ellenzék
6.	Aktívak és függetlenek a „fékek és ellensúlyok" intézményei	Gyengék és nem függetlenek a „fékek és ellensúlyok" szerepére hivatott intézmények	Nem működnek olyan intézmények, amelyeket a „fékek és ellensúlyok" szerepére hoztak volna létre
7.	Aránylag kevés az uralkodó politikai csoport által kinevezett tisztségviselő	Szinte minden fontos tisztségre az uralkodó csoport a saját embereit nevezi ki	Minden fontos tisztségre az uralkodó csoport a saját embereit nevezi ki
8.	A kormánnyal szembeni civil ellenállásnak nincs törvényi korlátja, a civil szféra erős	A kormánnyal szembeni civil ellenállásnak nincs törvényi korlátja, de a civil szféra gyenge	A kormánnyal szembeni civil ellenállást a törvény tiltja
9.	Sokféle formában és releváns mértékben részt vesznek az érintettek és azok szervezetei a döntések előkészítésében (érdemleges participáció)	A participáció jogi keretei léteznek, de gyakorlatilag nem érvényesülnek	A participációt még formálisan sem írják elő
10.	A sajtószabadságot a törvény garantálja, és valóban érvényesül	A sajtószabadságot jogi és gazdasági eszközökkel korlátozzák	Nincs sajtószabadság"

Forrás: Kornai János (2016).[62]

[62] Kornai János: *idézett mű* (2016), 1090. o.

Ennek és az ehhez hasonló megközelítéseknek azonban – utalásaiban helyes leíró volta ellenére is – két gyengéje van. Az egyik, hogy néhány helyen (például 1/b – 1/c, vagy 3/a – 3/b) nem tesz lehetővé fokozatokat. A másik, hogy az „autokráciát" valójában az „autoriter rezsim" jellemzői alapján mutatja be.

Ez első pillantásra csak szóhasználati kérdésnek tűnik. Miért ne állapodhatnánk meg abban – kérdezhetné bárki –, hogy az „autoriter rezsim" helyett „autokráciát" mondunk (amit, végtére is, mind a magyarban, mind az angolban könnyebb kimondani), s hogy az utóbbi terminus mögött felhalmozódott elméleti hagyományt és tartalmat felcseréljük az előbbivel? Nos, ez azért nem szerencsés, mert a *(2/a)* szerinti kategória-rendszerben – az autokráciafogalomnak az 1980-as években adott steril meghatározása miatt – nem tisztázhatók bizonyos kérdések. Például, hogy a szóban forgó köztes kategória, azaz az autokrácia lehet-e diktatórikus, vagy hogy a diktatúrák élén miért nem állnak mindig diktátorok.

Ennél fontosabb, hogy a köztes kategória eredetileg nem analitikai, hanem történeti-empirikus fogalom volt, s nem a „diktatúrával" szemben fogalmazódott meg, hanem a totalitárius rendszerekkel szemben. Linz eredeti intenciói szerint így *az alkotmányos demokrácia és a totalitarizmus* közötti köztes forma az *autoriter rendszer,* mely vegyíti a két szélsőség sajátosságait, pontosabban valahol a kettő között áll. Eszerint az államok és politikai rendszerek az

alkotmányos demokrácia – autoriter rezsim – totalitarizmus *(2/b)*

egyikébe sorolhatók. Az „autoriter rezsim" természetesen itt is „magába fogadja" mindazon – közel-keleti, afrikai, ázsiai s közép- és dél-amerikai – diktatúrákat, amelyek nem totalitáriusak, s ezzel túlságosan is terhelt lesz. Ez esetben azonban ez azért nem probléma, mert – elvileg – bármely csoportban további alosztályok hozhatók létre.

Annak, hogy az *autoriter rezsim* fogalmát nem lehet a végtelenségig, *mindenféle diktatúrára* kiterjeszteni, érdekes jele volt Linz azon törekvése, hogy bizonyosfajta rendszereket elkülönítsen azon belül, vagy leválasszon a fogalomról. A személyes kapcsolatokra épülő, a jogot semmibe vevő és ideológiamentes rendszerek egy sajátos körére például bevezette a *szultanizmus*[63] kategóriáját. Körülbelül így:

alkotmányos demokrácia – autoriter rezsim – totalitarizmus *(2/c)*
szultanizmus és egyéb diktatúrák

Ez a Max Weber elméletét idéző – a weberi rendszerben szélsőséges patrimonializmusnak is mondható, sőt Weber fogalmait továbbgondoló – fogalom Linz-

[63] Lásd erről H. E. Chebabi és Juan J. Linz tanulmányát: A Theory of Sultanism. 1–2. rész, megjelent H. E. Chebabi, H. E. – Linz, Juan J. (szerk.): *Sultanistic Regimes*. Baltimore, John Hopkins University, 1998. 3–48. o.

nél meglehetősen különböző diktatúrákat takar. Például a kubai Batista-rendszert (1952–1959), a nicaraguai Somoza-rendszert (1967–1972/1974–1979), a két Duvalier rendszerét Haitin (1957–1971 és 1971–1986), Ferdinand Marcos uralmát a Fülöp-szigeteken (1965–1986) és Mohammad Reza Pahlavi uralmát (1941–1979) Iránban. Itt nem az az érdekes, hogy lehet-e *ezeket* a diktatúrákat, például egy iránit és egy kubait, egy csoportba sorolni, vagy sem, hanem az, hogy az „autoriter rezsim" miféle altípusait lehet megállapítani, és hogyan. Erre természetesen nem térhetek itt ki, bár e tekintetben is – például az empirikus adatok és az elméleti kategóriák kapcsolatát illetően – igen érdekes összefüggéseket lehetne kimutatni.[64]

3. Végül, az *autokrácia* és az *autoriter rezsim* fogalmak érdekes használata az, amikor történelmi fejlődési ívbe helyezik a két kategória által jelzett jelenségeket, és azt mondják: az autokrácia totalitarizmusként folytatódik, vagy abból autoriter rezsim lesz. Azaz

autokrácia → totalitarizmus *(3/a)*

vagy

autokrácia → autoriter rezsim. *(3/b)*

Az előbbi Friedrich és Brzezinski ma már klasszikus könyvében olvasható, akik úgy fogalmaztak, hogy „a cárok autokráciája így (ti. Leninnek a cári Oroszország viszonyaira való utalásai révén) a totalitarizmusban tükröződött".[65] Manapság inkább az utóbbival találkozunk. Például amikor az orosz történelmet elemző német történész, Andreas Umland a *Russian Politics and Law* vendégszerkesztőjeként arról ír, hogy Putyin autoriter rendszere az „orosz út" politikailag és kulturálisan *egyedi* jellegéről alkotott elgondolásokat mozgósítja saját maga igazolására, nevezetesen azokat, amiket már az orosz autokrácia korszakában is használtak.[66] Mindkét fogalomhasználat azt sugallja, hogy a múlt valamilyen értelemben és mértékben fogva tartja a jelent, s a történelmi kényszerek előbb-utóbb érvényesülnek. Azt persze nem teszi hozzá, hogy ez – már ha ez az összefüggés igaz egyáltalán – „így is, úgy is" megtörténik, vagyis egyszer az autoriter rendszereknek is vége lesz.

[64] Pusztán utalok a politológiai szakirodalom tobzódó altípus-konstrukcióinak egyik legutóbbi fejleményére: Wahman, Michael – Teorell, Jan – Hadenius, Axel: Authoritarian regime types revisited. Updated data in comparative perspective. *Contemporary Politics,* 19. évf. 1. szám (2013). 19–34. o. E tanulmány áttekinti az elmúlt évtized legjellegzetesebb tipológiáit.

[65] Friedrich–Brzezinski: *idézett mű,* 28. o.

[66] Umland, Andreas: The Claim of Russian Distinctiveness as Justification for Putin's Neo-Authoritarian Regime. *Russian Politics and Law,* 50. évf. 5. szám (2012. szeptember–október). 3–6. o.

A választói magatartás stabilitása 2010 előtt és után

WIENER GYÖRGY

A választói magatartás három szakasza és a 2010-es politikai rendszerváltás

A rendszerváltás húsz évét áttekintő tanulmánykötet csak érintőlegesen, a pártpolitika és a kormányzás kérdéskörét elemző fejezetben, illetőleg a gazdasági és a kulturális elit pártválasztását is tárgyaló írásban foglalkozik a választói magatartás stabilitásának hosszabb távú változásaival.[1] A magyar politikai rendszer negyedszázadát bemutató könyv viszont már külön tanulmányt szentel e témának, kísérletet téve az átalakulások történelmi ívének felvázolására. Szerzője, Szabó Andrea az 1990–2014 közötti időszakot a választói magatartás stabilitása alapján három, egymástól jól elkülöníthető szakaszra bontja. Felosztásában az első periódust a rendszerváltó voksolástól az 1998-as választás első fordulójáig terjedő időszak alkotja, melyet a szakirodalomban elterjedt véleménnyel összhangban a szavazói viselkedés instabilitásával jellemez. Úgy látja, hogy a kialakulatlan preferenciák, a gyenge pártkötődés következtében a választók ekkor többnyire szituációkötötten voksoltak; milliók nemcsak politikai formációt, hanem akár ideológiai oldalt is váltottak, s széleskörűen érvényesült a proteszt-szavazás. Gazsó Ferenc és Stumpf István 1995-ben publikált két tanulmányára hivatkozva a labilitás mértékét is bemutatja, utalva arra, hogy a szerzők szerint a választásokon részt vevők mindössze 20%-a rendelkezett erős s 27%-a gyenge kötődéssel, a pártok közül pedig kizárólag az MSZP-nek volt stabil bázisa. E szakaszt egyébként Szabó Andrea a hagyománykeresés időszakának nevezi, melyet megkerülhetetlen, szükségszerű történelmi időszaknak tekint. Véleménye szerint a szavazók ugyanis ekkor sajátították el a demokratikus politikai rendszer működésének szabályait, az alternatívák közötti választás lehetőségét.[2]

[1] A választói magatartás változásait röviden érinti Kéri László: A többpártrendszer húsz éve Magyarországon. In Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve. Változások és válaszok*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, MTA Politikai Tudományok Intézete, 2009. 113–134. o.; Stumpf István: Kormányzati kihívások és a pártrendszer koncentrálódása. In Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *idézett mű,* 158–161. o.; Kovách Imre: Hatalom és társadalom 1990 után. Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *idézett mű,* 197–200. o.

[2] Szabó Andrea: A választók. In Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest, Osiris – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet, 2015. 283–285. o.

A második szakasz az 1998-as választás második fordulójával kezdődött, és 2006-ig tartott. E periódust Szabó Andrea szerint kvázi-kétpártrendszerként írhatjuk le, mely a jobb- és a baloldal tömbösödésével jött létre. A szerző e kiegyensúlyozott szisztémát öt axiomatikus állítással jellemzi, melyek Stumpf István 2010. áprilisi előadásán alapulnak. E kvázi-kétpártrendszer három legfontosabb, egymással szorosan összefüggő sajátossága az, hogy mind a jobb-, mind a baloldalon kialakult egy közel azonos támogatottságú szavazótábor, melynek tagjai jórészt identitásalapon kötődtek a tömböt megszervező Fideszhez, illetőleg MSZP-hez, ami egyben azt is jelentette, hogy erőteljesen csökkent a labilis, ingadozó szavazók aránya. Szabó Andrea a választói magatartás stabilizálódását különféle adatokkal is illusztrálja, többek között azzal, hogy a tömbösödés, a voksok koncentrálódása következtében 2002-ben és 2006-ban a két legnagyobb párt együttesen a szavazatok több mint 80%-át megszerezte. Ily módon átmenetileg Magyarországon is érvényesült Stein Rokkan „befagyási" elmélete, hiszen e rövid időszakban lényegében ugyanazok a pártok küzdöttek a parlamenti mandátumokért. A további két axiomatikus állítás szerint a széles jobboldali mezőt lefedő Fidesz mellett a radikális pártok nem rendelkeztek érdemi támogatottsággal, illetőleg az identitásalapú szavazói viselkedés létrejöttével egyidejűleg kialakult az a társadalmi csoport, mely tartósan távol maradt az urnáktól.[3]

Szabó Andrea a választói magatartás harmadik periódusának kezdetét 2006-ra teszi, ám hangsúlyozza, hogy a döntő fordulat a 2010-es voksoláson következett be. E szavazást Enyedi Zsolt és Kenneth Benoit nyomán kritikus választásnak nevezi, hiszen ekkor radikálisan átrendeződött a pártstruktúra, s jelentős számú választó vándorolt át a baloldali erőktől a jobboldali formációk bázisába. A szerzőpáros számításai szerint 2010-ben minden korábbinál nagyobb mérvű átáramlás zajlott le; az aggregát változékonysági mutató, a Pedersen-index értéke ekkor érte el maximumát, a 35%-ot, míg 1994-ben e jelzőszám 25,8, 1998-ban pedig 31,7%-os pártok közötti mozgást regisztrált.[4]

A harmadik szakasz esetében Szabó Andrea szintén öt állítást fogalmaz meg, melyeket jórészt a korábbi axiómák ellentéteinek tekinthetünk. Álláspontja szerint e napjainkig tartó periódust egyfelől a Fidesz által vezetett tömb megerősödése és a baloldali szavazótábor szétesése, másfelől a rendszerváltó politikai erők eltűnése és új pártok megjelenése, valamint a távol maradók táborának növekedése jellemzi. Mindezen változások nyomán egy centrális erőtér jött létre, cáfolva a „befagyási" elmélet érvényességét, a Jobbik bázisának ugrásszerű erősödése pedig megalapozatlannak nyilvánítja a radikalizmus elutasítására vonatkozó feltételezést. E nagymérvű átalakulás hátterében, mint ezt később részletesebben tárgyaljuk, a társadalom

[3] Szabó Andrea: *idézett mű,* 286–287. o.

[4] Szabó Andrea: *idézett mű,* 293–294. o. A változékonysági mutatót, a Pedersen-indexet úgy számítjuk ki, hogy az egyes pártok két, egymást követő választáson elért szavazatarányának eltérését összevonjuk, s a kapott összeget elosztjuk kettővel.

ideológiai orientációjának módosulása is meghúzódik; a 2000-es évek közepéhez képest erőteljes jobbratolódás zajlott le, s így a két pólus közötti egyensúly egyértelműen felbomlott. A szerző azt is hangsúlyozza, hogy a 2014-es választás e változásokat megerősítette, stabilizálva a választói magatartás harmadik szakaszát.[5]

Első közelítésben, kizárólag a választási eredmények és a közvélemény-kutatási adatok politikatudományi vizsgálata szemszögéből e szakaszolás és az egyes periódusok jellemzése viszonylag pontosan írja le a szavazói viselkedés sajátosságait, illetőleg azok változásait. Ebben az elemzési keretben még a változékonysági mutató, a Pedersen-index 2010-es kiugróan magas értéke sem indokol más felosztást, hiszen ilyen mértékű volatilitással, bár meglehetősen ritkán, szilárd nyugat-európai polgári demokráciákban is találkozhatunk. Ennek legismertebb esete az 1973. decemberi dán parlamenti választás, melynek során a korábbi öttel szemben 11 párt jutott be a törvényhozásba, a szavazók 40%-a váltott formációt, s 27%-uk voksolt a Folketingbe akkor bekerülő politikai erőkre.[6] A pártstruktúra és a társadalom politikai tagoltsága tehát jelentős mértékben módosult, ám mindezen változások ellenére Dánia politikai rendszere ugyanaz maradt, s a következő választásokon érzékelhető visszarendeződés ment végbe. Magyarországon viszont nemcsak az előbb említett két átalakulás zajlott le, hanem új alkotmányos berendezkedés jött létre, a gazdaság- és a külpolitikában nacionalista jellegű irányváltás zajlott le, megkérdőjeleződött a parlamenti váltógazdálkodás és a kormány leválthatósága, s e fejleményekkel összefüggésben az állam társadalmi bázisává az addig viszonylag háttérbe szorított nemzeti burzsoázia vált. Az Orbán-kabinet, a félperiféria régi mintáihoz is visszanyúlva, mesterségesen teremt tőkéseket, bizonyos fokig átalakítva az uralkodó osztály személyi összetételét. Mindezen változások azt jelzik, hogy 2010-ben Magyarországon valójában nem kritikus, hanem rendszerváltó választás zajlott le, melynek során a megelőző 20 év polgári demokráciáját a dualizmus, illetőleg a közjogi provizórium időszakára jellemző korlátozott parlamentarizmus váltotta fel.[7] A háromszakaszos felosztás mellett tehát egy olyan periodizálást is alkalmaznunk kell, mely az első két időszakot azonos minőségűnek tekinti, s azon belül vizsgálja a különbségeket. E felfogás alapján tanulmányunkban, főként a (Szonda) Ipsos, majd a Závecz Research adatsorait felhasználva, azt vizsgáljuk, hogy e szakaszokban mely fejlemények váltották ki a pártpreferenciák erőteljesebb hullámzásait, korábbi trendek megtörését és újak kialakulását. Ennek során különös figyelmet fordítunk arra, hogy a 2010-es rendszerváltó választás miként alakította át a választói magatartás stabilitásának sajátosságait.

[5] Szabó Andrea: *idézett mű,* 285., 293–294., 297. és 304–305. o.

[6] Az 1973. decemberi dán választásról lásd Képes György: *Dánia alkotmánytörténete a 13. századtól*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2009. 176–177. o.

[7] E nagy horderejű újabb történelmi fordulatról lásd Wiener György: A 2009–2011. évi politikai rendszerváltásról. *Eszmélet,* 2012/93. szám. 25–52. o.; Wiener György: Orbán Viktor passzív forradalma I–III. *Ezredvég*. 2014/6. szám. 105–118. o.; 2014/7. szám. 84–98. o.; 2015/2. szám. 125–135. o.

Az instabilitás fordulópontjai

A szavazói viselkedés instabil, Szabó Andrea kategóriáját használva hagyománykereső első szakaszának kiindulópontját az 1990-es rendszerváltó választás alkotja, melynek eredménye közismerten nem tükrözte a társadalom tényleges politikai tagoltságát. E tényt a szakirodalomban széleskörűen elterjedt álláspont szerint jórészt az idézte elő, hogy az államszocializmus négy évtizede után a választók még nem sajátították el a plurális polgári demokrácia működési szabályait, és a pártok programjai közötti különbségeket sem igazán ismerték fel. Bizonytalanságukhoz ugyanakkor a versengő formációk magas száma és identitásuk, profiljuk kialakulatlansága is hozzájárult, erőteljesen növelve a véletlenszerű voksolás esélyét.[8] A rendszerváltó választáson azonban legalább három párt, az MDF, az SZDSZ és az MSZP eredményei esetében a hegeli–marxi ész csele is érvényesült. A Medián felvétele szerint az egykori állampárt tagjainak 18%-a támogatta a Fórumot, alapvetően azért, mert legalább 1990. január végéig „nyugodt erőként" konszolidált átmenetet ígért. Radikális rendszerváltást hirdető, erőteljes antikommunista retorikája következtében az SZDSZ a liberális értékrendet követő választókon kívül viszonylag jelentős számú jobb- és szélsőjobboldali beállítottságú szavazót is magához vonzott. Ugyanakkor az MSZP 1990-ben az egykori MSZMP-tagságra is csak részlegesen támaszkodhatott, hiszen viszonylag jelentős részük, mint erre előbb már utaltunk, az MDF-től várta a békés átmenet lebonyolítását, sokan pedig, elutasítva pártjuk felszámolását és a rendszerváltást, távol maradtak az urnáktól. E fejlemények egyértelműen előre jelezték, hogy az alapító választás pártpreferenciái már rövid távon módosulhatnak, ami az őszi önkormányzati voksoláson az SZDSZ és a Fidesz térnyerésével be is következett.

E radikális változást jórészt az idézte elő, hogy a szavazók egy része a rendszerváltástól várt életszínvonal-javulás elmaradásáért az MDF-et és koalíciós partnereit tette felelőssé. Emellett hozzájárult a Fórum pozíciójának gyengüléséhez az is, hogy politikusainak mind nagyobb hányada, megkérdőjelezve a békés átmenetet, az államszocialista berendezkedés vezetőivel, sőt az egykori MSZMP-tagság jelentős részével való leszámolást követelte. Závecz Tibor elemzése szerint újabb fordulópontot a taxisblokád jelentett, mivel ettől kezdve érzékelhetően emelkedett az eseménytől valamelyest távolságot tartó fiatal demokraták támogatottsága. 1991 januárjában a Fidesz és az SZDSZ az összes megkérdezett körében még közel azonos

[8] A bizonytalanság ellenére az egyes pártok szavazótáborát eltérő ideológiai-politikai beállítottságok jellemezték. Lásd Angelusz Róbert – Tardos Róbert: Pártpolitikai mélyrétegek – a parlamenti pártok szavazótáborának profiljához. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Ökonómia Alapítvány – Economix Rt., 1991. 656–660. o. Így például „az MDF választói magjában a »mérsékelt liberális«, a »népi nemzeti« és a »tradicionális konzervatív« gondolkodásmódok fordulnak elő viszonylag magas arányban… Az SZDSZ szűkebben vett bázisának jellegét a »klasszikus« és a »mérsékelt liberális« beállítódás túlsúlya adja meg…" *Ugyanott,* 660. o.

méretű, 18,0, illetőleg 17,3%-os szavazótáborral rendelkezett, márciusban viszont az előbbi formáció híveinek aránya 19,8%-ra növekedett, az utóbbié pedig 13,0%-ra esett vissza. A Fidesz a pártok népszerűségi rangsorát 1993 novemberéig vezette, 1991 decemberétől 22 hónapon keresztül kiugróan magasnak számító, 20%-osnál nagyobb támogatottsággal. Ugyanebben az időszakban az MDF és az SZDSZ híveinek aránya csak ritkán lépte túl a 10%-ot, az FKGP és a KDNP bázisának mérete pedig mindig e szint alatt maradt. A Fidesz táborába jórészt a Fórum egykori szavazói, illetőleg az urnáktól 1990-ben távol maradók áramlottak be, miközben a párt korábbi támogatóinak több mint kétharmadát megőrizte. Sikerét a korabeli elemzések az akkori pragmatikus, az ideológiai vitákon felülemelkedő magatartásának, a szakszerű vagy legalábbis annak látszó szakpolitikai javaslatainak és a székházügy kirobbanásáig a gazdasági botrányoktól való érintetlenségének tulajdonították. Emellett a fiatal demokraták népszerűségét azzal is magyarázták, hogy sem a múlt, sem a jelen politikai hibái nem terhelik, hiszen nemcsak a kormányzati, hanem jórészt a helyi hatalomból sem részesednek.[9]

A párt támogatottságának radikális csökkenése 1993 májusában kezdődött, egy hónappal azután, hogy Orbán Viktor a debreceni kongresszuson orientációváltást hirdetett meg. Szemben a korábbi meghatározással, a Fideszt keresztény értékeket is valló nemzeti liberális pártként definiálta, ami a napi politika szintjén az MDF-hez való közeledést is jelentette. E változást a közvélemény számára igazán a júniusban kirobbant székházügy jelezte, igazolva, hogy a háttérben a két párt már korábban is együttműködött. A népszerűség-csökkenést kiváltó eseménysorozat harmadik mozzanata a Fidesz felső szintjén ősszel csúcspontjára jutó konfliktus volt, mely aztán novemberben a párt legjelentősebb liberális politikusainak távozásához vezetett. Jórészt e fejlemények következtében a fiatal demokraták híveinek aránya az áprilisi 26,4%-ról augusztusban 23%-ra, 1994 januárjában pedig 12%-ra esett vissza. Kevesebb mint fél év alatt a Fidesz bázisa csaknem megfeleződött, miközben 1993 decemberében a preferencia-rangsor élére az MSZP került. 1994 első hónapjaiban aztán a fiatal demokraták bázisának széthullása felgyorsult; szimpatizánsainak aránya márciusban 9%-ra esett vissza, s a május 8-i voksoláson az érvényes szavazatok 7,02%-ával és az összes választójogosult 4,77%-ának támogatásával a párt végül is a hatodik helyen végzett. E döntő jelentőségű fordulatot azok a kormányváltást igénylő választók idézték elő, akik tartottak attól, hogy az MSZP sikerének megakadályozása érdekében a fiatal demokraták esetleg az MDF-fel és a KDNP-vel alakítanának koalíciós kabinetet.[10]

[9] Závecz Tibor: A pártpreferenciák alakulása 1991-ben. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. DKMKA – Economix Rt., 1992. 622. o. A taxisblokád alatti fideszes magatartásról lásd még Petőcz György: *Csak a narancs volt*. Irodalom Kft., 2001. 140–141. és 166–167. o.

[10] *Pártpreferenciák Magyarországon*. Szonda Ipsos, 1993. április–május, 6. o.; Stumpf István: Helyezkedések a rajtvonalnál. In Gábor Luca – Levendel Ádám – Stumpf István (szerk.): *Parlamenti*

A szocialisták támogatottsága a Fideszével ellentétesen alakult, hiszen híveik aránya már az önkormányzati választásig érzékelhetően mérséklődött, majd újabb, nagymérvű vereségük hatására tovább csökkent, amihez politikai karanténba zárásuk is hozzájárult. 1991 novemberében már csak az összes megkérdezett 4,3%-a állt az MSZP mögött, s noha decemberben ez az arány váratlanul 7,6%-ra emelkedett, 1992 márciusában 5,5%-ra esett vissza. A párt bázisa az év további hónapjaiban alig növekedett, a későbbi változás előjeleként azonban elutasítottsága érzékelhetően csökkent, s emellett javult pozíciója a másodlagos preferenciák körében. Támogatottsága viszont csak 1993 februárjában lépte túl a 10, s nyáron érte el a 15%-ot. Helyzetében döntő fordulat a Horthy-újratemetés és a Fidesz legjelentősebb liberális politikusainak pártjukból való távozása után következett be. Decemberben, mint erre előbb már utaltunk, az MSZP a preferencia-rangsorban átvette a vezetést a fiatal demokratáktól, majd híveinek aránya 1994 januárjában 18%-ra emelkedett, áprilisban pedig elérte a 24%-ot. A Horn Gyula elleni negatív kampány hatására a szocialisták népszerűsége a választást megelőzően ugyan 5%-kal csökkent, ám a kormányon levő formációké nem erősödött, a pártelnök május 5-i balesete után pedig a közhangulat megfordult, hozzájárulva az MSZP elsöprő választási győzelméhez. A szocialisták az érvényes listás szavazatok 32,99%-ával és az összes választójogosult 22,38%-ával támogatásával abszolút többséget szereztek a törvényhozásban, 13,25%-kal előzve meg a második helyen végzett SZDSZ-t.[11]

Az 1990–1994 közötti parlamenti ciklust tehát valóban a választói magatartás instabilitása, változékonysága jellemzi. Mindazonáltal a változásokat, átáramlásokat nem tekinthetjük véletlenszerűnek, hiszen a pártok közötti mozgások meglehetős szabályszerűséggel zajlottak le. A rendszerváltó választás után az MDF bázisának jelentős hányada 1990 őszétől a Fidesz táborába vándorolt át, s éveken keresztül, 1993 őszéig ott maradt. Ezt követően a fiatal demokraták szimpatizánsi köréből az MSZP és az SZDSZ felé történt egyre gyorsuló elmozdulás, s a szocialisták híveinek számát olyanok is gyarapították, akik négy évvel korábban távol maradtak az urnáktól. E mozgásokban kulcsszerep jutott azoknak az egykori MSZMP-tagoknak, akik 1990-ben a Fórumra voksoltak, ám rövidesen a Fidesz felemelkedéséhez járultak hozzá.

---

választások 1994. Budapest, Osiris–Századvég, 1994. 136–137. o.; Závecz Tibor: Pártok, választások, közvélemény-kutatás. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1994-ről*. DKMKA, 1995. 527. o.

[11] Závecz Tibor: *idézett mű* (1995), 524–525. és 527. o. Závecz adatai szerint „a május 8-i szavazók 17%-a állította azt, hogy a Hornnal foglalkozó műsorok megerősítették abban, hogy az MSZP-re kell szavaznia, a baleset okán pedig 11% nyilatkozott hasonló értelemben. Az utolsó héten egyébként a későbbi szavazók csaknem háromtizede változtatta meg politikai orientációját, ami csak részben – bár nem jelentéktelen mértékben – tulajdonítható Horn Gyula balesetének. […] A választás előtti hét nyertese az MSZP volt, amely főleg a Fidesztől, az MDF-től, az SZDSZ-től és a kisebb pártoktól tudott átcsábítani szavazókat, s mellettük a korábban passzívnak mutatkozók közül is elég sokan feléjük fordultak." *Ugyanott,* 525. o.

Egy 1993 tavaszán lebonyolított felvétel szerint a korábbi állampárti tagság 27%-a az MSZP-t, 24%-a pedig a Fideszt támogatta,[12] ám az előbb említett fejlemények miatt 1993 decemberében ez utóbbiak aránya 11%-ra esett vissza. E változás aztán döntő mértékben hozzájárult a szocialisták elsöprő győzelméhez, hiszen az egykori MSZMP-tagság 66%-a végül is e pártra voksolt.[13]

E szabályszerű átáramlások hátterében ugyanakkor bizonyos fokú stabilitással is találkozhatunk. 1994 májusában az MDF az összes választójogosult 7,96%-ának, az FKGP 5,98%-ának, a KDNP pedig 4,77%-ának bizalmát nyerte el, ami közel állt a közvélemény-kutatásokban régóta mért támogatottsági szintjükhöz. Jelentősebb eltérést e téren csak az SZDSZ esetében mutathatunk ki. E párt ugyanis az összes választójogosult körében elért 13,39%-os eredményéhez közeli támogatottsággal a választás hónapját, májust leszámítva utoljára 1991 márciusában rendelkezett. E viszonylag jelentős mérvű pozíciójavulást az idézte elő, hogy az 1990 őszétől a Fideszhez átpártolt egykori liberális szabad demokrata szavazók 1993 második felétől visszaáramlottak korábban preferált formációjukhoz.

Az 1994. májusi választás után rövid ideig a győzteshez húzás közismert hatása érvényesült; a nyári hónapokban az MSZP az összes megkérdezett 31-32%-ának bizalmát élvezte, s júniusban, illetőleg júliusban az SZDSZ híveinek aránya is 19%-ra emelkedett. Ez az eredmény mindkét kormányzópárt esetében a parlamenti ciklus alatti támogatottságuk csúcspontját jelentette, melyet később meg sem közelítettek. Virtuális új szavazóik többsége főként a várható megszorításokról folyó viták miatt már az ősz folyamán távozott a szimpatizánsok köréből, s e folyamatot az önkormányzati választási kampány csupán átmenetileg fordította meg. 1994 decemberében a szocialisták tábora az előző havi 22%-ról 27%-ra növekedett, s a szabad demokraták híveinek aránya is elérte a 15%-ot, ezt követően azonban, az SZDSZ 1995. februári eredményétől eltekintve, mindkét politikai erő támogatottsága látványosan csökkent. A Bokros-csomag bejelentésekor, 1995 márciusában a szocialisták mögött már csak az összes megkérdezett 17,0%-a sorakozott fel, s ez az arány júliusban 14,4%-ra esett vissza. E ciklus alatti első mélypontjára a párt, 12,9%-os bázisával, 1996 januárjában süllyedt, jórészt a radikális reálbércsökkenés és a jóléti intézményrendszer részleges leépítése következtében. Februárban viszont az MSZP támogatottsága 16,4%-ra ugrott, amit egyértelműen a pénzügyminiszter lemondása magyaráz. Bokros Lajos távozásából ugyanis az elbizonytalanodott baloldali sza-

[12] Tamás Pál: A régi és az új középosztály politizál. In Gábor Luca – Levendel Ádám – Stumpf István (szerk.): *idézett mű,* 168. o.

[13] Bruszt László – Simon János: Az Antall-korszak után, a választások előtt. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *idézett mű* (1994), 797. o.; Karácsony Gergely: A választói magatartás trendjei Magyarországon. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2002-ről.* 2. kötet. DKMKA, 2003. 1531. o., 14. számú táblázat. Az egykori MSZMP-tagság választói magatartását részletesen elemzi Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A választói magatartás egy mögöttes pillére. Az egykori MSZMP-tagság szerepe. *Politikatudományi Szemle*, 1995/3. szám. 5–18. o.

vazók azt a következtetést vonták le, hogy a radikális megszorítások kora lezárult, s életszínvonalukban most már javulás történhet. Áprilisban aztán tovább bővült e bázis; alapvetően Torgyán József március 14-i kormánybúcsúztató beszédének hatására felerősödött a szélsőjobboldali előretöréstől való félelem, az összes megkérdezett körében ciklus alatti második csúcspontjára, 22,8%-ra növelve az MSZP táborát. E fellendülés azonban rövid ideig tartott; az összes megkérdezett körében már májusban 18,5%-ra esett vissza az MSZP híveinek aránya, majd kisebb hullámzás után szeptemberben 15,6%-ra süllyedt.[14]

1996. szeptember végétől a szocialisták számára újabb kedvezőtlen fordulat következett be. Kirobbant a közismert Tocsik-ügy, mely a Bokros-csomag után ismét megrendítette a párt szavazótáborát. Hatása ugyanakkor csak késleltetve jelentkezett, nem függetlenül attól, hogy a pártfinanszírozási botrányt nyilvánosságra hozó fiatal demokraták hónapokig napirenden tartották e tematikát, amely egyébként nemcsak az MSZP-t, hanem az SZDSZ-t (s feltehetően a Fideszt) is érintette.[15] 1996 decemberében a szocialisták még 16,2%-os szavazótáborral rendelkeztek, valamivel magasabbal, mint a Tocsik-ügy kirobbanása előtt, 1997 januárjában azonban bázisuk 11,9%-ra, márciusban pedig már 11,5%-ra szűkült. A második többpárti parlamenti ciklus időszakában ez volt az MSZP támogatottságának abszolút mélypontja, azt a látszatot keltve, hogy a párt népszerűsége elsődlegesen a Tocsik-ügy hatására gyengült meg. Ugyanebben az időszakban zuhant az SZDSZ támogatottsága 6% alá, s a szabad demokraták többet nem tudtak e szint fölé emelkedni, mivel szimpatizánsaik csaknem kétharmada végérvényesen a Fideszhez pártolt át.

1997 májusától azonban újabb fordulat következett be, amit elsősorban a kezdődő gazdasági fellendülés magyaráz. Míg az első negyedévben a növekedési ütem mindössze 2,1% volt, a másodiktól a GDP emelkedése a rendszerváltás óta ismeretlen 4%-os szint fölé ugrott. E radikális változást a kormány a Bokros-csomag pozitív hatásával magyarázta, amit a közvélemény egy része is elfogadott, utólag

[14] „Az MSZP támogatottsága az 1996 elején még tartó mélypont után az év tavaszán, március–májusban ugrott meg nagymértékben, már-már az 1994-es választást követő hónapokra emlékeztető módon. Ez elsősorban két eseményhez kapcsolható: 1. a pénzügyminiszter posztján bekövetkező váltáshoz, amelyet a közvélemény a megszorító »Bokros-korszak« végeként értelmezett; 2. Torgyán József március 14-i beszédéhez, amelynek hangvétele számos kisgazda szimpatizánst riasztott el, és fordított a status quo irányába. A tavaszi adatokhoz képest az MSZP támogatottsága 1996 szeptemberére már néhány százalékkal csökkent, a kisgazdák pedig az elvesztett szavazatoknak egy jelentős részét már visszaszerezték." Az MSZP képe a közvéleményben 1996 szeptemberében. *Szonda Ipsos,* 1996. szeptember, 5–6. o.

[15] „Eleinte az ún. Tocsik-ügy inkább a kormánypártok meghatározó politikusainak ártott, s kevésbé romlott maguknak a pártoknak a megítélése, ugyanakkor a Fidesz iránti rokonszenv – illeszkedve a hónapok óta tartó trendbe – jelentős mértékben erősödött. Egészen addig, hogy a fiatal demokraták pártja az MSZP-vel közösen foglalta el a népszerűségi lista első helyét. Ilyent utoljára 1993 decemberében láthattunk…" Závecz Tibor: Hárman az élen – pártpreferenciák 1996-ban. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 1996-ról*. DKMKA, 1997. 642. o.

szükségesnek ítélve a megszorítások miatti áldozatot. Májusban ugyan az MSZP támogatottsága még csupán 16, 4% volt, ám ez az arány szeptemberben 18,4%-ra, decemberben pedig 21,4%-ra emelkedett. E tendencia januárban is folytatódott, azt sugallva, hogy az MSZP az 1998-as választáson ismét abszolút többséget szerezhet. Ekkor ugyanis az összes megkérdezett 22,4%-ának bizalmát elnyerve a párt elérte 1994-es választási eredményét, s vezető politikusai a formáció további erősödését várták. Részben a nagymarosi duzzasztó esetleges megépítése körüli viták, részben pedig a február 11-i Fenyő-gyilkosság és a márciusban elkezdődött robbantássorozat miatt azonban az újabb fellendülés elmaradt, sőt kismértékű visszaesés kezdődött. Március második felében már csak a megkérdezettek 20,8, áprilisban pedig 20,5%-a sorakozott fel a szocialisták mögött, akik aztán az érvényes szavazatok 32,92%-ával s a választójogosultak 18,57%-ának támogatásával a listás választáson az élen végeztek, ám az egyéni körzetekben a második fordulóban a Fidesz és az FKGP összefogása következtében vereséget szenvedtek. A kormányzati hatalom elvesztéséhez egyébként az SZDSZ gyenge szereplése is hozzájárult; a koalíciós partner ugyanis az érvényes listás voksok mindössze 7,57%-át és a választójogosultak 4,27%-ának bizalmát nyerte el.

E nem várt fordulathoz a jobboldalon végbement átrendeződés is nagymértékben hozzájárult, melynek során, mint korábban a baloldalon és a liberális centrumban, meghatározó jelentőségű koncentrálódás zajlott le. A várható megszorításokról folytatott vita, majd a Bokros-csomag először az FKGP pozícióját javította, mely már 1994 decemberében, 10,5%-os bázissal, a preferencia-rangsorban a harmadik helyet foglalta el, 1995 novemberétől pedig három hónapon keresztül vezette a pártok népszerűségi listáját, számos egykori MSZP-s szavazót is vonzva magához. Torgyán József előbb már említett beszéde azonban véget vetett a kisgazda fellendülésnek; 1996. szeptember végéig az FKGP még megőrizte vezető pozícióját a jobboldalon, ezt követően viszont a liberális centrumból 1994 őszén egyértelműen a keresztény-nemzeti oldalra átkerült Fidesz vált e pólus meghatározó erejévé.

A fiatal demokraták az önkormányzati választás előtt az MDF és a KDNP egyenrangú partnereként vettek részt a Polgári Szövetség megszervezésében, majd taktikai lépéseikkel felgyorsították az MDF 1996. március elején bekövetkezett kettészakadását, szövetséget ígérve a formáció mérsékeltebb politikusainak. Az általuk létrehozott MDNP helyett azonban az anyapárttal működtek együtt, mellyel aztán 1997 decemberében választási megállapodást is kötöttek. Közben a KDNP-ben is szembekerült egymással a radikálisabb nemzeti és a mérsékeltebbnek tűnő polgári irányzat, s e konfliktus 1997 nyarán a parlamenti frakció széteséséhez vezetett. E változások közepette, mindinkább megszerezve az előbb említett két párt bázisát, a Tocsik-ügy kirobbantásával a Fidesz magához ragadta a kezdeményezést, ennek eredményeként támogatottsága a szeptemberi 11,9%-ról októberben 15,0%-ra emelkedett, s 1997 februárjában elérte a 16,8%-ot. Ebben az időszakban, a botrány kitörésétől 1997. április végéig, az összes megkérdezett körében – egy hónap kivételével – a fiatal demokraták átvették a vezetést a szocialistáktól, híveik alacsonyabb

szintű aktivitása miatt azonban a biztos pártválasztók kategóriájában csak 1997 első negyedévében szerepeltek az élen. A májusban kezdődött szocialista fellendülés hatására a Fidesz népszerűsége mérséklődött, ám 13,8–15,3% közötti támogatottságával végérvényesen megelőzte a kisgazdákat. E korszak kéttengelyű, nemzeti és polgári oldalra tagolódó jobboldali ellenzékisége tulajdonképpen 1998 februárjában szűnt meg, amikor látványossá vált az FKGP szimpatizánsainak átáramlása a fiatal demokraták táborába. Ekkor a kisgazdák híveinek aránya 10% alá esett, a Fideszé pedig 16,0%-ra emelkedett, majd márciusban ismét elérte a 16,8%-ot. E csúcspontot aztán kisebb visszaesés követte, ám a májusi választáson az érvényes listás szavazatok 29,48%-a és az összes jogosult 16,63%-ának támogatása is elegendőnek bizonyult a győzelemhez, mivel a két forduló közötti Fidesz–FKGP-összefogás 119 egyéni körzeti mandátumot biztosított a jobboldal számára. A nagymarosi duzzasztómű körüli vita, a Fenyő-gyilkosság és a robbantássorozat negatív hatása, összekapcsolódva a jobboldali pártkoncentrációval és a kölcsönös visszalépésekkel, együttesen (Szigeti Péter megfogalmazását használva) a politikai idő felgyorsulásához vezetett, nem várt sikert hozva az átrendeződött jobboldali tömbnek.[16] Ugyanakkor az MSZP és az SZDSZ együttes támogatottsága már a Tocsik-ügy kirobbanása előtt alacsonyabb volt, mint a négy jobboldali parlamenti párté, ami előre jelezte, hogy a nemzeti és a polgári ellenzék integrálódása esetén kormányváltás következhet be.

Trendváltozások a kvázi-kétpártrendszer korában

Szabó Andrea szakaszolásában a kvázi-kétpártrendszer kora az 1998-as választás második fordulójával kezdődött, amikor a stratégiai szavazás következményeként is két nagy formáció emelkedett ki az addig viszonylag tagolt politikai struktúrából. Ez a folyamat, mint előbb már jeleztük, tulajdonképpen hónapokkal azelőtt megindult; egyfelől az MSZP gyakorolt szívó hatást az SZDSZ még megmaradt szavazóira, másfelől, az előbbinél nagyobb mértékben, a Fidesz vonzotta magához az addigi kisgazda szimpatizánsokat. A második fordulóban ugyanakkor kétségtelenül áttörés következett be, hiszen ettől kezdve vitathatatlanul a fiatal demokraták váltak a

[16] „Azt gondoljuk, hogy a felgyorsult politikai időben, amelyben egyre közelebb került egymáshoz a két fő vetélytárs, az MSZP olyan erőtlen mondanivalót kommunikált a társadalom felé, amellyel ebben a fokozatosan kétpólusúvá redukálódó mezőnyben már nem lehetett nyerni. Ezért csak látszólagos ellentmondás, tehát a szó szoros értelmében vett paradoxon az, hogy az első forduló győztes pártja elvesztette a választásokat. Csak látszólagos és nem valóságos ellentmondás az, hogy az egyéni jelöltek második fordulós versenyében 1.939.022 szavazatot begyűjtő párt elvesztette a választásokat azzal a Fidesszel szemben, amely ugyanakkor 235.209 szavazattal kevesebbet szerzett." Szigeti Péter: Elvesztett kormányhatalom – megtartott törzsválasztók. In Bőhm Antal – Gazsó Ferenc – Stumpf István – Szoboszlai György (szerk.): *Parlamenti választások 1998*. Politikai Szociológiai Körkép. Budapest, Századvég Kiadó – MTA Politikai Tudományok Intézete, 2000. 135–136. o.

jobboldali mező vezető erejévé. Érezték e fordulat jelentőségét a választók is, ennek következtében a győzteshez húzás a korábbiaknál jóval nagyobb mértékben érvényesült. Az áprilisban mért 15,5%-os és a május 10-i 16,63%-os támogatottsághoz képest a Fidesz bázisa nyáron több mint kétszeresére bővült. Júniusban az összes megkérdezett 35,1, júliusban 39,4 s augusztusban is 37,4%-a sorakozott fel a vezető kormánypárt mögött. E hatalmas növekmény jórészt a bizonytalanok, az urnáktól távol maradók köréből származott; áprilisról júniusra 39,5%-ról 27,8%-ra csökkent azok aránya, akik a „nem tudja" lehetőséget választották, vagy megtagadták a válaszadást. Emellett tovább gyarapította e bázist az FKGP-szavazók egyharmadának átpártolása, ami a korábban megindult folyamat felgyorsulását jelentette.

Kiugró mértéke ellenére a győzteshez húzás csak részben bizonyult tartósnak, hiszen szeptemberben már radikálisan, 5,5%-kal csökkent a Fidesz híveinek aránya. Ekkor a visszaesést jórészt a nyugdíjemelés mértéke körüli viták idézték elő, az érintett csoport viszonylag jelentős hányadát fordítva szembe a vezető kormánypárttal. Ezt követően a fiatal demokraták népszerűsége hónapokon keresztül lényegében stagnált, majd 1999 márciusában 26,5%-ra süllyedt. Újabb érdemi csökkenés augusztusban, majd novemberben következett be; ez utóbbi időpontban a Fidesz híveinek aránya már csak 18,5% volt, miközben az összes megkérdezett körében szeptemberben az MSZP átvette a vezetést. A győzteshez húzás során csatlakozott választók túlnyomó részének távozását feltehetően a viszonylag szigorú fiskális politika, a be nem jelentett Járai-csomag idézte elő, mely a 4,2%-os GDP-növekedés ellenére viszonylag alacsony, csupán 2,5%-os reálbér-emelkedéssel társult. 2000-ben, némi hullámzással tovább mérséklődött a Fidesz támogatottsága, nem függetlenül attól, hogy a rendszerváltás óta legmagasabb (s azóta sem megközelített), 5,2%-os gazdasági bővülés mellett a bérek reálértéke csak 1,5%-kal nőtt. Ez év decemberében aztán a párt ciklusbeli mélypontjára érkezett; ekkor mögötte mindössze az összes megkérdezett 16,7%-a sorakozott fel, ami lényegében a választáson elért szintnek felelt meg, ám ugyanakkor alig maradt el az előző parlamenti időszak legjobb eredményétől. A Fidesz tehát megőrizte törzsszavazói bázisát, ami egyben azt is jelezte, hogy a tömeges elvándorlás kora átmenetileg lezárult.

Sajátos módon a szimbolikus politikai erőtér elfoglalása ez idő tájt nem növelte, sőt még csak nem is stabilizálta a fiatal demokraták népszerűségét. Az államalapítás ezeréves évfordulójának megünneplése, s ennek során a Szent Koronának a Parlament épületébe való bevitele nem állította meg a párt támogatottságának csökkenését, jelezve, hogy a választási győzelem után megnyert új szavazók többségét nem ideológiai megfontolások motiválták. Hasonló okból nem javította a Fidesz pozícióját a „kommunizmus" áldozatai emléknapjának bevezetése és a Terror Háza létrehozásának ígérete sem.

Újabb fordulatot a párt népszerűségének alakulásában a 2000 novemberében meghirdetett gazdaságpolitikai váltás jelentett, melynek hatását a kisgazdák ellen ekkor megindított támadássorozat felerősítette. A később „magyar modell"-nek

nevezett új irányvonal többek között a hazai vállalkozások fokozott támogatását, valamint a minimálbér és a köztisztviselői fizetések radikális emelését foglalta magában, érzékelhetően növelve az érintettek életszínvonalát. Az FKGP elleni fellépés, mely döntő mértékben hozzájárult e párt széteséséhez, elsősorban Torgyán József személyére koncentrálódott, akit 2001 februárjában miniszteri tisztségéről való lemondásra kényszerítettek. E fejlemények nyomán a Fidesz visszaszerezte elpártolt szimpatizánsai egy részét, illetőleg a még megmaradt kisgazda választók tömegesen áramlottak át szavazótáborába. Ily módon a vezető kormánypárt felszálló ágba került; híveinek aránya februártól kezdve mindig meghaladta a 20%-ot.[17] Pozíciójában azonban az igazi változás csak azután következett be, hogy szeptemberben átfogó választási szövetséget kötött az MDF-fel. Októberben ugyanis e koalíció – 25,2%-os támogatottságával – visszaszerezte a vezetést a szocialistáktól, amihez egyébként a szeptember 11-i terrortámadás is hozzájárult, a biztonság felértékelődése miatt számos országban erősítve a kormánypárt(ok) helyzetét.

Fellendülésének csúcspontjához a Fidesz–MDF-szövetség decemberben, a kiélezett kampányküzdelem korai szakaszának végén érkezett, melyet egyébként a sikeres kormányzás kommunikálására, a nemzeti egység meghirdetésére és Medgyessy Péter szocialista miniszterelnök-jelölt elleni személyes támadásra (Gresham-ügy) épített. Mindazonáltal a 27,3%-os támogatottság elmaradt az 1998-as választást követő kilenc hónap népszerűségi szintjétől, amikor egy hónap kivételével a fiatal demokraták híveinek aránya mindig túllépte a 30%-ot, illetőleg az 1999. áprilisi közvélemény-kutatási eredményt sem érte el. A 2002. januári 5,0%-os visszaesést, mely a vezető pozíció elvesztését is jelentette, a 2001. december 21-i Orbán–Năstase-megállapodás szocialista bírálata idézhette elő; az MSZP azzal vádolta a kormányt, hogy e lépéssel teret engedett a románok korlátlan magyarországi munkavállalásának, zavart okozva a magát nemzeti erőként definiáló Fideszben. A január végén kezdődött, erősen ideologikus jellegű ellentámadás februárban 24,6, márciusban pedig 26,4%-ra növelte a fiatal demokraták bázisát, s ez utóbbi eredményükkel megint megelőzték a szocialistákat. Végül azonban a „köteles" beszéd és Medgyessy Péter 13 + 1 pontos jóléti rendszerváltó programja ismét nem várt választási győzelemhez vezetett. A Fidesz–MDF-szövetség ugyan az érvényes listás szavazatok 41,07%-át megszerezte, s az összes választójogosult 28,62%-ának bizalmát elnyerte, ám e teljesítmény sem bizonyult elegendőnek a sikerhez.

[17] „A tavaszi hónapokban a Fidesz megoldotta a kisgazda problematikát, s ezzel kilábalt a hullámvölgyből. Ennek két pozitív hozadéka is volt a kormányzó erő számára. »Megszabadította« a választópolgárokat az általuk legkevésbé kedvelt politikustól, Torgyán Józseftől, és ezt a cselekedetet a közvélemény Orbán Viktornak látványos pontszámnövekedéssel hálálta meg… A másik fejlemény az egykori kisgazdák Fidesz-szavazóként való megjelenése volt. A 2000 esztendő végét, az új év elejét bizonytalanként eltöltő FKGP-szimpatizánsok java része megtalálta a Fideszt." Závecz Tibor: Éles verseny a pártlista első helyéért. A pártok és a politikusok megítélése 2001-ben. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2001-ről*. 1. kötet. DKMKA, 2002. 581. o.

A kvázi-kétpártrendszer keretei között a szocialisták támogatottsága általában a fiatal demokratákéval ellentétesen alakult. Mindazonáltal a Fidesz bázisának 1998 nyarán bekövetkezett ugrásszerű növekedése nem járt együtt az MSZP táborának megrendülésével. 1998 júniusában a szocialisták szimpatizánsainak aránya valamelyest még emelkedett is, s csupán egy hónappal később, a győzteshez húzás csúcspontján esett vissza 17,5%-ra, ezt követően pedig a parlamenti ciklus alatt mindvégig meghaladta a 20%-ot. A bázis megszilárdulását egyértelműen jelezte, hogy a mélypontról való fellendülés az éppen aktuális botrány, az ún. megfigyelési ügy ellenére következett be. Már 1998 novemberében az MSZP híveinek aránya 23,5%-ra növekedett, magasabbra, mint 1994 decembere óta bármikor, sőt e támogatottság az elsöprő választási győzelem során elért 22,38%-os szintet is túllépte. Csúcspontjára e népszerűség éppen egy évvel később, 1999 novemberében jutott, amikor a szocialisták az összes megkérdezett 28,4%-ának bizalmát élvezték. Ekkor a már két hónapja a preferencia-rangsor élén álló MSZP csaknem 10%-kal előzte meg a vezető kormánypártot; e különbség aztán kisebb hullámzásokkal lassan mérséklődött. 2000 szeptemberében és októberében a szocialisták bázisának mérete 22,6%-ra esett vissza, amit feltehetően a párton belüli viták nyilvánosságra kerülése magyaráz. Ezek elsősorban Németh Miklós esetleges miniszterelnök-jelöltségéről folytak, s végül is az egykori kormányfő visszalépésével zárultak. Sikeres, a belső ellentéteket feloldó novemberi kongresszusa után az MSZP pozíciója valamelyest javult, híveinek aránya azonban csak ritkán haladta meg a 25%-os szintet. 2001 októberében, mint erre már utaltunk, a párt a preferencia-rangsorban elfoglalt első helyét is elvesztette, amit 2002 januárjában, az Orbán–Năstase-megállapodás elleni támadással szerzett vissza. Februárban 27,6%-os bázisukkal a szocialisták e ciklus alatti második csúcspontjukhoz érkeztek, s bár egy hónappal később, feltehetően az előbb említett ellentámadás hatására, megint a Fidesz–MDF-szövetség tűnt esélyesebbnek, végül is áprilisban, az érvényes listás voksok 42,05%-ával és az összes választójogosult 29,30%-ának támogatásával megnyerték a választást.

Gazsó Ferenc értelmezése szerint a voksolást a bizonytalan szavazók döntötték el. Úgy látja, hogy az éles és professzionális kampány a korábban passzív, közel hárommillió választójogosult egyharmadát vitte el az urnákhoz, s így a részvételi arány, 1990 óta első alkalommal, meghaladta a 70%-ot. A mobilizálás során az MSZP fölénye érvényesült; a párt a bizonytalanok köréből 650-700 ezer többletszavazatot szerzett, míg a Fidesz mindössze 250-260 ezret. E jelentős különbség hátterében főként az húzódott meg, hogy az addigi politikai névtelenek a szocialistáktól várták szociális gondjaik enyhítését, amit részben a jóléti rendszerváltás ígérete magyaráz. Ez egyben azt jelenti, hogy részvételük nélkül a Fidesz–MDF-szövetség győzött volna.[18]

[18] Részletesebben lásd Gazsó Ferenc: *Választók és pártok a polarizálódó erőtérben*. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2002-ről*. 2. kötet, DKMKA, 2003. 1165–1169. o. A passzív választókat jellemezve a szerző azt is megjegyzi, hogy „amikor a pár-

A 2002-es választás tehát nemcsak stabilizálta a kvázi-kétpártrendszert, hanem az addigi legmagasabb szintre bővítette mind a Fidesz, mind az MSZP bázisát. A fiatal demokraták az MDF, a KDNP és az SZDSZ tábor túlnyomó részének megszerzése után az FKGP egykori szimpatizánsainak döntő többségét is magukhoz vonzották, sajátos mozaik-törésvonal formációt hozva létre.[19] A szocialisták ugyanakkor főként a bizonytalanok megnyerésével szélesítették bázisukat, az előző voksolás második fordulójához képest több mint 420 ezerrel növelve a rájuk szavazók számát. E jelentős bővülés ellenére a győzteshez húzás a szokványosnál később kezdődött, amit a választási csalásra hivatkozó és újraszámolást követelő fideszes magatartás, valamint Medgyessy Péter szt-tiszti múltjának nyilvánosságra hozatala magyaráz. E fejlemények ugyanis a közvélemény egy része előtt megkérdőjelezték a választás eredményét, s így csak a szavazólapok törvényben előírt megsemmisítése után vált sokak számára az MSZP győzelme véglegessé. Júliusban a szocialisták támogatottsága a májusi 33,2%-ról 37,4%-ra emelkedett, s e tendencia hónapokon keresztül folytatódott. Ebben döntő szerepet játszott a kormány első 100 napos programja, mely a jóléti rendszerváltás ígéreteinek teljesítését jelentette. Különösen a közalkalmazottak 50%-os fizetésemelése és a fokozatosan bevezetendő 13. havi nyugdíj növelte a szocialisták népszerűségét; az MSZP híveinek aránya az összes megkérdezett között novemberben történelmi csúcspontjára, 39,7%-ra emelkedett, decemberben pedig a biztos pártválasztók körében ért el szintén egyedülállóan magas szintet, 55,4%-ot. Az ezt követő félévben, 2003. május végéig a párt támogatottsága csak kismértékben csökkent, jelezve a tartós életszínvonal-növekedéshez fűződő várakozások fennmaradását.

Az MSZP pozícióját először feltehetően a brókerbotrány és az adócsökkentés elmaradása rendítette meg; júniusban szimpatizánsainak aránya már csupán 31,9% volt, szemben az előző havi 34,5%-kal. Igazi trendváltozást azonban Medgyessy Pé-

---

toktól elzárkózó választók afelől nyilatkoztak, hogy melyik pártot tartják leginkább képesnek és alkalmasnak arra, hogy a szociális gondokon enyhítsen, akkor az MSZP-t háromtizedük, a Fidesz–MPP-t mindössze 15 százalékuk nevezte meg". *Ugyanott,* 1167. o.

[19] A Fidesz e jellegzetessége már korábban létrejött, melyet a kisgazda bázis döntő többségének megszerzése csak megerősített. „…a harmadik többpárti választáson a Fidesz mögött egy olyan heterogén elemekből álló társadalmi koalíció sorakozott fel, amely a két világháború közötti korszak köztisztviselőinek és közalkalmazottainak leszármazottait, a kis- és középbirtokos parasztság jelentős részét, a másodgazdaságból kinövő vállalkozókat és a fiatal menedzsereket egyaránt magába foglalta. Ily módon – Enyedi Zsolt kifejezését használva – a Fidesz mozaik-törésvonal párttá vált, melynek bázisa az erős belső tagoltság ellenére mégis élesen elkülönült a többi politikai erő szavazótáborától." Wiener György: Osztályhelyzet és választói magatartás a rendszerváltás után (1989–2006.) In Wiener György: *Értekezések a materialista történetfelfogásról*. Budapest, L'Harmattan, 2009. 253–254. o. Hasonlóan értelmezi a mozaiktörésvonal-párt fogalmát Karácsony Gergely. Lásd Karácsony Gergely: Árkok és légvárak – A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok*. DKMKA – Budapesti Corvinus Egyetem Politikatudományi Intézet, 2006. 71–72. o.

ter július 16-i beszéde okozott, melyben a miniszterelnök, az euró bevezetésének céldátumát, 2008. január 1-jét is megjelölve, meghirdette a fiskális korlátozás politikáját, s ezáltal a jóléti rendszerváltás korának lezárását. Gazdaságpolitikai irányváltását augusztus 19-i ünnepi beszédében is nyomatékosan hangsúlyozta, hozzátéve, hogy elkerülhetetlennek látja a jóléti állammal való szakítást. Beszédeinek hatására az MSZP támogatottsága augusztusban 28,4%-ra, októberben pedig már 25,8%-ra esett vissza, s 2006 februárjáig állandóan 30% alatt maradt. Még drámaibb változás történt a biztos pártválasztók körében, melyben a szocialisták bázisának mérete a júliusi 50,7%-ról szeptemberre 39,3%-ra zuhant, miközben a Fideszé 42,4%-ról 50,1%-ra bővült. Ily módon a legnagyobb ellenzéki párt pozíciója két hónap alatt 19,1%-ot javult, s szeptemberben mindkét közvélemény-kutatási kategóriában a vezetést is tartósan átvette. A pártpreferenciák radikális átrendeződését elsősorban az magyarázza, hogy a jóléti rendszerváltás programja vesztette el hitelét, melynek meghirdetését a választók jó része úgy értelmezte, hogy az ország túljutott a negyedszázad óta tartó megszorítások időszakán. A trendváltozás egyébként jóval megelőzte a 120 milliárd forintos költségvetési kiigazítást tartalmazó Draskovics-csomag bevezetését, mely a viszonylag magas államháztartási hiány mérséklését célozta.[20]

E döntő jelentőségű fordulat után az MSZP támogatottsága 2003 utolsó hónapjaiban és 2004 első fél évében kisebb ingadozásokkal lényegében stagnált, majd az elvesztett június 13-i európai parlamenti választás után ismét csökkent, s szeptemberben már csak 21,7% volt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a május 1-jei uniós csatlakozás semmit sem javított a párt pozícióján, sőt az újabb zuhanást sem állította meg. Változást a 2004. késő nyári miniszterelnök-csere idézett elő, amikor a lemondásra kényszerülő Medgyessy Péter helyét Gyurcsány Ferenc foglalta el, akit a szocialisták rendkívüli kongresszusa az országos elnökség jelöltjével szemben támogatott. Az MSZP már októberben felszálló ágba került, a kettős állampolgárságról szóló eredménytelen népszavazás után pedig 2005 januárjában híveinek aránya 27,7%-ra emelkedett, e váltás azonban ekkor még átmenetinek bizonyult. Jórészt az államfőválasztás körüli, párton belüli és koalíciós viták nyomán a szocialisták támogatottsága májusban 22,6%-ra, a júniusi elnökválasztási kudarcot követően pedig ciklusbeli mélypontjára, 20,1%-ra esett vissza. Ezután viszont újabb fordulat kö-

[20] A 2003 nyarán lezajlott trendváltozást Závecz Tibor közvetlenül nem Medgyessy Péter beszédeivel magyarázza, bár áttételesen utal azokra. „A pártot kedvelők megfogyatkozása mögött többféle okot is megnevezhetünk: véget értek a »száznapos« programok, a lakosságot negatívan érintő pénzügyi, gazdasági híresztelések kerültek napvilágra, nem volt egységes a kormány kommunikációja." Závecz Tibor: A fordulat éve – átvette a vezetést a Fidesz. A pártok és a politikusok megítélése 2003-ban. In Sándor Péter – Vass László – Sándor Ágnes – Tolnai Ágnes (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2003-ról*. DKMKA, 2004. 690. o. Nem utal a beszédekre Tóth Csaba és Török Gábor sem, ám a szerzőpáros is megjegyzi, hogy a kormány a gazdaság helyzetéről és a várható takarékossági intézkedésekről rosszul kommunikált. Lásd Tóth Csaba – Török Gábor: *Négy választás Magyarországon. A magyar politika az elmúlt 12 évben (2002–2014)*. Budapest, Osiris Kiadó, 2015. 43. o.

vetkezett be; a július 8-i Gyurcsány–Orbán televíziós vita, a „száz lépés" keretében bevezetett kisebb jóléti intézkedések és a biztonságot középpontba állító imázskampány együttes hatására az MSZP újra felszálló ágba került. Bázisa két kisebb visszaeséstől eltekintve folyamatosan bővült, s 2005 decemberében, elérve a 29,0%-ot, 27 hónap után átvette a vezetést a Fidesztől.[21] 2006 januárjában ugyan ismét Orbán Viktor pártja vált a legerősebb formációvá, a voksolás előtti utolsó két hónapban viszont, jórészt az uniós forrásokra épülő modernizációs ígéretek hatására megint az MSZP állt a preferencia-rangsor élén, sőt támogatottsága márciusban meghaladta a 30%-ot. Pozícióját aztán a miniszterelnök fölényes győzelmével végződő Gyurcsány–Orbán-vita stabilizálta, s végül is április 9-én a szocialisták az érvényes listás szavazatok 43,21%-ával és az összes választójogosult 29,03%-ának támogatásával megőrizték kormányzati hatalmukat, az abszolút többségtől azonban négy mandátummal elmaradtak. Koalíciós partnerük, az SZDSZ is valamivel jobb eredményt ért el, mint négy évvel ezelőtt, elnyerve az érvényes voksok 6,50%-át.

A 2002-es voksolás eredményének megkérdőjelezése kezdetben javította a fiatal demokraták pozícióját, hiszen a bizonytalanság következtében a választók egy része győztesnek tekintette, s így támogatottságuk két hónapon keresztül lényegében a szocialistákéval azonos mértékben növekedett. Az átmeneti sikerhez a polgári körök létrehozása is hozzájárult, melyek a második fordulót követően is fenntartották a jobboldali beállítottságú szavazók kampányidőszakokra jellemző aktivitását. Ilyen körülmények között a Fidesz bázisa júliustól is csak mérsékelten csökkent, sőt októberben visszatért a választáson elért 28,6%-os szintre. Novemberben viszont a fiatal demokraták ciklusbeli mélypontjukhoz érkeztek, ám ekkori, 25,3%-os támogatottságuk az előző parlamenti ciklus 29 hónapjának népszerűségi mutatóját meghaladta. E visszaesésük egyébként egybeesett az MSZP történelmi csúcspontjával, jelezve a kvázi-kétpártrendszer meghatározó politikai szereplőinek többnyire ellentétes irányba mozgó pozícióját.

Az ezt követő háromnegyed évben, nem függetlenül a polgári körök tevékenységétől, a jobboldalon lezajlott tömbösödéstől és a társadalom erőteljes politikai

[21] „A köztársaságielnök-választás kudarcától a kormánypárti szavazók hite is alábbhagyott, enerváltak, kedvetlenek lettek a szocialista szimpatizánsok. Ám attól kezdve, hogy a miniszterelnök kihívta elődjét, minden megváltozott. A szocialisták a Gyurcsány–Orbán-vita kikényszerítése révén lendületbe jöttek, amit még tovább fokozott az identitáskampány. Aktívabbak lettek: 2005 nyarán hattizedük, 2005 őszén héttizedük tartotta magát biztos választási résztvevőnek. Nőtt az önbizalmuk: 2005 augusztusában még csak fele részük, 2005 decemberében már kétharmaduk hitt abban, hogy pártjuk választást fog nyerni. A szocialisták 2005 augusztusától megkezdték a felzárkózást, új szimpatizánsokat szereztek, s ősszel 24-25%-on stabilizálták táborukat." Závecz Tibor: Előbb ellenzéki előny, később Fidesz–MSZP döntetlen. A pártok és a politikusok megítélése 2005-ben. In Sándor Péter – Vass László – Tolnai Ágnes (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2005-ről.* DKMKA, 2006. DVD. Hasonlóan értékelte a 2005. július 8-i Gyurcsány–Orbán-vitát Tóth Csaba – Török Gábor: *idézett mű,* 148. o. Lásd még Wiener György: A 2006. évi országgyűlési választások. In Sándor Péter – Vass László – Tolnai Ágnes (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2006-ról.* 2. kötet. DKMKA, 2007. 1003–1004. o.

polarizálódásától, a Fidesz híveinek aránya érzékelhetően növekedett, s 2003 márciusában, majd júniusában és júliusában a 30%-os szintet is megközelítette. Trendváltozás aztán 2003 szeptemberében következett be; a szocialisták radikális népszerűségvesztésének idején a legnagyobb ellenzéki párt támogatottsága az előző havi 28,0%-ról 34,2%-ra ugrott, ami félmillió szavazó megnyerését jelentette. Bár az új szimpatizánsok túlnyomó része ezt követően visszatért a bizonytalanok közé, 2004 februárjában a Fidesz híveinek aránya ismét e szintre emelkedett, majd egy hónappal később ciklusbeli csúcspontjára, 34,4%-ra növekedett, megint jórészt a passzívak köréből vonzva magához választókat.

2003 őszéhez hasonlóan azonban a legnagyobb ellenzéki párt szimpatizánsainak egy részét most sem tudta megőrizni. Noha 2004. március 27-én a munka-otthon-biztonság jelszavára építve meghirdette ötpontos Nemzeti Petícióját, melynek támogatására egy hónap alatt állítólag egymillió aláírást is összegyűjtött, bázisának mérete folyamatosan csökkent, s júniusban már csak 31,1% volt, ám ez is elegendőnek bizonyult az európai parlamenti választás megnyeréséhez. Jelentős sikere ellenére a Fidesz a győzteshez húzás előnyét csak rövid ideig élvezhette; paradox módon szeptemberben, az MSZP pozíciójának radikális gyengülése idején, támogatottsága az előző havi 33,7%-ról 30,1%-ra esett vissza.[22] Az utolsó negyedévben bázisának mérete ezt a szintet sem érte el, amihez talán az is hozzájárult, hogy képviselői először nem szavazták meg a sorkatonaság intézményének eltörlését, ami nyilvánvalóan ellenérzéseket váltott ki a szavazótábor egyik meghatározó elemét alkotó 30 év alatti korosztályban.

Szintén paradox módon a kettős állampolgárságról szóló decemberi népszavazás kudarca nemcsak az MSZP szimpatizánsainak arányát növelte, hanem a Fideszét is. Támogatottsága ugyanis 2005 januárjában a hét hónappal ezelőtti szintre, 31,1%-ra emelkedett, s ezt követően március végéig lényegében változatlan maradt. A második negyedévben viszont, az államfőválasztás körüli előbb említett viták ellenére a párt bázisa valamelyest szűkült, s csak a szocialisták kudarca után érte el 2005. évi legmagasabb értékét, 32,1%-ot. Az MSZP felszálló ágba kerülése azonban nemcsak megállította, hanem vissza is vetette a legnagyobb ellenzéki pártot. E fordulat kiindulópontját feltehetően az előbb már említett Gyurcsány–Orbán televíziós vita jelentette, mely konszolidálta az elnökválasztási kudarc miatt elbizonytalanodott baloldali szavazókat. Augusztustól a választásig már csak egyetlen alkalommal, novemberben haladta meg a Fidesz támogatottsága a 30%-ot, s egy hónappal később, mint korábban már említettük, az MSZP a vezetést is átvette kihívójától. Nem ho-

[22] „A kormányváltás első hatásait a Fidesz – MPSZ-nél tapasztalhattuk; 34%-ról 30%-ra esett vissza a támogatók aránya. Az ellenzéki párt szeptember elejére gyengébben kötődő szavazókat veszített, akik túlnyomórészt a hezitáló választópolgárok soraiban találtak menedéket." Závecz Tibor: Előnyben a Fidesz. A pártok és a politikusok megítélése 2004-ben. In Sándor Péter – Vass László – Sándor Ágnes – Tolnai Ágnes (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2004-ről.* DKMKA, 2005. DVD.

zott tehát érdemi változást az „új gazdaság, új állam, új politika" koncepciója, melyet Orbán Viktor az október 16-i nagygyűlésen hirdetett meg, hiszen nem ellensúlyozhatta a kormányzat béremelésekről és adócsökkentésről (a felső áfakulcs 25%-ról 20%-ra mérsékléséről) szóló döntéseit. Ugyanezen ok miatt nem javította a Fidesz pozícióját a nemzeti garanciatörvény megalkotására tett javaslat, majd 2006 januárjában a tb-járulékok csökkentésére s egyben a 14. havi nyugdíj bevezetésére vonatkozó ígéret sem.[23] Az éles, botrányokkal terhelt kampány is csak minimálisan érintette az erőviszonyokat, jelezve, hogy a választás tulajdonképpen 2005 utolsó hónapjaiban dőlt el. Végül is a Fidesz az érvényes listás szavazatok 42,03%-ával és az összes választójogosult 28,25%-ának támogatásával a második helyen végezve nem tudta visszaszerezni a kormányzati hatalmat. Ez utóbbi kategóriában egyébként a fiatal demokraták eredménye megegyezik a 2006. márciusi közvélemény-kutatási adattal, miközben az MSZP bázisának méretét 1,4%-kal felülmérték.

Az 1998–2006 közötti időszak népszerűségi mutatóinak és trendfordulókhoz vezető eseményeinek rövid áttekintése egyértelműen jelzi, hogy a kvázi-kétpártrendszer létrejötte s ezzel összefüggésben a választói magatartás stabilizálódása nem zárta ki az MSZP, illetőleg a Fidesz szavazótáborának jelentős mértékű ingadozását. A szocialisták támogatottsága az összes megkérdezett körében 20,1–39,7% között mozgott, míg a fiatal demokratáké ennél is nagyobb eltéréseket mutatott, melyek alsó határa 16,7%, csúcspontja pedig 39,4% volt. Jellemzően a szélsőértékek akkor jelentek meg, amikor az érintett párt vezető erőként kormányzati hatalommal rendelkezett. Ellenzékben tehát a népszerűség jóval kevésbé ingadozott; az MSZP esetében az Orbán-kabinet időszaka alatt 10,9%-os különbséggel találkozhatunk, míg az azt követő négy évben a Fidesz támogatottságának felső és alsó határa közötti eltérés mindössze 9,1% volt. A választók viszonylag jelentős részének pártpreferenciáit tehát továbbra is elsősorban az új kormányhoz fűződő remények, majd a győztes formációból való sorozatos kiábrándulások befolyásolták, akárcsak a szavazói viselkedés korábbi, első szakaszában. Ugyanakkor 1998–2006 között szinte teljesen megszűnt a két nagy párt közötti vándorlás; mind az MSZP-től, mind a Fidesztől elfordulók elsősorban a bizonytalanok táborát gyarapították.

A kisebb pártok esetében, a kisgazda bázis összeomlásától eltekintve, a stabilizálódás valóban a támogatottság mértékének bizonyos fokú állandóságát jelentette. Mind az SZDSZ, mind az MDF híveinek aránya viszonylag szűk intervallumban mozgott, melynek felső határa biztosította a parlamentbe való bejutást. (A Fórum számára 2002-ben ezt a Fidesszel kötött választási szövetség garantálta.) Ezért jött létre a második szakaszban kvázi- s nem egyértelmű kétpártrendszer.[24]

[23] E kezdeményezésekről és ígéretekről lásd Wiener György: *idézett mű* (2007), 1004–1005. o.

[24] A két domináns formáció által uralt politikai struktúra és a klasszikus kétpártrendszer közötti különbségről lásd Gazsó Ferenc: *idézett mű,* 1164. o.

Átmenet egy újabb rendszerváltáshoz

Szabó Andrea a harmadik szakasz kiindulópontjának a 2006-os választás utáni időszakot tekinti, hangsúlyozva, hogy a baloldali szavazótömb szétesése fokozatosan, több lépésben zajlott le. E folyamat első állomását a győzteshez húzás időszakának radikális lerövidülése jelentette. Májusban az MSZP népszerűsége ciklusbeli csúcspontjára, 34,1%-ra emelkedett, ám júniusban, a megszorításokat bejelentő miniszterelnöki programbeszéd után 28,1%-ra csökkent, s 30,2%-os támogatottságával a Fidesz már ekkor átvette a vezetést, melyet azóta is őriz. 2003 nyarához hasonlóan tehát a közlés ténye már önmagában radikális fordulathoz vezetett; egy hónap alatt a szocialisták félmillió szimpatizánst vesztettek, s a zuhanás ezt követően folytatódott. A széleskörűen elterjedt vélekedéssel ellentétben tehát a trendváltozást nem az őszödi beszéd nyilvánosságra hozatala és a nyomában kirobbant utcai zavargások okozták, melyeket egyébként egy kormánybuktató nemzeti felkelés előkészítésének is tekinthetünk. E fejlemények paradox módon stabilizálták, sőt bizonyos fokig szélesítették az MSZP bázisát, amihez feltehetően a Gyurcsány Ferenc által kezdeményezett sikeres bizalmi szavazás is hozzájárult. Míg szeptemberben már csak az összes megkérdezett 21,7%-a sorakozott fel a párt mögött, októberben ez az arány 23,8, novemberben pedig 25,1%-ra növekedett. Ez volt az utolsó alkalom, hogy a szocialisták a választójogosultak több mint egynegyedének bizalmát élvezték.

Orbán Viktor október 23-án bejelentett népszavazási kezdeményezése új politikai helyzetet teremtett. Ettől kezdve, 2006–2007 fordulója kivételével, csaknem másfél évig e referendum megtartásának valószínűsége, majd várható eredménye s annak következménye vált a legfontosabb belpolitikai kérdéssé. Az eredetileg hét tárgykörből álló népszavazási kezdeményezés célja az volt, hogy megakadályozza a meghirdetett reformok egy részének megvalósítását, s ily módon esetleg megbuktassa a kormányt, kikényszerítve az előrehozott választást. E lehetőség, valamint a megszorító intézkedések kedvezőtlen növekedési és szociális hatásai decembertől ismét csökkentették az MSZP népszerűségét, ám az újabb drámai fordulat csak 2007 áprilisában következett be, amikor az előző havi 22,9%-ról 16,3%-ra zuhant a párt szimpatizánsainak aránya. E visszaesést, mely ismét félmillió választó elvesztését jelentette, feltehetően az OVB és az Alkotmánybíróság közötti konfliktus idézte elő. Március 8-án ugyanis a taláros testület a vizitdíj és a képzési hozzájárulás (felsőoktatási tandíj) esetében új eljárásra utasította a választási szervet, növelve a referendum lebonyolításának s ezáltal a Fidesz fölényes győzelmének valószínűségét. E mélypontról kiindulva nyár végéig az MSZP támogatottsága valamelyest növekedett ugyan, augusztusban elérve a 19,9%-ot, a következő hónapokban azonban, kisebb hullámzásokkal, érzékelhetően mérséklődött. Közben a szocialisták pozícióját újabb események gyengítették. Az OVB június 25-i határozatai a legfontosabbnak ítélt tárgykörökben, a vizitdíj, a kórházi napidíj és a képzési hozzájárulás eltörlése ügyében is lehetővé tették a referendum megtartását, bár az csak később dőlt el,

hogy a választók végül is hány kérdésben és mikor szavazhatnak.[25] Negatív hatást gyakorolt a párt népszerűségére az is, hogy szintén júniusban, kompromisszumos megoldásként, a koalíciós partnerek döntöttek a több pénztáras egészségbiztosítási rendszer bevezetéséről, amit a közvélemény az egészségügy privatizációjának tekintett. Mindezen fejlemények egyébként, feltehetően a nyári „politikai szünet" miatt, késleltetetten csökkentették a szocialisták népszerűségét, amihez aztán a népszavazási kampány is hozzájárulhatott.

A 2008. március 9-i háromigenes „szociális" referendumon a Fidesz elsöprő győzelmet aratott, melynek hatására áprilisban az MSZP támogatottsága ciklusbeli első mélypontjára, 14,8%-ra esett vissza. Ekkor azonban ismét fordulat következett be; a párt eddigi történetében utoljára jelentős mértékben növelni tudta népszerűségét. Ennek kiindulópontját a három co-payment díj gyors eltörlése és az egészségbiztosítási reformról szóló törvény hatályon kívül helyezése jelentette, s ez utóbbi döntést rövidesen Horváth Ágnes szabad demokrata egészségügyi miniszter felmentése követte. A tárcavezető leváltására hivatkozva az SZDSZ még aznap, március 31-én bejelentette, hogy április végén kilép a kormányból, s álláspontját a másnapi eredménytelen egyeztetés után véglegesnek tekintette, amire Gyurcsány Ferenc a „bársonyos reformok" politikájának meghirdetésével reagált. Akárcsak 1996 februárjában, Bokros Lajos lemondásakor, a közvélemény egy része a személyi változástól (és a koalíció felbomlásától) a piacpárti reformpolitika korának lezárulását s ezzel összefüggésben életkörülményeinek javulását várta. Az új helyzet hatására a nyári hónapokban az MSZP támogatottsága a 18-19%-os sávba került, majd októberben 20,1%-ra emelkedett, utoljára lépve túl e meghatározó jelentőségű határt. Ekkor a biztos pártválasztók kategóriájában is viszonylag magas, 32,8%-os bázissal rendelkezett, csupán 0,2%-kal maradva el 1994-es, elsöprő győzelmet biztosító eredményétől. Sajátos módon az október 9-én kitört pénzügyi válságot kezelő első megszorító csomag sem okozott érdemi visszaesést. 2008 decemberében a szocialistákat az összes megkérdezett 19,0%-a és a biztos pártválasztók 31,8%-a támogatta, jelezve, hogy a kormány kezdeti kiigazító lépéseit a baloldali szavazók túlnyomó része megérti, s a hazai krízis alapvető okának a nemzetközi pénzügyi válságot tekinti.[26]

[25] A népszavazási kezdeményezéssel kapcsolatos alkotmányjogi vitákról és azok politikai hátteréről lásd Szoboszlai György: Országos népszavazás 2008-ban: előzmények, következmények, szabályozások és értelmezések. Szavazunk-e arra, hogy többet fizessünk? A hosszúra nyúlt népszavazási politikai manőver vége: A „szociális népszavazás" eredménye és következményei. In Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. 1. kötet, DKMKA, 2009. 253–262. o. A „szociális népszavazás" kockázatait, tétjét és kampányát részletesen elemzi Tóth Csaba – Török Gábor: *idézett mű* (2015), 256–263. o.

[26] Az MSZP pozíciójának 2008 második felében bekövetkezett javulásáról lásd még Hann Endre – Karácsony Gergely: A politikai közvélemény a Medián kutatásainak tükrében. In Sándor Péter – Vass László (szerk.): *idézett mű* (2009), DVD; Závecz Tibor: Magabiztos Fidesz-vezetés. Pártok és politikusok megítélése a közvéleményben 2008-ban. In Sándor Péter – Vass László (szerk.): *idézett mű* (2009), ugyanott.

Az MSZP bázisának szétesése tehát nem a „szociális" népszavazás miatt következett be, sőt e szavazótábor még a 2008. október végi, első megszorító csomagot is lényegében elfogadta. Meghatározó jelentőségű változás tulajdonképpen 2009 első két hónapjában sem történt, a visszaesés azonban kétségtelenül megkezdődött, amit elsősorban a kilenc munkáltatói szervezet, a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara elnöke, valamint az MTA akkori és korábbi elnökei által létrehozott Reformszövetség folyamatos válságkommunikációja és a második kiigazító csomag február 16-i bejelentése idézett elő. A történelmi horderejű fordulat aztán márciusban, a Gyurcsány Ferenc lemondását követő miniszterelnök-keresés („casting") és a Bajnai-csomag hatására következett be, mely lényegében a Nemzetközi Valutaalappal kötött március 11-i megállapodást hajtotta végre. Ekkor az MSZP híveinek aránya a februári 17,3%-ról 14,9%-ra csökkent, majd áprilisban 12,9%-ra, májusban pedig 11,1%-ra esett vissza. Három hónap alatt tehát a szocialisták ismét félmillió szimpatizánst vesztettek, s így a június 7-i európai parlamenti választáson súlyos vereséget szenvedtek. Bár ezt követően kisebb korrekció történt, októberben e folyamat ellentétes irányba fordult, s a párt támogatottsága, több mint 16 év óta első alkalommal, 10% alá süllyedt. E ciklusbeli mélypontról aztán a kampányígéretek hatására az MSZP valamelyest elmozdult; a téli hónapokban híveinek aránya csaknem elérte a 14%-ot, közel jutva a Bajnai-kormány megalakulása előtti szinthez. Emellett a 2010. januári, a svéd modell bevezetéséről folytatott nyugdíjvita, ha a szocialisták bázisát nem is szélesítette, aktivitását bizonyos fokig növelte, februárban 1,5%-kal javítva pozícióját a biztos pártválasztók körében. E folyamatot fordította vissza Hagyó Miklós fővárosi főpolgármester-helyettes állítólagos nokiás dobozos ügye, valamint az egyre erősödő kormányváltó hangulat. Márciusban az előző havi 13,8%-ról 12,2%-ra csökkent az MSZP népszerűsége, ami csaknem 130 ezer szavazó elvesztését jelentette. Végül is az áprilisi rendszerváltó választáson a párt az érvényes listás voksok 19,30%-ával, s az összes választójogosult 12,33%-ának támogatásával, a Fidesz–KDNP-szövetségtől messze leszakadva, a második helyen végzett, épphogy megelőzve a Jobbikot.

A kvázi-kétpártrendszer felbomlásának folyamatában a fiatal demokraták támogatottsága többnyire az MSZP-ével ellentétesen alakult. Mint erre előbb már utaltunk, a megszorító intézkedések 2006. júniusi bejelentése után a Fidesz azonnal a preferencia-rangsor élére került, amihez az is hozzájárult, hogy választási veresége májusban alig csökkentette hívei arányát. Augusztusban bázisának mérete már 35,3% volt, a biztos pártválasztók körében pedig átlépte az 50%-ot, s a parlamenti ciklus végéig egyszer sem esett e szint alá. Az őszödi beszéd nyilvánosságra hozatalát követő utcai zavargások átmenetileg gyengítették a Fidesz pozícióját, s ezen eleinte a népszavazási kezdeményezés bejelentése sem változtatott, sőt decemberben hívei aránya 30% alá süllyedt. A 2007. januári fellendülést feltehetően a február 2-i kordonbontás akasztotta meg, a referendum megtartásának növekvő esélye viszont áprilisban a 2006. augusztusi szint közelébe, 34,7%-ra emelte a párt támogatottságát. Kisebb visszaesés után az újabb csúcspont a népszavazási előkampány időszа-

kában, novemberben következett be, amikor, feltehetően a rendkívül gyors októberi aláírásgyűjtés hatására a Fidesz szimpatizánsainak aránya 31,3%-ról 35,1%-ra ugrott. Két napnál rövidebb időn belül egymillió támogató megszerzése egyfelől a párt szervezettségét és népszerűségét, másfelől a sikeres témaválasztást jelezte a közvélemény számára, anticipálva a fiatal demokraták elsöprő győzelmét. A 2008. március 9-i eredmény aztán tovább szélesítette a szavazótábort; e hónapban az összes megkérdezett 39,1%-a sorakozott fel a Fidesz mögött, s ez az arány májusban is csak 37,1%-ra mérséklődött. Ekkor azonban, az MSZP előbb említett erősödésével egyidejűleg a legnagyobb ellenzéki párt népszerűsége radikálisan csökkent; bázisának mérete júniusban mindössze 30,9% volt, ami egy hónap alatt félmillió szavazó elpártolását jelentette. E fordulatot a kormány pozícióját javító fejlemények mellett Orbán Viktor április végi beszédének kiszivárgása idézhette elő, melyben a pártelnök csak a nyugdíjak reálértékének megőrzését ígérte.[27] Bár a Fidesz támogatottsága tovább nem csökkent, újabb fellendülése csak akkor következett be, amikor a miniszterelnök-keresés és a Bajnai-csomag miatt az MSZP tábora szétesett. 2009 áprilisában az előző havi 30,2%-ról a párt szimpatizánsainak aránya 36,2%-ra ugrott, ami csaknem félmillió szavazó megnyerését jelentette. Ezek túlnyomó többsége a bizonytalanok, illetőleg a passzívak közül került ki, hiszen egy hónap alatt a „nem tudja" alternatívát választók, illetőleg a választ megtagadók köre 46,3%-ról 41,2%-ra szűkült. E felívelés az európai parlamenti választás idején, 2009 júniusában történelmi csúcspontjára juttatta a Fideszt; az összes megkérdezett 43,5%-a nyilatkozott úgy, hogy egy vasárnapi választáson e pártra adná voksát, miközben a preferenciával nem rendelkezők vagy azt titkolók aránya 33,0%-ra zuhant. Ilyen széles bázissal az 1990–2016 közötti időszakban más formáció sohasem rendelkezett, s lényegében ekkor jött létre az a hegemón pártrendszer, mely azóta is jellemzi a politikai struktúrát.

E kiugró népszerűséget a baloldali bázis szétesése és a megszorítások miatt növekvő elégedetlenség ellenére a Fidesznek sem sikerült megőriznie, amit részben a Jobbik megerősödése magyaráz. Júliusban ugyan a támogatottság mértéke még 40,0% volt, ezt követően azonban kisebb hullámzással csökkent, amit a kampány és az erősödő kormányváltó hangulat sem tudott megfordítani. Januárban s főként februárban az előbb már említett nyugdíjvita is valamelyest erodálta a bázist, mely

[27] „…a nyári hónapokban" (2008 nyarán) „érzékelhetően szűkült az olló a két nagy párt között; a Szonda Ipsos közvélemény-kutatási adatai szerint a pártot választó biztos szavazók körében a Fidesz 44%-os előnye 28%-ra mérséklődött. Ennek hátterében elsődlegesen az húzódott meg, hogy Orbán Viktor még április 30-án, a Színművészeti Egyetem zárt körű rendezvényén egy majdani fiatal demokrata kormány egyik alapvető feladatának a nyugdíjak reálértékének megőrzését nevezte, s e kijelentését rövidesen kiszivárogtatták. Mivel az értékállandóság biztosítása tulajdonképpen a járandóságok befagyasztását jelenti, a Fidesz támogatottsága erőteljesen zuhant a nyugdíjasok körében." Wiener György: A 2009 évi európai parlamenti választások. In Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2009-ről*. DKMKA, 2010. DVD.

negyedév után, a választási küzdelem intenzív zárószakaszában lépte túl ismét a 35%-os szintet. Április 11-én aztán a Fidesz az érvényes listás szavazatok 52,73%-át és az összes választójogosult 33,72%-ának támogatását nyerte el, a 25-i második fordulóban pedig a korábbi 119 mellé 54 újabb egyéni körzeti győzelmével a mandátumok több mint kétharmadát is megszerezte. Ezzel az eredménnyel lezárult a polgári demokratikus berendezkedés két évtizede, s a forradalom nélküli passzív forradalom nyomán létrejött a korlátozott parlamentarizmus politikai rendszere, mely a két világháború közötti keresztény-nemzeti kurzust folytatja, némiképp modernizált formában.[28]

Az újabb rendszerváltás egyik sajátos elemének a pártstruktúra radikális átalakulását tekinthetjük. Kiesett a parlamentből, majd megszűnt az utolsó pillanatban egymással felemás választási szövetségre lépő MDF és SZDSZ, miközben 16,67%-os szavazatarányával harmadik legerősebb formációként bekerült a törvényhozásba a 2003-ban párttá alakult Jobbik, s 7,48%-os teljesítményével a 2009 februárjában megszerveződött LMP is országgyűlési szereplővé vált. Széleskörűen elterjedt vélekedésekkel ellentétben a nemzeti radikálisok szimpatizánsai elsősorban nem az MSZP bázisából vándoroltak át. Míg 2009-ben a Választáskutatási Program számára készített Ipsos és Medián felvétel szerint a Jobbik híveinek 26%-a volt 2006-ban szocialista szavazó, addig 48%-a a Fidesz táborából áramlott át, 15%-a pedig korábban nem voksolt, megtagadta a választ, vagy az első választók közé tartozott. Ugyanakkor a MIÉP egykori támogatói e bázis mindössze 11%-át alkották, noha az előző voksoláson e két formáció közös listán indult. 2010 márciusában, a régebbi Fidesz szavazók egy részének visszaáramlása következtében e körből a Jobbik híveinek már csak 41%-a származott, miközben a korábbi bizonytalanok és passzívak, illetőleg az első választók aránya 20%-ra emelkedett.[29]

Az LMP szavazótáborának relatív többségét viszont valóban egykori szocialista szimpatizánsok alkották. E bázis 47%-a ugyanis az előbb említett választáskutatási felvétel szerint 2006-ban az MSZP-re voksolt, míg 16%-a az SZDSZ-től, 11%-a pedig a Fidesztől pártolt át. Emellett a Jobbikhoz képest is valamivel nagyobb arányt,

[28] Lásd erről Wiener György: *idézett mű* (2012) és *idézett mű* (2014–2015) [7. jegyzet].

[29] Karácsony Gergely – Róna Dániel: A szélsőjobb magyarországi megerősödésének lehetséges okairól. *Politikatudományi Szemle*, 2010/1. szám. 45–46. o.; Szabó Andrea: *idézett mű,* 301–302. o. Karácsony és Róna szerint egyébként a Választáskutatási Program felvételének adatai bizonyos fokig torzítanak. „Azt viszont szinte biztosnak tartjuk, hogy az ábra" (ez tartalmazza a százalékos megoszlásokat) „csalóka a bizonytalanok tekintetében: egy Medián-kutatás szerint a mostani radikálisok egynegyede bizonytalan (vagy válaszmegtagadó) a 2006-os pártpreferenciájukat illetően, ráadásul további egynegyedük olyan fiatal, hogy még nem is szavazhatott akkor. Tehát a 2-es ábrán a válaszmegtagadás és a »nem tudja« tortaszelete nagyobb, a többi párté – így a szocialistáké is – kisebb lehet." Karácsony Gergely – Róna Dániel: *idézett mű,* 46. o.

23%-ot képviseltek az LMP szimpatizánsai között az egykori bizonytalanok, a válaszmegtagadók és az új szavazók.[30]

Első közelítésben tehát megállapíthatjuk, hogy a 2010-es fordulat előfeltételei, legalább is a politika felhőrégiójában, nem sokkal a történelmi horderejű változás előtt alakultak ki, hiszen 2009 kora nyarán jött létre a hegemón pártszerkezet, ebben az évben vált jelentős formációvá a Jobbik, illetőleg szerveződött politikai alakzattá az LMP. Ugyanakkor két évtized választási eredményeinek elemzése olyan strukturális átrendeződést jelez, mely kétségtelenül hozzájárult a polgári demokratikus berendezkedéstől a keresztény-nemzeti kurzusba való átmenethez. E lassú, ám lényegében egyirányú változás döntő mozzanatát a jobboldali tömb megerősödése, majd túlsúlyossá válása alkotta. 1990-ben e blokk még csak 2 millió 262 ezer listás szavazatot kapott, 1994-ben pedig e voksszám az MDF-ből való kiábrándulás és a pólus szétforgácsolódása következtében 1 millió 656 ezerre esett vissza. 1998-ban azonban ugrásszerű változás következett be; a Fidesz irányváltása, illetőleg a korábbi SZDSZ-szimpatizánsok csaknem kétharmadának e párt bázisába történő átáramlása következtében a jobboldali tömb 2 millió 506 ezer szavazatot szerzett, mely az érvényes listás voksok 55,10%-át jelentette. 2002-ben, az MSZP győzelme ellenére a blokk abszolút szavazatszáma valamelyest tovább emelkedett, elérve a 2 millió 596 ezret, majd 2006-ban, az újabb kudarc évében 2 millió 672 ezerre nőtt. Mindkét alkalommal a jobboldal a háromosztatú politikai mező legerősebb tömbjének bizonyult, elnyerve az érvényes listás voksok 46,22, illetőleg 49,40%-át. E több mint másfél évtized alatt a baloldal legmagasabb szintű támogatottságát 2002-ben érte el, amikor 2 millió 484 ezer szavazatot kapott, a liberális bázis nagyságrendje pedig az 1990-es 33,90%-os, illetőleg az 1994-es 32,03%-os részesedés után tartósan 10% alatt maradt, ami a legjobb esetben félmilliónál valamivel több szimpatizánst jelentett. Mindezen adatok azt mutatják, hogy a liberálisnak tűnő választók egy része, mint erre korábban már utaltunk, valójában jobb-, sőt szélsőjobboldali beállítottságú volt, s az SZDSZ egykori radikális antikommunista hangvétele miatt csatlakozott e formációhoz. Végül 2010-ben, az újabb rendszerváltáskor a keresztény-nemzeti tömb szavazatszáma 3 millió 611 ezerre, a voksok 69,40%-ára ugrott.

E strukturális átrendeződést egyébként nemcsak a liberális pólus szétesése, majd 2010-re a baloldali szavazók jó részének a sorozatos megszorítások miatt bekövetkező kiábrándulása idézte elő, hanem a generációváltás is. Az 1989–1990-es rendszer-

[30] Szabó Andrea: *idézett mű,* 300–301. o. A bázis jórészt MSZP-s eredetének ugyanakkor ellentmond az a tény, hogy „ha az LMP országos eredményeire vetünk egy pillantást, az látható, hogy ezek meglehetősen hasonlóak a 2006-os SZDSZ területi eredményeihez, vagyis a zöld párt is a budapesti agglomerációban, a megyeszékhelyeken (több esetben ezek közvetlen közelében), az iparvárosok egy részében és több Balaton-felvidéki településen élvezett jelentősebb (8% fölötti) támogatást." Szabó Balázs: Az új parlamenti pártok szavazóbázisának jellemzői Budapest példáján. *Politikatudományi Szemle*, 2013/3. szám. 101. o. Szabó Balázs egyébként kifejezetten utal a területi egybeesésen alapuló magyarázat és a Medián-felvétel eredményének ellentétére. Lásd *ugyanott,* 104. o.

váltás után szocializálódott két nemzedék jórészt a bukott államszocialista rendszer örökösének tartotta az MSZP-t, s az elmaradt felzárkózás, valamint az SZDSZ koalíciós szerepvállalása miatt a liberális értékrendtől is elfordult. E korosztályok tagjainak jelentős része a nemzeti radikalizmusban látja a jövőt, kisebbségét pedig az ökológiai eszme, a környezetvédelem vonzza, amit egyértelműen bizonyít, hogy a Jobbik és az LMP a fiatalok körében erőteljesen felülreprezentált.

A strukturális átrendeződést egyébként a bal-jobb skálán történő önbesorolások változásai is mutatják. Míg 1994-ben az érdemi választ adók 35%-a vallotta magát baloldalinak, s csupán 18%-a jobboldalinak, 2003-ban pedig megoszlásuk egyharmad-egyharmad volt, addig 2010-re teljes fordulat ment végbe. A baloldalt választók aránya 17%-ra esett vissza, jobboldalinak viszont 43% tekintette magát, s ráadásul többségük a jobbszélen helyezkedett el. 2014-ben ezek az arányok 49, illetőleg 26%-ra módosultak, ami egyben azt is jelezte, hogy 20 év alatt a centrum csaknem megfeleződött, részesedése az önbesorolók között 47%-ról 25%-ra zuhant.[31] Bár a kutatók egy részének álláspontja szerint a bal-jobb skálán való elhelyezkedés valójában nem ideológiai, értékrendi beállítottságot, hanem valamely párthoz való kötődést fejez ki, a két dimenzió között feltehetően nem egyirányú függés, hanem kölcsönös meghatározottság áll fenn.

A hegemónia hullámzásai és stabilitása

A 2010-es rendszerváltó választás stabilizálta a hegemón pártstruktúrát, amit a győzteshez húzás folyamatának felgyorsulása is jelzett. Májusban a Fidesz mögött már az összes megkérdezett 42,1%-a sorakozott fel, mely e párt történetének második legjobb közvélemény-kutatási eredménye volt. Több mint 600 ezer választó megnyerése a passzív forradalomhoz fűzött várakozásokat is kifejezte; a gyökeres változástól azok közül is sokan pozitív fordulatot reméltek, akik nem a győztesre voksoltak, vagy távol maradtak az urnáktól. Mindazonáltal a túlzott várakozások viszonylag hamar mérséklődtek; augusztusban a Fidesz már csak 34,8%-os támogatottságot élvezett, ami alig haladta meg áprilisi teljesítményét. Az önkormányzati választási kampány és az újabb elsöprő győzelem a szimpatizánsok arányát ugyan szeptemberben 38,0%-ra, októberben pedig 38,7%-ra növelte, ezt követően azonban a párt népszerűsége folyamatosan csökkent. 2011 márciusában aztán a Fidesz támogatottsága 30% alá süllyedt, nem függetlenül attól, hogy a kormány e hónap

[31] Az adatok forrása Angelusz Róbert – Tardos Róbert: A választói tömbök rejtett hálózata. In Angelusz Róbert – Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon*. DKMKA, 2005. 73. o. 2.1 számú táblázat; Szabó Andrea: *idézett mű,* 297. o. 5. számú táblázat. A Szabó Andrea által közölt táblázat mind 2010-ben, mind 2014-ben azokat tekintette (szélső)jobboldalinak, akik a bal–jobb skálán a 8–10. pozícióba sorolták be magukat. Korábban a 8-as pozíciót választókat még mérsékelt jobboldalinak mondták.

elején jelentette be a számos megszorító intézkedést tartalmazó Széll Kálmán-tervet, amely egyébként növelte a piaci szereplők bizalmát az Orbán-kabinet iránt. E tendencia a következő hónapokban is folytatódott, mely novemberben egy újabb határ átlépéséhez vezetett. Ekkor ugyanis már csak az összes megkérdezett 18,6%-a sorakozott fel a hegemón párt mögött, amit feltehetően a korkedvezményes és a korengedményes, valamint a szolgálati nyugdíjak szociális ellátássá történő átalakítása idézett elő. Mindezen fejlemények egyértelműen jelezték, hogy a kevéssé elkötelezett, alapvetően jóléti várakozások miatt csatlakozó választók a Fidesz bázisának is viszonylag számottevő részét képezik. Ugyanakkor az elvándorlók túlnyomó többsége nem jelent meg más pártok szavazótáborában, hanem a bizonytalanok körét gyarapította. 2011 márciusában az előző havi 43,6%-ról 47,8%-ra emelkedett a „nem tudja" alternatívát választók, illetőleg a válaszmegtagadók aránya, amely aztán májustól, néhány hónaptól eltekintve, 50% felett maradt, sőt 2012 januárjában, a Nemzetközi Valutaalaphoz fordulást és az Alaptörvény elleni tüntetést követően 56,9%-ra ugrott. Ezt az időszakot egyébként a passzív forradalom kora első válságperiódusának tekinthetjük.[32]

2012-ben, egy kisebb mértékű, 1,7%-os gazdasági visszaesés és a sorozatos költségvetési kiigazítások évében a Fidesz támogatottsága mindvégig 20% alatt maradt, sőt júliusban, talán Schmitt Pál köztársasági elnök plágiumügyének késleltetett hatására is, ciklusbeli mélypontjára, 15,7%-ra csökkent, mely az 1998-as választási győzelem előtti szintnek felelt meg. Ráadásul júniustól, mint ezt később részletesebben is kifejtjük, a szocialisták szimpatizánsainak aránya valamelyest növekedett, s így az összes megkérdezett körében a két formáció közötti különbség átmenetileg 2% alá esett. Bár a Fidesz előnye rövidesen ismét jelentősebbé vált, mivel támogatottsága ősszel elérte, illetőleg meghaladta a 19%-ot, pozíciójában igazi áttörés még nem történt. Ez csak 2013 márciusában következett be, amikor a rezsicsökkentés bejelentésének hatására a vezető kormánypárt híveinek aránya 18,1%-ról 24,0%-ra ugrott, s ettől kezdve kisebb hullámzásokkal trendszerűen emelkedett, 2014 februárjában és márciusában elérve a 29,6, illetőleg a 32,2%-ot. E lépés tehát lényegében eldöntötte a választás sorsát, melyen a Fidesz a belföldi listás voksok 43,55%-ával és a külhoniak 95,49%-os támogatásával ismét kétharmados többséget szerzett. Ugyanakkor 2010 áprilisához képest 564 150 szavazatot vesztett, s így csak a hazai választójogosultak 26,62%-ának bizalmát nyerte el, a márciusi közvélemény-kutatási adattól is 5,6%-kal elmaradva. Táborának méretét egyébként ellenfelei lejáratására építő kampánya lényegében nem bővítette, hiszen már 2013 szeptemberében az összes megkérdezett 26,7%-a sorakozott fel mögötte.

Súlyos vereségét követően az MSZP viszonylag csekély számú szimpatizánst vesztett. Híveinek aránya még júliusban is elérte a 12,0%-ot, s e szintről aztán az ön-

[32] Az új berendezkedés 2011. november elejétől 2012. január közepéig tartó első válságáról részletesebben lásd Wiener György: *idézett mű* (2012), 48–51. o.

kormányzati kampány, majd az újabb választási kudarc hatására esett vissza. Támogatottságának ciklusbeli mélypontjára novemberben érkezett, amikor az összes megkérdezett mindössze 10,1%-ának bizalmát élvezte. 2011-ben a szocialisták pozíciója a Fidesz folyamatos gyengülése ellenére alig változott. Ebben az évben legjobb teljesítményüket júliusban érték el, ám ekkor is csak az összes megkérdezett 13,9%-a sorakozott fel mögöttük. Ősszel a Demokratikus Koalíció párttá alakulása valamelyest megrendítette az MSZP helyzetét, hiszen szimpatizánsainak aránya a 11% körüli szintre esett vissza. E szakadás is közrejátszhatott abban, hogy a párt csak 2012 júniusában, a Fidesz támogatottságának mélypontja közelében lépte túl a 15%-os szintet. Ettől kezdve a szocialisták, legalábbis a Bajnai-kormány megalakulása óta elért eredményeikhez képest felszálló ágba kerültek. Októberben híveik aránya 16,0% volt, 2013 januárjában pedig már 16,3%-os bázissal rendelkeztek, s ráadásul e fellendülés éppen az Együtt megjelenése idején következett be. Újabb fordulatot az MSZP számára is a rezsicsökkentés jelentett, mely egyértelműen visszavetette a párt felzárkózását, s emellett akadályozta pozíciójavulását a demokratikus ellenzéki formációk összefogása körüli vita is.[33] Feltehetően Bajnai Gordon pártjával, az Együtt-tel kötött augusztusi választási megállapodás is hozzájárult ahhoz, hogy mindkét párt híveinek kisebb elégedetlensége ellenére 2013 októberében a szocialisták szimpatizánsainak aránya ismét 16,0%-ra emelkedett. A 23-i rendezvény, melyen elsősorban a DK támogatói széleskörű, valamennyi demokratikus ellenzéki formációt magába foglaló összefogást követeltek, átmenetileg ismét visszafogta az MSZP további erősödését, a 2014. januári ötpárti megegyezés viszont valószínűleg meghatározó szerepet játszott abban, hogy a szocialisták népszerűsége elérje az egy évvel korábbi 16,3%-ot. Ezt követően, a kampány hivatalos szakaszában az egyes pártok már nem önállóan, hanem a „kormányváltók" szövetségének tagjaként vettek részt, s így az Ipsos is csak a választási koalíció együttes támogatottságát mérte.

Az összefogás kényszerét elsődlegesen a demokratikus ellenzéki oldal széttagolódása idézte elő, amihez az egyéni körzetekben az egyfordulós, relatív többségi rendszert bevezető 2011. decemberi választási reform is hozzájárult. 2011. október 22-én az MSZP Demokratikus Koalíció platformja önálló párttá vált, 2013 februárjában pedig a Haza és Haladás Egyesület, a Magyar Szolidaritás Mozgalom és a Milla Egyesület létrehozta az Együtt 2014 elnevezésű formációt, melyhez, önállóságát megőrizve, az LMP-ből január végén kivált Párbeszéd Magyarországért is csatlakozott. Rövidesen, 2013 áprilisában Fodor Gábor vezetésével megszerveződött a Magyar Liberális Párt, s megalakult Bokros Lajos Modern Magyarország Mozgalma is, amely azonban nem vált politikai formációvá. Ezen alakzatok közül kezdetben csak az Együtt rendelkezett érdemi bázissal; még párttá alakulása előtt, a Medián 2012. október 26–30. között lebonyolított felvétele szerint az összes megkérdezett 14 és a

[33] Tóth Csaba és Török Gábor a fordulatot kizárólag az MSZP és az Együtt közötti küzdelemre vezeti vissza. Lásd Tóth Csaba – Török Gábor: *idézett mű,* 493. o.

biztos pártválasztók 22%-ának támogatására számíthatott.[34] Ekkor Bajnai Gordon még egy olyan ernyőszervezet létrehozására törekedett, mely valamennyi demokratikus ellenzéki erőt összefogja, s a kiugró eredmény talán e szándék elismerésének szólt. Párttá alakulása után, 2013 márciusában az Ipsos az összes megkérdezett körében már csak 4,6%-os bázist mért az Együttnek, s a következő hónapokban az új formáció szavazótábora, némi hullámzással, folyamatosan szűkült. Augusztusban, az első megállapodás hónapjában szimpatizánsainak aránya még 3,7% volt, s októberben ezt a szintet ismét elérte, 2014 januárjában azonban 2,8%-os pártként vált a kibővített összefogás részesévé.

A DK viszont lényegében az Együtt-tel ellentétes utat járt be. Megalakulása után szimpatizánsainak aránya minimális szintet ért el, 2011 novemberétől 2013 februárjáig folyamatosan az 1-2%-os sávban volt. Az Együtt párttá válását követő hónapokban még e pozícióját sem tudta megőrizni, feltehetően azért, mert támogatóinak jelentős része az új formáció táborába áramlott át. Sajátos módon a DK bázisát az MSZP és az Együtt augusztusi megállapodása erősítette meg; Gyurcsány Ferenc pártja szeptemberben 1,8%-os szavazótáborral rendelkezett, októberben pedig 2,7%-os szimpatizánsi körrel kétéves történetének addigi legjobb eredményét érte el. 2014 januárjában a DK már az Együtt-tel azonos nagyságrendű erőként vált a kibővített összefogás részesévé, ami egyben a parlamentbe való bejutást biztosította számára. Ekkor egyébként önállóan kizárólag az MSZP került volna be a törvényhozásba, hiszen a biztos pártválasztók körében a DK csupán 4,9%-os, az Együtt pedig 4,7%-os támogatottsággal rendelkezett.

A teljes körű összefogás a vártnál gyengébb eredménnyel járt. Februárban és márciusban a „kormányváltók" az összes megkérdezett körében még 23-23%-os, az utóbbi hónap végén viszont már csak 20%-os támogatást élveztek. 2014. április 6-án aztán a közös lista az érvényes belföldi voksok 26,21%-át és az összes hazai választójogosult 16,02%-ának bizalmát nyerte el. Rövid időn belül tehát a demokratikus ellenzék 560 ezer szimpatizánst vesztett, s mivel e radikális visszaesés az utolsó hetekben következett be, azt kevéssé magyarázhatjuk alapvetően az összefogás tényével.

[34] „Az elmúlt húsz év politikai közvélemény-kutatásai csak a pártokat mérték, az újonnan alakult mozgalmakat, egyesületeket nem, mindaddig, amíg azok párttá nem alakultak. A Medián mindamellett óvatosan járt el, mert a mozgalom nélkül is vizsgálta a politikai erőviszonyokat. Eszerint, ha csak az eddig is csatasorban álló pártokra lehetne szavazni, október végén a Fideszre a szavazókorúak 22 százaléka voksolna, ami megfelel az utóbbi hat hónap átlagának. Az MSZP mostani 17 százalékos támogatottsága viszont az elmúlt időszak legjobb eredménye lenne, miután a párt ezt a szintet 2009 eleje óta mindössze egyszer érte el, meghaladni pedig egyszer sem tudta. Egészen más viszont a helyzet, ha a kérdésfeltevés során a szavazócédulára felkerül az Együtt 2014 mozgalom is. Bajnaiék szervezete a Medián szerint máris a teljes választókorú népesség 14 százalékának támogatására számíthat, ami a választani tudó »biztos« szavazók csoportjában 22 százaléknyi voksot jelent, és ezzel az Együtt 2014 mozgalom lett a legjelentősebb ellenzéki erő, az MSZP csak a második 10 százalékkal." Bednárik Imre – Nyusztay Máté: „Egy mérés nem mérés" – Az Együtt 2014 repülőrajtja – Az elemző szerint januárban lehet először trendekről beszélni. *Népszabadság,* 2012. november 9. 6. o.

Simon Gábor MSZP-elnökhelyettes február elején kirobbantott külföldibankszámla-botránya sem indokolja önmagában e veszteséget, hiszen másfél hónapon keresztül nem befolyásolta érdemben a „kormányváltók" bázisának méretét. A Fidesz negatív kampányának egymást követő mozzanatai viszont együttesen ronthatták a demokratikus ellenzék pozícióját, ám azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a 2014. februári és márciusi közvélemény-kutatási adatok a Fidesz támogatottságát is magasabbnak mutatták áprilisi teljesítményénél. [35]

Míg a Fidesz és a demokratikus ellenzéki pártok esetében viszonylag egyértelműen megállapíthatjuk a trendfordulókat kiváltó fejleményeket, a Jobbik bázisának vizsgálatakor ilyen csomópontokkal már kevésbé találkozhatunk. A párt szimpatizánsainak aránya a 2010-es voksolás után azonnal csökkent, majd az önkormányzati kampány időszakában látványosan visszaesett, novemberben pedig 4,3%-ra zuhanva ciklusbeli mélypontjára érkezett. Ezt követően támogatottsága kisebb hullámzásokkal növekedett, az összes választójogosult körében elért 2010-es választási eredményét, a 10,65%-os támogatottságot azonban csak az új rendszer első válságának idején, 2011 decemberében közelítette meg, talán nem függetlenül attól, hogy az előző hónapban a Fidesz bázisának mérete 20% alá zuhant. Újabb csúcspontra a Jobbik 2012 áprilisában jutott, amikor 10,4%-os támogatottsággal rendelkezett, s relatíve jelentős táborát július végéig megtartotta. Felszálló ágba tehát a vezető kormánypárt népszerűségének mélypontján került, s szimpatizánsainak egy részét a Fidesz pozíciójának javulásakor vesztette el. 2012 augusztusától 2014. január végéig a Jobbik híveinek aránya, egy hónap kivételével, mindig 8% alatt maradt, ám e közvélemény-kutatási adatokat részben a nemzeti radikális bázisban feléledt rejtőzködő magatartás magyarázza. E politikai viselkedés viszont a kampány intenzív szakaszában eltűnt; ciklusbeli csúcspontjára ugyanis a párt 11,1%-os bázissal 2014 márciusában érkezett, s a választáson ennél is jobb eredményt ért el, elnyerve a belföldi listás voksok 20,69%-át és az összes hazai választójogosult 12,64%-ának támogatását.[36]

[35] Tóth Csaba és Török Gábor a demokratikus ellenzék pozícióvesztését alapvetően a Simon-üggyel s az arra épülő folyamatos negatív kampánnyal magyarázza. „A Simon-ügy hatékonyan demonstrálta azt is, mire számíthat a baloldal a kampány során. A Fidesz kampánystratégiája ugyanis láthatóan jól felépített, egymásra épülő elemekből áll – amire a baloldalnak egyelőre nincs válasza. A kormányoldal nagyjából hetente vett elő újabb és újabb ügyeket a baloldallal kapcsolatban, amely ügyeket igyekezett minél erőteljesebben a politikai napirenden tartani – majd amikor ezen ügyek lecsengenének, vagy a baloldal kialakítaná rá válaszát, újabb témákat vet fel… E témák felvetésének elsődleges célja a napirend kontrollja – annak elérése, hogy a baloldal ne tudjon saját kezdeményezésekkel megjelenni." Tóth Csaba – Török Gábor: *idézett mű,* 527. o.

[36] Závecz Tibor a Magyar Újságírók Országos Szövetségében tartott 2014. január 30-i előadásában részletesen elemezte a Jobbik híveinek aktivitását és más pártokhoz fűződő viszonyát. Adatai alapján úgy látta, hogy a nemzeti radikális párt 300 ezer aktív és 200 ezer passzív támogatóval rendelkezik, számíthat 150 ezer Fidesz szimpatizáns átáramlására, s maga mellé állíthat 250 ezer kormányváltást akaró jobboldali választót. Összesen tehát 900 ezer jobbikos szavazóval számolt, ami 65 %-os részvétel esetén 17 %-os eredményt jelentett volna.

A győzteshez húzás idején a másik új parlamenti párt, az LMP pozíciója is azonnal meggyengült; júniusban már csak 3,8%-os, júliusban pedig mindössze 3,3%-os támogatottsággal rendelkezett. Ciklusbeli mélypontjára is az önkormányzati voksolás után érkezett; 2010 októberében csupán az összes megkérdezett 2,3%-a preferálta a környezetvédő pártot, mely az összes választójogosult körében elért 2010 áprilisi, 4,77%-os eredményét először 2011 szeptemberében közelítette meg. Ezt követően híveinek aránya a 2,7–3,7% közötti sávban helyezkedett el, majd 2012 márciusában 4,9%-ra, júniusában pedig ciklusbeli csúcspontjára, 5,8%-ra ugrott, ami több mint 450 ezer választó szimpátiájának elnyerését jelentette. Felszálló ágba kerülését egyfelől a Fidesz jelentős népszerűségvesztése, másfelől a párton belüli viták átmeneti szünetelése magyarázza, melyek elsősorban a demokratikus ellenzéki formációkkal való együttműködésről, illetőleg annak módjáról folytak. E fellendülés azonban 2012 őszén véget ért, Bajnai Gordon fellépése pedig újra kiélezte az LMP belső konfliktusait, melyek 2013. január végén az előbb már említett szakadáshoz vezettek. Ennek hatására a párt támogatottsága egy éven keresztül, 2013 márciusától 2014. február végéig csak kivételesen érte el, illetőleg haladta meg a 2%-ot. Fordulat csak a kampány legintenzívebb szakaszában, márciusban következett be, amikor az összes megkérdezett 3,9%-a sorakozott fel az LMP mögött, egy hónap alatt több mint kétszeresére növelve annak bázisát. Április 6-án aztán a zöldpárt a belföldi listás szavazatok 5,47%-ával és a hazai választójogosultak 3,34%-ának támogatásával épphogy bejutott a törvényhozásba.

A 2014-es választás eredményei megszilárdították az új politikai rendszert, jelezve, hogy a keresztény-nemzeti kurzus a széleskörűen elterjedt vélekedésekkel ellentétben hosszabb távon is fennmaradhat. Stabilitását nemcsak a Fidesz–KDNP-szövetség újabb kétharmados győzelme mutatja, hanem a pártok éveken keresztül változatlan erősorrendje is. Mindez a szavazók szintjén azt jelenti, hogy a preferenciák az egyes formációk támogatottságának jelentős mértékű ingadozásai ellenére alig módosultak. 2010-zel lényegében lezárult a tömbök közötti vándorlások időszaka, miközben egy új háromosztatú politikai mező alakult ki, a centrális erőtér jobboldalán a nemzeti radikálisokkal, baloldalán pedig a széttagolt demokratikus ellenzékkel. E tagoltság egyben azt jelenti, hogy a centrum a jobboldalra helyeződött át, mind a pártstruktúra, mind a választók szintjén, a klasszikusan értelmezett közép pedig kiürült, vagy baloldalnak minősül. Közben megkezdődött a jobb- és a szélsőjobboldal egy tömbbé válása, ami aztán igazán a 2014–2016 közötti időszakot jellemzi.

Második kétharmados győzelmét követően, 2014 májusában a Fidesz támogatottsága választási eredményéhez képest több mint 10%-kal növekedett, ám a 37,0%-os népszerűségi szint a négy évvel korábbitól 5,1%-kal elmaradt. A győzteshez húzás közismert hatása mellett e növekményhez a közben zajló EP-kampány is hozzájárult, amely egyébként kevéssé aktivizálta a szavazókat. Az újabb siker, a május 25-i voksoláson elért 51,48%-os eredmény viszont nem szélesítette tovább a

Fidesz táborát. Júliusban már 32,8%-ra csökkent a párt híveinek aránya, ám a visszaesés folyamatát ekkor az önkormányzati választási kampány és a párt harmadik nagymértékű győzelme még visszafordította, 35% közelébe növelve a bázis méretét. A kitiltási botrány október 17-i kirobbanása és az internetadó elleni tüntetések együttes hatásaként aztán a Fidesz jelentős számú szimpatizánst vesztett. Híveinek aránya novemberben 30,1%-ra szűkült, majd decemberben, feltehetően a sorozatos utcai megmozdulások hatására 25,3%-ra esett vissza, ami már az áprilisi, tényleges szavazótábor csökkenését jelentette. 2015 első félévében a vezető kormánypárt pozíciójának gyengülése tovább folytatódott, jelezve, hogy az új politikai rendszer második válságának időszakát éli át.[37] Januárban már csak az összes választójogosult 23,2%-a sorakozott fel mögötte, s ez az arány februárban 21,1%-ra, áprilisban pedig 20,9%-ra esett vissza. Noha a sorozatos tüntetések március 15-e után megszűntek, s a demokratikus ellenzék ünnepi megmozdulásán meghirdetett rendszerváltó népszavazás nem érintette meg igazán a közvéleményt, a Fidesz népszerűségvesztése még nem zárult le. Júniusban híveinek aránya ciklusbeli mélypontjára, 20,1%-ra esett vissza, s így 2014 áprilisához képest félmilliónál többen távoztak a párt bázisából. Nyáron azonban megint döntő jelentőségű fordulat zajlott le, melyet a menekültválság és annak kormányzati kezelése idézett elő. Az intenzív migránsellenes plakátkampány, a menekültek tömeges megjelenése és a kerítésépítés együttesen a Fidesz pozíciójának javulásához vezetett. Szeptemberben szimpatizánsainak aránya 23,8%-ra emelkedett, amely ugyan még nem érte el a 2014. decemberi szintet sem, ám jelezte a visszaesés korának lezárulását. 2016 februárjában a vezető kormánypárt már 27,3%-os bázissal rendelkezett, amit feltehetően a menekültválság folyamatos napirenden tartásával tudott elérni. Szavazótáborának további növelését, sőt a demokratikus ellenzék minél több hívének megnyerését szolgálta a február 24-én Orbán Viktor által bejelentett kvótaellenes referendum, amely több mint fél éven keresztül a politikai szféra központi kérdésévé vált. Meghirdetése után a Fidesz népszerűsége ismét csökkent ugyan, amihez a szocialisták vasárnapi boltzár elleni népszavazási kezdeményezése és annak ellehetetlenítési kísérlete is hozzájárulhatott, ám ez nem jelentett trendfordulót. Az áprilisi 23,6%-ról a párt szimpatizánsainak aránya már májusban 26,0%-ra emelkedett, júliusban pedig, a kvótaellenes referendum intenzív kampányszakaszának kezdetén elérte a 27,4%-ot. Bár az október 2-i népszavazás érvénytelen lett, mivel azon csupán a választójogosultak 43,91%-a (a külhoniakkal együtt 44,08%-a) vett részt, a menekültek uniós kvóta szerinti elosztását a hazai szavazók közül 3 millió 233 ezren elutasították, megszilárdítva a vezető kormánypárt bázisát. Ennek nyomán októberben a Fidesz támogatottsága 2016. évi csúcspontjára, 27,9%-ra emelkedett, ám ez az arány egyben azt is mutatja, hogy a menekültügy nemzeti kérdéssé nyilvánítása nem indította el a demokratikus ellenzék híveinek átáramlását a párt szavazótáborába. Mindazonáltal a miniszterelnök

[37] A második válság részletes elemzését lásd Wiener György: *idézett mű* (2014–2015) [7. jegyzet].

szerint a referendumot követően új egység jött létre, melyben megszűnik a két politikai pólus merev szembenállása.

A passzív forradalom korának második válsága, a korábban már említett jobbratolódás következtében, nem a demokratikus ellenzék, hanem a Jobbik átmeneti megerősödéséhez vezetett. Tulajdonképpen ennek előjele volt, hogy a nemzeti radikálisok pozíciója a győzteshez húzás időszakában nem gyengült, jelezve, hogy szimpatizánsai nem élték meg kudarcként a harmadik helyezést. Ehhez kétségtelenül hozzájárult az EP-választás, melyen a párt, megelőzve a külön induló demokratikus ellenzéki formációkat, az érvényes voksok 14,67%-ával a második lett. Decembertől, a Fidesz pozíciójának látványos gyengülésétől kezdve a nemzeti radikálisok történetük addigi legmagasabb szintű támogatottságát érték el. 2014–2015 fordulóján 14,0%-os bázissal rendelkeztek, márciusban pedig szimpatizánsaik aránya 18,0%-ra ugrott, ami több mint 1,4 millió szavazót jelentett. Ekkor úgy tűnt, hogy a Jobbik valódi kihívója lehet a Fidesznek, hiszen az utóbbi előnye 3,3%-ra csökkent vetélytársával szemben. A válság lezárultát követően viszont azonnal megkezdődött a nemzeti radikálisok visszaesése, ami egyébként a biztos pártválasztók körében csak később következett be, jelezve a megmaradt bázis aktivitásának viszonylag magas fokát. Júniusban a Jobbik támogatottsága már csak 14,7, szeptemberben pedig 13,9% volt, s noha 2016 első hónapjaiban csekély mértékű emelkedés ment végbe, főként következetes menekültellenességével a Fidesz visszaszerezte elpártolt jobboldali szavazóit. Júliusban a nemzeti radikálisok híveinek aránya 11,1%-ra esett vissza, s bár a népszavazási kampány valamelyest a Jobbik pozícióját is erősítette, ez mindössze 13% körüli tábort biztosított a párt számára. 2016 őszére tehát mindkét formáció visszaérkezett ciklusbeli kiindulópontjához, ám ellentétes irányú mozgással. A Fidesz visszanyerte 2014 áprilisa után eltávozott híveit, a Jobbik pedig elvesztette azokat, akiket az új politikai rendszer második válságának idején megszerzett.

Ezek az átáramlások és visszavándorlások egyben a jobb- és a szélsőjobboldal bázisának érzékelhető közeledését is mutatják az amúgy háromosztatúvá vált politikai mezőben. Eredetileg, mint erre már utaltunk, az elmozdulás jórészt egyirányú volt, hiszen 2009 folyamán a nemzeti radikálisok bázisának relatív többsége egykori Fidesz-szimpatizánsokból állt, akiknek viszonylag csekély hányada pártolt vissza 2010 elején a későbbi győzteshez. Szignifikáns kapcsolat azonban még nem alakult ki, s e téren a 2010 májusától a Széll Kálmán-terv bejelentéséig terjedő időszakban sem történt változás. Fordulat a két szavazótábor viszonyában a megszorító csomag bejelentése után következett be; a 2011 márciusa és 2013. február vége közötti periódusban a kétváltozós korrelációs együttható –0,73 értéket mutat, jelezve, hogy 95%-os valószínűségi szinten e bázisok között negatív kapcsolat állt fenn, vagyis egymás rovására erősödtek. Bár a rezsicsökkentés bejelentésétől a 2014. áprilisi voksolásig tartó időszakban az összefüggés, ráadásul 99%-os valószínűségi szinten, pozitívvá vált, az azóta eltelt két és fél évben a –0.73 értékű korrelációs hányados 99,9%-os valószínűséggel bizonyítja a két formáció bázisának sajátos szimbiózisát. A Fidesz

és a Jobbik tehát több százezer jobboldali beállítottságú szavazóért verseng, ami egyértelműen magyarázza 2016 őszén egyre látványosabbnak tűnő szembenállásukat.

A 2014-es választás után a demokratikus ellenzék pozíciójában is jelentős átalakulás zajlott le. Egyfelől, mint előbb már említettük, a passzív forradalom korának második válsága e pólus helyzetét egyáltalán nem javította, másfelől pedig a blokkon belül megkezdődött az erőviszonyok átrendeződése. Ez utóbbi leglátványosabb eleme az MSZP népszerűségvesztése volt; az EP-választáson a párt csupán az érvényes voksok 10,90%-át nyerte el, s jórészt e kudarc hatására bázisának mérete júniusban 8,3%-ra zuhant, vagyis januári híveinek csaknem felét elvesztette. Két hónap múlva viszont 2014 májusa és 2016 októbere közötti támogatottságának csúcspontjára érkezett; az összes megkérdezett körében elért 12,4%-os szintet valószínűleg az önkormányzati kampány magyarázza, a szocialisták további erősödését azonban a közös fővárosi főpolgármester-jelölt(ek) körüli viták megállították. Az októberi voksolás után az MSZP híveinek aránya több mint fél éven keresztül a 10,7–11,8% közötti sávban helyezkedett el, majd 2015 júniusában 9,0%-ra esett vissza. A stagnálás jórészt a kormány elleni folyamatos tüntetések időszakában jellemezte a párt helyzetét, bizonyítva, hogy az új politikai rendszer második válsága sem tette átjárhatóvá a jobb- és baloldali tömb közötti határvonalat. Érdemi változás egyébként azóta sem következett be; e válság elmúltát követően a szocialisták legjobb eredményüket 2016 májusában érték el, amikor az összes megkérdezett 12,1%-ának bizalmát élvezték.

A DK viszont a 2014-es választás után lényegében megőrizte januári támogatottságát, 2015 februárjában pedig szimpatizánsainak aránya történetének addigi legmagasabb szintjére, 4,2%-ra emelkedett. Pozíciója ezt követően valamelyest gyengült, ám egy évvel később, 2016 februárjában 5,3%-os bázisával újabb határt lépett át. Relatív fellendülése ezt követően kisebb hullámzásokkal folytatódott, s júniusban az 5,7%-os szintet is elérte. Közben a biztos pártválasztók körében híveinek aránya 10,0, júniusban pedig 11,0%-ra növekedett, a népszavazási kampány intenzív időszakában azonban érzékelhetően mérséklődött.

A demokratikus ellenzéki pártok közül leginkább az Együtt(–PM) pozíciója gyengült 2014 áprilisa után, noha az EP-választáson viszonylag sikeresen szerepelt, elnyerve az érvényes voksok 7,25%-át. Visszaesésében döntő szerepet játszhatott, hogy tényleges vezetője, Bajnai Gordon a kormányváltás elmaradása miatt távozott a politikai életből. 2014 májusa és októbere között, a PM-mel való együttműködés felbomlásáig a szövetség támogatottsága többnyire még meghaladta a 2%-ot, sőt szeptemberben, az önkormányzati kampány intenzív szakaszában 3,1%-ra növekedett. Ezt követően a PM kiválása miatt az Együtt híveinek aránya hónapokon keresztül 1,0% volt, s csak 2015 szeptemberében érte el az 1,5, 2016 márciusában pedig a 2,0%-ot. Ez utóbbi eredményét júliusban megismételte, amely jelenleg úgy tűnik, hogy támogatottságának felső határát jelenti. Ennél is szűkebb a Párbeszéd szimpatizánsainak köre, mely a szövetség megszűnése óta mindig 1% alatt maradt.

Közvélemény-kutatási adataink tehát azt mutatják, hogy a 2014-es választást követően a demokratikus ellenzéken belül érzékelhetően gyengült az MSZP domináns szerepe. E változást azonban a közvélekedéssel ellentétben jórészt nem a szocialisták szimpatizánsainak a DK bázisába való átáramlása idézte elő. A 2014 májusától 2016 szeptemberének végéig terjedő időszakban ugyanis a két formáció támogatottságának alakulása között a 0.05 értékű korrelációs együttható semmilyen összefüggést nem mutat ki. Hasonló volt a helyzet a Demokratikus Koalíció kiválásától az összefogás létrejöttéig terjedő periódusban is, melyben e koefficiens értéke a kapcsolat teljes hiányát jelző –0.0047 volt.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a 2014. április 6-i választás után a politikai tömbök támogatottsága lényegében stabilizálódott. Ha a csúcs- és mélypontokat is figyelembe vesszük, a Fidesz(–KDNP) és a Jobbik együttesen az összes megkérdezett 35,2–49,2%-ának bizalmát élvezte, míg a demokratikus ellenzék híveinek aránya, a jelenleg vitatott pozíciójú Magyar Liberális Párt nélkül, 13,8–19,8% között mozgott. Sajátos módon, jelezve a tömbök közötti átjárás végleges megszűnését, a két pólus egyaránt 2015 júniusában érkezett mélypontjára, s a „nem tudja" alternatívát választók, illetőleg a választ megtagadók aránya is ekkor volt a legmagasabb, 44,3%. Amennyiben a névlegesen egyik blokkhoz sem csatlakozó LMP bázisát is a demokratikus ellenzékéhez soroljuk, a szélsőértékek 17,6, illetőleg 22,8%-ra emelkednek. A biztos pártválasztók körében a jobboldali tömb szimpatizánsainak aránya 58,6–75,6% volt, vagyis e pólus többnyire valóban kétharmados vagy azt meghaladó támogatottsággal rendelkezett. E kategóriában a demokratikus ellenzék bázisának mérete 20,5–33,4% között ingadozott, ám még a csúcsponton, 2016 júniusában is a Fidesz 5,8, a jobboldali blokk pedig 25,2%-os előnyt élvezett a baloldali és a liberális formációk jelenleg amúgy csak elképzelt összefogásával szemben.

Az egyes tömbök támogatottsági adatai, ha nem egyeznek is meg, közelítően megfelelnek a bal-jobb skálán mért önbesorolási arányoknak. Kétségtelen, hogy a Fideszt és a Jobbikot együttesen többen választják, mint ahányan jobboldalinak tekintik magukat, és a demokratikus ellenzéki erőket sem csak baloldali beállítottságúak támogatják. Ezt jórészt a centrum kétirányú feloldódása magyarázza; a középen elhelyezkedő választók nagyobb része a Fideszt, kisebb csoportja pedig az MSZP-t és a DK-t preferálja. A klasszikusan felfogott közép tehát lényegében csaknem teljesen kiüresedett; ez az alapvető oka az Együtt alacsony támogatottságának, csakúgy mint a két oldaltól névlegesen azonos távolságot meghirdető LMP tartós gyengeségének.

A viszonylag stabil választói magatartás, a pártok éveken keresztül változatlan preferencia-rangsora és ezzel összefüggésben a tömbök közötti átjárás megszűnése a 2010-ben létrejött új politikai rendszer egyik jellegzetessége, s bizonyos fokig közvetlen oka is. E mozdulatlanság természetesen nem jelenti azt, hogy a társadalom többsége elégedett a kormányzati teljesítménnyel vagy akár a 2010-ben létrejött keresztény-nemzeti kurzussal. Két, magát progresszívnek tartó berendezkedés, a politikai szocializmus, illetőleg a polgári demokratikus rendszer bukása után azonban

viszonylag kevesen gondolják, hogy a kudarcot vallott szisztémák közül legalább az utóbbit vissza kellene állítani. Ezért feltehetően tévednek azok, akik valamilyen új, liberális, baloldali vagy zöldpárt fellépésétől vagy egy karizmatikus progresszív személy megjelenésétől várják a következő rendszerváltást, a IV. Köztársaság megalapítását, feltételezve, hogy a keresztény-nemzeti kurzus stabilitását a jelenlegi demokratikus ellenzéki erők gyenge politikai teljesítménye okozza.

FÜGGELÉK

Szigeti Péter tudományos munkáinak jegyzéke[*]

Önálló kiadványok: monográfiák és tankönyvek

1. *Szervezett kapitalizmus.* Budapest, Mediant Kiadó, 1991. 207 o.
2. *Az út maga a cél. Társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest, MTA Politikatudományi Intézet, 1995. 385 o.
3. *A valóság vonzásában. Jogelméleti és politikaelméleti tanulmányok.* Győr, Széchenyi István Főiskola, 2001. 335 o.
4. *Jogtani és államtani alapvonalak.* Budapest, Rejtjel Kiadó, 2002. 198 o. Második (javított, bővített) kiadás: Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 198 o. Harmadik (bővített) kiadás: Budapest, Rejtjel Kiadó, 2011. 208 o.
5. *Világrendszernézőben. Globális „szabad verseny" – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2005. 287 o.
6. *Norma és valóság. Válogatott tanulmányok a jogelmélet, az alkotmányjog és a politikaelmélet köréből.* Budapest–Győr, MTA Politikai Tudományok Intézete – Széchenyi István Egyetem, 2006. 387 o.
7. *A Magyar Köztársaság jogrendszerének állapota 1989–2006. Komplex jog- és alkotmányelméleti, jogszociológiai és szakjogi elemzés.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2008. 336 o.
8. *Társadalomkutatás – mi végre? Politikatudomány – alkotmányjog – világrendszerelmélet.* Győr, Universitas-Győr Kht., 2011. 300 o.
9. *Problémáink vonzásában. Társadalomismereti tanulmányok.* Győr, Universitas-Győr Alapítvány, 2015. 328 o.

Monográfiák és tankönyvek – társszerzőként

10. *A magyar politikai rendszer a polgári felfogások tükrében.* (Lengyel Miklóssal társszerzőségben.) Budapest, Társadalomtudományi Intézet, Gépirat [zárolt kézirat], 1980. 134 o.
11. *Emberi jogi ismeretek.* (Bólyai Jánossal és Szikinger Istvánnal társszerzőségben.) Budapest, Rejtjel Kiadó, 1998. 96 o.
12. *Jog és jogállam. Állam- és jogelméleti alapismeretek.* Főiskolai jegyzet. (Mackó Máriával társszerzőségben.) Budapest, Rendőrtiszti Főiskola, 1995. 124 o. és 1996. 158 o. Második, bővített kiadás: Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 143 o.
13. *A jogállamiság jogelmélete.* (Takács Péterrel társszerzőségben.) Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 296 o. Második, bővített kiadás: Budapest, Napvilág Kiadó, 2004. 340 o.

[*] Összeállította Pongrácz Alex, ellenőrizte és kiegészítette Szilvásy György Péter.

14. *Emberi jogok. Főiskolai jegyzet.* (Bólyai Jánossal és Szikinger Istvánnal társszerzőségben). Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 168 o.
15. *Rendészet és emberi jogok.* (Szilvásy György Péterrel társszerzőségben.) Budapest, Rejtjel Kiadó, 2015. 166 o.
16. *Államelmélet.* (Egresi Katalinnal, Pongrácz Alex-szel és Takács Péterrel társszerzőségben.) [digitálisan megjelent tankönyv] Győr, Széchenyi István Egyetem ÁJK, 2016. 311 o.

Könyvrészletek: egyes részek és fejezetek könyvekben

17. A társadalmi tagozódás és a politikai tagoltság összefüggéseinek egyes kérdéseiről. In Mezey Barna – Nagy Boldizsár (szerk.): *Fiatal oktatók műhelytanulmányai.* 2. kötet. Budapest, ELTE ÁJK, 1981. 22–35. o.
18. A hadikommunizmus értékeléséhez. In Mezey Barna – Nagy Boldizsár (szerk.): *Fiatal oktatók műhelytanulmányai.* 3. kötet. Budapest, ELTE ÁJK, 1982. 180–195. o.
19. A Magyarországi Általános Munkáspárt. In Mezey Barna – Dunay Pál (szerk.): *Fiatal oktatók műhelytanulmányai.* 6. kötet. Budapest, ELTE ÁJK, 1984. 5–15. o.
20. Franciaországi tapasztalataim. In Mezey Barna – Dunay Pál (szerk.): *Fiatal oktatók műhelytanulmányai.* 8. kötet. Budapest, ELTE ÁJK, 1985. 461–468. o.
21. Francia kutatók koncepciói a politikai szocializációról. In Kéri László (szerk.): *A politikai szocializáció elméleti kérdései.* Budapest, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1987. 48–98. o.
22. Népileg ellenőrzött kapitalizmus. A svéd harmincas évek – szociáldemokrata előretöréssel. In Szoboszlai György (szerk.): *A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve, 1988. Változások és alternatívák.* Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság, 1988. 175–202. o.
23. Felfogások a magyar társadalom modernizációjáról. Elméletkritikai reflexiók. In Krausz Tamás – Tütő László (szerk.): *Válaszúton. „Létező szocializmus" – politikai átmeneti időszak? Szocializmus? Kapitalizmus?* Budapest, ELTE ÁJK, 1988. 171–186. o.
24. Pluralista demokrácia francia módra. In Szoboszlai György (szerk.): *A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve*. Budapest, Magyar Politikatudományi Társaság, 1990. 32–46. o.
25. Közép-Kelet-Európa átalakulása. Közös vonások és magyar specifikumok. In Hárs Gábor (szerk.): *A kelet-európai országokban zajló átmenet és a szociáldemokrácia. Nemzetközi tanácskozás Budapesten, 1991. szeptember 13–14-én.* Budapest, MSZP Országos Elnöksége, 1992. 42–45. o.
26. Jogállam. In Takács Péter (szerk.): *Állambölcselet. Egyetemi jegyzet.* Miskolc, Miskolci Egyetem, 1993. 32–37. o.
27. Politikai tagoltság és parlamenti erőviszonyok Magyarországon. In Balogh István (szerk.): *Törésvonalak és értékválasztások. Politikatudományi vizsgálatok a mai Magyarországról.* MTA Politikatudományi Intézet, 1994. 63–76. o.
28. Cselekvés – struktúra – legitimáció a kritikai elméletben. In Ólmosi Zoltán (szerk.): *Politikatörténeti füzetek 3.* Budapest, Politikatörténeti Alapítvány, 1994. 65–80. o.

29. Az MSZP stratégiája: út a győzelemhez. In Bőhm Antal – Szoboszlai György (szerk.): *Parlamenti választások 1994. Politikai szociológiai körkép*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet, 1995. 119–131. o.
30. A szociáldemokrata modernizáció érvényességtartományai. In Andor László (szerk.): *Akik nyomot hagytak a 20. században.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1996. 87–97. o.
31. A jogállam társadalomtörténeti változatai. In Szabadfalvi József – Takács Péter (szerk.): *Államelmélet. Előadások az államelmélet és az állambölcselet köréből.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 1997. 152–169. o.
32. Tendenciák a parlamentáris jogállam kialakulásától napjainkig. Pártrendszer, tulajdonviszonyok, a közvetlen demokratikus részvétel és összefüggéseik. In Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1998. 225–244. o.
33. Problémáink természete. In Szigeti Péter (szerk.): *Tanulmányok a jogvédelem és a rendvédelem köréből.* Budapest, Rendőrtiszti Főiskola Jog- és Államtudományi Tanszék, 1998. 7–20.
34. Lehetséges-e jogimmanens mérce felállítása az alkotmánybíráskodás megítéléséhez? In Szigeti Péter (szerk.): *Tanulmányok a jogvédelem és a rendvédelem köréből.* Budapest, Rendőrtiszti Főiskola Jog- és Államtudományi Tanszék, 1998. 39–50. o.
35. Parlamentáris kormányzás a rendszerváltozás után. (Ilonszki Gabriellával, Szoboszlai Györggyel és Wiener Györggyel társszerzőségben.) In Kulcsár Kálmán (szerk.): *Politika és társadalom, 1989–1998. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián).* Budapest, MTA, 1999. 31–63. o.
36. [A] Kormányzás terjedelme és funkciói. Nemzetközi trendek és hazai törekvések. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *Politika és társadalom, 1989–1998. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián).* Budapest, MTA, 1999. 65–92. o.
37. A jogállamiság változatai – elméleti és történeti nézőpontból. In Bayer József – Gergely András – Kulcsár Kálmán (szerk.): *A politikatudomány arcai.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999. 91–124. o.
38. A jog varázslat alóli felszabadulása. Max Weber jogfejlődési magyarázata. In Cs. Kiss Lajos – Erdélyi Ágnes – Erényi Tibor – Szigeti Péter – Somlai Péter: *Max Weber és a 20. század társadalomtudományi gondolkodása.* Budapest, Napvilág Kiadó, 1999. 71–89. o.
39. Elvesztett kormányhatalom – megtartott törzsválasztók. MSZP-dilemmák, 1998. In Bihari Mihály – Cieger András (szerk.): *„Képzeljetek embert". Politikaelméleti tanulmányok Schlett István 60. születésnapjára barátaitól, pályatársaitól, tanítványaitól.* Budapest, Korona Kiadó – ELTE ÁJK Politológia Tanszék, 1999. 93–104. o.
40. Természetjog és pozitív jog viszonya: a negatio és affirmatio jogon belüli feszültségének dialektikus közvetítettsége. In Szabó Miklós (szerk.): *Natura Iuris. Természetjogtan és jogpozitivizmus és magyar jogelmélet. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2001. október 5–6-án rendezett konferencia anyaga.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2002. 113–132. o.
41. Váltógazdálkodás – nemzeti centrumkormányt hozó szocialista győzelemmel. In Bőhm Antal – Gazsó Ferenc – Stumpf István – Szoboszlai György (szerk.): *Parlamenti választások, 2002. Politikai szociológiai körkép.* Budapest, MTA Politikatudományi Intézet – Századvég Kiadó, 2003. 127–145. o. [Utánközlés: Bőhm Antal – Gazsó Ferenc – Stumpf

István – Szoboszlai György (szerk.): *A helyi hatalom és az önkormányzati választások Magyarországon, 1990–2002.* MTA Politikatudományi Intézet – Századvég Kiadó, 2006. 127–145. o.]

42. A kormányzás mint társadalmi tevékenység. In Bayer József – Kiss Balázs (szerk.): *Trendváltozások. Tanulmányok*. Budapest, MTA Politikatudományi Intézet, 2003. 133–153. o.
43. Az Alkotmánybíróság. In Bayer József – Kulcsár Kálmán (szerk.): *Társadalom, politika, jogrend.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 369–381. o.
44. A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén. In Cs. Kiss Lajos (szerk.): *Carl Schmitt jogtudománya. Tanulmányok Carl Schmittről.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2004. 338–357. o.
45. Szabály és norma azonossága és különbsége. Normakontinuum elmélet – kitekintéssel a generálklauzulák és a jogelvek közötti különbségek természetére. In Szabó Miklós (szerk.): *Regula iuris. Szabály és/vagy norma a jogelméletben. A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga.* Miskolc, Bíbor Kiadó, 2004. 63–82. o.
46. Az Európai Alkotmányszerződés hatása a Köztársaság alkotmányosságára. In Cs. Kiss Lajos – Karádi Éva (szerk.): *Az igazságosság dilemmái. Ünnepi kötet Földesi Tamás 75. születésnapjára.* Budapest, ELTE ÁJK, 2004. 225–230. o.
47. Az alapjogok gyakorlati értéke a jogrendben. In Korinek László (szerk.): *PhD-tanulmányok 4. Tanulmányok Finszter Géza 60. születésnapjára.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, 2005. 253–261. o. Bővített változata: Az alapjogok gyakorlati értéke a jogrendben – kitekintéssel a rendvédelemre. In Szigeti Péter (szerk.) *Jogvédelem – Rendvédelem.* Budapest, Rendőrtiszti Főiskola Alkotmányjogi és Közigazgatási Jogi Tanszék, 2007. 9–20. o.
48. Népszavazási kezdeményezések 2006. In Sándor Péter – Tolnai Ágnes – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 2007. 293–298. o.
49. Országgyűlési képviselői választások 2006 – az Országos Választási Bizottság jog- és feladatkörein keresztül. In Sándor Péter – Tolnai Ágnes – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 2007. (DVD-melléklet.)
50. Jog és élet – az Országos Választási Bizottság tapasztalatainak fényében. In Sándor Péter – Tolnai Ágnes – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 2007. (DVD-melléklet.)
51. Legitimációs viták Magyarországon (1990–1999) a köztársasági eszme és a Szent Korona-tan alkotmányosságáról. In Feitl István (szerk.): *Köztársaság a modern kori történelem fényében. Tanulmányok.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 355–366. o.
52. A jogtudomány eszméje és hivatása. In Nagy Tamás – Nagy Zsolt (szerk.): *Jogelmélet és önreflexió*. Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2007. 205–212. o.
53. Michel Foucault hatalomelmélete. In Takács Péter (szerk.): *Államtan I.* Budapest, Szent István Társulat, 2007. 379–386. o.
54. Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In: Szigeti Péter – Krausz Tamás (szerk.): *Államszocializmus: értelmezések, viták, tanulságok.* Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2007. 13–52. o.

55. Reflexiók az államszocialimus-vitáról. In: Szigeti Péter – Krausz Tamás (szerk.): *Államszocializmus: értelmezések, viták, tanulságok.* Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2007. 155–183. o.
56. A népszavazási kezdeményezések dömpingje. In Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2007-ről. Kormányzat, közpolitika, közélet.* 2. kötet. *Közpolitika*. Budapest, Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Közhasznú Alapítvány, 2008. 91–97. o.
57. Globalizáció. In Andor László – Farkas Péter (szerk.): *Az Adóparadicsomtól a Zöldmozgalomig. Kritikai szócikkek a világgazdaságról és a globalizációról.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 124–127. o.
58. Jóléti állam. In Andor László – Farkas Péter (szerk.): *Az Adóparadicsomtól a Zöldmozgalomig. Kritikai szócikkek a világgazdaságról és a globalizációról.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 124–127. o.
59. Szociális piacgazdaság. In Andor László – Farkas Péter (szerk.): *Az Adóparadicsomtól a Zöldmozgalomig. Kritikai szócikkek a világgazdaságról és a globalizációról.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 218–221. o.
60. Szociáldemokrácia. In Andor László – Farkas Péter (szerk.): *Az Adóparadicsomtól a Zöldmozgalomig. Kritikai szócikkek a világgazdaságról és a globalizációról.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2008. 224–227. o.
61. Az alkotmányjog – az alkotmány, mint a jogrend érvényességi alapja és az alkotmányosság. In Csefkó Ferenc (szerk.): *Ünnepi kötet Ivancsics Imre egyetemi docens, decan emeritus 70. születésnapjára.* Pécs, Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, 2008. 59–69. o.
62. Jogállami átmenet és a rendszerváltás-értelmezések problémái. In Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve. Változások és válaszok*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete – L'Harmattan, 2009. 77–96. o.
63. Jogátvétel és nemzeti jogalkotás. In Bihari Mihály – Patyi András (szerk.): *Ünnepi kötet Szalay Gyula 65. születésnapjára.* Győr, Universitas-Győr Kht., 2010. 537–539. o.
64. Az Alaptörvény karaktere – államelméleti és alkotmányjogi aspektusból. In Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére.* Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 2012. 439–460. o.
65. A marxi kritikai társadalomelmélet. Kialakulása, fejlődése, teljesítményei és érvényessége a globális kapitalizmus korában. In Faragó Gábor – Forgó Zsolt – Háda Béla – Madarász Anita – Majoros István (szerk.): *Háborúk, békék, terroristák. Székely Gábor 70 éves.* Budapest, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2012. 527–543. o.
66. Az alkotmányozás alkotmányossága. In Jakab András – Körösényi András (szerk.): *Alkotmányozás Magyarországon és máshol. Politikatudományi és alkotmányjogi megközelítések*. Budapest, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Politikatudományi Intézet, 2012. 75–89. o.
67. Az Alaptörvény karaktere államelméleti és alkotmányjogi aspektusból. In Deli Gergely – Szoboszlai-Kiss Katalin (szerk.): *Tanulmányok a 70 éves Bihari Mihály tiszteletére*. Győr, Universitas-Győr Nonprofit Kft., 2013. 519–536. o.
68. A nemzetállami szuverenitás közjogi fogalmának védhetősége és ami azon túl van. In Lapsánszky András – Patyi András (szerk.): *Rendszerváltás, demokrácia és államreform*

az elmúlt 25 évben. Ünnepi kötet Verebélyi Imre 70. születésnapjára. Budapest, Wolters Kluwer, 2014. 557–565. o. [Utánközlés: Takács Péter (szerk.): *Az állam szuverenitása. Eszmény és/vagy valóság. Interdiszciplináris megközelítések.* Budapest–Győr, Gondolat Kiadói Kör – MTA Jogtudományi Intézet, 2015. 211–221. o.]

69. Hatalommegosztás – igazságszolgáltatás – ügyészség. In Finszter Géza – Korinek László – Végh Zsuzsa (szerk.): *A tudós ügyész. Tanulmányok Bócz Endre 80. születésnapjára.* HVG-Orac, Budapest, 2017. 183-191. o.
70. Találkozások. In Chronowski Nóra – Pozsár-Szentmiklósy Zoltán – Smuk Péter – Szabó Zsolt (szerk.): *A szabadságszerető embernek. Liber Amicorum István Kukorelli.* Budapest, Gondolat, 2017. 367-373.
71. A minden egyes akaratától az általános akaratig vezető út. Paradigmatikus változatok: J. J. Rousseau – G. W. F. Hegel – R. Pound és a politikai piac (Public Choise és a közjavak természetes monopóliuma). In Lapsánszky András – Smuk Péter – Szigeti Péter (szerk.): *Köz/Érdek. Elméleti és szakjogi megoldások egy klasszikus problémára*. Budapest – Győr, Gondolat Kiadó, Juris Dictio, 2017.19-49. o.

Folyóiratcikkek

72. A francia aktivisták szocializációja. *Elmélet és Politika. Információs Szemle,* 10. évf. 3. szám (1982). 35–41. o.
73. Beszámoló a politikatudomány tanszékközi munkacsoport tevékenységéről. *Tájékoztató,* a Művelődési Minisztérium kiadása, 1983/4. szám. 107–110. o.
74. A jelenkori szociáldemokrácia és az állam. I. rész. *Elmélet és Politika. Információs Szemle,* 11. évf. 4. szám (1983). 85–99. o.
75. Az ifjúság társadalomépítésbe való bekapcsolódásának politikai, ideológiai konfliktusáról. *Ifjúsági Szemle,* az Ifjúkommunista kiadványa, 1984/3. szám. 3–37. o.
76. A jelenkori szociáldemokrácia és az állam. II. rész. *Elmélet és Politika. Információs Szemle,* 12. évf. 1. szám (1984). 109–122. o.
77. Szervezett kapitalizmus – késő kapitalizmus elméletek. *Tájékoztató*, a Művelődési Minisztérium kiadása, 1987/1. szám. 250–283. o.
78. Intézeti kerekasztal Claus Offe munkásságáról. *Társadalomtudományi Közlemények,* 18. évf. 1. szám (1988). 134–137. o.
79. A politizálódási folyamat jellemzése és jelentősége. *Társadalomtudományi Közlemények,* 18. évf. 2. szám (1988). 217–228. o.
80. Az ember mint a politikai viszonyok alanya. *Elmélet és Politika. Információs Szemle,* 19. évf. 2. szám (1989). 87–102. o.
81. Kapitalizmus – késő kapitalizmus. Egy elemzés tapasztalatai. *Eszmélet,* 2. évf. 4. szám (1990). 37–51. o.
82. A történelmi kapitalizmus – ma. *Új Fórum,* 2. évf. 1. szám (1990). 36–38. o.
83. A baloldal elméleti zsákutcáiról. *Eszmélet,* 5. évf. 17. szám (1993). 19–36. o.
84. Demokrácia – de hogyan? *Csakazértis,* 1993/2. szám. 14–15. o.
85. Hatalommegosztás – Alkotmánybíróság. *Világosság,* 34. évf. 1. szám (1993). 49–58. o.
86. A jogállamiság mint társadalomelméleti probléma. *Társadalmi Szemle,* 48. évf. 4. szám (1993). 3–12. o.

87. Szociáldemokrácia – honnan hová? Erények és gyengeségek. *Eszmélet,* 5. évf. 20. szám (1993). 19–36. o.
88. A képviseleti demokrácián innen és túl. *Eszmélet,* 6. évf. 23. szám (1994). 5–32. o.
89. Létezhet-e szociális piacgazdaság? *Eszmélet,* 6. évf. 24. szám (1994). 4–32. o.
90. Politikai tagoltság és parlamenti erőviszonyok. *Társadalmi Szemle,* 49. évf. 2. szám (1994). 33–42. o.
91. Térdeljetek le, mert kicsik vagytok… *Ezredvég,* 6. évf. 3. szám (1995). 78–86.
92. A természetjog és a jogpozitivizmus viszonya – az irányzatok családfája. *Jogtudományi Közlöny,* 50. évf. 3. szám (1995). 114–123.
93. Jogászi hivatás – jogtudomány – jogelmélet és jogfilozófia. *Magyar Jog,* 42. évf. 1. szám (1995). 1–5.
94. Alkotmánybíráskodásunk négy éve, 1990–1993. Tények, politológiai összefüggések, alkotmányossági értékelések. *Politikatudományi Szemle,* 4. évf. 2. szám (1995). 19–42.
95. Hart jogkoncepciója. *Jogállam,* 4. évf. 3–4. szám (1996). 170–173.
96. Roscoe Pound pragmatista jogszociológiája. A társadalmi mérnökösködés eszméje a korhoz kötött, relatív természetjogban. *Főiskolai Figyelő,* 7. évf. 4. szám (1996). 50–54.
97. Alkotmányozás – itt és most. *Eszmélet,* 8. évf. 31. szám (1996). 59–66. o.
98. Parlamenti ciklusok – a törvényalkotás tükrében. *Politikatudományi füzetek* 17. MTA Politikatudományi Intézete, Budapest, 1997. 39. o.
99. A jogállamiság változatai – elméleti és történeti nézőpontból. *Politikatudományi Műhelytanulmányok*-sorozat, 7. MTA Politikatudományi Intézete, Budapest, 1997. 42. o.
100. Tendenciák a parlamentáris jogállamiság kialakulásától napjainkig. I. rész. *Ezredvég,* 8. évf. 5. szám (1997). 62–67. o.
101. Tendenciák a parlamentáris jogállamiság kialakulásától napjainkig. II. rész. *Ezredvég,* 8. évf. 6. szám (1997). 47–55. o.
102. Tendenciák a parlamentáris jogállamiság kialakulásától napjainkig. III. rész. *Ezredvég,* 8. évf. 7. szám (1997). 62–66. o.
103. Szintetikus jogfelfogás és a jogállamiság érvényességtartománya. *Belügyi Szemle,* a Belügyminisztérium folyóirata, 45. évf. 9. szám (1997). 14–25. o.
104. Konstitucionalizmus – a jogállamiság probléma francia változata. *Magyar Jog,* 44. évf. 1. szám (1997). 1–10. o.
105. Mi történt a magyar munkássággal? *Eszmélet,* 10. évf. 38. szám (1998). 4–27. o.
106. A polgári nemzetállamon innen és túl. *Eszmélet,* 10. évf. 37. szám (1998). 20–32. o.
107. A népszavazási dosszié. Rekonstrukció és analízis az Alkotmánybíróság döntése után, *Társadalmi Szemle,* 53. évf. 2. szám (1998). 88–92. o.
108. Az emberi jogok természetének megalapozása: egységesség – világnézettípusok és politikum. *Eszmélet,* 10. évf. 40. szám (1998). 10–12. o.
109. Emberi jogok – szociális jogok. (Bánfalvi Istvánnal, Krausz Tamással és Németh Györggyel társszerzőségben.) *Eszmélet,* 10. évf. 40. szám (1998). 4–9. o.
110. Kinek a feladata az alkotmány közvetlen alkalmazása? (Ádám Györggyel, Bánáti Jánossal, Bócz Endrével és Polt Péterrel társszerzőségben.). *Fundamentum,* 3. évf. 1. szám (1999). 51–62. o.
111. Körkérdés a harmadik útról. *Eszmélet,* 11. évf. 43. szám (1999). 122–156. o.

112. Vázlat a közbiztonság három dimenziójáról. Világrendszer – nemzetállami szint és lokalitás. *Jogelméleti Szemle,* 1. évf. 3. szám (2000). [Utánközlés: *Jogtudományi Közlöny,* 56. évf. 4. sz. (2001). 143–171. o.]
113. Mérlegen a XX. század. Válaszok a szerkesztőségnek. *Múltunk*, politikatörténeti folyóirat, 45. évf. 1. szám (2000). 218–230. o.
114. A szociális jogállam követelményeinek helyzete alkotmányos berendezkedésünkben: jelen, múlt, jövő? *Magyar Jog,* 48. évf. 5. szám (2001). 257–267.
115. Állandóság a változásban. *Eszmélet,* 13. évf. 50. szám (2001). 39–51. o.
116. A decizionizmus két terepe Carl Schmittnél: a szuverenitás makro- és a bírói ítélet mikroszintjén. *Világosság,* 44. évf. 7–8. szám (2003). 103–118. o. [Utánközlés: *Leviatán,* 1. évf. 1. sz. (2004). 9–31. o.]
117. Válasz Bódig Mátyásnak. *Fundamentum,* 7. évf. 3–4. szám (2003). 86–87. o.
118. A marxista jogelmélet funkcionalitása Magyarországon, 1963–1988. *Jogelméleti Szemle,* 4. évf. 4. sz. (2003). [Utánközlés: *Leviatán,* 2. évf. 2. szám (2005). 7–67. o.]
119. Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. *Eszmélet,* 15. évf. 58. szám (2003). 37–73. o.
120. Legalitás és legitimitás Magyarországon. *Fundamentum,* 7. évf. 1. szám (2003). 73–78. o.
121. A versenytársadalom versenyszótárából. *Eszmélet,* 16. évf. 63. szám (2004). 24–29. o.
122. Reflexiók a 3. Európai Szociális Fórumról. *Eszmélet,* 16. évf. 64. szám (2004). 4–17. o.
123. Előre az Európai Unió IV., szociális pillére felé. *Eszmélet,* 16. évf. 64. szám (2004). 18–21. o.
124. Bemutatkozás – köszöntő. (Révész T. Mihállyal társszerzőségben.) *Leviatán,* 1. évf. 1. szám (2004). 7–8. o.
125. Előszó – kritikai kommentárral. *Leviatán,* 2. évf. különszám (2005). 7–19. o.
126. Politikai hatalom – társadalmi uralom. A „politikum", a „politikai cselekvés" és az „állami" mozzanatainak viszonya. *Leviatán,* 2. évf. különszám (2005). 85–107. o.
127. Képviselet – kormányzat – igazgatás. *Leviatán,* 2. évf. 3. szám (2005). 7–21. o.
128. A hatalom filozófusa, M. Foucault – az államról. *Eszmélet,* 17. évf. 68. szám (2005). 143–154. o.
129. Jogrend-felfogások: Hans Kelsen és Roscoe Pound koncepciójának mai értelme. *Világosság,* 46. évf. 10. sz. (2005). 99–112. o.
130. Politikai hatalom – társadalmi uralom. A „politikum", a „politikai cselekvés" és az „állami" mozzanatainak viszonya a globalizáció korában. *Politikatudományi Szemle,* 14. évf. 3–4. szám (2005). 201–224. o.
131. Szabály és norma azonossága és különbsége. Normakontinuum elmélet – kitekintéssel a generálklauzulák és a jogelvek közötti különbségek természetére. *Jogtudományi Közlöny,* 61. évf. 1. szám (2005). 3–13. o.
132. Az erőszakhasználatot legitimáló jelenkori politikai eszmék és a nemzetközi jog. *Külügyi Szemle,* 2005/1–2. szám. 228–247. o.
133. A jogtudomány eszméje és hivatása. *Jogelméleti Szemle,* 6. évf. 1. szám (2006).
134. Civil társadalom. *Eszmélet,* 18. évf. 71. szám (2006). 53–57. o.
135. Országgyűlési képviselői választások 2006 – az Országos Választási Bizottság jog- és feladatkörein keresztül. *Magyar Közigazgatás,* 56. évf. 7. szám (2006). 385–411. o.

136. A választójog jogdogmatikája jogesetek tükrében. *Leviatán,* 4. évf. 5. szám (2007). 159–174. o.
137. Emberi jogunk-e a tulajdonjog? *Állam- és Jogtudomány,* 50. évf. 3. szám (2009). 399–416. o.
138. Válasz a Fundamentum körkérdéseire. *Fundamentum,* 14. évf. 4. szám (2010). 53–56. o.
139. A félperiféria-vita jelentősége. *Eszmélet,* 22. évf. 85. szám (2010). 175–187. o.
140. A magyarországi újkapitalizmus természete és helye a világrendszerben. *Eszmélet,* 22. évf. 88. szám (2010). 63–79. o.
141. Politikatudomány horizontosan. *Századvég,* 16. évf. 58. szám (2010). 71–79. o.
142. Világrendszerelmélet: álláspontok és problémák. *Eszmélet,* 23. évf. 91. szám (2011). 51–59. o.
143. Új alkotmány – mi végre? A hatálybalépés előtti „0" pont. *Pro Publico Bono. Állam- és Közigazgatástudományi Szemle,* 1. évf. 1. szám (2011). 1–7. o.
144. Válságértelmezések, válság el- és áthárító mechanizmusok. A globális szabadjog. *Társadalomkutatás,* 29. évf. 2. szám (2011). 227–236. o.
145. Új alkotmány – mi végre? *Fáklya,* 20. évf. 1–2. szám (2011). 1–4. o.
146. Hogyan is történt valójában? Az Országos Választási Bizottság esete a törvénnyel és végrehajtásával 2010. április 11-én. *Új Magyar Közigazgatás,* 4. évf. 2. szám (2011). 31–43. o.
147. Tájkép csata után – 2012. *Egyenlítő,* 10. évf. 3. szám (2012). 2–4. o.
148. A magyar választási rendszer átalakítása. Lásd http://www.valasztasirendszer.hu/wp-content/uploads/SzigetiPeter_AMagyarValasztasiRendszerAtalakitasa_131009.pdf (Letöltés: 2017. 02. 04.)
149. A politikum konstrukciója. *Eszmélet,* 25. évf. 100. szám (2013). 82–111. o.
150. A kritikai társadalomtudományi megismerés specifikumai. *Jog – Állam – Politika,* jog- és politikatudományi folyóirat, 5. évf. 1. szám (2013). 39–70. o.
151. A jogtudomány társadalomtudományok közötti különneműsége: praxishoz kötöttség és jogelméleti általánosítás. *Jog – Állam – Politika,* jog- és politikatudományi folyóirat, 5. évf. 2. szám (2013). 3–15. o.
152. Materialista lételmélet. *Ezredvég,* 23. évf. 7–8. szám (2013). 123–134. o.
153. Maffiaállam? – Passzív forradalmi konszolidáció? – Vagy valami más? *Eszmélet,* 26. évf. 104. szám (2014). 159–169. o.
154. A nemzetállami szuverenitás közjogi fogalmának védhetősége és ami azon túl van… *MTA Law Working Papers,* 1. évf. 15. szám (2014). 1–10. o.
155. A magyar választási rendszer átalakítása: összehasonlító perspektívában. *Jogtudományi Közlöny,* 69. évf. 2. sz. (2014). 82–92. o.
156. Stabilizálódott a „nemzeti"-konzervatív Magyarország dominanciája a parlamenti választásokon. (Artner Annamáriával társszerzőségben. *Ezredvég,* 24. évf. 7–8. szám (2014). 99–103. o.
157. Megjegyzések az átmenetről és az államszocialista kísérletek határkérdéseiről. *Eszmélet,* 27. évf. 107. szám (2015). 53–57. o.
158. A francia konstitucionalizmus archeológiája. *Jogtudományi Közlöny,* 70. évf. 6. szám (2015). 318–321. o.

159. Módszerdualizmus – monizmus: a jogászi gondolkodásmód és a lételmélet viszonyáról Horváth Barna dialektikus neokantianizmusa kapcsán. *Állam- és Jogtudomány,* 57. évf. 2. szám (2016). 65–77. o. Utánközlés: Legal Studies. Acta Universitatis Sapientiae, 5. évf. No. 2. szám (2016) 65–77.
160. Lételmélet és jogi objektiváció. In: MTA TK JTI Blogoldala.
Lásd http://jog.tk.mta.hu/blog/2017/02/letelmelet-es-jogi-objektivacio

Szakdolgozat, disszertációk, tézisek, sokszorosítások

161. *A jogi visszatükrözés attributív jellegzetességei.* Szakdolgozat. Budapest, ELTE ÁJK, 1978. 71 o.
162. *Szervezett kapitalizmus – késő kapitalizmus. Elméleti viták és értékítéletek a két világháború közötti fejlett tőkés országokról.* Kandidátusi disszertáció. Budapest, 1987.
163. *Jog és jogállam – jogelméleti nézőpontból.* Habilitációs értekezés. Budapest, ELTE ÁJK, 1997. (Habilitációs előadása: *Szintetikus jogfelfogás és a jogállamiság érvényes*ségtartománya. Az előadás szerkesztett változata elérhető az alábbi linken: http://ajkteszt.elte.hu/file/Szigeti_Peter_Hab.pdf – Letöltés: 2117. 02. 04.)
164. *Szintetikus jogfelfogás, jogi objektiváció és a jogállamiság érvényességtartománya.* Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 2001.

Szerkesztői és lektori munkák

165. *Balra, ki a zűrzavarból. A Magyar Szocialista Párt Népi Demokratikus Platformjának ars poeticája.* Budapest, MSZP Információs és Dokumentációs Központ, 1990. 173 o.
166. *Tanulmányok a jogvédelem és a rendvédelem köréből.* Szerk.: Szigeti Péter. Budapest, Rendőrtiszti Főiskola Jog- és Államtudományi Tanszék, 1998. 217 o.
167. *Államelmélet – politikai filozófia – jogbölcselet. Országos tudományos konferencia, Győr, 2004. szeptember 3–4*. A *Leviatán* különszámának szerkesztése. Győr, Universitas-Győr Kht., 2005. 383 o.
168. *Államszocializmus: értelmezések, viták, tanulságok.* (társszerkesztőként Krausz Tamással) Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2007. 283 o.
169. *Jogvédelem – Rendvédelem. Tanulmányok.* Szerk.: Szigeti Péter. Budapest, RTF Alkotmányjogi és Közigazgatási Jogi Tanszék, 2007. 145 o.

Egyéb közlemények: recenziók és könyvismertetések

170. Peschka Vilmos: Jog és jogfilozófia. KJK, 1980. *Jogtudományi Közlöny,* 36. évf. 2. szám (1981). 145–148. o.
171. *A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában, 1919–58.* (Szerk. Gergely Jenő.) Budapest, Kossuth, 1980. *Századok,* 117. évf. 5. szám (1983). 1165–1167. o.
172. Solt Katalin – Szigeti Endre: A magyar szociáldemokraták közgazdasági nézetei. 1890–1945. *Múltunk,* politikatörténeti folyóirat, 35. évf. 4. szám (1990). 193–196. o.

173. K élettörténete K szerint. Kállai Gábor: Kafkológia. *Ezredvég,* 9. évf. 6. szám (1998). 71–75. o.
174. Bayer József: A politikai legitimitás. *Kritika,* társadalomelméleti és kulturális lap, 27. évf. 7. szám (1998). 40–41. o.
175. Reflexiók egy 20. századi humanista forradalmár hagyatékáról. Michel Lövy: La pensé de Che Guevara. *Eszmélet,* 10. évf. 38. szám (1998). 189–194. o.
176. Recenzió Mészáros István fő művéről: Mi lehet a tőkén túl? *Ezredvég,* 19. évf. 1. szám (2009). 91–98. o.
177. Világrend és világrendszer. Galló Béla: Az újkapitalizmus régi világa. Biztonság, geopolitika és nemzetközi mozgástér a globalizáció korában. Napvilág, 2010. *Eszmélet,* 22. évf. 87. szám (2010). 162–167. o.
178. Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A „szellemi termelési mód". *Eszmélet,* 25. évf. 98. szám (2013). 138–143. o.
179. Nemzeti értékviták és kultúrafelfogások: Recenzió Agárdi Péter könyvéről. *Eszmélet,* 28. évf. 109. szám (2016). 13–18. o.
180. Előszó. (Stumpf Istvánnal és Takács Péterrel társszerzőségben.) In Lapsánszky András – Smuk Péter – Szigeti Péter (szerk.): *Köz/Érdek. Elméleti és szakjogi megoldások egy klasszikus problémára*. Budapest – Győr, Gondolat Kiadó, Juris Dictio, 2017. 9-13. o.

Idegen nyelvű tanulmányok, kiadványok, fordítások

181. La démocratie chrétienne en Europe occidentale. Red. par J. Gergely. Budapest, Kossuth, 1980. 338 o. *Acta Historica. Academiae Scientarum Hungaricae,* 1985/2. szám. 227–230.
182. Quatre traits caractéristiques du processus politique dans la transition en Hongrie. In Eftichios Bitsakis (ed.): *Colloque international de science politique 1991:10.30.-11.4. Contributions.* Athèns, Panteios University, 1991. 5. o.
183. Martin, Jean: A francia forradalom II. éve. *Eszmélet,* 6. évf. 24. szám (1994). 195–208. o. (Fordítás.)
184. What strategy for forces to the left of social democracy? *Labour Focus on Eastern Europe,* 1994/49. 61–63. o.
185. L' Europe du centre-est après le changement de régime. *Condorcet Studies,* 1995/6. 73–90. o.
186. Barret-Kriegel, Blandine: Jogállam. Gondviselő állam. In Takács Péter (szerk.): *Joguralom és jogállam: Antológia a Rule of Law és a Rechtsstaat irodalmának köréből*. Budapest, TEMPUS Magyarországi Iroda, 1995. 219–225. o. (Fordítás.)
187. Structures of dominance in the present conservative world. In Tamás Krausz – László Tütő – Susann Zimmerman: *The Anti-Capitalist Left on the Eve of the 21st Century: Social and Political Restructuring and Perspectives*. Budapest, Liberter, 1996. 47–58. o.
188. En deça et au dela de l'Etat-nation bourgeois. In *Le manifeste 150 ans après Quelle alternative humaine? (Rencontre International, Paris, 13–16 mai 1998.) Contributions, 4e dossier*. Paris, 1998. 5. o.
189. Populisme et extrème droite. In *Séminaire Européen, organisé par le Parlement Européen du Groupe GUE-GVN*. Parlement Européen, 2002. 6. o.

190. Kriegel, Blandine: Demokrácia és jogállam. In Takács Péter (szerk.): *Államtan. Írások a XX. századi általános államtudomány köréből.* Budapest, Szent István Társulat, 2003. 487–496. o. (Fordítás.)
191. Zwei terrains des Dezisionismus bei Carl Schmitt: Auf der Makrobene der Souverinität und auf der Mikrobene des richterlichen Urteils. In *Annales Universitatis Scientiarium Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae.* Sectio Iuridica XLVI. (2005). 313–336. o.
192. State socialist experiments – historical lessons. In Tamás Krausz – Péter Szigeti: *Consciousness. Selected essays*. Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2005. 101–135. o.
193. *Consciousness. Selected essays.* (Krausz Tamással társszerzőségben.) Budapest, Eszmélet Alapítvány, 2005. 179 o.
194. *The Theory of Power: „Politics" and „Political" Action.* (Vincze Ibolyával társszerzőségben.) *Central European Political Science Review,* Vol. 31., No. 31. (Spring 2008). 19–32. o.
195. Raszcvet i zakat szocialgyemokratyii v Vengrii 1989–2008. In Tamás Krausz – Éva Varga (eds.): *Eszmélet – Razdumya. Smena rezhima glazami Vengrov (1989–2009*). Moskva, INION RAN, 2009. 163–182. o.
196. Les institutions européennes, la souveraineté nationale et le manque de l'économie politique. In Gerencsér Balázs – Takács Péter (szerk.): *Ratio legis – ratio iuris. Ünnepi tanulmányok Tamás András tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Liber amicorum. Studia A. Tamás septuagenario dedicata.* Budapest, Szent István Társulat, 2011. 524–527. o.
197. The Character of the Fundamental Law. From the Perspective of Constitutional Theory and Law. In Péter Smuk (ed.): *Transformation of the Hungarian Legal System 2010–2013.* Budapest, CompLex Kiadó, 2013. 223–236. o.
198. De politieke situatie in Hongarije na de parlementsverkiezingen. (Artner Annamáriával társszerzőségben.) *Vlaams Marxistisch Tijdschrift. Flemish Marxist Review,* Vol. 48., No. 2. (2014). 115–119. o.

A Jog – Társadalom – Politika című ünnepi konferencia programja

A Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam- és Jogtudományi Kara, Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolája, valamint Jogelméleti Tanszéke 2016. november 11-én ünnepi tudományos konferenciát szervezett Szigeti Péter 65. születésnapja alkalmából és annak tiszteletére Győrben, a kar Deák-termében. Ennek a programja a következő volt:

Köszöntő, a konferencia megnyitása:

9^{50}	Fazekas Judit *egyetemi tanár, dékán, SZE DFK*	Dékáni köszöntő

Előadások, viták:

Jog – jogtudomány – jogelmélet

A szekció ülését vezette: *Takács Péter*

10^{00}	Lamm Vanda akadémikus, professor emerita, SZE	Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatától a két 1966-os Egyezségokmányig
10^{20}	Lenkovics Barnabás egyetemi tanár, SZE	Globális tulajdon – globális társadalom?
10^{40}	Szabó Miklós egyetemi tanár, ME	A jogeset dialektikájához: a kazuisztika
11^{00}	Cs. Kiss Lajos egyetemi tanár, ELTE, NKE	Lehetséges-e jogelmélet államelmélet nélkül?
11^{20}	Szilágyi Péter ny. egyetemi tanár	A társadalomelméleti és a politikai filozófiai alapozású jogelméletek különbsége
11^{40}	Smuk Péter habil. egyetemi docens	A pártok alkotmányjogi helyzetéről
12^{00}	Ebédszünet	

Társadalom – Társadalomelmélet – politika A szekció ülését vezette: *Egresi Katalin*

13^{00}	Bihari Mihály professor emeritus, ELTE, SZE	Az 1956-os forradalom és szabadságharc nemzetközi háttere (Politikatörténeti elemzés)
13^{20}	Forgács Imre habil. egyetemi docens, ELTE ÁJT DI	Ment-e a politológusok által a világ elébb? (Az írástudók felelőssége az Európai Unió jövőjéért)
13^{40}	Wiener György ny. egyetemi docens	A választói magatartás jellegzetességei 2010 előtt és 2010 után
14^{00}	Szoboszlai György ügyvéd	*Karl Marx* Brumaire*-jének aktualitása – államiságunk jellemzői*
14^{20}	Artner Annamária tudományos főmunkatárs, MTA KRTK	A szervezett kapitalizmus kettős válsága
14^{40}	Hozzászólások, vita	

A konferencia zárása, köszöntők:

15^{00}	A *Jog – Állam– Politika* szerkesztősége: *A* Jog – Állam – Politika *dedikált számának átadása*
15^{10}	Takács Péter, Egresi Katalin, Pongrácz Alex, Pődör Lea *mint az ünnepelt tanszéki kollégái: a tanszéki kollégák köszöntője*

A kötet szerzői

Andor László	C.Sc., egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, elérhetősége: laszlo.andor@uni-corvinus.hu
Artner Annamária	C.Sc., tudományos főmunkatárs, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpontja, főiskolai tanár, Zsigmond Király Főiskola, elérhetősége: artner.annamaria@krtk.mta.hu
Balla Zoltán	Ph.D., dr. habil., egyetemi docens, főiskolai tanár, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, elérhetősége: balla.zoltan@uni-nke.hu
Bihari Mihály	D.Sc., egyetemi tanár, professor emeritus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: bihari@mkab.hu, drbihari.mihaly@gmail.com
Cs. Kiss Lajos	C.Sc., dr. habil., egyetemi tanár, kutatóprofesszor, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, elérhetősége: cskiss@ajk.elte.hu
Deli Gergely	Ph.D., dr. habil., egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: gdeli@mcc.hu
Egresi Katalin	Ph.D., dr. habil., egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: katikk0927@gmail.com
Erdős Csaba	Ph.D., adjunktus, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: dr.erdos.csaba@gmail.com
Fazekas Judit	C.Sc., dr. habil., egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: fazekas.judit@sze.hu
Forgács Imre	C.Sc., dr. habil., egyetemi docens, Eötvös Loránd Tudományegyetem, elérhetősége: forgacsi61@gmail.com
Halmai Gábor	D.Sc., egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, professzor, European University Institute, elérhetősége: halmaigabor@gmail.com
Kecskés Gábor	Ph.D., egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, MTA TK Jogtudományi Intézet, elérhetősége: kecskesg@sze.hu, kecskes.gabor@tk.mta.hu
Krausz Tamás	D.Sc., egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, elérhetősége: tamas.krausz@t-online.hu
Kukorelli István	D.Sc., egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: kukorelli.istvan@ajk.elte.hu

Lenkovics Barnabás	C.Sc., dr. habil., egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: lenkovics@mkab.hu
Paksy Máté	Ph.D., posztdoktori kutató, Liège-i Egyetem (Université de Liège), elérhetősége: mpaksy@ulg.ac.be
Petrétei József	Ph.D., dr. habil., egyetemi tanár, Pécsi Tudományegyetem, elérhetősége: petretei.jozsef@ajk.pte.hu
Pongrácz Alex	Ph.D., adjunktus, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: pongracz@sze.hu
Pődör Lea	dr. jur., PhD-hallgató, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: leapodor@gmail.com
Révész T. Mihály	C.Sc., dr. habil., címzetes egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: nobis@freemail.hu
Sebők Miklós	Ph.D., tudományos munkatárs, MTA TK Politikatudományi Intézet, elérhetősége: Sebok.Miklos@tk.mta.hu
Smuk Péter	Ph.D., dr. habil., egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: smuk@sze.hu
Szabó Miklós	C.Sc., dr. habil., egyetemi tanár, Miskolci Egyetem, elérhetősége: jogszami@uni-miskolc.hu
Szilágyi Péter	C.Sc., dr. habil., ny. egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem, elérhetősége: szilpa45@gmail.com
Szilvásy György Péter	dr. jur., tanársegéd, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, elérhetősége: szigyp@gmail.com
Szmodis Jenő	Ph.D., dr. habil., egyetemi docens, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, elérhetősége: szmodisj@t-online.hu
Szoboszlai Kiss Katalin	Ph.D., egyetemi docens, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: szoboszlai.kiss@gmail.com
Takács Péter	C.Sc., dr. habil., egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem, elérhetősége: takacs.peter@sze.hu
Wiener György	C.Sc., ny. egyetemi docens, elérhetősége: gywiener@gmail.com